ÖYRƏN - ÖYRƏT

ATEİSTLƏRİN, DEİSTLƏRİN VƏ AQNOSTİKLƏRİN İRADLARINA CAVABLAR

Allah, din və Qurana yönələn şübhələrə elmi, məntiqi və fəlsəfi cavablar

Kitab silsiləsi - 12

https://archive.org/details/@oyrenoyret2021

ÖN SÖZ

İnsan tarixində bəzi suallar vardır ki, əsrlər keçsə də öz aktuallığını itirmir. İnsan haradan gəlib? Bu kainat necə yaranıb? Həyatın məqsədi nədir? Allah varmı? Əgər varsa, insanla əlaqəsi necədir? Vəhy mümkündürmü? Quran həqiqətən ilahi mənbədən gəlirmi? Ölüm hər şeyin sonudurmu, yoxsa insanı daha böyük bir həqiqət gözləyir?

Bu suallar yalnız filosofların, ilahiyyatçıların və alimlərin deyil, hər bir insanın həyatında az və ya çox dərəcədə qarşılaşdığı suallardır. Çünki insan sadəcə yaşayan bir varlıq deyil; o, eyni zamanda mənanı axtaran, həqiqəti araşdıran və varlığının səbəbini anlamaq istəyən bir varlıqdır. Tarix boyunca müxtəlif düşüncə məktəbləri, ideologiyalar və dünyagörüşləri bu suallara fərqli cavablar verməyə çalışmışdır. Ateizm, deizm və aqnostisizm də həmin cavab axtarışlarının ən məşhur nümunələrindəndir.

Bu kitab hər hansı bir insanı məcbur etmək, təzyiq göstərmək və ya müəyyən bir mövqeyi kor-koranə qəbul etdirmək məqsədi ilə yazılmamışdır. Məqsədimiz müxtəlif düşüncə sistemləri tərəfindən irəli sürülən iradları mümkün qədər aydın, sistemli və anlaşıqlı şəkildə təqdim etmək, daha sonra isə həmin iradlara verilən cavabları oxucunun rahatlıqla başa düşə biləcəyi formada izah etməkdir. Çünki sağlam nəticəyə yalnız sağlam müzakirə yolu ilə çatmaq mümkündür. Bir fikri qəbul etmək qədər onu sorğulamaq da vacibdir. Lakin sorğulamaq üçün əvvəlcə həmin fikri düzgün anlamaq lazımdır.

Kitabın birinci bölməsində ateistlərin Allah və Quran haqqında irəli sürdükləri əsas iradlar araşdırılmış və onlara verilən cavablar təqdim edilmişdir. İkinci bölmədə deistlərin Allah və Quran haqqında iradları, üçüncü bölmədə isə aqnostiklərin Allah və Quran haqqında iradları təhlil edilmişdir. Hər bir mövzu mümkün qədər sadə dillə, gündəlik həyatdan nümunələrlə və məntiqi izahlarla işlənmişdir ki, mövzu ilə ilk dəfə qarşılaşan oxucu belə rahat şəkildə izləyə bilsin.

Lakin bu kitab yalnız iradlara cavab verməklə kifayətlənmir. Dördüncü bölmədə ateist dünyagörüşünün cavab verməkdə çətinlik çəkdiyi əsas fəlsəfi suallar araşdırılmışdır. Beşinci bölmədə deizmin qarşılaşdığı ciddi problemlər, altıncı bölmədə isə aqnostisizmin üzləşdiyi fundamental suallar təqdim edilmişdir. Buradakı məqsəd hansısa düşüncə sistemini gözdən salmaq deyil, hər bir dünyagörüşünün güclü və zəif tərəflərini daha aydın görməkdir. Çünki həqiqətə aparan yol yalnız başqalarının suallarını deyil, öz suallarımızı da ciddiyə almaqdan keçir.

Bu kitab boyunca yüzlərlə fəlsəfi, teoloji, metafizik və epistemoloji anlayışdan istifadə edilmişdir. Təcrübə göstərir ki, bir çox oxucu mövzunun özündən daha çox terminlərdə çətinlik çəkir. Məhz buna görə kitabın sonunda geniş şəkildə hazırlanmış "Oxucu üçün Sadə Termin Bələdçisi" yerləşdirilmişdir. Bu bölmədə kitab boyunca istifadə olunan anlayışlar sadə və anlaşıqlı dillə izah edilmişdir ki, oxucu istənilən vaxt həmin bölməyə müraciət edib terminlərin mənasını öyrənə bilsin.

Bununla yanaşı, kitabda adı keçən çoxsaylı filosoflar, ilahiyyatçılar və mütəfəkkirlər haqqında qısa məlumat əldə etmək üçün ayrıca "Filosoflar və Mütəfəkkirlər Lüğəti" hazırlanmışdır. Burada Aristoteldən və Platondan başlayaraq İbn Sina, Qəzzali, Kant, Hume, Kierkegaard, Leibniz, Russell, Chalmers, Nagel və digər məşhur fikir adamları haqqında qısa və aydın məlumatlar təqdim edilmişdir. Həmçinin Quranın tarixi, qiraətləri, əlyazmaları və akademik tədqiqatları ilə bağlı istifadə olunan terminlərin daha rahat başa düşülməsi üçün "Quran Araşdırmaları və Əlyazma Terminləri Lüğəti" də ayrıca bölmə kimi əlavə edilmişdir.

Beləliklə, bu kitab yalnız oxunub bitirilən bir əsər deyil. O, eyni zamanda ehtiyac yarandıqca yenidən müraciət edilə biləcək bir bələdçi, bir istinad mənbəyi və kiçik bir ensiklopediya kimi hazırlanmışdır. Burada məqsəd oxucuya nə düşünməli olduğunu demək deyil; məqsəd ona düşünmək üçün material təqdim etməkdir. Çünki həqiqətə aparan yol kor-koranə qəbuldan deyil, səmimi axtarışdan keçir.

Əgər bu kitabı oxuyarkən bir sualınıza cavab tapsanız, bir şübhənizi aradan qaldırsanız, bir mövzunu daha dərindən anlasanız və ya sadəcə daha çox düşünməyə başlasanız, deməli bu əsər öz məqsədinə çatmışdır.

Ümid edirəm ki, qarşıdakı səhifələr sizin üçün yalnız məlumat deyil, həm də düşüncə, təfəkkür və həqiqət axtarışı yolunda faydalı bir yol yoldaşı olacaq.

ATEİSTLƏRİN ALLAH HAQQINDA İRADLARINA CAVABLAR

İRAD VƏ CAVAB - 1

1) İRADIN ÖZÜ

Şər problemi (Problem of Evil)

Bu irad tarix boyunca ateist fəlsəfənin ən məşhur arqumentlərindən biri olmuşdur. Əsas iddia budur ki, əgər Allah hər şeyə qadirdirsə, hər şeyi bilirsə və tam xeyirxahdırsa, o zaman dünyada bu qədər əzab, haqsızlıq, zülm, xəstəlik, ölüm və müharibə niyə mövcuddur? Bu sualdan çıxardıqları nəticə isə belə olur: "Deməli ya Allah yoxdur, ya da varsa, gücsüzdür, hər şeyi bilmir və ya xeyirxah deyil."

Bu arqument qədim dövrdə Epicurus tərəfindən irəli sürülmüş, daha sonra David Hume "Dialogues Concerning Natural Religion" əsərində və J.L. Mackie "Evil and Omnipotence" məqaləsində daha sistemli formada müdafiə edilmişdir.

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın ən böyük problemi insanın öz məhdud baxışını son həqiqət kimi qəbul etməsidir. İnsan bir hadisənin hikmətini görmürsə, dərhal belə nəticə çıxarır ki, deməli orada heç bir hikmət yoxdur. Halbuki bu, məntiqi nəticə deyil. Bir səbəbi bilməmək həmin səbəbin mövcud olmadığını sübut etmir.

Bir uşaq əməliyyat masasında həkimin onu kəsdiyini görəndə bunu qəddarlıq saya bilər. Amma həkim də, ana da bilir ki, o ağrı öldürmək üçün deyil, xilas etmək üçündür. Deməli qısamüddətli ağrı həmişə mənasız olmur. Görünən şər həmişə son şər deyil. İnsan məhdud biliyi ilə sonsuz hikməti tam mühakimə edə bilməz.

3) ƏSAS CAVAB

Əslində "şər var" demək özü obyektiv yaxşı və pis anlayışını qəbul etmək deməkdir. Bir insan "bu haqsızlıqdır" deyəndə, əslində kainatda həqiqi ədalət ölçüsünün mövcud olduğunu qəbul edir. Çünki əgər kainat sadəcə kor təsadüfdən və məqsədsiz maddədən ibarətdirsə, onda "pis" nədir, "yaxşı" nədir? O halda mərhəmət də, zülm də sadəcə atomların hərəkətindən ibarət olar. Bir uşağı xilas etmək ilə ona zülm etmək arasında obyektiv fərq qalmaz. Burada maraqlı bir paradoks yaranır: ateist "Allah yoxdur, çünki şər var" deyərkən, əslində Allahsız dünyada əsaslandırılması çox çətin olan obyektiv əxlaq anlayışından istifadə edir. Yəni "şər problemi" Allahı inkar etmək üçün istifadə edilir, amma "şər" anlayışının özü Allahsız sistemdə daha böyük problemə çevrilir.

Digər tərəfdən, azad iradə olmadan həqiqi yaxşılıq da mümkün olmazdı. İnsan niyə robot kimi yaradılmadı? Çünki məcburi sevginin mənası yoxdur. Robot "səni sevirəm" desə, bunun mənəvi dəyəri olmaz. Çünki o, başqa cür davrana bilmir. Amma insan həm yalan danışa, həm doğru danışa, həm zülm edə, həm də mərhəmət göstərə bilir. Elə buna görə insanın yaxşılığı

qiymətlidir. Bəli, azad iradə risk gətirir, amma azadlıq olmayan yerdə həqiqi insanlıq da olmaz.

Dünyadakı şərin böyük hissəsi də məhz insanın öz seçimlərindən qaynaqlanır. Müharibələr, xəyanətlər, qətllər, istismar, tamah və rüşvət Allahın insanlara məcbur etdirdiyi şeylər deyil. Bunlar insanın öz seçimidir. Bir sürücü sərxoş halda maşın sürüb qəza törədəndə bunu yol qanunlarının qəddarlığına yox, sürücünün məsuliyyətinə yazırlar. Eyni şəkildə, insanın törətdiyi şəri Allahın yoxluğuna sübut kimi təqdim etmək doğru olmaz.

Bundan əlavə, ağrı və çətinliksiz bir dünyada bir çox böyük mənəvi gözəllik də ortaya çıxmazdı. Əgər təhlükə olmasa, cəsarət necə görünərdi? Xəstəlik olmasa, şəfqət necə bilinərdi? İtki olmasa, səbir necə ortaya çıxardı? Səhv olmasa, tövbənin mənası qalardımı? Deməli məsələ "əzab yaxşıdır" demək deyil. Məsələ budur ki, bütün ağrılar mənasız deyil.

Şər problemi çox vaxt dünyaya son dayanacaq kimi baxdığı üçün də qüsurlu olur. Halbuki İslam baxışında dünya əbədi məkan deyil; dünya imtahan meydanıdır. Son hesab burada bağlanmır. Tam ədalət axirətdə təcəlli edir. Romanın yalnız ortasındakı bir səhifəyə baxıb "bu kitab mənasızdır" demək necə yanlış olarsa, həyatın yalnız dünya hissəsinə baxıb yekun hökm vermək də elədir.

İnsan çox vaxt həyatın yalnız kiçik bir hissəsini görür. Allah isə əvvəli də bilir, sonu da. Bir qarışqa xalçanın üstündə gəzib "bu nə qarışıqlıqdır?" deyə bilər. Amma xalçaya yuxarıdan baxan biri bilir ki, o qarışıqlıq əslində gözəl bir naxışdır. İnsan da çox vaxt hadisələrin yalnız parçalarını gördüyü üçün onları mənasız hesab edir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Şərin mövcudluğu Allahın yoxluğunu məntiqi zərurətlə sübut etmir. Çünki şərin mövcudluğu ilə Allahın varlığı arasında mümkün və rasional izahlar vardır: azad iradə, imtahan, mənəvi inkişaf, sonrakı ədalət və insanın bilmədiyi hikmətlər. Bir hadisə üçün mümkün rasional izahlar olduğu halda, onu "mütləq ziddiyyət" adlandırmaq olmaz. Deməli "şər problemi" Allahın yoxluğunu qəti şəkildə sübut edən bir arqument deyil.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan xəstəxanaya girib cərrahın bir uşağın qarnını kəsdiyini görsə, ilk baxışda bunu vəhşilik saya bilər. Amma həqiqəti bilmədən hökm vermiş olar. Qatilin əlində bıçaq cinayət alətidir, cərrahın əlində isə şəfa vasitəsi. Deməli ağrı həmişə zülm demək deyil; ağrının mənasını məqsəd müəyyən edir.

Şagirdin "əgər müəllim məni istəyirsə, niyə məni imtahan edir?" deməsi də buna bənzəyir. Çünki imtahansız inkişaf bilinməz, zəhmət ortaya çıxmaz və fərq görünməz. İmtahan nifrət deyil; çox vaxt yetişdirmə üsuludur.

Eyni şəkildə, məşqçinin idmançını çətin məşqlərlə yorması da ilk baxışda əziyyət kimi görünə bilər. Amma məşqçi bilir ki, zəif bədən çətinlik görmədən güclənməz. Bəzi çətinliklər dağıtmaq üçün deyil, qurmaq üçündür.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq anasına deyir: "Həkim niyə mənə iynə vurdu? O mənə niyə pislik etdi?" Ana isə cavab verir: "Balam, o iynə səni incitmək üçün yox, sağaltmaq üçün vuruldu." Uşaq o an sadəcə ağrını görür. Ana isə ağrının arxasındakı faydanı bilir. Biz də həyatda bəzən yalnız "iynəni" görürük, Allah isə onun arxasındakı bütün nəticələri bilir.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir oğlan bir gün nənəsinin xalça toxuduğunu gördü. O xalçaya altdan baxırdı və hər şey ona qarışıq görünürdü: düyünlər dolaşıq idi, rənglər nizamsız idi, iplər qarışmışdı. Oğlan dedi: "Nənə, bu nə qarışıqlıqdır?" Nənəsi gülümsəyib dedi: "Bir də yuxarıdan bax."

Oğlan xalçanın üst tərəfinə keçəndə heyrətamiz bir mənzərə gördü. Orada gözəl rənglər, mükəmməl harmoniya və möhtəşəm naxış vardı. Nənəsi dedi: "Sən altdan baxanda qarışıqlıq gördün. Mən isə üstdən baxanda naxış görürdüm."

Həyat da çox vaxt belədir. İnsan hadisələrə yarımçıq baxır, Allah isə bütöv tabloyu görür.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Şərin mövcudluğu Allahın yoxluğunu deyil, insan ağlının məhdudluğunu göstərir. Çünki bir hadisədə hikməti görməmək həmin hikmətin olmadığı mənasına gəlmir. Üstəlik, 'şər' anlayışından istifadə etmək özü obyektiv yaxşı-pis ölçüsünü qəbul etməkdir. Obyektiv əxlaq isə kor və məqsədsiz kainatda əsaslandırılması ən çətin anlayışlardan biridir. İslam baxışında dünya son məhkəmə deyil, imtahan meydanıdır; azad iradə, mənəvi inkişaf və axirətdə tam ədalət birlikdə düşünüldükdə, şərin mövcudluğu Allahın varlığı ilə ziddiyyət təşkil etmir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Mən hikməti görmürəmsə, bu hikmətin olmadığı demək deyil."
"Ağrı həmişə qəddarlıq deyil; bəzən şəfanın yoludur."
"Azad iradə olan yerdə səhv ehtimalı da var."
"Romanın ortasına baxan adam sonluğu mühakimə edə bilməz."
"Xalçaya altdan baxan qarışıqlıq görər, üstdən baxan isə naxış."

10) QISA YEKUN

Şərin mövcudluğu Allahın yoxluğunu məcburi şəkildə sübut etmir. İnsan hadisələri çox vaxt yarımçıq görür. Şərin böyük hissəsi insan seçimindən doğur. Azad iradə böyük xeyirlərin şərtidir. Bəzi ağrılar inkişaf və tərbiyə səbəbi olur. Son ədalət isə yalnız bu dünyada deyil, bütöv ilahi planda tamamlanır.

İRAD VƏ CAVAB - 2

1) İRADIN ÖZÜ

Dəlil çatışmazlığı

Bu iradın əsas iddiası budur ki, Allahın varlığı üçün kifayət qədər

empirik və elmi sübut yoxdur. Ateist düşüncəyə görə, müşahidə edilə bilməyən, laboratoriyada ölçülməyən və təcrübə ilə yoxlanılmayan bir varlığa inanmaq rasional hesab edilə bilməz. Buna görə də deyirlər ki, "əgər Allah həqiqətən varsa, niyə Onun varlığı açıq və elmi şəkildə sübut olunmur?"

Bu arqument xüsusilə müasir ateist yazıçılar tərəfindən geniş şəkildə müdafiə edilmişdir. Bertrand Russell "Why I Am Not a Christian" əsərində, Richard Dawkins "The God Delusion" kitabında və Sam Harris "The End of Faith" əsərində bu mövqeyi fərqli formalarda irəli sürmüşdür.

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın ən böyük problemi "yalnız empirik olaraq ölçülə bilən şeylər həqiqidir" fərziyyəsini sübut olunmuş həqiqət kimi qəbul etməsidir. Halbuki bu iddianın özü empirik olaraq sübut edilə bilmir.

Biz həyatda ən vacib həqiqətlərin çoxunu laboratoriyada ölçmürük:

- sevgini,
- şüuru,
- məntiqi,
- əxlaqı,
- gözəlliyi,
- ağlı,
- mənanı.

Heç kim mikroskop altında "ədalət" görməyib. Heç kim teleskopla "sevgi" müşahidə etməyib. Amma bunların mövcudluğunu inkar etmirik.

Deməli bir şeyin gözlə görünməməsi onun mövcud olmadığı mənasına gəlmir.

3) ƏSAS CAVAB

Əvvəlcə vacib bir sual vermək lazımdır: niyə bəzi insanlar yalnız empirik sübutu həqiqətin ölçüsü hesab edir? Empirizm deyir ki, yalnız müşahidə edilən və ölçülən şeylər bilik sayılır. Amma bu fikir özünü məhv edən bir problemin içindədir. Çünki "yalnız empirik olaraq sübut edilən şeylər doğrudur" cümləsinin özü empirik olaraq sübut edilə bilmir. Yəni bu fikir elmi yox, fəlsəfi iddiadır.

Əslində insan həyatı empirik olmayan həqiqətlərlə doludur. Məsələn, məntiq qanunlarını laboratoriyada ölçmək mümkün deyil. "Ziddiyyət eyni anda doğru və yanlış ola bilməz" prinsipi mikroskopla görünmür. Amma bütün elm həmin görünməyən məntiq qanunlarına söykənir.

Eyni şəkildə insan şüuru da tam maddi izahla açıqlana bilmir. Beyində elektrik siqnallarını ölçmək olar, amma "mən" hissini, düşüncənin daxili təcrübəsini və şüurun özünü tam şəkildə ölçmək mümkün deyil. Buna baxmayaraq heç kim öz şüurunun mövcudluğunu inkar etmir.

Sevgi, mərhəmət, gözəllik və ədalət də belədir. Bir ana övladını niyə sevdiyini kimyəvi formul ilə tam izah edə bilməz. Bir insan musiqidən niyə təsirləndiyini yalnız atomlarla açıqlaya bilməz. Deməli insan həyatı yalnız

maddi və ölçülə bilən şeylərdən ibarət deyil.

Allahın görünməməsi də Onun yoxluğu demək deyil. Bir çox şey təsiri ilə tanınır. Küləyi görmürük, amma ağacların hərəkətindən onun varlığını anlayırıq. Elektriki birbaşa görmürük, amma lampanın yanmasından onun mövcud olduğunu bilirik. Eyni şəkildə kainatdakı:

- nizam,
- qanun,
- məqsəd,
- şüur,
- əxlaq,
- varlığın özü

bir səbəbə işarə edir.

Burada əsas məsələ budur: Allah maddi kainatın içində olan bir obyekt deyil ki, teleskopla tapılsın və ya mikroskopla ölçülsün. Çünki İslam baxışında Allah məkan və zamanın yaradıcısıdır. Yaradanı yaradılmış kainatın içində bir cisim kimi axtarmaq düzgün yanaşma olmaz.

Bir rəssamı tablonun içində axtarmaq necə səhvdirsə, Allahı da sırf maddi kainatın daxilində bir obyekt kimi axtarmaq elə səhvdir.

Əslində ateist tərəf çox vaxt yanlış bir standart qoyur. Deyirlər:

"Allah varsa, mənə özünü laboratoriyada göstərsin."

Halbuki elm yalnız maddi və təkrarlana bilən hadisələri araşdırır. Elm:

- məqsədi,
- mənanı,
- əxlaqı,
- niyə var olduğumuzu,
- kainatın niyə mövcud olduğunu

tam cavablandıra bilmir.

Elm "necə" sualına güclü cavab verir. Amma "niyə" sualında fəlsəfə və metafizikaya ehtiyac yaranır.

Digər tərəfdən, Allahın varlığı üçün tarix boyunca çoxlu fəlsəfi arqumentlər təqdim edilmişdir:

- kosmoloji arqument,
- əxlaq arqumenti,
- nizam arqumenti,
- şüur arqumenti,
- səbəbiyyət arqumenti,
- kontingensiya arqumenti.

Bu arqumentlərlə razılaşmamaq mümkündür. Amma "heç bir dəlil yoxdur" demək doğru olmaz. Daha düzgün ifadə belə olar:

"Mən həmin dəlilləri kifayət qədər inandırıcı hesab etmirəm."

Bu isə tamamilə başqa iddiadır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

"Allah empirik olaraq ölçülmür, deməli yoxdur" nəticəsi məntiqi olaraq

çıxmır. Çünki:

- bütün həqiqətlər empirik deyil,
- elm yalnız maddi aləmi araşdırır,
- metafizik varlıqlar laboratoriya obyekti deyil,
- görünməyən şeylərin mövcudluğu təsirləri ilə qəbul edilə bilər.

Deməli empirik sübutun olmaması öz-özlüyündə yoxluğun sübutu deyil.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan sevgini tərəziyə qoyub çəkə bilməz. Amma heç kim sevginin mövcud olmadığını demir. Bir insan "ədalət" anlayışını mikroskop altında görə bilməz. Amma hamı haqsızlıqdan şikayət edir.

Külək də görünmür. Amma ağacların hərəkətindən onun varlığını anlayırıq. Elektriki də gözlə görmürük. Amma təsirindən onun mövcud olduğunu qəbul edirik.

Eyni şəkildə Allah da birbaşa maddi gözlə görünməsə belə, kainatdakı nizam, həyat, şüur və əxlaq Onun varlığına işarə edən əlamətlər kimi görülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq deyir:

"Mən havanı görmürəm. Deməli hava yoxdur."

Amma anası ona deyir:

"Balam, əgər hava olmasaydı, nəfəs ala bilməzdin."

Uşaq havanı birbaşa görmür, amma təsirini hiss edir.

Biz də Allahı gözümüzlə görməsək belə, Onun yaratdığı kainatı, həyatı və saysız-hesabsız nizamı görürük.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir balıq okeanda yaşayırdı. Bir gün başqa balığa dedi:

"Mən suya inanmıram. Çünki onu heç vaxt görməmişəm."

Digər balıq təəccüblə soruşdu:

"Bəs içində üzərək yaşadığın şey nədir?"

Bir çox insan da buna bənzər şəkildə davranır. Onlar varlığın özünü, kainatın qanunlarını, həyatın möcüzəsini və şüuru görür, amma bütün bunların arxasındakı qaynağı görmədiyi üçün onu inkar edir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"'Allah yoxdur, çünki empirik sübut yoxdur' arqumenti öz daxilində problemlidir. Çünki 'yalnız empirik olaraq sübut edilən şeylər həqiqidir' iddiasının özü empirik olaraq sübut edilə bilmir. Üstəlik insan həyatı sevgi, məntiq, şüur və əxlaq kimi laboratoriyada ölçülməyən həqiqətlərlə doludur. Elm maddi aləmin necə işlədiyini araşdırır, amma niyə var olduğumuzu və varlığın son səbəbini tam açıqlamır. Allah maddi kainatın içində olan bir obyekt deyil; məkan və zamanın yaradıcısıdır. Buna görə Onu mikroskopla axtarmaq metodoloji səhvdir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Görmədiyin hər şey yox demək deyil."
"Elm hər şeyi ölçmür; ölçə bildiyini araşdırır."
"Külək görünmür, amma təsiri görünür."
"Laboratoriyada sevgi tapmamaq, sevginin olmadığını sübut etmir."
"Yaradanı yaradılmış kainatın içində obyekt kimi axtarmaq məntiqi səhvdir."

10) QISA YEKUN

Empirik sübutun olmaması Allahın yoxluğunu sübut etmir. İnsan həyatının ən əsas həqiqətlərinin çoxu laboratoriyada ölçülə bilmir. Elm maddi aləmi araşdırır, amma metafizik və fəlsəfi sualları tam cavablandırmır. Allah maddi kainatın içində olan bir cisim deyil; kainatın yaradıcısıdır. Buna görə Onun varlığını yalnız maddi ölçü standartı ilə qiymətləndirmək məhdud yanaşmadır.

İRAD VƏ CAVAB - 3

1) İRADIN ÖZÜ

Russell-in "çaydan" analoqu

Bu irad məşhur filosof Bertrand Russell tərəfindən irəli sürülmüşdür. Russell belə bir misal verir: əgər biri desə ki, Yer ilə Mars arasında kosmosda görünməyəcək qədər kiçik bir çaydan fırlanır, bu iddianı sübut etmək mümkün olmadığı üçün insanlar ona inanmağa məcbur deyillər. Daha sonra belə nəticə çıxarır ki, Allah inancı da buna bənzəyir: sübut olunmayan bir iddiaya inanmaq rasional deyil.

Bu arqumentin əsas məqsədi "sübut yükü" məsələsini vurğulamaqdır. Yəni iddia edən şəxs iddiasını sübut etməlidir; başqaları isə sübut olmayan bir şeyə inanmağa məcbur deyil.

Mənbə: Bertrand Russell — *Is There a God?* (1952)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Russell-in çaydan analoqunun əsas problemi budur ki, Allahı kainatın içində təsadüfi bir obyekt kimi təqdim edir. Halbuki teizmdə Allah:

- kainatdakı bir əşya deyil,
- maddi obyekt deyil,
- məkan və zaman daxilində yerləşən varlıq deyil.

Çaydan ilə Allah arasında böyük fərq var:

çaydan heç nəyi izah etmir, Allah anlayışı isə kainatın varlığını, qanunlarını, şüuru və əxlaqı izah etməyə çalışan metafizik izahdır.

Yəni:

"kosmosda təsadüfi çaydan" ilə
"kainatın səbəbi olan Yaradan"
eyni kateqoriyada deyil.

3) ƏSAS CAVAB

Russell-in arqumenti ilk baxışda güclü görünür, amma diqqətlə baxanda

yanlış müqayisəyə əsaslandığı görünür. Çünki çaydan sırf təsadüfi və izahsız bir iddiadır. Onun arxasında:

- fəlsəfi zərurət yoxdur,
- kainatı izah etmək cəhdi yoxdur,
- məntiqi əsas yoxdur.

Sadəcə sübutsuz bir obyekt iddiasıdır.

Allah anlayışı isə tamam başqa səviyyədədir. Teizmdə Allah:

- kainatın səbəbi,
- varlığın izahı,
- təbiət qanunlarının qaynağı,
- şüurun və əxlaqın əsası kimi təqdim edilir.

Yəni burada söhbət kosmosda gizlənmiş bir əşyadan yox, bütün mövcudluğun son izahından gedir.

Bu səbəbdən Russell-in analoqu əslində "kateqoriya səhvi" edir. Çünki Allahı kainatdakı sıradan bir cisim kimi təqdim edir. Halbuki İslam və ümumiyyətlə klassik teizmdə Allah maddi kainatın içində yerləşən obyekt deyil. O, məkan və zamanın yaradıcısıdır.

Bir müəllifi romanın içində personaj kimi axtarmaq necə səhvdirsə, Allahı da teleskopla tapılacaq bir kosmik obyekt kimi düşünmək elə səhvdir.

Digər tərəfdən, Russell deyir ki, sübut olunmayan iddialara inanmaq məcburi deyil. Bu prinsip müəyyən mənada doğrudur. Amma problem ondadır ki, Allah inancı "tam sübutsuz" deyil. Tarix boyunca Allahın varlığı üçün çoxlu fəlsəfi arqumentlər təqdim edilmişdir:

- kosmoloji arqument,
- kontingensiya arqumenti,
- əxlaq arqumenti,
- nizam arqumenti,
- şüur arqumenti və s.

Bu arqumentlərlə razılaşmamaq mümkündür. Amma "Allah inancı kosmosdakı təsadüfi çaydan qədər əsassızdır" demək doğru olmaz.

Burada başqa vacib məqam da var. İnsan gündəlik həyatda bir çox şeyi tam elmi sübut olmadan qəbul edir. Heç kim dostunun səmimiyyətini laboratoriyada yoxlamır. Heç kim sevgini mikroskop altında sübut etmir. İnsan həyatı yalnız riyazi qətiyyət üzərində qurulmayıb.

Üstəlik, elmin özü də bəzi qəbul edilmiş əsaslara söykənir:

- xarici dünyanın mövcudluğu,
- məntiq qanunlarının etibarlılığı,
- səbəb-nəticə prinsipi.

Bu əsasların heç biri laboratoriyada ayrıca sübut edilmir. Amma elm onların üzərində qurulur.

Deməli "yalnız tam empirik sübut olan şeyə inanaram" prinsipi praktik olaraq insan həyatında da işləməzdi.

Əslində Russell-in arqumenti Allahın yoxluğunu sübut etmir. Sadəcə

deyir ki:

"Mən təqdim edilən dəlilləri kifayət qədər inandırıcı hesab etmirəm."

Bu isə "Allah yoxdur" nəticəsindən fərqli iddiadır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Russell-in çaydan analoqu Allah ilə təsadüfi fiziki obyekt arasında yanlış bənzətmə qurur. Çünki:

- çaydan kainatı izah etmir,
- Allah anlayışı isə metafizik izah təqdim edir,
- çaydan sıradan obyektdir,
- Allah isə klassik teizmdə məkan-zamanüstü varlıqdır.

Buna görə "çaydan sübutsuzdur" nəticəsindən "Allah inancı da əsassızdır" nəticəsi məntiqi olaraq çıxmır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir kitab görən insan onun müəllifinin olduğunu qəbul edir. Heç kim:

"Bu kitab təsadüfən yarandı" demir.

Çünki nizam və məqsəd gördükdə ağıl səbəb axtarır.

İndi təsəvvür et ki, biri deyir:

"Müəllifə inanmaq kosmosdakı görünməz çaydana inanmaq kimidir."

Bu müqayisə düzgün olmaz. Çünki müəllif anlayışı kitabın izahıdır, çaydan isə izahsız əlavə iddiadır.

Eyni şəkildə Allah anlayışı da kainatın izahı kimi təqdim olunur, təsadüfi obyekt kimi yox.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq qum üzərində düzəldilmiş böyük bir qala görür. O bilir ki, bunu kimsə düzəldib.

Başqa biri isə deyir:

"Yox, bunu külək təsadüfən düzəltdi."

Uşaq düşünür:

"Bu qədər nizam öz-özünə necə olsun?"

Çünki insan ağlı nizam görəndə səbəb axtarır.

Allah inancı da buna bənzər şəkildə kainatın arxasındakı səbəbi soruşur.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam səhrada gedərkən yerdə işləyən bir saat tapdı. Saatın:

- əqrəbləri hərəkət edir,
- mexanizmi işləyir,
- hissələri uyğun şəkildə birləşmişdi.

Adam dedi:

"Bu saatın ustası olmalıdır."

Başqa biri isə dedi:

"Yox, bu sadəcə təsadüfən yaranıb."

Birinci adam cavab verdi:

"Sadə bir saat üçün belə ustaya ehtiyac görürüksə, bəs kainat kimi sonsuz

dərəcədə mürəkkəb sistem necə izahsız ola bilər?"

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Russell-in çaydan analoqu Allah anlayışını yanlış təqdim edir. Çünki Allah klassik teizmdə kainat daxilində yerləşən təsadüfi obyekt deyil; kainatın özünün son səbəbi kimi düşünülür. Çaydan heç nəyi izah etmir, amma Allah anlayışı varlığın, şüurun, əxlaqın və təbiət qanunlarının izahına yönəlmiş metafizik modeldir. Buna görə Allahı kosmosdakı görünməz çaydanla müqayisə etmək fəlsəfi baxımdan kateqoriya səhvidir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Çaydan kainatı izah etmir, Allah anlayışı isə izah iddiası daşıyır."

"Allah kosmosdakı obyekt deyil; kosmosun səbəbi kimi düşünülür."

"Yanlış müqayisə düzgün nəticə verməz."

"Yaradanı yaradılmış əşyalarla eyni kateqoriyaya qoymaq məntiqi səhvdir."

"Russell-in çaydanı təsadüfi obyektdir, Allah anlayışı isə metafizik izahdır."

10) QISA YEKUN

Russell-in çaydan analoqu ilk baxışda təsirli görünsə də, Allah anlayışını yanlış kateqoriyada təqdim edir. Çaydan sıradan və izahsız fiziki obyekt iddiasıdır, Allah isə kainatın və varlığın son səbəbi kimi təqdim edilir. Buna görə bu iki anlayışı eyniləşdirmək məntiqi və fəlsəfi baxımdan doğru müqayisə deyil.

İRAD VƏ CAVAB - 4

1) İRADIN ÖZÜ

Occam ülgücü

Bu irad məşhur "Occam ülgücü" prinsipinə əsaslanır. Prinsipin mahiyyəti budur ki, bir hadisəni izah etmək üçün lazımsız fərziyyələri artırmamaq lazımdır. Başqa sözlə, əgər bir şeyi daha sadə şəkildə izah etmək mümkündürsə, əlavə və mürəkkəb izahlara ehtiyac yoxdur.

Ateist tərəf bu prinsipi Allah inancına tətbiq edərək belə deyir:

"Kainatı təbiət qanunları ilə izah etmək mümkündürsə, əlavə olaraq 'Allah' fərziyyəsini daxil etməyə ehtiyac yoxdur."

Bu yanaşma xüsusilə Stephen Hawking "The Grand Design" kitabında və Richard Dawkins "The God Delusion" əsərində müdafiə edilmişdir.

Mənbələr:

- William of Ockham — Occam ülgücü prinsipi
- Stephen Hawking — *The Grand Design* (2010)
- Richard Dawkins — *The God Delusion*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Occam ülgücü "ən az fərziyyəni seç" demir. O deyir:

"Lazımsız fərziyyələri artırma."

Əgər Allah kainatın, qanunların və varlığın izahı üçün zəruri metafizik

səbəbdirsə, onda Allah "lazımsız əlavə" sayılmaz.

Üstəlik, təbiət qanunlarını izah etmək başqa şeydir, həmin qanunların niyə mövcud olduğunu izah etmək başqa şey.

Elm kainatın necə işlədiyini təsvir edə bilər. Amma:

- niyə ümumiyyətlə kainat var,
- niyə qanunlar mövcuddur,
- niyə heçlik yox, varlıq var

kimi sualları tam həll etmir.

3) ƏSAS CAVAB

Occam ülgücü tarixdə çox faydalı prinsip olmuşdur. Elm və fəlsəfədə həqiqətən də lazımsız mürəkkəblikdən qaçmaq vacibdir. Amma bu prinsip çox vaxt yanlış başa düşülür. Occam ülgücü "ən sadə izah həmişə doğrudur" demir. O sadəcə deyir ki, eyni şeyi izah edən iki model varsa, lazımsız fərziyyə əlavə edən model üstün tutulmamalıdır.

Buradakı əsas sual budur:

Allah fərziyyəsi həqiqətən lazımsızdırmı?

Ateist yanaşma çox vaxt belə düşünür:

"Təbiət qanunları varsa, artıq Allaha ehtiyac yoxdur."

Amma bu cavab əslində problemi tam həll etmir. Çünki sual dəyişir:

- təbiət qanunları niyə var?
- kainat niyə mövcuddur?
- riyazi nizam niyə işləyir?
- şüur necə yaranıb?
- niyə heç nə yox, bir şey var?

Yəni "qanun var" demək, həmin qanunun özünün izahı deyil.

Məsələn, bir kitabın necə işlədiyini izah etmək olar:

- səhifələri var,
- mürəkkəbi var,
- qrammatik qaydaları var.

Amma bunların heç biri kitabın müəllifə ehtiyacını aradan qaldırmır.

Eyni şəkildə fizika qanunlarını təsvir etmək onların son səbəbini açıqlamaq demək deyil.

Stephen Hawking kimi bəzi alimlər deyirlər ki, kainat öz-özünə yarana bilər. Amma burada mühüm problem ortaya çıxır: "öz-özünə" ifadəsi çox vaxt yanlış anlaşılır. Çünki "öz-özünə yaranma" üçün belə:

- kvant qanunları,
- enerji imkanları,
- riyazi strukturlar,
- fiziki potensiallar

mövcud olmalıdır.

Sual isə yenə qalır:

bunlar niyə mövcuddur?

Yəni problem sadəcə bir addım geri çəkilir, tam həll olunmur.

Digər tərəfdən, Occam ülgücü yalnız "sadəlik" deyil, "izah gücü" də tələb edir. Ən yaxşı model həm sadə, həm də geniş izah verən modeldir.

Məsələn:

"Kitabı külək yazdı"

cümləsi qrammatik baxımdan sadədir.

Amma izah gücü çox zəifdir.

"Kitabın müəllifi var"

fikri isə daha güclü izah təqdim edir.

Eyni şəkildə teizm sadəcə "əlavə varlıq artırmaq" deyil; varlığın, şüurun, əxlaqın, riyazi nizamın və kainatın özünün son izahını təqdim etməyə çalışır.

Üstəlik, Allah anlayışı klassik teizmdə "mürəkkəb maddi obyekt" kimi düşünülmür. Occam ülgücü əsasən maddi və çoxsaylı fərziyyələrə qarşı istifadə edilir. Amma Allah:

- bölünən maddi sistem deyil,
- fiziki obyekt deyil,
- məkan daxilində mürəkkəb quruluş deyil.

Əksinə, klassik teizmdə Allah ən fundamental və zəruri varlıq kimi düşünülür.

Bu səbəbdən:

"Allah əlavə mürəkkəblikdir"

iddiası avtomatik doğru sayılmır.

Bəzən ən sadə son izah məhz tək bir zəruri səbəb olur.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Occam ülgücü lazımsız fərziyyələri rədd edir, amma zəruri izahları yox.

Əgər:

- kainatın mövcudluğu,
- təbiət qanunları,
- şüur,
- riyazi nizam,
- əxlaq

üçün metafizik əsas lazımdırsa, onda Allah fərziyyəsi "lazımsız əlavə" deyil.

Deməli Occam ülgücü öz-özlüyündə Allahı rədd edən prinsip deyil.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir otaqda kompüter işləyir. Ekranda mürəkkəb proqram açıqdır.

İki izah mümkündür:

- "Bu proqram təsadüfən yarandı."
- "Bunu proqramçı yazdı."

Birinci izah daha qısa görünə bilər. Amma ikinci izah daha güclü və məntiqli açıqlama verir.

Çünki nizamlı və məqsədli sistemlər ağlı göstərir.

Eyni şəkildə kainatın mövcudluğunu yalnız "qanunlar var" deyə açıqlamaq son sualı cavablandırmır:

“Bəs o qanunlar niyə var?”

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq lego parçalarından qurulmuş böyük bir qala görür.
Biri deyir:
“Bu öz-özünə düzəlib.”
Başqa biri isə deyir:
“Bunu kimsə qurub.”
Uşaq düşünür:
“Bu qədər nizam təsadüfən necə olsun?”
Çünki insan ağlı nizam görəndə səbəb axtarır.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam meşədə gedərkən yerdə işləyən telefon tapdı. Telefon:

- proqramlarla işləyirdi,
- şəkillər göstərirdi,
- mesaj göndərirdi.

Bir nəfər dedi:
“Bu telefon təbiət nəticəsində yaranıb.”
Adam güldü:
“Sadə telefon üçün belə istehsalçı lazımdırsa, bəs kainat kimi sonsuz dərəcədə mürəkkəb sistem necə səbəbsiz ola bilər?”

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Occam ülgücü ‘Allah yoxdur’ demir; sadəcə lazımsız fərziyyələri artırmamağı tövsiyə edir. Əgər Allah kainatın, qanunların, şüurun və varlığın son metafizik izahıdırsa, onda O, lazımsız fərziyyə sayılmaz. Elm kainatın necə işlədiyini təsvir edə bilər, amma niyə mövcud olduğunu tam açıqlamır. Təbiət qanunlarını qəbul etmək həmin qanunların niyə mövcud olduğunu izah etmir. Buna görə Occam ülgücü teizmi avtomatik şəkildə rədd etmir.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Occam ülgücü lazımsız izahları rədd edir, bütün metafizikanı yox.”
“Qanunun olması onun niyə mövcud olduğunu izah etmir.”
“Elm ‘necə’ni izah edir, ‘niyə’ni tam yox.”
“Sadəlik həmişə həqiqət demək deyil; izah gücü də vacibdir.”
“Təbiət qanunları kitabdırsa, sual müəllifin kim olduğudur.”

10) QISA YEKUN

Occam ülgücü Allah inancını avtomatik şəkildə rədd etmir. Bu prinsip yalnız lazımsız fərziyyələrdən qaçmağı tövsiyə edir. Əgər Allah kainatın və varlığın son səbəbi kimi zəruri metafizik izah təqdim edirsə, onda O, artıq “lazımsız əlavə” deyil. Təbiət qanunlarını təsvir etmək həmin qanunların niyə mövcud olduğunu tam açıqlamır. Buna görə Occam ülgücünü Allahın yoxluğuna qəti dəlil kimi təqdim etmək fəlsəfi baxımdan kifayət etmir.

İRAD VƏ CAVAB - 5

1) İRADIN ÖZÜ

Allahın səbəbi problemi

Bu irad ateist fəlsəfədə ən məşhur suallardan biridir və adətən belə ifadə olunur:

"Əgər hər şeyin bir səbəbi varsa, onda Allahın səbəbi nədir?"

Bu arqumentin məqsədi teizmin öz daxilində ziddiyyətə düşdüyünü göstərməkdir. Ateist tərəf deyir ki, əgər möminlər kainatın səbəbə ehtiyacı olduğunu söyləyirlərsə, o zaman eyni məntiq Allah üçün də keçərli olmalıdır. Əgər Allah səbəbsiz qəbul edilirsə, onda kainatı da səbəbsiz qəbul etmək olar.

Bu arqument Bertrand Russell və Richard Dawkins kimi ateist müəlliflər tərəfindən tez-tez istifadə edilmişdir.

Mənbələr:

- Bertrand Russell — *Why I Am Not a Christian*
- Richard Dawkins — *The God Delusion*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas problemi budur ki, teist arqumenti yanlış təqdim edir.

Teistlər:

"Hər şeyin səbəbi var"

demirlər.

Əsl arqument belədir:

"Başlanğıcı olan və sonradan meydana gələn hər şeyin səbəbi var."

Allah isə klassik teizmdə:

- başlanğıcı olan varlıq deyil,
- sonradan yaranan varlıq deyil,
- zəruri və əzəli varlıq kimi düşünülür.

Deməli:

"Allahın səbəbi nədir?"

sualı əslində kateqoriya səhvidir.

Çünki səbəb axtarışı sonradan yaranan şeylər üçündür.

3) ƏSAS CAVAB

Bu irad ilk baxışda güclü görünür. Amma diqqətlə baxanda görünür ki, burada teist arqument bir qədər təhrif edilir.

Məsələn, kosmoloji arqument belə demir:

"Hər şeyin səbəbi var."

Çünki əgər hər şeyin səbəbi olsaydı, sonsuz səbəblər zənciri yaranardı və heç vaxt son izaha çatmaq mümkün olmazdı.

Əsl iddia budur:

"Var olmağa başlayan hər şeyin səbəbi vardır."

Biz gündəlik həyatda da bunu belə anlayırıq. Birdən-birə yoxdan bir ev, bir kitab və ya bir kompüter ortaya çıxmır. Başlanğıcı olan hər şey bir səbəbə bağlıdır.

Kainatın da başlanğıcı olduğuna dair həm fəlsəfi, həm də elmi arqumentlər mövcuddur. Böyük Partlayış nəzəriyyəsi də kainatın zaman daxilində başlanğıcı olduğunu göstərən modellərdən biri kimi qəbul edilir. Əgər kainat başlanğıca malikdirsə, o zaman onun səbəbi barədə sual vermək məntiqli olur.

Amma Allah anlayışı klassik teizmdə kainat kimi sonradan yaranan bir varlıq deyil. Allah:

- əzəli,
- sonsuz,
- zəruri,
- varlığı başqa səbəbdən asılı olmayan

varlıq kimi düşünülür.

Burada mühüm fərq var:

kainat "mümkün varlıq"dır, Allah isə "zəruri varlıq" kimi təqdim edilir.

"Mümkün varlıq" o deməkdir ki:

- var da ola bilərdi,
- olmaya da bilərdi.

Kainat belədir. Onun mövcudluğu izaha ehtiyac yaradır.

Amma "zəruri varlıq" mövcudluğu başqa səbəbdən asılı olmayan varlıq deməkdir. Klassik teizmdə Allah məhz belə başa düşülür.

Əslində ateist tərəf də bir yerdə "son nöqtə" qəbul etməyə məcburdur. Çünki sonsuz izah zənciri problemi həll etmir.

Əgər:

- kainatın səbəbi başqa şeydirsə,
- onun da səbəbi başqasıdırsa,
- bunun da səbəbi yenə başqasıdırsa,

və bu sonsuza qədər gedirsə, onda heç vaxt son izah əldə olunmur.

Bu səbəbdən fəlsəfədə çoxları "zəruri əsas" anlayışını qəbul edir.

Burada əsas sual budur:

o son əsas nədir?

Teizm deyir:

"O son əsas Allahdır."

Ateist isə çox vaxt:

- kainatın özünü,
- fizika qanunlarını,
- kvant reallığını

"səbəbsiz son nöqtə" kimi qəbul edir.

Amma burada maraqlı vəziyyət yaranır:

əgər ateist tərəf bir şeyi səbəbsiz qəbul edə bilirsə, onda prinsipcə "səbəbsiz zəruri varlıq" anlayışını tam məntiqsiz adlandıra bilməz.

Müzakirə artıq "səbəbsiz bir şey mümkündürmü?" məsələsindən çıxır və "ən məntiqli son izah hansıdır?" sualına çevrilir.

Digər tərəfdən, "Allahın səbəbi nədir?" sualı bəzən məna baxımından da

problemli olur. Bu, bir qədər:

"Şimal qütbünün şimalı haradır?"

və ya

"Subay kişinin arvadı kimdir?"

kimi suallara bənzəyir.

Çünki "səbəb" anlayışı zaman daxilində dəyişən və sonradan yaranan şeylərə aid edilir. Klassik teizmdə Allah isə zamanın özü yaradılmadan əvvəl mövcud olan əzəli varlıq kimi düşünülür.

Deməli zamanüstü varlıq üçün:

"ondan əvvəl nə vardı?"

deyə soruşmaq məntiqi problem yaradır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Teist arqument:

"Hər şeyin səbəbi var"

demir.

Əsl arqument budur:

"Başlanğıcı olan hər şeyin səbəbi var."

Əgər Allah:

- başlanğıcsız,
- əzəli,
- zəruri varlıqdırsa,

onda Onun səbəbə ehtiyacı olmur.

Deməli:

"Allahın səbəbi nədir?"

sualı teizmi daxildən dağıdan məntiqi ziddiyyət yaratmır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir domino daşları sırasını düşün. Hər daş digərini yıxır. Amma zəncirin başlaması üçün ilk hərəkət lazımdır.

Əgər hər daş üçün:

"Bunu əvvəlki daş itələdi"

desək və heç vaxt ilk hərəkət olmasa, zəncir heç başlamazdı.

Eyni şəkildə kainatdakı səbəb-nəticə zəncirinin son izaha ehtiyacı olduğu düşünülür.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq deyir:

"Bu oyuncağı kim düzəldib?"

Sonra soruşur:

"Bəs onu düzəldəni kim düzəldib?"

Bu sual bir müddət davam edə bilər. Amma sonda uşaq anlayır ki, hər şey eyni şəkildə "düzəldilmiş" olmur.

Bəzi şeylər başlanğıca malikdir, bəzi şeylər isə başlanğıcın özü kimi düşünülür.

Teizmdə Allah başlanğıcı olan varlıq deyil; başlanğıcların səbəbi kimi

qəbul edilir.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir tələbə müəllimə dedi:

"Hər şeyin səbəbi varsa, Allahın səbəbi nədir?"

Müəllim cavab verdi:

"Sən dedin ki, hər şeyin səbəbi var. Mən isə belə demədim. Mən dedim ki, başlanğıcı olan şeylərin səbəbi var."

Sonra əlavə etdi:

"Əgər xəritədə hər yol başqa yola çıxsa və heç biri əsas yola bağlanmasa, heç vaxt şəhərə çatmaq olmaz."

Tələbə düşündü ki, bəlkə də məsələ "hər şeyin səbəbi" deyil, "son izahın nə olduğu" məsələsidir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"'Allahın səbəbi nədir?' arqumenti çox vaxt teist mövqeyi yanlış təqdim edir. Klassik teizm heç vaxt 'hər şeyin səbəbi var' demir. Arqument budur ki, başlanğıcı olan hər şeyin səbəbi vardır. Allah isə başlanğıcı olan varlıq deyil; əzəli və zəruri varlıq kimi düşünülür. Əgər hər şey sonsuz şəkildə başqa səbəbə bağlı olsaydı, heç vaxt son izaha çatmaq mümkün olmazdı. Buna görə fəlsəfədə zəruri varlıq anlayışı ciddi metafizik model kimi müzakirə edilir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Teizm 'hər şeyin səbəbi var' demir."

"Səbəb axtarışı başlanğıcı olan şeylər üçündür."

"Kainat mümkün varlıqdır, Allah isə zəruri varlıq kimi düşünülür."

"Sonsuz izah zənciri son izah vermir."

"Allah səbəb nəticə zəncirinin içində deyil; onun əsaslandırılması kimi təqdim olunur."

10) QISA YEKUN

"Allahın səbəbi nədir?" iradı çox vaxt teist arqumentin yanlış təqdim edilməsinə əsaslanır. Klassik teizmə görə səbəbə ehtiyacı olan şey başlanğıcı olan varlıqlardır. Allah isə başlanğıcsız və zəruri varlıq kimi düşünülür. Buna görə Onun səbəbə ehtiyacı olduğu nəticəsi məntiqi olaraq çıxmır. Mübahisənin əsas mövzusu artıq "səbəbsiz bir şey mümkündürmü?" deyil, "ən əsas və son izah nədir?" məsələsidir.

İRAD VƏ CAVAB - 6

1) İRADIN ÖZÜ

İlahi atributların ziddiyyəti

Bu irad xüsusilə Allahın "hər şeyə qadir" olması anlayışına qarşı yönəldilir. Ateist tərəf deyir ki, "sonsuz qüdrət" anlayışı öz daxilində məntiqi paradoks yaradır. Ən məşhur misal belədir:

"Allah qaldıra bilməyəcəyi qədər ağır daş yarada bilərmi?"

Əgər:

- "yarada bilər" desək, onda o daşı qaldıra bilməz və deməli

qüdrəti məhduddur.

- "yarada bilməz" desək, yenə də gücü məhdud görünür.

Bu arqumentdən belə nəticə çıxarmağa çalışırlar:

"Deməli hər şeyə qadir varlıq anlayışı məntiqi baxımdan ziddiyyətlidir."

Bu mövzu xüsusilə J.L. Mackie tərəfindən "The Miracle of Theism" əsərində müzakirə edilmişdir.

Mənbə: J.L. Mackie — *The Miracle of Theism* (1982)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas problemi "hər şeyə qadirlik" anlayışını yanlış başa düşməsidir.

Klassik teizmdə "hər şeyə qadirlik" o demək deyil ki:

Allah məntiqi cəhətdən imkansız və ziddiyyətli şeyləri də edə bilər.

Çünki:

- kvadrat dairə,
- evli subay,
- həm var, həm yox olan şey

əslində "şey" deyil; məntiqi absurddur.

Deməli:

"Allah qaldıra bilməyəcəyi daş yarada bilərmi?"

sualı əslində gizli ziddiyyət daşıyır.

Bu, bir qədər:

"Allah evli subay yarada bilərmi?"

sualına bənzəyir.

Məntiqsiz ifadə qüdrət problemi yaratmır.

3) ƏSAS CAVAB

Bu irad ilk baxışda ağıllı görünür, çünki insanı iki seçim arasında sıxışdırmağa çalışır. Amma problem sualın özündədir.

Əvvəlcə vacib məsələni ayırmaq lazımdır:

"Hər şeyə qadirlik" nə deməkdir?

Klassik İslam və fəlsəfə ənənəsində bu belə başa düşülür:

Allah mümkün olan hər şeyi etməyə qadirdir.

Buradakı əsas söz "mümkün"dür.

Məntiqi baxımdan imkansız olan şeylər isə "ediləcək real şey" sayılmır. Çünki onlar anlayış səviyyəsində ziddiyyətlidir.

Məsələn:

- kvadrat dairə,
- həm tam ölü, həm tam diri insan,
- evli subay,
- 2+2=5 olan riyaziyyat

bunlar "çətin iş" deyil; məntiqi olaraq mənasız ifadələrdir.

Heç kim:

"Memar niyə üçbucaqlı dairə tikə bilmir?"

deyə memarın gücsüz olduğunu düşünmür.

Çünki "üçbucaqlı dairə" real obyekt deyil.

Eyni şəkildə:

"Allah qaldıra bilməyəcəyi daş yaratsın"

ifadəsi də gizli ziddiyyət yaradır.

Çünki burada eyni anda iki zidd şey tələb edilir:

- sonsuz gücə sahib olmaq,
- sonsuz gücü məğlub edən obyekt yaratmaq.

Bu, məntiqi olaraq uyğunsuz anlayışdır.

Əslində bu irad Allahın qüdrətinə yox, dilin və məntiqin sərhədlərinə ilişir.

Burada başqa vacib məqam da var:

məntiq Allahdan "üstün qanun" deyil.

Bəzi insanlar düşünür:

"Əgər Allah məntiqsiz şeyi edə bilmirsə, deməli məntiq Ondan güclüdür."

Halbuki məsələ belə deyil.

Məntiqsiz ifadələr ümumiyyətlə "ediləcək şey" statusuna malik deyil. Yəni burada "bacarmaq" və ya "bacarmamaq" məsələsi yoxdur.

Məsələn:

"Allah mavi qoxu yarada bilərmi?"

cümləsi də qarışıq və mənasız ola bilər.

Bu tip söz birləşmələrinin real məna daşımaması qüdrət çatışmazlığı demək deyil.

Digər tərəfdən, "hər şeyə qadirlik" anlayışı həmişə məntiq daxilində düşünülmüşdür. Tarixdə böyük filosof və ilahiyyatçılar:

- İbn Sina,
- Qəzali,
- Aquinas

kimi düşünürlər bu məsələdə oxşar mövqedə olmuşlar.

Onlar deyirdilər ki:

"Məntiqi ziddiyyətlər real varlıq olmadığı üçün qüdrətin mövzusu da deyillər."

Məsələn Allah:

- yalan danışmır,
- haqsızlıq etmir,
- öz zatını məhv etmir.

Bu, qüdrətsizlik deyil. Çünki bunlar kamilliyə zidd olan anlayışlardır.

Necə ki:

həkimin xəstə öldürməməsi "bacarıqsızlıq" deyil,

dürüst insanın xəyanət etməməsi "acizlik" deyil.

Eyni şəkildə Allahın məntiqsiz və ziddiyyətli "şeylər" etməməsi də qüdrət çatışmazlığı sayılmır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

"Hər şeyə qadirlik":
"məntiqi olaraq mümkün olan hər şeyi edə bilmək"
deməkdir.
Məntiqi ziddiyyətlər isə:

- real obyekt deyil,
- mümkün varlıq deyil,
- mənalı fəaliyyət deyil.

Deməli:
"Allah kvadrat dairə yarada bilərmi?"
və ya
"qaldıra bilməyəcəyi daş yarada bilərmi?"
kimi suallar məntiqi paradoks yaratmır; sadəcə mənasız ifadələrdir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllimdən soruşurlar:
"Sən elə bir imtahan yaza bilərsən ki, həm tam asan olsun, həm də tam mümkünsüz?"
Bu sualın özü ziddiyyətlidir.
Və ya bir memardan soruşurlar:
"Niyə dairə formasında kvadrat tikə bilmirsən?"
Heç kim bunu memarın acizliyi saymır.
Çünki problem memarda deyil, sualın özündədir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq deyir:
"Mən həm tam qaranlıq, həm də tam işıqlı otaq istəyirəm."
Amma ana deyir:
"Balam, bunlar bir-birinə zidd şeylərdir."
Otaq ya işıqlı olar, ya qaranlıq.
Eyni anda ikisi tam şəkildə ola bilməz.
Bəzi suallar da buna bənzəyir. Sual çətin olduğu üçün yox, öz daxilində qarışıq olduğu üçün cavabsız görünür.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir tələbə müəllimə dedi:
"Əgər Allah hər şeyə qadirdirsə, elə daş yaratsın ki, özü də qaldıra bilməsin."
Müəllim gülümsədi və soruşdu:
"Sən məndən həm tam dairə, həm də tam kvadrat olan fiqur çəkməyimi istəsən, bunu çəkə bilməməyim rəssamlıq zəifliyidir?"
Tələbə bir an düşündü.
Müəllim dedi:
"Bəzən problem gücdə yox, sözlərin özündə olur."

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"'Allah qaldıra bilməyəcəyi daş yarada bilərmi?' arqumenti hər şeyə

qadirlik anlayışını yanlış təqdim edir. Klassik teizmdə omnipotence məntiqi absurdlara güc çatdırmaq deyil, məntiqi olaraq mümkün olan hər şeyi edə bilmək deməkdir. Kvadrat dairə və ya evli subay kimi anlayışlar real obyekt deyil; daxili ziddiyyət daşıyan ifadələrdir. Buna görə bu tip paradokslar Allahın qüdrətini yox, sualın özündəki məntiq qarışıqlığını göstərir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Məntiqsiz şey 'şey' sayılmır."
"Qüdrət absurda çevrilmək demək deyil."
"Kvadrat dairə yaratmamaq acizlik deyil."
"Problem Allahın gücündə yox, sualın özündədir."
"Məntiqi ziddiyyət reallıq deyil."

10) QISA YEKUN

İlahi qüdrətə qarşı irəli sürülən paradokslar çox vaxt "hər şeyə qadirlik" anlayışının yanlış başa düşülməsinə əsaslanır. Klassik teizmdə Allah məntiqi olaraq mümkün olan hər şeyi etməyə qadirdir. Məntiqi ziddiyyətlər isə real varlıq və ya fəaliyyət sayılmır. Buna görə "qaldıra bilməyəcəyi daş" kimi paradokslar Allahın qüdrətini yox, ifadənin özündəki məntiq qarışıqlığını göstərir.

İRAD VƏ CAVAB - 7

1) İRADIN ÖZÜ

İlahi gizlilik (Hiddenness)

Bu iradın əsas sualı belədir: əgər Allah həqiqətən varsa, insanları sevirsə və onların Ona inanmasını istəyirsə, niyə Özünü hamıya açıq və mübahisəsiz şəkildə göstərmir? Niyə dünyada bu qədər şübhə, inkar və tərəddüd var? Niyə səmimi şəkildə həqiqəti axtardığını deyən bəzi insanlar belə Allahı tapa bilmədiklərini söyləyirlər?

Bu arqument xüsusilə filosof J.L. Schellenberg tərəfindən sistemli şəkildə müdafiə edilmişdir. Onun fikrincə, sevən bir Allah insanlarla münasibət qurmaq istəyərdi və buna görə də Öz varlığını kifayət qədər açıq edərdi. Əgər belə bir açıq görünüş yoxdursa, bu, Allahın mövcudluğu ilə bağlı problem yaradır.

Mənbə: J.L. Schellenberg — *Divine Hiddenness and Human Reason* (1993)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas problemi Allahın Özünü göstərməsini yalnız məcburedici və fiziki formada təsəvvür etməsidir. Halbuki İslam baxışında Allah tam gizli deyil; sadəcə insanı məcbur edəcək qədər açıq deyil.

Çünki imtahanın mənası seçimdir.

Əgər Allah hər an gözlə görünən şəkildə insan qarşısında dayansaydı, iman artıq daxili yönəliş və könüllü seçim olmaqdan çıxardı. İnsanlar çox vaxt "inanmaq" deyil, gördüklərini qəbul etmək məcburiyyətində qalardılar. Bu isə iman anlayışının mahiyyətini dəyişərdi.

3) ƏSAS CAVAB

İlahi gizlilik arqumenti ilk baxışda çox təsirli görünür. İnsan düşünür ki, əgər Allah varsa, niyə Özünü hamıya açıq göstərmir? Niyə insanlar Onun varlığı barədə mübahisə edir? Niyə bəziləri inanmır?

Amma burada vacib bir fərq var: "tam açıq olmaq" ilə "məcburi şəkildə özünü qəbul etdirmək" eyni şey deyil.

İslam baxışında Allah Öz varlığına dair insanlara çoxlu işarələr verir. Kainatın özü, təbiətin nizamı, insan vicdanı, əxlaq hissi, həyatın mənası ilə bağlı daxili axtarış, peyğəmbərlər və vəhy — bunların hamısı ilahi işarələr kimi təqdim olunur. Yəni Allah tamamilə gizli deyil. Sadəcə insanı seçimsiz qoyacaq qədər açıq görünmür.

Bu, bir müəllimin imtahan zamanı bütün cavabları lövhəyə yazmamasına bənzəyir. Müəllim şagirdə düşünmək, seçmək və özünü göstərmək imkanı verir. Əgər bütün cavablar əvvəlcədən məcburi şəkildə göstərilsəydi, imtahanın mənası qalmazdı.

İlahi gizlilik məsələsində də oxşar məntiqdən danışılır. Əgər Allah:

- hər an göydə açıq şəkildə görünsəydi,
- insanlarla fiziki olaraq danışsaydı,
- mövcudluğu heç bir şəkildə inkar edilə bilməyəcək formada olsaydı,

o zaman iman artıq daxili seçim olmaqdan çox, məcburi qəbul halına yaxınlaşardı.

Burada bəziləri deyə bilər ki, insan yenə də azad qalardı. Müəyyən mənada doğrudur. Amma psixoloji və mənəvi baxımdan vəziyyət tam dəyişərdi. İnsan qarşısında açıq şəkildə fövqəltəbii həqiqət dayandıqda, məsələ artıq "inanmaq" yox, "qaça bilməmək" səviyyəsinə yaxınlaşır.

Halbuki İslamda iman yalnız məlumat deyil; o, həm də mənəvi yönəlişdir. İnsan sadəcə fakt qəbul etmir, həm də iradəsi ilə yönəlir.

Digər tərəfdən, insanlar çox vaxt Allahın niyə görünmədiyini soruşarkən, əslində Onu maddi bir obyekt kimi təsəvvür edirlər. Halbuki klassik teizmdə Allah kainatın içində yerləşən bir cisim deyil. O, məkan və zamanın yaradıcısıdır. Buna görə Allahı teleskopla tapılacaq bir obyekt kimi gözləmək metodoloji problem yaradır.

Bir müəllifi romanın içində personaj kimi axtarmaq necə səhvdirsə, Yaradanı da yaradılmış kainatın daxilində sırf maddi obyekt kimi axtarmaq elə səhvdir.

Üstəlik, insan həyatı görünməyən, amma təsiri hiss edilən həqiqətlərlə doludur. Heç kim:

- sevgini gözlə görmür,
- vicdanı tərəziyə qoymur,
- ağlı mikroskop altında müşahidə etmir.

Amma bunların mövcudluğunu inkar etmirik. Çünki bəzi həqiqətlər birbaşa deyil, təsirləri və nəticələri ilə tanınır.

İslam baxışında Allahın varlığı da bir çox insan üçün belədir: kainatdakı

nizam, həyatın mürəkkəbliyi, şüur, əxlaq və insanın sonsuzluq axtarışı ilahi işarələr kimi görülür.

Əslində problem çox vaxt "heç bir işarə yoxdur" məsələsi deyil; "hamını məcbur edəcək səviyyədə işarə yoxdur" məsələsidir.

Burada başqa vacib nüans da var. İnsan münasibətlərində belə tam məcburi əminlik yoxdur. Heç kim dostunun sevgisini laboratoriyada sübut etmir. İnsan münasibətləri müəyyən etimada, işarələrə və daxili təcrübəyə əsaslanır. İlahi münasibətdə də buna bənzər vəziyyətin olması tam qeyri-məntiqli deyil.

Tarix boyunca milyardlarla insan:

- dua,
- ibadət,
- mənəvi təcrübə,
- daxili dönüşüm,
- vicdan və ruhani hisslər

vasitəsilə Allahı hiss etdiyini söyləmişdir. Bunları hamı qəbul etməyə bilər. Amma bu vəziyyətdə "Allah tamamilə gizlidir" demək də doğru olmaz.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

"Allah niyə özünü açıq göstərmir?" sualı yalnız bir ehtimal üzərində qurulur: guya Allah varsa, mütləq insanı məcbur edəcək şəkildə görünməlidir.

Halbuki:

- azad iradə,
- mənəvi imtahan,
- könüllü iman,
- daxili seçim

kimi anlayışlar nəzərə alındıqda, Allahın Özünü qismən gizli saxlaması məntiqli və məqsədli ola bilər.

Deməli ilahi gizlilik Allahın yoxluğunu məcburi şəkildə sübut edən arqument deyil.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllim düşünək. Əgər imtahan zamanı bütün cavabları özü deyəydi, şagirdin biliyi və səmimiyyəti ortaya çıxmazdı. Müəllim tam susmur, çünki əvvəlcədən dərs keçir, izah edir və istiqamət verir. Amma imtahan anında şagirdin seçim etməsinə imkan yaradır.

İlahi gizlilik məsələsi də buna bənzəyir. İslam baxışına görə Allah insanı tam qaranlıqda qoymur, amma onu seçimsiz də buraxmır.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

"Əgər məni sevirsənsə, niyə hər an qarşımda deyilsən?"

Atası cavab verir:

"Mən səni görməsəm də qoruyuram, sənə yol göstərirəm və həmişə yanındayam."

Uşaq atasını hər saniyə görməsə də, onun sevgisini hiss edə bilər.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir kral oğlunun necə insan olduğunu öyrənmək istəyirdi. Əgər saraya kral paltarında gəlsəydi, hamı ona məcburi şəkildə itaət edəcəkdi. Buna görə sadə geyimdə şəhərə gəldi və insanların davranışını izləməyə başladı.

Bəziləri onu adi insan sandı, bəziləri isə davranışından və hikmətindən fərqli biri olduğunu anladı.

Hekayənin mənası budur: bəzən tam açıq güc göstərilməməsi münasibətin və seçimin səmimiyyətini ortaya çıxarır.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"İlahi gizlilik arqumenti Allahın Özünü yalnız məcburedici fiziki formada göstərməsini nəzərdə tutur. Halbuki klassik teizmdə Allah tam gizli deyil; kainat, ağıl, əxlaq və vəhy vasitəsilə Özünə işarələr verir. Əgər Allah insanı məcbur edəcək şəkildə açıq görünsəydi, iman artıq könüllü yönəliş deyil, məcburi qəbul səviyyəsinə yaxınlaşardı. Buna görə qismən gizlilik azad iradə və imtahan anlayışı ilə uyğun hesab edilə bilər."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Məcburi qəbul həqiqi iman deyil."
"Allah tam gizli deyil; sadəcə məcbur edəcək qədər açıq deyil."
"İmtahanın mənası seçimdir."
"İşarələrin olması tam gizlilik demək deyil."
"Yaradanı maddi obyekt kimi axtarmaq yanlış gözlənti yarada bilər."

10) QISA YEKUN

İlahi gizlilik arqumenti Allahın niyə hamıya açıq görünmədiyini soruşur. İslam baxışında isə Allah tam gizli deyil; kainat, vicdan, ağıl və vəhy vasitəsilə Özünə işarələr verir. Lakin insanın azad iradəsini və imtahanın mənasını qorumaq üçün bu dəlillər məcburi qəbul səviyyəsində deyil. Buna görə Allahın qismən gizli olması Onun yoxluğunu məcburi şəkildə sübut edən arqument sayılmır.

İRAD VƏ CAVAB - 8

1) İRADIN ÖZÜ

Determinizm və azad iradə problemi

Bu iradın əsas sualı belədir: əgər Allah keçmişi, indini və gələcəyi tam şəkildə bilirsə, o zaman insan həqiqətən azaddırmı? Çünki Allah əvvəlcədən insanın nə edəcəyini bilirsə, insanın başqa cür davranması mümkün görünmür.

Ateist və determinist düşüncə bunu belə ifadə edir:

"Əgər Allah sabah nə edəcəyimi indidən dəqiq bilirsə, mən artıq başqa seçim edə bilmərəm. Deməli azad iradə sadəcə illüziyadır."

Bu arqument xüsusilə Nelson Pike tərəfindən məşhurlaşdırılmış, daha sonra Daniel Dennett kimi filosoflar tərəfindən azad iradə müzakirələrində geniş şəkildə işlədilmişdir.

Mənbələr:

- Nelson Pike — 1965 məqaləsi
- Daniel Dennett — *Elbow Room* (1984)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas problemi "bilmək" ilə "məcbur etmək" anlayışlarını qarışdırmasıdır.

Bir hadisənin əvvəlcədən bilinməsi onun məcburi şəkildə etdirilməsi demək deyil.

Allah insanın nəyi seçəcəyini bilir, amma onu həmin seçimi etməyə məcbur etmir.

Başqa sözlə:

Allahın biliyi insanın seçiminin səbəbi deyil; insanın seçimi Allahın elmində məlumdur.

3) ƏSAS CAVAB

Determinizm və azad iradə problemi fəlsəfənin ən qədim və mürəkkəb mövzularından biridir. İlk baxışda belə görünə bilər ki, əgər Allah gələcəyi tam şəkildə bilirsə, o zaman insanın seçimləri artıq əvvəlcədən "bağlanıb". Amma burada çox mühüm bir məntiq fərqi var: bir şeyi bilmək başqa şeydir, onu məcbur etmək başqa şey.

Məsələn, təcrübəli bir müəllim müəyyən şagirdin imtahanda tənbəllik edib zəif nəticə göstərəcəyini əvvəlcədən təxmin edə bilər. Müəllimin bunu bilməsi şagirdi məcbur etmir. Şagird yenə də öz seçimini edir.

Əlbəttə, Allahın biliyi insan biliyi kimi təxmin deyil; tam və qüsursuz elmdir. Amma prinsip dəyişmir: biliyin özü məcburiyyət yaratmır.

Burada zaman anlayışı da vacibdir. İnsan zamanı:

- keçmiş,
- indi,
- gələcək

kimi yaşayır. Allah isə klassik teizmdə zamanın xaricində və ya zamanüstü varlıq kimi düşünülür. Yəni Allah hadisələri bizim kimi "bir-bir gələn gələcək" kimi öyrənmir. O, bütün zamanı bir anda bilir.

Bir insan dağın üstündən bütün yolu eyni anda görə bilər, amma yolda gedən adam döngələri bir-bir yaşayır. Dağın üstündə olanın yolu görməsi aşağıdakı insanı məcbur etmir.

Eyni şəkildə, Allahın gələcəyi bilməsi insanın seçimini yox etmir.

Burada ateist tərəf çox vaxt belə düşünür:

"Əgər Allah mənim sabah nə edəcəyimi bilirsə, mən başqa cür edə bilmərəm."

Amma məsələ əslində belədir:

Allah sənin nəyi azad şəkildə seçəcəyini bilir.

Yəni:

- sən robot kimi proqramlaşdırılmırsan,
- seçim sənə aiddir,

- Allah isə həmin seçimin nəticəsini əvvəldən bilir.

Fərq çox incədir, amma çox vacibdir.

Məsələn, dünən etdiyin bir seçim artıq dəyişməzdir. Amma bu o demək deyil ki, sən onu məcburi etmisən. Sadəcə artıq məlum olmuş seçimdir.

Allah üçün bütün zaman "məlum" olduğu üçün insanın gələcək seçimləri də Onun elmində məlumdur. Amma bu, həmin seçimlərin zorla etdirilməsi mənasına gəlmir.

Digər tərəfdən, insan gündəlik həyatda özünü azad varlıq kimi yaşayır:

- qərar verir,
- peşman olur,
- plan qurur,
- seçim edir,
- məsuliyyət hiss edir.

Əgər insan tam mexaniki və məcburi varlıq olsaydı:

- əxlaq,
- məsuliyyət,
- cəza,
- mükafat,
- peşmançılıq

kimi anlayışların mənası qalmazdı.

Bir cinayətkar:

"Mən məcbur idim, başqa cür edə bilməzdim"

desə, cəmiyyət bunu tam qəbul etmir. Çünki insanın müəyyən seçim imkanına malik olduğu qəbul edilir.

İslam düşüncəsində də insan:

- tam müstəqil ilah deyil,
- amma tam məcburi robot da deyil.

İnsan Allahın yaratdığı imkanlar daxilində seçim edən məsul varlıq kimi təqdim edilir.

Tarixdə bir çox İslam alimi bu məsələdə orta mövqe tutmuşdur. Nə tam sərt determinizm, nə də Allahdan tam müstəqil insan anlayışı qəbul edilmişdir. İnsan seçir, Allah isə həmin seçimi əzəli elmi ilə bilir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Allahın bir şeyi bilməsi həmin şeyi məcburi etdirmək demək deyil.

Çünki:

- bilik səbəb olmaq demək deyil,
- müşahidə məcburiyyət yaratmır,
- gələcəyin bilinməsi seçimin yox olması mənasına gəlmir.

Deməli:

"Allah hər şeyi bilir, buna görə insan azad deyil"

nəticəsi məntiqi olaraq zəruri deyil.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllim çalışqan şagirdin yüksək qiymət alacağını əvvəlcədən bilir. Amma müəllimin biliyi şagirdi məcbur etmir. Şagird yenə özü çalışır.

Və ya futbol matçını ikinci dəfə izləyən biri nəticəni əvvəldən bilir. Amma onun bilməsi oyundakı futbolçuların seçimlərini məcbur etmir.

Bilik ilə səbəb olmaq eyni şey deyil.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir ata oğlunun çox şokolad yesə xəstələnəcəyini bilir. Amma bu bilik uşağı məcbur etmir. Uşaq yenə öz seçimini edir.

Ata sadəcə nəticəni qabaqcadan bilir.

Allahın bilməsi də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər — fərq ondadır ki, Allahın biliyi qüsursuz və tamdır.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir gün bir müəllim şagirdinə dedi:

“Əgər sən bu cür davam etsən, imtahandan kəsiləcəksən.”

Şagird isə cavab verdi:

“Deməli mən artıq məcburən kəsiləcəyəm.”

Müəllim gülümsədi və dedi:

“Xeyr. Mən səni məcbur etmirəm. Mən sadəcə sənin seçiminin nəticəsini görürəm.”

Şagird həmin gün daha çox çalışdı və imtahandan keçdi.

Müəllim dedi:

“Gördünmü? Sənin seçimin nəticəni dəyişdi. Mənim bilməyim isə səni məcbur etməmişdi.”

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Determinizm arqumenti çox vaxt bilik ilə məcburiyyət anlayışlarını qarışdırır. Klassik teizmdə Allahın gələcəyi bilməsi insanı robot kimi idarə etməsi demək deyil. Allah insanın nəyi azad şəkildə seçəcəyini bilir, amma onu həmin seçimi etməyə məcbur etmir. Bir hadisənin məlum olması ilə məcburi olması eyni şey deyil. Buna görə ilahi elm ilə insanın məsuliyyətli azad iradəsi arasında məntiqi ziddiyyət yaranmır.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Bilmək məcbur etmək demək deyil.”

“Allah seçimi yaradır, insan isə seçim edir.”

“İlahi elm insan iradəsini avtomatik ləğv etmir.”

“Məlum olmaq məcburi olmaq demək deyil.”

“Allah gələcəyi bilir, çünki zamanın fövqündədir.”

10) QISA YEKUN

Determinizm və azad iradə problemi Allahın hər şeyi bilməsi ilə insanın azad seçimi arasında ziddiyyət olduğunu iddia edir. Amma klassik teizmə görə Allahın biliyi insanı məcbur etmir; Allah insanın nəyi seçəcəyini bilir. Bilik ilə səbəb olmaq eyni şey deyil. Buna görə ilahi elm ilə insanın məsuliyyətli azad iradəsi arasında məcburi məntiqi ziddiyyət yaranmır.

İRAD VƏ CAVAB - 9

1) İRADIN ÖZÜ

İlahi ədalət problemi

Bu iradın əsas iddiası budur ki, məhdud zaman ərzində edilən günah üçün sonsuz cəza vermək ədalətli görünmür. Ateist düşüncəyə görə, insan həyatı sonlu və qısadır; insanın etdiyi səhvlər də müəyyən zaman daxilində baş verir. Buna görə də soruşurlar:

"Bir insanın bir neçə illik və ya bir ömürlük günahına görə sonsuz əzab vermək necə ədalətli ola bilər?"

Bu arqument xüsusilə Sam Harris kimi müasir ateist müəlliflər tərəfindən tez-tez irəli sürülmüşdür. Onların fikrincə, sonsuz cəza anlayışı mərhəmətli və ədalətli Allah təsəvvürü ilə uyğun gəlmir.

Mənbə: Sam Harris — *The End of Faith*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas problemi günahı yalnız "müddət" baxımından qiymətləndirməsidir. Halbuki bir əməlin ağırlığı təkcə nə qədər davam etməsi ilə ölçülmür; onun:

- kimə qarşı edildiyi,
- nəyi ifadə etdiyi,
- insanın daxili yönəlişi

də vacibdir.

Bir saniyəlik xəyanət belə illərlə davam edən nəticələr doğura bilər. Bir neçə dəqiqəlik cinayət insan həyatını tam dağıda bilər. Deməli qısa müddətli əməl həmişə kiçik nəticə demək deyil.

Üstəlik, İslam baxışında cəhənnəm yalnız "müvəqqəti səhvlərin texniki cəzası" kimi deyil, insanın Allahdan şüurlu şəkildə uzaqlaşmasının nəticəsi kimi də izah edilir.

3) ƏSAS CAVAB

İlahi ədalət problemi emosional baxımdan güclü görünən iradlardan biridir. İnsan düşünür ki, məhdud bir ömür yaşayan varlığın sonsuz nəticə ilə qarşılaşması ağır görünür. Amma bu məsələdə çox vaxt bir neçə vacib məqam nəzərdən qaçırılır.

Əvvəlcə bunu anlamaq lazımdır ki, bir əməlin ağırlığı yalnız onun davam etdiyi zamanla ölçülmür. Məsələn, bir insan bir neçə saniyə ərzində qətl törədə bilər. Hadisə qısa çəkər, amma nəticəsi çox böyük olar. Eyni şəkildə bir neçə dəqiqəlik xəyanət bir ailəni dağıda bilər. Deməli "məhdud müddət" avtomatik olaraq "kiçik nəticə" demək deyil.

Digər tərəfdən, klassik İslam düşüncəsində məsələ sadəcə "müəyyən sayda günah edib qarşılığında texniki cəza almaq" kimi təqdim olunmur. Əsas məsələ insanın mənəvi yönəlişidir. İnsan yalnız ayrı-ayrı səhvlərinə görə deyil, həqiqətə və Allaha qarşı ümumi münasibətinə görə qiymətləndirilir.

Burada vacib bir fərq var:

bəzi insanlar səhv edir, peşman olur, dəyişir və həqiqətə yönəlir. Bəzi insanlar isə:

- inadla zülmü seçir,
- həqiqəti rədd edir,
- vicdanını boğur,
- mənəvi olaraq qaranlığa yönəlir.

İslam baxışında cəhənnəm çox vaxt insanın seçdiyi mənəvi istiqamətin son nəticəsi kimi təqdim edilir.

Başqa sözlə, məsələ yalnız "məhdud günah — sonsuz cəza" kimi sadə riyazi hesab deyil. Daha çox belədir:

İnsanın ruhunun hansı istiqamətə yönəldiyi.

Əgər insan daim Allahdan uzaqlaşmağı, həqiqəti rədd etməyi və qaranlığa yönəlməyi seçirsə, bu yönəlişin nəticəsinin davamlı olması tam məntiqsiz görünmür.

Burada başqa vacib məqam da var: İslamda hər insan eyni şəkildə mühakimə olunmur. İnsan:

- biliyinə,
- imkanına,
- niyyətinə,
- şəraitinə,
- vicdanına görə qiymətləndirilir.

Yəni ilahi ədalət mexaniki və kor sistem kimi təqdim edilmir. Allah insanın:

- nə bildiyini,
- nə qədər imkanının olduğunu,
- hansı şəraitdə yaşadığını

tam bilir.

Bu səbəbdən İslam düşüncəsində Allahın hökmü insan məhkəməsi kimi məhdud deyil; sonsuz elm və tam ədalətə əsaslanır.

Digər tərəfdən, ateist tərəf çox vaxt "sonsuz cəza" ifadəsini sırf zaman baxımından düşünür. Amma bəzi ilahiyyatçılar cəhənnəmi yalnız xaricdən verilən fiziki cəza kimi yox, insanın daxili vəziyyətinin davamı kimi izah etmişlər.

Məsələn, nifrət, təkəbbür və qaranlıq insanın daxilində kök saldıqda, bu vəziyyət insanın özünü də yeyir. Dünyada belə insanlar bəzən öz daxili aləmlərində əzab yaşayırlar. İslam düşüncəsində axirət həmin mənəvi həqiqətlərin tam açılması kimi də başa düşülə bilər.

Burada başqa bir məqam da vacibdir: insanlar çox vaxt Allahın mərhəmət hissəsini nəzərdən qaçırırlar. Halbuki İslamda Allah:

- bağışlayan,
- tövbəni qəbul edən,
- mərhəməti sonsuz olan

Rəbb kimi təqdim olunur.

Quranda dəfələrlə vurğulanır ki, Allah insanın səmimi dönüşünü qəbul edir. Yəni məsələ "kiçik səhv edib dərhal sonsuz cəza almaq" kimi sərt və mexaniki sistem deyil.

Əslində İslamın əsas mesajlarından biri budur:

İnsanın qurtuluş yolu bağlanmayıb.

İnsan:

- peşman ola bilər,
- dəyişə bilər,
- yönünü dəyişə bilər,
- bağışlanma istəyə bilər.

Bu səbəbdən ilahi ədalət məsələsini yalnız "sonsuz işgəncə" təsviri ilə təqdim etmək İslam düşüncəsini tam əks etdirmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

"Məhdud müddətli əməl sonsuz nəticə doğura bilməz" iddiası məcburi məntiqi qanun deyil.

Çünki:

- əməlin ağırlığı yalnız müddətlə ölçülmür,
- insanın mənəvi yönəlişi vacibdir,
- nəticələr bəzən əməldən daha uzun davam edir,
- ilahi hökm tam elm və ədalətə əsaslanır.

Deməli:

"sonsuz cəza anlayışı avtomatik olaraq ədalətsizdir"

nəticəsi məntiqi zərurət daşımır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan bir neçə saniyə ərzində başqasını öldürə bilər. Hadisə qısa çəkər, amma nəticəsi geri dönməz olar.

Bir neçə dəqiqəlik qərar:

- bir ailəni dağıda,
- bir ölkəni müharibəyə sala,
- minlərlə insanın həyatını dəyişə bilər.

Deməli bir əməlin qısa olması onun nəticəsinin də mütləq qısa olacağı demək deyil.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq elektrik naqilinə toxunmaq istəyir. Anası ona dəfələrlə xəbərdarlıq edir:

"Bunu etmə, sənə zərər verər."

Əgər uşaq inadla əlini uzatsa, nəticə zərərli ola bilər.

Ana uşağa nifrət etdiyi üçün yox, təhlükənin həqiqi olduğu üçün xəbərdarlıq edir.

İslam baxışında da günah və axirət xəbərdarlıqları buna bənzər şəkildə təqdim olunur.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir müəllim iki şagirdə dərs keçirdi. Birinci şagird səhv etdikdə peşman olur, düzəlməyə çalışırdı. İkinci şagird isə:

- hər xəbərdarlığa gülür,
- başqalarına zülm edir,
- inadla pislikdə davam edirdi.

İllər keçdi və onların xarakteri tam fərqli insanlara çevrildi.

Müəllim dedi:

"İnsan yalnız etdiyi hərəkətlə yox, çevrildiyi insanla da nəticə yaşayır."

Bu hekayənin mənası budur: bəzi seçimlər insanın daxilində davamlı istiqamət yaradır.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"İlahi ədalətə qarşı 'məhdud günah — sonsuz cəza' arqumenti cəzanı yalnız zaman baxımından qiymətləndirir. Halbuki əməlin ağırlığı onun müddəti ilə deyil, mənəvi mahiyyəti və nəticəsi ilə də ölçülür. İslam baxışında axirət yalnız texniki cəza sistemi deyil; insanın mənəvi istiqamətinin nəticəsidir. Üstəlik Allahın hökmü sonsuz elm, tam ədalət və mərhəmət üzərində qurulur. Buna görə bu məsələ sadə riyazi müqayisə ilə həll edilə bilməz."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Bir saniyəlik əməl ömürlük nəticə doğura bilər."

"Əməlin ağırlığı yalnız müddətlə ölçülmür."

"Cəhənnəm yalnız cəza deyil, seçilmiş istiqamətin nəticəsi kimi də düşünülür."

"Allahın hökmü insan məhkəməsi kimi məhdud deyil."

"Mərhəmət qapısı bağlanmamışkən hökm tələsik verilmir."

10) QISA YEKUN

İlahi ədalət problemi sonsuz cəzanın məhdud günahla uyğun olmadığını iddia edir. Amma klassik İslam düşüncəsində məsələ sadəcə müddət hesabı kimi deyil, insanın mənəvi yönəlişi və nəticələri baxımından izah olunur. Bir əməlin təsiri onun davam etdiyi vaxtdan daha böyük ola bilər. Üstəlik ilahi hökm tam elm, ədalət və mərhəmətə əsaslanır. Buna görə "sonsuz cəza avtomatik olaraq ədalətsizdir" nəticəsi məcburi məntiqi nəticə sayılmır.

İRAD VƏ CAVAB - 10

1) İRADIN ÖZÜ

Dinlərin insan mənşəli olması

Bu iradın əsas iddiası budur ki, dinlər ilahi vəhy deyil, insan psixologiyasının və cəmiyyətin məhsuludur. Ateist və materialist düşüncəyə görə insanlar:

- qorxu,
- ölüm narahatlığı,
- təhlükəsizlik ehtiyacı,

- sosial nizam arzusu

səbəbindən din yaratmışlar.

Bu yanaşmaya görə dinlər:

- insanları təsəlli etmək,
- cəmiyyəti idarə etmək,
- kütlələri yönləndirmək,
- mənəvi boşluğu doldurmaq

üçün formalaşmış sosial konstruksiyalardır.

Bu fikir xüsusilə Feuerbach, Freud və Karl Marx tərəfindən məşhurlaşdırılmışdır. Feuerbach dini insanın öz ideal xüsusiyyətlərini göyə proyeksiya etməsi kimi izah edirdi. Freud dini psixoloji ehtiyac və kollektiv illüziya hesab edirdi. Marx isə dini sosial və iqtisadi sıxıntının nəticəsi kimi qiymətləndirərək onu "xalqın tiryəyi" adlandırmışdı.

Mənbələr:

- Feuerbach — *The Essence of Christianity*
- Freud — *The Future of an Illusion*
- Karl Marx — 1844 yazıları

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas problemi budur ki, bir inancın psixoloji və ya sosial təsiri olduğunu göstərmək onun mütləq yalan olduğunu sübut etmir.

İnsanların bir şeyə ehtiyac duyması həmin şeyin mövcud olmadığını göstərmir.

Aclıq hissi yeməyin uydurma olduğunu sübut etmir. Susuzluq suyun xəyal olduğunu göstərmir. Eyni şəkildə insanın mənəvi və metafizik axtarışı da avtomatik olaraq Allahın uydurma olduğunu sübut etmir.

Bir inancın necə yarandığını izah etməyə çalışmaq başqa şeydir, onun doğru olub-olmadığını sübut etmək isə başqa şey.

3) ƏSAS CAVAB

Dinlərin insan mənşəli olduğunu iddia edən arqument xüsusilə XIX və XX əsrdə geniş yayılmışdır. Bu düşüncəyə görə insan:

- təbiət qarşısında zəif olduğu üçün,
- ölüm qorxusu yaşadığı üçün,
- mənaya ehtiyac duyduğu üçün

din yaratmışdır.

İlk baxışda bu fikir müəyyən qədər məntiqli görünə bilər. Çünki həqiqətən də din insan həyatında:

- təsəlli,
- ümid,
- sosial birlik,
- mənəvi dayaq

rolu oynayır.

Amma burada çox vacib bir məntiq fərqi var:

Bir şeyin psixoloji faydasını göstərmək onun yalan olduğunu sübut etmir.

Məsələn, bir insanın anasına inanması ona təhlükəsizlik hissi verə bilər. Amma bu, anasının mövcud olmadığını göstərmir. Eyni şəkildə, insanların ədalətə inanmağa ehtiyac duyması ədalətin uydurma olduğunu sübut etmir.

Feuerbach və Freud əsasən dinin insan psixologiyasındakı funksiyasını izah etməyə çalışırdılar. Amma bir inancın psixoloji funksiyasını izah etmək onun həqiqət dəyərini avtomatik ləğv etmir.

Burada fəlsəfədə məşhur bir məntiq problemi yaranır:

“Genetic fallacy” — yəni bir fikrin mənşəyindən onun doğru və ya yanlış olduğunu çıxarmaq.

Məsələn, bir insan riyaziyyatı pul qazanmaq üçün öyrənə bilər. Amma onun motivi riyaziyyatın yanlış olduğunu göstərmir.

Eyni şəkildə:

- bir insan qorxudan Allaha yönələ bilər,
- başqa biri mənəvi boşluq səbəbindən dinə yaxınlaşa bilər.

Amma bu, Allahın mövcud olmadığını sübut etmir.

Digər tərəfdən, bu arqument bəzən özünə qarşı da işləyir. Əgər dini inanclar psixoloji ehtiyacların məhsuludursa, eyni sual ateizm üçün də verilə bilər:

- bəlkə bəzi insanlar məsuliyyətdən qaçmaq üçün ateizmi seçir?
- bəlkə insan tam sərbəst olmaq istədiyi üçün dini rədd edir?
- bəlkə ölüm sonrası hesab qorxusundan uzaqlaşmaq üçün Allahı inkar edir?

Bu tip psixoloji izahlar mümkündür. Amma onların mümkün olması ateizmin avtomatik yanlış olduğunu sübut etmir.

Deməli psixoloji izah təkbaşına həqiqət meyarı deyil.

Burada başqa vacib məsələ də var: insanın daxilində sonsuzluq, məna və transcendensiya axtarışı niyə var?

C.S. Lewis bu barədə maraqlı fikir deyirdi:

“İnsandakı təbii ehtiyacların qarşılığı olur:
aclıq varsa yemək var,
susuzluq varsa su var,
yorğunluq varsa yuxu var.
Bəs insanın sonsuzluq və əbədiyyət axtarışı nəyi göstərir?”

Bu arqument mütləq sübut deyil, amma düşündürücü məqamdır:
bəlkə insanın metafizik axtarışı tam boş illüziya deyil.

Digər tərəfdən, dinlərin sırf sosial idarə vasitəsi olduğu iddiası da bütün tarixi tam izah etmir. Çünki tarixdə bir çox peyğəmbər və dini şəxsiyyət:

- hakimiyyətə qarşı çıxmış,
- zülmə qarşı danışmış,
- ağır təqiblərə məruz qalmışdır.

Əgər din sadəcə rahat idarəetmə vasitəsi olsaydı, ilk peyğəmbərlərin çoxu niyə:

- işgəncə gördü,

- sürgün edildi,
- öldürüldü?

Məsələn, Hz. Muhəmmədin həyatı göstərir ki, İslamın ilk dövrü rahat hakimiyyət layihəsi deyildi. O və səhabələri:

- boykot edildi,
- təqib olundu,
- mallarını itirdi,
- ölüm təhlükəsi yaşadı.

Bu faktlar dinin sadəcə "rahat sosial manipulyasiya sistemi" kimi izahını zəiflədir.

Əslində din məsələsi daha dərindir. Din sadəcə qorxu sistemi deyil; o:

- mənşə sualına,
- məqsəd sualına,
- əxlaq probleminə,
- ölüm məsələsinə,
- insanın daxili boşluğuna

cavab verməyə çalışan böyük dünya görüşüdür.

Bu cavablarla razılaşmamaq mümkündür. Amma dini sırf "psixoloji xəyal" səviyyəsinə endirmək çox sadələşdirilmiş yanaşma olur.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Bir inancın:

- psixoloji təsiri,
- sosial funksiyası,
- emosional faydası

olması onun avtomatik olaraq yanlış olduğunu sübut etmir.

Çünki:

- mənşə izahı həqiqət hökmü deyil,
- psixoloji ehtiyac həqiqəti ləğv etmir,
- bir fikrin niyə qəbul edildiyini izah etmək onun doğru olub-olmadığını həll etmir.

Deməli:

"Din psixoloji və sosial konstruksiyadır, buna görə yanlışdır"

nəticəsi məntiqi zərurət daşımır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan aclıq hiss edir və yemək axtarır. Heç kim:

"Aclıq hissi var, deməli yemək uydurmadır"

demir.

Susuzluq suyun yoxluğunu yox, əksinə suya ehtiyacı göstərir.

Eyni şəkildə insanın:

- məna axtarması,
- sonsuzluq hissi,
- ədalət arzusu

tamamilə boş və əsassız olmaq məcburiyyətində deyil.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq qaranlıqda anasını çağırır. Çünki özünü təhlükəsiz hiss etmək istəyir.

Bu ehtiyac onun anasının xəyal olduğunu göstərmir. Əksinə, insanın təhlükəsizlik ehtiyacı həqiqi qorunma axtarışını göstərir.

İnsanların Allaha yönəlməsi də bəzən buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam susuzluqdan əziyyət çəkirdi. Başqa biri ona dedi:

"Suya inanmağın səbəbi sadəcə susuzluq hissindir."

Adam cavab verdi:

"Bəli, susuzluğum var. Amma bu, suyun mövcud olmadığını necə sübut edir?"

Hekayənin mənası budur:

Ehtiyacın olması həmin şeyin yalan olduğunu göstərmir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Dinlərin psixoloji və sosial funksiyası olduğunu göstərmək onların yanlış olduğunu sübut etmir. Feuerbach, Freud və Marx əsasən dinin insan həyatındakı rolunu izah etməyə çalışmışdılar. Amma bir inancın mənşəyini izah etmək onun həqiqət dəyərini avtomatik ləğv etmir. Əks halda eyni psixoloji analiz ateizmə də tətbiq oluna bilərdi. Fəlsəfədə buna 'genetic fallacy' deyilir: bir fikrin necə yarandığından onun doğru və ya yanlış olduğunu çıxarmaq məntiqi səhv sayılır."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Bir inancın faydalı olması onun yalan olduğunu sübut etmir."

"Ehtiyacın olması həmin şeyin uydurma olduğunu göstərmir."

"Mənşə izahı həqiqət hökmü deyil."

"Psixoloji səbəb həqiqəti avtomatik ləğv etmir."

"Din insanın suallarına cavab verməyə çalışan dünya görüşüdür."

10) QISA YEKUN

Dinlərin insan psixologiyası və cəmiyyətlə əlaqəsi olduğu doğrudur. Amma bu fakt onların mütləq yanlış olduğunu sübut etmir. Bir inancın insan ehtiyaclarına cavab verməsi onun həqiqət dəyərini avtomatik ləğv etmir. Dinlərin mənşəyini psixoloji və sosial baxımdan izah etməyə çalışmaq başqa şeydir, onların doğru və ya yanlış olduğunu sübut etmək isə başqa məsələdir. Buna görə "din insan məhsuludur, deməli yanlışdır" nəticəsi məcburi məntiqi nəticə sayılmır.

İRAD VƏ CAVAB - 11

1) İRADIN ÖZÜ

Dinlərin çoxluğu arqumenti

Bu iradın əsas iddiası belədir: əgər həqiqətən bir doğru din olsaydı,

insanlar bu qədər fərqli dinlərə bölünməzdi. Dünyada:

- İslam,
- Xristianlıq,
- Yəhudilik,
- Hinduizm,
- Buddizm

və daha yüzlərlə fərqli inanc sistemi mövcuddur.

Ateist düşüncəyə görə bu müxtəliflik göstərir ki, dinlər insan mədəniyyətinin məhsuludur. Çünki hər toplum öz tarixinə, coğrafiyasına və mədəniyyətinə uyğun din formalaşdırmışdır. Buna görə də belə nəticə çıxarırlar:

"Bu qədər fərqli din varsa, heç biri özünü mütləq həqiqət kimi təqdim edə bilməz."

Bu arqument xüsusilə Richard Dawkins kimi yeni ateist müəlliflər tərəfindən tez-tez istifadə edilmişdir.

Mənbə: Richard Dawkins — *The God Delusion*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas problemi budur ki, fərqli fikirlərin mövcudluğunu həqiqətin olmadığına dəlil kimi təqdim edir.

Halbuki bir mövzuda çoxlu fikir olması həmin mövzuda doğru cavabın olmadığı mənasına gəlmir.

Dünyada:

- fərqli siyasi ideologiyalar,
- fərqli fəlsəfələr,
- fərqli elmi nəzəriyyələr,
- fərqli əxlaq sistemləri

də mövcuddur.

Amma heç kim:

"Fərqli fikirlər var, deməli həqiqət yoxdur"

nəticəsini çıxarmır.

İnsanların müxtəlif nəticələrə gəlməsi həqiqətin yoxluğunu yox, insanların fərqli düşünməsini göstərir.

3) ƏSAS CAVAB

Dinlərin çoxluğu arqumenti ilk baxışda təsirli görünür. İnsan düşünür ki, əgər bir din tam açıq həqiqət olsaydı, niyə hamı onu qəbul etmədi? Niyə bu qədər fərqli inanc ortaya çıxdı?

Amma burada çox vacib bir məntiq səhvi edilir:

müxtəliflik ilə yanlışlıq eyni şey deyil.

Tarix boyunca insanlar demək olar ki, hər mövzuda fikir ayrılığı yaşamışlar:

- siyasətdə,
- fəlsəfədə,
- iqtisadiyyatda,

- əxlaqda,
- hətta elmdə belə.

Bir dövrdə insanlar kainatın mərkəzinin Yer olduğunu düşünürdülər, başqaları fərqli fikir müdafiə edirdi. Fikir ayrılığı həqiqətin olmadığı mənasına gəlmirdi. Sadəcə insanların onu fərqli şəkildə anladığını göstərirdi.

Din məsələsində də oxşar vəziyyət ola bilər.

Əslində dinlərin çoxluğu bəzən əksinə maraqlı bir məqama işarə edir: insan tarixinin demək olar hər dövründə və hər mədəniyyətində metafizik axtarış mövcud olmuşdur. İnsan:

- haradan gəldiyini,
- niyə yaşadığını,
- ölümün nə olduğunu,
- yaxşı və pisin mənasını

soruşmuşdur.

Bu universallıq bəzi düşünürlərə görə insanın daxilində dərin metafizik yönəliş olduğunu göstərir.

Digər tərəfdən, fərqli dinlərin mövcud olması onların tamamilə əlaqəsiz olması demək deyil. Maraqlıdır ki, bir çox din:

- ali varlıq,
- əxlaq,
- ölüm sonrası həyat,
- hesab,
- dua,
- mənəvi məsuliyyət

kimi ortaq mövzular daşıyır.

İslam baxışında bu vəziyyət belə izah olunur:

Allah tarix boyunca insanlara peyğəmbərlər göndərmiş, lakin zaman keçdikcə bəzi mesajlar dəyişmiş, qarışmış və ya insan əlavələri ilə fərqli formalara düşmüşdür.

Yəni İslam müxtəlif dinlərin mövcudluğunu "Allah yoxdur" nəticəsi ilə yox, insan tarixindəki vəhy prosesinin təhrif olunması ilə izah edir.

Burada başqa vacib məqam da var:

Fərqli iddiaların mövcudluğu onların hamısının yanlış olduğunu göstərmir.

Məsələn, riyaziyyat imtahanında:

- on fərqli cavab yazıla bilər,
- amma onlardan biri doğru ola bilər.

Fərqli cavabların sayı doğru cavabın mövcudluğunu ləğv etmir.

Ateist tərəf bəzən belə düşünür:

"Bu qədər müxtəlif din varsa, insan hansının doğru olduğunu necə bilsin?"

Amma eyni məntiq başqa sahələrə tətbiq olunsa, problem yaranar. Çünki insan:

- siyasi sistemlər arasında,
- fəlsəfi məktəblər arasında,
- həyat tərzləri arasında

da seçim etməyə məcburdur.

Müxtəlifliyin olması araşdırma ehtiyacını artırır, həqiqətin mümkünsüz olduğunu yox.

Digər tərəfdən, bütün dinlərin tam eyni olduğunu söyləmək də doğru deyil. Dinlər arasında ciddi fərqlər olsa da, onların:

- insanın mənəvi tərəfini qəbul etməsi,
- maddi həyatın yetərli olmadığını deməsi,
- əxlaqı vurğulaması

kimi ortaq nöqtələri var.

Bu vəziyyət tamamilə təsadüfi mədəni xəyal məhsulu olmaqdan daha mürəkkəb görünür.

Üstəlik, ateizm özü də tək və vahid sistem deyil. Ateistlər arasında:

- materialist,
- nihilist,
- humanist,
- naturalist,
- eksistensialist

kimi çox fərqli yanaşmalar mövcuddur.

Əgər "fikir müxtəlifliyi həqiqəti dağıdırsa", bu məntiq ateizmin özünə də tətbiq oluna bilər.

Deməli məsələ müxtəlifliyin özü deyil; hansı baxışın daha güclü izah verdiyidir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Fərqli dinlərin mövcudluğu:

"Heç biri doğru deyil"

nəticəsini məcburi şəkildə doğurmur.

Çünki:

- fikir müxtəlifliyi hər sahədə mövcuddur,
- müxtəlif cavabların olması doğru cavabın yoxluğunu göstərmir,
- insan fərqli nəticələrə gələ bilər,
- müxtəliflik araşdırma ehtiyacını artırır, həqiqəti ləğv etmir.

Deməli:

"çox din var, buna görə hamısı yanlışdır"

arqumenti məntiqi zərurət daşımır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir sinifdə müəllim sual verir və şagirdlər fərqli cavablar yazırlar. Cavabların çoxluğu müəllimin:

"Doğru cavab yoxdur"

deməsi anlamına gəlmir.

Sadəcə hamının eyni nəticəyə gəlmədiyini göstərir.

Din məsələsində də fərqli baxışların mövcudluğu avtomatik olaraq həqiqətin olmadığı demək deyil.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq xəzinənin harada olduğunu soruşur. İnsanlar fərqli yerlər göstərir.

Bu o demək deyil ki, xəzinə yoxdur. Sadəcə insanlar onu tapmaqda fərqli düşünürlər.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir dağın zirvəsinə çıxmaq istəyən insanlar vardı. Hər biri fərqli yol seçmişdi. Bəziləri yolu itirdi, bəziləri yarıda qaldı, bəziləri yanlış istiqamətə getdi.

Bir nəfər dedi:

"Bu qədər fərqli yol varsa, deməli zirvə yoxdur."

Başqa biri isə cavab verdi:

"Xeyr. Yolların fərqli olması zirvənin olmadığı anlamına gəlmir. Sadəcə hamı ora düzgün çatmır."

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Dinlərin çoxluğu arqumenti fikir müxtəlifliyini həqiqətin yoxluğu ilə qarışdırır. Halbuki tarix boyunca insanlar elm, fəlsəfə və siyasət daxil olmaqla demək olar hər mövzuda fərqli fikirlər müdafiə etmişlər. Müxtəlif cavabların mövcudluğu doğru cavabın olmadığı mənasına gəlmir. Üstəlik bir çox din ortaq metafizik və əxlaqi mövzular daşıyır. İslam baxışında isə müxtəlif dinlərin mövcudluğu vəhy tarixinin təhrif və dəyişikliklərlə fərqli formalara düşməsi ilə izah olunur."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Fərqli fikirlərin olması həqiqətin olmadığı demək deyil."

"Müxtəlif cavablar doğru cavabı ləğv etmir."

"Fikir ayrılığı insanın fərqli düşünməsini göstərir, həqiqətin yoxluğunu yox."

"Çox yolun olması zirvənin olmadığı demək deyil."

"Müxtəliflik araşdırmanı vacib edir, həqiqəti yox etmir."

10) QISA YEKUN

Dinlərin çoxluğu arqumenti fərqli dinlərin mövcudluğunu heç bir dinin mütləq həqiqət olmadığına dəlil kimi təqdim edir. Amma fikir müxtəlifliyi tarix boyunca hər sahədə mövcud olmuşdur və bu, həqiqətin olmadığı mənasına gəlmir. Müxtəlif cavabların olması doğru cavabın yoxluğunu sübut etmir. Buna görə "çox din var, deməli hamısı yanlışdır" nəticəsi məcburi məntiqi nəticə sayılmır.

İRAD VƏ CAVAB - 12

1) İRADIN ÖZÜ

Təbii izahların kifayət etməsi

Bu iradın əsas iddiası budur ki, kainatı və həyatı izah etmək üçün artıq "Allah" anlayışına ehtiyac yoxdur. Müasir elm:

- kainatın yaranmasını,
- ulduzların formalaşmasını,
- biologiyanı,
- insan beynini,
- təbiət hadisələrini

təbiət qanunları vasitəsilə izah edə bilir. Buna görə ateist düşüncə belə nəticəyə gəlir:

"Əgər təbii izahlar kifayətdirsə, əlavə olaraq ilahi izaha ehtiyac yoxdur."

Bu yanaşma xüsusilə Sean Carroll və Daniel Dennett kimi müasir naturalist filosoflar tərəfindən müdafiə edilmişdir.

Mənbələr:

- Sean Carroll — *The Big Picture* (2016)
- Daniel Dennett — *Breaking the Spell* (2006)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas problemi "təbiətin necə işlədiyini izah etmək" ilə "təbiətin niyə mövcud olduğunu izah etmək" məsələlərini qarışdırmasıdır.

Elm çox vaxt:

"Necə?"

sualına cavab verir.

Amma:

"Niyə?"

sualı daha dərin metafizik məsələ olaraq qalır.

Təbiət qanunlarını izah etmək başqa şeydir, həmin qanunların niyə mövcud olduğunu izah etmək isə başqa şey.

3) ƏSAS CAVAB

Müasir elm həqiqətən kainat haqqında inanılmaz dərəcədə böyük bilik əldə etmişdir. İnsan artıq:

- qalaktikaların hərəkətini,
- genetikanı,
- fizika qanunlarını,
- beynin fəaliyyətini

əvvəlki dövrlərlə müqayisə edilməyəcək səviyyədə anlayır.

Bu, böyük nailiyyətdir.

Amma burada vacib bir məntiq səhvi tez-tez edilir:

Təbii izahların olması ilahi səbəbi avtomatik ləğv etmir.

Məsələn, bir kitabın necə çap edildiyini izah etmək olar:

- mürəkkəb necə vuruldu,
- kağız necə hazırlandı,

- maşın necə işləyir.

Amma bunların heç biri müəllifin mövcudluğunu inkar etmir.

Çünki:

“mexanizmin necə işlədiyini bilmək”

ilə

“niyə və kim tərəfindən mövcud olduğunu bilmək”

eyni şey deyil.

Eyni şəkildə elm kainatın daxilindəki prosesləri izah edir. Amma:

- niyə ümumiyyətlə kainat var,
- niyə fizika qanunları mövcuddur,
- niyə riyaziyyat kainata uyğun gəlir,
- niyə heçlik yox, varlıq var

kimi suallar tamamilə həll olunmur.

Sean Carroll kimi naturalist düşünürlər deyirlər ki, kainat təbii qanunlarla işləyir və əlavə metafizik varlığa ehtiyac yoxdur. Amma burada başqa sual yaranır:

“Bəs həmin təbii qanunların özü niyə var?”

Çünki “qanun” özü izah tələb edən şeydir.

Əgər biri:

“Kainatı fizika qanunları izah edir”

deyirsə, növbəti sual təbii şəkildə ortaya çıxır:

“Fizika qanunlarını nə izah edir?”

Bu nöqtədə məsələ artıq fizikadan metafizikaya keçir.

Digər tərəfdən, elm metod olaraq təbii səbəbləri araşdırır. Bu, elmin gücüdür. Amma elm metod olaraq yalnız ölçülə bilən və müşahidə edilə bilən hadisələrlə işlədiyi üçün metafizik nəticələri tam həll edə bilməz.

Məsələn, elm:

- ədalətin obyektiv olub-olmadığını,
- həyatın son məqsədini,
- niyə əxlaqlı olmalı olduğumuzu,
- niyə şüurun mövcud olduğunu

tam həll edə bilmir.

Çünki bunlar sırf laboratoriya məsələləri deyil.

Burada başqa vacib məqam da var: tarixdə bir çox böyük alim elmi Allahın yoxluğuna deyil, əksinə kainatdakı nizamın dərinliyinə işarə kimi görmüşdür.

Newton, Kepler və hətta Einstein kimi alimlər kainatın riyazi harmoniyasına heyran qalırdılar. Çünki kainatın insan ağlı tərəfindən anlaşılması özü çox qəribə və düşündürücü vəziyyətdir.

Niyə kainat:

- xaotik deyil,
- tam nizamsız deyil,
- riyazi olaraq başa düşülə bilir?

Bu sual hələ də fəlsəfi müzakirə mövzusudur.

Üstəlik, "təbii izah" ilə "Allah" anlayışı bir-birinə rəqib olmaq məcburiyyətində deyil.

İslam baxışında təbiət qanunları Allahın yaratdığı nizam kimi qəbul edilir. Yəni:

- yağışın necə yağdığını meteorologiya izah edə bilər,
- amma bu, Allahın kainatı qanunlarla idarə etmədiyi mənasına gəlmir.

Bir yazıçının romanı müəyyən qaydalarla yazması onun müəllif olmadığını göstərmədiyi kimi, kainatın qanunlarla işləməsi də Yaradan anlayışını avtomatik ləğv etmir.

Əslində problem çox vaxt belə təqdim olunur:

"Ya elm, ya Allah."

Halbuki klassik teizmdə bu ikisi rəqib kateqoriyalar deyil.

Elm kainatın daxilindəki mexanizmi araşdırır. Teizm isə:

- həmin kainatın niyə mövcud olduğunu,
- niyə qanunlu olduğunu,
- niyə anlaşılabildiyini

soruşur.

Bu səbəbdən təbii izahların mövcudluğu Allah anlayışını məcburi şəkildə aradan qaldırmır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Təbii izahların mövcudluğu:

"Allah yoxdur"

nəticəsini məcburi şəkildə doğurmur.

Çünki:

- "necə işləyir?" sualı ilə "niyə mövcuddur?" sualı fərqlidir,
- təbiət qanunlarının özü də izah tələb edir,
- mexanizmi izah etmək son səbəbi ləğv etmir,
- elm metod olaraq metafizik hökm vermir.

Deməli:

"təbii izah var, buna görə Allah lazım deyil"

arqumenti məntiqi zərurət daşımır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan avtomobilin mühərrikini tam izah edə bilər:

- yanacaq necə işləyir,
- pistonlar necə hərəkət edir,
- sistem necə qurulub.

Amma bu izah:

"Bu maşının ustası yoxdur"

nəticəsini vermir.

Mexanizmi anlamaq müəllifi ləğv etmir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq tortun necə bişdiyini öyrənir:

- un qoyulur,
- yumurta qarışdırılır,
- sobada bişirilir.

Amma tortun necə hazırlandığını bilməsi:
“onu bişirən yoxdur”
mənasına gəlmir.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam kitabxanaya girib möhtəşəm kitab gördü. Başqa biri ona kitabın:

- kağız növünü,
- çap texnikasını,
- mürəkkəbin kimyasını

uzun-uzadı izah etdi.
Adam soruşdu:
“Bəs bunu kim yazıb?”
Digəri cavab verdi:
“Müəllifdən danışmağa ehtiyac yoxdur. Mən sənə çap prosesini izah etdim.”
Halbuki çap prosesini bilmək müəllifi aradan qaldırmırdı.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Elm təbiət daxilindəki mexanizmləri izah edir, amma bu, həmin mexanizmlərin son səbəbini avtomatik izah etmir. ‘Kainat təbii qanunlarla işləyir’ demək, həmin qanunların niyə mövcud olduğunu cavablandırmır. Klassik teizmdə Allah təbiət qanunlarına alternativ mexanizm kimi deyil, onların mövcudluğunun son metafizik əsası kimi düşünülür. Buna görə təbii izahların olması Allah anlayışını məcburi şəkildə ləğv etmir.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“‘Necə?’ sualı ilə ‘niyə?’ sualı eyni deyil.”
“Mexanizmi izah etmək müəllifi ləğv etmir.”
“Qanunun özü də izah tələb edir.”
“Elm prosesləri araşdırır, son mənanı yox.”
“Təbiət qanunları Allahın yoxluğunu avtomatik göstərmir.”

10) QISA YEKUN

Təbii izahların mövcudluğu Allah anlayışını avtomatik şəkildə aradan qaldırmır. Elm kainatın necə işlədiyini güclü şəkildə izah edə bilər, amma niyə mövcud olduğunu və niyə qanunlu quruluşa malik olduğunu tam həll etmir. Təbiət qanunlarını təsvir etmək onların son səbəbini açıqlamaq demək deyil. Buna görə “kainat təbii qanunlarla işləyir, deməli Allaha ehtiyac yoxdur” arqumenti məcburi məntiqi nəticə sayılmır.

İRAD VƏ CAVAB - 13

1) İRADIN ÖZÜ

Komplekslik arqumenti

Bu irad xüsusilə Richard Dawkins tərəfindən məşhurlaşdırılmışdır və əsas iddiası belədir: əgər kainat mürəkkəbdirsə və buna görə bir Yaradan tələb olunursa, o zaman Allah ondan da mürəkkəb varlıq olmalıdır. Belə olduqda isə Allahın Özünün də ayrıca izaha ehtiyacı yaranır.

Başqa sözlə, ateist tərəf belə deyir:

"Kainatı izah etmək üçün Allahı gətirirsiniz. Amma Allah daha mürəkkəb anlayışdırsa, onda Allahı kim izah edəcək?"

Bu arqumentin məqsədi teizmin problemi həll etmədiyini, sadəcə bir addım geriyə apardığını göstərməkdir.

Mənbə: Richard Dawkins — *The God Delusion*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas problemi Allahı maddi və mürəkkəb obyekt kimi təsəvvür etməsidir.

Halbuki klassik teizmdə Allah:

- hissələrdən ibarət varlıq deyil,
- fiziki sistem deyil,
- sonradan qurulmuş mürəkkəb struktur deyil.

Əksinə, Allah ən fundamental və zəruri varlıq kimi düşünülür.

Mürəkkəb olan şeylər adətən:

- hissələrdən ibarət olur,
- dəyişir,
- asılı olur.

Allah isə klassik İslam düşüncəsində:

- bölünməz,
- əzəli,
- sadə,
- səbəbsiz son əsas

kimi təqdim edilir.

Deməli:

"Allah mürəkkəbdir, ona görə ayrıca izah lazımdır"

iddiası klassik teizmi tam düzgün təqdim etmir.

3) ƏSAS CAVAB

Komplekslik arqumenti ilk baxışda təsirli görünür. İnsan düşünür ki, əgər mürəkkəb şeylər izah tələb edirsə, onda kainatı izah etmək üçün daha da mürəkkəb bir varlıq gətirmək problemi həll etmir.

Amma burada vacib məqam var:

klassik teizm Allahı "kainatdan daha mürəkkəb obyekt" kimi təqdim etmir.

Əslində bu arqument çox vaxt Allahı sanki:

- böyük kosmik beyin,

- nəhəng maddi sistem,
- kainat daxilində super-kompüter

kimi təsəvvür edir.

Halbuki İslam və klassik fəlsəfədə Allah belə başa düşülmür.

Klassik teizmdə Allah:

- məkan daxilində yerləşən obyekt deyil,
- hissələrdən qurulan sistem deyil,
- enerji və maddədən ibarət struktur deyil.

Əksinə, Allah bütün mürəkkəb və dəyişən varlıqların son əsası kimi düşünülür.

Burada "mürəkkəblik" anlayışını düzgün anlamaq vacibdir. Bir şey nə zaman mürəkkəb sayılır?

Adətən:

- hissələrdən ibarət olduqda,
- daxili quruluşu olduqda,
- başqa elementlərə bağlı olduqda.

Məsələn:

- maşın mürəkkəbdir,
- insan bədəni mürəkkəbdir,
- kompüter mürəkkəbdir.

Çünki bunlar çoxlu hissələrin uyğunlaşmasından ibarətdir.

Amma klassik teizmdə Allah "tərkibli sistem" deyil. İslam alimləri və filosofları Allahın "vahid" və "sadə" olduğunu vurğulamışlar. Buradakı "sadə" sözü "asan" mənasında deyil; hissələrə bölünməyən və başqa şeylərdən qurulmayan varlıq mənasında işlədilir.

Məsələn, İbn Sina və digər klassik filosoflar deyirdilər ki, əgər Allah hissələrdən ibarət olsaydı, onda həmin hissələrdən asılı olardı. Asılı olan varlıq isə son və zəruri izah ola bilməzdi.

Bu səbəbdən teizmdə Allah "mürəkkəb obyekt" deyil, mürəkkəbliyin son əsası kimi düşünülür.

Digər tərəfdən, Dawkins-in arqumentində gizli fərziyyə var:

"İzah edən şey izah ediləndən daha mürəkkəb olmalıdır."

Halbuki bu həmişə doğru deyil.

Məsələn, fizika çox mürəkkəb hadisələri sadə qanunlarla izah etməyə çalışır. Newton qanunları saysız-hesabsız hərəkətləri bir neçə prinsip altında birləşdirir. Elm ümumiyyətlə daha sadə və fundamental izah axtarır.

Bu baxımdan teizm də belə deyir:

"Kainatdakı müxtəlifliyin və mürəkkəbliyin arxasında vahid və fundamental əsas var."

Yəni Allah "əlavə qarışıqlıq" yox, son birlik və əsas kimi təqdim olunur.

Burada başqa mühüm məqam da var: ateist tərəf də nəticədə bir "son əsas" qəbul etməyə məcburdur. Çünki sonsuz izah zənciri problemi həll etmir.

Əgər:

- kainatı fizika izah edirsə,
- fizikanı başqa struktur,
- onu da başqa qanun

izah edirsə və bu sonsuza gedirsə, onda son izah heç vaxt əldə olunmur.

Bu səbəbdən həm teist, həm də ateist düşüncə müəyyən mərhələdə "əsas reallıq" anlayışına gəlir.

Fərq bundadır:

- teizm bu əsasın şüurlu və zəruri varlıq olduğunu deyir,
- naturalizm isə onu maddi reallıq və ya qanunlar kimi görür.

Amma hər iki tərəf bir nöqtədə "son əsas" qəbul edir.

Digər tərəfdən, insan ağlı çox vaxt "sadə" anlayışını yanlış başa düşür. Allah fiziki olaraq görünmədiyi üçün bəzi insanlar Onu avtomatik mürəkkəb təsəvvür edir. Halbuki maddi sistemlər çox vaxt metafizik əsasdan daha mürəkkəb olur.

Məsələn:

- bir telefon,
- bir hüceyrə,
- insan beyni

son dərəcə mürəkkəbdir.

Teizm isə deyir ki, bütün bunların arxasında daha fundamental və bölünməz əsas dayanır.

Bu baxımdan Allah "ən mürəkkəb obyekt" yox, "ən fundamental reallıq" kimi təqdim olunur.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Komplekslik arqumenti Allahı maddi və hissələrdən ibarət sistem kimi təsəvvür etdikdə işləyir.

Halbuki klassik teizmdə Allah:

- mürəkkəb obyekt deyil,
- bölünən sistem deyil,
- sonradan yaranmış struktur deyil.

Əksinə, Allah mürəkkəb varlıqların son və zəruri əsası kimi təqdim edilir.

Deməli:

"Allah mürəkkəbdir, ona görə ayrıca izah lazımdır"

nəticəsi klassik teizmə qarşı məcburi məntiqi arqument sayılmır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir fizika müəllimi yüzlərlə mürəkkəb hadisəni bir neçə sadə qanunla izah edir.

Heç kim:

"Bu qanunlar hadisələrdən daha sadədir, deməli yanlış olmalıdır"

demir.

Əksinə, yaxşı izah çox vaxt müxtəlifliyi daha fundamental prinsip altında birləşdirir.

Teizm də kainatın müxtəlifliyini vahid əsasla izah etməyə çalışır.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq böyük lego şəhəri görür və soruşur:
"Bu qədər qarışıq şey necə qurulub?"
Başqa biri deyir:
"Hamısını bir planla qurdular."
Plan şəhərin özündən daha böyük və qarışıq olmaq məcburiyyətində deyil.
Bəzən sadə fikir böyük sistemi izah edir.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam böyük kitabxanaya baxıb dedi:
"Bu qədər kitabı izah etmək üçün daha da qarışıq şey lazımdır."
Başqa biri cavab verdi:
"Əslində bütün kitablar bir ağıl və bir dil sistemi ilə yazılıb."
Bəzən çoxlu mürəkkəb şeylərin arxasında daha fundamental birlik dayanır.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Kompleksik arqumenti Allahı maddi və hissələrdən ibarət obyekt kimi təsəvvür etdikdə güclü görünür. Halbuki klassik teizmdə Allah kainatdakı mürəkkəb sistemlər kimi qurulmuş struktur deyil; əksinə onların son metafizik əsasıdır. Üstəlik izah edən şeyin izah ediləndən daha mürəkkəb olması məcburi prinsip deyil. Elm də çox vaxt mürəkkəb hadisələri daha fundamental və sadə qanunlarla izah edir. Buna görə 'Allah daha mürəkkəbdir' arqumenti klassik teizmi tam hədəf almır."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Mürəkkəbliyi izah edən şey mütləq daha mürəkkəb olmur."
"Allah klassik teizmdə maddi obyekt deyil."
"Son əsas olmaq mürəkkəb sistem olmaq demək deyil."
"Elm də müxtəlifliyi sadə qanunlarla izah edir."
"Teizm Allahı ən mürəkkəb obyekt kimi yox, ən fundamental reallıq kimi təqdim edir."

10) QISA YEKUN

Kompleksik arqumenti Allahın kainatdan daha mürəkkəb olduğunu və buna görə ayrıca izah tələb etdiyini iddia edir. Amma klassik teizmdə Allah maddi və hissələrdən ibarət sistem kimi deyil, bütün mürəkkəb varlıqların son və zəruri əsası kimi düşünülür. Üstəlik mürəkkəb hadisələri daha fundamental prinsiplərlə izah etmək həm elm, həm fəlsəfədə normal yanaşmadır. Buna görə "Allah daha mürəkkəbdir, deməli izah olunmalıdır" arqumenti klassik teizmə qarşı qəti məntiqi problem yaratmır.

İRAD VƏ CAVAB - 14

1) İRADIN ÖZÜ

Şüur və beyin arqumenti

Bu iradın əsas iddiası budur ki, insan şüuru ayrıca ruh və ya metafizik varlıq deyil; sadəcə beynin fəaliyyətinin nəticəsidir. Müasir neyrobiologiya göstərir ki:

- düşüncə,
- yaddaş,
- hisslər,
- qərarlar,
- şəxsiyyət

beyin fəaliyyəti ilə sıx əlaqəlidir. Beyindəki müəyyən zədələr insanın davranışını, yaddaşını və xarakterini dəyişə bilir. Buna görə materialist düşüncə belə nəticəyə gəlir:

"Şüur ayrıca ruh deyil; beynin bioloji məhsuludur."

Bu yanaşma xüsusilə Patricia Churchland kimi neyrofilosoflar tərəfindən müdafiə edilmişdir.

Mənbə: Patricia Churchland — *Neurophilosophy* (1986)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas problemi "şüurun beyinlə əlaqəli olması" ilə "şüurun yalnız beyindən ibarət olması" nəticəsini eyniləşdirməsidir.

Beyinlə şüur arasında əlaqənin olması onların tam eyni şey olduğunu sübut etmir.

Məsələn:

- radionun xarab olması səsin radiodan "yarandığını" sübut etmir,
- ekranın qırılması görüntünün yalnız ekran olduğunu göstərmir.

Beyin şüurun vasitəsi və interfeysi ola bilər; bu, onun tam mənbəyi olduğunu avtomatik sübut etmir.

3) ƏSAS CAVAB

Müasir elm həqiqətən də beyin ilə insan düşüncəsi arasında güclü əlaqə olduğunu göstərmişdir. İnsan beynindəki dəyişikliklər:

- yaddaşa,
- emosiyalara,
- qərarverməyə,
- davranışa

təsir edir. Bu fakt mübahisəli deyil.

Amma burada vacib məntiq fərqi var:

əlaqə başqa şeydir, eynilik başqa şey.

Bir şeyin başqa şeylə sıx bağlı olması onların tam eyni olduğunu sübut etmir.

Məsələn, musiqi radionun vasitəsilə eşidilir. Radio zədələnsə, səs pozula bilər. Amma bu fakt:

"Musiqi radionun içində yaranır"

nəticəsini məcburi şəkildə vermir.

Eyni şəkildə, beynin zədələnməsi şüurun ifadəsini dəyişə bilər. Amma bu, şüurun sırf maddəyə endirilə bildiyini tam sübut etmir.

Əslində şüur problemi fəlsəfədə hələ də tam həll olunmamış ən böyük məsələlərdən biridir. Materialist yanaşma beynin fəaliyyətini izah etməyə çalışır, amma "subyektiv təcrübə" məsələsində ciddi çətinliklərlə qarşılaşır.

Məsələn:

- ağrının neyron fəaliyyətini təsvir etmək olar,
- amma "ağrının necə hiss edildiyini" tam maddi dillə açıqlamaq çətindir.

Filosoflar buna "hard problem of consciousness" — yəni "şüurun çətin problemi" deyirlər.

Çünki beyində elektrik siqnallarını ölçmək mümkündür. Amma:

- "mən" hissi,
- daxili təcrübə,
- özünü dərk etmə,
- rəngləri hiss etmə,
- musiqinin insan daxilində yaratdığı hiss

sadəcə neyron hərəkəti kimi tam izah olunmur.

Burada başqa mühüm sual yaranır:

əgər insan yalnız maddi atomlardan ibarətdirsə, necə olur ki:

- özünü dərk edir,
- "mən varam" deyə bilir,
- mənəvi məsuliyyət hiss edir,
- həqiqət axtarır?

Materialist model bu məsələləri tam həll etməkdə çətinlik çəkir.

Digər tərəfdən, insan şüuru sadəcə məlumat emalı kimi görünmür. Kompüter də məlumat emal edir. Amma kompüter:

- ağrı hiss etmir,
- sevinc yaşamır,
- "mən" şüuruna sahib olduğunu bilmir.

Bu fərq çox dərin fəlsəfi problemdir.

Patricia Churchland kimi düşünürlər şüurun tam maddi izahla açıqlanacağını düşünürlər. Amma bu hələ tam həll olunmuş məsələ deyil. Əksinə, müasir fəlsəfədə:

- dualizm,
- panpsixizm,
- idealizm,
- emergentizm

kimi müxtəlif alternativ modellər hələ də ciddi müzakirə olunur.

Yəni:

"Elm artıq şüurun sırf maddə olduğunu sübut edib"

demək doğru olmaz.

Burada başqa vacib məqam da var. İnsan gündəlik həyatda özünü sadəcə "kimyəvi maşın" kimi yaşamır. O:

- sevgi hiss edir,
- peşman olur,
- məna axtarır,
- əxlaqi məsuliyyət hiss edir,
- gözəllikdən təsirlənir.

Əgər insan yalnız kor maddi prosesdirsə, onda:

- həqiqət axtarışı,
- əxlaq,
- məntiqə etibar

belə sual altına düşür.

Çünki tam kor fiziki proseslərin "həqiqətə çatmaq" məqsədi yoxdur; sadəcə bioloji sağ qalma funksiyası var.

Bəzi filosoflar məhz buna görə deyirlər ki, şüur və ağıl maddəyə tam endirilə bilməyəcək qədər dərin reallıqdır.

İslam baxışında isə insan yalnız maddi bədən deyil. İnsan:

- həm bədən,
- həm ruh,
- həm şüur sahibi

olan varlıq kimi təqdim edilir.

Bu baxışa görə beyin ruh və şüurun dünyadakı fəaliyyəti üçün vasitə rolunu oynayır. Beyin pozulduqda ifadə də pozulur. Amma bu, şüurun sırf maddədən ibarət olduğunu məcburi şəkildə göstərmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Beyin ilə şüur arasında güclü əlaqənin olması:

"şüur yalnız maddədən ibarətdir"

nəticəsini məcburi şəkildə doğurmur.

Çünki:

- əlaqə eynilik demək deyil,
- subyektiv təcrübə problemi tam həll olunmayıb,
- maddi proseslərdən şüurun necə yarandığı hələ də fəlsəfi problemdir.

Deməli:

"şüur beynin məhsuludur, buna görə ruh yoxdur"

arqumenti qəti məntiqi nəticə sayılmır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir televizor xarab olduqda görüntü pozulur. Amma bu, filmin televizorun içində yaradıldığını sübut etmir.

Televizor görüntünü göstərən vasitədir.

Eyni şəkildə beyin də şüurun dünyadakı ifadə vasitəsi ola bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq pianoda musiqi çalır. Piano qırılsa, musiqi düzgün çıxmaz.
Amma bu:
"musiqi pianonun içində yaşayır"
demək deyil.
Piano sadəcə musiqini göstərən vasitədir.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam radioya qulaq asırdı. Radio xarab oldu və səs kəsildi.
Başqa biri dedi:
"Gördün? Musiqi radionun içində imiş."
Adam isə cavab verdi:
"Xeyr. Radio sadəcə musiqini çatdıran vasitə idi."
Şüur və beyin münasibəti də bəzi düşünürlərə görə buna bənzəyir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Beyin ilə şüur arasında əlaqənin olması onların tam eyni olduğunu sübut etmir. Neyrobiologiya düşüncə və beynin əlaqəsini göstərir, amma subyektiv şüurun necə yarandığını tam açıqlamır. 'Hard problem of consciousness' hələ də müasir fəlsəfənin ən böyük problemlərindən biridir. Beyin şüurun ifadə vasitəsi ola bilər, amma bu, şüurun sırf maddəyə endirilə bildiyini məcburi şəkildə göstərmir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Əlaqə eynilik demək deyil."
"Beyin şüurun vasitəsi ola bilər, mənbəyi yox."
"Neyron fəaliyyəti hissin özünü tam açıqlamır."
"Şüur fəlsəfənin hələ həll olunmamış ən böyük problemlərindəndir."
"İnsan yalnız məlumat emal edən maşın kimi görünmür."

10) QISA YEKUN

Şüur və beyin arqumenti insan şüurunun sırf beynin məhsulu olduğunu iddia edir. Amma beynin şüurla əlaqəli olması onların tam eyni olduğunu sübut etmir. Müasir fəlsəfədə şüurun subyektiv təcrübəsini maddi proseslərlə tam izah etmək hələ də ciddi problem olaraq qalır. Buna görə "şüur yalnız maddənin məhsuludur" iddiası tam həll olunmuş və qəti nəticə sayılmır.

İRAD VƏ CAVAB - 15

1) İRADIN ÖZÜ

Dualizmə qarşı arqument

Bu iradın əsas iddiası budur ki, "ruh" anlayışı elmi baxımdan əsaslandırılmış reallıq deyil. Müasir fəlsəfə və neyrobiologiyaya görə insan:

- beyin,
- sinir sistemi,
- kimyəvi proseslər

vasitəsilə izah oluna bilir və ayrıca metafizik "ruh" anlayışına ehtiyac yoxdur.

Bu mövqenin məşhur müdafiəçilərindən biri Gilbert Ryle olmuşdur. O, klassik ruh-bədən dualizmini tənqid edərək bunu "machine içində ghost" — yəni "maşının içindəki xəyal" adlandırmışdı. Ryle-a görə insanı iki ayrı substansiya — bədən və ruh — kimi düşünmək fəlsəfi səhvdir.

Bu arqumentə görə:

"Əgər ruh real varlıq olsaydı, elm onun təsirini və mövcudluğunu ölçə bilməli idi. Amma bütün müşahidələr beynin fəaliyyətinə işarə edir."

Mənbə: Gilbert Ryle — *The Concept of Mind* (1949)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas problemi "elm tərəfindən tam ölçülməyən şey mövcud deyil" fərziyyəsini gizli şəkildə qəbul etməsidir.

Halbuki elm əsasən:

- maddi,
- ölçülə bilən,
- müşahidə edilə bilən

hadisələri araşdırır.

Ruh anlayışı isə metafizik kateqoriyaya aiddir. Buna görə onu mikroskopla tapa bilməmək avtomatik olaraq yoxluğunu sübut etmir.

Üstəlik, insan şüuru, özünü dərk etmə və subyektiv təcrübə məsələləri hələ də tam maddi izahla həll olunmamışdır.

3) ƏSAS CAVAB

Dualizmə qarşı arqument xüsusilə XX əsrdə analitik fəlsəfə və neyrobiologiyanın inkişafı ilə güclənmişdir. Bu yanaşmaya görə insanı ayrıca "ruh" ilə izah etməyə ehtiyac yoxdur; beyin və sinir sistemi insan davranışını açıqlamaq üçün kifayətdir.

İlk baxışda bu fikir güclü görünür. Çünki həqiqətən də beynin vəziyyəti:

- düşüncəyə,
- yaddaşa,
- emosiyalara,
- davranışa

birbaşa təsir edir.

Məsələn:

- beyin travması şəxsiyyəti dəyişə bilər,
- bəzi dərmanlar hissləri dəyişə bilər,
- yaddaş pozuntuları insanın həyatını dəyişə bilər.

Bu faktlar şüur ilə beynin sıx əlaqəsini göstərir. Amma burada yenə vacib məntiq fərqi var:

əlaqə başqa şeydir, tam eynilik başqa şey.

Bir pianonun zədələnməsi musiqinin düzgün çıxmasına mane ola bilər. Amma bu fakt musiqinin yalnız pianodan ibarət olduğunu sübut etmir.

Eyni şəkildə beynin şüurun ifadə vasitəsi olması mümkündür. Amma bu, şüurun sırf maddəyə endirilə bildiyini avtomatik sübut etmir.

Gilbert Ryle dualizmi tənqid edərkən əsasən ruhu sanki bədənin içində

ayrıca fiziki "kiçik insan" kimi təsəvvür edən yanaşmanı hədəf alırdı. Bu tənqid müəyyən primitiv dualizm modellərinə qarşı güclü ola bilər. Amma klassik İslam və fəlsəfə ənənəsində ruh çox vaxt belə sadə fiziki obyekt kimi başa düşülməyib.

İslam düşüncəsində ruh:

- maddi obyekt deyil,
- məkan daxilində yerləşən ayrıca "kiçik varlıq" deyil,
- daha çox insanın şüur və canlılıq tərəfi ilə əlaqəli metafizik prinsip kimi təqdim edilir.

Bu səbəbdən ruhu fiziki cihaz kimi axtarmaq metodoloji problem yarada bilər.

Burada daha dərin fəlsəfi problem də mövcuddur:

şüurun özü.

Materialist model beynin fəaliyyətini təsvir edə bilir. Amma:

- "mən" hissinin necə yarandığını,
- daxili təcrübənin nə olduğunu,
- ağrının necə hiss edildiyini,
- rənglərin subyektiv təcrübəsini

tam izah etməkdə hələ də çətinlik çəkir.

Bir insanın beynində müəyyən neyronların aktivləşdiyini görmək mümkündür. Amma həmin insanın "qırmızını necə hiss etdiyini" sırf maddi dillə tam təsvir etmək mümkün deyil.

Bu səbəbdən müasir fəlsəfədə şüur problemi hələ də açıq qalır. Materializm dominant mövqe olsa da, məsələ tam həll edilmiş hesab edilmir.

Digər tərəfdən, insan yalnız bioloji maşın kimi yaşanmır. İnsan:

- məna axtarır,
- özünü dərk edir,
- əxlaqi məsuliyyət hiss edir,
- gözəllikdən təsirlənir,
- həqiqət uğrunda həyatını fəda edə bilir.

Tam sərt materialist model bu təcrübələrin hamısını sırf kimyəvi prosesə endirməkdə fəlsəfi çətinlik yaşayır.

Burada başqa vacib məqam da var:

elmdə bir şeyin tam ölçülməməsi onun yoxluğu demək deyil.

Tarixdə çoxlu anlayış əvvəlcə müşahidə olunmayıb, sonra fərqli üsullarla anlaşılmışdır. Üstəlik elm özü də:

- məntiq,
- riyaziyyat,
- şüur,
- əxlaq

kimi qeyri-maddi əsaslara söykənir.

Heç kim:

"Mən məntiqi mikroskop altında görmədim, deməli mövcud deyil"

demir.

Ruh anlayışı ilə razılaşmamaq mümkündür. Amma "elm ruhu ölçməyib, deməli ruh yoxdur" nəticəsi fəlsəfi baxımdan tam məcburi nəticə deyil.

Əslində burada daha doğru ifadə belə olar:

"Maddi izahların kifayət edib-etmədiyi məsələsi hələ də fəlsəfi müzakirə mövzusudur."

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Beyin ilə düşüncə arasındakı əlaqə:

"ruh anlayışı tamamilə yanlışdır"

nəticəsini məcburi şəkildə doğurmur.

Çünki:

- əlaqə eynilik demək deyil,
- şüur problemi tam həll olunmayıb,
- elm metafizik məsələləri tam bağlamır,
- qeyri-maddi anlayışların hamısı laboratoriyada ölçülmür.

Deməli:

"ruh elmi ölçülmür, buna görə yoxdur"

arqumenti qəti məntiqi nəticə sayılmır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir radio xarab olduqda səs pozulur. Amma bu, musiqinin radionun içində yaradıldığını sübut etmir.

Radio sadəcə siqnalı ötürən vasitədir.

Eyni şəkildə beyin də şüurun dünyadakı ifadə vasitəsi ola bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq lampanın qırıldığını görür və otaq qaralır.

Bu:

"işıq ümumiyyətlə yoxdur"

demək deyil.

Sadəcə işığı göstərən vasitə pozulub.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam radionun içindən musiqi gəldiyini eşidirdi. Radio xarab olduqda musiqi kəsildi.

Başqa biri dedi:

"Deməli musiqi radionun içində yaşayırmış."

Adam isə cavab verdi:

"Yox. Radio sadəcə musiqini çatdıran vasitə idi."

Şüur və beyin münasibəti də bəzi düşünürlərə görə buna bənzəyir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Dualizmə qarşı arqument çox vaxt şüur ilə beyin arasındakı əlaqəni onların tam eyniliyi kimi təqdim edir. Halbuki əlaqə eynilik demək deyil. Müasir neyrobiologiya beynin düşüncə ilə sıx bağlı olduğunu göstərir, amma subyektiv şüurun necə yarandığını tam izah etmir. Üstəlik ruh anlayışı

klassik teizmdə fiziki obyekt kimi deyil, insanın metafizik tərəfi kimi düşünülür. Buna görə 'ruh elmi ölçülmür, deməli yoxdur' nəticəsi fəlsəfi baxımdan qəti hökm sayılmır."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Əlaqə eynilik demək deyil."
"Beyin şüurun vasitəsi ola bilər, tam mənbəyi yox."
"Elm maddi hadisələri araşdırır, bütün metafizikanı yox."
"Şüur problemi hələ tam həll olunmayıb."
"Ruhu mikroskopla tapa bilməmək onun yoxluğunu sübut etmir."

10) QISA YEKUN

Dualizmə qarşı arqument ruh anlayışının elmi əsaslı olmadığını iddia edir. Amma beynin düşüncə ilə əlaqəli olması şüurun tamamilə maddəyə endirilə bildiyini qəti şəkildə sübut etmir. Müasir fəlsəfədə şüur və subyektiv təcrübə problemi hələ də açıq qalır. Ruh anlayışı ilə razılaşmamaq mümkündür, lakin "elm onu ölçməyib, deməli yoxdur" nəticəsi məcburi məntiqi hökm sayılmır.

İRAD VƏ CAVAB - 16

1) İRADIN ÖZÜ

Dini təcrübələrin etibarsızlığı

Bu iradın əsas iddiası budur ki, dini təcrübələr obyektiv həqiqət üçün etibarlı dəlil sayıla bilməz. Çünki müxtəlif dinlərin mənsubları:

- fərqli ibadətlər zamanı,
- fərqli mənəvi hallarda,
- fərqli dini sistemlər daxilində

tamamilə fərqli təcrübələr yaşadıqlarını iddia edirlər.

Məsələn:

- bir müsəlman dua zamanı Allahı hiss etdiyini deyir,
- bir xristian İsanın varlığını hiss etdiyini söyləyir,
- bir buddist mistik sakitlik və "mənliyin yox olması" təcrübəsindən danışır.

Bu təcrübələr bir-biri ilə tam uyğun gəlmədiyi üçün ateist düşüncə belə nəticəyə gəlir:

"Əgər dini təcrübələr həqiqi obyektiv reallıq olsaydı, hamısı eyni nəticəyə aparardı."

Bu arqument dini təcrübələrin daha çox psixoloji və mədəni təsirlərdən yarandığını iddia edir.

Mənbə: William James — *The Varieties of Religious Experience* (1902)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas problemi fərqli təcrübələrin mövcudluğunu bütün təcrübələrin saxta olması kimi təqdim etməsidir.

Halbuki insanların bir mövzunu fərqli şəkildə yaşaması həmin mövzunun tam yalan olduğunu sübut etmir.

İnsanlar:

- sənəti,
- sevgini,
- musiqini,
- ağrını,
- gözəlliyi

də fərqli şəkildə yaşayırlar. Amma bu, həmin şeylərin mövcud olmadığını göstərmir.

Fərqli dini təcrübələr insanın:

- mədəniyyətindən,
- dilindən,
- düşüncə formasından

təsirlənə bilər. Amma bu, bütün mənəvi təcrübələrin avtomatik olaraq illüziya olduğu nəticəsini vermir.

3) ƏSAS CAVAB

Dini təcrübələrin etibarsızlığı arqumenti xüsusilə modern dövrdə geniş müzakirə edilmişdir. İnsanlar tarix boyunca:

- dua zamanı,
- meditasiya zamanı,
- ibadətdə,
- mistik anlarda

adi həyatdan fərqli dərin mənəvi təcrübələr yaşadıqlarını söyləmişlər.

Amma problem buradan başlayır:

bu təcrübələr hər dində eyni formada deyil.

Ateist tərəf də məhz bunu əsas götürərək deyir:

“Əgər bunlar həqiqətən ilahi mənşəlidirsə, niyə nəticələr fərqlidir?”

Bu sual ilk baxışda güclü görünür. Amma burada yenə vacib məntiq fərqi var:

təcrübələrin fərqli olması onların hamısının saxta olduğunu avtomatik sübut etmir.

İnsan reallığı çox vaxt eyni şəkildə yaşamır. Məsələn:

- iki insan eyni musiqidən fərqli təsirlənə bilər,
- eyni hadisə birinə travma, digərinə inkişaf hissi verə bilər,
- eyni mənzərə bir insanda heyranlıq, başqasında adi hiss yarada bilər.

Subyektiv təcrübə insanın:

- dili,
- psixologiyası,
- mədəniyyəti,
- gözləntiləri

ilə qarışır.

Bu səbəbdən dini təcrübələrin fərqli dillə və fərqli simvollarla ifadə olunması tam təəccüblü deyil.

Məsələn, bir insan gördüyü yuxunu öz mədəniyyətinin dili ilə danışır. Amma yuxunun fərqli formada təsvir edilməsi onun tamamilə yalan olduğunu sübut etmir.

Burada başqa vacib məqam da var:

dini təcrübələrin fərqli olması ilə onların tam zidd olması eyni şey deyil.

Maraqlıdır ki, müxtəlif dini ənənələrdə müəyyən ortaq mövzular tez-tez görünür:

- insanın özündən böyük reallıq hissi,
- mənəvi dərinlik,
- daxili dəyişmə,
- eqonun zəifləməsi,
- sevgi və mərhəmət hissinin artması,
- müqəddəslik duyğusu.

Yəni ifadələr fərqli olsa da, bəzi əsas nüvələr bir-birinə bənzəyir.

William James özü də dini təcrübələri araşdırarkən onların insan həyatına dərin təsir etdiyini qəbul edirdi. O, bütün təcrübələri avtomatik "xəstəlik" və ya "aldanma" kimi rədd etmirdi. Əksinə, onların insan davranışını və daxili dünyasını ciddi şəkildə dəyişdirə bildiyini vurğulayırdı.

Digər tərəfdən, ateist yanaşma çox vaxt belə düşünür:

"Əgər təcrübə subyektivdirsə, deməli etibarsızdır."

Amma gündəlik həyatın böyük hissəsi subyektiv təcrübəyə əsaslanır.

Məsələn:

- sevgini laboratoriyada ölçmək olmur,
- vicdanı tərəziyə qoymaq olmur,
- gözəllik hissini tam riyazi formul ilə ifadə etmək olmur.

Buna baxmayaraq insanlar bunları reallığın hissəsi kimi yaşayırlar.

Əlbəttə, bu o demək deyil ki, bütün dini təcrübələr avtomatik doğrudur. İnsan:

- yanılar,
- psixoloji təsir altında qala,
- emosional aldanma yaşaya bilər.

İslam düşüncəsində də hər hiss və ya təcrübə avtomatik "ilahi vəhy" hesab edilmir. Buna görə dini təcrübələr:

- ağıl,
- vəhy,
- əxlaq,
- sağlam düşüncə

ilə birlikdə qiymətləndirilir.

Amma bəzi təcrübələrin yanlış ola bilməsi bütün dini və mənəvi təcrübələrin dəyərsiz olduğunu göstərmir.

Burada başqa dərin məsələ də var:

əgər insan tam maddi və kor bioloji sistemdirsə, niyə tarix boyunca demək olar hər mədəniyyətdə:

- ibadət,
- müqəddəslik hissi,
- transcendensiya axtarışı,
- mənəvi təcrübə

ortaya çıxmışdır?

Bu sual hələ də fəlsəfi müzakirə mövzusudur.

Bəzi düşünürlər bunu insan beyninin məhsulu sayır, başqaları isə bunun insanın metafizik həqiqətə yönəlmiş təbiətini göstərdiyini düşünür.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Dini təcrübələrin fərqli olması:
"hamısı saxtadır"
nəticəsini məcburi şəkildə doğurmur.
Çünki:

- subyektiv təcrübələr hər sahədə fərqlənir,
- fərqli ifadə tam yalan demək deyil,
- ortaq mənəvi nüvələr mövcud ola bilər,
- bəzi yanlış təcrübələr bütün təcrübələri ləğv etmir.

Deməli:
"müxtəlif dini təcrübələr var, buna görə hamısı etibarsızdır"
arqumenti məcburi məntiqi nəticə sayılmır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir musiqini yüz insan dinləyir. Hər biri fərqli hiss yaşayır:

- biri kövrəlir,
- biri sevinir,
- biri sakitləşir.

Təcrübələrin fərqli olması musiqinin mövcud olmadığını göstərmir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir bağçada müxtəlif uşaqlar eyni çiçəklərə baxır:

- biri rənginə heyran olur,
- biri qoxusunu sevir,
- biri sadəcə sakit hiss edir.

Hamısı fərqli hiss etsə də, bağça həqiqətən mövcuddur.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir neçə insan böyük dənizi ilk dəfə gördü. Biri dedi:
"Çox qorxuludur."
Başqa biri dedi:
"Çox gözəldir."
Digəri isə:
"Mənə sonsuzluğu xatırladır."

Onların hissləri fərqli idi. Amma bu fərqlər dənizin mövcud olmadığını göstərmirdi.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Dini təcrübələrin fərqli olması onların avtomatik saxta olduğunu sübut etmir. İnsanlar sevgi, gözəllik və musiqi kimi bir çox subyektiv reallığı fərqli şəkildə yaşayırlar. Dini təcrübələr də insanın mədəniyyəti və dili ilə formalaşa bilər. Üstəlik müxtəlif dini ənənələrdə müqəddəslik, mənəvi dərinlik və daxili dönüşüm kimi ortaq nüvələr mövcuddur. Buna görə fərqli dini təcrübələrin mövcudluğu bütün mənəvi təcrübələrin etibarsız olduğu nəticəsini məcburi şəkildə doğurmur."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Fərqli təcrübələr həqiqətin yoxluğu demək deyil."
"Subyektivlik avtomatik saxtalıq deyil."
"Mədəni fərq ifadəni dəyişə bilər, reallığı yox."
"Bəzi yanlış təcrübələr bütün təcrübələri ləğv etmir."
"İnsan mənəviyyatı tarix boyunca universal şəkildə ortaya çıxmışdır."

10) QISA YEKUN

Dini təcrübələrin etibarsızlığı arqumenti müxtəlif dinlərdə fərqli mənəvi təcrübələrin olmasını onların saxta olduğuna dəlil kimi təqdim edir. Amma fərqli təcrübələrin mövcudluğu həmin təcrübələrin tamamilə yalan olduğunu avtomatik sübut etmir. İnsanlar bir çox reallığı subyektiv şəkildə fərqli yaşayırlar. Dini təcrübələr də insanın dili, mədəniyyəti və psixologiyası ilə formalaşa bilər. Buna görə "müxtəlif dini təcrübələr var, deməli hamısı etibarsızdır" nəticəsi məcburi məntiqi hökm sayılmır.

İRAD VƏ CAVAB - 17

1) İRADIN ÖZÜ

Möcüzələrə skeptik yanaşma

Bu iradın ən məşhur forması filosof David Hume tərəfindən irəli sürülmüşdür. Hume-un fikrincə, möcüzə dediyimiz hadisələr təbiət qanunlarının pozulmasıdır. Amma insanın bütün təcrübəsi göstərir ki, təbiət qanunları sabit şəkildə işləyir. Buna görə də, bir möcüzə xəbəri eşidəndə iki ehtimal yaranır:

- ya təbiət qanunu pozulub,
- ya da həmin xəbəri verən insan yanılır, aldadılır və ya şişirdir.

Hume deyirdi ki, ikinci ehtimal həmişə daha məntiqli görünür. Çünki insanların:

- səhv etməsi,
- şayiə yayması,
- emosional təsirə düşməsi

çox rast gəlinən haldır. Təbiət qanununun pozulması isə bizim gündəlik müşahidəmizə zidd görünür.

Bu səbəbdən skeptik yanaşma belə nəticəyə gəlir:

"Möcüzələrə inanmaq üçün kifayət qədər əsas yoxdur."

Mənbə: David Hume — *An Enquiry Concerning Human Understanding*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas problemi təbiət qanunlarını "pozula bilməyən müstəqil güc" kimi təqdim etməsidir.

Halbuki təbiət qanunları hadisələrin normal işləmə formasını təsvir edir; onlar Allahdan müstəqil və mütləq hakim varlıqlar deyil.

Əgər kainatı yaradan transcendent bir səbəb varsa, həmin səbəbin müəyyən hallarda təbiətdə qeyri-adi hadisə yaratması məntiqi olaraq imkansız sayılmır.

Möcüzə "məntiqsiz hadisə" deyil; adi təbiət axınının fövqündə baş verən xüsusi hadisə kimi başa düşülür.

3) ƏSAS CAVAB

Möcüzələrə qarşı skeptik yanaşma xüsusilə modern dövrdə güclənmişdir. Elm inkişaf etdikcə insanlar kainatın müəyyən qanunlarla işlədiyini daha yaxşı anlamağa başladılar. Bu isə bəzi düşünürlərdə belə fikir formalaşdırdı:

"Əgər təbiət sabit qanunlarla işləyirsə, möcüzə mümkün ola bilməz."

İlk baxışda bu arqument güclü görünür. Çünki gündəlik həyatımız həqiqətən müəyyən sabitlik üzərində qurulub:

- od yandırır,
- su isladır,
- cisimlər yerə düşür.

İnsan ağlı da təbiətdəki bu nizamlılığı müşahidə edərək elm qurur.

Amma burada mühüm bir fəlsəfi məqam var:

təbiət qanunları "əmr verən varlıqlar" deyil; onlar sadəcə müşahidə etdiyimiz nizamın təsviridir.

Məsələn, fizika qanunu:

"Cisimlər yerə düşür"

deyir.

Amma bu qanun cisimləri "məcbur edən şüurlu qüvvə" deyil. Sadəcə təbiətin normal davranışını təsvir edir.

Bu səbəbdən möcüzə anlayışı təbiət qanunlarını "yox etmək" deyil, həmin normal axının xüsusi halda dəyişməsi kimi düşünülə bilər.

Əgər kainat qapalı və yalnız maddədən ibarət sistemdirsə, möcüzə əlbəttə problemli görünər. Amma teizm onsuz da kainatın arxasında transcendent və şüurlu Yaradan olduğunu iddia edir. Belə olduqda:

"Yaradan öz yaratdığı sistemdə xüsusi hadisə yarada bilərmi?"

sualı ortaya çıxır.

Bu, əslində məntiqi ziddiyyət deyil.

Məsələn, bir proqramçı yazdığı proqram daxilində istədiyi anda müdaxilə edə bilər. Bu müdaxilə proqramın normal işləmə qaydasından fərqli görünər, amma proqramçının mövcudluğunu qəbul etdikdə absurd sayılmaz.

Teizmə görə möcüzə də buna bənzər şəkildə başa düşülür.

David Hume-un arqumentində başqa mühüm problem də var. O, əsasən belə düşünür:

"İnsanların yanılması ehtimalı möcüzədən daha yüksəkdir."

Bu müəyyən hallarda doğru ola bilər. Çünki həqiqətən də insanlar:

- şişirtməyə,
- səhv xatırlamağa,
- emosional aldanmaya

meyillidirlər.

Amma bu prinsip ümumi şəkildə bütün möcüzə iddialarını avtomatik saxta elan etmir. Çünki tarixdə bəzi hadisələr:

- çoxsaylı şahidlər,
- böyük ictimai təsir,
- güclü tarixi nəticələr

ilə birlikdə gəlmişdir.

Məsələn, İslam baxışında Qurani-Kərim özü ən böyük möcüzə kimi təqdim olunur. Yəni möcüzə yalnız fiziki qeyri-adilik deyil; dil, məna, təsir və tarix baxımından fövqəladə xüsusiyyət daşıyan vəhy kimi də düşünülür.

Burada başqa vacib məsələ də var:

elm təkrarlanan hadisələri araşdırır. Möcüzə isə tərif etibarilə nadir və xüsusi hadisədir.

Məsələn, tarixdə bir dəfə baş vermiş unikal hadisəni laboratoriyada təkrar edə bilməmək onun avtomatik olaraq yalan olduğunu göstərmir. Tarixi hadisələrin çoxu:

- müşahidə,
- şahidlik,
- sənədlər

vasitəsilə qiymətləndirilir.

Bu səbəbdən möcüzə məsələsi sırf laboratoriya metoduna endirilə bilməz.

Digər tərəfdən, skeptik yanaşma bəzən əvvəlcədən belə fərziyyə qəbul edir:

“Fövqəltəbii heç nə yoxdur.”

Əgər biri bunu əvvəlcədən qəbul edirsə, əlbəttə bütün möcüzə iddialarını avtomatik rədd edəcək.

Amma bu artıq neytral nəticə deyil; metafizik seçimdir.

Əsl sual budur:

“Transcendent reallığın mövcudluğu mümkündürmü?”

Əgər mümkündürsə, möcüzə anlayışı da prinsipcə mümkündür.

Burada möcüzəyə kor-koranə inanmaq müdafiə edilmir. Əlbəttə, hər iddia:

- araşdırılmalı,
- tənqidi qiymətləndirilməli,
- ağılla ölçülməlidir.

İslam düşüncəsində də hər fövqəladə iddia avtomatik qəbul edilmir.

Amma “təbiət qanunları var, deməli möcüzə qeyri-mümkündür” nəticəsi fəlsəfi baxımdan tam məcburi deyil.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Təbiət qanunlarının sabit işləməsi:
"möcüzə prinsipcə imkansızdır"
nəticəsini məcburi şəkildə doğurmur.
Çünki:
qanunlar təsvir edir, hökm vermir,
teizmə görə kainat qapalı sistem deyil,
nadir hadisə məntiqsiz hadisə demək deyil,
tarix və şahidlik də bilgi mənbəyidir.
Deməli:
"möcüzələr təbiət qanunlarına ziddir, buna görə mümkün deyil" arqumenti qəti məntiqi hökm sayılmır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir proqram normal qaydada işləyir. Amma proqramçı istədiyi anda sistemə müdaxilə edə bilər.

Bu müdaxilə proqramın qaydalarını "məhv etmək" deyil; proqramın müəllifinin sistem üzərində səlahiyyətini göstərir.

Teizmdə möcüzə də buna bənzər şəkildə düşünülür.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq oyuncaq maşının həmişə eyni istiqamətdə getdiyini görür. Sonra atası gəlib maşını əlilə başqa tərəfə çevirir.

Uşaq üçün bu qeyri-adi görünə bilər. Amma maşını düzəldən və idarə edən şəxs üçün bu mümkündür.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir kənddə insanlar hər gün çayın eyni istiqamətdə axdığını görürdülər. Bir gün bənd açıldı və suyun istiqaməti dəyişdi.

Bəziləri dedi:
"Bu mümkün deyil, çay həmişə belə axırdı."
Başqası isə cavab verdi:
"Qaydanı bilmək kifayət deyil; qaydaya müdaxilə edə bilən səbəbi də düşünmək lazımdır."

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Möcüzələrə qarşı skeptik arqument təbiət qanunlarını dəyişməz və müstəqil qüvvə kimi təqdim edir. Halbuki təbiət qanunları sadəcə kainatdakı normal nizamın təsviridir. Əgər kainatın arxasında transcendent və şüurlu Yaradan varsa, Onun müəyyən hallarda bu nizama xüsusi müdaxilə etməsi məntiqi olaraq imkansız deyil. Üstəlik möcüzə iddiaları avtomatik qəbul edilməməlidir, amma onların prinsipcə qeyri-mümkün olduğunu iddia etmək də fəlsəfi baxımdan məcburi nəticə deyil."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Təbiət qanunları təsvir edir, hökm vermir."
"Möcüzə məntiqsiz hadisə deyil, qeyri-adi hadisədir."

“Qaydanın olması qaydaya müdaxilə ehtimalını ləğv etmir.”

“Elm adi hadisələri araşdırır, möcüzə isə istisna hadisədir.”

“Fövqəltəbii imkan əvvəlcədən rədd edilərsə, möcüzə avtomatik inkar edilər.”

10) QISA YEKUN

Möcüzələrə skeptik yanaşma möcüzələrin təbiət qanunlarına zidd olduğunu və buna görə qəbul edilə bilməyəcəyini iddia edir. Amma təbiət qanunları hadisələrin normal axınını təsvir edir; onlar metafizik olaraq pozula bilməyən müstəqil qüvvələr deyil. Əgər kainatın arxasında transcendent Yaradan varsa, Onun xüsusi hallarda qeyri-adi hadisə yaratması məntiqi baxımdan mümkündür. Buna görə möcüzələri avtomatik qeyri-mümkün hesab etmək fəlsəfi baxımdan qəti nəticə sayılmır.

İRAD VƏ CAVAB - 18

1) İRADIN ÖZÜ

İlahi müdaxilənin görünməməsi

Bu iradın əsas iddiası budur ki, əgər Allah insan həyatına həqiqətən müdaxilə edirsə, bunun açıq və müşahidə edilə bilən nəticələri görünməli idi. Xüsusilə dua məsələsində skeptik yanaşma belə deyir:

“İnsanlar əsrlərdir dua edir, amma duaların fövqəltəbii şəkildə cavablandığını qəti şəkildə sübut edən elmi nəticə yoxdur.”

Bəzi tənqidçilər əlavə edirlər ki:

- xəstə insanlar dua etsə də yenə ölür,
- müharibələr dua ilə dayanmır,
- müsibətlər davam edir.

Buna görə belə nəticəyə gəlirlər:

“Əgər duaların nəticəsi adi təbiət hadisələrindən fərqlənmirsə, onda ilahi müdaxilə iddiası inandırıcı görünmür.”

Bu yanaşmanın fəlsəfi kökləri David Hume-un skeptik düşüncəsinə qədər gedib çıxır.

Mənbə: David Hume — *An Enquiry Concerning Human Understanding*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas problemi duanı “mexaniki sifariş sistemi” kimi başa düşməsidir.

İslam baxışında dua:

- sehrli düymə deyil,
- insanın Allah üzərində məcburedici gücü deyil.

Dua:

- ibadət,
- yönəliş,
- mənəvi münasibət,
- təvəkkül

kimi başa düşülür.

Üstəlik, Allahın hər duanı insanın istədiyi formada cavablandırmaması "heç cavab vermir" nəticəsini avtomatik doğurmur.

3) ƏSAS CAVAB

İlahi müdaxilənin görünməməsi arqumenti xüsusilə modern düşüncədə geniş yayılmışdır. İnsanlar düşünürlər ki, əgər Allah insan həyatına aktiv şəkildə müdaxilə edirsə, bu müdaxilə laboratoriya şəraitində və statistik olaraq açıq görünməlidir.

İlk baxışda bu fikir məntiqli görünə bilər. Çünki insan gündəlik həyatda səbəb-nəticə əlaqəsinə alışmışdır. Əgər dua həqiqətən fövqəltəbii təsir yaradırsa, niyə bu hər zaman ölçülə bilmir?

Amma burada əvvəlcə duanın nə olduğuna baxmaq lazımdır.

İslam düşüncəsində dua heç vaxt:

"istədiyini dərhal alma mexanizmi"

kimi təqdim edilmir.

Əksinə, dua:

- insanın Allaha yönəlməsi,
- acizliyini qəbul etməsi,
- mənəvi bağ qurması,
- təvəkkül etməsi

kimi başa düşülür.

Bir uşağın atasından nəsə istəməsi buna bənzəyir. Ata uşağın hər istəyini dərhal və eyni formada yerinə yetirməyə bilər. Çünki:

- uşağın bilmədiyi şeyləri bilir,
- bəzi istəklərin zərərli olduğunu anlayır,
- daha uyğun zamanı gözləyir.

Uşaq:

"İstədiyim olmadı, deməli atam məni eşitmədi"

deyə bilər. Amma məsələ daha mürəkkəb ola bilər.

İslam baxışında Allah ilə insan münasibəti də sadə mexaniki sistem kimi deyil, hikmət və məqsəd əsasında düşünülür.

Burada başqa mühüm məsələ də var:

insan çox vaxt yalnız "istədiyim nəticə oldu ya olmadı" prizmasından baxır. Halbuki dua bəzən:

- insanın daxili gücünü artırır,
- ümid verir,
- səbir qazandırır,
- mənəvi dönüş yaradır,
- insanı dəyişdirir.

Tarix boyunca milyonlarla insan duanın həyatında:

- sakitlik,
- ümid,
- mənəvi güc,
- dönüşüm

yaratdığını söyləmişdir.

Bu təcrübələri laboratoriya cihazı ilə tam ölçmək çətin olsa da, onların insan həyatındakı təsiri real ola bilər.

Digər tərəfdən, skeptik yanaşma çox vaxt Allahı "təcrübə laboratoriyasındakı obyekt" kimi düşünür. Amma klassik teizmdə Allah:

- şüurlu,
- iradəli,
- hikmət sahibi

varlıqdır.

Yəni dua avtomatik işləyən fiziki qanun deyil.

Məsələn, insan:

- kompüter proqramına əmr vermir,
- şüurlu varlıqla münasibət qurur.

Bu səbəbdən:

"Niyə hər dua dərhal eyni nəticə vermir?"

sualı müəyyən mənada:

"Niyə şüurlu iradə mexaniki sistem kimi işləmir?"

sualına çevrilir.

Burada başqa vacib məsələ də var: insanın dünyaya baxışı məhduddur. İnsan çox vaxt yalnız qısa müddətli nəticəni görür. Halbuki İslam baxışında həyat:

- yalnız dünya ilə məhdud deyil,
- yalnız maddi rahatlıq məqsədi daşımır.

Bəzən insanın istədiyi şey onun üçün xeyirli olmaya bilər. Quranda da bu fikir vurğulanır:

"Bəzən xoşlamadığınız şey sizin üçün xeyirli ola bilər."

Bu səbəbdən duanın cavabı həmişə:

- dərhal,
- görünən,
- insanın gözlədiyi formada

olmaq məcburiyyətində deyil.

Digər tərəfdən, "duaların effektivliyi tam sübut olunmur" demək ilə "Allah yoxdur" nəticəsi arasında da birbaşa məntiqi keçid yoxdur.

Çünki:

- Allahın hər duanı fərqli hikmətlə cavablandırması mümkündür,
- insan gözləntiləri məhdud ola bilər,
- dua yalnız maddi nəticə üçün olmaya bilər.

Burada skeptik yanaşmanın gizli fərziyyəsi budur:

"Əgər Allah varsa, mənim müəyyən etdiyim formada fəaliyyət göstərməlidir."

Halbuki bu artıq insanın Allahdan necə davranmalı olduğunu gözləməsidir.

İslam düşüncəsində isə Allah:

- tam hikmət sahibi,
- sonsuz elm sahibi

olan varlıq kimi qəbul edilir. İnsan isə məhdud perspektivə malikdir.

Bu səbəbdən dua məsələsi sadəcə statistik nəticə problemi kimi deyil, daha geniş mənəvi və metafizik münasibət çərçivəsində başa düşülür.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Duaların hər zaman ölçülə bilən və dərhal nəticə verməməsi:
"Allah müdaxilə etmir"
nəticəsini məcburi şəkildə doğurmur.
Çünki:

- dua mexaniki sistem deyil,
- Allah şüurlu və iradəli varlıq kimi düşünülür,
- insanın baxışı məhduddur,
- cavab fərqli formalarda ola bilər,
- dua yalnız maddi nəticə məqsədi daşımır.

Deməli:
"duaların nəticəsi tam sübut olunmur, buna görə Allah yoxdur"
arqumenti qəti məntiqi nəticə sayılmır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir uşaq atasından hər gün şirniyyat istəyir. Ata isə hər dəfə vermir.
Uşaq düşünə bilər:
"Deməli atam məni eşitmir."
Halbuki ata:

- uşağı eşidir,
- amma onun xeyrini daha yaxşı bilir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq toxum əkir və ertəsi gün meyvə gözləyir. Meyvə dərhal çıxmır.
Amma bu:
"toxum işləmədi"
demək deyil.
Bəzi şeylərin nəticəsi zaman və hikmət tələb edir.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam hər gün dua edir və həyatındakı çətinliklərin niyə davam etdiyini soruşurdu.

Bir gün yaşlı bir alim ona dedi:

"Sən Allahın yalnız istədiyini verməsini cavab hesab edirsən. Bəzən isə cavab səni dəyişdirmək olur."

Adam düşündü ki, bəlkə dua sadəcə hadisələri yox, insanın özünü də formalaşdırır.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Dua məsələsini yalnız mexaniki səbəb-nəticə sistemi kimi qiymətləndirmək klassik teizmi tam əks etdirmir. İslam baxışında dua insanın

Allahla mənəvi münasibətidir, avtomatik sifariş sistemi deyil. Allahın hər duanı insanın istədiyi formada cavablandırmaması Onun ümumiyyətlə cavab vermədiyi mənasına gəlmir. Üstəlik dua yalnız maddi nəticə deyil, insanın daxili dönüşümü və mənəvi vəziyyəti ilə də əlaqəlidir. Buna görə duaların laboratoriya şəraitində tam ölçülə bilməməsi Allahın yoxluğunu məcburi şəkildə sübut etmir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Dua sehrli düymə deyil."
"Bilmək başqa, hikmətlə cavab vermək başqa şeydir."
"Hər 'yox' cavabsızlıq deyil."
"Dua yalnız hadisələri yox, insanı da dəyişdirə bilər."
"Məhdud baxış sonsuz hikməti tam görə bilməz."

10) QISA YEKUN

İlahi müdaxilənin görünməməsi arqumenti duaların təsirinin elmi şəkildə qəti sübut olunmadığını əsas gətirərək Allahın müdaxiləsini şübhə altına alır. Amma İslam baxışında dua mexaniki nəticə sistemi deyil; insanın Allahla mənəvi münasibəti kimi başa düşülür. Allahın hər duanı insanın istədiyi formada cavablandırmaması Onun ümumiyyətlə cavab vermədiyini göstərmir. Buna görə duaların laboratoriya şəraitində tam ölçülə bilməməsi Allahın yoxluğunu məcburi şəkildə sübut edən arqument sayılmır.

İRAD VƏ CAVAB - 19

1) İRADIN ÖZÜ

Fine-tuning tənqidi

Müasir kosmologiyada ən çox müzakirə olunan mövzulardan biri kainatın "fine-tuning" — yəni incə ayarlanmış görünməsidir. Fizikanın əsas sabitləri:

- cazibə qüvvəsi,
- elektromaqnetizm,
- kosmoloji sabit,
- atom qüvvələrinin nisbəti

çox kiçik fərqlə dəyişsəydi, nə ulduzlar yaranar, nə həyat mümkün olardı.

Teist düşüncə bunu kainatın məqsədli şəkildə qurulduğuna işarə kimi təqdim edir. Lakin naturalist və ateist yanaşma buna qarşı belə arqument irəli sürür:

"Kainatın həyat üçün uyğun görünməsi mütləq dizayn demək deyil. Bəlkə sonsuz və ya çoxsaylı kainatlar mövcuddur. Biz sadəcə təsadüfən həyat mümkün olan kainatda yaşayırıq."

Bu yanaşma "multikainat" (multiverse) nəzəriyyəsinə əsaslanır. Yəni fərqli fiziki sabitlərə malik saysız-hesabsız kainatlar varsa, onlardan birində həyatın ortaya çıxması qeyri-adi görünməz.

Bu tənqid xüsusilə Victor Stenger tərəfindən müdafiə edilmişdir.

Mənbə: Victor Stenger — *The Fallacy of Fine-Tuning* (2011)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas problemi multikainatı "izah olunmuş reallıq" kimi təqdim etməsidir.

Halbuki multikainat fərziyyəsi özü də:

- sübut olunmuş müşahidə deyil,
- metafizik ehtimaldır,
- əlavə izah tələb edən modeldir.

Üstəlik:

"Çox kainat varsa, problem həll oldu"

demək kifayət etmir.

Çünki yenə sual qalır:

- niyə multikainat sistemi mövcuddur?
- niyə qanunlar belə işləyir?
- niyə ümumiyyətlə reallıq var?

Yəni problem tam yox olmur; sadəcə başqa səviyyəyə keçir.

3) ƏSAS CAVAB

Fine-tuning məsələsi müasir fəlsəfədə və kosmologiyada ən diqqət çəkən mövzulardan biridir. Çünki kainatın əsas sabitləri heyrətamiz dərəcədə dəqiq görünür. Fiziklər qeyd edirlər ki, bəzi sabitlər çox kiçik nisbətdə dəyişsəydi:

- atomlar formalaşmazdı,
- ulduzlar yaranmazdı,
- kimyəvi həyat mümkün olmazdı.

Bu vəziyyət bir çox insan üçün belə sual doğurur:

"Niyə kainat həyat üçün bu qədər uyğun görünür?"

Teist yanaşma bunu məqsəd və dizayn ehtimalı ilə əlaqələndirir. Amma naturalist tərəf multikainat modelini alternativ izah kimi təqdim edir.

Bu modelə görə bəlkə də:

- saysız-hesabsız kainat mövcuddur,
- hər biri fərqli qanunlara malikdir,
- biz sadəcə təsadüfən həyat mümkün olan kainatda yaşayırıq.

İlk baxışda bu fikir müəyyən məntiqə malik görünür. Çünki çox böyük sayda ehtimal varsa, nadir nəticələrin baş verməsi daha normal görünə bilər.

Amma burada vacib məqam var:

multikainat hazırda birbaşa müşahidə edilmiş elmi fakt deyil; daha çox nəzəri model və fəlsəfi ehtimaldır.

Yəni multikainat:

- mümkündür,
- bəzi fiziki modellərlə uyğun ola bilər, amma hələ qəti müşahidə olunmuş reallıq sayılmır.

Bu səbəbdən:

"Fine-tuning tam həll olundu"

demək hələ tezdir.

Digər tərəfdən, multikainat modeli problemi tam aradan qaldırmır.

Sadəcə sualı başqa mərhələyə keçirir.

Çünki bu dəfə belə suallar yaranır:

- niyə multikainat sistemi mövcuddur?
- niyə bu sistemi yaradan qanunlar var?
- niyə həmin mexanizm kainatlar istehsal edir?
- niyə ümumiyyətlə heçlik yox, reallıq mövcuddur?

Yəni "bir kainat" yerinə "sonsuz kainat" demək son metafizik sualı tam həll etmir.

Burada bəzi filosoflar belə deyirlər:

"Əgər məqsəd dizayndan qaçmaqdırsa, multikainat bəzən daha böyük fərziyyə olur."

Çünki:

- müşahidə edilməyən sonsuz kainatlar qəbul edilir,
- amma dizayn ehtimalı əvvəlcədən rədd edilir.

Bu isə artıq sırf elmi deyil, metafizik seçimə çevrilə bilər.

Digər tərəfdən, multikainat ilə teizm bir-birinə tam zidd olmaq məcburiyyətində də deyil. Teist baxışda Allah istəsə:

- bir kainat,
- yüz kainat,
- sonsuz kainat

yarada bilər.

Deməli multikainatın mümkün olması avtomatik olaraq Allah anlayışını ləğv etmir.

Burada əsas məsələ yenə "son izah" problemidir.

Məsələn, bir kitabın hər səhifəsində fərqli hekayələr olduğunu düşünək. Bu hekayələrin çoxluğu müəllif ehtimalını avtomatik aradan qaldırmır. Əksinə, daha böyük sistemin arxasında daha dərin izah sualı yaradır.

Fine-tuning məsələsində də bəzi düşünürlər deyirlər ki, kainatın:

- riyazi quruluşu,
- qanunlara uyğunluğu,
- həyat üçün uyğunluğu

sadəcə kor təsadüf ilə izah edilməkdə çətinlik yaradır.

Əlbəttə, bu mövzu tam həll olunmuş məsələ deyil. Multikainat nəzəriyyəsi ciddi şəkildə müzakirə olunur və bəzi fiziklər tərəfindən müdafiə edilir. Amma onu "qəti cavab" kimi təqdim etmək də doğru olmaz.

Əslində burada iki fərqli dünya görüşü qarşılaşır:

- biri kainatı kor və məqsədsiz reallıq kimi görür,
- digəri isə arxasında məqsəd və ağıl ehtimalını düşünür.

Fine-tuning müzakirəsi məhz bu daha dərin fəlsəfi fərqin üzərində dayanır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Multikainat ehtimalı:

"Allah yoxdur"

nəticəsini məcburi şəkildə doğurmur.

Çünki:

- multikainat özü də əlavə izah tələb edir,
- hazırda qəti müşahidə olunmuş fakt deyil,
- sonsuz kainat fərziyyəsi son metafizik sualı tam həll etmir,
- multikainat ilə teizm prinsipcə zidd olmaq məcburiyyətində deyil.

Deməli:

"fine-tuning multikainatla izah oluna bilər, buna görə dizayn yoxdur" arqumenti qəti məntiqi hökm sayılmır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan kilidlə tam uyğun gələn açar tapır və düşünür:
"Bu xüsusi uyğunluq necə yaranıb?"
Başqa biri deyir:
"Bəlkə milyonlarla açar var idi və biri uyğun gəldi."
Bu müəyyən ehtimal ola bilər. Amma yenə sual qalır:
"Bəs milyonlarla açarı kim və necə yaratdı?"

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq yüzlərlə şar içindən yalnız birinin içində hədiyyə tapır.
O düşünür:
"Bəlkə təsadüf idi."
Bu mümkündür. Amma yenə də:
"Şarları kim hazırladı?"
sualı qalır.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam böyük kitabxanaya girdi və hər kitabın içində fərqli kainat hekayələri gördü.

Biri dedi:
"Bu qədər çox kitab varsa, müəllifə ehtiyac yoxdur."
Adam isə cavab verdi:
"Əksinə, bu qədər böyük sistem müəllif sualını daha da böyüdür."

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Multikainat nəzəriyyəsi fine-tuning üçün mümkün alternativ izahlardan biridir, amma o özü də əlavə izah tələb edən metafizik modeldir. Üstəlik multikainat hazırda qəti müşahidə olunmuş elmi fakt deyil. Hətta sonsuz kainatlar mövcud olsa belə, yenə sual qalır: niyə belə sistem var və niyə qanunlar bu şəkildə işləyir? Buna görə multikainat fine-tuning problemini tam bağlayan qəti arqument sayılmır."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Multikainat problemi tam yox etmir, başqa səviyyəyə keçirir."
"Çox kainat son izah demək deyil."
"Fine-tuning sualı hələ açıq fəlsəfi müzakirədir."

"Multikainat ehtimalı Allahı avtomatik ləğv etmir."
"Qanunların özü də izah tələb edir."

10) QISA YEKUN

Fine-tuning tənqidi kainatın həyat üçün uyğunluğunu multikainat və ehtimal modeli ilə izah etməyə çalışır. Bu yanaşma ciddi fəlsəfi və kosmoloji modeldir, lakin hələ qəti müşahidə olunmuş fakt sayılmır. Üstəlik multikainat fərziyyəsi özü də əlavə izah tələb edir və son metafizik sualları tam aradan qaldırmır. Buna görə "multikainat mümkündür, deməli dizayn yoxdur" nəticəsi məcburi məntiqi hökm sayılmır.

İRAD VƏ CAVAB - 20

1) İRADIN ÖZÜ

Modal ontoloji arqumentə qarşı tənqid

Ontoloji arqument fəlsəfə tarixinin ən məşhur Allah dəlillərindən biridir. Xüsusilə müasir dövrdə Alvin Plantinga tərəfindən inkişaf etdirilən "modal ontoloji arqument" belə deyir:

"Əgər maksimum dərəcədə mükəmməl və zəruri bir varlığın mövcudluğu mümkündürsə, onda o varlıq bütün mümkün aləmlərdə mövcud olmalıdır. Deməli Allah mövcuddur."

Bu arqumentin mərkəzində "zəruri varlıq" anlayışı dayanır. Yəni elə bir varlıq ki:

- yoxluğu mümkün deyil,
- mövcudluğu başqa şeydən asılı deyil,
- bütün mümkün reallıqlarda mövcuddur.

Lakin bu arqumentə qarşı ciddi tənqidlər də olmuşdur. İmmanuel Kant ontoloji arqumentin mövcudluğu sadəcə anlayışdan çıxarmağa çalışdığını deyirdi. Daha müasir filosof Graham Oppy isə bildirirdi ki, "zəruri varlıq" anlayışını düşünmək onun reallıqda mövcud olduğunu sübut etmir.

Tənqidçilərin əsas iddiası budur:

"Bir anlayışın məntiqi olaraq təsəvvür edilə bilməsi onun real mövcudluğunu göstərmir."

Mənbələr:

- Immanuel Kant — *Critique of Pure Reason* (1781)
- Graham Oppy — *Ontological Arguments and Belief in God* (1995)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas gücü ontoloji arqumentin həqiqətən çox abstrakt və fəlsəfi xarakter daşımasındadır. Amma burada vacib məqam budur:

modal ontoloji arqument sadəcə "Allahı təsəvvür etmək" üzərində qurulmur.

Arqument:

- mümkünlük,
- zərurilik,
- məntiqi mövcudluq

kimi modal məntiq prinsiplərinə əsaslanır.

Burada əsas mübahisə:

“Zəruri varlığın mümkün olub-olmaması”

məsələsidir.

Əgər belə varlığın mövcudluğu prinsipcə mümkündürsə, arqumentə görə onun zəruri şəkildə mövcud olması nəticəsi çıxır.

Deməli mübahisə “sadəcə xəyal etmək” səviyyəsindən daha dərindir.

3) ƏSAS CAVAB

Modal ontoloji arqument fəlsəfənin ən çətin və ən çox müzakirə olunan arqumentlərindən biridir. İlk baxışda bəzilərinə qəribə görünə bilər:

“Necə olur ki, sadəcə məntiq və anlayış üzərindən Allahın varlığına keçid edilir?”

Bu səbəbdən Kant və bir çox başqa filosof arqumentə ehtiyatla yanaşmışdır.

Kantın məşhur etirazı belə idi:

“Mövcudluq xüsusiyyət deyil.”

Yəni bir şeyi düşüncədə təsvir etmək onun reallıqda mövcud olduğunu göstərmir.

Məsələn, insan zehnində “mükəmməl ada” təsəvvür edə bilər. Amma bu ada sadəcə düşüncədə olması ilə real dünyada yaranmır.

Bu tənqid müəyyən ontoloji arqument formalarına qarşı həqiqətən güclü görünür.

Amma müasir modal ontoloji arqument klassik sadə versiyadan bir qədər fərqlidir. Burada məsələ sadəcə:

“Allahı düşünmək”

deyil.

Arqument modal məntiq üzərində qurulur və belə deyir:

- əgər zəruri varlığın mövcudluğu mümkündürsə,
- onda o varlıq yalnız bir dünyada deyil, bütün mümkün aləmlərdə mövcud olmalıdır,
- çünki “zəruri olmaq” anlayışı bunu tələb edir.

Burada əsas diqqət “zəruri varlıq” anlayışına yönəlir.

Məsələn:

- insan mümkün varlıqdır; var da ola bilərdi, olmaya da.
- kainat da mümkün varlıq kimi düşünülə bilər.
- amma zəruri varlıq yoxluğu mümkün olmayan reallıq deməkdir.

Modal ontoloji arqument deyir ki, əgər belə varlığın mövcudluğu daxili ziddiyyət daşımırsa, onda o, zəruri şəkildə mövcuddur.

Tənqidçilər isə burada əsasən belə deyirlər:

“Siz əvvəlcədən zəruri varlığın mümkün olduğunu qəbul edirsiniz. Problem də məhz budur.”

Bu, əslində arqumentin mərkəzi müzakirə nöqtəsidir.

Yəni məsələ:

“Allah təsəvvür edilə bilir”

deyil.

Əsas məsələ:

“Maksimum mükəmməl və zəruri varlıq anlayışı məntiqi baxımdan mümkündürmü?”

sualıdır.

Əgər kimsə bu anlayışın ziddiyyətli olduğunu göstərə bilsə, arqument zəifləyər. Amma indiyə qədər filosoflar arasında bunun qəti şəkildə sübut olunduğu barədə konsensus yoxdur.

Digər tərəfdən, modal ontoloji arqumentin məqsədi çox vaxt “hamını məcburi şəkildə inandırmaq” deyil; daha çox:

- teizmin məntiqi baxımdan mümkün və rasional olduğunu göstərməkdir.

Yəni arqument:

“Allahın mövcudluğu riyazi şəkildə məcburi sübut edildi”

iddiasından daha incədir.

Burada başqa vacib məqam da var:

ateist mövqe də müəyyən metafizik fərziyyələrdən tam azad deyil.

Məsələn:

- niyə ümumiyyətlə reallıq var?
- niyə məntiq işləyir?
- niyə mümkün aləmlər anlayışı məna daşıyır?

kimi suallar naturalizm üçün də açıq qalır.

Bu səbəbdən ontoloji arqumentə qarşı tənqidlər olsa da, məsələ tam bağlanmış hesab edilmir. Əksinə, müasir analitik fəlsəfədə hələ də ciddi şəkildə müzakirə olunur.

Əslində burada daha dərin problem insan ağlının sərhədləridir. İnsan:

- məkan daxilində düşünür,
- zaman daxilində yaşayır,
- məhdud təcrübəyə malikdir.

“Zəruri varlıq” kimi anlayışlar isə bu sərhədlərin fövqündə metafizik müzakirə tələb edir.

Bu səbəbdən ontoloji arqument:

- bəziləri üçün çox güclü görünür,
- bəziləri üçün isə kifayət qədər inandırıcı deyil.

Amma onu sadəcə:

“xəyali fikir”

kimi təqdim etmək fəlsəfi müzakirənin dərinliyini tam əks etdirmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Modal ontoloji arqumentə qarşı tənqidlər arqumentin avtomatik və qəti sübut olmadığını göstərir.

Amma bu tənqidlər:

“zəruri varlıq anlayışı məntiqi olaraq qeyri-mümkündür”

nəticəsini də qəti şəkildə sübut etmir.

Çünki:

- mübahisə modal məntiq səviyyəsində gedir,
- əsas məsələ zəruri varlığın mümkün olub-olmamasıdır,
- bu məsələ fəlsəfədə hələ də açıq müzakirə olunur.

Deməli:
"ontoloji arqument uğursuzdur"
iddiası da tam yekun və mübahisəsiz nəticə sayılmır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan xəritədə bütün yolların bağlı olduğu bir ada təsəvvür edə bilər. Amma bu adanın reallıqda olub-olmaması ayrıca məsələdir.

Ontoloji arqument də məhz bu nöqtədə müzakirə olunur:
sadəcə təsəvvür deyil, həmin anlayışın məntiqi statusu araşdırılır.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq düşünür:
"Ən güclü və heç vaxt yox olmayan biri ola bilərmi?"
Bu sadəcə xəyal kimi görünə bilər. Amma filosoflar burada soruşurlar:
"Belə varlıq düşüncədə mümkündürmü, yoxsa daxili ziddiyyət daşıyır?"
Müzakirə məhz bunun üzərində qurulur.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir tələbə müəllimə dedi:
"Sadəcə düşünməklə bir şeyin mövcud olduğunu necə deyə bilərik?"
Müəllim cavab verdi:
"Məsələ sadəcə düşünmək deyil. Məsələ bəzi həqiqətlərin məntiqi olaraq zəruri olub-olmamasıdır."
Sonra əlavə etdi:
"Riyaziyyatda da bəzi nəticələr müşahidə ilə yox, məntiqin özü ilə əldə edilir."

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Modal ontoloji arqument sadəcə 'Allahı təsəvvür etmək' üzərində qurulmur; o, modal məntiqdə mümkünlük və zərurilik anlayışlarına əsaslanır. Tənqidçilər haqlı olaraq zəruri varlığın mümkünlüyünü sorğulayırlar. Amma indiyə qədər bu anlayışın daxili ziddiyyət daşıdığı qəti şəkildə sübut olunmamışdır. Buna görə ontoloji arqument mübahisəli olsa da, onu sadəcə 'xəyal oyunu' kimi təqdim etmək fəlsəfi baxımdan yetərli deyil."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Mümkünlük ilə reallıq eyni deyil, amma əlaqəsiz də deyil."
"Ontoloji arqument sadəcə xəyal qurmaq deyil."
"Əsas mübahisə zəruri varlığın mümkün olub-olmamasıdır."
"Kant arqumenti zəiflətdi, amma tam bağlamadı."
"Modal ontoloji arqument hələ də fəlsəfədə ciddi müzakirə olunur."

10) QISA YEKUN

Modal ontoloji arqumentə qarşı tənqidlər "zəruri varlıq" anlayışının sadəcə məntiqi təsəvvürdən reallığa keçə bilməyəcəyini iddia edir. Bu tənqidlər arqumentin mürəkkəb və mübahisəli olduğunu göstərir. Lakin müasir modal ontoloji arqument sadəcə təsəvvür üzərində deyil, mümkünlük və zərurilik prinsipləri üzərində qurulur. Buna görə məsələ fəlsəfədə hələ də açıq müzakirə olaraq qalır və "zəruri varlıq anlayışı tam məntiqsizdir" nəticəsi qəti şəkildə sübut olunmuş hesab edilmir.

İRAD VƏ CAVAB - 21

1) İRADIN ÖZÜ

Ontoloji arqumentin tənqidi

"Mövcudluq predikat deyil"

Ontoloji arqumentə qarşı ən məşhur etirazlardan biri İmmanuel Kant tərəfindən irəli sürülmüşdür. Kantın əsas iddiası belə idi:

"Mövcudluq bir xüsusiyyət (predikat) deyil."

Ontoloji arqumentin klassik forması belə düşünürdü:

- Allah "ən mükəmməl varlıqdır",
- mövcud olmaq mövcud olmamaqdan daha mükəmməldir,
- deməli Allah mövcud olmalıdır.

Kant isə bu məntiqə etiraz edərək dedi ki, "mövcud olmaq" bir şeyə əlavə keyfiyyət qazandırmır. Yəni bir anlayışı düşüncədə təsvir etmək həmin anlayışın reallıqda mövcud olduğunu göstərmir.

Məsələn, insan zehnində:

- yüz qızıl sikkə təsəvvür edə bilər,
- yaxud real yüz qızıl sikkəyə sahib ola bilər.

Amma "mövcud olmaq" həmin sikkələrin xüsusiyyətini dəyişmir; sadəcə onların reallıqda olub-olmaması ilə bağlıdır.

Bu səbəbdən Kant belə nəticəyə gəlirdi:

"Sadəcə anlayış və məntiq üzərindən Allahın real mövcudluğunu sübut etmək mümkün deyil."

Mənbə: Immanuel Kant — *Critique of Pure Reason*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Kantın tənqidi ontoloji arqumentə qarşı fəlsəfə tarixində ən ciddi etirazlardan biridir və bir çox klassik versiyanı həqiqətən zəiflətdiyi qəbul edilir.

Amma burada vacib məqam budur:

müasir ontoloji arqumentlər artıq sadəcə:

"mövcud olmaq mükəmməllikdir"

fikri üzərində qurulmur.

Xüsusilə modal ontoloji arqument:

- "mövcudluq predikatdır" iddiasından çox,
- "zəruri mövcudluq" anlayışı üzərində dayanır.

Yəni Kantın tənqidi bəzi klassik formaları zəiflətmiş olsa da, bütün

ontoloji arqument formalarını avtomatik ləğv etmiş hesab edilmir.

3) ƏSAS CAVAB

Ontoloji arqument fəlsəfənin ən maraqlı və ən mübahisəli arqumentlərindən biridir. Çünki bu arqument Allahın varlığını:

- müşahidə,
- təcrübə,
- fiziki dəlil

üzərindən deyil, sırf ağıl və məntiq üzərindən əsaslandırmağa çalışır.

Məhz buna görə Kantın tənqidi çox böyük təsir göstərmişdir.

Kant deyirdi ki, bir şeyin anlayışını təsvir etmək ilə onun real mövcudluğunu sübut etmək eyni deyil.

Məsələn, insan zehnində:

- mükəmməl ada,
- mükəmməl saray,
- sonsuz xəzinə

təsəvvür edə bilər. Amma bu anlayışlar sırf düşüncədə mövcud olduğu üçün real dünyada yaranmır.

Kantın məşhur "yüz qızıl sikkə" nümunəsi də bunu göstərmək üçün idi. Düşüncədəki yüz qızıl ilə real yüz qızıl arasında anlayış baxımından fərq yoxdur. Fərq onların reallıqda mövcud olub-olmamasındadır.

Bu səbəbdən Kant deyirdi:

"Mövcudluq əlavə xüsusiyyət deyil."

Yəni bir şeyə:

- böyük,
- güclü,
- ağıllı

kimi xüsusiyyətlər əlavə etmək olar. Amma "mövcuddur" demək həmin anlayışın daxilinə yeni keyfiyyət əlavə etmir.

Bu tənqid klassik ontoloji arqumentə qarşı həqiqətən çox güclü olmuşdur və bir çox filosof bunu qəbul etmişdir.

Amma məsələ burada bitmir.

Çünki müasir fəlsəfədə ontoloji arqument daha fərqli formada inkişaf etdirilmişdir. Xüsusilə Alvin Plantinga kimi filosoflar arqumenti modal məntiq üzərində yenidən qurmuşlar.

Burada artıq əsas məsələ:

"mövcudluq mükəmməllikdir"

fikri deyil.

Əsas məsələ:

"zəruri mövcudluq mümkündürmü?"

sualıdır.

Yəni müasir modal arqument deyir ki:

əgər maksimum mükəmməl və zəruri varlığın mövcudluğu məntiqi olaraq mümkündürsə, onda o varlıq bütün mümkün aləmlərdə mövcud olmalıdır.

Bu səbəbdən bəzi filosoflar deyirlər ki, Kantın tənqidi əsasən qədim ontoloji arqument formalarına qarşı güclüdür, amma modal versiyalara tam tətbiq olunmur.

Digər tərəfdən, Kantın özü də Allah anlayışını tam mənasız hesab etmirdi. O sadəcə deyirdi ki:

"Saf məntiq vasitəsilə Allahın varlığını qəti sübut etmək mümkün deyil."

Yəni Kant:

- metafizikanı tam rədd etmirdi,
- amma insan ağlının sərhədlərini vurğulayırdı.

Burada daha dərin məsələ insan düşüncəsinin imkanlarıdır.

İnsan:

- məkan daxilində düşünür,
- zaman daxilində yaşayır,
- məhdud təcrübəyə malikdir.

Allah kimi metafizik anlayış isə bu sərhədlərin fövqündə düşünülür. Buna görə sırf məntiqin belə reallığı tam əhatə edib-etmədiyi özü ayrıca fəlsəfi problemdir.

Digər tərəfdən, ontoloji arqumentin məqsədi bəzən yanlış başa düşülür. Bu arqument çox vaxt:

"Allahın varlığı laboratoriya dəqiqliyi ilə sübut edildi"

iddiası deyil.

Əksinə, daha çox belə iddiadır:

"Allah anlayışı məntiqi baxımdan ziddiyyətli deyil və müəyyən modal prinsiplərlə rasional şəkildə müdafiə oluna bilər."

Bu səbəbdən ontoloji arqumentə qarşı Kantın tənqidi çox mühüm olsa da, müzakirəni tam bağlamış hesab edilmir.

Məhz buna görə bu mövzu bu gün də analitik fəlsəfədə aktiv şəkildə müzakirə olunur.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Kantın:

"mövcudluq predikat deyil"

tənqidi klassik ontoloji arqumentin bəzi formalarını ciddi şəkildə zəiflədir.

Amma bu:

"Allah anlayışı məntiqi olaraq mümkünsüzdür"

nəticəsini məcburi şəkildə doğurmur.

Çünki:

- müasir ontoloji arqumentlər fərqli formaya malikdir,
- əsas mübahisə zəruri mövcudluq üzərində qurulur,
- məsələ fəlsəfədə hələ də açıq müzakirə mövzusudur.

Deməli:

"Kant ontoloji arqumenti tam məhv etdi"

iddiası fəlsəfi baxımdan mübahisəsiz nəticə sayılmır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan xəyalında mükəmməl ev təsəvvür edə bilər. Bu təsəvvür evi reallıqda yaratmır.

Kantın əsas fikri də budur:

düşüncədəki anlayış ilə real mövcudluq eyni deyil.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq xəyalında böyük oyuncaq qalası qurur. Amma qalayı düşünməsi onun otaqda həqiqətən yaranması demək deyil.

Filosoflar burada soruşurlar:

"Bəs bəzi anlayışlar sadəcə xəyal deyil, zəruri həqiqət ola bilərmi?"

Müzakirə məhz bu nöqtədə başlayır.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir tələbə müəllimə dedi:

"Əgər bir şeyi çox mükəmməl təsəvvür etsək, o real olurmu?"

Müəllim gülümsədi:

"Xeyr. Təsəvvür reallıq yaratmır. Amma bəzi anlayışların özü elə qurulub ki, onların mümkünlüyü daha dərin fəlsəfi nəticələr doğura bilər."

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Kantın 'mövcudluq predikat deyil' tənqidi klassik ontoloji arqumentə qarşı çox ciddi etirazdır. Çünki bir anlayışı düşünmək onun reallıqda mövcud olduğunu avtomatik göstərmir. Amma müasir modal ontoloji arqumentlər artıq sadəcə 'mövcud olmaq mükəmməllikdir' fikri üzərində qurulmur; onlar zəruri mövcudluq və mümkün aləmlər məntiqi üzərində inkişaf etdirilmişdir. Buna görə Kantın tənqidi mühüm olsa da, ontoloji arqument mövzusundakı müzakirəni tam bağlamış hesab edilmir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Təsəvvür reallıq demək deyil."

"Mövcudluq anlayışa əlavə rəng qatmır."

"Kant klassik ontoloji arqumenti ciddi şəkildə tənqid etdi."

"Modal ontoloji arqument fərqli məntiq üzərində qurulur."

"Fəlsəfi müzakirə hələ də davam edir."

10) QISA YEKUN

Ontoloji arqumentin tənqidində Kant bildirirdi ki, "mövcudluq" ayrıca xüsusiyyət deyil və buna görə sadəcə anlayışdan real mövcudluğa keçid etmək mümkün deyil. Bu tənqid klassik ontoloji arqumentə qarşı çox güclü olmuşdur. Lakin müasir modal ontoloji arqumentlər daha fərqli məntiqi quruluş üzərində inkişaf etdirilmişdir və əsas mübahisə artıq "zəruri mövcudluq" anlayışı ətrafında gedir. Buna görə Kantın etirazı çox mühüm sayılsa da, ontoloji arqument mövzusunu tam bağlayan yekun cavab kimi qəbul edilmir.

İRAD VƏ CAVAB - 22

1) İRADIN ÖZÜ

Kosmoloji arqumentə qarşı tənqid

Kosmoloji arqument fəlsəfədə Allahın varlığı üçün ən qədim və ən məşhur dəlillərdən biridir. Bu arqument ümumiyyətlə belə qurulur:

- kainat mövcuddur,
- mövcud olan hər şey izah tələb edir,
- kainatın da səbəbi və ya başlanğıcı olmalıdır,
- nəticədə ilk səbəb və ya zəruri varlıq qəbul edilir.

Teist düşüncə bu ilk səbəbi Allah kimi izah edir.

Lakin tənqidçilər belə etiraz edirlər:

"Kainatın başlanğıcı olsa belə, bu avtomatik olaraq şəxsi, şüurlu və dini mətndəki Allah anlayışını sübut etmir."

David Hume və daha müasir filosof Graham Oppy bildirirlər ki, kosmoloji arqument ən yaxşı halda "ilk səbəb" ideyasına gətirib çıxara bilər. Amma bu ilk səbəbin:

- şüurlu,
- iradəli,
- dualara cavab verən,
- din göndərən

bir Allah olduğunu ayrıca sübut etmək lazımdır.

Mənbələr:

- David Hume — *Dialogues Concerning Natural Religion*
- Graham Oppy — müasir fəlsəfi analizlər

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu irad müəyyən mənada haqlı bir məqama toxunur:

kosmoloji arqument təkbaşına İslamın bütün Allah təsvirini dərhal sübut etmir.

Amma arqumentin məqsədi də əvvəlcə bu deyil.

Kosmoloji arqument əsasən göstərməyə çalışır ki:

- kainat özünü tam izah etmir,
- son və zəruri əsas ehtimalı rasionaldır.

Daha sonra fəlsəfi analizlə həmin səbəbin:

- maddi olmaması,
- zamandan kənar olması,
- güc sahibi olması,
- iradə və şüur daşıması

kimi xüsusiyyətlər müzakirə edilir.

Yəni "ilk səbəb"dən "şəxsi Allah" anlayışına keçid ayrıca fəlsəfi mərhələdir.

3) ƏSAS CAVAB

Kosmoloji arqumentə qarşı bu tənqid fəlsəfədə çox ciddi və mühüm

müzakirə mövzusudur. Tənqidçilər düzgün olaraq qeyd edirlər ki, "kainatın səbəbi var" demək ilə "İslamın təsvir etdiyi Allah var" demək tam eyni şey deyil.

Bu vacib fərqdir.

Çünki doğrudan da bir insan belə düşünə bilər:

"Bəlkə kainatın səbəbi şüursuz enerji, fiziki mexanizm və ya başqa metafizik prinsipdir?"

Bu səbəbdən kosmoloji arqumenti düzgün anlamaq vacibdir.

Əslində klassik filosoflar kosmoloji arqumenti bir addımlıq sübut kimi təqdim etmirdilər. Arqument daha çox:

"Kainatın arxasında zəruri və son əsasın olması"

fikrini müdafiə edirdi.

Yəni ilk mərhələdə məqsəd:

- materializmin kifayət edib-etmədiyini soruşmaq,
- sonsuz səbəb zəncirinin problemini göstərmək,
- mövcudluğun son əsasını araşdırmaq idi.

Daha sonra isə belə sual yaranır:

"Bu ilk səbəb necə varlıq olmalıdır?"

Məhz burada fəlsəfi analiz dərinləşir.

Məsələn, əgər kainat:

- zaman,
- məkan,
- maddə

ilə birlikdə başlamışdırsa, onda ilk səbəb bunlardan asılı olmamalıdır. Çünki səbəb nəticədən ontoloji baxımdan əvvəl olmalıdır.

Bu isə həmin səbəbin:

- maddi olmaması,
- zamandan kənar olması,
- çox güclü olması

kimi nəticələrə aparır.

Burada başqa maraqlı məqam ortaya çıxır:

əgər səbəb zamansızdırsa, kainat niyə müəyyən anda başladı?

Çünki zamansız və mexaniki səbəb olsaydı, nəticə də əzəli görünərdi. Bir çox teist filosoflar deyirlər ki, kainatın başlanğıcı daha çox:

- iradəli seçim,
- şüurlu qərar

ideyasına uyğun gəlir.

Məsələn, buzun temperaturu müəyyən həddə çatanda avtomatik əriyir. Bu mexaniki səbəbdir və nəticə qaçılmazdır.

Amma bir rəssamın müəyyən anda rəsm çəkməyə başlaması iradə və seçimlə bağlıdır.

Kosmoloji arqumentin bəzi formaları kainatın başlanğıcını ikinci tipə — yəni iradəli başlanğıca daha yaxın görür.

Digər tərəfdən, Hume-un tənqidi müəyyən ehtiyatlı yanaşmanı xatırladır:

"İlk səbəb varsa belə, onun xüsusiyyətlərini necə müəyyən edəcəyik?"

Bu, tam əsassız sual deyil. Həqiqətən də kosmoloji arqument təkbaşına:

- peyğəmbərlik,
- vəhy,
- dinlərin doğruluğu

kimi mövzuları tam həll etmir.

Amma bu arqumentin məqsədi də fərqlidir. Kosmoloji arqument daha çox metafizik əsas problemi ilə məşğul olur:

"Niyə heçlik yox, varlıq mövcuddur?"

Bu səbəbdən kosmoloji arqumenti:

"ya bütün dini sistemi sübut etməlidir, ya da tam uğursuzdur"

kimi qiymətləndirmək düzgün olmaz.

Əslində fəlsəfədə çox arqument mərhələli işləyir. Məsələn:

- əvvəl ümumi metafizik nəticə əldə edilir,
- sonra digər arqumentlərlə həmin nəticə dərinləşdirilir.

Kosmoloji arqument də çox vaxt belə işləyir.

Burada başqa vacib məqam da var:

naturalist alternativlər də tam problemsiz deyil.

Əgər biri:

"Kainatın səbəbi şüursuz fiziki mexanizmdir"

deyirsə, yenə suallar qalır:

- həmin mexanizm niyə mövcuddur?
- niyə qanunlar var?
- niyə ümumiyyətlə reallıq var?

Yəni problem tam yox olmur.

Əslində kosmoloji arqumentin gücü tam "məcburi sübut" olmasında deyil; daha çox:

- kainatın özünü tam izah edə bilmədiyini göstərmək,
- son və zəruri əsas ideyasını rasional alternativ kimi təqdim etməkdir.

Bu səbəbdən "ilk səbəb şəxsi Allahı tam sübut etmir" tənqidi müəyyən həqiqət daşısa da, kosmoloji arqumenti tam ləğv etmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Kosmoloji arqument:

"İslamın bütün teologiyası dərhal sübut edildi"

iddiası deyil.

Amma bu arqument:

- kainatın son izah problemini gündəmə gətirir,
- zəruri əsas ehtimalını rasional göstərir,
- ilk səbəbin müəyyən metafizik xüsusiyyətlərini müzakirəyə açır.

Deməli:

"ilk səbəb şəxsi Allahı tam sübut etmir"

etirazı müəyyən məqamda doğru olsa da, kosmoloji arqumenti tam

etibarsız etmir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir kitab gördükdə insan əvvəlcə:
"Bunu kimsə yazıb"
nəticəsinə gəlir.
Bu nəticə müəllifin:

- adını,
- xarakterini,
- həyat hekayəsini

dərhal tam göstərmir.
Amma yenə də kitabın arxasında ağıl və səbəb olduğunu düşündürür.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq qum üzərində böyük qala görür və anlayır ki, bunu kimsə düzəldib.
Amma o anda həmin insanın:

- kim olduğunu,
- necə biri olduğunu

tam bilməyə bilər.
Əvvəlcə sadəcə:
"öz-özünə olmayıb"
fikrinə gəlir.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam səhrada gedərkən uzaqda böyük saray gördü. Dostu dedi:
"Bu sarayın bir qurucusu olmalıdır."
Adam cavab verdi:
"Bəlkə. Amma bu, qurucunun kim olduğunu tam göstərmir."
Dostu gülümsəyib dedi:
"Doğrudur. Amma əvvəlcə sarayın səbəbsiz olmadığını qəbul etmək lazımdır."

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Kosmoloji arqumentin məqsədi ilk mərhələdə bütün dini sistemi sübut etmək deyil; kainatın son izah problemini gündəmə gətirməkdir. Tənqidçilər haqlı olaraq qeyd edirlər ki, 'ilk səbəb' anlayışından birbaşa bütün teoloji xüsusiyyətlər çıxmır. Amma arqument kainatın özünü tam izah etmədiyini və zəruri metafizik əsas ehtimalını rasional göstərməyə çalışır. Daha sonra həmin əsasın xüsusiyyətləri ayrıca fəlsəfi müzakirə olunur."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"İlk səbəb müzakirənin başlanğıcıdır, sonu deyil."
"Kosmoloji arqument addım-addım işləyir."
"Kainatın səbəbi məsələsi hələ açıq metafizik sualdır."
"İlk səbəb anlayışı şəxsi Allah müzakirəsinə qapı açır."
"Son izah problemi naturalizm üçün də qalır."

10) QISA YEKUN

Kosmoloji arqumentə qarşı tənqid bildirir ki, kainatın başlanğıcı olsa belə, bu avtomatik olaraq şəxsi və dini mənadakı Allahı sübut etmir. Bu etiraz müəyyən mənada haqlıdır, çünki kosmoloji arqument əsasən ilk səbəb və ya zəruri əsas ideyasını müdafiə edir. Lakin bu, arqumenti tam etibarsız etmir. Çünki sonrakı fəlsəfi analiz həmin səbəbin xüsusiyyətlərini müzakirə etməyə davam edir. Buna görə kosmoloji arqument fəlsəfədə hələ də ciddi və güclü metafizik arqument kimi müzakirə olunur.

İRAD VƏ CAVAB - 23

1) İRADIN ÖZÜ

Sonsuz regress probleminin alternativi

Kosmoloji arqumentin əsas dayaqlarından biri budur ki, səbəblər sonsuza qədər geri gedə bilməz. Teist düşüncəyə görə:

- əgər hər şey başqa bir səbəbdən asılıdırsa,
- və bu zəncir sonsuza qədər davam edirsə, onda heç vaxt son izah əldə olunmur.

Bu səbəbdən klassik fəlsəfə "ilk səbəb" və ya "zəruri varlıq" anlayışına gəlir.

Lakin bəzi filosoflar buna etiraz edərək bildirirlər:

"Niyə sonsuz səbəblər zənciri qeyri-mümkün hesab edilir?"

Onların fikrincə, kainat və səbəblər sonsuz şəkildə geriyə uzana bilər və bunun üçün ayrıca "ilk səbəb" qəbul etməyə ehtiyac yoxdur.

Bu yanaşma xüsusilə J.L. Mackie tərəfindən müdafiə edilmişdir.

Mənbə: J.L. Mackie — *The Miracle of Theism*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas gücü ondadır ki, sonsuz regress anlayışını məntiqi baxımdan tam qeyri-mümkün hesab etməyin çətin olduğunu göstərir.

Amma problem burada başlayır:

sonsuz zəncirin mümkün olması onun izah problemi yaratmadığı mənasına gəlmir.

Çünki:

- sonsuz sayda asılı səbəbin olması,
- həmin zəncirin niyə ümumiyyətlə mövcud olduğunu

hələ də izah etmir.

Başqa sözlə:

"sonsuz sayda borclu insan" olması, onların heç birinin pulu haradan aldığını açıqlamır.

3) ƏSAS CAVAB

Sonsuz regress problemi fəlsəfənin ən qədim metafizik müzakirələrindən biridir. İlk baxışda belə görünə bilər ki, əgər hər səbəbin başqa səbəbi varsa, bu proses sonsuza qədər davam edə bilər. Niyə mütləq "ilk səbəb" qəbul edilməlidir?

Bu sual tamamilə əsassız deyil.

Həqiqətən də riyaziyyatda sonsuzluq anlayışı mövcuddur və bəzi filosoflar düşünürlər ki, səbəblər zəncirinin sonsuz olması məntiqi ziddiyyət yaratmaya bilər.

Amma klassik teizmin əsas etirazı başqa nöqtəyə yönəlir:

məsələ yalnız zaman baxımından sonsuz geriyə getmək deyil; əsas məsələ "asılılıq" problemidir.

Bunu anlamaq üçün vacib fərqi görmək lazımdır:

- "sonsuz sıra" başqa şeydir,
- "özünü tam izah edə bilməyən sonsuz sıra" başqa şeydir.

Məsələn, təsəvvür edin ki, bir insan pul almaq üçün başqa borcluya gedir. O da başqa birinə gedir, o da başqa birinə… və bu zəncir sonsuza qədər davam edir.

Sual yaranır:

"Bəs ilk real sərvət sahibi haradadır?"

Əgər hamı yalnız başqasından alırsa və heç kim özündə əsas mənbəyə malik deyilsə, onda ümumi sistemin necə işlədiyi izahsız qalır.

Klassik kosmoloji arqument də buna bənzər şəkildə deyir:

əgər bütün varlıqlar:

- asılı,
- mümkün,
- səbəbə möhtacdırsa,

onda sonsuz sayda belə varlığın mövcudluğu problemi tam həll etmir.

Çünki:

"Niyə ümumiyyətlə bu zəncir mövcuddur?"

sualı yenə qalır.

Burada çox vacib fəlsəfi fərq ortaya çıxır:

zaman baxımından sonsuzluq ilə ontoloji asılılıq eyni deyil.

Məsələn, bəzi filosoflar nəzəri olaraq kainatın əzəli olmasını qəbul edə bilərlər. Amma yenə də soruşurlar:

"Əgər kainat hər anda asılı reallıqdırsa, onun mövcudluğu nəyə əsaslanır?"

Bu səbəbdən bir çox klassik filosof üçün "ilk səbəb" sadəcə keçmişdə baş verən ilk hadisə deyil; daha çox:

- mövcudluğu özündən olan,
- başqa şeyə bağlı olmayan,
- son metafizik əsas

deməkdir.

J.L. Mackie və digər tənqidçilər isə deyirlər ki, bəlkə reallığın özü sonsuz və əsassız şəkildə mövcuddur; əlavə metafizik varlıq qəbul etməyə ehtiyac yoxdur.

Bu yanaşma müəyyən fəlsəfi mövqe kimi mümkündür. Amma burada yenə sual yaranır:

"Niyə belə sistem mövcuddur?"

Çünki sonsuz zəncir problemi tam aradan qaldırmır; sadəcə "son izah"ı

ertələyir.

Bəzi filosoflar bunu belə ifadə edirlər:

“Sonsuz sayda izah olmayan şey toplansa belə, nəticədə yenə izah problemi qalır.”

Digər tərəfdən, teist düşüncə deyir ki, zəruri varlıq ideyası məhz bu problemi həll etmək üçün irəli sürülür. Yəni elə bir reallıq ki:

- mövcudluğu başqasından asılı deyil,
- yoxluğu mümkün deyil,
- digər mövcudluqların son əsasıdır.

Burada məsələ sadəcə:

“zamanın başlanğıcı”

deyil.

Əsas məsələ:

“mövcudluğun son metafizik əsası”

məsələsidir.

Əlbəttə, bu mövzuda fəlsəfi konsensus yoxdur. Bəzi filosoflar sonsuz regressi qəbul edir, bəziləri isə bunu kifayət qədər izah saymır.

Amma vacib məqam budur:

“sonsuz zəncir mümkündür”

demək,

“problem tam həll olundu”

demək deyil.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Sonsuz səbəblər zəncirinin nəzəri olaraq mümkün olması:

“ilk səbəbə ehtiyac yoxdur”

nəticəsini məcburi şəkildə doğurmur.

Çünki:

- sonsuz sıra son izah demək deyil,
- asılı varlıqların toplamı özünü tam izah etməyə bilər,
- ontoloji əsas problemi yenə qalır.

Deməli:

“sonsuz regress mümkündür, buna görə Allah lazım deyil”

arqumenti qəti məntiqi hökm sayılmır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir zəncir tavandan asılıb. Hər halqa başqa halqadan tutub dayanır.

Amma əgər heç biri tavana bağlı deyilsə, bütün zəncir havada qala bilməz.

Sadəcə çoxlu halqanın olması son dayağı izah etmir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq dostundan qələm istəyir. O da başqa dostundan istəyir, o da başqasından…

Əgər heç kimin öz qələmi yoxdursa, sonunda qələm heç vaxt gəlməz.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir kənddə hamı bir-birindən borc alırdı. Hər kəs deyirdi:
"Mən pulu başqasından aldım."
Bir səyyah soruşdu:
"Bəs bu pulun ilk sahibi kimdir?"
Kənd susdu. Çünki hamı asılı idi, amma heç kim əsas mənbə deyildi.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Sonsuz regressin nəzəri olaraq mümkün olması onun izah problemi yaratmadığı anlamına gəlmir. Klassik kosmoloji arqumentin əsas məsələsi sadəcə zaman baxımından ilk hadisə deyil, ontoloji asılılıq problemidir. Əgər bütün varlıqlar asılıdırsa, sonsuz sayda asılı varlığın mövcudluğu da son izah verməyə bilər. Buna görə 'sonsuz səbəblər zənciri mümkündür' iddiası ilk səbəb anlayışını avtomatik ləğv etmir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Sonsuz sıra son izah demək deyil."
"Asılı varlıqların toplamı özünü avtomatik izah etmir."
"Problem zaman yox, ontoloji əsas problemidir."
"Zəncir nə qədər uzun olsa da, dayağa ehtiyac qala bilər."
"Sonsuz regress müzakirəni bağlamır."

10) QISA YEKUN

Sonsuz regress alternativi səbəblər zəncirinin sonsuza qədər davam edə biləcəyini və buna görə ilk səbəbə ehtiyac olmadığını iddia edir. Bu mövqe fəlsəfi baxımdan mümkündür və ciddi şəkildə müzakirə olunur. Lakin klassik kosmoloji arqumentin əsas problemi sadəcə zaman baxımından ilk hadisə deyil, mövcudluğun son ontoloji əsasını izah etməkdir. Sonsuz sayda asılı səbəbin mövcudluğu belə bu əsas problemi tam həll etməyə bilər. Buna görə "sonsuz regress mümkündür, deməli ilk səbəbə ehtiyac yoxdur" nəticəsi qəti məntiqi hökm sayılmır.

İRAD VƏ CAVAB - 24

1) İRADIN ÖZÜ

Teleoloji arqumentə qarşı tənqid

Təbiətdəki nizamın təkamül ilə izahı

Teleoloji arqument — yəni "dizayn arqumenti" — kainatda və canlılarda görünən nizamın, məqsədin və kompleks quruluşun şüurlu Yaradanı göstərdiyini müdafiə edir. Bu arqument xüsusilə:

- canlı orqanizmlərin uyğun işləməsi,
- hüceyrənin mürəkkəb quruluşu,
- DNT-dəki informasiya,
- kainatdakı dəqiq balans

üzərində dayanır.

Darwin sonrası naturalist düşüncə isə buna belə etiraz etmişdir:

"Canlılardakı mürəkkəblik ayrıca yaradılış tələb etmir. Uzun zaman

ərzində baş verən təsadüfi mutasiyalar və təbii seçmə canlıları formalaşdırmışdır.”

Richard Dawkins kimi müəlliflər canlı həyatındakı məqsədli görünüşün əslində “kor və şüursuz” proseslərin nəticəsi olduğunu iddia etmişlər.

Mənbələr:

- Charles Darwin — *On the Origin of Species* (1859)
- Richard Dawkins — *The Blind Watchmaker* (1986)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas problemi fərziyyəni sübut kimi təqdim etməsidir.

Çünki canlı həyatının:

- kor təsadüf,
- mutasiya,
- təbii seçmə

ilə tam formalaşdığı iddiası hələ də qəti və müşahidə edilən şəkildə sübut olunmuş fakt deyil.

Əksinə:

- fosil qeydlərindəki boşluqlar,
- kompleks bioloji sistemlər,
- DNT-dəki informasiya,
- ani canlı müxtəlifliyi

yaradılış ehtimalını ciddi şəkildə gündəmdə saxlayır.

Üstəlik, məqsədli və informasiya daşıyan sistemlərin arxasında ağıl görmək gündəlik məntiqə daha uyğundur.

3) ƏSAS CAVAB

Darwinin nəzəriyyəsi ortaya çıxdıqdan sonra bəzi düşünürlər canlı həyatını tamamilə kor və məqsədsiz proseslərlə izah etməyə çalışdılar. Onlara görə həyat:

- təsadüfi mutasiyalar,
- uyğunlaşmalar,
- uzun zaman ərzində baş verən seçmələr

nəticəsində meydana gəlmişdir.

Lakin burada çox mühüm problem var:

bir nəzəriyyənin geniş yayılması onun bütün problemlərinin həll olunduğu mənasına gəlmir.

Əslində canlı həyatının mənşəyi məsələsi bu gün də biologiyanın ən çətin problemlərindən biri olaraq qalır.

Xüsusilə paleontologiyada ciddi suallar mövcuddur. Fosil qeydlərində çox vaxt:

- keçid formalarının çatışmazlığı,
- ani ortaya çıxışlar,
- canlı qruplarının birdən görünməsi

kimi problemlər müzakirə edilir.

Məşhur “Kembri partlayışı” buna ən çox verilən nümunələrdən biridir.

Geoloji baxımdan qısa sayılan dövrdə çox mürəkkəb canlı formalarının birdən ortaya çıxması uzun və mərhələli kor təkamül modeli üçün ciddi çətinlik hesab edilir.

Digər tərəfdən, canlı hüceyrəsi sadə maddə yığını deyil. Bir hüceyrənin içində:

- məlumat daşıyan kod sistemi,
- enerji istehsalı,
- özünü təmir etmə,
- koordinasiya,
- kompleks idarəetmə

mövcuddur.

Xüsusilə DNT məsələsi burada çox vacibdir.

DNT sadəcə kimyəvi maddə deyil; o, informasiya daşıyan sistemdir. İnsan gündəlik həyatda:

- kitab,
- proqram kodu,
- şifrə sistemi

gördükdə bunların arxasında ağıl olduğunu anlayır.

Çünki informasiya təsadüfi qarışıqlıqdan çox, məqsədli təşkilatlanmanı göstərir.

Bu səbəbdən bir çox teist düşünürlər deyirlər:

“Canlılardakı informasiya və komplekslik kor təsadüf ilə deyil, şüurlu yaradılışla daha məntiqli izah olunur.”

Darvinist yanaşma isə deyir ki, kor mutasiyalar və təbii seçmə zamanla bu sistemi qurmuşdur. Amma burada başqa problem yaranır:

“Kor və şüursuz proses informasiya əsaslı sistemi necə qurur?”

Çünki seçmə mexanizmi yalnız mövcud sistemi qoruyub uyğunlaşdıra bilər. Amma ilk funksional və koordinasiyalı sistemin necə yarandığı hələ də açıq problemdir.

Burada başqa mühüm məsələ də var:

təbiətdəki məqsədli görünüş.

Məsələn:

- göz görmək üçün,
- ağciyər nəfəs almaq üçün,
- qan dövranı yaşamaq üçün

tam uyğun işləyir.

Bu uyğunluq insan ağlında təbii olaraq “məqsəd” anlayışı yaradır.

Bir insan səhrada işləyən kompüter tapsa, onun:

- külək,
- qum,
- təsadüfi zərbələr

nəticəsində yarandığını düşünməz.

Çünki kompleks və koordinasiyalı sistemlər ağıl və məqsəd təsiri yaradır.

Eyni məntiq canlı həyat üçün də tətbiq olunur.

Digər tərəfdən, bəzi insanlar:

"Allah canlıları mərhələli təkamül ilə yaratdı"

fikrini müdafiə etməyə çalışırlar.

Lakin bu yanaşma həm elmi, həm də dini baxımdan ciddi problemlər yaradır.

Çünki:

- Darvinist model kor və məqsədsiz prosesə əsaslanır,
- yaradılış anlayışı isə şüurlu və iradəli yaratmanı müdafiə edir.

Üstəlik fosil qeydləri və bioloji komplekslik məsələləri canlıların tam mərhələli kor proseslərlə formalaşdığı fikrini qəti şəkildə təsdiqləmir.

İslam baxışında isə Allah:

- sonsuz qüdrət sahibi,
- "Ol!" dedikdə yaradan,
- həyatı birbaşa yarada bilən

Rəbb kimi təqdim edilir.

Bu baxışa görə canlıların yaradılması üçün milyonlarla illik kor təsadüfi mexanizmə ehtiyac yoxdur.

Əksinə, canlı həyat:

- məqsədli,
- planlı,
- hikmətli

yaradılışın nəticəsi kimi başa düşülür.

Əslində burada iki fərqli dünya görüşü qarşılaşır:

- biri həyatın kor və məqsədsiz prosesin nəticəsi olduğunu deyir,
- digəri isə həyatın arxasında şüurlu ağıl və ilahi yaradılış gördüyünü bildirir.

Bu səbəbdən təkamül əsaslı etiraz teleoloji arqumenti tam aradan qaldırmır. Əksinə, canlılardakı:

- informasiya,
- komplekslik,
- məqsədli uyğunluq

yaradılış arqumentini daha da gücləndirən məqamlar kimi görülə bilər.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Canlılarda müəyyən uyğunlaşmaların müşahidə olunması:

"həyat kor və məqsədsiz təsadüflə yaranmışdır"

nəticəsini məcburi şəkildə doğurmur.

Çünki:

- fosil qeydlərində ciddi problemlər qalır,
- informasiya və komplekslik məsələsi açıqdır,
- məqsədli sistemlər ağıl ehtimalını gücləndirir,
- kor proseslərin tam yaradıcı gücü qəti şəkildə sübut olunmamışdır.

Deməli:
“təbiətdə dəyişikliklər var, buna görə yaradılış yoxdur”
iddiası qəti məntiqi hökm sayılmır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan telefon gördükdə onun:

- təsadüfi metal parçalarının,
- küləyin,
- təsadüfi toqquşmaların

nəticəsində yarandığını düşünmür.
Çünki informasiya və koordinasiya ağıl göstəricisi kimi görünür.
Canlı hüceyrəsi isə telefondan qat-qat mürəkkəbdir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq qum üstündə böyük və gözəl qala görür.
Heç kim ona:
“Dalğalar və külək bunu təsadüfən qurdu”
demir.
Çünki nizam və uyğunluq insan ağlına yaradılışı xatırladır.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam meşədə işləyən robot tapdı. Başqası dedi:
“Bu, milyonlarla təsadüfi hadisə nəticəsində yaranıb.”
Adam gülümsəyib cavab verdi:
“Bu qədər koordinasiya və məlumat təsadüfü yox, ağlı göstərir.”

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Darvinist təkamül canlı həyatının mənşəyini tam həll olunmuş şəkildə açıqlamır. Fosil qeydlərindəki boşluqlar, ani canlı müxtəlifliyi, DNT-dəki informasiya və kompleks bioloji sistemlər ciddi problemlər olaraq qalır. Üstəlik məqsədli və koordinasiyalı sistemlər gündəlik məntiqdə ağıl və dizayn göstəricisi sayılır. Buna görə canlılardakı nizam və komplekslik ilahi yaradılış ehtimalını aradan qaldırmır.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“İnformasiya təsadüfdən çox ağlı göstərir.”
“Kompleks sistemlər məqsəd təsiri yaradır.”
“Fosil qeydləri bütün sualları bağlamır.”
“Kor proseslərin yaradıcı gücü qəti sübut olunmayıb.”
“Canlı həyat yaradılış ehtimalını güclü şəkildə düşündürür.”

10) QISA YEKUN

Teleoloji arqumentə qarşı tənqid canlılardakı nizamın təkamül və təbii seçmə ilə izah oluna biləcəyini iddia edir. Lakin canlı həyatının tamamilə kor və məqsədsiz proseslərlə formalaşdığı fikri hələ də ciddi elmi və fəlsəfi problemlərlə qarşılaşır. Fosil qeydləri, DNT-dəki informasiya, kompleks bioloji sistemlər və məqsədli uyğunluq yaradılış ehtimalını gündəmdə saxlamağa davam edir. Buna görə “təkamül var, deməli yaradılış yoxdur”

nəticəsi qəti və məcburi hökm sayılmır.

İRAD VƏ CAVAB - 25

1) İRADIN ÖZÜ

Pis dizayn arqumenti

Teleoloji arqument kainatdakı nizamı və canlılardakı kompleks quruluşu şüurlu Yaradanın dəlili kimi təqdim edir. Lakin bu arqumentə qarşı belə etiraz edilir:

"Əgər kainatı mükəmməl və sonsuz hikmət sahibi Allah yaradıbsa, niyə təbiətdə qüsurlu və ya zəif görünən sistemlər mövcuddur?"

Bu tənqid xüsusilə biologiya üzərindən irəli sürülür. Tənqidçilər:

- bəzi orqanların zəif işləməsini,
- xəstəlikləri,
- ağrını,
- canlılardakı həssas sistemləri,
- ölüm və çürüməni

"pis dizayn" nümunəsi kimi təqdim edirlər.

Richard Dawkins kimi müəlliflər bildirirlər ki:

"Təbiət mükəmməl mühəndis işi kimi görünmür; daha çox kor və məqsədsiz proseslərin qarışıq nəticəsinə bənzəyir."

Mənbə: Richard Dawkins — *The Blind Watchmaker*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas problemi insanın məhdud baxışını "mütləq ölçü" kimi qəbul etməsidir.

Çünki:

- bir sistemin məqsədini tam bilmədən,
- onun "pis dizayn" olduğunu qəti söyləmək çətindir.

Üstəlik təbiətdə gördüyümüz bir çox şey:

- zəifliklə yanaşı uyğunluq,
- risklə yanaşı tarazlıq,
- ağrı ilə yanaşı qoruma

funksiyası daşıyır.

Digər tərəfdən, "tam mükəmməllik" gözləntisi çox vaxt insanın öz fəlsəfi fərziyyəsidir. İslam baxışında dünya:

- imtahan,
- səbəb-nəticə,
- hikmət

üzərində qurulmuş müvəqqəti aləmdir, cənnət deyil.

3) ƏSAS CAVAB

"Pis dizayn arqumenti" modern ateist düşüncədə tez-tez istifadə edilən etirazlardan biridir. Bu yanaşmaya görə canlılarda və kainatda bəzi sistemlər:

- qeyri-effektiv,
- zəif,

- ağrılı,
- riskli

göründüyü üçün bunlar mükəmməl Yaradan fikri ilə uyğun gəlmir.

İlk baxışda bu arqument müəyyən emosional təsir yaradır. Çünki insan:

- xəstəlikləri,
- qocalmanı,
- ağrını,
- ölüm faktını

gördükdə "niyə daha ideal sistem yoxdur?" sualını verir.

Amma burada vacib fəlsəfi problem var:

bir şeyin məqsədini tam anlamadan onun "pis dizayn" olduğunu iddia etmək nə qədər mümkündür?

Məsələn, tibbdə ağrı çox vaxt mənfi görünür. Amma əslində ağrı:

- təhlükəni xəbər verir,
- insanı qoruyur,
- həyatı davam etdirməyə kömək edir.

Ağrı hissi olmayan bəzi nadir xəstəliklərdə insanlar:

- özlərini ciddi yaralayır,
- bədənlərinə zərər verdiyini hiss etmir,
- daha böyük təhlükə yaşayırlar.

Yəni ilk baxışda "qüsur" kimi görünən şey daha böyük sistem daxilində vacib funksiya daşıya bilər.

Eyni məntiq təbiətdəki bir çox sistemə aid edilə bilər.

Digər tərəfdən, insan çox vaxt "mükəmməllik" anlayışını öz rahatlığına görə müəyyən edir. Halbuki İslam düşüncəsində dünya:

- sonsuz rahatlıq yeri deyil,
- imtahan məkanıdır,
- səbəb və nəticə qanunları ilə işləyən müvəqqəti aləmdir.

Bu səbəbdən:

- ölüm,
- zəiflik,
- yorğunluq,
- xəstəlik

tam "məqsədsiz qüsur" kimi deyil, həyat sisteminin və imtahanın bir hissəsi kimi başa düşülür.

Burada başqa mühüm məsələ də var:

təbiətdə ümumi balans.

Məsələn:

- insan bədəni özünü təmir edir,
- immun sistemi işləyir,
- hüceyrələr koordinasiyalı fəaliyyət göstərir,
- milyardlarla proses eyni anda uyğun işləyir.

Bir neçə problemli və ya zəif görünən detal üzərindən bütün sistemin "pis

dizayn" olduğunu söyləmək tam obyektiv nəticə sayılmaya bilər.

Çünki bütöv mənzərəyə baxdıqda canlı həyat:

- son dərəcə kompleks,
- koordinasiyalı,
- informasiya əsaslı,
- məqsədli görünən

quruluş nümayiş etdirir.

Digər tərəfdən, "pis dizayn" arqumentində çox vaxt belə gizli fərziyyə olur:

"Əgər Allah varsa, mənim ideal hesab etdiyim sistemi yaratmalı idi."

Amma bu artıq insanın öz standartını mütləq ölçü kimi qəbul etməsidir.

İnsan isə:

- məhdud biliyə malikdir,
- bütün nəticələri görə bilmir,
- sistemin tam məqsədini anlamır.

Məsələn, bir uşaq əməliyyat zamanı ağrını "pislik" kimi görə bilər. Amma həkim daha böyük məqsədi bilir.

İslam düşüncəsində də kainat:

- hissəvi baxışla deyil,
- ümumi hikmət çərçivəsində

qiymətləndirilir.

Burada başqa vacib məsələ də var:

Darvinist yanaşma "pis dizayn" arqumentindən istifadə edərkən eyni zamanda canlılardakı heyrətamiz koordinasiya və informasiya problemini tam həll edə bilmir.

Çünki:

- DNT-dəki məlumat,
- hüceyrə sistemləri,
- bioloji koordinasiya,
- canlıların uyğun quruluşu

yenə də məqsəd və ağıl sualını gündəmdə saxlayır.

Bir sistemdə müəyyən zəifliklərin olması həmin sistemin ümumi şəkildə dizayn edilmədiyini avtomatik sübut etmir.

Məsələn:

- avtomobildə problem çıxa bilər,
- proqramda səhv ola bilər,
- amma bu onların dizaynsız olduğunu göstərmir.

Əksinə, sistemin mövcudluğu yenə dizaynı göstərir.

İslam baxışında isə Allahın yaratması:

- hikmətli,
- məqsədli,
- ölçülü

yaradılışdır.

İnsan həmin hikmətin hamısını tam görə bilməsə də, bu onun ümumiyyətlə mövcud olmadığını göstərmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Təbiətdə bəzi zəif və ağrılı sistemlərin mövcudluğu:
"yaradılış və dizayn yoxdur"
nəticəsini məcburi şəkildə doğurmur.
Çünki:

- hissəvi problem bütöv sistemi ləğv etmir,
- bəzi "qüsurlar" qoruyucu funksiya daşıya bilər,
- insan bütün hikməti tam görə bilməz,
- ümumi sistem yenə yüksək koordinasiya və məqsəd göstərir.

Deməli:
"pis dizayn var, buna görə Yaradan yoxdur"
arqumenti qəti məntiqi hökm sayılmır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan dərmanın acı olduğunu görüb:
"Bu pis hazırlanıb"
deyə bilər.
Halbuki acılıq onun faydasını yox etmir.
Bəzən narahat görünən şey daha böyük məqsədə xidmət edir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq peyvənd vurulanda ağrı hiss edir və düşünür:
"Bu pisdir."
Amma valideyn bilir ki, həmin ağrı onu daha böyük xəstəlikdən qoruyur.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam böyük maşının yalnız sınmış kiçik detalına baxıb dedi:
"Bu maşın tam yararsızdır."
Mexanik isə cavab verdi:
"Bütün sistemi görmədən hökm vermək tələskənlikdir."

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Pis dizayn arqumenti insanın məhdud baxışını mütləq ölçü kimi qəbul edir. Halbuki bir sistemin tam məqsədini bilmədən onu qəti şəkildə 'pis dizayn' adlandırmaq çətindir. Təbiətdə ağrı və zəiflik kimi görünən bir çox şey qoruyucu və funksional rol oynayır. Üstəlik canlı həyat ümumi olaraq yüksək koordinasiya, informasiya və komplekslik nümayiş etdirir. Buna görə bəzi problemli görünən nümunələr dizayn və yaradılış ehtimalını avtomatik ləğv etmir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Hissə bütöv sistemi ləğv etmir."
"Hər ağrı məqsədsizlik demək deyil."
"Məhdud baxış sonsuz hikməti tam ölçə bilməz."
"Kompleks sistemlər yenə dizayn sualını doğurur."

"Qüsur iddiası məqsədi tam bilməyi tələb edir."

10) QISA YEKUN

Pis dizayn arqumenti təbiətdəki zəif və ağrılı sistemləri mükəmməl Yaradan anlayışına qarşı istifadə etməyə çalışır. Lakin bir sistemin bəzi hissələrinin problemli görünməsi onun ümumi şəkildə məqsədsiz və dizaynsız olduğunu sübut etmir. Təbiətdəki bir çox "qüsur" qoruyucu və funksional rol daşıyır. Üstəlik canlı həyatın ümumi quruluşu yüksək koordinasiya, informasiya və komplekslik nümayiş etdirir. Buna görə "pis dizayn var, deməli Yaradan yoxdur" nəticəsi qəti məntiqi hökm sayılmır.

İRAD VƏ CAVAB - 26

1) İRADIN ÖZÜ

Antropik prinsipin tənqidi

Antropik prinsip müasir kosmologiyada geniş müzakirə olunan anlayışlardan biridir. Bu prinsipə görə insanın kainatı "həyat üçün uyğun" görməsi təəccüblü deyil. Çünki əgər kainat həyat üçün uyğun olmasaydı, onsuz da burada müşahidə aparacaq insan mövcud olmazdı.

Bu yanaşmanın tənqidi belə formalaşdırılır:

"Kainatın həyat üçün uyğun görünməsi xüsusi yaradılış və ya məqsəd demək deyil. İnsan sadəcə mövcud ola bildiyi kainatda özünü müşahidə edir."

Başqa sözlə:

- biz kainatı həyat üçün uyğun gördüyümüzə görə heyrətlənirik,
- amma uyğun olmayan kainatda onsuz da müşahidəçi olmayacaqdı.

Nick Bostrom və digər filosoflar bu yanaşmanı müşahidə seçimi problemi ilə əlaqələndirirlər.

Mənbə: Nick Bostrom — *Anthropic Bias* (2002)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas problemi "müşahidə faktını" son izah kimi təqdim etməsidir.

Çünki:

"Biz uyğun kainatda yaşayırıq"

demək,

"niyə belə uyğun kainat mövcuddur?"

sualını tam cavablandırmır.

Antropik prinsip sadəcə:

- müşahidəçinin niyə burada olduğunu açıqlamağa çalışır, amma:
- kainatın niyə bu qədər dəqiq qurulduğunu,
- fiziki sabitlərin niyə həyat üçün uyğun olduğunu

tam izah etmir.

Başqa sözlə:

"Biz burada olduğumuz üçün uyğun kainatı görürük"

ifadəsi səbəbi deyil, nəticəni təsvir edir.

3) ƏSAS CAVAB

Antropik prinsip müasir fəlsəfədə və kosmologiyada maraqlı düşüncə forması kimi ortaya çıxmışdır. Bu yanaşma insanın kainata baxarkən müəyyən "müşahidə məhdudiyyəti" daxilində olduğunu vurğulayır.

Yəni insan yalnız:

- həyatın mümkün olduğu,
- şüurun yarana bildiyi,
- müşahidənin mümkün olduğu

kainatda mövcud ola bilər.

Bu baxımdan antropik prinsip müəyyən məntiqli müşahidəni ifadə edir. Həqiqətən də insan:

"niyə həyat olmayan kainatda deyiləm?"

deyə bilməz. Çünki orada ümumiyyətlə müşahidəçi mövcud olmazdı.

Amma problem burada başlayır:

bu fikir kainatın niyə belə uyğun qurulduğunu tam izah edirmi?

Əslində antropik prinsip çox vaxt "izah" ilə "müşahidə şərti"ni qarışdırır.

Məsələn, bir insan tam uyğun hazırlanmış otaqda oyansa və desə:

"Mən yalnız yaşaya bildiyim otaqda ola bilərdim"

bu cümlə müəyyən mənada doğrudur.

Amma yenə də əsas sual qalır:

"Bu otaq niyə belə hazırlanıb?"

Yəni müşahidəçinin uyğun mühitdə olması həmin uyğunluğun səbəbini tam açıqlamır.

Kainat məsələsində də vəziyyət oxşardır.

Müasir fizikada məlum olan bəzi sabitlər:

- cazibə qüvvəsi,
- kosmoloji sabit,
- atom qüvvələrinin nisbəti,
- elektromaqnetizm

çox kiçik fərqlə dəyişsəydi:

- ulduzlar yaranmazdı,
- kimyəvi həyat mümkün olmazdı,
- kainat sabit quruluş qazana bilməzdi.

Bu vəziyyət "fine-tuning" — yəni incə ayarlanma problemi adlanır.

Antropik prinsip isə əsasən belə deyir:

"Biz uyğun kainatda olduğumuz üçün bunu müşahidə edirik."

Amma bu cavab:

"niyə belə uyğun sistem mövcuddur?"

sualını tam bağlamır.

Çünki insanın uyğun kainatda olması ilə həmin kainatın niyə belə dəqiq qurulması ayrı məsələlərdir.

Burada başqa vacib məqam da var:

təbiətdəki uyğunluq sadəcə "yaşama imkanı" səviyyəsində deyil. Kainat:

- riyazi qanunlarla işləyir,
- yüksək nizam göstərir,
- həyat üçün dəqiq balans saxlayır.

Bu isə bəzi filosoflar və teist düşünürlər üçün:

- ağıl,
- məqsəd,
- hikmət

ehtimalını gündəmə gətirir.

Digər tərəfdən, antropik prinsip bəzən belə təqdim olunur:

"Burada xüsusi heç nə yoxdur."

Amma əslində kainatın:

- həyat yarada bilməsi,
- şüur istehsal etməsi,
- riyazi qanunlarla işləməsi

özlüyündə böyük fəlsəfi sual olaraq qalır.

Bir kitabın içindəki insan:

"Mən yalnız oxuna bilən kitabda mövcud ola bilərdim"

deyə bilər.

Amma bu fikir kitabın müəllif sualını tam aradan qaldırmır.

Eyni şəkildə antropik prinsip də bəzi müşahidə problemlərini izah etsə də, son metafizik sualları tam həll etmir.

Burada başqa mühüm məsələ də var:

antropik prinsip çox vaxt səbəbi deyil, nəticəni təsvir edir.

Məsələn:

"Biz yaşaya bildiyimiz kainatı görürük"

ifadəsi doğrudur.

Amma:

"Niyə belə kainat mövcuddur?"

sualı yenə açıq qalır.

Teist baxış isə bu uyğunluğu:

- məqsədli yaradılış,
- ilahi hikmət,
- ölçülü quruluş

kimi izah etməyə çalışır.

Bu səbəbdən antropik prinsip teleoloji arqumenti tam ləğv edən yekun cavab hesab edilmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Antropik prinsip:

"biz yalnız uyğun kainatda mövcud ola bilərik"

fikrini göstərir.

Amma bu:

"uyğun kainatın niyə mövcud olduğu"

sualını tam cavablandırmır.

Çünki:

- müşahidə şərti səbəb deyil,
- fine-tuning problemi qalır,
- kainatın riyazi və həyat üçün uyğun quruluşu yenə izah tələb edir.

Deməli:

“biz burada olduğumuz üçün uyğun kainatı görürük, buna görə yaradılış yoxdur”

arqumenti qəti məntiqi hökm sayılmır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan tam yaşamağa uyğun hazırlanmış evə girib deyə bilər:

“Əlbəttə burada yaşayıram, çünki yaşaya bildiyim yer buradır.”

Bu doğrudur. Amma yenə də:

“Evi kim və niyə belə hazırlayıb?”

sualı qalır.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir balıq suyun içində deyir:

“Mən yalnız suda yaşaya bilərəm.”

Bu doğru olsa da, suyun niyə mövcud olduğunu izah etmir.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam gözəl hazırlanmış otaqda oyandı. Dostu dedi:

“Sən yalnız yaşaya bildiyin otaqda ola bilərdin.”

Adam cavab verdi:

“Doğrudur. Amma yenə də bu otağın niyə belə uyğun qurulduğu sualı qalır.”

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Antropik prinsip müşahidəçinin yalnız həyat mümkün olan kainatda mövcud ola biləcəyini göstərir. Bu müəyyən məntiqli müşahidədir. Amma həmin uyğun kainatın niyə mövcud olduğunu tam izah etmir. Fine-tuning problemi, fiziki sabitlərin dəqiq balansı və kainatın riyazi quruluşu yenə də fəlsəfi sual olaraq qalır. Buna görə antropik prinsip yaradılış və dizayn ehtimalını avtomatik ləğv edən yekun cavab sayılmır.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Müşahidə şərti son izah deyil.”

“Uyğun kainatda olmaq onun səbəbini açıqlamır.”

“Antropik prinsip nəticəni təsvir edir, səbəbi yox.”

“Fine-tuning sualı yenə açıq qalır.”

“Riyazi və həyat üçün uyğun kainat hələ də izah tələb edir.”

10) QISA YEKUN

Antropik prinsipin tənqidi insanın yalnız həyat üçün uyğun kainatda mövcud ola biləcəyini vurğulayaraq xüsusi yaradılış fikrini zəiflətməyə çalışır. Lakin bu yanaşma əsasən müşahidə şərtini açıqlayır; kainatın niyə

belə dəqiq və həyat üçün uyğun qurulduğunu tam izah etmir. Fine-tuning problemi və kainatın yüksək nizamı yenə də metafizik və fəlsəfi müzakirə mövzusu olaraq qalır. Buna görə antropik prinsip yaradılış və dizayn ehtimalını qəti şəkildə aradan qaldıran arqument sayılmır.

İRAD VƏ CAVAB - 27

1) İRADIN ÖZÜ

Moral realizmə qarşı arqument

Teist düşüncə çox vaxt obyektiv əxlaqın Allahın varlığına işarə etdiyini müdafiə edir. Bu yanaşmaya görə:

- yaxşı və pis sadəcə şəxsi zövq deyil,
- bəzi əxlaqi həqiqətlər insan fikrindən asılı olmadan doğrudur.

Məsələn:

- zülmün yanlış olması,
- haqsız yerə insan öldürməyin pisliyi,
- ədalətin yaxşılığı

obyektiv həqiqət kimi qəbul edilir.

Lakin bəzi filosoflar buna etiraz edərək bildirirlər:

"Əxlaq üçün mütləq Allah anlayışına ehtiyac yoxdur. İnsan ağlı, empatiya, sosial həyat və rasional prinsiplər sekulyar əxlaq qurmaq üçün kifayətdir."

J.L. Mackie kimi düşünürlər əxlaqın insan tərəfindən formalaşdırılmış sistem olduğunu müdafiə etmişlər.

Mənbə: J.L. Mackie — *Ethics: Inventing Right and Wrong* (1977)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas problemi "əxlaqı yaşamaq" ilə "əxlaqın son əsasını izah etmək" məsələlərini qarışdırmasıdır.

Doğrudur:

- ateist insan da əxlaqlı davrana bilər,
- sekulyar sistemlər müəyyən qaydalar qura bilər.

Amma əsas fəlsəfi sual budur:

"Obyektiv olaraq yaxşı və pis nə ilə müəyyən olunur?"

Əgər kainat yalnız:

- maddə,
- təsadüf,
- kor təbiət proseslərindən

ibarətdirsə, onda "əsl mənada obyektiv əxlaq"ı əsaslandırmaq çətinləşir.

3) ƏSAS CAVAB

Moral realizmə qarşı arqument müasir fəlsəfədə ən çox istifadə edilən sekulyar etirazlardan biridir. Bu yanaşma bildirir ki, insan:

- ağıl,
- empatiya,
- sosial təcrübə,

- qarşılıqlı fayda

əsasında əxlaq sistemi qura bilər və bunun üçün Allah anlayışına ehtiyac yoxdur.

İlk baxışda bu fikir müəyyən qədər məntiqli görünür. Çünki həqiqətən də:

- ateist insanlar arasında əxlaqlı şəxslər var,
- bir çox insan dini motivasiya olmadan yaxşılıq edə bilir.

Amma burada vacib məntiq fərqi var:

bir insanın əxlaqlı davranması ilə əxlaqın ontoloji əsasını izah etmək eyni məsələ deyil.

Başqa sözlə:

"İnsan necə davranır?"

sualı ilə,

"Əxlaq obyektiv olaraq nəyə əsaslanır?"

sualı fərqlidir.

Teist düşüncə ikinci sualla daha çox maraqlanır.

Məsələn, bir insan:

- uşağa işgəncə verməyin,
- haqsız yerə insan öldürməyin,
- zülmün

yalnız "xoşumuza gəlmədiyi üçün" yox, obyektiv olaraq yanlış olduğunu düşünür.

Burada sual yaranır:

"Bu obyektivlik haradan gəlir?"

Əgər kainat son nəticədə:

- kor maddə,
- məqsədsiz enerji,
- təsadüfi proseslər

üzərində qurulubsa, onda "yaxşı" və "pis" anlayışları nə dərəcədə obyektiv ola bilər?

Çünki təbiətdə:

- mərhəmət qanunu yoxdur,
- ədalət qanunu yoxdur,
- vicdan atomlarda görünmür.

Təbiət sadəcə "olanı" göstərir, "olmalı olanı" yox.

Məhz buna görə bir çox filosof qeyd edir ki:

"Elm davranışı təsvir edə bilər, amma əxlaqi məcburiyyət yarada bilməz."

Məsələn, biologiya:

- insanların necə davrandığını,
- hansı instinktlərə sahib olduğunu

araşdıra bilər.

Amma:

“İnsan niyə ədalətli olmalıdır?”
sualına sırf biologiya tam cavab vermir.
Burada sekulyar yanaşma çox vaxt:

- sosial müqavilə,
- ümumi fayda,
- empatiya

kimi əsaslara müraciət edir.
Lakin problem ondadır ki, bu əsaslar dəyişkəndir.
Məsələn:

- bir cəmiyyət müəyyən şeyi yaxşı görə bilər,
- başqa cəmiyyət isə pis saya bilər.

Əgər əxlaq yalnız insan razılaşmasına əsaslanırsa, onda:

- köləlik,
- soyqırım,
- zülm

də müəyyən dövrdə “normal” sayıla bilərdi.
Bu isə obyektiv əxlaq anlayışını zəiflədir.
Teist baxış isə bildirir ki, insan vicdanı və əxlaqi hiss:

- təsadüfi kimyəvi reaksiyadan ibarət deyil,
- daha yüksək mənəvi həqiqətə işarə edir.

İslam düşüncəsində əxlaq:

- Allahın hikmətinə,
- fitrətə,
- ilahi ölçüyə

əsaslanır.
Bu səbəbdən:

- ədalət yaxşıdır,
- zülm pisdir

fikri sadəcə cəmiyyətin seçimi deyil; daha dərin metafizik əsas daşıyır.
Burada başqa vacib məqam da var:
sekulyar sistemlər çox vaxt əxlaqi dəyərləri istifadə edir, amma onların son mənbəyini tam əsaslandırmaqda çətinlik çəkir.
Məsələn:

- insan hüquqları,
- insan ləyaqəti,
- bərabərlik

kimi anlayışlar çox yüksək əxlaqi dəyər kimi təqdim edilir.
Amma əgər insan sadəcə:

- kor təbiətin məhsulu,
- inkişaf etmiş heyvan növüdürsə,

onda “insan niyə xüsusi dəyərə malikdir?” sualı ortaya çıxır.
Teist düşüncə isə insanı:

- məqsədli yaradılmış,

- mənəvi dəyərə sahib,
- məsuliyyət daşıyan varlıq

kimi izah edir.

Bu səbəbdən obyektiv əxlaq anlayışı teist sistemdə daha sabit metafizik əsas qazanır.

Əlbəttə, bu o demək deyil ki, ateist insan əxlaqlı ola bilməz. Məsələ şəxsi davranış deyil.

Əsas məsələ:

"Əxlaqın son və obyektiv əsası nədir?"

sualıdır.

Məhz bu nöqtədə mübahisə davam edir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Sekulyar sistemlərin müəyyən əxlaq qaydaları qurması:

"obyektiv əxlaq üçün Allah lazım deyil"

nəticəsini məcburi şəkildə doğurmur.

Çünki:

- davranış ilə ontoloji əsas fərqlidir,
- sosial razılaşma dəyişkəndir,
- obyektiv "yaxşı" və "pis" problemi qalır,
- insan ləyaqətinin son əsası yenə müzakirə mövzusudur.

Deməli:

"sekulyar əxlaq mümkündür, buna görə Allah lazım deyil"

arqumenti qəti məntiqi hökm sayılmır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir məktəbdə qaydalar qoyula bilər:

- sıraya durmaq,
- bir-birinə hörmət etmək,
- oğurluq etməmək.

Amma sonra sual yaranır:

"Bu qaydalar niyə doğrudur?"

Sadəcə insanların razılaşması onları avtomatik obyektiv həqiqət etmir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir qrup uşaq oyun qaydası düzəldir. Sabah başqa qayda da qoya bilərlər.

Amma:

"kimisə haqsız yerə incitmək pisdir"

fikri insanlar dəyişsə də doğru görünür.

Bu da əxlaqın daha dərin əsasını düşündürür.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam dedi:

"Əxlaq sadəcə insanların razılığıdır."

Başqa biri soruşdu:

"Bəs bütün insanlar bir gün zülmü normal saysa, o yenə də pis

olmayacaq?"

Adam susdu. Çünki bəzi şeylər insanların fikrindən daha böyük görünürdü.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Sekulyar sistemlər müəyyən əxlaqi qaydalar qura bilər və ateist insanlar da əxlaqlı davrana bilər. Amma əsas fəlsəfi məsələ davranış deyil, obyektiv əxlaqın son əsasını izah etməkdir. Əgər kainat yalnız kor maddi proseslərdən ibarətdirsə, 'yaxşı' və 'pis'in obyektiv məcburiyyəti nə ilə əsaslandırılır? Teist düşüncə əxlaqı ilahi hikmət və insan fitrəti ilə əlaqələndirərək bu obyektivliyi metafizik əsas üzərində qurmağa çalışır."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Əxlaqlı olmaq başqa, əxlaqı əsaslandırmaq başqa məsələdir."
"Sosial razılaşma obyektiv həqiqət demək deyil."
"Təbiət 'olanı' göstərir, 'olmalı olanı' yox."
"İnsan ləyaqəti daha dərin əsas tələb edir."
"Əxlaq problemi hələ də fəlsəfənin açıq mövzusudur."

10) QISA YEKUN

Moral realizmə qarşı arqument əxlaqın Allah olmadan da sekulyar əsaslarla qurula biləcəyini müdafiə edir. Bu yanaşma müəyyən sosial və praktik əxlaq sistemləri yarada bilir. Lakin əsas fəlsəfi problem obyektiv "yaxşı" və "pis" anlayışının son əsasını izah etməkdir. Əgər kainat yalnız maddi və məqsədsiz proseslərdən ibarətdirsə, əxlaqın obyektiv məcburiyyətini əsaslandırmaq çətinləşir. Buna görə "sekulyar əxlaq mümkündür, deməli Allah lazım deyil" nəticəsi qəti məntiqi hökm sayılmır.

İRAD VƏ CAVAB - 28

1) İRADIN ÖZÜ

İlahi əmr nəzəriyyəsinə qarşı tənqid

Euthyphro dilemması

Əxlaq fəlsəfəsində ən məşhur etirazlardan biri Platonun "Euthyphro" dialoqunda ortaya qoyduğu dilemmdir. Bu arqument belə sual verir:

"Bir şey Allah əmr etdiyi üçünmü yaxşıdır, yoxsa yaxşı olduğu üçünmü Allah onu əmr edir?"

Bu sual ilk baxışda sadə görünsə də, əslində çox dərin fəlsəfi problem yaradır.

Çünki əgər:

"Bir şey yalnız Allah əmr etdiyi üçün yaxşıdır"

desək, onda əxlaq sanki tam ixtiyari görünür. Yəni Allah fərqli əmr versəydi, başqa şeylər də "yaxşı" ola bilərdi.

Əgər:

"Allah bir şeyi yaxşı olduğu üçün əmr edir"

desək, bu dəfə də sanki "yaxşılıq" Allahdan müstəqil ölçü kimi görünür.

Tənqidçilər deyirlər ki, bu dilemma ilahi əmr nəzəriyyəsini problemli

vəziyyətə salır.

Mənbə: Plato — *Euthyphro*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas gücü əxlaq ilə Allah arasındakı əlaqəni dərin şəkildə sorğulamasıdır. Amma dilemma çox vaxt yalnız iki seçim varmış kimi təqdim edilir.

Halbuki klassik teist düşüncə üçün üçüncü yol mövcuddur:

"Yaxşılıq Allahın zatından və mükəmməl təbiətindən qaynaqlanır."

Yəni:

- yaxşılıq Allahdan ayrı müstəqil qanun deyil,
- eyni zamanda tam təsadüfi və ixtiyari əmr də deyil.

Allah:

- mütləq hikmət,
- ədalət,
- mərhəmət,
- kamillik

sahibi olduğu üçün əmrləri də həmin mükəmməl təbiətlə uyğun olur.

3) ƏSAS CAVAB

Euthyphro dilemması əsrlərdir əxlaq fəlsəfəsinin ən mühüm müzakirələrindən biri hesab edilir. Bu arqument ilk baxışda teist əxlaq anlayışını çıxılmaz vəziyyətə salırmış kimi görünür.

Çünki dilemma belə qurulur:

- ya yaxşılıq sırf Allah əmr etdiyi üçün yaxşıdır,
- ya da Allahdan əvvəl mövcud olan müstəqil yaxşılıq ölçüsü var.

Birinci ehtimal problemli görünür. Çünki belə olduqda əxlaq sanki tam ixtiyari hala gəlir.

Tənqidçilər soruşurlar:

"Əgər yalnız əmr yaxşılığı müəyyən edirsə, onda Allah başqa cür əmr versəydi, zülm də yaxşı ola bilərdimi?"

Bu sual insanların zehnində ciddi narahatlıq yaradır.

İkinci ehtimal isə başqa problem doğurur:

əgər yaxşılıq Allahdan müstəqil ölçüdürsə, onda sanki Allah əxlaqın mənbəyi deyil, sadəcə ona tabe olan varlıq kimi görünür.

İlk baxışda dilemma çox güclü görünür. Amma klassik teist düşüncə bu məsələyə fərqli yanaşır.

İslam və klassik teologiyada Allah:

- təsadüfi qərarlar verən güc deyil,
- mütləq hikmət və kamillik sahibi varlıqdır.

Bu səbəbdən yaxşılıq Allahdan "ayrı" və "üstün" prinsip kimi düşünülmür. Eyni zamanda yaxşılıq sırf səbəbsiz və təsadüfi əmr də hesab edilmir.

Əsas fikir budur:

"Allah yaxşılığı öz mükəmməl zatına uyğun olaraq əmr edir."

Yəni:

- Allahın təbiəti ədalətlidir,
- hikmətlidir,
- mərhəmətlidir,
- kamildir.

Bu səbəbdən Onun əmrləri də həmin kamilliyin ifadəsi olur.

Başqa sözlə:

"Yaxşılıq Allahdan ayrı müstəqil reallıq deyil; Allahın mükəmməl təbiətinin əksidir."

Bu yanaşma dilemmanın iki sərt seçimini zəiflətməyə çalışır.

Burada başqa vacib məsələ də var:

əxlaqı tamamilə Allahdan ayırmaq yeni problemlər yaradır.

Əgər "yaxşılıq" Allahdan müstəqil və əbədi prinsipdirsə, onda belə sual yaranır:

"Bu əbədi əxlaq qanunu haradan gəlir?"

Çünki:

- maddə əxlaq yaratmır,
- atomlar "ədalət" istehsal etmir,
- təbiət qanunları "mərhəmət" əmri vermir.

Bu səbəbdən bir çox teist filosoflar düşünürlər ki, obyektiv əxlaq:

- şüurlu,
- mütləq,
- mənəvi əsas

tələb edir.

Digər tərəfdən, Euthyphro dilemması çox vaxt Allah anlayışını insan hökmdarı kimi düşünür. Sanki Allah:

- bir gün fərqli qərar verə,
- yaxşılığı dəyişə,
- zülmü yaxşı elan edə bilər.

Halbuki klassik İslam düşüncəsində Allah:

- dəyişkən ehtiras sahibi deyil,
- sonsuz hikmət və kamillik sahibidir.

Bu səbəbdən Allahın zatı ilə zidd olan şey:

- həqiqi mənada "yaxşı" ola bilməz.

Məsələn:

- ədalət,
- mərhəmət,
- doğruluq

Allahın kamil sifətləri ilə uyğun gəlir.

Zülm isə:

- nöqsan,
- haqsızlıq,
- hikmətə zidd davranış

kimi qəbul edilir.

Bu səbəbdən:

"Allah istəsəydi zülmü yaxşı edə bilərdi"

iddiası klassik teizmə görə düzgün qurulmuş sual sayılmır. Çünki bu, Allahın öz kamil təbiətinə zidd davranmasını fərz edir.

Burada başqa mühüm məqam da var:

əgər obyektiv əxlaq varsa, onun:

- şəxssiz maddədən,
- kor təbiətdən,
- məqsədsiz kainatdan

necə yarandığını izah etmək çətinləşir.

Teist yanaşma isə əxlaqı:

- şəxsi,
- şüurlu,
- mütləq mənəvi əsas

ilə əlaqələndirir.

Bu səbəbdən Euthyphro dilemması mühüm fəlsəfi problem olsa da, bir çox teist filosof onun məcburi şəkildə teizmi çökdürdüyünü qəbul etmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Euthyphro dilemması:

"əxlaq ilə Allah arasındakı əlaqə necədir?"

sualını ciddi şəkildə gündəmə gətirir.

Amma bu:

"ilahi əxlaq anlayışı tam çökür"

nəticəsini məcburi şəkildə doğurmur.

Çünki:

- klassik teizm dilemmanın iki sərt variantını qəbul etmir,
- yaxşılıq Allahın kamil zatı ilə əlaqələndirilir,
- obyektiv əxlaqın maddi dünyada əsası problemi yenə qalır.

Deməli:

"Euthyphro dilemması ilahi əmr nəzəriyyəsini tam məhv edir"

iddiası qəti məntiqi hökm sayılmır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir hakim qanunu sadəcə istədiyi üçün deyil, ədalət anlayışına uyğun tətbiq etməlidir.

Əgər hakim özü tam ədalətli və hikmətlidirsə, qərarları da həmin xarakteri əks etdirər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq soruşur:

"Müəllim niyə düzgün davranmağı istəyir?"

Cavab budur:

çünki yaxşı müəllim:

- ədalətli,

- qayğıkeş,
- doğru davranan

insandır.

Onun qaydaları da xarakterindən gəlir.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir tələbə müəllimə dedi:

"Əgər yaxşılıq sadəcə əmrdirsə, onda hər şey dəyişə bilər."

Müəllim cavab verdi:

"Əmr təsadüfdən gəlmirsə necə? Bəs əmr mükəmməl hikmət və ədalətin ifadəsidirsə?"

Tələbə düşündü ki, problem bəlkə də Allahı necə təsəvvür etməklə bağlıdır.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Euthyphro dilemması əxlaq ilə Allah arasındakı münasibəti ciddi şəkildə sorğulayır. Amma klassik teizm yalnız iki seçim qəbul etmir. Yaxşılıq nə Allahdan müstəqil qanundur, nə də tam təsadüfi əmrdir. Əxlaq Allahın mükəmməl və hikmətli təbiətinin ifadəsi kimi başa düşülür. Bu səbəbdən ilahi əmr nəzəriyyəsi dilemmanın təqdim etdiyi sadə ikiliyə məcbur şəkildə düşmür."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Yaxşılıq Allahın kamil təbiəti ilə əlaqəlidir."

"Əxlaq nə təsadüfi əmrdir, nə də Allahdan ayrı qanun."

"Mütləq əxlaq mütləq əsas tələb edir."

"Hikmətli varlığın əmri ixtiyari hökm deyil."

"Euthyphro dilemması müzakirəni açır, tam bağlamır."

10) QISA YEKUN

Euthyphro dilemması "bir şey Allah əmr etdiyi üçünmü yaxşıdır, yoxsa yaxşı olduğu üçünmü Allah əmr edir?" sualı ilə ilahi əmr nəzəriyyəsini sorğulayır. Bu etiraz fəlsəfədə çox ciddi müzakirə mövzusudur. Lakin klassik teist yanaşma yaxşılığı Allahın mükəmməl və hikmətli zatı ilə əlaqələndirərək dilemmanın iki sərt seçimini aşmağa çalışır. Buna görə Euthyphro dilemması mühüm fəlsəfi problem sayılsa da, ilahi əxlaq anlayışını qəti şəkildə ləğv edən yekun arqument hesab edilmir.

İRAD VƏ CAVAB - 29

1) İRADIN ÖZÜ

Allahın zamanla əlaqəsi problemi

Teist düşüncədə Allah çox vaxt:

- əzəli,
- əbədi,
- zamandan və məkandan müstəqil

varlıq kimi təsvir edilir.

Lakin bəzi filosoflar və fiziklər belə etiraz edirlər:

"Əgər Allah zamanın xaricindədirsə, zaman daxilində baş verən hadisələrə necə təsir edir?"

Çünki insan təcrübəsində:

- təsir,
- dəyişiklik,
- hərəkət

adətən zaman daxilində baş verir.

Məsələn:

- insan qərar verir,
- sonra hərəkət edir,
- nəticə ortaya çıxır.

Bu isə səbəb və nəticənin zaman ardıcıllığı ilə işlədiyini göstərir.

Tənqidçilər soruşurlar:

"Əgər Allah zamandan tam kənardadırsa, kainatı müəyyən anda yaratması və hadisələrə müdaxilə etməsi necə mümkündür?"

Mənbə: Paul Davies — *God and the New Physics* (1983)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas problemi insanın zaman təcrübəsini mütləq ölçü kimi qəbul etməsidir.

Çünki:

- zaman kainatın xüsusiyyətidir,
- Allah isə klassik teizmə görə kainatın səbəbidir.

Kainatı yaradan səbəbin zamanın özündən asılı olmaması məntiqən mümkündür.

Üstəlik:

"zamandan kənar olmaq"

passiv və təsirsiz olmaq demək deyil.

Əksinə, Allah:

- zamanın daxilində dəyişən varlıq deyil,
- zamanın özünü yaradan və bütün zaman axışını əhatə edən varlıq kimi düşünülür.

3) ƏSAS CAVAB

Allahın zamanla münasibəti fəlsəfənin və teologiyanın ən dərin mövzularından biridir. İnsan gündəlik həyatda hər şeyi zaman daxilində təcrübə etdiyi üçün:

- düşünmək,
- qərar vermək,
- hərəkət etmək

kimi anlayışları da həmişə ardıcıllıq şəklində başa düşür.

Bu səbəbdən:

"Zamandan kənar varlıq necə təsir edir?"

sualı ilk baxışda çətin görünür.

Amma burada vacib məqam var:

insanın zaman təcrübəsi ilə kainatın son metafizik əsası eyni səviyyədə düşünülməməlidir.

Müasir fizikada belə zaman artıq tam sadə anlayış sayılmır. Xüsusilə nisbilik nəzəriyyəsi göstərir ki:

- zaman mütləq və dəyişməz axın deyil,
- məkanla birlikdə kainatın strukturu ilə bağlıdır.

Başqa sözlə, zaman kainatdan ayrı müstəqil "qab" kimi düşünülmür.

Əgər zaman kainatın xüsusiyyətidirsə, onda belə sual yaranır:

"Kainatı yaradan səbəb zamanın içində olmaq məcburiyyətindədirmi?"

Klassik teizm burada deyir ki:

- Allah zamanın daxilində yaranan varlıq deyil,
- zamanın özünü yaradan və ona hökm edən varlıqdır.

Bu səbəbdən Allah üçün:

- keçmiş,
- indi,
- gələcək

insan təcrübəsində olduğu kimi məhdud ardıcıllıq təşkil etmir.

İnsan zamanı:

- an-an yaşayır,
- dəyişərək hərəkət edir,
- bilmədiyi gələcəyə doğru gedir.

Allah isə klassik anlayışda:

- dəyişməz,
- tam bilən,
- bütün zaman axışını əhatə edən

varlıq kimi düşünülür.

Burada tez-tez istifadə olunan nümunələrdən biri müəllif və kitab nümunəsidir.

Məsələn, bir roman müəllifi kitabdakı bütün hadisələri eyni anda bilir:

- başlanğıcı,
- ortanı,
- sonu.

Amma kitabın içindəki personajlar hadisələri ardıcıl yaşayırlar.

Müəllif hekayənin "içindəki zaman"a məhkum deyil. Amma yenə də hekayəyə tam təsir edir.

Bu nümunə Allahı tam izah etməsə də, insanın zaman məhdudiyyətindən kənar düşünməsi üçün yaxın analogiya verir.

Burada başqa vacib məsələ də var:

"təsir etmək" anlayışının insan təcrübəsinə görə düşünülməsi.

İnsan bir şeyə təsir etmək üçün:

- əvvəl qərar verir,
- sonra hərəkət edir.

Çünki insan dəyişən və məhdud varlıqdır.

Amma Allah üçün klassik teizmdə:

- bilik sonradan əldə edilmir,
- qərar tərəddüdlə verilmir,
- iradə zamanla formalaşmır.

Allahın yaratması:

- ani,
- birbaşa,
- zamandan asılı olmayan ilahi iradə

kimi başa düşülür.

İslam düşüncəsində bu fikir:

"Ol!" deyər, o da olar.

mənası ilə ifadə edilir.

Yəni Allah:

- zaman içində işləyən mexaniki səbəb deyil,
- zamanın özünü yaradan ilahi səbəbdir.

Digər tərəfdən, tənqidçilərin sualı tam əsassız da deyil. Çünki insan ağlı:

- zamansız mövcudluğu,
- dəyişməz səbəbin dəyişən aləmə təsirini

tam təsəvvür etməkdə çətinlik çəkir.

Bu, əslində insan idrakının sərhədi ilə bağlı problemdir.

İnsan:

- zaman daxilində yaşayır,
- hər şeyi ardıcıllıqla düşünür.

Zamandan kənar reallığı isə yalnız məhdud analogiyalarla anlamağa çalışır.

Amma bir şeyi tam təsəvvür edə bilməmək onun məntiqən qeyri-mümkün olduğunu göstərmir.

Məsələn:

- sonsuzluq anlayışı,
- kvant mexanikası,
- məkan-zamanın əyriliyi

də gündəlik təcrübəyə tam uyğun deyil. Amma insan onları müəyyən səviyyədə məntiqi olaraq qəbul edə bilir.

Eyni şəkildə Allahın:

- zamanın yaradıcısı,
- zamandan müstəqil,
- amma zaman daxilində təsir sahibi olması

klassik teizmdə metafizik model kimi müdafiə olunur.

Bu səbəbdən:

"zamandan kənar varlıq təsir edə bilməz"

iddiası qəti məntiqi hökm sayılmır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Allahın zamandan müstəqil olması:

"heç bir təsir göstərə bilməz"
nəticəsini məcburi şəkildə doğurmur.
Çünki:

- zaman kainatın xüsusiyyəti ola bilər,
- Allah zamanın səbəbi kimi düşünülür,
- insanın zaman təcrübəsi son metafizik ölçü deyil,
- zamandan kənar səbəb anlayışı məntiqən mümkündür.

Deməli:
"Allah zamandan kənardadırsa, təsir edə bilməz"
arqumenti qəti məntiqi hökm sayılmır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan filmə baxarkən hadisələri ardıcıllıqla görür.
Amma filmi hazırlayan rejissor:

- bütün səhnələri bilir,
- əvvəli və sonu eyni anda görə bilir.

Rejissor filmin zamanına məhkum olmadan ona təsir edir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir müəllim kitab yazır. Kitabdakı qəhrəmanlar hadisələri bir-bir yaşayır.
Amma müəllif kitabın:

- başlanğıcını,
- ortasını,
- sonunu

eyni anda bilir.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir tələbə müəllimə dedi:
"Zamandan kənar biri necə təsir edə bilər?"
Müəllim cavab verdi:
"Bəlkə problem Allahda deyil, bizim yalnız zaman içində düşünməyimizdədir."
Sonra əlavə etdi:
"Balıq bütün dünyanı su zənn etdiyi kimi, insan da bütün reallığı zaman zənn edə bilər."

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Allahın zamandan müstəqil olması Onun təsirsiz olması demək deyil. Klassik teizmə görə zaman kainatın xüsusiyyətidir və Allah zamanın yaradıcısıdır. İnsan təsiri zaman ardıcıllığı ilə düşünür, çünki özü dəyişən varlıqdır. Amma Allah dəyişən və sonradan qərar verən varlıq kimi deyil, bütün zaman axışını əhatə edən ilahi səbəb kimi başa düşülür. Buna görə 'zamandan kənar varlıq təsir edə bilməz' iddiası məcburi məntiqi nəticə sayılmır."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Zaman kainatın xüsusiyyəti ola bilər."

"Allah zamanın içində yox, səbəbi kimi düşünülür."
"Təsir etmək mütləq zaman daxilində dəyişmək demək deyil."
"İnsan zamanı yaşayır, Allah isə onu yaradır."
"Məhdud idrak sonsuz reallığı tam əhatə edə bilməz."

10) QISA YEKUN

Allahın zamanla əlaqəsi problemi zamandan kənar varlığın zaman daxilində necə təsir göstərə biləcəyini sorğulayır. Bu, ciddi fəlsəfi müzakirə mövzusudur. Lakin klassik teizm zamanı kainatın xüsusiyyəti və Allahı isə onun yaradıcısı kimi qəbul edir. Bu baxışa görə Allah zaman daxilində dəyişən səbəb deyil, bütün zaman axışını əhatə edən və yaradan metafizik əsasdır. Buna görə "zamandan kənar varlıq təsir edə bilməz" nəticəsi qəti və məcburi hökm hesab edilmir.

İRAD VƏ CAVAB - 30

1) İRADIN ÖZÜ

Allahın dəyişməzliyi problemi

Klassik teologiyada Allah:

- əzəli,
- kamil,
- dəyişməz

varlıq kimi təsvir edilir.

Bu anlayışa görə Allah:

- sonradan yeni məlumat qazanmır,
- fikrini dəyişmir,
- inkişaf etmir,
- ehtiyac səbəbilə qərar vermir.

Lakin bəzi filosoflar belə etiraz edirlər:

"Əgər Allah tam dəyişməzdirsə, necə qərar verir, necə yaradır və necə müdaxilə edir?"

Çünki insan təcrübəsində:

- qərar vermək dəyişiklik tələb edir,
- hərəkət etmək yeni vəziyyət yaratmaq deməkdir,
- münasibət qurmaq müəyyən dönüş və reaksiya tələb edir.

Bu səbəbdən tənqidçilər soruşurlar:

"Dəyişməyən varlıq necə aktiv və iradəli ola bilər?"

Mənbə: Anthony Kenny — *The God of the Philosophers* (1979)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas problemi insan dəyişkənliyini Allah haqqında da məcburi model kimi qəbul etməsidir.

Çünki insan:

- bilmədiyi üçün düşünür,
- ehtiyac duyduğu üçün qərar verir,
- zəif olduğu üçün dəyişir.

Klassik teizmdə isə Allah:

- sonsuz elm sahibi,
- kamil,
- ehtiyacsız

varlıqdır.

Bu səbəbdən Allahın:

- sonradan fikir dəyişdirməsi,
- tərəddüd etməsi,
- yeni məlumat qazanması

gərəkli sayılmır.

Allahın iradəsi dəyişkən insan qərarı kimi deyil, əzəli və kamil iradə kimi başa düşülür.

3) ƏSAS CAVAB

Allahın dəyişməzliyi məsələsi teologiya və fəlsəfədə çox mühüm mövzulardan biridir. İlk baxışda insana belə görünə bilər:

"Əgər bir varlıq heç dəyişmirsə, deməli heç nə etmir."

Çünki insan gündəlik həyatda fəaliyyəti həmişə dəyişikliklə əlaqələndirir.

Məsələn:

- insan əvvəl bilmirdi, sonra öyrəndi;
- əvvəl qərarsız idi, sonra qərar verdi;
- əvvəl hərəkətsiz idi, sonra hərəkət etdi.

Bu səbəbdən insan zehni "fəaliyyət" anlayışını dəyişmə ilə birlikdə düşünməyə alışmışdır.

Amma klassik teizmdə Allah insan kimi məhdud və inkişaf edən varlıq sayılmır.

İnsan dəyişir, çünki:

- naqisdir,
- bilmədikləri var,
- zaman daxilində yaşayır,
- ehtiyac və təsirlərlə qarşılaşır.

Dəyişiklik çox vaxt məhz naqislik göstəricisidir.

Məsələn:

- bilməyən öyrənir,
- zəif güclənir,
- qərarsız fikir dəyişir.

Amma sonsuz kamil varlıq üçün belə inkişaf prosesi düşünülmür.

Bu səbəbdən klassik teologiya Allahın dəyişməzliyini:

- passivlik kimi deyil,
- kamillik və tamamlanmışlıq kimi başa düşür.

Burada əsas fərq çox vacibdir:

"Dəyişməmək" ilə "fəaliyyətsiz olmaq" eyni şey deyil.

Məsələn, günəş:

- daim işıq verir,

- amma “fikrini dəyişərək” işıq saçmır.

Əlbəttə Allah günəşlə müqayisə edilə bilməz, amma bu nümunə insanın “fəaliyyət mütləq daxili dəyişiklik tələb edir” düşüncəsini yumşaltmaq üçündür.

Klassik teist baxışa görə Allahın:

- yaratması,
- bilməsi,
- iradəsi

zaman içində sonradan yaranan hadisə deyil.

Allah:

- əvvəl qərarsız olub sonra qərar verən,
- bilməyib sonra öyrənən,
- tərəddüd edib sonra seçim edən

varlıq kimi düşünülmür.

Əksinə, Onun:

- elmi,
- iradəsi,
- yaratması

əzəli və kamil şəkildə mövcuddur.

İslam düşüncəsində bu fikir çox güclü şəkildə vurğulanır. Allah:

- zamanın içində dəyişən məxluq deyil,
- zamanın Yaradıcısıdır.

Bu səbəbdən insanın “əvvəl-sonra” məntiqi Allah haqqında eyni formada tətbiq edilmir.

Burada başqa vacib məsələ də var:

dəyişiklik bəzən kamillik yox, əksinə çatışmazlıq göstəricisi olur.

Məsələn:

- kamil biliyə malik olmayan öyrənməyə ehtiyac duyur,
- səhv edən düzəliş edir,
- qərarsız olan fikir dəyişir.

Əgər Allah:

- sonsuz elm sahibidirsə,
- bütün nəticələri bilirsə,
- mütləq hikmətlidirsə,

onda Onun:

- tərəddüd etməsi,
- yeni qərar axtarması,
- sonradan fikrini dəyişməsi

kamilliklə uyğun görünməz.

Tənqidçilər isə haqlı olaraq belə sual verirlər:

“Bəs Allah insanlarla münasibət qurursa, necə dəyişməz qalır?”

Bu sualın klassik cavabı belədir:

dəyişən Allah deyil, yaradılmış aləmdir.

Məsələn:

- insan dua edir,
- hadisələr dəyişir,
- zaman daxilində yeni nəticələr yaranır.

Amma Allahın bunları bilməsi və yaratması əzəli elm daxilindədir.

Başqa sözlə:

- dəyişiklik zaman daxilində baş verir,
- Allah isə bütün zaman axışını eyni anda əhatə edən səbəb kimi düşünülür.

Burada müəllif və kitab nümunəsi faydalı ola bilər.

Kitabın içində qəhrəmanlar:

- dəyişir,
- qərar verir,
- hadisələr yaşayır.

Amma müəllif hekayənin hamısını əvvəldən bilir və ona görə hər səhnəni sonradan "öyrənmir".

Bu nümunə Allahı tam izah etməsə də, insanın:

"dəyişiklik olmadan təsir mümkündürmü?"

sualını düşünməsinə kömək edir.

Əslində problemin əsas hissəsi insan ağlının:

- sonsuzluğu,
- zamandan kənar reallığı,
- mütləq kamilliyi

tam təsəvvür etməkdə çətinlik çəkməsidir.

Çünki insan özü:

- dəyişən,
- öyrənən,
- zaman daxilində yaşayan

varlıqdır.

Bu səbəbdən dəyişməz və əzəli varlığı təsəvvür edərkən insan öz təcrübəsini ölçü kimi götürür.

Amma klassik teizm məhz bunun fövqündə metafizik anlayış təqdim edir.

Bu səbəbdən:

"dəyişməyən varlıq qərar verə bilməz"

iddiası qəti məntiqi hökm hesab edilmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Allahın dəyişməzliyi:

"fəaliyyətsizlik"

mənasına gəlmir.

Çünki:

- dəyişiklik çox vaxt naqislik göstəricisidir,
- kamil biliyin sonradan dəyişməyə ehtiyacı yoxdur,

- zaman daxilində dəyişən yaradılmış aləmdir,
- Allahın iradəsi klassik teizmdə əzəli və tam hesab edilir.

Deməli:
"dəyişməyən varlıq qərar verə bilməz"
arqumenti qəti məntiqi hökm sayılmır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllim dərsi izah edərkən:

- şagirdlər dəyişir,
- məlumat alır,
- inkişaf edir.

Amma müəllimin bildiyi həqiqət dəyişməyə bilər.
Təsir etmək həmişə daxili dəyişiklik demək deyil.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir yazıçı kitabın bütün hekayəsini əvvəldən bilir.
Kitabdakı qəhrəmanlar hadisələri sonradan yaşayır və dəyişirlər. Amma müəllif hekayəni sonradan öyrənmir.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir tələbə dedi:
"Əgər Allah dəyişmirsə, necə qərar verir?"
Müəllim cavab verdi:
"Bəlkə qərar dəyişən və bilməyən varlığa lazımdır. Sonsuz bilən üçün isə iradə sonradan yaranan tərəddüd deyil."
Tələbə ilk dəfə "kamillik" anlayışını fərqli tərəfdən düşünməyə başladı.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Allahın dəyişməzliyi klassik teizmdə passivlik deyil, kamillik mənası daşıyır. İnsan dəyişir, çünki öyrənir, tərəddüd edir və naqisdir. Allah isə sonsuz elm və hikmət sahibi olaraq sonradan fikir dəyişdirən varlıq kimi düşünülmür. Dəyişən yaradılmış aləmdir; Allahın iradəsi isə əzəli və kamil şəkildə başa düşülür. Buna görə 'dəyişməyən varlıq təsir edə bilməz' iddiası məcburi məntiqi nəticə sayılmır."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Dəyişiklik həmişə kamillik deyil."
"Naqis varlıq öyrənir və dəyişir."
"Allahın iradəsi sonradan yaranan tərəddüd deyil."
"Dəyişən aləmdir, Allah yox."
"Kamil varlığın dəyişməyə ehtiyacı olmaz."

10) QISA YEKUN

Allahın dəyişməzliyi problemi dəyişməyən varlığın necə qərar verə və təsir göstərə biləcəyini sorğulayır. Bu, ciddi fəlsəfi müzakirə mövzusudur. Lakin klassik teizm dəyişməzliyi passivlik deyil, kamillik kimi başa düşür. İnsan dəyişir, çünki məhdud və naqisdir; Allah isə sonsuz elm və hikmət sahibi olaraq sonradan fikir dəyişən varlıq kimi düşünülmür. Bu səbəbdən

Allahın dəyişməzliyi ilə yaradılış və müdaxilə anlayışları klassik teologiyada bir-birinə zidd hesab edilmir.

İRAD VƏ CAVAB - 31

1) İRADIN ÖZÜ

Şəxsi Allahın ehtimal problemi

Bəzi ateist və skeptik filosoflar belə iddia edirlər:

"Şəxsi və şüurlu Allah anlayışı ehtimal baxımından zəif görünür."

Bu yanaşmaya görə kainatı izah etmək üçün:

- sonsuz şüura malik,
- iradə sahibi,
- bilən və istəyən

şəxsi varlıq qəbul etmək əlavə və ağır fərziyyə hesab edilir.

J.L. Mackie kimi filosoflar düşünürdülər ki, daha sadə və təbii izahlar mövcud olduqda "şəxsi Allah" fərziyyəsinin ehtimalı azalır.

Bu arqument xüsusilə belə suallar üzərində dayanır:

- Sonsuz şüur necə mövcud ola bilər?
- Şəxsi Allah niyə mövcud olsun?
- Şüurlu metafizik varlıq qəbul etmək maddi kainatdan daha mürəkkəb deyilmi?

Mənbə: J.L. Mackie — ehtimal və teizm analizləri

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas problemi "sadəlik" anlayışını yalnız maddi və şəxssiz izahlarla məhdudlaşdırmasıdır.

Çünki:

- kainatda şüur mövcuddur,
- ağıl mövcuddur,
- informasiya və məqsəd mövcuddur.

Bu halda:

"Şüurlu reallığın son əsası şəxssiz maddədir"

iddiası avtomatik olaraq daha sadə və daha ehtimallı sayılmır.

Əksinə, bəzi filosoflara görə:

- ağıl,
- məntiq,
- əxlaq,
- məqsəd

kimi anlayışlar şəxsi və şüurlu metafizik əsasla daha uyğun görünür.

3) ƏSAS CAVAB

Şəxsi Allahın ehtimal problemi müasir ateist fəlsəfədə tez-tez istifadə olunan arqumentlərdən biridir. Bu yanaşma bildirir ki, kainatı izah etmək üçün:

- sonsuz elm sahibi,
- iradəli,

- şüurlu,
- şəxsi Allah

qəbul etmək çox böyük metafizik fərziyyədir.

İlk baxışda bu fikir bəzi insanlara məntiqli görünə bilər. Çünki gündəlik həyatda insan:

- fiziki obyektləri görür,
- maddi səbəblərlə qarşılaşır,
- şüuru isə yalnız beyinə bağlı şəkildə təcrübə edir.

Bu səbəbdən bəziləri düşünür:

"Şəxssiz təbiət daha sadə izahdır."

Amma burada vacib fəlsəfi problem var:

sadə görünən izah həmişə daha güclü izah demək deyil.

Məsələn, kainatda:

- şüur,
- məntiq,
- riyaziyyat,
- məqsədli davranış,
- əxlaq,
- informasiya

kimi reallıqlar mövcuddur.

Əgər reallığın özü tamamilə:

- kor,
- məqsədsiz,
- şəxssiz maddədən

ibarətdirsə, onda belə anlayışların necə ortaya çıxdığı ayrıca problem yaradır.

Xüsusilə şüur problemi burada çox mühümdür.

Çünki insan:

- düşünür,
- mənanı anlayır,
- öz varlığının fərqində olur.

Maddi atomların və kor fiziki proseslərin:

- özünü dərk edən şüur,
- məqsəd hissi,
- mənəvi təcrübə

yaratması hələ də fəlsəfənin ən çətin problemlərindən biridir.

Bu səbəbdən bəzi teist filosoflar deyirlər:

"Şüurlu kainatı şəxssiz maddə ilə izah etməkdənsə, şüurlu metafizik əsas qəbul etmək daha uyğun görünə bilər."

Burada başqa mühüm məsələ də var:

ateist yanaşma çox vaxt şəxsi Allah anlayışını insan xarakterinə bənzər şəkildə düşünür.

Halbuki klassik teizmdə Allah:

- insan kimi məhdud şüur deyil,
- maddi beyinlə işləyən varlıq deyil,
- sonradan öyrənən ağıl deyil.

Allah:

- əzəli,
- mütləq elm sahibi,
- bütün mövcudluğun metafizik əsası

kimi düşünülür.

Bu səbəbdən:

"İnsan şüuru mürəkkəbdir, deməli ilahi şüur daha da mürəkkəbdir"

müqayisəsi klassik teizmdə tam uyğun hesab edilmir.

Çünki burada insan beyninə bağlı məhdud şüur ilə metafizik ilahi ağıl eyniləşdirilmiş olur.

Digər tərəfdən, "şəxssiz maddə daha sadədir" iddiası da tam aydın deyil.

Çünki maddənin özü:

- niyə mövcuddur?
- niyə qanunlara tabedir?
- niyə riyazi struktura malikdir?
- niyə şüur yarada bilir?

kimi suallar qarşısında qalır.

Yəni sadəcə:

"maddə var"

demək son izah problemi tam həll etmir.

Burada "sadəlik" anlayışı da diqqətlə işlədilməlidir.

Məsələn:

- bir kitabın arxasında müəllif qəbul etmək,
- təsadüfi mürəkkəb qarışıqlıq qəbul etməkdən

bəzən daha rasional görünə bilər.

Çünki:

- informasiya,
- məna,
- struktur

çox vaxt ağıl ehtimalını düşündürür.

Kainatda da:

- riyazi qanunlar,
- həyat üçün uyğunluq,
- şüur,
- əxlaq,
- məqsəd hissi

bəzi düşünürlər üçün şəxsi və şüurlu metafizik əsas ehtimalını gücləndirir.

Digər tərəfdən, "Allahın ehtimalı aşağıdır" iddiası çox vaxt əvvəlcədən naturalizmi əsas götürür.

Yəni əvvəlcə:
“yalnız maddi reallıq mövcuddur”
fərziyyəsi qəbul edilir, sonra metafizik və ilahi reallıq “ehtimalsız” görünür.
Amma mübahisənin özü məhz budur:
reallığın son əsası:

- yalnız maddədirmi, yoxsa:
- ağıl və şüur daha fundamental reallıqdır?

Bu səbəbdən şəxsi Allahın ehtimal problemi fəlsəfədə açıq müzakirə mövzusu olaraq qalır və “şəxsi Allah ehtimalsızdır” nəticəsi qəti qəbul edilmiş hökm hesab edilmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Şəxsi Allah anlayışının metafizik baxımdan böyük görünməsi:
“onun ehtimalsız olduğu”
nəticəsini məcburi şəkildə doğurmur.
Çünki:

- kainatda şüur və məna mövcuddur,
- şəxssiz maddə də ciddi izah problemləri yaradır,
- sadəlik həmişə daha doğru izah demək deyil,
- metafizik əsas problemi hələ açıq qalır.

Deməli:
“şəxsi Allah ehtimal baxımından zəifdir”
iddiası qəti məntiqi hökm sayılmır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan mənalı məktub tapanda:
“bunu ağıllı biri yazıb”
deməsi çox vaxt daha rasional görünür.
Çünki:

- məna,
- informasiya,
- məqsəd

ağıl ehtimalını düşündürür.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq qum üstündə adını yazılmış görür.
O düşünür:
“Bunu kimsə yazıb.”
Çünki mənalı yazılar insan ağlını xatırladır.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam meşədə kitab tapdı. Dostu dedi:
“Bəlkə bu sadəcə təsadüf nəticəsində yaranıb.”
Adam cavab verdi:
“Məna və məlumat təsadüfdən çox ağlı xatırladır.”

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Şəxsi Allahın ehtimal probleminin əsas fərziyyəsi şəxssiz maddənin daha sadə və daha rasional izah olmasıdır. Amma kainatda şüur, məna, əxlaq və informasiya kimi reallıqlar mövcuddur. Şüurlu reallığı tamamilə kor və şəxssiz maddə ilə izah etmək özü də ciddi fəlsəfi problemlər yaradır. Buna görə şəxsi və şüurlu metafizik əsas ehtimalını avtomatik 'ehtimalsız' hesab etmək qəti məntiqi nəticə deyil."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Şüurlu kainat şüurlu əsas ehtimalını düşündürür."
"Sadə görünən izah həmişə daha güclü olmur."
"Məna və informasiya ağlı xatırladır."
"Şəxssiz maddə də izah tələb edir."
"Metafizik əsas problemi hələ açıqdır."

10) QISA YEKUN

Şəxsi Allahın ehtimal problemi şəxsi və şüurlu Allah anlayışının metafizik baxımdan zəif ehtimal olduğunu iddia edir. Lakin kainatda şüur, məna, əxlaq və informasiya kimi reallıqların mövcudluğu şəxssiz maddi izahın da ciddi fəlsəfi problemlərlə qarşılaşdığını göstərir. Buna görə şəxsi və şüurlu metafizik əsas ideyası fəlsəfədə hələ də ciddi şəkildə müdafiə olunan mövqedir və "şəxsi Allah ehtimalsızdır" nəticəsi qəti hökm hesab edilmir.

İRAD VƏ CAVAB - 32

1) İRADIN ÖZÜ

Dini dil problemi

XX əsrdə məntiqi pozitivizm məktəbinin nümayəndələri dinə qarşı ən məşhur fəlsəfi etirazlardan birini irəli sürdülər. Onların fikrincə, bir ifadənin mənalı hesab olunması üçün ya empirik şəkildə yoxlanılması, ya da məntiqi və riyazi həqiqət olması lazımdır. Bu baxışdan çıxış edən A.J. Ayer kimi filosoflar:

"Allah var", "ruh mövcuddur", "axirət var"

kimi dini ifadələrin laboratoriyada ölçülə və müşahidə edilə bilmədiyi üçün obyektiv mənada doğrulana bilmədiyini iddia edirdilər.

Onların fikrincə, belə cümlələr:

- elmi fakt deyil,
- müşahidə edilən məlumat daşımır,
- buna görə də real məna ifadə etmir.

Bu yanaşma xüsusilə modern dövrdə elmə güvənin artdığı zamanda böyük təsir yaratmışdı.

Mənbə: A.J. Ayer — *Language, Truth and Logic* (1936)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bu iradın əsas problemi "mənalı olmaq" anlayışını yalnız laboratoriya və empirik müşahidə ilə məhdudlaşdırmasıdır.

Halbuki insan həyatının ən mühüm həqiqətlərinin bir çoxu:

- sevgi,
- vicdan,
- ədalət,
- məna,
- gözəllik

kimi anlayışlardır və bunlar sırf fiziki cihazlarla ölçülmür.

Üstəlik:

"Yalnız empirik yoxlanılan ifadələr mənalıdır"

iddiasının özü də empirik olaraq sübut edilə bilmir.

Bu səbəbdən məntiqi pozitivizmin əsas prinsipi özü fəlsəfi problemə çevrilmişdir.

3) ƏSAS CAVAB

Dini dil problemi ilk baxışda çox güclü görünür. Çünki müasir insan:

- texnologiyanın gücünü görür,
- elmin uğurlarına şahid olur,
- müşahidə və eksperimentə güvənməyə alışır.

Bu səbəbdən bəziləri düşünür ki:

"Əgər bir şey laboratoriyada göstərilə bilmirsə, deməli ciddi məna daşımır."

Lakin burada çox vacib fəlsəfi yanlışlıq var:

insan biliyini yalnız empirik ölçü ilə məhdudlaşdırmaq.

Əslində insan həyatının ən dərin həqiqətlərinin çoxu laboratoriyada görünmür. Heç kim:

- sevgini mikroskop altında,
- ədaləti tərəzidə,
- vicdanı teleskopda

göstərə bilmir.

Amma buna baxmayaraq insanlar:

- sevginin,
- vicdanın,
- mənanın,
- əxlaqi dəyərlərin

real olduğunu qəbul edirlər.

Burada məntiqi pozitivizmin öz daxilindəki ən böyük problem ortaya çıxır. Çünki onların əsas prinsipi belə idi:

"Yalnız empirik yoxlanılan ifadələr mənalıdır."

Amma bu cümlənin özü:

- laboratoriyada yoxlanmır,
- empirik eksperimentlə sübut edilmir,
- teleskop və ya mikroskop altında müşahidə olunmur.

Yəni həmin prinsip öz qoyduğu qaydaya özü uyğun gəlmir.

Bu səbəbdən sonrakı dövrdə bir çox filosof məntiqi pozitivizmin sərt formasını ciddi şəkildə tənqid etmişdir.

Əslində insan biliyi yalnız müşahidədən ibarət deyil. Riyaziyyat bunun ən açıq nümunəsidir. Məsələn:

"2+2=4"

həqiqəti laboratoriyada ölçülərək yox, ağıl vasitəsilə anlaşılır.

Eyni şəkildə:

"Zülm pisdir"

fikri də sırf empirik eksperimentin nəticəsi deyil.

Bu səbəbdən:

"Empirik deyil, deməli mənasızdır"

yanaşması artıq fəlsəfədə kifayət qədər problemli hesab olunur.

Digər tərəfdən dini dil maddi obyekt dili ilə eyni şəkildə işləməz. İnsan sonsuz və metafizik reallığı yalnız öz məhdud dili ilə ifadə etməyə çalışır. Bu səbəbdən dini mətnlərdə:

- analogiyalar,
- metaforalar,
- simvolik ifadələr

tez-tez istifadə olunur.

Məsələn:

"Allah görür"

ifadəsi Allahın insan gözü kimi fiziki orqana sahib olduğunu bildirmək üçün deyil; Onun:

- hər şeyi bilməsi,
- heç nəyin Ondan gizli qalmaması

mənasında işlədilir.

Yəni dini dil çox vaxt fiziki təsvir yox, metafizik həqiqəti insanın anlaya biləcəyi formada ifadə etməyə çalışır.

Burada başqa mühüm məsələ də var:

elm ilə metafizikanın sahəsi eyni deyil.

Elm əsasən:

- fiziki hadisələri,
- müşahidə edilən prosesləri,
- maddi qanunları

araşdırır.

Amma:

- niyə ümumiyyətlə reallıq var,
- niyə məntiq işləyir,
- niyə insan şüuru mövcuddur,
- həyatın mənası nədir

kimi suallar artıq fəlsəfi və metafizik səviyyəyə keçir.

Dini dil də məhz bu səviyyədə danışır.

Bu səbəbdən:

"Allah" və "ruh"

anlayışlarının empirik obyekt kimi ölçülməməsi onları avtomatik mənasız etmir.

Əksinə, onlar:

- metafizik,
- ontoloji,
- mənəvi
- reallıq iddiaları kimi müzakirə olunur.

Əslində insan həyatının ən dərin sualları çox vaxt laboratoriyanın sərhədindən kənara çıxır. İnsan sadəcə maddi mexanizm deyil:

- məna axtarır,
- sonsuzluğu düşünür,
- ölüm və həyat barədə suallar verir,
- doğru ilə yanlışı soruşur.

Dini dil də məhz bu suallara cavab verməyə çalışan metafizik düşüncə formasıdır.

Bu səbəbdən dini dil probleminin ortaya qoyduğu etiraz mühüm fəlsəfi müzakirə olsa da,

"Empirik deyil, deməli mənasızdır"

nəticəsi bu gün fəlsəfədə qəti hökm kimi qəbul edilmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Dini anlayışların empirik obyekt kimi ölçülməməsi:

"onlar mənasızdır"

nəticəsini məcburi şəkildə doğurmur.

Çünki:

- insan biliyi yalnız empirik müşahidədən ibarət deyil,
- məntiq və əxlaq da laboratoriyada ölçülmür,
- məntiqi pozitivizmin öz prinsipi empirik sübut edilə bilmir,
- metafizik dil fərqli düşüncə səviyyəsində işləyir.

Deməli:

"Allah və ruh anlayışları yoxlanmır, buna görə mənasızdır"

arqumenti qəti məntiqi hökm sayılmır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan:

"Mən səni sevirəm"

dedikdə bunu laboratoriyada ölçmür.

Amma həmin cümlə yenə də mənalıdır.

Çünki insan həyatındakı ən böyük həqiqətlərdən bəziləri cihazlarla deyil, təcrübə və şüur vasitəsilə anlaşılır.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq dostluğun nə olduğunu hiss edir.

Amma dostluğu:

- mikroskopda görə bilmir,
- tərəzidə ölçə bilmir.

Bu isə dostluğun mənasız olduğu demək deyil.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam dedi:

“Yalnız ölçülən şey həqiqidir.”

Başqa biri soruşdu:

“Bəs sevgi, vicdan və ədaləti hansı cihazla ölçürsən?”

Adam düşündü ki, bəlkə insan həyatı yalnız maddi ölçülərlə izah olunmur.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Dini dil probleminin əsas fərziyyəsi budur ki, yalnız empirik olaraq yoxlanılan ifadələr mənalıdır. Amma bu prinsipin özü empirik şəkildə sübut edilə bilmir. Üstəlik insan həyatındakı məna, əxlaq, vicdan və şüur kimi reallıqlar da sırf laboratoriya ölçüsü ilə məhdudlaşmır. Buna görə ‘Allah’ və ‘ruh’ kimi anlayışların metafizik olması onları avtomatik mənasız etmir.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Empirik olmayan hər şey mənasız deyil.”

“Məntiqi pozitivizmin özü də empirik sübut deyil.”

“İnsan biliyi laboratoriyadan daha genişdir.”

“Metafizik dil fərqli səviyyədə işləyir.”

“Məna yalnız maddi ölçü ilə məhdudlaşmır.”

10) QISA YEKUN

Dini dil problemi “Allah” və “ruh” kimi anlayışların empirik şəkildə yoxlanıla bilmədiyi üçün mənasız olduğunu iddia edir. Lakin bu yanaşma insan biliyini yalnız maddi müşahidə ilə məhdudlaşdırır. Halbuki məntiq, riyaziyyat, əxlaq, sevgi və məna kimi bir çox reallıq da sırf laboratoriyada ölçülmür. Üstəlik məntiqi pozitivizmin öz prinsipi belə empirik olaraq sübut edilə bilmir. Buna görə dini və metafizik dilin mənasız olduğu nəticəsi fəlsəfədə qəti hökm hesab edilmir.

İRAD VƏ CAVAB - 33

1) İRADIN ÖZÜ

“Brute fact” arqumenti (izahsız reallıq)

Bu arqument müasir ateist fəlsəfədə xüsusilə Bertrand Russell və Sean Carroll kimi isimlər tərəfindən müdafiə edilmişdir. Əsas iddia budur ki, kainatın mövcudluğu üçün əlavə bir izaha ehtiyac yoxdur. Yəni kainat sadəcə “vardır” və məsələ burada bitir. Bertrand Russell məşhur debatlarının birində bunu belə ifadə etmişdi: *“The universe is just there, and that’s all.”* (“Kainat sadəcə var və məsələ bundan ibarətdir.”)

Bu düşüncəyə görə, hər şey üçün səbəb axtarmaq məcburi deyil. Necə ki bəzi insanlar Allahın “əzəli” olduğunu qəbul edir, eyni şəkildə kainatın özünün də sadəcə mövcud olduğu qəbul edilə bilər. Deməli “kainatı kim yaratdı?” sualına cavab olaraq “heç kim” demək mümkündür.

Mənbələr:

- Bertrand Russell — *BBC Debate with Fr. Copleston*, 1948
- Sean Carroll — *The Big Picture*, 2016

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

"Kainat sadəcə var" cümləsi əslində izah deyil; izahdan imtinadır. Çünki kainat təsadüfi görünən sadə bir obyekt deyil, qanunlarla işləyən, son dərəcə həssas nizam daşıyan bir reallıqdır. İnsan ağlı isə nizam gördüyü yerdə səbəb axtarır. Bir kitab üçün müəllif soruşan ağıl, kainat üçün də izah axtarmağı təbii hesab edir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda "kainat sadəcə var" fikri sadə və rahat görünür. Amma məsələ bir az dərindən araşdırıldıqda görünür ki, bu arqument həqiqi mənada izah təqdim etmir. Sadəcə sualı dayandırır.

İnsan ağlı təbiəti etibarilə səbəb axtarır. Bir bina görəndə memar düşünürük. Bir proqram görəndə proqramçı axtarırıq. Çünki ağıl nizama baxanda bunun arxasında izah olduğunu qəbul edir. Kainat isə insanın qarşılaşdığı ən böyük nizamdır. Fizika qanunları, riyazi sabitlər, atomların quruluşu, həyat üçün həssas tarazlıqlar, qalaktikaların sistemi — bütün bunlar dərin bir uyğunluq göstərir. Belə bir reallıq qarşısında "sadəcə var" demək, əslində izahı dayandırmaqdır.

Burada diqqət çəkən əsas problem budur: ateist düşüncə çox vaxt "Allah kainatı izah etmir" deyərək teizmi tənqid edir, amma sonra özü kainatı "izahsız son fakt" elan edir. Halbuki "kainat sadəcə var" cümləsi fəlsəfi baxımdan həqiqi açıqlama deyil. Çünki bir şeyin niyə mövcud olduğunu izah etmir; sadəcə onun mövcud olduğunu təkrar edir.

Məsələn, bir insanın evinə girib masanın üstündə işləyən mürəkkəb bir kompüter görsək və "bunu kim hazırlayıb?" soruşsaq, həmin adam "heç kim, kompüter sadəcə var" desə, bunu ciddi elmi cavab hesab etmərik. Çünki mürəkkəb və məqsədli quruluş ağlı avtomatik olaraq səbəbə aparır. Kainat isə bir kompüterdən qat-qat mürəkkəbdir.

Burada başqa mühüm məqam da var. Teizm Allahı maddi kainatın içindəki bir obyekt kimi təqdim etmir. Yəni Allah sonradan yaranmış və başqa səbəbə ehtiyac duyan bir varlıq kimi düşünülmür. İslam və klassik teizm Allahı "vacib varlıq" — yəni varlığı zəruri olan əzəli qaynaq kimi qəbul edir. Kainat isə dəyişən, sonlu və asılı reallıqdır. Ulduzlar sönür, maddə dəyişir, enerji yayılır, zaman axır. Belə bir sistem "özündən mövcud" görünmür.

Əslində burada mühüm məntiqi fərq var: teizm varlığın son əsasını təqdim etməyə çalışır, "brute fact" düşüncəsi isə sualı cavabsız qoyur.

Üstəlik, müasir kosmologiya da kainatın dəyişməz və əbədi olmadığını göstərir. Kainat genişlənir, termodinamika qanunlarına tabedir və başlanğıca işarə edən göstəricilər daşıyır. Başlanğıcı olan bir şeyin "sadəcə var" deyə izahsız elan edilməsi isə məntiq baxımından kifayət etmir.

Burada başqa mühüm məsələ də budur: elm çox vaxt "necə" sualını cavablandırır, amma "niyə" sualını tam həll etmir. Fizika kainatın necə genişləndiyini izah edə bilər, amma niyə ümumiyyətlə bir kainatın mövcud olduğu sualını bağlamır. "Heçlik əvəzinə niyə varlıq var?" sualı hələ də qalır.

“Sadəcə var” demək isə bu sualın cavabı deyil.

Əslində maraqlı paradoks yaranır. Ateist düşüncə dinin bəzi metafizik məsələləri qəbul etməsini tənqid edir, amma özü kainatı “izahsız son reallıq” elan etməklə daha böyük sirri qəbul etmiş olur. Çünki şüursuz maddənin və kor qanunların necə olub belə mükəmməl riyazi uyğunluq yaratdığı yenə də cavabsız qalır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

“Kainat sadəcə var” ifadəsi kainatın mövcudluğunu həqiqətən izah etmir; sadəcə onu izahsız qəbul edir. Halbuki insan ağlı nizam, qanun və uyğunluq gördüyü zaman səbəb axtarmağı məntiqli hesab edir. Teizm ən azından varlığın son əsasını təqdim etməyə çalışır, amma “brute fact” düşüncəsi sualı cavablandırmadan dayandırır. Buna görə bu arqument Allahın yoxluğunu sübut edən qəti fəlsəfi arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan səhrada gedərkən qumun üstündə daşlarla yazılmış böyük bir cümlə görsə, heç kim bunu küləyin təsadüfi oyunu hesab etməz. Çünki məqsədli düzülüş şüuru göstərir. Kainatdakı nizam isə bundan müqayisə olunmaz dərəcədə mürəkkəbdir.

Başqa bir nümunə düşünək. Bir kitabın bütün səhifələrinin məna, uyğunluq və qrammatika içində yazıldığını görən insan “bu kitab öz-özünə yaranıb” deməz. Çünki məna gördüyümüz yerdə ağıl müəllif axtarır. Kainat isə yalnız maddə deyil; qanunlar, informasiya və riyazi uyğunluqla işləyən sistemdir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına soruşur:

— “Ata, bu oyuncaq maşını kim düzəldib?”

Atası cavab verir:

— “Bir usta.”

Sonra uşaq göyə baxıb soruşur:

— “Bəs ulduzları kim düzəldib?”

Əgər kiçik bir oyuncaq üçün belə düzəldən qəbul edilirsə, onda ulduzlarla dolu nəhəng kainat üçün səbəb düşünmək daha məntiqli görünür.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir tələbə universitet laboratoriyasına daxil oldu və orada son dərəcə mürəkkəb bir robot gördü. Robot danışır, hesablayır, ətrafı analiz edir və qərarlar verirdi. Tələbə heyrətlə soruşdu:

— “Bunu kim hazırlayıb?”

Laboratoriyanın sahibi cavab verdi:

— “Heç kim. Sadəcə mövcuddur.”

Tələbə bu cavaba güldü. Çünki belə mürəkkəb sistemin izahsız qəbul edilməsinin məntiqsiz olduğunu anladı.

Amma qəribədir ki, bəzi insanlar həmin robotdan sonsuz dəfə daha mürəkkəb olan kainat haqqında “sadəcə var” deməyi kifayət hesab edirlər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"'Kainat sadəcə var' ifadəsi fəlsəfi izah deyil, izahdan imtinadır. Çünki kainat dəyişən, sonlu və qanunlarla işləyən bir reallıqdır. Ağıl isə nizam və uyğunluq gördüyü yerdə səbəb axtarır. Teizm varlığın son əsasını təqdim etməyə çalışır, amma 'brute fact' düşüncəsi sualı cavablandırmadan dayandırır."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"'Sadəcə var' demək izah deyil; sualı bağlamaqdır."

"Nizam ağlı səbəbə aparır."

"Kainat ən böyük reallıqdır; ən böyük izahı tələb edir."

"Bir kitab müəllifsiz qəbul edilmirsə, kainat necə izahsız qəbul edilə bilər?"

"Elm kainatın necə işlədiyini izah edə bilər; niyə mövcud olduğunu yox."

10) QISA YEKUN

"Brute fact" arqumenti kainatın mövcudluğunu həqiqətən izah etmir; sadəcə onu izahsız qəbul edir. Halbuki kainat sadə və nizamsız bir obyekt deyil. O, son dərəcə həssas ölçülərlə işləyən möhtəşəm sistemdir. İnsan ağlı isə nizam və məqsəd gördüyü zaman səbəb axtarmağı təbii hesab edir. Buna görə "kainat sadəcə var" demək fəlsəfi baxımdan tam izah təqdim etməkdən daha çox, izah ehtiyacını dayandırmaq kimi görünür.

İRAD VƏ CAVAB - 34

1) İRADIN ÖZÜ

Modal realizm alternativi

Bəzi ateist filosoflar hesab edirlər ki, metafizik reallığı izah etmək üçün Allaha ehtiyac yoxdur. Onlara görə, "mümkün dünyalar" anlayışı kainatın və reallığın izahı üçün kifayət edə bilər. Bu düşüncənin ən məşhur müdafiəçilərindən biri David Lewis olmuşdur. Lewisə görə, bizim yaşadığımız dünya yeganə reallıq deyil; saysız-hesabsız mümkün dünyalar mövcuddur və onların hər biri müəyyən mənada real hesab edilməlidir.

Bu nəzəriyyəyə əsasən, "başqa cür ola biləcək" hər şey başqa bir mümkün dünyada artıq mövcuddur. Yəni başqa qanunlara sahib kainatlar, fərqli tarixlər, fərqli insanlar və hətta fərqli fiziki reallıqlar mövcud ola bilər. Beləliklə, bəzi filosoflar düşünür ki, metafizik izah üçün "Allah" anlayışına ehtiyac yoxdur; mümkün dünyalar nəzəriyyəsi kifayət edir.

Mənbə: David Lewis — *On the Plurality of Worlds*, 1986

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

"Mümkün dünyalar" anlayışı Allahın yerini doldurmur. Çünki bu nəzəriyyə ən çoxu "başqa cür reallıqların mümkün olduğunu" təsəvvür edir, amma onların niyə mövcud olduğunu izah etmir. Reallıqların sayını artırmaq izah vermək demək deyil. Əsas sual yenə qalır: niyə ümumiyyətlə hər hansı reallıq mövcuddur?

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda modal realizm fəlsəfi baxımdan maraqlı və güclü görünə bilər. Çünki insan həqiqətən də "başqa cür ola biləcək" vəziyyətləri düşünə bilir. Məsələn, insan "əgər başqa qərar versəydim nə olardı?" və ya "əgər kainatın qanunları fərqli olsaydı nə baş verərdi?" kimi suallar verə bilir. David Lewis bu ehtimal anlayışını çox irəli apararaq dedi ki, bu ehtimallar sadəcə zehni təsəvvür deyil; onların hər biri ayrıca mümkün dünya kimi realdır.

Amma burada mühüm problem yaranır. Çünki "mümkün dünya" anlayışı ilə "həqiqi izah" anlayışı eyni şey deyil.

Bir şeyin mümkün olduğunu söyləmək, onun niyə mövcud olduğunu izah etmək demək deyil. Məsələn, bir memar min fərqli bina layihəsi çəkə bilər. Bu layihələrin hamısı "mümkündür". Amma o layihələrin kağız üzərində mümkün olması həmin binaların öz-özünə meydana gəldiyini göstərmir. Layihələrin özü də izaha ehtiyac duyur.

Modal realizmdə də eyni vəziyyət var. "Sonsuz mümkün dünyalar var" demək əslində metafizik yükü azaltmır, əksinə daha da artırır. Çünki artıq bir kainatı yox, saysız-hesabsız kainatları izah etmək lazım gəlir.

Burada başqa vacib məqam da var. Modal realizm çox vaxt "Allahı qəbul etmək metafizik olaraq ağırdır" düşüncəsi ilə ortaya qoyulur. Amma paradoks ondadır ki, sonsuz sayda real dünyaların mövcud olduğunu qəbul etmək metafizik baxımdan Allah inancından daha ağır görünür. Çünki burada tək bir zəruri varlıq yox, sonsuz reallıqlar sistemi qəbul edilir.

Digər tərəfdən, mümkün dünyalar anlayışı klassik teizmdə onsuz da mövcuddur. İslam və klassik fəlsəfə Allahın sonsuz elm sahibi olduğunu və müxtəlif mümkün reallıqları bildiyini qəbul edir. Yəni "mümkün dünya" anlayışı özlüyündə Allaha alternativ deyil. Sadəcə Allahın yarada biləcəyi fərqli ehtimalları ifadə edən fəlsəfi modeldir.

Əsas problem isə yenə dəyişmir: niyə bu mümkünlüklərdən biri gerçək oldu? Niyə müəyyən qanunlar mövcuddur? Niyə ümumiyyətlə reallıq var?

Modal realizm bu sualları tam həll etmir.

Məsələn, bir kitabxanada milyonlarla kitab olduğunu düşünək. Bu kitabların çoxluğu "müəllif" anlayışını aradan qaldırmır. Əksinə, bu qədər kitab daha böyük izah tələb edir. Eyni şəkildə, sonsuz mümkün dünyaların mövcud olduğunu qəbul etmək də "izah ehtiyacını" yox etmir.

Burada mühüm fəlsəfi fərq ortaya çıxır: teizm varlığın son səbəbini göstərməyə çalışır, modal realizm isə sadəcə ehtimalların sayını artırır.

Üstəlik, mümkün dünya anlayışı çox vaxt abstrakt və nəzəri model kimi qəbul edilir. İnsan zehni "başqa cür ola bilərdi" deyə bilir deyə, bundan həmin dünyaların real mövcud olduğu nəticəsi çıxmır. İnsan xəyalında sonsuz hekayələr qura bilər, amma bu həmin hekayələrin hamısının ayrıca real dünya olduğunu göstərmir.

Əslində burada başqa paradoks da yaranır. Əgər bütün mümkün dünyalar realdırsa, onda içində tam ziddiyyətlər olan dünyalar necə izah ediləcək?

Sonsuz sayda reallığın metafizik yükü nəzəriyyəni daha sadə yox, daha mürəkkəb edir.

Halbuki teizm daha sadə izah təqdim edir: sonsuz ehtimalların və qanunların arxasında vahid, şüurlu və zəruri Yaradan vardır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

"Mümkün dünyalar" nəzəriyyəsi Allahın yerini dolduran tam metafizik izah deyil. Çünki bu nəzəriyyə ən çoxu fərqli reallıqların mümkün ola biləcəyini göstərir, amma onların niyə mövcud olduğunu açıqlamır. Reallıqların sayını artırmaq, varlığın son səbəbini izah etmək demək deyil. Əsas sual yenə qalır: niyə ümumiyyətlə hər hansı bir dünya mövcuddur?

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir memarın masasında yüzlərlə bina layihəsi ola bilər. Bu layihələrin hamısı "mümkündür". Amma layihələrin mövcud olması həmin binaların öz-özünə yarandığını göstərmir. Əksinə, layihələrin özü memarın varlığına işarə edir.

Başqa bir nümunə düşünək. Bir yazıçının zehnində min fərqli roman ola bilər. Amma o romanların mümkün olması onların müəllifsiz meydana gəldiyi mənasına gəlmir. Çünki ehtimal başqa şeydir, gerçək mövcudluq başqa şey.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, mən fərqli oyuncaq maşınlar təsəvvür edə bilirəm."

Atası gülümsəyib cavab verir:

— "Bəli oğlum, təsəvvür etmək mümkündür. Amma o maşınların həqiqətən olması üçün yenə də onları düzəldən lazımdır."

Başqa cür düşünə bilmək, həmin şeylərin öz-özünə mövcud olduğunu göstərmir.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir müəllim tələbələrinə dedi:

— "Təsəvvür edin ki, sonsuz sayda kitab olan bir kitabxana var."

Tələbələr heyrətləndilər.

Sonra müəllim soruşdu:

— "Bu kitabxanadakı kitabların çoxluğu müəllifə ehtiyacı aradan qaldırırmı?"

Hamı susdu.

Çünki kitabların sayı nə qədər çox olsa da, məna və nizam yenə müəllif tələb edirdi.

Kainatlar haqqında da vəziyyət eynidir. Reallıqların sayını artırmaq izahı aradan qaldırmır.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Modal realizm Allahın yerini doldurmur. Çünki 'mümkün dünya' anlayışı bir şeyin başqa cür ola biləcəyini göstərir, amma niyə ümumiyyətlə

mövcud olduğunu izah etmir. Sonsuz kainatlar qəbul etmək metafizik problemi həll etmir; əksinə daha da böyüdür. Teizm isə bütün mümkünlüklərin arxasında vahid və zəruri bir Yaradan təqdim edir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Mümkün olmaq, öz-özünə mövcud olmaq demək deyil."
"Reallıqların sayını artırmaq izah vermək deyil."
"Sonsuz kainatlar da yenə izah tələb edir."
"Ehtimal başqa şeydir, həqiqi mövcudluq başqa şey."
"Kitabların çoxluğu müəllifi aradan qaldırmaz."

10) QISA YEKUN

Modal realizm ilk baxışda maraqlı metafizik model kimi görünə bilər. Amma bu nəzəriyyə Allahın yerini dolduran son izah təqdim etmir. Çünki mümkün dünyalar anlayışı ən çoxu fərqli reallıqların düşünülə biləcəyini göstərir, onların niyə mövcud olduğunu yox. Sonsuz sayda kainat qəbul etmək metafizik yükü azaltmır; əksinə artırır. Buna görə də modal realizm varlığın son səbəbini açıqlayan tam alternativ hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 35

1) İRADIN ÖZÜ

Allah hipotezinin falsifikasiya olunmaması

Bəzi ateist filosoflar və pozitivist düşünürlər iddia edirlər ki, Allah anlayışı elmi baxımdan mənasızdır. Onlara görə, bir iddianın mənalı və ciddi qəbul edilə bilməsi üçün onun sınana və yanlış olduğu göstərilə bilməlidir. Əgər bir fikir heç bir şəkildə test edilə bilmirsə, onda həmin fikir elmi baxımdan dəyər daşımır.

Bu düşüncə xüsusilə Karl Popperin "falsifikasiya prinsipi" ilə məşhurlaşmışdır. Popperə görə, elmi nəzəriyyə elə bir iddia olmalıdır ki, prinsip etibarilə yanlış olduğu göstərilə bilsin. Məsələn, "bütün metallar istilikdə genişlənir" iddiası test edilə bilər və əgər əks nümunə tapılsa, yanlış çıxar. Buna görə də elmi hesab edilir.

A.J. Ayer və məntiqi pozitivistlər isə daha irəli gedərək dedilər ki, müşahidə və təcrübə ilə yoxlana bilməyən metafizik iddialar əslində mənasızdır. Bu baxışa görə, Allah anlayışı laboratoriyada test edilə bilmədiyi üçün elmi və mənalı bilik sayılmamalıdır.

Mənbələr:

- Karl Popper — falsifikasiya prinsipi
- A.J. Ayer — *Language, Truth and Logic*, 1936

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

"Laboratoriyada test edilmir" demək "mənasızdır" demək deyil. Çünki elm yalnız maddi və müşahidə edilə bilən hadisələri araşdırır. Halbuki məntiq, əxlaq, şüur, sevgi, riyaziyyat və metafizika kimi bir çox həqiqət laboratoriyada ölçülmür, amma yenə də mənalı və gerçək qəbul edilir. Allah anlayışı da elmin mövzusundan çox, fəlsəfə və metafizikanın mövzusudur.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument ilk baxışda çox elmi və güclü görünür. Çünki müasir insan elmi böyük ölçüdə laboratoriya, müşahidə və təcrübə ilə əlaqələndirir. Buna görə də bəzi insanlar düşünür ki, test edilə bilməyən hər fikir avtomatik olaraq mənasız sayılmalıdır.

Amma burada çox mühüm bir məntiqi problem var: "yalnız test edilə bilən şeylər mənalıdır" iddiasının özü laboratoriyada test edilə bilmir.

Yəni məntiqi pozitivizmin əsas prinsipi öz meyarına görə elmi şəkildə sübut edilə bilmir. Bu isə arqumentin öz daxilində problem yaratdığını göstərir.

Məsələn, "ədalət yaxşıdır", "sevgi dəyərlidir", "şüur mövcuddur" və ya "riyazi qanunlar doğrudur" kimi fikirləri laboratoriyada ölçmək mümkün deyil. Heç kim mikroskop altında "mərhəmət" və ya "məna" görmür. Amma bu həqiqətlərin mənasız olduğunu düşünmürük.

Burada elm ilə metafizikanın fərqini anlamaq vacibdir. Elm maddi kainatın necə işlədiyini araşdırır. Fizika maddənin hərəkətini, biologiya canlıların quruluşunu, kimya maddələrin reaksiyalarını öyrənir. Amma elm "niyə ümumiyyətlə kainat mövcuddur?", "niyə təbiət qanunları var?", "əxlaqın əsası nədir?" kimi metafizik sualları tam həll etmir.

Allah anlayışı da teleskop və mikroskopun mövzusu deyil. Çünki İslam baxışında Allah maddi kainatın içində yerləşən bir obyekt deyil ki, laboratoriyada ölçülsün. Allah məkan və maddəyə bağlı fiziki varlıq kimi düşünülmür. Buna görə də "Allahı laboratoriyada tapa bilmədik" demək müəyyən mənada radiodalğaları tərəzi ilə ölçməyə bənzəyir. Alətin uyğun olmaması, obyektin mövcud olmadığını göstərmir.

Digər tərəfdən, elmin özü də bir çox görünməyən anlayışlara əsaslanır. Məsələn, elm kainatın rasional olduğunu, təbiət qanunlarının sabit işlədiyini və insan ağlının həqiqətə çata bildiyini əvvəlcədən qəbul edir. Amma bu prinsiplərin özləri laboratoriyada ayrıca sübut edilmir. Yəni elm tamamilə "yalnız müşahidə" üzərində qurulmur; müəyyən fəlsəfi əsaslara da söykənir.

Burada maraqlı paradoks yaranır. Ateist düşüncə bəzən "Allah görünmür" deyərək Onun mövcudluğunu rədd edir. Amma insan ağlı gündəlik həyatda görünməyən bir çox şeyi dolayı təsirləri ilə qəbul edir. Heç kim cazibə qüvvəsini gözlə görmür, amma təsirlərini gördüyü üçün onun mövcudluğunu qəbul edir. Şüuru da gözlə görmürük, amma insan davranışlarından onun mövcud olduğunu anlayırıq.

Teizm də kainatdakı nizam, qanun, şüur, əxlaq və məqsəd kimi xüsusiyyətlərdən hərəkətlə Yaradanın mövcudluğunu müdafiə edir. Yəni məsələ "Allahı mikroskopda görmək" deyil; Onun varlığına işarə edən əlamətləri dəyərləndirməkdir.

Üstəlik, Karl Popperin özü də metafizikanı tamamilə mənasız hesab etmirdi. O, sadəcə metafizik iddiaların "elmi nəzəriyyə" olmadığını deyirdi. Bu isə "yanlışdır" və ya "mənasızdır" demək deyil. Çünki fəlsəfə, məntiq və metafizika elmdən fərqli sahələrdir.

Əslində problem buradadır: bəzi insanlar elmin sərhədini aşaraq onu bütün həqiqətin yeganə ölçüsü kimi təqdim edirlər. Halbuki elm çox güclü vasitədir, amma hər sualın cavabını verən yeganə sistem deyil.

Bir xəritə şəhərin küçələrini göstərə bilər, amma musiqinin gözəlliyini izah edə bilməz. Bu, xəritənin faydasız olduğunu göstərmədiyi kimi, elmin metafizik məsələləri tam həll etməməsi də Allah anlayışını mənasız etməz.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

"Allah laboratoriyada test edilmir" demək Onun mövcud olmadığını və ya mənasız olduğunu sübut etmir. Çünki elm maddi kainatın işləmə mexanizmini araşdırır, metafizik həqiqətləri deyil. Üstəlik, "yalnız test edilə bilən şeylər mənalıdır" prinsipi öz-özünü elmi şəkildə sübut edə bilmir. Buna görə Allah anlayışını sırf falsifikasiya meyarına görə rədd etmək məntiqi baxımdan qəti arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan sevgini tərəziyə qoyub çəkə bilməz. Amma bu, sevginin mövcud olmadığını göstərmir. Çünki bəzi həqiqətlər maddi ölçü alətləri ilə deyil, təsirləri və nəticələri ilə anlaşılır.

Başqa bir nümunə düşünək. Radio dalğalarını gözlə görmək olmur. Amma uyğun cihaz vasitəsilə onların mövcudluğu anlaşılır. Əgər biri "mən tərəzi ilə ölçdüm, radio dalğası tapmadım" desə, problem dalğada deyil, istifadə edilən alətdə olar.

Allah anlayışı haqqında da vəziyyət buna bənzəyir. Maddi ölçü alətləri metafizik reallığı tam əhatə edə bilməz.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, mən ağlı görə bilmirəm. Deməli ağıl yoxdur?"

Atası gülümsəyib cavab verir:

— "Sən ağlı görmürsən, amma insanların danışığından və davranışından onun olduğunu anlayırsan."

Hər görünməyən şey yox sayılmır. Bəzən görünməyən şeylər təsirləri ilə bilinir.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir gün bir balıqçı dənizdən qayıdıb dedi:

— "Mən torumu suya atdım və heç bir kiçik canlı tutmadım. Deməli dənizdə mikroskopik canlı yoxdur."

Orada olan alim isə gülümsəyib dedi:

— "Sənin torun böyük balıqlar üçündür. Mikroskopik canlıları tutmaması onların yox olduğunu göstərmir."

İnsan da bəzən maddi alətlərlə metafizik həqiqəti ölçməyə çalışır. Amma alətin məhdud olması, həqiqətin mövcud olmadığını göstərmir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Falsifikasiya prinsipi Allahın yoxluğunu sübut etmir. Çünki həmin

prinsipin özü də laboratoriyada test edilə bilmir. Elm maddi kainatın necə işlədiyini araşdırır, amma metafizik həqiqətləri tam əhatə etmir. Allah anlayışı elmin deyil, əsasən fəlsəfə və metafizikanın mövzusudur."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Laboratoriyada ölçülməyən hər şey mənasız deyil."
"Elmin sərhədi metafizikanın yoxluğu demək deyil."
"Alətin uyğun olmaması, həqiqətin yoxluğu demək deyil."
"Görünməyən şeylər bəzən təsirləri ilə bilinir."
"Elm 'necə' sualını cavablandırır; hər zaman 'niyə' sualını yox."

10) QISA YEKUN

Allah anlayışının laboratoriyada test edilə bilməməsi Onun mənasız olduğunu göstərmir. Çünki elm maddi və müşahidə edilə bilən hadisələri araşdırır, metafizik həqiqətləri deyil. Üstəlik, "yalnız test edilə bilən şeylər mənalıdır" prinsipi öz-özünü elmi şəkildə sübut edə bilmir. İnsan həyatında sevgi, şüur, məna və əxlaq kimi bir çox gerçəklik də laboratoriyada ölçülmür, amma yenə də real qəbul edilir. Buna görə Allah anlayışını sırf elmi test meyarı ilə rədd etmək fəlsəfi baxımdan tam və qəti arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 36

1) İRADIN ÖZÜ

İlahi hipotezin qeyri-proqnozlaşdırıcı olması

Bəzi ateist filosoflar iddia edirlər ki, "Allah" fərziyyəsi elmi nəzəriyyələr kimi konkret və yoxlana bilən proqnozlar vermədiyi üçün izah gücü zəifdir. Onlara görə, güclü nəzəriyyə yalnız keçmişi izah etməməli, həm də gələcək haqqında dəqiq proqnozlar təqdim etməlidir. Fizika müəyyən şəraitdə hansı nəticənin yaranacağını əvvəlcədən deyə bildiyi üçün elmi sayılır. Amma "Allah etdi" ifadəsinin konkret və ölçülə bilən proqnozlar vermədiyi iddia edilir.

Bu arqument xüsusilə Michael Martin kimi ateist filosoflar tərəfindən müdafiə edilmişdir. Onun fikrincə, teizm kainatdakı hadisələri ümumi şəkildə izah etməyə çalışsa da, elmi nəzəriyyələr kimi dəqiq və sınana bilən proqnoz sistemi təqdim etmir.

Mənbə: Michael Martin — *Atheism: A Philosophical Justification*, 1990

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Allah anlayışının məqsədi fizika düsturu kimi gələcək hadisələri hesablamaq deyil. Teizm əsasən "niyə ümumiyyətlə kainat var?", "niyə qanunlar mövcuddur?", "niyə ağıl və şüur var?" kimi metafizik suallara cavab verir. Bundan əlavə, teizm tamamilə proqnozsuz da deyil; əksinə, kainatda nizam, qanunauyğunluq, mənalılıq və əxlaqi şüurun olacağını gözləyir. Məhz elmin mümkün olması belə müəyyən mənada nizamlı kainat gözləntisinə dayanır.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument ilk baxışda çox elmi və məntiqli görünür. Çünki müasir dövrdə insanlar elmi uğurun əsas səbəblərindən birini proqnoz vermək bacarığında görürlər. Astronomiya tutulmaları əvvəlcədən hesablaya bilir, meteorologiya hava dəyişikliklərini müəyyən qədər proqnozlaşdırır, fizika maddələrin davranışını əvvəlcədən müəyyən edir. Buna görə də bəzi insanlar düşünür ki, əgər Allah anlayışı eyni şəkildə ölçülə bilən proqnozlar vermirsə, onda onun izah dəyəri zəifdir.

Amma burada çox mühüm bir qarışıqlıq var: metafizik izahla elmi model eyni şey deyil.

Elm əsasən "təbiət daxilində hansı hadisə necə baş verir?" sualını araşdırır. Teizm isə daha fundamental sual verir: "Niyə ümumiyyətlə təbiət mövcuddur?" Bu iki sahə fərqli səviyyələrdə işləyir.

Məsələn, bir kitab haqqında fizika çox şey deyə bilər: mürəkkəbin tərkibi, kağızın çəkisi, işığın səhifədən necə əks olunduğu və s. Amma kitabın niyə yazıldığını və mənasının nə olduğunu tam izah etməz. Çünki məqsəd və məna məsələsi başqa səviyyəli sualdır.

Allah anlayışı da əsasən bu səviyyədədir. Teizm kainatın içindəki tək-tək hadisələri hesablamaq üçün deyil, bütöv reallığın son əsasını izah etmək üçün ortaya qoyulur.

Digər tərəfdən, "Allah fərziyyəsi heç bir proqnoz vermir" iddiası tam doğru deyil. Əksinə, klassik teizm müəyyən gözləntilər yaradır.

Məsələn, əgər kainat şüurlu və hikmət sahibi Yaradan tərəfindən yaradılıbsa, onda kainatda nizam və qanunauyğunluq gözlənilər. İnsan ağlının kainatı müəyyən qədər anlaya bilməsi də gözlənilər. Riyaziyyatın təbiətə uyğun gəlməsi, fizika qanunlarının sabit işləməsi və kainatın xaotik deyil, anlaşılabilir olması teist baxışla uyğun görünür.

Əslində müasir elmin yaranmasında da bu düşüncənin təsiri olmuşdur. Bir çox elm adamı kainatın rasional Yaradan tərəfindən qurulduğuna inandığı üçün təbiətdə sabit qanunlar axtarmağın mənalı olduğunu düşünürdü.

Burada mühüm məqam budur: teizm "təbiət qanunlarını ləğv edən" model deyil; əksinə, qanunların niyə mövcud olduğunu izah etməyə çalışan metafizik çərçivədir.

Başqa tərəfdən, ateist naturalizmin özündə də ciddi proqnoz problemi var. Əgər kainat tamamilə kor təsadüf və məqsədsiz proseslərin nəticəsidirsə, onda insan ağlının həqiqətə etibarlı şəkildə çata bilməsinə niyə güvənək? Şüursuz maddənin təsadüfi proseslərlə "həqiqəti bilən ağıl" yaratması özü ayrıca fəlsəfi problemdir.

Yəni burada paradoks yaranır: teizm tənqid olunur ki, "proqnoz vermir", amma naturalizm də insan ağlının etibarlılığını tam əsaslandıra bilmir.

Üstəlik, hər həqiqət növü proqnoz vermək məcburiyyətində deyil. Məsələn, tarix elmi keçmiş hadisələri araşdırır, amma gələcəyi fizika kimi hesablaya bilmir. Buna baxmayaraq tarix mənasız sayılmır. Eyni şəkildə

fəlsəfə və metafizika da əsasən reallığın mənasını və əsasını araşdırır.

Burada başqa vacib məqam da var. İnsan çox vaxt Allah anlayışını "təbiət daxilində gizli fiziki obyekt" kimi düşünür. Sonra da soruşur: "Niyə konkret proqnoz vermir?" Halbuki teizmdə Allah kainatın içindəki bir obyekt deyil. O, kainatın və qanunların özündən üstün metafizik əsas kimi düşünülür.

Məsələn, bir romanın müəllifi romanın içindəki personaj deyil. Buna görə personajların fizika qaydaları ilə müəllifi ölçməyə çalışması yanlış yanaşma olar.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Allah anlayışının məqsədi fizika nəzəriyyəsi kimi laboratoriya proqnozları vermək deyil. Teizm əsasən kainatın niyə mövcud olduğunu, niyə qanunauyğun olduğunu və niyə insan ağlının həqiqəti anlaya bildiyini izah etməyə çalışan metafizik çərçivədir. Bundan əlavə, teizm kainatda nizam, məna və rasional quruluş gözləntisi yaratdığı üçün tamamilə "proqnozsuz" da deyil. Buna görə "Allah fərziyyəsi konkret proqnoz vermir" arqumenti teizmi məntiqi olaraq çürüdən qəti arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan kitab oxuyarkən müəllifin məqsədini anlaya bilər, amma kitabın növbəti səhifəsində hansı cümlənin gələcəyini tam proqnozlaşdıra bilməz. Bu, müəllif anlayışını mənasız etməz.

Başqa bir nümunə düşünək. Bir memarın binanı müəyyən məqsədlə tikdiyini anlaya bilərik. Amma bu, binadakı hər gələcək hadisəni əvvəlcədən hesablaya biləcəyimiz mənasına gəlmir. Məqsədi anlamaq başqa şeydir, bütün detalları hesablamaq başqa şey.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, müəllimimin ağıllı olduğunu bilirəm. Amma o, mənim sabah nə edəcəyimi niyə demir?"

Atası cavab verir:

— "Bir insanın ağıllı olması o demək deyil ki, o hər şeyi sənə əvvəlcədən deməlidir."

Allah anlayışı da hər hadisəni insanlara əvvəlcədən hesablamaq üçün deyil, kainatın arxasındakı hikməti anlamaq üçündür.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir gün bir tələbə böyük bir kitabxanaya girdi və dedi:

— "Əgər bu kitabların müəllifi varsa, onda mənə növbəti səhifədə hansı cümlənin yazıldığını əvvəlcədən desin."

Yaşlı kitabxanaçı gülümsəyib cavab verdi:

— "Müəllifin mövcud olması ilə hər detalın sənə əvvəlcədən bildirilməsi eyni şey deyil."

Tələbə bir an düşündü.

Çünki müəllif anlayışı kitabın mənasını izah edirdi, səhifələri əzbər hesablamağı yox.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Teizm fizika düsturu deyil ki, əsas məqsədi laboratoriya proqnozu vermək olsun. O, kainatın niyə mövcud olduğunu və niyə qanunauyğun işlədiyini izah edən metafizik çərçivədir. Üstəlik, teizm kainatda nizam və rasional quruluş gözlədiyi üçün tamamilə proqnozsuz da deyil."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Hər həqiqət növü laboratoriya proqnozu vermir."
"Elm 'necə'ni araşdırır, teizm isə 'niyə'ni."
"Nizamlı kainat özü müəyyən gözlənti yaradır."
"Məna izahı ilə mexaniki hesablama eyni şey deyil."
"Müəllif kitabın mənasını izah edir, hər cümləni əzbər deməyi yox."

10) QISA YEKUN

"Allah fərziyyəsi konkret proqnoz vermir" arqumenti teizmin məqsədini elmi model ilə qarışdırır. Teizm əsasən kainatın mənasını, mövcudluğunu və qanunauyğunluğunu izah edən metafizik çərçivədir. Bundan əlavə, teizm kainatda nizam, rasionallıq və anlaşılabilirlik gözləntisi yaratdığı üçün tamamilə proqnozsuz da deyil. Buna görə Allah anlayışını sırf laboratoriya proqnozu vermədiyi üçün mənasız saymaq fəlsəfi baxımdan tam və qəti nəticə hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 37

1) İRADIN ÖZÜ

Allahın izah gücünün zəifliyi

Bəzi ateist filosoflar iddia edirlər ki, "Allah etdi" ifadəsi əslində həqiqi izah deyil. Onlara görə, bir hadisənin səbəbini açıqlamaq üçün onun necə baş verdiyini göstərmək lazımdır. Amma "Allah etdi" demək sadəcə naməlum bir hadisənin üstünə etiket yapışdırmaq kimidir. Yəni bu düşüncəyə görə, teizm hadisələri həqiqətən açıqlamır; sadəcə onları "ilahi səbəb" adı altında bağlayır.

Bu arqument xüsusilə Daniel Dennett kimi yeni ateist filosoflar tərəfindən müdafiə edilmişdir. Dennett hesab edirdi ki, insan anlamadığı hadisələri "Allah etdi" deyərək izah etdiyini düşünür, amma əslində məsələni daha da sirli hala gətirir.

Mənbə: (Daniel Dennett — *Breaking the Spell*, 2006)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

"Allah etdi" ifadəsi hər zaman "araşdırmanı dayandır" demək deyil. Əksinə, teizm çox vaxt kainatın niyə qanunauyğun və anlaşılabilir olduğunu izah etməyə çalışır. Bundan əlavə, bütün izahlar yalnız mexaniki səbəb göstərməkdən ibarət deyil. Bəzən bir şeyin məqsədini və son əsasını göstərmək də izah sayılır.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument ilk baxışda çox təsirli görünür. Çünki həqiqətən də bəzi insanlar keçmişdə anlamadıqları hadisələri dərhal "möcüzə" və ya "Allahın işi" deyərək izah etməyə çalışıblar. Məsələn, qədim dövrlərdə ildırımın və ya xəstəliklərin səbəbi bilinmədiyi üçün bunlar birbaşa fövqəltəbii qüvvələrlə əlaqələndirilirdi. Elm inkişaf etdikcə isə həmin hadisələrin təbii mexanizmləri aşkar edildi.

Buna görə bəzi ateistlər düşünür ki, "Allah etdi" ifadəsi əslində izah yox, bilməməyin başqa adıdır.

Amma burada çox mühüm bir qarışıqlıq var: mexaniki izahla metafizik izah bir-birinə qarışdırılır.

Elm əsasən hadisələrin "necə" baş verdiyini araşdırır. Məsələn, yağışın necə əmələ gəldiyini meteorologiya izah edir, hüceyrələrin necə işlədiyini biologiya açıqlayır. Amma "niyə ümumiyyətlə qanunlar var?", "niyə kainat anlaşılabilir qurulub?", "niyə heçlik əvəzinə varlıq mövcuddur?" kimi suallar başqa səviyyəli suallardır.

Teizm məhz bu daha fundamental səviyyədə izah təqdim etməyə çalışır. Məsələn, bir kitabı düşünək. Kimya kitabın mürəkkəbini analiz edə bilər, fizika kağızın quruluşunu açıqlaya bilər. Amma kitabın niyə yazıldığını və müəllifin məqsədini bu elmlər tam izah etməz. Çünki məqsəd və məna başqa səviyyəli izah tələb edir.

Allah anlayışı da kainatdakı hadisələrin yerinə qoyulan "boşluq doldurucu" kimi deyil, bütöv reallığın son əsası kimi təqdim olunur.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Əgər biri hər suala düşünmədən "Allah etdi" deyib araşdırmanı dayandırırsa, bu teizmin deyil, yanlış düşüncə tərzinin problemidir. Tarixdə bir çox böyük elm adamı — Nyuton, Kepler, Faraday və başqaları — Allaha inanırdı və məhz kainatın nizamlı yaradıldığına inandıqları üçün təbiət qanunlarını araşdırmağa çalışırdılar.

Yəni teizm tarix boyu hər zaman elmin düşməni olmayıb. Əksinə, bir çox halda kainatın rasional şəkildə qurulduğuna inam elmi araşdırmanı təşviq edib.

Digər tərəfdən, "Allah etdi" ifadəsinin izah olmadığını söyləyənlər özləri də müəyyən nöqtədə son izaha dayanırlar. Məsələn, naturalist düşüncə çox vaxt "təbiət qanunları sadəcə belədir" deyir. Amma "niyə belədir?" sualı yenə qalır.

Burada maraqlı paradoks yaranır. Teizm "Allah son izahdır" dediyi üçün tənqid edilir, amma naturalizm də müəyyən mərhələdə "kainat sadəcə belədir" deyərək dayanır. Yəni hər dünya görüşü bir nöqtədə əsas qəbul etdiyi son prinsipə çatır.

Əsl məsələ budur: hansı izah daha məntiqli və daha əhatəlidir?

Teizm şüur, əxlaq, rasionallıq, kainatdakı nizam və məqsəd hissi kimi anlayışları vahid metafizik çərçivədə izah etməyə çalışır. "Allah etdi" ifadəsi də sadəcə boş söz deyil; kainatın arxasında şüurlu və məqsədli əsas olduğunu bildirən fəlsəfi mövqedir.

Əlbəttə, bu ifadə hər detalı mexaniki şəkildə açıqlamır. Amma hər izah növü mexaniki olmaq məcburiyyətində də deyil.

Məsələn, bir insan soruşsa:

— "Bu ev niyə tikilib?"

və cavab verilsə:

— "Bir ailənin yaşaması üçün."

Bu cavab memarın istifadə etdiyi bütün materialları və texniki detalları izah etməsə də, yenə də həqiqi izahdır. Çünki məqsədi göstərir.

Teizm də kainat haqqında əsasən bu səviyyədə danışır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

"Allah etdi" ifadəsi avtomatik olaraq izahsızlıq demək deyil. Çünki bütün izahlar yalnız mexaniki proses göstərməkdən ibarət deyil. Teizm kainatın son əsasını, nizamını, məqsədini və anlaşılabilirliyini izah etməyə çalışan metafizik çərçivədir. Bundan əlavə, naturalizm də müəyyən nöqtədə "sadəcə belədir" deyərək dayanır. Buna görə "Allah etdi sadəcə etikettir" arqumenti teizmi tam şəkildə çürüdən qəti arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan maşının necə işlədiyini mühərrik sistemi ilə izah edə bilər. Amma "bu maşın niyə istehsal olunub?" sualının cavabı başqa səviyyədədir. Çünki burada məqsəd məsələsi ortaya çıxır.

Başqa bir nümunə düşünək. Bir məktubun mürəkkəbi analiz edilə bilər. Amma məktubun niyə yazıldığını başa düşmək üçün müəllifin niyyətinə baxmaq lazımdır. Məna və məqsəd sadəcə maddi analizlə tam açıqlanmır.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına soruşur:

— "Ata, bu tort necə hazırlanıb?"

Atası resepti danışır.

Sonra uşaq yenə soruşur:

— "Bəs niyə hazırlanıb?"

Atası gülümsəyib cavab verir:

— "Sənin ad gününü sevindirmək üçün."

Birinci cavab "necə"ni açıqlayırdı, ikinci cavab isə "niyə"ni. Hər ikisi fərqli səviyyədə izahdır.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir tələbə muzeydə möhtəşəm tablo gördü və dedi:

— "Bu rəsm haqqında hər şeyi izah edin."

Alim ona boyaların kimyəvi tərkibini, kətanın quruluşunu və istifadə olunan texnikanı danışdı.

Sonra yaşlı rəssam sakitcə dedi:

— "Bunlar rəsmin necə çəkildiyini izah edir. Amma niyə çəkildiyini yox."

Tələbə bir an düşündü.

Çünki bəzi həqiqətlər yalnız mexaniki məlumatla deyil, məqsəd və məna

ilə anlaşılır.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"'Allah etdi' ifadəsi hər zaman izahdan qaçmaq deyil. Teizm hadisələrin mexaniki detallarını yox, kainatın son əsasını və məqsədini açıqlamağa çalışır. Üstəlik, naturalizm də müəyyən nöqtədə 'təbiət sadəcə belədir' deyərək dayanır. Deməli məsələ izahın olub-olmaması deyil, hansı izahın daha məntiqli və əhatəli olmasıdır."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Hər izah mexaniki olmaq məcburiyyətində deyil."
"Elm 'necə'ni izah edir, metafizika isə 'niyə'ni."
"Məqsəd də izah növüdür."
"Bir şeyin mənasını anlamaq, sadəcə materialını bilmək deyil."
"'Allah etdi' ifadəsi boş etiket deyil; metafizik mövqedir."

10) QISA YEKUN

"Allah etdi" ifadəsini sadəcə etikettən ibarət saymaq teizmin həqiqi məqsədini tam əks etdirmir. Teizm kainatdakı hadisələrin yalnız mexaniki tərəfini deyil, bütöv reallığın son əsasını, məqsədini və mənasını izah etməyə çalışır. Üstəlik, hər dünya görüşü müəyyən nöqtədə əsas qəbul etdiyi son prinsipə dayanır. Buna görə məsələ "kim dayanır?" deyil, "hansı izah daha məntiqli və daha əhatəlidir?" sualıdır.

İRAD VƏ CAVAB - 38

1) İRADIN ÖZÜ

İlahi niyyətin qeyri-müəyyənliyi

Bəzi ateist filosoflar iddia edirlər ki, Allah anlayışı hadisələri həqiqətən izah etmir. Çünki əgər Allahın məqsədləri və niyyətləri bilinmirsə, onda dünyada baş verən hadisələri "Allah istədi" deyərək açıqlamaq mümkün olmaz. Onlara görə, bir izahın güclü olması üçün səbəbin necə və nə məqsədlə hərəkət etdiyini müəyyən şəkildə anlamaq lazımdır. Amma Allahın iradəsinin və məqsədlərinin tam bilinmədiyi qəbul edilirsə, onda hər hadisə üçün istənilən izah verilə bilər.

Bu arqument xüsusilə J.L. Mackie tərəfindən müdafiə edilmişdir. Mackie hesab edirdi ki, Allahın məqsədləri haqqında dəqiq və yoxlana bilən məlumat olmadığı üçün teizm hadisələri konkret şəkildə açıqlamaq gücündə deyil.

Mənbə: (J.L. Mackie — *The Miracle of Theism*, 1982)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

İnsanın Allahın bütün məqsədlərini tam bilməməsi, heç bir məqsədin olmadığı mənasına gəlmir. Məhdud ağılın sonsuz hikməti tam əhatə edə bilməməsi təbiidir. Üstəlik, gündəlik həyatda da insanlar bir çox hadisənin bütün səbəblərini bilmədən müəyyən məqsəd və nizam olduğunu qəbul edirlər.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument ilk baxışda olduqca məntiqli görünür. Çünki həqiqətən də

insan "Allah niyə belə etdi?" sualına hər zaman tam və qəti cavab verə bilmir. Dünyada bəzən insanı heyrətləndirən, kədərləndirən və ya anlaşılmaz görünən hadisələr baş verir. Bəzi filosoflar da məhz buradan çıxış edərək deyirlər ki, əgər Allahın məqsədləri bilinmirsə, onda hadisələri "ilahi plan" ilə izah etmək zəif yanaşmadır.

Amma burada mühüm məntiqi fərq nəzərdən qaçırılır: bir məqsədi tam bilməmək, həmin məqsədin mövcud olmadığını göstərmir.

İnsan həyatda bunun çox nümunəsini yaşayır. Bir uşaq ağır dərs proqramını və ya valideyninin sərt davranışını anlaya bilməyə bilər. Hətta bəzən müəllimin niyə onu imtahan etdiyini də mənasız hesab edə bilər. Amma uşağın məqsədi tam görə bilməməsi müəllimdə və ya valideyndə məqsəd olmadığı mənasına gəlmir.

Əslində burada problem insan ağlının məhdudluğu ilə bağlıdır. İnsan zaman və məkan içində yaşayan məhdud varlıqdır. Hadisələrin yalnız müəyyən hissəsini görür. Gələcəyi tam bilmir, keçmişin bütün əlaqələrini dərk etmir və nəticələrin hamısını hesablaya bilmir. Buna görə də bəzi hadisələrin hikmətini dərhal anlaya bilməməsi təəccüblü deyil.

Bu vəziyyət kiçik bir parçaya baxaraq bütöv rəsmi mühakimə etməyə bənzəyir. İnsan çox vaxt həyatın yalnız bir səhifəsini görür, amma bütöv kitabı yox.

Burada başqa vacib məqam da var. Teizm heç vaxt "insan Allahın bütün məqsədlərini tam bilir" iddiasını irəli sürmür. Əksinə, klassik İslam düşüncəsində Allahın elminin sonsuz, insan bilgisinin isə məhdud olduğu qəbul edilir. Buna görə bəzi hikmətlərin insan tərəfindən tam dərk edilməməsi gözlənilən haldır.

Amma bu, "heç nə bilinmir" demək də deyil.

İslam baxışında Allahın müəyyən ümumi məqsədləri və hikmətləri insanlara bildirilmişdir: ədalət, imtahan, mənəvi inkişaf, mərhəmət, azad iradə və hikmət kimi anlayışlar bunlardan bəzilərıdir. Yəni insan bütün detalları bilməsə də, ümumi çərçivəni anlaya bilir.

Məsələn, bir həkimin əməliyyat etdiyini görən insan onun tibbi biliklərinin bütün detallarını bilməyə bilər. Amma yenə də əməliyyatın məqsədinin xəstəni sağaltmaq olduğunu anlayır. Məqsədin bütün incəliklərini bilməmək, ümumi niyyəti tamamilə naməlum etməz.

Digər tərəfdən, bu arqument naturalist dünyagörüşündə daha ciddi problem yarada bilər. Əgər kainat kor və məqsədsiz təsadüfün nəticəsidirsə, onda ümumiyyətlə "məqsəd" anlayışının özü necə izah ediləcək? İnsan niyə kainatda məna və məqsəd axtarır? Məqsədsiz maddənin içindən "məna" anlayışının necə çıxdığı özü ayrıca fəlsəfi sualdır.

Burada maraqlı paradoks yaranır. Ateist düşüncə teizmi "məqsədlər tam bilinmir" deyə tənqid edir, amma naturalizmdə ümumiyyətlə obyektiv məqsəd anlayışı daha böyük problemə çevrilir.

Üstəlik, gündəlik həyatda insanlar bir çox şeyi dolayı şəkildə anlayırlar. Heç kim bir memarın beynindəki bütün fikirləri tam bilmir, amma binadakı

uyğunluq və planlı quruluş onun məqsədlə tikildiyini göstərir. Eyni şəkildə, kainatdakı nizam, rasionallıq və həyat üçün uyğunluq da bir çox insan üçün məqsədli yaradılışa işarə kimi görünür.

Burada əsas məsələ budur: tam biliyə sahib olmamaq ilə ümumiyyətlə heç nə bilməmək eyni şey deyil.

Bir insan okeanın hamısını içə bilməz. Amma bu, okeanın mövcud olmadığını göstərməz.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

İnsanın Allahın bütün məqsədlərini tam bilməməsi teizmi məntiqsiz etməz. Çünki məhdud ağlın sonsuz hikməti tam əhatə edə bilməməsi təbii haldır. Üstəlik, məqsədlərin bütün detallarını bilməmək onların ümumiyyətlə mövcud olmadığını göstərmir. Teizm ən azından kainatda nizam, hikmət və məqsəd olduğunu müdafiə edən metafizik çərçivə təqdim edir. Buna görə "ilahi niyyət bilinmir" arqumenti Allahın yoxluğunu qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir uşaq xəstəxanada əməliyyat olunarkən ağrı çəkə bilər və həkimin niyə bunu etdiyini anlaya bilməz. Amma onun anlamaması əməliyyatın məqsədsiz olduğunu göstərmir.

Başqa bir nümunə düşünək. Bir tələbə müəllimin niyə çətin imtahan verdiyini anlaya bilməyə bilər. Amma müəllimin məqsədi tələbəni alçaltmaq yox, inkişaf etdirmək ola bilər.

İnsan da həyatda bəzən hadisələrin yalnız ağrılı tərəfini görür, amma bütün nəticələri görə bilmir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq anasına deyir:

— "Ana, sən niyə mənə acı dərman verirsən?"

Anası cavab verir:

— "Çünki sağalmağın üçün lazımdır."

Uşaq dərmanın dadını anlayır, amma onun arxasındakı bütün tibbi səbəbləri bilmir. Buna baxmayaraq, anasının məqsədinin pislik olmadığını sonradan anlayır.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir oğlan bir gün atasının böyük bir gəmi düzəltdiyini gördü. Taxtalar kəsilir, mismarlar vurulur, hər tərəf qarışıq görünürdü.

Oğlan dedi:

— "Ata, bu nə qarışıqlıqdır?"

Atası gülümsəyib cavab verdi:

— "Sən hələ gəminin tamamını görmürsən."

Aylar sonra gəmi hazır oldu. O zaman oğlan əvvəlki qarışıqlığın əslində planın bir hissəsi olduğunu anladı.

İnsan da çox vaxt həyatın yalnız yarımçıq hissələrini gördüyü üçün bəzi hadisələri mənasız hesab edir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"İnsanın Allahın bütün məqsədlərini tam bilməməsi, həmin məqsədlərin olmadığı mənasına gəlmir. Məhdud ağıl sonsuz hikməti tam əhatə edə bilməz. Üstəlik, gündəlik həyatda da insanlar bir çox planın bütün detallarını bilmədən məqsəd və nizam olduğunu qəbul edirlər."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Məhdud ağıl sonsuz hikməti tam əhatə edə bilməz."
"Hikməti görməmək, hikmətin olmadığı demək deyil."
"Tam bilməmək ilə heç nə bilməmək eyni deyil."
"İnsan çox vaxt yalnız səhifəni görür, bütöv kitabı yox."
"Qarışıqlıq bəzən yarımçıq görünən nizamdır."

10) QISA YEKUN

"Allahın məqsədləri tam bilinmir" arqumenti ilk baxışda güclü görünə bilər. Amma insanın bütün hikmətləri tam dərk edə bilməməsi, həmin hikmətlərin olmadığı mənasına gəlmir. Məhdud insan ağlının sonsuz və hərtərəfli ilahi biliyi tam əhatə edə bilməməsi təbii haldır. Üstəlik, teizm kainatda nizam, məqsəd və hikmət olduğunu müdafiə edən ümumi metafizik çərçivə təqdim edir. Buna görə ilahi niyyətin bütün detalları bilinmir deyə Allah anlayışını mənasız saymaq fəlsəfi baxımdan qəti nəticə hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 39

1) İRADIN ÖZÜ

Epistemik qeyri-müəyyənlik arqumenti

Bəzi ateist filosoflar iddia edirlər ki, Allah haqqında etibarlı və obyektiv bilik əldə etmək üçün dəqiq metod yoxdur. Onlara görə, elm müşahidə, təcrübə və təkrarlana bilən nəticələrə əsaslanır. Amma Allah anlayışı bu metodlarla birbaşa yoxlana bilmədiyi üçün, insanlar yalnız fərziyyələr və şəxsi inanclar səviyyəsində qalırlar.

Bu arqument xüsusilə analitik fəlsəfə daxilində geniş müzakirə edilmişdir. Michael Scriven kimi filosoflar düşünürdülər ki, bir iddianın ciddi bilgi hesab olunması üçün onu yoxlamağa imkan verən etibarlı metod olmalıdır. Əgər müxtəlif insanlar fərqli dinlərə və fərqli Allah anlayışlarına inanırlarsa, onda hansı metodun həqiqətən doğru nəticə verdiyi sual altına düşür.

Mənbə: Michael Scriven — analitik fəlsəfə yazıları

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Allah haqqında bilik əldə etməyin laboratoriya üsulu ilə olmaması, ümumiyyətlə heç bir etibarlı metod olmadığı mənasına gəlmir. İnsan həyatda bir çox həqiqəti yalnız fiziki təcrübə ilə deyil; məntiq, şüur, əxlaq, tarix və fəlsəfi nəticə çıxarma yolu ilə anlayır. Allah məsələsi də əsasən metafizik və fəlsəfi sahəyə aid olduğu üçün, ona uyğun metodlar tələb edir.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument ilk baxışda olduqca güclü görünür. Çünki müasir dövrdə insanlar "etibarlı bilgi" anlayışını əsasən elm və laboratoriya ilə əlaqələndirirlər. Buna görə də bəzi insanlar düşünür ki, əgər Allah haqqında fizikadakı kimi ölçülə bilən və hamı tərəfindən təkrarlanan nəticələr yoxdursa, onda burada qəti bilgi əldə etmək mümkün deyil.

Amma burada çox mühüm bir məntiqi qarışıqlıq var: bütün həqiqət növlərinə eyni metod tətbiq edilir.

Halbuki insan biliyi yalnız laboratoriyadan ibarət deyil.

Məsələn, heç kim "ədalət", "sevgi", "şüur", "məna" və ya "əxlaq" anlayışlarını mikroskop altında ölçmür. Riyaziyyatın əsas prinsipləri də laboratoriyada təcrübə ilə sübut edilmir. İnsan başqasının şüura sahib olduğunu da birbaşa görmür; davranışlardan və məntiqi nəticədən anlayır.

Deməli insan biliyi müxtəlif metodlarla əldə olunur.

Elm maddi kainatı araşdırmaq üçün çox güclü vasitədir. Amma metafizik məsələlər — məsələn varlığın son səbəbi, şüurun mahiyyəti, əxlaqın əsası və Allah anlayışı — yalnız laboratoriya ilə məhdudlaşdırıla bilməz.

Əslində gündəlik həyatda insanların çoxu dolayı biliklə yaşayır. Heç kim tarixdə yaşamış bütün insanları şəxsən görməyib, amma etibarlı şahidlik və məntiqi nəticə ilə onların mövcudluğunu qəbul edir. Heç kim başqa insanların daxili şüurunu birbaşa müşahidə etmir, amma davranışlardan onların düşünən varlıq olduğunu anlayır.

Teizm də müəyyən mənada buna bənzər şəkildə işləyir. Kainatdakı nizam, fizika qanunlarının uyğunluğu, şüurun mövcudluğu, əxlaqi hiss və insan ağlının rasionallığı kimi faktorlar bir çox filosof üçün Yaradanın mövcudluğuna işarə kimi görünür.

Burada başqa vacib məsələ də var. Ateist düşüncə çox vaxt "Allah haqqında qəti metod yoxdur" deyərək teizmi tənqid edir. Amma əslində naturalist dünyagörüşündə də bir çox fundamental qəbul birbaşa laboratoriya ilə sübut edilmir.

Məsələn:

- İnsan ağlının həqiqətə çata bilməsinə niyə güvənirik?
- Məntiq qanunlarının obyektiv olduğuna necə əmin oluruq?
- Təbiətin sabah da eyni qanunlarla işləyəcəyini nə tam zəmanət verir?

Bunlar elmin özünün dayandığı fəlsəfi əsaslardır. Amma onların hamısı ayrıca laboratoriya təcrübəsi ilə sübut edilmir.

Burada maraqlı paradoks yaranır. Bəzi insanlar yalnız empirik biliyi qəbul etdiklərini deyirlər, amma bu prinsipin özü empirik şəkildə sübut edilə bilmir.

Yəni "yalnız müşahidə edilən şey bilikdir" iddiasının özü müşahidə ilə sübut olunmur. Bu isə göstərir ki, insan düşüncəsi istər-istəməz müəyyən fəlsəfi prinsiplərə söykənir.

Digər tərəfdən, Allah haqqında biliyin tam olmaması ilə ümumiyyətlə mümkün olmaması eyni şey deyil.

İnsan okeanın bütün suyunu içə bilməz, amma okeanın mövcud olduğunu bilir.

Eyni şəkildə, insan Allahın zatını tam əhatə edə bilməsə də, müəyyən əlamətlər və məntiqi nəticələr vasitəsilə Onun varlığı haqqında bilgi əldə edə bilər.

Burada əsas məsələ budur: bir sahəyə aid metod başqa sahəyə məcburi şəkildə tətbiq ediləndə yanlış nəticələr ortaya çıxır.

Məsələn, musiqinin gözəlliyini tərəzi ilə ölçmək mümkün deyil. Amma bu, musiqinin gözəlliyinin mövcud olmadığını göstərmir. Çünki istifadə edilən alət uyğun deyil.

Allah məsələsində də vəziyyət buna bənzəyir. Maddi alətlər metafizik reallığı tam əhatə etməyə yetməz.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Allah haqqında laboratoriya tipli bilgi əldə edilməməsi, ümumiyyətlə heç bir etibarlı metod olmadığı mənasına gəlmir. İnsan biliyi yalnız empirik müşahidədən ibarət deyil; məntiq, fəlsəfə, əxlaq, tarix və rasional nəticə çıxarma da bilgi yollarıdır. Teizm də əsasən bu sahələrdə arqumentlər təqdim edir. Buna görə "Allah haqqında etibarlı metod yoxdur" arqumenti teizmi qəti şəkildə çürüdən fəlsəfi arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan dostunun onu sevdiyini laboratoriyada ölçə bilməz. Amma davranışlardan, sözlərdən və münasibətdən bunu anlayır. Yəni bəzi həqiqətlər dolayı yollarla bilinir.

Başqa bir nümunə düşünək. Heç kim tarixdə yaşamış bütün hökmdarları öz gözü ilə görməyib. Amma sənədlər, şahidliklər və nəticələr vasitəsilə onların mövcudluğu qəbul edilir.

Allah haqqında düşüncə də çox vaxt bu cür rasional nəticə çıxarma üzərində qurulur.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir gün bir uşaq müəlliminə dedi:

— "Mən küləyi görə bilmirəm. Deməli külək yoxdur?"

Müəllim pəncərəni göstərib soruşdu:

— "Bəs ağacların yellənməsini necə izah edirsən?"

Uşaq çöldə hərəkət edən yarpaqlara baxdı və susdu.

Müəllim dedi:

— "Bəzi şeylər gözlə görünməz, amma təsiri ilə öz varlığını göstərər."

İnsan da həyatda hər həqiqəti birbaşa görməyə çalışır. Halbuki görünməyən bir çox şey, qoyduğu iz və təsirlə anlaşılır.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir nəfər gecə əlində kiçik fənərlə dağa baxıb dedi:

— "Bu işıq yalnız yaxınlığı göstərir. Deməli uzaqda heç nə yoxdur."

Yanındakı müdrik adam cavab verdi:

— "Fənərin gücü azdır deyə dağ yox olmur. Sadəcə sənin işığın hər yerə çatmır."

Səhər günəş doğanda adam uzaqda meşələri, qayaları və yolları aydın şəkildə gördü.

İnsan da bəzən öz biliyinin və imkanlarının çatdığı qədərini həqiqət hesab edir. Halbuki görə bilmədiyimiz şeylərin olmaması deyil, bizim onları dərk etməkdə məhdud olmağımız mümkündür.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Allah haqqında laboratoriya üsulu ilə bilgi əldə edilməməsi, ümumiyyətlə heç bir etibarlı metod olmadığı mənasına gəlmir. İnsan yalnız empirik yolla deyil; məntiq, fəlsəfə, əxlaq və rasional nəticə çıxarma ilə də bilgi əldə edir. Teizm də məhz bu sahələrdə arqumentlər təqdim edir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Hər həqiqət laboratoriyada ölçülmür."
"Məhdud alət bütün reallığı əhatə etməz."
"Dolayı bilik də həqiqi bilik ola bilər."
"Empirizm özü də tam empirik şəkildə sübut edilmir."
"Görünməyən şeylər bəzən əlamətləri ilə tanınır."

10) QISA YEKUN

Epistemik qeyri-müəyyənlik arqumenti ilk baxışda güclü görünə bilər. Amma bu arqument çox vaxt insan biliyini yalnız laboratoriya və empirik müşahidə ilə məhdudlaşdırır. Halbuki insan məntiq, fəlsəfə, tarix, əxlaq və rasional nəticə çıxarma vasitəsilə də bilgi əldə edir. Allah anlayışı da əsasən metafizik sahəyə aid olduğu üçün, ona uyğun düşüncə metodları tələb edir. Buna görə "Allah haqqında etibarlı metod yoxdur" iddiası teizmi qəti şəkildə çürüdən tam fəlsəfi arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 40

1) İRADIN ÖZÜ

Skeptik teizmə qarşı tənqid

Bəzi teist filosoflar dünyadakı şər, əzab və anlaşılmaz hadisələr qarşısında belə bir cavab verirlər: "İnsan Allahın bütün hikmətini tam anlaya bilməz." Bu yanaşma fəlsəfədə çox vaxt "skeptik teizm" adlandırılır. Yəni insan ağlı məhdud olduğu üçün, bəzi hadisələrin arxasındakı ilahi məqsədi görə bilməməsi normal sayılır.

Lakin bəzi ateist filosoflar bu yanaşmanı tənqid etmişdir. Onların fikrincə, əgər "Allahın hikməti bilinməz" arqumenti həddindən artıq geniş istifadə edilərsə, onda hər şeyi əsaslandırmaq mümkün olar. Belə olduqda isə arqument izah gücünü itirər. Çünki istənilən hadisə — istər yaxşı, istər pis — "Allahın gizli hikməti" deyərək müdafiə edilə bilər.

Bu tənqidi xüsusilə Stephen Law məşhurlaşdırmışdır. O, "Evil-God Challenge" adlı arqumentində belə sual verir: əgər insanlar dünyadakı şəri

"Allahın bilinməyən hikməti" ilə izah edə bilirlərsə, onda nəzəri olaraq "pis Allah" anlayışı da eyni şəkildə müdafiə edilə bilər.

Mənbə: Stephen Law — The Evil-God Challenge, 2010

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

"İnsan Allahın bütün hikmətini bilməz" demək "hər şey məntiqlidir" demək deyil. Skeptik teizm bütün ağlı və əxlaqı ləğv etmir; sadəcə insan bilgisinin məhdud olduğunu qəbul edir. Üstəlik, İslam və klassik teizm Allahın həm hikmətli, həm ədalətli, həm də xeyir sahibi olduğunu əsas prinsip kimi qəbul edir. Buna görə "gizli hikmət" anlayışı istənilən ziddiyyəti kor-koranə əsaslandırmaq üçün açıq çek deyil.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument ilk baxışda olduqca güclü görünür. Çünki həqiqətən də "Allahın hikmətini bilmirik" ifadəsi diqqətsiz istifadə olunsa, insanı hər şeyi sorğusuz qəbul etməyə aparar. Əgər hər hadisəyə sadəcə "gizli hikmət var" deyilib müzakirə bağlanarsa, onda ağıl, məntiq və əxlaqi düşüncə zəifləyə bilər.

Amma burada mühüm fərq nəzərdən qaçırılır: klassik teizm heç vaxt "hər şey avtomatik olaraq yaxşıdır" demir.

Əksinə, İslam düşüncəsində insanın ağlı, vicdanı və əxlaqi məsuliyyəti real qəbul edilir. Zülm yenə zülmdür, haqsızlıq yenə haqsızlıqdır. İnsan pisliyi pis kimi tanımağa davam edir. Skeptik teizmin əsas iddiası isə bundan ibarətdir ki, insan bəzi hadisələrin bütün nəticələrini və bütün əlaqələrini görə bilməz.

Bu, çox mühüm fərqdir.

Məsələn, bir həkim xəstəyə ağrılı əməliyyat edəndə xəstə həmin ağrının səbəbini tam anlamaya bilər. Amma bu, "hər ağrı yaxşıdır" demək deyil. Sadəcə bəzi ağrıların daha böyük məqsədə xidmət edə biləcəyi qəbul edilir.

Skeptik teizm də məhz bu qədərini deyir: insan hər hadisənin bütün metafizik nəticələrini tam görə bilməz.

Stephen Law isə belə düşünür: əgər "gizli hikmət" anlayışı qəbul edilirsə, onda nəzəri olaraq "pis Allah" anlayışı da müdafiə oluna bilər. Amma burada ciddi problem var. Çünki klassik teizmdə Allah anlayışı yalnız "güc sahibi varlıq" kimi təqdim edilmir; O, eyni zamanda mütləq xeyir, hikmət və ədalət sahibi olaraq qəbul edilir.

Yəni teizmdə Allahın mahiyyəti ilə kainatdakı ümumi nizam arasında uyğunluq qurulur.

Halbuki "pis Allah" modeli daxili ziddiyyət daşıyır. Çünki dünyada yalnız şər yoxdur. Sevgi, mərhəmət, dostluq, şəfqət, gözəllik, fədakarlıq və xoşbəxtlik də mövcuddur. Əgər kainatı tamamilə "pis varlıq" idarə edirsə, onda bu qədər yaxşılığın və estetik harmoniyanın izahı daha çətinləşir.

Stephen Law bu problemi "pis Allah yaxşılıqları daha böyük pislik üçün verir" deyərək cavablandırmağa çalışır. Amma burada model getdikcə süni görünməyə başlayır. Çünki klassik teizm kainatdakı həm yaxşılığı, həm

çətinliyi vahid hikmət çərçivəsində izah etməyə çalışdığı halda, "pis Allah" modeli insan təcrübəsinin böyük hissəsinə zidd görünür.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Skeptik teizm ağlı tam ləğv etmir. Sadəcə insan bilgisinin məhdud olduğunu qəbul edir.

Əslində bu fikir gündəlik həyatda da qəbul edilir.

İnsan çox vaxt hadisələrin bütün nəticələrini əvvəlcədən görə bilmir. Bəzən illər sonra anlayır ki, vaxtilə "pislik" hesab etdiyi hadisə həyatında mühüm dönüş nöqtəsi olub. Bu, insanın hər şeyi dərhal və tam görə bilmədiyini göstərir.

Burada əsas məntiq budur: məhdud biliyə sahib olmaq ilə tamamilə məlumatsız olmaq eyni şey deyil.

Bir insan xəritəyə baxaraq bütün şəhəri anlaya bilər, amma hər evin içini görə bilməz. Məhdud baxış bütöv reallığın tam inkarı demək deyil.

Digər tərəfdən, skeptik teizm heç də "sorğu-sual etməyin" demir. İslam düşüncəsində insanın düşünməsi, araşdırması və hikmət axtarması təşviq edilir. Sadəcə insan ağlının sonsuz ilahi bilgini tam əhatə edə bilməyəcəyi qəbul edilir.

Bu isə əslində təvazökar epistemologiyadır, kor-koranə düşüncə deyil.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Skeptik teizm "hər şey avtomatik olaraq yaxşıdır" iddiası deyil. O, sadəcə insan bilgisinin məhdud olduğunu və bəzi hadisələrin bütün nəticələrinin dərhal görülə bilməyəcəyini qəbul edir. Üstəlik, klassik teizm Allahı mütləq hikmət, ədalət və xeyir sahibi kimi qəbul etdiyi üçün, "gizli hikmət" anlayışı istənilən ziddiyyəti kor-koranə əsaslandırmaq üçün istifadə edilmir. Buna görə "skeptik teizm hər şeyi mənasız edir" arqumenti teizmi qəti şəkildə çürüdən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir uşaq müəllimin niyə çətin imtahan verdiyini anlaya bilməyə bilər. Amma bu, müəllimin məqsədsiz davrandığını göstərmir. Sadəcə şagird bütöv planı tam görə bilmir.

Başqa bir nümunə düşünək. İnsan əməliyyat zamanı çəkdiyi ağrını mənasız hesab edə bilər. Amma sonradan anlayır ki, həmin ağrı sağlamlığa aparan yolun bir hissəsi idi.

Bəzi hadisələr də həyatın yalnız bir anına baxanda mənasız görünə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir tələbə müəlliminə dedi:

— "Müəllim, niyə bizi bu qədər çətin imtahanlardan keçirirsiniz?"

Müəllim əlindəki kömür parçasını göstərib dedi:

— "Təzyiq görməyən kömür adi daş kimi qalır. Amma illərlə təzyiqə dözən kömür almaz olur."

Tələbə əvvəlcə susdu. Sonra anladı ki, bəzi çətinliklər insanı sındırmaq üçün deyil, onu daha güclü və dəyərli etmək üçündür.

İnsan çox vaxt yaşadığı sıxıntının ağırlığını hiss edir, amma onun

daxilində formalaşdırdığı gücü dərhal görə bilmir.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir uşaq atasının bağçada ağac budadığını görüb təəccüblə soruşdu:

— "Ata, niyə sağlam budaqları kəsirsən? Axı ağaca zərər verirsən."

Atası sakitcə cavab verdi:

— "İndi belə görünür. Amma bəzi budaqlar kəsilməsə, ağac nə güclü böyüyər, nə də yaxşı meyvə verər."

Aylar keçdi. Yaz gəldi. Ağac əvvəlkindən daha gur yarpaqladı və bol meyvə verdi.

Uşaq o zaman anladı ki, insan bəzən gördüyü anlıq mənzərəyə görə hökm verir. Halbuki bəzi itkilər, çətinliklər və dəyişikliklər daha gözəl nəticələrin başlanğıcı olur.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"İnsan Allahın bütün hikmətini tam bilməyə bilər, amma bu 'hər şey əsaslandırılır' demək deyil. Klassik teizm Allahı mütləq hikmət və xeyir sahibi kimi qəbul edir. Skeptik teizm sadəcə insan bilgisinin məhdud olduğunu deyir; ağlı və əxlaqı ləğv etmir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Hikməti görməmək, hikmətin olmadığı demək deyil."
"Məhdud ağıl sonsuz biliyi tam əhatə edə bilməz."
"Tam bilməmək ilə heç nə bilməmək eyni deyil."
"Bəzi həqiqətlər yalnız bütöv mənzərədə anlaşılır."
"Xalçaya altdan baxan qarışıqlıq görər, üstdən baxan isə naxış."

10) QISA YEKUN

Skeptik teizmə qarşı tənqid ilk baxışda güclü görünə bilər. Amma klassik teizm "hər şey avtomatik olaraq yaxşıdır" demir. O, sadəcə insan bilgisinin məhdud olduğunu və bəzi hadisələrin bütün hikmətinin dərhal görülə bilməyəcəyini qəbul edir. Üstəlik, İslam baxışında Allah mütləq hikmət, ədalət və xeyir sahibi kimi qəbul edilir. Buna görə "gizli hikmət" anlayışı kor -koranə bəhanə deyil; məhdud insan ağlı ilə sonsuz ilahi biliyin fərqini qəbul edən metafizik yanaşmadır.

İRAD VƏ CAVAB - 41

1) İRADIN ÖZÜ

"Evil-God Challenge"

Bu arqument müasir ateist fəlsəfədə xüsusilə Stephen Law tərəfindən məşhurlaşdırılmışdır. Law belə bir sual verir: əgər insanlar dünyadakı şərə baxmayaraq "xeyirxah Allah" inancını müdafiə edə bilirlərsə, onda eyni məntiqlə "pis Allah" anlayışı da müdafiə edilə bilməzmi?

Onun fikrincə, teistlər dünyadakı şəri müxtəlif yollarla izah etməyə çalışırlar: "azad iradə", "imtahan", "gizli hikmət", "daha böyük xeyir" və s. Amma əgər bu cür izahlar qəbul edilirsə, onda nəzəri olaraq "pis Allah" inanan biri də dünyadakı yaxşılıqları "daha böyük pislik üçün vasitə",

“aldadıcı rahatlıq” və ya “keçici ləzzət” kimi izah edə bilər.

Stephen Law buradan belə nəticə çıxarmağa çalışır: əgər “pis Allah” modeli absurd görünürsə, onda eyni arqumentlə “tam xeyirxah Allah” modeli də problemli görünməlidir.

Mənbə: Stephen Law — The Evil-God Challenge, 2010

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

“Pis Allah” modeli ilə klassik teizm eyni səviyyədə deyil. Çünki dünyada yalnız şər yox, çox böyük miqdarda nizam, gözəllik, mərhəmət, sevgi və yaxşılıq da mövcuddur. Klassik teizm bu qarışıq reallığı vahid hikmət çərçivəsində izah etməyə çalışır. “Pis Allah” modeli isə kainatdakı yaxşılıqları izah etmək üçün süni və məcburi izahlara möhtac qalır.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument ilk baxışda olduqca təsirli görünür. Çünki insan doğrudan da belə düşünə bilər: əgər dünyadakı şər “xeyirxah Allah” ilə uyğunlaşdırılırsa, niyə dünyadakı yaxşılıq “pis Allah” ilə uyğunlaşdırılmasın?

Amma burada çox mühüm bir fərq nəzərdən qaçırılır: klassik teizm ilə “pis Allah” modeli simmetrik deyil.

Yəni zahirdə bənzər görünsələr də, mahiyyət etibarilə eyni gücdə arqumentlər deyillər.

Çünki insan təcrübəsinə bütöv baxdıqda, kainat tamamilə şər üzərində qurulmuş reallıq kimi görünmür. Əksinə, həyatın içində ağrı olduğu qədər sevgi də var; xəyanət olduğu qədər mərhəmət də var; ölüm olduğu qədər həyat və gözəllik də mövcuddur.

İnsan dünyanı yalnız əzab kimi yaşamır. Ana sevgisi, dostluq, şəfqət, vicdan, fədakarlıq, estetik gözəllik, təbiətdəki harmoniya və insanın yaxşılığa meyli kimi saysız nümunə mövcuddur.

Burada əsas fərq ortaya çıxır: klassik teizm dünyadakı yaxşılığı əsas, şəri isə müəyyən hikmət və azad iradə çərçivəsində ikinci dərəcəli problem kimi izah etməyə çalışır. “Pis Allah” modeli isə dünyadakı açıq və geniş yaxşılıqları “əslində gizli pislikdir” deyə zorla şərh etməyə məcbur qalır.

Bu isə nəzəriyyəni təbii deyil, süni göstərir.

Məsələn, bir insan günəşin işığını görüb “əslində bu qaranlıqdır” deməyə çalışsa, bunu davam etdirmək üçün getdikcə daha çox məcburi izah gətirməli olar. “Pis Allah” modeli də çox vaxt belə görünür.

Digər tərəfdən, insan fitrəti də burada mühüm rol oynayır. İnsan vicdanı yaxşılıq ilə pislik arasında real fərq hiss edir. Mərhəməti təbii olaraq yüksək, xəyanəti isə aşağı hesab edir. Əgər kainatın əsası tamamilə “pislik” üzərində qurulsaydı, insanın yaxşılığa bu qədər güclü meyli və vicdani yaxınlığı daha qəribə görünərdi.

Üstəlik, təbiətdəki ümumi nizam və həyat üçün uyğunluq da burada mühüm məsələdir. Kainat tam xaotik və tam dağıdıcı deyil. Əksinə, həyatın mümkün ola biləcəyi həssas ölçülərlə işləyir. Fizika qanunları sabitdir, riyazi uyğunluq mövcuddur və kainat anlaşılabilir quruluşa malikdir.

Əgər “pis Allah” modeli doğru olsaydı, tamamilə nizamsız, yalnız əzab

istehsal edən və yaşama imkan verməyən reallıq daha gözlənilən görünərdi.

Burada başqa mühüm məqam da var. Stephen Law "pis Allah" modelini əsasən skeptik teizmi tənqid etmək üçün istifadə edir. Yəni o demək istəyir ki, əgər "gizli hikmət" arqumenti qəbul edilirsə, onda istənilən model müdafiə edilə bilər.

Amma klassik teizm kor-koranə "gizli hikmət" arqumentinə söykənmir. O, Allahın mütləq xeyir, hikmət və ədalət sahibi olduğunu əsas prinsip kimi qəbul edir və kainatdakı ümumi nizamı bu çərçivədə oxuyur.

"Pis Allah" modeli isə insan təcrübəsinin böyük hissəsinə zidd gedir.

Əslində burada çox sadə məntiq var: bir nəzəriyyə reallığın ümumi mənzərəsinə nə qədər uyğun gəlirsə, o qədər güclü görünür.

Klassik teizm insanın həm yaxşılıq, həm şər, həm azad iradə, həm vicdan, həm də həyatdakı məqsəd hissi ilə uyğun gələn bütöv çərçivə təqdim etməyə çalışır. "Pis Allah" modeli isə yaxşılıqları daim izah etməyə məcbur qaldığı üçün getdikcə daha süni görünür.

Bu vəziyyət xəstəliyi əsas qəbul edib sağlamlığı "qəribə istisna" kimi izah etməyə bənzəyir. Halbuki insan həyatı bütöv şəkildə yalnız xəstəlikdən ibarət deyil.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

"Evil-God Challenge" ilk baxışda simmetrik arqument kimi görünsə də, klassik teizm ilə "pis Allah" modeli eyni gücdə deyil. Çünki kainatda yalnız şər deyil, çox böyük miqdarda yaxşılıq, nizam, mərhəmət və gözəllik də mövcuddur. Klassik teizm bunları əsas reallıq kimi qəbul edir, şəri isə müəyyən hikmət və azad iradə çərçivəsində izah etməyə çalışır. "Pis Allah" modeli isə dünyadakı yaxşılıqları izah etmək üçün daha çox süni və məcburi şərhlərə ehtiyac duyur. Buna görə bu arqument teizmi qəti şəkildə çürüdən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan bir bağa girsə və orada minlərlə sağlam ağac, rəngli güllər və gözəl nizam görsə, sonra bir neçə qurumuş yarpağa baxıb "burada hər şey məhv olmaq üçün qurulub" desə, bu bütöv mənzərə ilə uyğun görünməz.

Başqa bir nümunə düşünək. Bir məktəbdə bəzi çətin imtahanların olması məktəbin "şagirdlərə nifrət etdiyi" mənasına gəlmir. Çünki ümumi məqsəd inkişaf və öyrətməkdir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Əgər dünyada pis şeylər varsa, bəlkə hər şey pisdir?"

Atası cavab verir:

— "Bəs sevgi, dostluq və yaxşı insanlar?"

Uşaq bir az düşünür.

Çünki dünyada yalnız pislik yoxdur.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir oğlan bir gün böyük bir rəsm sərgisinə getdi. Divarda çox gözəl tablo

vardı. Rənglər harmoniyalı idi, mənzərələr insanı heyran edirdi. Amma bir küncdə qaranlıq və kədərli səhnə təsvir olunmuşdu.

Oğlan dedi:

— "Deməli bu rəssam yalnız qaranlığı sevir."

Yaşlı rəssam gülümsəyib cavab verdi:

— "Sən bütün sərgiyə yox, yalnız bir hissəyə baxırsan."

Həyat da çox vaxt belədir. İnsan yalnız ağrını görəndə bütöv mənzərəni unuda bilir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"'Pis Allah' modeli ilə klassik teizm simmetrik deyil. Çünki kainatda yalnız şər yox, çox böyük miqdarda yaxşılıq, mərhəmət, sevgi və nizam da mövcuddur. Klassik teizm bu ümumi mənzərə ilə daha uyğun görünür, 'pis Allah' modeli isə yaxşılıqları izah etmək üçün süni şərhlərə möhtac qalır."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Dünyada yalnız şər yoxdur."

"Yaxşılığı izah etmək 'pis Allah' üçün daha çətindir."

"Süni izah çoxaldıqca nəzəriyyə zəifləyir."

"Bütöv mənzərə yalnız qaranlıqdan ibarət deyil."

"Bir neçə kölgə bütün günəşi yox etməz."

10) QISA YEKUN

"Evil-God Challenge" maraqlı fəlsəfi tənqid olsa da, klassik teizm ilə "pis Allah" modeli eyni səviyyədə görünmür. Çünki insan təcrübəsi yalnız şərdən ibarət deyil; sevgi, mərhəmət, gözəllik, vicdan və nizam da həyatın böyük hissəsini təşkil edir. Klassik teizm bu bütöv reallığı vahid hikmət çərçivəsində izah etməyə çalışır. "Pis Allah" modeli isə yaxşılıqları izah etmək üçün getdikcə daha süni və məcburi şərhlərə ehtiyac duyur. Buna görə də bu arqument teizmi qəti şəkildə çürüdən tam simmetrik arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 42

1) İRADIN ÖZÜ

İlahi mükəmməllik paradoksu

Bəzi ateist filosoflar belə bir sual irəli sürürlər: əgər Allah tam və mükəmməl varlıqdırsa, onda niyə yaratdı? Çünki bir varlıq hər baxımdan mükəmməldirsə, onun heç nəyə ehtiyacı olmamalıdır. Ehtiyac olmayan yerdə isə fəaliyyətin səbəbi sual altına düşür. Bu baxışa görə, yaratmaq müəyyən mənada çatışmazlıq və ya ehtiyac ifadə edir. Əgər Allahın heç nəyə ehtiyacı yoxdursa, onda kainatı yaratmaq üçün səbəbi nə idi?

Bu arqument müxtəlif ateist filosoflar tərəfindən müzakirə edilmiş, xüsusilə J.L. Mackie kimi düşünürlər tərəfindən analitik fəlsəfə daxilində işlənmişdir.

Mənbə: J.L. Mackie — analitik fəlsəfi analizlər

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Mükəmməllik fəaliyyət etməmək demək deyil. Bir varlığın yaratması mütləq ehtiyacdan doğmur. İnsan da bəzən ehtiyacdan yox, paylaşmaq, yaxşılıq etmək və gözəllik ortaya çıxarmaq üçün fəaliyyət göstərir. İslam baxışında Allahın yaratması ehtiyacdan deyil, iradə, hikmət və mərhəmətdən qaynaqlanır.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument ilk baxışda məntiqli görünür. Çünki gündəlik həyatda insanlar adətən ehtiyac duyduqları üçün hərəkət edirlər. İnsan ac olduğu üçün yemək yeyir, bilmədiyi üçün öyrənir, zəif olduğu üçün kömək istəyir. Buna görə də bəzi filosoflar düşünürlər ki, əgər Allah yaratdısa, deməli yaratmağa "ehtiyac" hiss etmiş olmalıdır. Əgər ehtiyac hiss edibsə, onda artıq tam və mükəmməl deyil.

Amma burada mühüm məntiqi qarışıqlıq var: hər fəaliyyət ehtiyacdan qaynaqlanmır.

İnsan həyatında belə bunun çox nümunəsi var. Bir rəssam bəzən məcbur olduğu üçün yox, içindəki gözəlliyi ortaya çıxarmaq üçün rəsm çəkir. Bir müəllim yalnız maaş üçün deyil, bildiyini paylaşmaq və insan yetişdirmək üçün dərs deyə bilər. Ana uşağına sevgisini ehtiyacdan deyil, mərhəmətdən göstərir.

Yəni fəaliyyət hər zaman çatışmazlığın nəticəsi deyil.

Teizmdə də Allahın yaratması "ehtiyac" kimi deyil, iradə və hikmət kimi başa düşülür. İslam düşüncəsində Allahın zatı tam və kamildir. O, yaratmaqla yeni güc qazanmır, əskikliyini doldurmur və tamamlanmır. Yaradılış Allahın ehtiyacından deyil, Onun iradə və qüdrətinin təcəllisindən qaynaqlanır.

Burada çox incə, amma mühüm fərq var: ehtiyacdan doğan fəaliyyət ilə sərbəst iradədən doğan fəaliyyət eyni deyil.

Məsələn, günəş işıq saçır. Bu, onun qaranlıqdan qorxduğu və ya işığa ehtiyacı olduğu üçün deyil. İşıq onun xüsusiyyətidir. Eyni şəkildə, klassik teizmdə də yaratmaq Allahın çatışmazlığından deyil, qüdrət və hikmətinin nəticəsi kimi anlaşılır.

Digər tərəfdən, "mükəmməl varlıq heç nə etməməlidir" düşüncəsi özü problemli görünür. Çünki burada "tamlıq" passivliklə eyniləşdirilir. Halbuki bir çox halda fəaliyyət qabiliyyəti kamilliyin əlaməti sayılır.

Məsələn, düşünən, yaradan və iradə göstərən insan "daş"dan daha kamil qəbul edilir. Daş heç nə etmir. Amma heç kim buna görə daşı "ən mükəmməl varlıq" hesab etmir.

Əgər tamlıq heç nə etməmək demək olsaydı, onda ən mükəmməl varlıq tam passiv və fəaliyyətsiz olmalı idi. Bu isə həm məntiqi, həm də intuitiv baxımdan qəribə görünür.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Teizmdə yaradılış Allah üçün məcburiyyət deyil. Allah yaratmağa "məcbur qalan" varlıq kimi düşünülmür. Yaradılış Onun azad iradəsinin nəticəsidir.

Bu da mühüm fərq yaradır.

Çünki məcburi fəaliyyət ehtiyac göstərə bilər, amma sərbəst və iradi fəaliyyət mütləq ehtiyac mənasına gəlmir.

Əslində insan bunu gündəlik həyatda anlayır. Bir insanın ehtiyac içində başqasına yardım etməsi ilə, heç bir məcburiyyəti olmadan yaxşılıq etməsi eyni şey deyil. İkinci vəziyyət daha çox kamillik və əxlaqi yüksəklik göstəricisi sayılır.

Teizm də Allahın yaratmasını buna yaxın şəkildə izah edir: ehtiyacın deyil, iradə və hikmətin nəticəsi olaraq.

Digər tərəfdən, bu arqument müəyyən mənada "niyə ümumiyyətlə bir şey var?" sualını da cavabsız qoyur. Çünki əgər tamlıq fəaliyyətə ziddirsə, onda ümumiyyətlə reallığın niyə mövcud olduğu daha da müəmmalı hala gəlir.

Halbuki klassik teizm varlığı "tam passivlik" yox, qüdrət və iradənin təzahürü kimi başa düşür.

Burada əsas məqam budur: kamillik hərəkətsizlik deyil; çatışmazlıqsız fəaliyyət göstərə bilməkdir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

"Mükəmməl varlıq heç nə etməməlidir" düşüncəsi fəaliyyət ilə ehtiyacı qarışdırır. Halbuki hər fəaliyyət çatışmazlıqdan doğmur. Klassik teizmdə Allahın yaratması ehtiyacın deyil, iradə, hikmət və qüdrətin təzahürü kimi başa düşülür. Üstəlik, passivlik avtomatik olaraq kamillik sayılmır. Buna görə ilahi mükəmməllik paradoksu teizmi qəti şəkildə çürüdən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir rəssam gözəl tablo çəkəndə bunu aclıqdan və ya məcburiyyətdən etmir. O, içindəki sənəti və gözəlliyi ortaya qoyur.

Başqa bir nümunə düşünək. Varlı bir insan ehtiyacı olmadığı halda kasıba kömək edə bilər. Bu yardım onun zəifliyini deyil, səxavətini göstərir.

Yaradılış da teizmdə buna bənzər şəkildə izah edilir: ehtiyacın deyil, iradə və hikmətin nəticəsi olaraq.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına soruşur:

— "Ata, müəllim niyə bizə bildiklərini öyrədir?"

Atası cavab verir:

— "Çünki paylaşmaq istəyir."

Müəllim dərs deyəndə yeni bilik qazanmır. Sadəcə sahib olduğu şeyi başqalarına çatdırır.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir gün bir oğlan məşhur bir rəssamın emalatxanasına getdi. Divarlarda möhtəşəm tablolar vardı.

Oğlan soruşdu:

— "Sən niyə bu qədər şəkil çəkirsən? Məgər sənin nəyinsə çatmır?"

Rəssam gülümsəyib cavab verdi:

— “Mən çatışmadığım üçün yox, gözəlliyi göstərmək üçün çəkirəm.”

Oğlan bir an düşündü.

Çünki bəzi fəaliyyətlər ehtiyacdan deyil, daxili kamilliyin daşmasından doğur.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Bu arqument fəaliyyət ilə ehtiyacı qarışdırır. Halbuki hər fəaliyyət çatışmazlıqdan doğmur. Klassik teizmdə Allahın yaratması ehtiyacın deyil, iradə, hikmət və qüdrətin təzahürü kimi başa düşülür. Passivlik isə avtomatik olaraq kamillik demək deyil.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Hər fəaliyyət ehtiyacdan doğmur.”

“Kamillik passivlik deyil.”

“Yaratmaq çatışmazlıq yox, qüdrət göstəricisi ola bilər.”

“Sərbəst fəaliyyət məcburi ehtiyac demək deyil.”

“Bəzi gözəlliklər ehtiyacdan yox, daşan kamillikdən doğur.”

10) QISA YEKUN

İlahi mükəmməllik paradoksu ilk baxışda məntiqli görünə bilər. Amma bu arqument çox vaxt fəaliyyət ilə ehtiyacı eyniləşdirir. Halbuki həm insan təcrübəsində, həm də klassik teizmdə hər fəaliyyət çatışmazlıqdan doğmur. İslam baxışında Allahın yaratması ehtiyacın deyil, iradə, hikmət və qüdrətin təcəllisi kimi başa düşülür. Buna görə “mükəmməl varlıq heç nə etməməlidir” iddiası teizmi qəti şəkildə çürüdən məntiqi nəticə hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 43

1) İRADIN ÖZÜ

Allahın motivasiyası problem

Bəzi ateist filosoflar belə bir sual irəli sürmüşlər: əgər Allah tam kamil, sonsuz və heç nəyə ehtiyacı olmayan varlıqdırsa, onda niyə yaratmaq istədi? Çünki insan adətən müəyyən məqsəd və ya ehtiyac səbəbilə fəaliyyət göstərir. İnsan çatışmazlığını aradan qaldırmaq, xoşbəxt olmaq və ya nəyəsə sahib olmaq üçün hərəkət edir. Buna görə də bəzi filosoflar düşünürlər ki, “yaratmaq istəyi” müəyyən mənada ehtiyac və ya natamamlıq ifadə edir.

Bu problem xüsusilə Arthur Schopenhauer kimi filosofların yazılarında dolayısıyla müzakirə olunmuşdur. O, dünyanın mövcudluğunu və iradə anlayışını fəlsəfi baxımdan analiz edərkən, “tam kamil varlığın niyə fəaliyyət göstərməsi” məsələsini problemli hesab etmişdir.

Mənbə: Schopenhauer — fəlsəfi yazılar

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

“İstəmək” hər zaman ehtiyac demək deyil. İnsan belə bəzən məcburiyyətdən yox, paylaşmaq, gözəllik yaratmaq və yaxşılıq etmək üçün fəaliyyət göstərir. Klassik teizmdə Allahın yaratması çatışmazlıqdan deyil, iradə, hikmət və mərhəmətdən qaynaqlanır. Yəni yaradılış Allahın

ehtiyacının deyil, qüdrət və kamilliyinin təzahürü kimi başa düşülür.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument ilk baxışda çox məntiqli görünür. Çünki insan öz həyatında adətən ehtiyac səbəbilə hərəkət edir. İnsan susadığı üçün su içir, bilmədiyi üçün öyrənir, zəif olduğu üçün dəstək axtarır. Buna görə də bəzi insanlar düşünür ki, əgər Allah yaratmaq "istədisə", deməli müəyyən motivasiyası və dolayısıyla ehtiyacı olmalıdır.

Amma burada əsas problem insan psixologiyasının birbaşa Allaha tətbiq edilməsidir.

Çünki insanın motivasiyası ilə ilahi iradə eyni səviyyədə düşünülmür.

İnsan məhdud və natamam varlıqdır. Onun istəkləri çox vaxt çatışmazlıqdan doğur. Amma klassik teizmdə Allah sonsuz və mütləq kamil qəbul edilir. Buna görə də Allahın iradəsi "çatışmazlığı doldurma ehtiyacı" kimi başa düşülmür.

Burada çox mühüm fərq var: ehtiyacdan doğan istək ilə sərbəst iradədən doğan istək eyni deyil.

Məsələn, bir rəssam düşünək. O, möhtəşəm bir tablo çəkəndə bunu həmişə ehtiyacdan etmir. Bəzən sadəcə içindəki sənəti və gözəlliyi ifadə edir. Bir müəllim bildiyini paylaşanda yeni bilgi qazanmaq üçün yox, öyrətmək və fayda vermək üçün danışır. Ana uşağına sevgisini məcburiyyətdən deyil, mərhəmətdən göstərir.

Yəni fəaliyyət hər zaman əskiklikdən doğmur.

Teizmdə də yaradılış Allahın natamamlığını tamamlamaq üçün deyil, Onun qüdrət, hikmət və mərhəmətinin təcəllisi kimi anlaşılır.

Burada başqa vacib məsələ də var. Bu arqument gizli şəkildə belə fərz edir: "tam kamillik fəaliyyətsizlik olmalıdır."

Halbuki bu fikir intuitiv olaraq qəribə görünür.

Əgər heç nə etməmək kamillikdirsə, onda ən mükəmməl şey daş olmalı idi. Çünki daşın ehtirası, arzusu və fəaliyyəti yoxdur. Amma insan ağlı fəaliyyət, iradə və yaradıcılığı daha yüksək kamillik kimi görür.

Bir insanın yaxşılıq etməsi onun zəifliyi deyil, əxlaqi yüksəliyi sayılır. Bir alimin öyrətməsi onun cahilliyini göstərmir. Əksinə, sahib olduğu biliyin təzahürüdür.

Teizm də Allahın yaratmasını buna yaxın şəkildə başa düşür: ehtiyacın yox, kamilliyin daşması kimi.

İslam düşüncəsində Allah "yaratmağa məcbur olan" varlıq deyil. O, yaratmasa da kamildir. Amma yaratması da kamilliyinə zidd deyil. Çünki yaradılış Allahın zatını dəyişdirmir və Ona yeni üstünlük qazandırmır.

Burada çox incə bir nöqtə var: insan "motivasiya" anlayışını yalnız psixoloji ehtiyac kimi düşündüyü üçün problemi yaranır. Halbuki metafizik baxımdan iradə hər zaman ehtiyac mənasına gəlmir.

Məsələn, günəş işıq saçır. Bu, onun qaranlıqdan qorxduğu və ya işığa ehtiyac duyduğu üçün deyil. İşıq onun təbiətinin nəticəsidir. Eyni şəkildə, klassik teizmdə də yaratmaq Allahın çatışmazlığından deyil, iradə və

qüdrətindən qaynaqlanır.

Digər tərəfdən, bu arqument başqa problem də yaradır. Əgər tam kamillik heç bir fəaliyyətə imkan vermirsə, onda ümumiyyətlə niyə reallıq mövcuddur? Niyə varlıq var?

Halbuki klassik teizm kainatın mövcudluğunu mənalı şəkildə açıqlamağa çalışır: yaradılış təsadüfi boşluq deyil, iradəli və hikmətli təcəllidir.

Burada əsas məsələ budur: kamillik fəaliyyətə manea deyil; əksinə, məqsədli və sərbəst fəaliyyət göstərə bilməyin ən yüksək formasıdır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

"Allah niyə yaratmaq istədi?" sualı insan psixologiyasını birbaşa ilahi varlığa tətbiq etdikdə problem yaradır. Halbuki klassik teizmdə Allahın yaratması ehtiyacın deyil, iradə, hikmət və mərhəmətin təzahürü kimi başa düşülür. Hər fəaliyyət çatışmazlıqdan doğmur. Buna görə Allahın yaratmasını motivasiya problemi kimi təqdim etmək teizmi qəti şəkildə çürüdən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir bulaq düşünək. O, suyu yalnız məcbur olduğu üçün axıtmır. Əksinə, dolu olduğu üçün axır və ətrafına həyat verir.

Başqa bir nümunə də ağacdır. Meyvə verən ağac bunu öz aclığını aradan qaldırmaq üçün etmir. Meyvə onun zənginliyinin və sağlamlığının nəticəsidir.

Klassik teizmdə də yaradılış buna bənzər şəkildə başa düşülür: çatışmazlıqdan doğan məcburiyyət kimi deyil, qüdrət, hikmət və mərhəmətin təcəllisi kimi.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir gənc dostuna dedi:

— "Bir insan niyə bildiyini başqaları ilə paylaşsın ki?"

Dostu cavab verdi:

— "Çünki bəzi şeylər paylaşdıqca azalmaz."

Sonra əlavə etdi:

— "Şam başqa şamları yandıranda öz işığını itirmir. Əksinə, ətraf daha da işıqlanır."

İnsan da sahib olduğu biliyi paylaşanda özündən nəsə əskiltmir. Sadəcə içində olanı başqalarına çatdırır.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir gün bir oğlan məşhur bağ ustasının yanına getdi. Usta böyük və gözəl bağ salmışdı. Hər tərəf rəngarəng güllərlə dolu idi.

Oğlan soruşdu:

— "Sən niyə bu qədər gözəl bağ yaratdın? Məgər sənin nəyinsə çatmırdı?"

Usta gülümsəyib cavab verdi:

— "Xeyr. Mən çatışmadığım üçün yox, gözəlliyi paylaşmaq üçün yaratdım."

Oğlan susdu.

Çünki bəzi fəaliyyətlər ehtiyacdan deyil, daxildəki kamilliyin təzahürün-dən doğur.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Bu arqument insan motivasiyasını birbaşa Allaha tətbiq edir. Halbuki insan çox vaxt ehtiyacdan hərəkət edir, klassik teizmdə isə Allahın yaratması ehtiyacdan deyil, iradə, hikmət və mərhəmətdən qaynaqlanır. Hər fəaliyyət çatışmazlıq demək deyil."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Hər istək ehtiyacdan doğmur."
"Kamillik fəaliyyətsizlik deyil."
"Yaradılış çatışmazlıq yox, qüdrət təzahürü ola bilər."
"Sərbəst iradə məcburi ehtiyac demək deyil."
"Bəzi gözəlliklər ehtiyacdan yox, daşan kamillikdən doğur."

10) QISA YEKUN

Allahın motivasiyası problemi ilk baxışda güclü görünə bilər. Amma bu arqument çox vaxt insanın məhdud psixologiyasını ilahi varlığa tətbiq edir. Klassik teizmdə Allahın yaratması ehtiyacdan doğan məcburi fəaliyyət kimi deyil, iradə, hikmət və mərhəmətin təcəllisi kimi başa düşülür. Hər fəaliyyət çatışmazlıq ifadə etmir. Buna görə "tam kamil varlıq niyə yaratmaq istəsin?" sualı teizmi qəti şəkildə çürüdən arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 44

1) İRADIN ÖZÜ

Antropomorfizm tənqidi

Bəzi ateist filosoflar iddia edirlər ki, insan tarix boyu öz xüsusiyyətlərini və arzularını "Allah" anlayışına yansıtmışdır. Onlara görə, insanlar qorxu, ümid, sevgi, qəzəb, ədalət və güc kimi insani xüsusiyyətləri böyüdərək ilahi-ləşdirmiş və nəticədə "Allah" anlayışı meydana çıxmışdır.

Bu düşüncə xüsusilə Ludwig Feuerbach tərəfindən sistemli şəkildə müda-fiə edilmişdir. Feuerbach məşhur əsəri *The Essence of Christianity* kitabında dinin əslində insanın öz daxili xüsusiyyətlərini göyə proyeksiya etməsi olduğunu iddia edirdi. Onun fikrincə, insan özündə görmək istədiyi mükəmməlliyi "Allah" adı altında xariciləşdirir.

Yəni bu baxışa görə, Allah insanı yaratmayıb; insan Allah anlayışını yaradıb.

Mənbə: Ludwig Feuerbach — *The Essence of Christianity*, 1841

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

İnsanın Allahı müəyyən qədər öz dili və anlayışı ilə təsvir etməsi, Allahın sadəcə insan xəyalı olduğu mənasına gəlmir. İnsan bilinməyən həqiqətləri başa düşmək üçün tanıdığı anlayışlardan istifadə edir. Üstəlik, "Allah insan proyeksiyasıdır" iddiasının özü də psixoloji şərhdir; Allahın həqiqətən mövcud olmadığını məntiqi olaraq sübut etmir.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument ilk baxışda olduqca təsirli görünür. Çünki doğrudan da tarix boyunca insanlar Allah haqqında danışarkən insan dilindən istifadə etmişlər. "Allah görür", "Allah eşidir", "Allah sevir", "Allah qəzəblənir" kimi ifadələr insani xüsusiyyətləri xatırladır. Feuerbach da məhz buradan çıxış edərək belə nəticəyə gəlirdi: insan əslində öz ideal xüsusiyyətlərini göyə proyeksiya edir və sonra həmin proyeksiyaya ibadət edir.

Bu düşüncə müəyyən həqiqət payı da daşıyır. İnsan həqiqətən də metafizik reallıq haqqında danışarkən öz dili və təcrübəsi ilə məhdud olur. İnsan bilmədiyi bir şeyi yalnız bildiyi anlayışlar vasitəsilə ifadə edə bilir.

Amma burada çox mühüm bir fərq nəzərdən qaçırılır: bir şeyi insan dili ilə təsvir etmək, onun insan tərəfindən uydurulduğunu göstərmir.

Məsələn, insan kainat haqqında danışarkən də insan dilindən istifadə edir. Atom "rəqs edir", təbiət "qanunlara tabe olur", genetik kod "məlumat daşıyır" kimi ifadələr işlədirik. Halbuki atomun həqiqətən rəqs edən insan kimi hərəkət etdiyini düşünmürük. Bunlar insan ağlının mürəkkəb reallığı anlamaq üçün istifadə etdiyi bənzətmələrdir.

Allah haqqında danışarkən də vəziyyət buna bənzəyir.

İslam düşüncəsində Allahın zatının insan ağlı tərəfindən tam əhatə edilə bilməyəcəyi açıq şəkildə qəbul edilir. Quranda "Onun bənzəri heç nə yoxdur" buyurulur. Yəni klassik teizm Allahı tam mənada insana bənzətmir.

Burada çox incə bir məqam var: teizm Allah haqqında danışarkən analoji dil istifadə edir, eynilik dili yox.

Məsələn, insan da "bilir", Allah da "bilir". Amma insanın biliyi məhdud, sonradan öyrənilən və unudula bilən bilgidir. Allahın elmi isə sonsuz və mütləq qəbul edilir. Deməli burada söz eyni olsa da, mahiyyət eyni deyil.

Digər tərəfdən, Feuerbachın arqumenti öz daxilində başqa problem də yaradır. Çünki o, insanın Allahı öz psixoloji ehtiyaclarından yaratdığını iddia edir. Amma bir inancın psixoloji səbəblə yayılması onun avtomatik olaraq yalan olduğunu göstərmir.

Məsələn, insanın yeməyə ehtiyac hiss etməsi yeməyin həqiqətən mövcud olmadığını göstərmir. Susuzluq hissi suyun xəyal olduğunu sübut etmir. Eyni şəkildə, insanın sonsuzluq, məna və ilahi axtarışı da təkbaşına Allahın mövcud olmadığını göstərməz.

Əksinə, bəzi filosoflar deyirlər ki, insanın bu qədər dərin metafizik və mənəvi meyli özü ayrıca düşündürücüdür.

Burada başqa mühüm məqam da var. Feuerbach dini yalnız insanın arzularının proyeksiyası kimi təqdim edir. Amma tarixdə din çox vaxt insanın xoşuna gəlməyən həqiqətləri də tələb edib: nəfsə nəzarət, fədakarlıq, qurban vermək, məsuliyyət daşımaq və əxlaqi məhdudiyyətlər kimi.

Əgər insanlar sadəcə öz arzularına uyğun "Allah" yaratsaydılar, çox güman ki, daha rahat və məsuliyyətsiz dinlər meydana çıxardı.

Bu isə göstərir ki, din məsələsi təkcə psixoloji rahatlıqla izah edilə bilməz.

Digər tərəfdən, antropomorfizm tənqidi müəyyən qədər naturalizmə də tətbiq oluna bilər. İnsan kainata "məna", "qanun", "rasionallıq" və "məqsəd" kimi anlayışları da öz ağlı ilə verir. Amma bu səbəbdən elm tamamilə insan fantaziyası hesab edilmir.

Burada əsas məqam budur: insanın reallığı öz dili ilə anlamağa çalışması normaldır. Bu, həmin reallığın mövcud olmadığını göstərmir.

Məsələn, kiçik bir uşaq okeanı ilk dəfə görəndə onu "böyük göl" adlandıra bilər. Çünki yalnız bildiyi anlayışlarla danışır. Amma onun dili məhdud olsa da, okean həqiqətən mövcuddur.

İnsan da metafizik həqiqəti öz anlayış çərçivəsində ifadə etməyə çalışır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

İnsanın Allah haqqında danışarkən öz dili və anlayışlarından istifadə etməsi, Allahın insan tərəfindən uydurulduğunu sübut etmir. İnsan bütün reallığı öz zehni və dili vasitəsilə anlamağa çalışır. Üstəlik, bir inancın müəyyən psixoloji səbəblərlə əlaqəli olması onun avtomatik olaraq yanlış olduğunu göstərmir. Buna görə antropomorfizm tənqidi teizmi qəti şəkildə çürüdən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir uşaq müəllimini "çox böyük ağıllı insan" kimi təsvir edə bilər. Bu təsvir tam və mükəmməl olmasa da, müəllimin həqiqətən mövcud olmadığını göstərmir.

Başqa bir nümunə düşünək. İnsan kosmos haqqında danışarkən "ulduz doğur", "qalaktika ölür" kimi ifadələr istifadə edir. Halbuki bunlar bənzətmədir. İnsan mürəkkəb reallığı başa düşmək üçün tanıdığı dillə danışır.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, Allah bizi görür?"

Atası cavab verir:

— "Bəli."

Uşaq bunu insanın görməsi kimi düşünə bilər. Amma əslində Allahın necə gördüyünü tam təsəvvür edə bilməz.

İnsan bəzən böyük həqiqətləri yalnız bildiyi sözlərlə anlamağa çalışır.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir kənd uşağı ilk dəfə böyük saray gördü. Sonra dostlarına dedi:

— "Ora çox böyük evdir."

Əslində saray adi evdən çox fərqli idi. Amma uşaq yalnız bildiyi anlayışla danışa bilirdi.

Bu, sarayın xəyal olduğunu göstərmirdi. Sadəcə uşağın dili məhdud idi.

İnsan da Allah haqqında danışarkən çox vaxt məhdud dili ilə sonsuz həqiqəti anlamağa çalışır.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"İnsanın Allah haqqında öz dili ilə danışması, Allahın insan xəyalı olduğunu sübut etmir. İnsan bütün reallığı öz anlayışları ilə qavrayır. Üstəlik, bir inancın psixoloji səbəblərlə əlaqəli olması onun avtomatik olaraq yalan olduğunu göstərmir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Məhdud dil sonsuz həqiqəti tam əhatə edə bilməz."
"Bənzətmə istifadə etmək uydurma demək deyil."
"İnsan bildiyi dillə danışır."
"Psixoloji ehtiyac bir şeyin yalan olduğunu sübut etməz."
"Bir həqiqəti tam anlaya bilməmək, onun mövcud olmadığını göstərmir."

10) QISA YEKUN

Antropomorfizm tənqidi ilk baxışda güclü görünə bilər. Amma insanın Allah haqqında öz dili və anlayışı ilə danışması, Allahın insan tərəfindən uydurulduğunu məntiqi olaraq sübut etmir. İnsan bütün reallığı öz zehni çərçivəsində anlamağa çalışır. Üstəlik, bir inancın müəyyən psixoloji meyllərlə əlaqəli olması onun avtomatik olaraq yanlış olduğunu göstərməz. Klassik teizm də Allahın insan kimi olmadığını və Onun zatının tam şəkildə dərk edilə bilməyəcəyini açıq şəkildə qəbul edir.

İRAD VƏ CAVAB - 45

1) İRADIN ÖZÜ

İnancın təkamül izahı

Bəzi ateist antropoloqlar və psixoloqlar iddia edirlər ki, din və Allah inancı insanın metafizik həqiqəti tapmasından deyil, insan beynində formalaşmış müəyyən psixoloji mexanizmlərdən yaranmışdır. Onlara görə, insan zehni təhlükələri hiss etməyə, görünməyən səbəblər axtarmağa və hadisələrin arxasında "şüurlu qüvvə" təsəvvür etməyə meyllidir. Bu səbəbdən insanlar tarix boyu təbiətdə baş verən hadisələri ilahi qüvvələrlə əlaqələndirmiş və dinlər meydana çıxmışdır.

Bu düşüncə xüsusilə Pascal Boyer tərəfindən müdafiə edilmişdir. Boyer *Religion Explained* əsərində dinin insan zehnindəki bilişsel meyllərin nəticəsi olduğunu iddia edir.

Bu baxışa görə, Allah inancı ilahi həqiqətin deyil, insan psixologiyasının məhsuludur.

Mənbə: Pascal Boyer — Religion Explained, 2001

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bir inancın psixoloji səbəblərlə əlaqəli olması onun yanlış olduğunu sübut etmir. Üstəlik, Allah inancını sırf təsadüfi bioloji mexanizmlərlə izah etməyə çalışan nəzəriyyələrin özləri də qəti elmi həqiqət deyil, fəlsəfi və nəzəri şərhlərdir. İnsan beynində mənəvi və metafizik axtarışın olması, əksinə, insanın yaradılışında daha dərin həqiqətə yönəlmə xüsusiyyəti olduğunu da göstərə bilər.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument müasir dövrdə geniş yayılmışdır. Çünki bəzi düşünürlər insanın dini meyllərini yalnız psixologiya və biologiya ilə izah etməyə çalışırlar. Onların fikrincə, insan təhlükə qarşısında görünməyən qüvvə təsəvvür etməyə meylli olduğu üçün zamanla dinlər yaranmışdır.

Amma burada çox mühüm məntiqi problem var: bir düşüncənin necə meydana gəldiyini izah etmək, onun doğru və ya yanlış olduğunu göstərmir.

Məsələn, insanın ədalət hissinin psixoloji tərəfi ola bilər. Amma bu, ədalətin tamamilə xəyal olduğunu göstərmir. İnsan sevgini beyində hiss edir. Amma bu, sevginin yalan olduğunu sübut etmir.

Eyni şəkildə, insanın Allah axtarışına meylli olması da Allahın mövcud olmadığını göstərməz.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Ateist düşüncə çox vaxt insan beynini kor təsadüflərin və məqsədsiz proseslərin məhsulu kimi təqdim edir. Amma əgər insan düşüncəsi yalnız kor maddi proseslərin nəticəsidirsə, onda həmin düşüncənin "obyektiv həqiqətə" çatdığına niyə güvənək?

Bu çox ciddi fəlsəfi problemdir.

Çünki əgər insan ağlı yalnız yaşamaq üçün formalaşmış mexanizmdirsə, onda onun metafizika haqqında verdiyi qərarların həqiqəti göstərdiyinə zəmanət yoxdur. Belə olduqda ateizmin özü də həmin "kor proseslərin məhsulu" sayılmalıdır.

Burada maraqlı paradoks yaranır. Ateist düşüncə dini "zehnin məhsulu" adlandırır, amma bu fikri irəli sürən zehnin özünün də eyni proseslərin nəticəsi olduğunu qəbul edir.

Bu isə arqumenti zəiflədir.

Digər tərəfdən, insanın metafizik həqiqət axtarması daha təbii şəkildə də izah oluna bilər. İnsan yalnız maddi ehtiyaclarla kifayətlənmir. O, sonsuzluq, məna, vicdan, ədalət və Yaradan haqqında düşünür. Tarix boyunca bütün cəmiyyətlərdə ibadət və ilahi axtarışın olması da diqqət çəkən məsələdir.

Əgər Allah anlayışı tamamilə süni və təsadüfi olsaydı, insan fitrətində bu qədər dərin və davamlı şəkildə mövcud olması ayrıca düşündürücü olardı.

İslam düşüncəsində isə bu vəziyyət "fitrət" anlayışı ilə açıqlanır. Yəni insan yaradılış etibarilə Yaradanı tanımağa meylli xüsusiyyətlə yaradılmışdır. Buna görə insanın Allah axtarışı təsadüfi psixoloji qüsur deyil, yaradılışın bir hissəsi kimi qəbul edilir.

Burada çox mühüm fərq ortaya çıxır: eyni hadisəyə iki fərqli şərh verilə bilər.

Bir insan susuzluq hissinin mövcudluğunu "sadəcə bioloji təsadüf" kimi izah edə bilər. Başqa biri isə deyər ki, susuzluğun olması suyun mövcudluğuna işarədir. Çünki təbii ehtiyacların qarşılığı reallıqda mövcud olur.

Aclıq yeməyə,
susuzluq suya,
görmə işığa uyğun yaradılmışdır.

İnsanın sonsuzluq və ilahi həqiqət axtarışı da bəzi filosoflara görə daha yüksək reallığa işarə edə bilər.

Digər tərəfdən, burada diqqət edilməli başqa məsələ də var. Ateist düşüncə çox vaxt bütün dini inancı yalnız "qorxu" ilə izah etməyə çalışır. Halbuki tarixdə bir çox insan din uğrunda rahatlığını, hətta həyatını qurban vermişdir. İnsan sırf psixoloji rahatlıq üçün öz nəfsinə qarşı bu qədər ciddi mübarizə aparmazdı.

Əksinə, din çox vaxt insandan nəfsini məhdudlaşdırmağı, məsuliyyət daşımağı və çətin yolda sabit qalmağı tələb etmişdir.

Bu isə göstərir ki, dini yalnız sadə psixoloji refleks kimi izah etmək kifayət etmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

İnsan beynində dini və metafizik meyllərin olması Allahın mövcud olmadığını sübut etmir. Bir düşüncənin psixoloji tərəfinin olması onun avtomatik olaraq yalan olduğunu göstərməz. Üstəlik, insan ağlını yalnız kor və məqsədsiz proseslərlə izah etmək, ağlın həqiqətə çatmaq qabiliyyəti haqqında əlavə problemlər yaradır. Buna görə inancın yalnız psixoloji mexanizmlərlə açıqlanması teizmi qəti şəkildə çürüdən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

İnsan acanda yemək axtarır. Bu hissin beyində yaranması yeməyin xəyal olduğunu göstərmir.

Başqa bir nümunə düşünək. İnsan gözünün işığı qəbul etməsi biologiya ilə əlaqəli ola bilər. Amma bu, günəşin mövcud olmadığını göstərmir.

Eyni şəkildə, insanın Allah axtarışına meylli olması da təkbaşına Allahın yoxluğunu sübut etməz.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, mən susayanda içimdə hiss yaranır."

Atası cavab verir:

— "Çünki suya ehtiyacın var."

Sonra ata əlavə edir:

— "İnsan ürəyində də həmişə daha böyük həqiqəti axtarmaq hissi olur."

Bəzi hisslər insanı həqiqi ehtiyaclara yönəldir.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir gün bir alim dedi:

— "İnsanların gözləri işığı görmək üçün yaradılıb."

Başqa biri isə dedi:

— "Deməli işıq yoxdur?"

Hamı təəccüblə ona baxdı.

Çünki gözün işığa uyğun olması işığın yoxluğunu yox, mövcudluğunu göstərirdi.

İnsan ruhundakı ilahi axtarış haqqında da bənzər sual verilə bilər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"İnsan beynində dini meyllərin olması Allahın yoxluğunu sübut etmir. Bir inancın psixoloji tərəfinin olması onun yanlış olduğunu göstərməz. Ac qalmaq yeməyin yoxluğunu sübut etmədiyi kimi, insanın ilahi həqiqət axtarması da Allahın mövcud olmadığını göstərmir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Bir inancın mənşəyi onun doğruluğunu təkbaşına müəyyən etmir."
"Psixoloji izah metafizik inkar demək deyil."
"Aclıq yeməyi yox etmədiyi kimi, mənəvi axtarış da Allahı yox etməz."
"İnsan yalnız maddə ilə kifayətlənən varlıq deyil."
"Fitrətdəki axtarış daha böyük həqiqətə işarə edə bilər."

10) QISA YEKUN

İnancın psixoloji və bioloji tərəflərinin olması Allahın mövcud olmadığını sübut etmir. Bir düşüncənin necə meydana gəldiyini izah etmək ilə onun doğru və ya yanlış olduğunu göstərmək fərqli məsələlərdir. İnsan tarix boyu yalnız maddi ehtiyaclarla deyil, məna, məqsəd və Yaradan axtarışı ilə də yaşamışdır. Klassik teizm bu vəziyyəti insan fitrətinin bir hissəsi kimi qəbul edir. Buna görə dini sırf təsadüfi psixoloji mexanizmlərlə izah etmək teizmi qəti şəkildə çürüdən arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 46

1) İRADIN ÖZÜ

Agent detection (HADD) arqumenti

Bəzi ateist psixoloqlar və din tədqiqatçıları iddia edirlər ki, insan beyni təbiətdə "şüurlu agent" görməyə həddindən artıq meyllidir. Bu fikir xüsusilə "Hyperactive Agency Detection Device" — qısaca HADD nəzəriyyəsi ilə məşhurlaşmışdır.

Bu nəzəriyyəyə görə, insan beyni təhlükədən qorunmaq üçün ətraf hadisələrin arxasında şüurlu varlıq axtarmağa uyğun şəkildə işləyir. Məsələn, qədim insan kolda səs eşidəndə bunun sadəcə külək olduğunu düşünməkdənsə, "orada canlı var" ehtimalını seçirdi. Çünki yanlışlıq olsa belə, bu ehtiyatlı yanaşma həyatda qalmaq üçün daha faydalı idi.

Justin Barrett kimi düşünürlərə görə, insan beyninin bu xüsusiyyəti zamanla görünməyən agentlər — ruhlar, tanrılar və Allah inancı kimi anlayışların yaranmasına zəmin hazırlamış ola bilər.

Bu baxışa görə, Allah inancı metafizik həqiqətin nəticəsi deyil; beynin təhlükə və agent axtarma meylinin məhsuludur.

Mənbə: Justin Barrett — Why Would Anyone Believe in God?, 2004

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

İnsan beyninin agent axtarma meyli olması Allahın mövcud olmadığını sübut etmir. Bir qabiliyyətin yanlış istifadə edilə bilməsi, onun həqiqəti tanımaq imkanını tam ləğv etməz. İnsan gözü bəzən illüziya görə bilər, amma bu, bütün görmənin yalan olduğunu göstərmir.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument ilk baxışda olduqca təsirli görünür. Çünki insan həqiqətən də bəzən olmayan şeyləri "varmış kimi" qəbul edə bilir. Gecə qaranlıqda ağacı insana bənzətmək, külək səsini təhlükə sanmaq və ya kölgədən qorxmaq insan psixologiyasında tanınan hallardır.

HADD nəzəriyyəsi də məhz bu müşahidədən çıxış edir. İddia olunur ki, insan beyni ehtiyat məqsədilə agent görməyə meyllidir və bu meyl zamanla dini inancların yaranmasına səbəb olmuş ola bilər.

Amma burada çox mühüm məntiqi problem var: bir düşüncənin necə yarana biləcəyini göstərmək, onun yanlış olduğunu sübut etmir.

Bu çox vacib fərqdir.

Məsələn, insanın görmə sistemi bəzən optik illüziyaya düşə bilər. Amma heç kim buna görə "deməli bütün gördüklərimiz saxtadır" nəticəsinə gəlmir. Əksinə, gözün bəzən yanılması onun ümumilikdə reallığı tanımaq qabiliyyətinin olduğunu göstərir. Çünki yalnız həqiqəti tanıyan sistem yanılma ilə müqayisə edilə bilər.

Eyni vəziyyət insanın agent tanıma qabiliyyətində də mövcuddur.

İnsan bəzən səhvən agent görə bilər. Amma bu, bütün agent anlayışının xəyal olduğunu göstərmir. Əksinə, insanın real şüurlu varlıqları tanımaq qabiliyyəti olduğu üçün yanlış pozitiv hallar mümkündür.

Burada sadə nümunə düşünək. Bir insan uzaqdan dostunu başqa adama bənzədə bilər. Amma bu səhv tanıma insanın ümumiyyətlə insanları tanımaq qabiliyyətini ləğv etmir.

Digər tərəfdən, HADD nəzəriyyəsi ən çoxu belə deyə bilər: "İnsan Allah inancına meylli ola bilər." Amma bundan "Allah yoxdur" nəticəsi çıxmır.

Bu fəlsəfədə çox mühüm fərqdir.

Çünki bir inancın psixoloji mexanizmlə əlaqəli olması onun avtomatik olaraq yanlış olduğunu göstərməz.

Məsələn, insanın ədalət hissi də müəyyən psixoloji və sosial xüsusiyyətlərlə əlaqəli ola bilər. Amma bu, ədalətin tamamilə xəyal olduğunu göstərmir.

Burada başqa mühüm problem də yaranır. Əgər insan ağlı yalnız təhlükə qarşısında təsadüfi reaksiyalar verən mexanizm kimi təqdim edilirsə, onda həmin ağlın ateizm haqqında verdiyi qərarlara niyə tam etibar edilməlidir?

Çünki eyni beyin həm dini inancı, həm də ateist fəlsəfəni formalaşdırır.

Bu isə arqumenti müəyyən mənada öz üzərinə qaytarır.

Digər tərəfdən, insanın kainatda məqsəd, şüur və nizam hiss etməsi tamamilə əsassız da görünmür. Kainat xaotik və anlaşılmaz sistem deyil. Fizika qanunları sabitdir, həyat üçün həssas ölçülər mövcuddur və insan ağlı kainatı müəyyən qədər anlaya bilir.

Bir çox teist filosof da məhz bu nizam və rasionallıqdan hərəkətlə şüurlu Yaradan nəticəsinə gəlirlər.

Yəni məsələ yalnız "kolda səs eşitmək" deyil; bütöv kainatın strukturunu və qanunauyğunluğunu dəyərləndirməkdir.

Burada çox mühüm fərq var: primitiv qorxu refleksi ilə fəlsəfi teizm eyni şey deyil.

Tarixdə İbn Sina, Fərabi, Qəzzali və digər böyük filosoflar Allah inancını sadəcə qorxu hissi ilə deyil, metafizik və rasional arqumentlərlə müdafiə etmişlər.

Bu da göstərir ki, Allah inancını yalnız sadə psixoloji refleksə endirmək kifayət etmir.

Digər tərəfdən, insanın fitrətən məna və Yaradan axtarması teist baxışda fərqli şəkildə izah edilir. İslam düşüncəsində bu, insan yaradılışının bir hissəsi sayılır. Necə ki aclıq yeməyə, susuzluq suya yönəldir, insanın metafizik həqiqət axtarışı da daha böyük reallığa işarə edə bilər.

Burada əsas məsələ budur: bir qabiliyyətin yanlış istifadə edilə bilməsi onun tamamilə etibarsız olduğunu göstərmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

HADD nəzəriyyəsi insan beyninin agent axtarma meylini müəyyən qədər izah etməyə çalışa bilər. Amma bu, Allahın mövcud olmadığını sübut etmir. Bir inancın psixoloji mexanizmlərlə əlaqəli olması onun avtomatik olaraq yanlış olduğunu göstərməz. Üstəlik, insanın bəzən yanılması onun həqiqəti tanımaq qabiliyyətini tam ləğv etməz. Buna görə agent detection arqumenti teizmi qəti şəkildə çürüdən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

İnsan gözü bəzən uzaqdakı kölgəni yanlış görə bilər. Amma bu, bütün görmənin saxta olduğunu göstərmir.

Başqa bir nümunə düşünək. İnsan bəzən telefonda tanış səsi səhv sala bilər. Amma bu, ümumiyyətlə insan səslərini tanımaq qabiliyyətinin yalan olduğunu göstərmir.

Yanlışlıq imkanının olması qabiliyyətin tam etibarsız olduğu mənasına gəlmir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq gecə qaranlıqda paltarı insana bənzədib qorxur.

Atası işığı yandırıb deyir:

— “Bu sadəcə paltardır.”

Sonra əlavə edir:

— “Amma insanların həqiqətən mövcud olmadığını da demirik.”

Bəzən səhv etmək, həqiqətin ümumiyyətlə olmadığı mənasına gəlmir.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir gün bir adam uzaqdan dostunu gördüyünü düşündü və ona tərəf qaçdı. Yaxınlaşanda başqasını gördü.

Yanındakı biri güldü və dedi:

— “Deməli insanlar yoxdur?”

Adam cavab verdi:

— “Xeyr. Sadəcə mən səhv tanıdım.”

İnsan bəzən yanılar. Amma yanılmaq həqiqətin özünü yox etməz.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"İnsan beyninin bəzən səbəbsiz agent görməsi Allahın mövcud olmadığını sübut etmir. Gözün bəzən illüziya görməsi xarici dünyanın yoxluğunu göstərmədiyi kimi, agent detection səhvləri də bütün metafizik nəticələri ləğv etmir. Yanlışlıq imkanının olması həqiqəti tanımaq qabiliyyətini tam məhv etməz."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Yanlışlıq imkanının olması həqiqəti yox etmir."
"İllüziya görmək görmənin saxta olduğunu göstərməz."
"Psixoloji izah metafizik inkar demək deyil."
"Bəzən səhv tanımaq, ümumiyyətlə tanımamaq demək deyil."
"Fitrətdəki axtarış daha böyük həqiqətə işarə edə bilər."

10) QISA YEKUN

Agent detection arqumenti insan beyninin müəyyən psixoloji meyllərini izah etməyə çalışır. Amma bir inancın psixoloji mexanizmlərlə əlaqəli olması onun avtomatik olaraq yanlış olduğunu göstərmir. İnsan bəzən yanılır deyə, onun həqiqəti tanımaq qabiliyyəti tam ləğv olunmur. Üstəlik, Allah inancı tarix boyunca yalnız qorxu və reflekslə deyil, dərin fəlsəfi və metafizik arqumentlərlə də müdafiə edilmişdir. Buna görə HADD arqumenti teizmi qəti şəkildə çürüdən tam fəlsəfi arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 47

1) İRADIN ÖZÜ

Sosial uyğunlaşma arqumenti

Bəzi ateist sosioloqlar və antropoloqlar iddia edirlər ki, dinlərin əsas funksiyası metafizik həqiqəti göstərmək deyil, cəmiyyətləri bir arada saxlamaq olmuşdur. Onlara görə, din insanlar arasında əməkdaşlığı gücləndirmiş, qayda-qanun yaratmış və ictimai nizamın qorunmasına kömək etmişdir. Bu səbəbdən dini sistemlər tarix boyunca yayılmış və davam etmişdir.

Bu baxış xüsusilə David Sloan Wilson tərəfindən müdafiə edilmişdir. Wilson *Darwin's Cathedral* adlı əsərində dini inancların və ibadət sistemlərinin qrupların birlikdə yaşamasını və əməkdaşlığını gücləndirdiyini iddia edir.

Bu yanaşmaya görə, dinin yayılması onun ilahi həqiqət olmasını yox, sosial baxımdan faydalı sistem olmasını göstərir.

Mənbə: David Sloan Wilson — *Darwin's Cathedral*, 2002

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Dinin cəmiyyətə faydalı olması onun yanlış olduğunu sübut etmir. Bir şeyin insan həyatına nizam və fayda gətirməsi, əksinə, onun həqiqətlə uyğun ola biləcəyini də göstərə bilər. Üstəlik, dinin sosial təsirlərini izah etmək başqa şeydir, Allahın həqiqətən mövcud olub-olmadığını izah etmək başqa şey.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument ilk baxışda olduqca məntiqli görünür. Həqiqətən də tarix boyunca din cəmiyyətlərdə mühüm rol oynamışdır. İnsanlar din vasitəsilə ortaq dəyərlər ətrafında birləşmiş, bir-birinə yardım etmiş, qanun və əxlaq sistemləri formalaşdırmışlar. Məbədlər, ibadətlər və dini qaydalar çox vaxt cəmiyyətin nizamını qorumağa xidmət etmişdir.

Buradan çıxış edən bəzi düşünürlər belə nəticəyə gəlirlər: deməli dinin əsas səbəbi ilahi həqiqət deyil, sosial faydadır.

Amma burada mühüm məntiqi problem var: bir şeyin faydalı funksiyasını göstərmək, onun həqiqət olmadığını sübut etmir.

Məsələn, ailə institutu da cəmiyyət üçün faydalıdır. İnsanların birlikdə yaşamasını və uşaqların qorunmasını təmin edir. Amma heç kim buna görə "ailə anlayışı tamamilə uydurmadır" nəticəsinə gəlmir.

Eyni şəkildə, insanın su içməsi də həyat üçün faydalıdır. Amma bu, suyun xəyal olduğunu göstərmir.

Burada əsas fərq budur: bir şeyin sosial və ya psixoloji funksiyası ola bilər, amma eyni zamanda həqiqi də ola bilər.

Din məsələsində də vəziyyət buna bənzəyir.

Digər tərəfdən, dinin yalnız sosial uyğunlaşma vasitəsi kimi təqdim edilməsi tarixlə tam uyğun gəlmir. Çünki din çox vaxt cəmiyyətin rahatlığına qarşı da çıxmışdır.

Məsələn, peyğəmbərlər tarix boyunca mövcud sistemlərə qarşı mübarizə aparmış, zalım hakimləri tənqid etmiş və insanları rahat həyatlarını riskə atmağa çağırmışlar. Əgər din yalnız "sosial rahatlıq mexanizmi" olsaydı, çox güman ki, bu qədər ciddi qarşıdurmalar və fədakarlıqlar meydana çıxmazdı.

İslamın ilk dövrləri buna açıq nümunədir. İlk müsəlmanlar din səbəbilə işgəncə görmüş, mallarını itirmiş və hətta həyatlarını təhlükəyə atmışdılar. İnsan sırf sosial uyğunlaşma üçün öz rahatlığını və təhlükəsizliyini bu qədər riskə atmaz.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Ateist düşüncə çox vaxt dini yalnız "faydalı sistem" kimi izah etməyə çalışır. Amma insan niyə həqiqət uğrunda həyatını qurban verir? Niyə bəzi insanlar maddi faydası olmadığı halda əxlaqi prinsip uğrunda əziyyət çəkirlər?

Bu suallar sadəcə sosial uyğunlaşma ilə tam izah olunmur.

Digər tərəfdən, insan cəmiyyətində qanun və əxlaqın mövcud olması da ayrıca düşündürücüdür. Əgər kainat tamamilə məqsədsiz və kor maddi proseslərdən ibarətdirsə, onda insan niyə "ədalət", "haqq", "vicdan" və "məsuliyyət" kimi anlayışlara bu qədər dərin bağlılıq hiss edir?

Teizm bu vəziyyəti daha təbii şəkildə izah etməyə çalışır: insan yalnız bioloji varlıq deyil; mənəvi və əxlaqi yönü olan yaradılmış varlıqdır.

Burada çox mühüm məqam da var. Dinin cəmiyyətə nizam gətirməsi əslində onun əleyhinə yox, müəyyən mənada lehinə də arqument ola bilər.

Çünki tamamilə təsadüfi və əsassız sistemlərin min illərlə milyardlarla insanın həyatında bu qədər güclü mənəvi və sosial təsir yaratması özü ayrıca

düşündürücü məsələdir.

Əlbəttə, bu avtomatik olaraq bütün dini iddiaları sübut etmir. Amma "faydalıdır, deməli yalandır" nəticəsini də doğurmur.

Məsələn, insan orqanizmi üçün oksigen faydalıdır. Amma bu, oksigenin xəyal olduğunu göstərmir.

Burada əsas məqam budur: bir şeyin funksiyası ilə həqiqəti eyni məsələ deyil.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Dinin sosial uyğunlaşmaya və əməkdaşlığa kömək etməsi mümkündür. Amma bu, onun avtomatik olaraq insan uydurması olduğunu sübut etmir. Bir şeyin cəmiyyət üçün faydalı olması onun yanlış olduğunu göstərməz. Üstəlik, din tarix boyunca yalnız sosial rahatlıq yox, bəzən böyük fədakarlıq və mübarizə də tələb etmişdir. Buna görə sosial uyğunlaşma arqumenti teizmi qəti şəkildə çürüdən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Su insan həyatı üçün faydalıdır. Amma bu, suyun xəyal olduğunu göstərmir.

Başqa bir nümunə düşünək. Ailə cəmiyyətin sabitliyinə kömək edir. Amma heç kim buna görə "ailə anlayışı uydurmadır" demir.

Bir şeyin faydalı olması onun yalan olduğunu göstərməz.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, məktəbdə qaydalar hamının yaxşı davranmasına kömək edir."

Atası cavab verir:

— "Bəli. Amma bu qaydaların tamamilə yalan olduğu mənasına gəlmir."

Bəzi şeylər həm faydalı, həm də doğru ola bilər.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir gün bir adam dedi:

— "İnsanlar işığı ona görə sevir ki, həyatlarını asanlaşdırır."

Başqa biri cavab verdi:

— "Bəs buna görə günəş yoxdurmu?"

Adam susdu.

Çünki bir şeyin faydalı olması onun həqiqi olmadığını göstərmirdi.

Din haqqında da eyni sual verilə bilər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Dinin cəmiyyətə fayda verməsi onun yanlış olduğunu sübut etmir. Bir şeyin sosial funksiyasının olması ilə onun həqiqət olub-olmaması fərqli məsələlərdir. Üstəlik, din tarix boyunca insanlardan rahatlıq yox, çox vaxt böyük fədakarlıq tələb etmişdir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Faydalı olmaq yalan olmaq demək deyil."

"Funksiya ilə həqiqət eyni şey deyil."

"Din yalnız rahatlıq deyil, məsuliyyət də tələb edib."

"Sosial təsir metafizik inkar demək deyil."

"Bir şeyin insan həyatına uyğun olması onun əsassız olduğunu göstərməz."

10) QISA YEKUN

Sosial uyğunlaşma arqumenti dinin cəmiyyətə təsirlərini müəyyən qədər izah etməyə çalışır. Amma bir şeyin sosial baxımdan faydalı olması onun avtomatik olaraq yalan olduğunu göstərmir. Din tarix boyunca yalnız əməkdaşlıq və nizam yox, eyni zamanda böyük fədakarlıq, əxlaqi məsuliyyət və mənəvi mübarizə də tələb etmişdir. Buna görə dini sırf sosial uyğunlaşma mexanizmi kimi təqdim etmək teizmi qəti şəkildə çürüdən arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 48

1) İRADIN ÖZÜ

Bayesian ehtimal arqumenti

Bəzi ateist filosoflar iddia edirlər ki, mövcud kainatdakı dəlillər nəzərə alındıqda Allahın varlığı yüksək ehtimallı nəticə kimi görünmür. Onlar xüsusilə ehtimal hesablamalarına əsaslanan "Bayesian" yanaşmadan istifadə edərək deyirlər ki, dünyadakı şər, xaos, təbii fəlakətlər, dini müxtəliflik və gizlilik kimi faktorlar teizm ehtimalını zəiflədir.

Bu baxış xüsusilə Paul Draper və Graham Oppy kimi filosoflar tərəfindən müdafiə edilmişdir. Draper "evidential atheism" yanaşmasında kainatdakı ağrı və laqeyd təbiətin naturalizmlə daha uyğun olduğunu iddia edir. Oppy isə müxtəlif fəlsəfi ehtimal analizləri ilə teizmin zəruri nəticə olmadığını müdafiə edir.

Bu arqumentə görə, bütün məlumatlar birlikdə qiymətləndirildikdə Allah hipotezi ən güclü izah sayılmır.

Mənbə:

- Paul Draper — evidential atheism məqalələri
- Graham Oppy — probabilistik analizlər

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bayesian analizlər nəticədən çox başlanğıc fərziyyələrdən asılıdır. Hansı dəlilin necə qiymətləndiriləcəyi əvvəlcədən qəbul edilən dünya görüşünə bağlı olur. Üstəlik, kainatdakı nizam, şüur, əxlaq, rasionallıq və həyat üçün uyğunluq kimi faktorlar da bir çox filosof üçün teizmin lehinə ehtimal hesab olunur. Buna görə "Allah aşağı ehtimallıdır" nəticəsi obyektiv və qəti elmi hökm deyil, fəlsəfi şərhdir.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument müasir fəlsəfədə ən ciddi müzakirə olunan yanaşmalardan biridir. Çünki burada məqsəd birbaşa "Allah yoxdur" demək yox, müxtəlif dəlilləri müqayisə edərək hansı dünya görüşünün daha ehtimallı göründüyünü araşdırmaqdır.

Bayesian yanaşma ümumiyyətlə belə işləyir: müəyyən məlumatlara baxılır və soruşulur:

— "Bu məlumat hansı nəzəriyyə ilə daha uyğun görünür?"

Məsələn, ateist filosoflar deyirlər ki, dünyada çoxlu ağrı, təbii fəlakət, xəstəlik və qarışıqlıq var. Onlara görə, belə kainat tam xeyirxah və qüdrətli Allah modeli ilə müqayisədə naturalizmlə daha uyğun görünür.

İlk baxışda bu yanaşma çox rasional görünür. Amma burada çox mühüm problem var: ehtimal hesablamaları tam obyektiv deyil.

Çünki Bayesian analizdə nəticə böyük ölçüdə başlanğıc qəbulundan asılı olur.

Məsələn, bir insan əvvəlcədən kainatın yalnız maddədən ibarət olduğunu düşünürsə, onda Allah ehtimalını təbii olaraq aşağı qiymətləndirəcək. Amma başqa biri kainatdakı nizamı, şüuru və əxlaqı metafizik reallığa işarə kimi görürsə, onun hesablaması fərqli olacaq.

Burada çox vacib məqam ortaya çıxır: ehtimal hesabı yalnız rəqəmlə deyil, fəlsəfi baxışla işləyir.

Çünki Allahın varlığı laboratoriyada ölçülən fiziki obyekt deyil ki, onun ehtimalı sırf riyazi düsturla müəyyən edilsin.

Digər tərəfdən, ateist yanaşma çox vaxt yalnız şər və ağrı məsələsinə fokuslanır. Amma kainatda yalnız ağrı yoxdur. Şüur, məntiq, gözəllik, sevgi, əxlaq, riyazi uyğunluq və həyat üçün həssas nizam da mövcuddur.

Bir çox teist filosof məhz bunların naturalizmlə izahının daha çətin olduğunu düşünür.

Məsələn, insan ağlının kainatı anlaya bilməsi özü böyük fəlsəfi sualdır. Niyə insan düşüncəsi riyazi olaraq kainatın quruluşuna uyğun gəlir? Niyə kainat tam xaotik deyil? Niyə fizika qanunları həyatın mümkün ola biləcəyi qədər həssas ölçülərlə işləyir?

Teist düşüncə bunları şüurlu və rasional Yaradan ilə daha uyğun hesab edir.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Bayesian analizdə "başlanğıc ehtimal" çox önəmlidir. Amma Allah kimi metafizik məsələ üçün başlanğıc ehtimalın necə müəyyən ediləcəyi özü ayrıca mübahisəlidir.

Çünki burada insan artıq fəlsəfi seçim edir.

Bir insan "yalnız maddi səbəblər mümkündür" fərziyyəsi ilə başlayırsa, təbii olaraq nəticə naturalizmə yaxın çıxacaq. Amma bu artıq neytral mövqe deyil.

Digər tərəfdən, naturalizmin özü də ciddi problemlərlə qarşılaşır. Şüurun mahiyyəti, obyektiv əxlaqın əsası, məntiq qanunlarının universallığı və kainatın başlanğıcı kimi mövzular naturalizm üçün də açıq fəlsəfi problemlərdir.

Bu isə göstərir ki, məsələ "bütün problemlər yalnız teizmdədir" kimi təqdim edilə bilməz.

Burada əsas məsələ budur: ehtimal analizləri çox vaxt sırf riyaziyyatdan deyil, metafizik fərziyyələrdən də təsirlənir.

Məsələn, iki detektiv eyni hadisəyə baxıb fərqli nəticəyə gələ bilər. Çünki biri bəzi detalları daha vacib hesab edir, digəri isə başqa detalları. Dəlillər eyni olsa belə, onların dünya görüşü nəticəni dəyişə bilər.

Allah məsələsində də vəziyyət buna bənzəyir.

Digər tərəfdən, insan həyatda bir çox mühüm qərarı tam riyazi ehtimalla vermir. Sevgi, dostluq, məna və əxlaq kimi anlayışlar da həyatın vacib hissəsidir. İnsan reallığı yalnız statistik hesablamalarla yaşamır.

Teizm də özünü sırf "riyazi formul" kimi deyil, bütöv metafizik çərçivə kimi təqdim edir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Bayesian ehtimal arqumenti maraqlı fəlsəfi yanaşma təqdim edir. Amma bu yanaşmanın nəticələri böyük ölçüdə başlanğıc fərziyyələrdən və dünya görüşündən asılıdır. Üstəlik, kainatda yalnız şər deyil, nizam, şüur, əxlaq və həyat üçün uyğunluq kimi faktorlar da mövcuddur və bunlar bir çox filosof üçün teizmin lehinə dəlil sayılır. Buna görə "Allah aşağı ehtimallıdır" nəticəsi qəti və obyektiv hökm yox, fəlsəfi interpretasiya hesab edilməlidir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

İki həkim eyni xəstəyə baxıb fərqli diaqnoz verə bilər. Çünki biri müəyyən əlamətləri daha vacib hesab edir, digəri başqa əlamətləri.

Başqa bir nümunə düşünək. İki detektiv eyni sübutlara baxıb fərqli nəticəyə gələ bilər. Dəlillər eyni olsa da, onları necə şərh etdikləri fərqli olur.

Bayesian yanaşmalarda da vəziyyət buna bənzəyir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, iki müəllim eyni suala niyə fərqli cavab verir?"

Atası cavab verir:

— "Çünki onlar məsələyə fərqli tərəfdən baxırlar."

Bəzən insanlar eyni məlumatdan fərqli nəticə çıxarırlar.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir gün iki səyyah uzaqdan böyük saray gördü.

Birincisi dedi:

— "Bu saray təsadüfən yaranıb."

İkincisi isə dedi:

— "Bu qədər nizam və uyğunluq təsadüf kimi görünmür."

Onlar eyni saraya baxırdılar. Amma fərqli düşünürdülər.

Çünki insanın nəticəsi çox vaxt əvvəlki baxışından təsirlənir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Bayesian analizlər tam obyektiv deyil; nəticə başlanğıc fərziyyələrdən asılı olur. Üstəlik, kainatda yalnız şər yox, nizam, şüur, əxlaq və həyat üçün uyğunluq da mövcuddur. Buna görə 'Allah aşağı ehtimallıdır' nəticəsi qəti elmi hökm deyil, fəlsəfi şərhdir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Ehtimal hesabı dünya görüşündən təsirlənə bilər.”
“Eyni dəlil fərqli şərhlərə açıq ola bilər.”
“Şər qədər nizam da reallığın bir hissəsidir.”
“Riyazi analiz metafizik neytrallıq demək deyil.”
“Bəzən nəticə rəqəmdən yox, baxış bucağından doğur.”

10) QISA YEKUN

Bayesian ehtimal arqumenti müasir fəlsəfədə ciddi yanaşmalardan biridir. Amma bu yanaşmanın nəticələri tam obyektiv və dəyişməz hesab edilə bilməz. Çünki ehtimal analizləri başlanğıc fərziyyələrdən və dünya görüşündən təsirlənir. Üstəlik, kainatda yalnız ağrı və xaos deyil, eyni zamanda nizam, şüur, əxlaq və həyat üçün uyğunluq da mövcuddur. Buna görə “Allahın varlığı aşağı ehtimallıdır” iddiası qəti fəlsəfi nəticə deyil, müəyyən interpretasiya olaraq qalır.

İRAD VƏ CAVAB - 49

1) İRADIN ÖZÜ

Natural evil problemi

Bəzi ateist filosoflar iddia edirlər ki, dünyadakı təbii fəlakətlər — zəlzələlər, sunamilər, xəstəliklər, quraqlıqlar və digər təbii əzablar — insanın azad iradəsi ilə izah oluna bilməz. Çünki bu hadisələr çox vaxt insanların mənəvi seçimindən asılı olmadan baş verir və günahsız insanların, hətta uşaqların və heyvanların əzab çəkməsinə səbəb olur.

Bu arqument xüsusilə Paul Draper kimi filosoflar tərəfindən müdafiə edilmişdir. Draper təbiətdəki ağrı və laqeyd görünən sistemin tam xeyirxah və qüdrətli Allah modeli ilə uyğunluğunu sual altına alırdı.

Bu baxışa görə, təbii şər insanın etdiyi pislikdən fərqli olaraq birbaşa kainatın quruluşundan qaynaqlanır və bu, Allah anlayışını ehtimal baxımından zəiflədir.

Mənbə: Paul Draper — natural evil arqumentləri

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Təbii fəlakətlərin insan azad iradəsi ilə tam açıqlanmaması Allahın yoxluğunu sübut etmir. Çünki kainatın sabit qanunlarla işləməsi həyatın mümkün olması üçün vacibdir və həmin qanunlar bəzən ağrılı nəticələr də doğura bilir. Üstəlik, insan bütün kainatın və bütün nəticələrin hikmətini tam görə bilməz.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument şər problemi daxilində ən ciddi etirazlardan biri hesab edilir. Çünki bəzi teist izahlar insanın etdiyi pislikləri “azad iradə” ilə açıqlamağa çalışsa da, zəlzələ, xəstəlik və ya tufan kimi hadisələrdə həmin cavab kifayət etmirmiş kimi görünür.

Həqiqətən də insan belə hadisələr qarşısında sarsılır. Günahsız insanların həyatını itirməsi, uşaqların əzab çəkməsi və heyvanların ağrı yaşaması insan vicdanında dərin suallar doğurur.

Paul Draper kimi filosoflar da məhz bunu vurğulayırdılar: təbiət çox vaxt insan həyatına qarşı laqeyd görünür.

Amma burada mühüm məsələ var: həyatın mümkün olması üçün kainat müəyyən sabit qanunlarla işləməlidir.

Bu çox vacib nöqtədir.

Məsələn, insanın yaşaması üçün Yer kürəsində müəyyən fiziki sistemlər mövcuddur: tektonik hərəkətlər, atmosfer dövranı, su sistemi və enerji balansı. Bu sistemlər həyatın davam etməsinə imkan verir. Amma eyni sistemlər müəyyən hallarda zəlzələ, vulkan və ya fırtına kimi hadisələr də yarada bilir.

Yəni kainatda tam sabit və qanunauyğun sistem olmadan həyatın özü də mümkün olmazdı.

Burada çox sadə nümunə düşünək. Od insanı isitmək, yemək bişirmək və həyatı asanlaşdırmaq üçün faydalıdır. Amma eyni od insanı yandıra da bilər. Fiziki qanunların sabit işləməsi həm fayda, həm risk doğurur.

Əgər kainatda heç bir risk və təhlükə olmasaydı, onda çox güman ki, sabit və öyrənilə bilən təbiət də olmazdı.

Digər tərəfdən, insan çox vaxt yalnız ağrını görür, amma həmin sistemlərin ümumi həyat üçün nə qədər vacib olduğunu düşünmür.

Məsələn, Yer qabığındakı hərəkətlər yalnız zəlzələ yaratmır; eyni zamanda planetin geoloji tarazlığını qoruyur. Atmosfer sistemi yalnız tufan yaratmır; eyni zamanda su dövranını və həyatın davamını təmin edir.

Burada əsas məsələ budur: həyat üçün uyğun və sabit fiziki kainat müəyyən risk imkanlarını da özü ilə gətirir.

Digər tərəfdən, natural evil arqumenti insanın məhdud perspektivi ilə bağlı problemi də daşıyır. İnsan müəyyən hadisənin bütün nəticələrini və hikmətini tam görə bilmir.

Bu, "hər fəlakətin səbəbini bilirik" demək deyil. Sadəcə insanın bilməməsi ilə məqsədin olmaması arasında fərq var.

Məsələn, bir uşaq əməliyyat zamanı yalnız ağrını görür. Amma həkim daha böyük nəticəni nəzərə alır. Uşaq həmin anda məqsədi tam anlaya bilməz.

Teist düşüncə də deyir ki, insan kainatın bütün metafizik nəticələrini və ilahi hikməti tam əhatə edə bilməz.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Təbii şər problemi obyektiv "şər" anlayışını fərz edir.

Çünki bir hadisənin həqiqətən "pis" olduğunu söyləmək üçün obyektiv yaxşılıq ölçüsü lazımdır. Əgər kainat tamamilə kor və məqsədsiz maddi proseslərdən ibarətdirsə, onda "bu həqiqətən şərdir" hökmünün əsası nə olacaq?

Teizm obyektiv yaxşılıq və şər anlayışını metafizik əsasla izah etməyə çalışır. Naturalist baxışda isə ağrı sadəcə bioloji hadisə kimi qalır.

Burada maraqlı nöqtə ortaya çıxır: insan təbii fəlakət qarşısında sadəcə fiziki narahatlıq yox, əxlaqi sarsıntı da yaşayır. Bu isə insanın yalnız maddi

varlıq olmadığını düşündürən tərəflərdən biridir.

Digər tərəfdən, insan tarixində bir çox yüksək mənəvi xüsusiyyət məhz çətinliklər zamanı ortaya çıxmışdır: mərhəmət, yardım, fədakarlıq, səbir və qəhrəmanlıq kimi.

Bu, "fəlakətlər yaxşıdır" demək deyil. Amma çətinliklərin bəzi mənəvi nəticələrə yol açа bilməsi ehtimalını göstərir.

Burada əsas məqam budur: təbii fəlakətlərin mövcudluğu teizm üçün çətin sual yaratsa da, Allahın yoxluğunu qəti şəkildə sübut edən məntiqi nəticə yaratmır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Natural evil problemi teizm qarşısında ciddi fəlsəfi suallar doğurur. Amma təbii fəlakətlərin mövcudluğu Allahın yoxluğunu məntiqi olaraq qəti şəkildə sübut etmir. Çünki həyatın mümkün olması üçün kainatın sabit qanunlarla işləməsi lazımdır və həmin qanunlar müəyyən risk imkanlarını da özü ilə gətirir. Üstəlik, insan bütün nəticələri və hikmətləri tam görə biləcək mövqedə deyil. Buna görə natural evil arqumenti teizmi tam şəkildə çürüdən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Od həm insanı isitmək, həm də yandırmaq gücünə malikdir. Amma heç kim odun faydasını yalnız təhlükəsinə görə tam inkar etmir.

Başqa bir nümunə düşünək. Yağış həyat üçün vacibdir. Amma bəzən sel də yarada bilər. Təbiətdəki sistemlər həm fayda, həm risk daşıyır.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, niyə yağış bəzən zərər verir?"

Atası cavab verir:

— "Çünki təbiətdəki şeylər həm fayda, həm də risk daşıya bilər."

Sonra əlavə edir:

— "Amma yağış olmasa həyat da olmaz."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir kənddə böyük çay var idi. Çay insanlara su verir, torpaqları canlandırır və həyatı qoruyurdu. Amma bəzən daşqın da yaradırdı.

Bir oğlan dedi:

— "Deməli çay tamamilə pisdir."

Yaşlı bir adam cavab verdi:

— "Çay olmasa bu kənd də olmazdı."

İnsan bəzən təhlükəni görür, amma bütöv sistemin həyat üçün nə qədər vacib olduğunu unudur.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Təbii fəlakətlər teizm üçün çətin sualdır, amma Allahın yoxluğunu qəti şəkildə sübut etmir. Çünki həyatın mümkün olması üçün kainat sabit qanunlarla işləməlidir və həmin qanunlar müəyyən riskləri də özü ilə gətirir.

Üstəlik, insan bütün nəticələri və hikmətləri tam görə bilmir.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Sabit qanunlar həm fayda, həm risk doğura bilər.”
“Hikməti görməmək, hikmətin olmadığı demək deyil.”
“Reallıq yalnız ağrıdan ibarət deyil.”
“Təbiətdəki nizam həyatın əsas şərtidir.”
“İnsan çox vaxt yalnız hadisəni görür, bütöv sistemi yox.”

10) QISA YEKUN

Natural evil problemi teizm üçün ciddi və emosional fəlsəfi suallardan biridir. Amma təbii fəlakətlərin mövcudluğu Allahın yoxluğunu qəti şəkildə sübut etmir. Həyatın davam etməsi üçün kainat sabit qanunlarla işləməlidir və həmin qanunlar müəyyən risk imkanlarını da özü ilə gətirir. Üstəlik, insan bütün nəticələri və ilahi hikməti tam görə biləcək mövqedə deyil. Buna görə natural evil arqumenti teizmi tam şəkildə çürüdən qəti arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 50

1) İRADIN ÖZÜ

No-best-world arqumenti

Bəzi ateist filosoflar iddia edirlər ki, “Allah ən yaxşı mümkün dünyanı yaratdı” fikri məntiqi baxımdan problemli görünür. Çünki onların fikrincə, “ən yaxşı dünya” anlayışının özü qeyri-müəyyəndir. Hər zaman daha yaxşısını təsəvvür etmək mümkün olduğu üçün “mütləq ən yaxşı dünya” anlayışına çatmaq çətin görünür.

Bu arqument əsasən Leibniz-in məşhur “mövcud dünya mümkün dünyaların ən yaxşısıdır” fikrinə qarşı yönəlmişdir. Müasir tənqidçilər — o cümlədən William Rowe və digər filosoflar — deyirlər ki, əgər Allah sonsuz qüdrətlidirsə, onda niyə bir az daha az şər, bir az daha çox xoşbəxtlik olan dünya yaratmadı?

Bu baxışa görə, “ən yaxşı dünya” anlayışı ya qeyri-mümkündür, ya da mövcud dünya ilə uyğun görünmür.

Mənbə: Leibniz nəzəriyyəsinə qarşı müasir tənqidlər — William Rowe və başqaları

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Teizm Allahın mütləq şəkildə “riyazi olaraq ən yaxşı” dünyanı yaratdığını deməyə məcbur deyil. Əsas məsələ dünyanın müəyyən hikmət, məqsəd və uyğunluq əsasında yaradılmasıdır. Üstəlik, “daha yaxşı dünya təsəvvür etmək” hər zaman həmin dünyanın real və mümkün olduğu mənasına gəlmir.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument xüsusilə Leibniz-in məşhur nəzəriyyəsinə qarşı formalaşmışdır. Leibniz deyirdi ki, sonsuz hikmət sahibi Allah mümkün dünyalar içində ən yaxşısını yaratmışdır.

Müasir tənqidçilər isə belə sual verirlər:

— "Əgər Allah sonsuz qüdrətlidirsə, niyə bu dünyada bir az daha az ağrı, bir az daha çox yaxşılıq olmadı?"

Bu sual ilk baxışda çox təsirli görünür. Çünki insan həqiqətən düşünə bilər:

— "Niyə daha yaxşı dünya olmasın?"

Amma burada çox mühüm fəlsəfi problem var: "ən yaxşı dünya" anlayışı düşündüyümüz qədər sadə deyil.

Çünki bir çox halda "daha yaxşı" anlayışı sonsuz şəkildə artırıla bilər.

Məsələn, əgər bir dünyada 10 xoşbəxt insan varsa, biri deyə bilər ki, 11 nəfər olsa daha yaxşı olardı. 100 olsa daha yaxşı görünərdi. Daha sonra 1000, sonra sonsuz sayda xoşbəxtlik düşünülə bilər.

Bu halda "mütləq ən yaxşı dünya" anlayışı riyazi olaraq problemli görünür. Çünki hər zaman "bir az daha yaxşısı" təsəvvür edilə bilər.

Amma burada çox mühüm nöqtə ortaya çıxır: teizm Allahın mütləq şəkildə "sonsuz müqayisədə ən maksimum dünya" yaratmağa məcbur olduğunu iddia etmir.

Əsas məsələ dünyanın hikmətli və məqsədli yaradılmasıdır.

Məsələn, bir müəllim sinif üçün uyğun və faydalı imtahan hazırlaya bilər. Amma hər zaman "bir az daha yaxşı" alternativ təsəvvür etmək mümkündür. Bu isə müəllimin hazırladığı imtahanın tam mənasız olduğu nəticəsini vermir.

Digər tərəfdən, "daha yaxşı dünya" ifadəsi çox vaxt yalnız xoşbəxtlik miqdarı ilə ölçülür. Halbuki həyatın içində azad iradə, mənəvi inkişaf, fədakarlıq, seçim və məsuliyyət kimi anlayışlar da mövcuddur.

Məsələn, heç bir risk və çətinlik olmayan dünyada cəsarət, səbir və fədakarlıq kimi xüsusiyyətlər necə ortaya çıxardı?

Tam ağrısız və problemsiz dünya ilk baxışda ideal görünə bilər. Amma belə dünyada insanın əxlaqi inkişafı, seçimləri və mənəvi yüksəlişi tamam fərqli olardı.

Bu o demək deyil ki, şər özü məqsəddir. Sadəcə müəyyən dəyərlər bəzi çətinlik imkanları olmadan mövcud olmaya bilər.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Tənqidçilər çox vaxt "daha yaxşı dünya mümkündür" deyirlər. Amma "təsəvvür edilə bilən" ilə "gerçəkdən mümkün və bütün nəticələri uyğun olan" eyni şey deyil.

Məsələn, insan "tam azad iradəli, amma heç vaxt pislik etməyən insanlar" təsəvvür edə bilər. Amma bunun məntiqi olaraq həqiqətən mümkün olub-olmadığı ayrıca müzakirə mövzusudur.

Çünki azad iradənin mahiyyəti real seçim ehtimalını da ehtiva edir.

Digər tərəfdən, insan bütün kainatın və bütün nəticələrin tam hesabını edə bilməz. Bir dəyişiklik başqa neçə nəticə doğurar — bunu tam bilmir.

Bu vəziyyət böyük mozaikaya uzaqdan baxmağa bənzəyir. İnsan yalnız bir hissəni görüb "bu rəng artıqdır" deyə bilər. Amma bütöv rəsmi görən biri həmin hissənin ümumi harmoniya üçün vacib olduğunu anlayar.

Teist düşüncə də deyir ki, insan məhdud perspektivlə bütün mümkün

dünyaları müqayisə edə bilməz.

Burada əsas məqam budur: "mən daha yaxşısını təsəvvür edirəm" demək, həmin alternativin bütün nəticələri ilə birlikdə həqiqətən mümkün və daha üstün olduğunu sübut etmir.

Digər tərəfdən, "ən yaxşı dünya yoxdur" nəticəsi belə çıxsa, bu avtomatik olaraq teizmi çürütmür. Çünki Allahın məqsədi yalnız "maksimum rahatlıq" yaratmaq kimi düşünülmür. Klassik teizmdə yaradılış hikmət, imtahan, azad iradə və mənəvi inkişaf kimi anlayışlarla birlikdə başa düşülür.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

"No-best-world" arqumenti Leibniz-in müəyyən formadakı nəzəriyyəsinə qarşı ciddi fəlsəfi sual yaradır. Amma bu arqument Allahın mövcud olmadığını qəti şəkildə sübut etmir. Çünki "ən yaxşı dünya" anlayışının özü mürəkkəb və mübahisəli anlayışdır. Üstəlik, insanın daha yaxşı dünya təsəvvür etməsi həmin dünyanın həqiqətən mümkün və bütün nəticələri ilə daha üstün olduğunu göstərmir. Buna görə bu arqument teizmi tam şəkildə çürüdən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllim yaxşı dərs proqramı hazırlaya bilər. Amma hər zaman biri çıxıb "bir az daha yaxşı proqram mümkündür" deyə bilər. Bu isə mövcud proqramın tam mənasız olduğunu göstərmir.

Başqa bir nümunə düşünək. Bir bağda bəzi çətin hava şəraiti olmasa, ağacların kökləri güclənməz. Tam rahatlıq hər zaman inkişaf gətirmir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, niyə hər şey tam mükəmməl deyil?"

Atası cavab verir:

— "Çünki bəzi şeylər çətinliklə birlikdə öyrənilir."

Sonra əlavə edir:

— "Hər zaman 'bir az daha yaxşısını' təsəvvür etmək olar. Amma bu, mövcud şeyin mənasız olduğu demək deyil."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir rəssam böyük tablo çəkmişdi. Bir adam gəlib dedi:

— "Burada bu rəngi dəyişsəydin daha yaxşı olardı."

Başqa biri başqa rəngi dəyişmək istədi.

Üçüncü adam isə tamam başqa təklif verdi.

Rəssam gülümsəyib dedi:

— "Siz yalnız bir hissəyə baxırsınız. Mən isə bütöv rəsmi görürəm."

İnsan da çox vaxt həyatın yalnız kiçik hissəsinə baxaraq bütün kainat haqqında hökm verir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"'Daha yaxşı dünya təsəvvür etmək' həmin dünyanın həqiqətən mümkün və bütün nəticələri ilə daha üstün olduğunu sübut etmir. Üstəlik, teizm

Allahın yalnız maksimum rahatlıq yaratmağa məcbur olduğunu demir; azad iradə, hikmət və mənəvi inkişaf da nəzərə alınır."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Təsəvvür edilən hər şey mümkün olmur."
"Bir hissəyə baxmaq bütöv mənzərəni göstərməz."
"Hər zaman 'bir az daha yaxşısı' düşünülə bilər."
"Tam rahatlıq hər zaman ən böyük dəyər deyil."
"Hikmət yalnız rahatlıqdan ibarət deyil."

10) QISA YEKUN

"No-best-world" arqumenti "ən yaxşı dünya" anlayışı haqqında ciddi fəlsəfi müzakirə ortaya qoyur. Amma bu arqument Allahın yoxluğunu qəti şəkildə sübut etmir. Çünki "daha yaxşı dünya" təsəvvür etmək ilə onun həqiqətən mümkün və bütün nəticələri ilə üstün olduğunu göstərmək fərqli şeylərdir. Üstəlik, klassik teizmdə yaradılış yalnız maksimum rahatlıq deyil, hikmət, azad iradə və mənəvi inkişaf çərçivəsində başa düşülür. Buna görə bu arqument teizmi tam şəkildə çürüdən qəti arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 51

1) İRADIN ÖZÜ

Evolutionary debunking argument (EDA)

Bəzi ateist filosoflar iddia edirlər ki, insanın əxlaq anlayışı və dini inancları obyektiv həqiqətdən deyil, insan beynində formalaşmış bioloji və psixoloji meyllərdən qaynaqlanır. Bu arqumentə görə, əgər insanın düşüncələri yalnız yaşamağa uyğunlaşma nəticəsində yaranıbsa, onda həmin düşüncələrin "həqiqəti göstərdiyinə" tam etibar etmək çətinləşir.

Bu yanaşma xüsusilə Sharon Street tərəfindən məşhurlaşdırılmışdır. Street "A Darwinian Dilemma for Realist Theories of Value" məqaləsində iddia edirdi ki, insanın əxlaqi dəyərləri yaşamaq və nəsli davam etdirmək üçün formalaşmışdırsa, onda obyektiv əxlaq anlayışını müdafiə etmək problemli görünür.

Bu arqumentə görə, əxlaq və dini inanc həqiqətin yox, bioloji uyğunlaşmanın məhsulu ola bilər.

Mənbə: Sharon Street — A Darwinian Dilemma for Realist Theories of Value, 2006

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bir düşüncənin insan zehnində müəyyən psixoloji və bioloji yollarla formalaşması onun avtomatik olaraq yanlış olduğunu sübut etmir. Əksinə, əgər insan ağlı tamamilə kor və məqsədsiz proseslərin məhsuludursa, onda insanın həqiqətə çatmaq qabiliyyətinin özü də şübhə altına düşər. Bu problem yalnız teizmə deyil, naturalizmə də yönəlir.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument müasir fəlsəfədə olduqca ciddi müzakirə olunur. Çünki burada söhbət yalnız din və əxlaqdan getmir; insan ağlının etibarlılığı məsələsi gündəmə gəlir.

EDA arqumenti əsasən belə deyir:

— "Əgər insanın inancları və əxlaqi hissləri yalnız həyatda qalmaq üçün formalaşıbsa, onda onların həqiqəti göstərdiyinə necə əmin ola bilərik?"

İlk baxışda bu arqument çox güclü görünür. Çünki doğrudan da insan müəyyən düşüncə və davranışlara meylli ola bilər. İnsan qorxu, təhlükə və sosial uyğunlaşma səbəbilə müəyyən inanclar formalaşdıra bilər.

Amma burada çox mühüm problem ortaya çıxır: bu arqument yalnız teizmə deyil, insan ağlının özünə də tətbiq olunur.

Əgər insan düşüncəsi tamamilə kor və məqsədsiz maddi proseslərin nəticəsidirsə, onda insanın "həqiqəti tapmaq" qabiliyyətinə niyə etibar edək?

Çünki sırf yaşamaq üçün formalaşmış sistemin əsas məqsədi həqiqəti tapmaq deyil, həyatda qalmaqdır.

Bu çox mühüm nöqtədir.

Məsələn, insan beyninin təhlükə qarşısında tez qərar verməsi yaşamaq üçün faydalı ola bilər. Amma faydalı olmaq ilə həqiqətə uyğun olmaq eyni şey deyil.

Burada naturalizm üçün ciddi paradoks yaranır.

Ateist düşüncə dini və əxlaqı "kor uyğunlaşmanın məhsulu" kimi izah etməyə çalışır. Amma həmin ateist düşüncənin özü də eyni insan beyninin məhsuludur.

Bu halda sual yaranır:

— "Niyə həmin beynin ateizm haqqında verdiyi qərar daha etibarlı sayılsın?"

EDA arqumenti müəyyən mənada insan ağlının altındakı təməli də sarsıdır.

Digər tərəfdən, teizm insan ağlının etibarlılığını daha təbii şəkildə izah etməyə çalışır. Klassik teizmə görə insan ağlı təsadüfi xaosun yox, rasional Yaradanın əsəridir. Buna görə insan ağlı müəyyən ölçüdə həqiqəti qavraya bilir.

Burada kainat ilə insan ağlı arasındakı uyğunluq mühüm məsələdir.

Niyə insan zehni riyazi qanunları anlaya bilir? Niyə məntiq prinsipləri kainatla uyğun işləyir? Niyə insan yalnız yaşamaq yox, həqiqəti də axtarır?

Teizm bunu ağıl ilə kainatın eyni rasional qaynaqdan gəlməsi ilə izah edir.

Digər tərəfdən, EDA arqumenti əxlaq məsələsində də problem yaradır.

Əgər əxlaq yalnız yaşamaq üçün yaranmış bioloji hissdirsə, onda "yaxşı" və "pis" anlayışlarının obyektiv mənası nə olacaq?

Məsələn, bir insan zəifə kömək etməyi doğru hesab edir. Başqa biri isə yalnız güclünün qalmasını müdafiə edir. Əgər obyektiv əxlaq yoxdursa, hansı əsasla birini digərindən üstün sayacağıq?

Teizm isə obyektiv əxlaqın mənbəyini ilahi və metafizik əsasla izah etməyə çalışır.

Burada başqa mühüm nöqtə də var. İnsan yalnız yaşamaq üçün yaşayan varlıq deyil. İnsan həqiqət uğrunda həyatını riskə ata bilir. Tarix boyunca

insanlar ədalət, vicdan və iman uğrunda əzab çəkmiş, hətta ölmüşdür.

Əgər insan yalnız bioloji uyğunlaşma mexanizmi olsaydı, bu qədər yüksək mənəvi davranışların necə ortaya çıxdığı ayrıca sual doğurardı.

Bu o demək deyil ki, insan beyninin psixoloji və bioloji tərəfi yoxdur. Əlbəttə var. Amma həmin mexanizmlərin mövcudluğu insanın həqiqətə çata bilmədiyini sübut etmir.

Məsələn, gözün biologiyası var. Amma bu, xarici dünyanın xəyal olduğunu göstərmir.

Eyni şəkildə, insan ağlının müəyyən mexanizmlərlə işləməsi də həqiqətin mövcud olmadığını göstərməz.

Burada əsas məsələ budur: bir düşüncənin formalaşma prosesi ilə onun doğru olub-olmaması fərqli məsələlərdir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

EDA arqumenti insan düşüncəsinin mənşəyi haqqında ciddi fəlsəfi sual yaradır. Amma insan inanclarının müəyyən psixoloji və bioloji mexanizmlərlə əlaqəli olması onların avtomatik olaraq yanlış olduğunu sübut etmir. Üstəlik, insan ağlını tamamilə kor və məqsədsiz proseslərlə izah etmək ağlın həqiqətə çatmaq qabiliyyətini də problemə çevirir. Buna görə EDA arqumenti teizmi qəti şəkildə çürüdən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

İnsan gözünün biologiyası var. Amma bu, günəşin xəyal olduğunu göstərmir.

Başqa bir nümunə düşünək. İnsan beynində ağrı hissi yaranır. Amma bu, təhlükənin həqiqi olmadığını göstərmir.

Bir sistemin necə işlədiyini izah etmək ilə onun göstərdiyi reallığı inkar etmək eyni şey deyil.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— “Ata, gözümüz necə görür?”

Atası cavab verir:

— “Allah gözümüzü görmək üçün yaradıb.”

Sonra əlavə edir:

— “Gözün necə işlədiyini bilmək günəşin olmadığını göstərmir.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir gün bir adam dedi:

— “İnsan ağlı yalnız həyatda qalmaq üçün işləyir.”

Başqa biri soruşdu:

— “Bəs onda sənin bu fikrinə niyə həqiqət kimi inanım?”

Adam bir an susdu.

Çünki insan ağlını tamamilə kor mexanizmə çevirmək, onun həqiqət iddiasını da zəiflədirdi.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Əgər insan düşüncəsi yalnız kor uyğunlaşmanın məhsuludursa, onda ateist düşüncənin özünə də tam etibar etmək çətinləşər. Bir inancın psixoloji və bioloji tərəfinin olması onun avtomatik olaraq yanlış olduğunu göstərmir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Bir düşüncənin mənşəyi onun doğruluğunu təkbaşına müəyyən etmir."
"Faydalı olmaq həmişə yalan demək deyil."
"İnsan ağlını tam kor mexanizm saymaq həqiqət anlayışını zəiflədir."
"Gözün biologiyası günəşi yox etmir."
"Həqiqəti axtarmağın özü də düşündürücü xüsusiyyətdir."

10) QISA YEKUN

Evolutionary debunking argument insan ağlının və əxlaqi düşüncənin mənşəyi haqqında ciddi fəlsəfi müzakirə ortaya qoyur. Amma insan inanclarının müəyyən psixoloji və bioloji mexanizmlərlə əlaqəli olması onların avtomatik olaraq yanlış olduğunu sübut etmir. Üstəlik, insan ağlını tamamilə kor və məqsədsiz proseslərin məhsulu kimi təqdim etmək, həqiqətə çatmaq qabiliyyətinin özünü də problemli edir. Buna görə EDA arqumenti teizmi qəti şəkildə çürüdən arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 52

1) İRADIN ÖZÜ

Cognitive bias arqumenti

Bəzi ateist psixoloqlar və filosoflar iddia edirlər ki, insan beyni tam obyektiv işləyən sistem deyil. İnsan düşüncəsi çox vaxt qorxu, emosiyalar, sosial təsir və müxtəlif psixoloji meyllərlə yönlənir. Bu səbəbdən insanlar bəzən reallığı olduğu kimi deyil, inanmaq istədikləri kimi görürlər.

Bu yanaşmaya görə dini inanclar da insan beynindəki "cognitive bias" — yəni sistemli düşüncə yanlılıqlarının nəticəsi ola bilər. İnsan təsəlli tapmaq, ölüm qorxusunu azaltmaq və həyatda məna hiss etmək üçün Allah inancına yönələ bilər.

Bu arqument xüsusilə Daniel Kahnemanın insan qərarverməsi və düşüncə mexanizmləri haqqında məşhur araşdırmaları ilə əlaqələndirilir. Kahneman göstərirdi ki, insan ağlı çox vaxt tam rasional deyil və müəyyən psixoloji qısayollarla işləyir.

Bu baxışa görə, dini inanc metafizik həqiqətin deyil, insan zehninin yanlı işləmə meyllərinin nəticəsi ola bilər.

Mənbə: Daniel Kahneman — *Thinking, Fast and Slow*, 2011

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

İnsan beynində yanlılıqların olması Allahın mövcud olmadığını sübut etmir. Çünki həmin yanlılıqlar yalnız dini inanca deyil, ateizm daxil olmaqla bütün insan düşüncələrinə təsir edə bilər. Üstəlik, insan ağlının bəzən səhv etməsi onun həqiqəti tanımaq qabiliyyətini tam ləğv etmir.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument müasir psixologiyanın ən məşhur mövzularından biri ilə əlaqəlidir. Doğrudan da insan ağlı tam qüsursuz işləmir. İnsan bəzən emosiyalarına aldanır, öz istəklərinə uyğun qərar verir və müəyyən inanclara meylli olur.

Daniel Kahnemanın araşdırmaları da göstərirdi ki, insan çox vaxt sürətli və intuitiv düşüncə ilə qərar verir. İnsan beynində "təsdiq yanlılığı", "qorxu reaksiyası", "sosial uyğunlaşma" və başqa psixoloji meyllər mövcuddur.

Buradan çıxış edən bəzi ateist düşünürlər deyirlər:

— "Deməli dini inanc da insan beyninin yanlı işləməsinin məhsulu ola bilər."

İlk baxışda bu arqument təsirli görünür. Amma burada çox mühüm məntiqi problem var: insan ağlındakı yanlılıqlar yalnız dinə aid deyil.

Bu çox vacib nöqtədir.

Əgər insan düşüncəsi müəyyən psixoloji təsirlər altındadırsa, onda ateist düşüncə də eyni insan beynində formalaşır.

Yəni eyni arqument ateizmə də tətbiq oluna bilər.

Məsələn, insan dini təsəlli üçün qəbul edə bilər. Amma başqa biri də azad olmaq, məsuliyyətdən qaçmaq və ya metafizik məhdudiyyətləri rədd etmək istəyi ilə ateizmə meylli ola bilər.

Bu səbəbdən psixoloji motiv göstərmək, bir düşüncənin yanlış olduğunu avtomatik sübut etmir.

Burada fəlsəfədə çox məşhur problem ortaya çıxır: bir inancın necə formalaşdığını göstərmək ilə onun doğru və ya yanlış olduğunu göstərmək fərqli şeylərdir.

Məsələn, bir insan qorxu içində olarkən "orada yanğın var" deyə qışqıra bilər. Amma onun qorxulu vəziyyətdə olması yanğının həqiqətən mövcud olmadığını göstərmir.

Eyni şəkildə, bir insanın dini inanca psixoloji səbəblərlə yaxınlaşması Allahın mövcud olmadığını sübut etməz.

Digər tərəfdən, insan ağlının müəyyən yanlılıqlara sahib olması onun tamamilə etibarsız olduğu mənasına gəlmir.

Çünki insan gündəlik həyatda həqiqəti çox vaxt düzgün qavraya bilir. İnsan elm qurur, riyaziyyat hesablayır, texnologiya inkişaf etdirir və kainatın qanunlarını müəyyən ölçüdə anlaya bilir.

Əgər insan ağlı tamamilə yanlı və etibarsız olsaydı, bu qədər rasional fəaliyyət mümkün olmazdı.

Burada mühüm məqam budur: insan ağlı qüsurludur, amma tamamilə yararsız deyil.

Məsələn, göz bəzən optik illüziyaya düşə bilər. Amma bu, bütün görmənin yalan olduğunu göstərmir. Əksinə, müəyyən hallarda yanılma olması ümumi görmə qabiliyyətinin mövcudluğunu ləğv etmir.

İnsan düşüncəsi də buna bənzəyir.

Digər tərəfdən, dini inancı yalnız "psixoloji təsəlli" ilə izah etmək tarixlə

də tam uyğun gəlmir. Çünki din çox vaxt insanlardan rahatlıq yox, ciddi məsuliyyət tələb etmişdir.

Tarix boyunca insanlar iman uğrunda əzab çəkmiş, sürgün edilmiş və hətta həyatlarını itirmişlər. İnsan sırf rahatlıq üçün özünü bu qədər çətinliyə atmazdı.

Əksinə, din çox vaxt nəfsə qarşı mübarizə, fədakarlıq və mənəvi məsuliyyət tələb etmişdir.

Bu isə göstərir ki, dini yalnız sadə psixoloji refleksə endirmək kifayət etmir.

Digər tərəfdən, insanın məna, həqiqət və sonsuzluq axtarması da diqqətəlayiqdir. İnsan yalnız yemək, qorunmaq və yaşamaqla kifayətlənmir. O, "niyə varam?", "ədalət nədir?", "ölümdən sonra nə olacaq?" kimi suallar verir.

Bu xüsusiyyət bəzi filosoflara görə insanın yalnız maddi varlıq olmadığını düşündürən tərəflərdəndir.

Burada əsas məsələ budur: insan ağlında müəyyən yanlılıqların olması, onun bütün metafizik və dini nəticələrinin avtomatik olaraq yanlış olduğunu göstərmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Cognitive bias arqumenti insan düşüncəsinin tam qüsursuz olmadığını göstərir. Amma bu vəziyyət yalnız dini inanca deyil, bütün insan düşüncələrinə aiddir. Bir inancın psixoloji səbəblərlə əlaqəli olması onun avtomatik olaraq yanlış olduğunu sübut etmir. Üstəlik, insan ağlının müəyyən qüsurlara sahib olması onun həqiqəti tanımaq qabiliyyətini tam ləğv etmir. Buna görə cognitive bias arqumenti teizmi qəti şəkildə çürüdən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

İnsan gözü bəzən ilğıma aldanır. Amma bu, bütün gördüklərimizin xəyal olduğunu göstərmir.

Başqa bir nümunə düşünək. İnsan emosional halda səhv qərar verə bilər. Amma bu, insan ağlının ümumiyyətlə həqiqəti anlaya bilmədiyini göstərmir.

Yanlışlıq imkanının olması həqiqət imkanını yox etmir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, mən bəzən səhv düşünürəm."

Atası cavab verir:

— "Hamı bəzən səhv edir. Amma bu, heç vaxt doğru düşünə bilmədiyin mənasına gəlmir."

İnsan ağlı həm səhv edə, həm də həqiqəti tapa bilər.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir gün bir adam dedi:

— "İnsan ağlı yanılır. Deməli heç nəyə inanmaq olmaz."

Yanındakı müdrik adam soruşdu:

— “Bəs sən bu fikrə hansı ağıl ilə inandın?”

Adam susdu.

Çünki insan ağlını tam etibarsız saymaq, həmin fikrin özünü də etibarsızlaşdırırdı.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“İnsan beynində yanlılıqların olması yalnız dini inanca yox, bütün insan düşüncələrinə aiddir. Bir inancın psixoloji səbəblərlə əlaqəli olması onun avtomatik olaraq yanlış olduğunu göstərmir. Əks halda eyni arqument ateizmə də tətbiq olunar.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Yanlışlıq imkanının olması həqiqəti yox etmir.”

“Psixoloji səbəb metafizik inkar demək deyil.”

“İnsan ağlı qüsurludur, amma tam yararsız deyil.”

“Bir düşüncənin mənşəyi onun doğruluğunu təkbaşına müəyyən etmir.”

“Eyni arqument ateizmə də tətbiq oluna bilər.”

10) QISA YEKUN

Cognitive bias arqumenti insan düşüncəsinin müəyyən psixoloji yanlılıqlara sahib olduğunu göstərir. Amma bu, yalnız dini inanca aid deyil; bütün insan düşüncələri müəyyən təsirlər altındadır. Bir inancın psixoloji səbəblərlə əlaqəli olması onun avtomatik olaraq yanlış olduğunu sübut etmir. Üstəlik, insan ağlı müəyyən qüsurlara sahib olsa da, həqiqəti tanımaq qabiliyyətini tam itirməmişdir. Buna görə cognitive bias arqumenti Allahın yoxluğunu qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 53

1) İRADIN ÖZÜ

Overfitting arqumenti

Bəzi ateist filosoflar iddia edirlər ki, “Allah hipotezi” çox elastik və hər vəziyyətə uyğunlaşdırıla bilən izah olduğu üçün elmi və fəlsəfi baxımdan zəif görünür. Onlara görə, teist düşüncə baş verən hər hadisəni — istər yaxşılıq, istər şər, istər nizam, istər xaos olsun — Allah ilə izah edə bilir. Bu isə arqumentin “hər şeyi izah etdiyi üçün əslində heç nəyi xüsusi şəkildə izah etmədiyi” iddiasına səbəb olur.

Bu yanaşma xüsusilə Paul Draper kimi filosofların metodoloji tənqidlərində müzakirə olunmuşdur. Onların fikrincə, yaxşı nəzəriyyə yalnız uyğun gələn hadisələri yox, müəyyən konkret gözləntiləri də ortaya qoymalıdır.

Bu baxışa görə, Allah hipotezi həddindən artıq elastik olduğu üçün elmi baxımdan zəif izah sayılır.

Mənbə: Paul Draper — metodoloji tənqidlər

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bir izahın geniş əhatəli olması onu avtomatik olaraq zəif etmir. Əsas məsələ həmin izahın daxili məntiqi, metafizik gücü və reallığı nə qədər

mənalı açıqlamasıdır. Üstəlik, teizm "hər şeyi kor şəkildə izah edən" sistem deyil; kainatda nizam, ağıl, əxlaq və məqsəd gözləntisi yaradan metafizik çərçivə təqdim edir.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument müasir fəlsəfədə xüsusilə elm fəlsəfəsi ilə əlaqəli müzakirələrdə ortaya çıxır. "Overfitting" anlayışı əsasən belə izah olunur: bir nəzəriyyə o qədər elastik olur ki, hər nəticəyə uyğunlaşdırıla bilir. Bu halda nəzəriyyənin proqnoz gücü zəifləyir.

Ateist filosoflar deyirlər ki, teist düşüncə baş verən hər hadisəyə uyğun cavab verə bilir. Dünyada yaxşılıq varsa — "Allahın mərhəməti", şər varsa — "Allahın hikməti" deyilir. Buna görə onlar hesab edirlər ki, Allah hipotezi konkret test edilə bilən model kimi zəif görünür.

İlk baxışda bu arqument təsirli görünə bilər. Amma burada çox mühüm fərq nəzərdən qaçırılır: teizm fizika nəzəriyyəsi deyil.

Bu çox vacib nöqtədir.

Teizm əsasən metafizik çərçivədir. O, kainatın niyə mövcud olduğu, niyə qanunauyğun olduğu, niyə ağıl və əxlaqın mümkün olduğu kimi əsas suallara cavab verməyə çalışır.

Məsələn, fizika "cisim necə hərəkət edir?" sualını cavablandıra bilər. Amma "niyə ümumiyyətlə qanunauyğun kainat var?" sualı artıq metafizik səviyyəyə keçir.

Teizm də məhz bu səviyyədə danışır.

Burada mühüm məsələ budur: geniş izah gücü həmişə zəiflik deyil. Bəzən əksinə, güclü nəzəriyyələrin xüsusiyyəti olur.

Məsələn, riyaziyyat çox geniş sahələri izah edir. Məntiq prinsipləri də müxtəlif mövzulara tətbiq olunur. Amma buna görə onların dəyəri azalmır.

Əsas məsələ nəzəriyyənin daxili uyğunluğu və reallıqla əlaqəsidir.

Digər tərəfdən, teizm həqiqətən də müəyyən gözləntilər yaradır.

Məsələn:

- kainatın anlaşılabilən olması,
- təbiətdə nizamın mövcudluğu,
- insan ağlının reallığı qavraya bilməsi,
- obyektiv əxlaq anlayışı,
- məqsəd və mənanın mümkün olması.

Bir çox teist filosof deyir ki, bunlar teistik dünya görüşü ilə naturalizmdən daha uyğun görünür.

Yəni teizm sadəcə "nə olsa uyğunlaşdırarıq" sistemi deyil. O, müəyyən metafizik gözlənti formalaşdırır.

Digər tərəfdən, naturalizm də müəyyən mənada eyni problemlə qarşılaşır. Çünki naturalist düşüncə də baş verən hər şeyi "təbiət belədir" deyərək izah edə bilər.

Məsələn:

- həyat yaranır → təbiət prosesi,

- həyat məhv olur → təbiət prosesi,
- insan əxlaqı yaranır → biologiya,
- insan qəddarlığı yaranır → yenə biologiya.

Bu halda "hər şeyi maddə ilə izah etmək" yanaşması da müəyyən elastiklik problemi yaşayır.

Burada əsas məsələ yalnız elastiklik deyil; hansı dünya görüşünün reallığı daha mənalı və əsaslı izah etməsidir.

Digər tərəfdən, teizm hər hadisənin bütün hikmətini insanın dərhal anlaya biləcəyini iddia etmir. Çünki metafizik sistem ilə elmi mexanizm fərqli səviyyələrdə işləyir.

Məsələn, bir romanı düşünək. Roman daxilindəki personaj müəyyən hadisənin səbəbini tam anlamaya bilər. Amma müəllif bütöv hekayəni bilir.

Teizm də kainatı yalnız mexaniki sistem kimi deyil, məqsəd və hikmət çərçivəsində anlayır.

Burada çox mühüm məqam ortaya çıxır: bir nəzəriyyənin geniş metafizik izah təqdim etməsi ilə "tamamilə boş və mənasız izah" olması eyni şey deyil.

Əgər belə olsaydı, onda naturalizm də "hər şeyi maddə ilə izah etdiyi üçün" eyni tənqidə məruz qalardı.

Digər tərəfdən, insan həyatı yalnız laboratoriya ölçmələri ilə məhdud deyil. Məna, əxlaq, şüur və məqsəd kimi məsələlər də reallığın hissəsidir.

Teizm də məhz bu daha geniş reallıq çərçivəsini izah etməyə çalışır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Overfitting arqumenti teizmin metodoloji tərəfi haqqında maraqlı sual yaradır. Amma teizmi sırf elmi model kimi qiymətləndirmək düzgün deyil. Çünki teizm əsasən metafizik çərçivə təqdim edir və kainatın mövcudluğu, ağıl, əxlaq və məqsəd kimi fundamental məsələləri izah etməyə çalışır. Üstəlik, geniş izah gücü avtomatik olaraq zəiflik demək deyil. Buna görə overfitting arqumenti teizmi qəti şəkildə çürüdən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllim yalnız bir sualı yox, bütöv dərs sistemini izah edə bilər. Bu, onun izahının dəyərsiz olduğunu göstərmir.

Başqa bir nümunə düşünək. Günəş həm işıq verir, həm istilik yaradır, həm də həyatın davamına təsir edir. Onun bir çox nəticə yaratması mövcudluğunu zəiflətmir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, niyə bir kitabda bu qədər fərqli hadisə var?"

Atası cavab verir:

— "Çünki hamısı eyni hekayənin hissəsidir."

Bəzən böyük izahlar çox fərqli hadisələri birlikdə açıqlaya bilir.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam böyük saraya baxıb dedi:

— “Bu sarayın çox otağı var. Deməli plansızdır.”

Memar isə gülümsəyib cavab verdi:

— “Əksinə. Böyük planlar çox şeyi birlikdə uyğunlaşdırır.”

İnsan bəzən geniş izahı qarışıqlıq sanır. Halbuki bəzən genişlik daha böyük nizamın əlaməti olur.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Teizm fizika nəzəriyyəsi deyil, metafizik çərçivədir. O, kainatın niyə mövcud olduğu, niyə ağıl və əxlaqın mümkün olduğu kimi əsas sualları izah etməyə çalışır. Geniş izah gücü isə avtomatik olaraq zəiflik demək deyil.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Geniş izah həmişə zəiflik deyil.”

“Metafizik çərçivə ilə elmi model eyni şey deyil.”

“Teizm yalnız hadisəni deyil, varlığın özünü izah etməyə çalışır.”

“Hər şeyi maddə ilə izah etmək də ayrıca metafizik seçimdir.”

“Bəzən böyük plan çox şeyi birlikdə açıqlayar.”

10) QISA YEKUN

Overfitting arqumenti Allah hipotezinin metodoloji tərəfi haqqında ciddi müzakirə ortaya qoyur. Amma teizmi yalnız elmi model kimi qiymətləndirmək düzgün deyil. Çünki teizm əsasən metafizik çərçivə təqdim edir və kainatın mövcudluğu, nizamı, ağıl, əxlaq və məqsəd kimi fundamental məsələləri izah etməyə çalışır. Üstəlik, geniş izah gücü avtomatik olaraq nəzəriyyəni zəif etməz. Buna görə overfitting arqumenti teizmi qəti şəkildə çürüdən arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 54

1) İRADIN ÖZÜ

Divine deception problemi

Bəzi ateist filosoflar iddia edirlər ki, əgər Allah həqiqətən mövcuddursa və insanın doğru yolu tapmasını istəyirsə, onda niyə dünyada bu qədər fərqli və ziddiyyətli inanc mövcuddur? Onlara görə, insanların müxtəlif dinlərə, yanlış inanclara və hətta bütpərəstliyə yönəlməsi Allahın insanlara kifayət qədər açıq rəhbərlik etmədiyini göstərir.

Bu arqument xüsusilə Theodore Drange tərəfindən “nonbelief” — yəni inanmama problemi çərçivəsində müzakirə olunmuşdur. Drange deyirdi ki, əgər Allah insanın Ona inanmasını istəyirsə, onda niyə bu qədər insan səhv inanc içində qalır və ya ümumiyyətlə inanmır?

Bu baxışa görə, insanların yanlış inanclara düşməsi Allahın gizliliyi və ya rəhbərliyi ilə bağlı problem yaradır.

Mənbə: Theodore Drange — nonbelief arqumentləri

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

İnsanların fərqli və yanlış inanclara sahib olması Allahın yoxluğunu sübut etmir. Çünki insan azad iradəyə, fərqli psixoloji meyllərə və sosial təsirlərə malik varlıqdır. Allahın insanı seçim edə bilən varlıq kimi

yaratması, insanların hər zaman doğru nəticəyə gələcəyini məcburi şəkildə təmin etməyi tələb etmir.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument ilk baxışda olduqca təsirli görünür. Doğrudan da tarix boyunca insanlar müxtəlif dinlərə, fəlsəfələrə və bir-birinə zidd inanclara sahib olmuşlar. Bir insan bir dini həqiqət hesab etdiyi halda, başqa biri onu rədd etmişdir.

Buradan çıxış edən bəzi ateist filosoflar belə soruşurlar:

— "Əgər Allah həqiqətən insanın doğru yolu tapmasını istəyirsə, niyə hər şey daha açıq deyil?"

sual emosional və fəlsəfi baxımdan ciddi görünə bilər. Amma burada çox mühüm məsələ var: fərqli inancların mövcudluğu avtomatik olaraq həqiqətin olmadığı mənasına gəlmir.

Məsələn, elm tarixində də insanlar fərqli nəzəriyyələrə inanmışlar. Bir dövrdə kainat haqqında müxtəlif yanlış fikirlər mövcud idi. Amma bu vəziyyət obyektiv həqiqətin olmadığı nəticəsini vermirdi.

İnsanların fərqli düşünməsi ilə həqiqətin mövcudluğu eyni məsələ deyil.

Digər tərəfdən, insan yalnız məlumat alan mexaniki varlıq deyil. İnsan psixologiyası, nəfsi, arzuları, qorxuları, sosial mühiti və şəxsi seçimləri ilə qərar verir.

Bu çox vacib nöqtədir.

Məsələn, bir insan sağlam həyatın vacib olduğunu bilir, amma yenə də zərərli həyat tərzi seçə bilir. Problem hər zaman məlumat çatışmazlığı olmur; insanın daxili meylləri və seçimləri də mühüm rol oynayır.

Teist düşüncə də deyir ki, insanın həqiqətə münasibəti yalnız "sübut görmək" məsələsi deyil. Mənəvi və daxili yön də burada rol oynayır.

Digər tərəfdən, Allahın insanı azad iradəli yaratması məsələsi burada mühüm yer tutur.

Əgər Allah insanı hər an məcburedici şəkildə yönləndirsəydi və səhv etməyə imkan verməsəydi, onda insanın azad seçimi ciddi şəkildə mənasını itirərdi.

Məsələn, müəllim imtahanda şagirdin əlindən tutub bütün cavabları yazdırsa, artıq real seçim və qiymətləndirmə qalmaz.

İslam düşüncəsində də dünya həyatı müəyyən mənada imtahan və seçim mühiti kimi təqdim olunur. Bu mühitdə insanın düşünməsi, axtarması və qərar verməsi mühüm yer tutur.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Ateist arqument çox vaxt belə fərz edir:

— "Əgər Allah varsa, onda bütün insanlar avtomatik olaraq doğru inanca sahib olmalı idi."

Amma bu nəticə məcburi deyil.

Çünki insanların eyni həqiqət qarşısında fərqli reaksiya verməsi gündəlik həyatda da müşahidə olunur. Eyni hadisəyə baxan insanlar fərqli nəticələr çıxara bilirlər.

Məsələn, iki insan eyni kitabı oxuyub fərqli nəticəyə gələ bilər. Problem kitabın tam görünməməsi yox, insanların yanaşmasının fərqli olmasıdır.

Digər tərəfdən, tarix boyunca bir çox peyğəmbərin və dini çağırışın mövcud olması da teist baxışda Allahın insanı tamamilə rəhbərsiz buraxmadığını göstərən tərəf kimi qəbul edilir.

Yəni teizm "Allah heç bir işarə və rəhbərlik verməyib" demir. Əksinə, insanın düşünməsi və seçim etməsi üçün kifayət qədər işarələrin mövcud olduğunu müdafiə edir.

Burada mühüm fərq var: rəhbərlik vermək ilə insanı məcbur etmək eyni şey deyil.

Digər tərəfdən, "yanlış inanc" problemi yalnız dinə aid deyil. Ateizm, ideologiyalar və fəlsəfi sistemlər arasında da ciddi ziddiyyətlər mövcuddur.

Əgər fərqli düşüncələrin mövcudluğu həqiqətin yoxluğunu göstərirsə, onda bu problem bütün dünya görüşlərinə tətbiq olunmalıdır.

Burada əsas məsələ budur: insanların fərqli inanclara sahib olması Allahın yoxluğunu məntiqi olaraq sübut etmir. Bu vəziyyət insanın azad iradəsi, psixoloji quruluşu və sosial təsirləri ilə əlaqəli daha mürəkkəb məsələdir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Divine deception problemi ciddi fəlsəfi sual ortaya qoyur. Amma insanların fərqli və yanlış inanclara sahib olması Allahın yoxluğunu qəti şəkildə sübut etmir. Çünki insan yalnız məlumat alan mexaniki varlıq deyil; o, azad iradəyə, fərqli psixoloji meyllərə və sosial təsirlərə malikdir. Üstəlik, rəhbərlik vermək ilə insanı məcbur etmək eyni şey deyil. Buna görə bu arqument teizmi qəti şəkildə çürüdən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllim dərsi hamıya eyni şəkildə izah edir. Amma şagirdlərin nəticələri fərqli olur. Bu, müəllimin ümumiyyətlə dərs keçmədiyini göstərmir.

Başqa bir nümunə düşünək. Eyni xəritəyə baxan iki insan fərqli yol seçə bilər. Problem xəritənin yoxluğu yox, insanların seçimidir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, niyə hamı eyni şeyi düşünmür?"

Atası cavab verir:

— "Çünki insanlar fərqli qərarlar verir."

Sonra əlavə edir:

— "Doğru yolu göstərmək başqa şeydir, insanı məcbur etmək başqa."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir kral şəhərin girişinə böyük işarələr qoydu. Yollar açıq göstərilmişdi.

Bəzi insanlar işarələrə baxıb doğru yolu tapdı. Bəziləri isə öz istədiyi istiqamətə getdi.

Sonra biri dedi:

— “Deməli kral heç yol göstərməyib.”
Yaşlı bir adam cavab verdi:
— “Yol göstərmək ilə insanı zorla aparmaq eyni deyil.”

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“İnsanların fərqli inanclara sahib olması Allahın yoxluğunu sübut etmir. İnsan azad iradəli və psixoloji təsirlərə açıq varlıqdır. Üstəlik, rəhbərlik vermək ilə insanı məcbur etmək eyni şey deyil.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Fərqli inanclar həqiqətin yoxluğu demək deyil.”
“Rəhbərlik vermək məcburiyyət yaratmaq deyil.”
“İnsan yalnız məlumatla yox, seçimlə də yaşayır.”
“Azad iradə fərqli nəticələr doğura bilər.”
“İşarəni görmək ilə onu qəbul etmək eyni deyil.”

10) QISA YEKUN

Divine deception problemi insanların niyə fərqli və yanlış inanclara sahib olması haqqında ciddi sual yaradır. Amma bu vəziyyət Allahın yoxluğunu qəti şəkildə sübut etmir. İnsan azad iradəli, psixoloji və sosial təsirlərə açıq varlıqdır. Teizmə görə Allah insanı tam məcburi şəkildə yönləndirmək deyil, düşünməyə və seçim etməyə imkan verən şəkildə rəhbərlik edir. Buna görə insanların fərqli inanclara sahib olması teizmi tam şəkildə çürüdən qəti arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 55

1) İRADIN ÖZÜ

Nonbelief arqumenti

Bəzi ateist filosoflar iddia edirlər ki, əgər Allah həqiqətən mövcuddursa və insanın Ona inanmasını istəyirsə, onda səmimi şəkildə həqiqəti axtaran insanların belə inanmaması izah edilməsi çətin problem yaradır. Onlara görə, bəzi insanlar qərəzsiz şəkildə həqiqəti axtardıqları halda yenə də inanca çata bilmirlər.

Bu arqument xüsusilə Theodore Drange tərəfindən “Nonbelief and Evil” çərçivəsində müdafiə edilmişdir. Drange deyirdi ki, sevgi və mərhəmət sahibi Allah insanların Ona inanmasını istəyərdisə, səmimi axtaran şəxslərin inancsız qalmasına imkan verməzdi.

Bu baxışa görə, səmimi inanmayan insanların mövcudluğu Allahın yoxluğu üçün ehtimal dəlili hesab olunur.

Mənbə: Theodore Drange — Nonbelief and Evil

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bir insanın inanmaması Allahın mövcud olmadığını sübut etmir. Çünki insanın həqiqətə münasibəti yalnız məlumat məsələsi deyil; psixoloji, mənəvi və iradi faktorlar da burada rol oynayır. Üstəlik, insanın “tam səmimi və tam qərəzsiz” vəziyyətini kənardan qəti şəkildə ölçmək mümkün deyil.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument müasir ateist fəlsəfənin ən emosional arqumentlərindən biri hesab olunur. Çünki burada söhbət sadəcə nəzəri mübahisədən deyil, insanın daxili axtarışından gedir.

Doğrudan da belə insanlar mövcuddur: onlar həyat boyu həqiqəti axtardıqlarını, amma yenə də inana bilmədiklərini deyirlər. Bu vəziyyət bəzi insanlarda belə sual yaradır:

— "Əgər Allah varsa və insanın Ona yaxınlaşmasını istəyirsə, niyə bəzi insanlar inanmadan qalır?"

Bu sual ilk baxışda güclü görünür. Amma burada çox mühüm məqam var: insanın həqiqətə münasibəti yalnız "sübut görmək" məsələsi deyil.

İnsan yalnız məntiq işlədən mexaniki varlıq deyil. İnsan psixologiyası, yaşadığı mühit, qorxuları, arzuları, travmaları, qüruru, sosial təsirlər və daxili meylləri ilə birlikdə qərar verir.

Bu çox vacib nöqtədir.

Məsələn, bir insan sağlam həyatın doğru olduğunu bildiyi halda yenə də zərərli vərdişlərdən əl çəkməyə bilər. Problem bəzən məlumat çatışmazlığı deyil; daxili yön və seçimdir.

Teist düşüncə də deyir ki, iman yalnız intellektual nəticə deyil, eyni zamanda mənəvi və iradi prosesdir.

Digər tərəfdən, "tam səmimi axtaran insan" anlayışını obyektiv şəkildə ölçmək çox çətindir.

Çünki insan öz daxilini tam tanımaya bilər. İnsan bəzən özü də fərqində olmadan müəyyən nəticəyə meylli olur.

Bu yalnız dinə aid məsələ deyil. İnsan siyasətdə, münasibətlərdə və gündəlik həyatda da çox vaxt tam obyektiv davrandığını düşünür, amma daxilində fərqli meyllər daşıyır.

Burada əsas məsələ budur: bir insanın özünü "tam qərəzsiz" hesab etməsi, həqiqətən bütün daxili təsirlərdən azad olduğu mənasına gəlmir.

Digər tərəfdən, teizm Allahın insanlara heç bir işarə vermədiyini demir. Əksinə, kainatdakı nizam, vicdan, əxlaq hissi, peyğəmbərlik iddiaları və mənəvi təcrübələr Allahın mövcudluğuna işarələr kimi təqdim olunur.

Amma bu işarələr insanı məcbur edən deyil, düşünməyə çağıran xarakter daşıyır.

Burada mühüm fərq var: açıq işarə ilə məcburi sübut eyni şey deyil.

Əgər Allah Özünü hər kəsə qarşısıalınmaz şəkildə göstərsəydi, insanın azad seçim və mənəvi imtahan həyatı ciddi şəkildə dəyişərdi.

Bu, müəllimin imtahanda bütün cavabları lövhəyə yazmasına bənzəyərdi.

İslam düşüncəsində dünya həyatı insanın düşünməsi, axtarması və seçim etməsi üçün qurulmuş mühit kimi təqdim edilir.

Digər tərəfdən, tarix göstərir ki, insanlar ən açıq həqiqətlər qarşısında belə fərqli reaksiyalar verirlər.

Məsələn, elm adamları belə eyni məlumatlardan fərqli nəticələr çıxara bilirlər. İnsan yalnız məlumatla deyil, daxili yanaşması ilə də qərar verir.

Bu səbəbdən "bütün səmimi insanlar mütləq inanmalı idi" nəticəsi zəruri görünmür.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Nonbelief arqumenti çox vaxt "Allah varsa, insanların necə davranmalı olduğunu tam bilirəm" fərziyyəsinə dayanır.

Amma məhdud insan ağlının sonsuz ilahi hikmətin bütün səbəblərini tam bilməsi gözlənilən deyil.

Məsələn, kiçik uşaq atasının bəzi qərarlarını anlaya bilməz. Amma uşağın səbəbi tam görə bilməməsi həmin qərarın tam mənasız olduğunu göstərmir.

Teist düşüncə də deyir ki, insan bütün metafizik hikmətləri tam əhatə edə bilməz.

Digər tərəfdən, inanmayan insanların mövcudluğu teizmi avtomatik şəkildə məhv etmir. Çünki teizm insanın azad iradəyə sahib olduğunu və fərqli yollar seçə biləcəyini əvvəldən qəbul edir.

Burada əsas məqam budur: inanmayan insanların mövcudluğu müəyyən fəlsəfi sual yaratsa da, Allahın yoxluğunu qəti şəkildə sübut edən nəticə yaratmır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Nonbelief arqumenti teizm qarşısında ciddi fəlsəfi və emosional sual yaradır. Amma səmimi inanmayan insanların mövcudluğu Allahın yoxluğunu qəti şəkildə sübut etmir. Çünki insanın həqiqətə münasibəti yalnız məlumat deyil, psixoloji, mənəvi və iradi faktorlarla da əlaqəlidir. Üstəlik, Allahın insanı düşünməyə və seçim etməyə imkan verən şəkildə yaratması teistik baxışda mühüm yer tutur. Buna görə nonbelief arqumenti teizmi tam şəkildə çürüdən qəti arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllim dərsi hamıya eyni izah edir. Amma şagirdlərin nəticələri fərqli olur. Bu, müəllimin ümumiyyətlə dərs keçmədiyini göstərmir.

Başqa bir nümunə düşünək. İki insan eyni mənzərəyə baxıb fərqli hisslər keçirə bilər. İnsan yalnız gördüyü ilə deyil, daxili vəziyyəti ilə də qərar verir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, niyə hamı eyni şeyi anlamır?"

Atası cavab verir:

— "Çünki insanların baxışı və ürəyi fərqli olur."

Sonra əlavə edir:

— "Həqiqəti görmək yalnız gözlə yox, insanın daxili ilə də əlaqəlidir."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir kral şəhərin ortasında böyük işıq yandırdı. Bəzi insanlar işığa tərəf getdi, bəziləri isə başqa istiqamətə yönəldi.

Bir nəfər dedi:

— "Deməli işıq kifayət qədər görünmür."

Yaşlı bir adam cavab verdi:

— "İşıq var. Amma insanlar ona fərqli münasibət göstərir."

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Səmimi inanmayan insanların mövcudluğu Allahın yoxluğunu qəti şəkildə sübut etmir. Çünki insanın həqiqətə münasibəti yalnız sübut məsələsi deyil; psixoloji, mənəvi və iradi faktorlar da burada rol oynayır. Üstəlik, rəhbərlik vermək ilə insanı məcbur etmək eyni şey deyil."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"İnsan yalnız məlumatla qərar vermir."
"Səmimiyyətin özü tam ölçülə bilən anlayış deyil."
"İşarə məcburiyyət demək deyil."
"Azad iradə fərqli nəticələr doğura bilər."
"Həqiqəti görmək yalnız gözlə deyil, daxillə də əlaqəlidir."

10) QISA YEKUN

Nonbelief arqumenti insanın niyə inanmaması haqqında ciddi fəlsəfi sual yaradır. Amma səmimi inanmayan insanların mövcudluğu Allahın yoxluğunu qəti şəkildə sübut etmir. İnsan yalnız rasional məlumat alan mexaniki varlıq deyil; onun psixoloji, mənəvi və iradi tərəfləri də vardır. Teizmə görə Allah insanı məcbur edilən deyil, düşünən və seçim edən varlıq kimi yaratmışdır. Buna görə nonbelief arqumenti teizmi tam şəkildə çürüdən qəti arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 56

1) İRADIN ÖZÜ

Infinite attributes problemi

Bəzi ateist filosoflar iddia edirlər ki, Allah haqqında deyilən "sonsuz qüdrət", "sonsuz elm", "sonsuz mərhəmət" və "sonsuz ədalət" kimi xüsusiyyətlərin hamısını birlikdə düşünmək məntiqi problemlər yaradır. Onlara görə, bu xüsusiyyətlər bəzən bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edə bilər və tam uyğun şəkildə bir araya gəlməsi çətin görünür.

Bu arqument xüsusilə analitik fəlsəfədə Graham Oppy kimi filosoflar tərəfindən müzakirə edilmişdir. Məsələn, belə suallar verilir:

— "Tam sonsuz mərhəmət ilə tam sonsuz ədalət necə birlikdə işləyir?"

— "Sonsuz qüdrət məntiqi paradokslara səbəb olurmu?"

— "Bütün sonsuz sifətlərin eyni anda mükəmməl şəkildə uyğunlaşması mümkündürmü?"

Bu baxışa görə, ilahi sifətlərin sonsuz formada təsəvvür edilməsi daxili məntiq problemi yarada bilər.

Mənbə: Graham Oppy — analitik fəlsəfə müzakirələri

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

İlahi sifətlərin insan ağlına tam sığmaması onların məntiqsiz olduğunu sübut etmir. Məhdud insan anlayışı sonsuz varlığı tam əhatə edə bilməyə bilər. Üstəlik, klassik teizmdə Allahın sifətləri bir - birindən ayrı və

parçalanmış xüsusiyyətlər kimi deyil, vahid və kamil zatın təzahürləri kimi başa düşülür.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument müasir analitik fəlsəfədə geniş müzakirə olunan mövzulardan biridir. Çünki Allah anlayışında çox vaxt sonsuz xüsusiyyətlərdən danışılır: sonsuz qüdrət, sonsuz elm, sonsuz hikmət, sonsuz mərhəmət və s.

Bəzi filosoflar isə soruşurlar:

— "Bu qədər sonsuz sifət necə eyni anda tam uyğun ola bilər?"

İlk baxışda bu sual ciddi görünə bilər. Çünki insan gündəlik həyatda xüsusiyyətlər arasında gərginlik görür.

Məsələn, insan həm tam mərhəmətli, həm də tam ədalətli olmaqda çətinlik çəkə bilər. Bəzən mərhəmət cəzanı azaltmağa yönəlir, ədalət isə haqqın tam verilməsini tələb edir.

Buradan çıxış edən bəzi tənqidçilər deyirlər ki, ilahi sifətlərin sonsuz formada birlikdə mövcud olması problemli görünür.

Amma burada çox mühüm məqam var: insan xüsusiyyətləri ilə ilahi sifətləri tam eyni səviyyədə düşünmək düzgün olmaya bilər.

Bu çox vacib nöqtədir.

İnsan məhdud və parçalanmış varlıqdır. İnsan biliyi, gücü və mərhəməti məhduddur. Buna görə bir xüsusiyyəti artıranda digər tərəfdə çatışmazlıq yaranır.

Amma klassik teizmdə Allah parçalanmış xüsusiyyətlər toplusu kimi başa düşülmür.

Əksinə, Allahın sifətləri vahid və kamil zatın müxtəlif yönlərdən ifadəsidir.

Yəni Allahda "ədalət" və "mərhəmət" iki ayrı və bir-biri ilə savaşan qüvvə kimi düşünülmür. Onlar eyni kamil iradənin fərqli təcəlliləri kimi qəbul edilir.

Burada mühüm nümunə düşünək. Günəş həm işıq verir, həm istilik yaradır. İnsan bunları fərqli anlayışlarla ifadə edir. Amma əslində bunlar eyni mənbənin fərqli təsirləridir.

Teist düşüncə də Allahın sifətlərinə buna bənzər yanaşır.

Digər tərəfdən, bu arqument çox vaxt sonsuzluq anlayışını insan məntiqinə tam uyğun maddi model kimi təsəvvür etməyə çalışır. Halbuki sonsuzluq anlayışı özü insan üçün tam qavranılması çətin anlayışdır.

Məsələn, riyaziyyatda sonsuzluq anlayışı mövcuddur. İnsan sonsuzu tam "gözündə canlandıra" bilməsə də, onun məntiqi istifadəsi mümkündür.

Bu səbəbdən "tam təsəvvür edə bilmirəm" nəticəsi ilə "məntiqsizdir" nəticəsi eyni deyil.

Digər tərəfdən, klassik teizmdə "sonsuz qüdrət" də məntiqsiz iş görmək kimi başa düşülmür.

Məsələn, "Allah özünün qaldıra bilməyəcəyi daş yarada bilərmi?" kimi məşhur paradokslar çox vaxt məntiqi qarışıqlıq üzərində qurulur. Çünki

məntiqi ziddiyyətlər real "şey" hesab edilmir.

Məsələn, "kvadrat dairə" ifadəsi də sözlərin birləşməsidir, amma real məna daşımır.

Teist filosoflar buna görə deyirlər ki, qüdrət məntiqsiz absurdları etmək deyil, mümkün olan hər şeyə qüdrət sahibi olmaqdır.

Burada başqa mühüm məsələ də var. İnsan gündəlik həyatda belə bəzi reallıqları tam anlaya bilmir.

Məsələn:

- şüurun mahiyyəti,
- zamanın tam təbiəti,
- kainatın başlanğıcı,
- sonsuzluq anlayışı.

İnsan bunları tam əhatə edə bilməsə də, onların mövcudluğu haqqında düşünür.

Bu səbəbdən sonsuz ilahi sifətlərin insan ağlına tam sığmaması onların avtomatik olaraq məntiqsiz olduğunu göstərmir.

Digər tərəfdən, ateist arqument bəzən belə fərz edir:

— "Əgər mən bir reallığı tam anlaya bilmirəmsə, o problemli sayılmalıdır."

Amma insan ağlının məhdudluğu nəzərə alınanda bu nəticə zəruri görünmür.

Məsələn, kiçik uşaq böyük riyazi nəzəriyyəni anlaya bilməyə bilər. Amma bu, həmin nəzəriyyənin daxili ziddiyyətli olduğunu göstərmir.

Teist düşüncə də deyir ki, sonsuz varlıq haqqında danışarkən insan anlayışının sərhədləri təbii olaraq ortaya çıxır.

Burada əsas məqam budur: tam qavraya bilməmək ilə məntiqi ziddiyyət eyni şey deyil.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Infinite attributes problemi ilahi sifətlərin mahiyyəti haqqında ciddi fəlsəfi müzakirə yaradır. Amma insan ağlının sonsuz sifətləri tam qavraya bilməməsi onların məntiqsiz olduğunu sübut etmir. Klassik teizmdə Allahın sifətləri parçalanmış xüsusiyyətlər kimi deyil, vahid və kamil zatın müxtəlif təzahürləri kimi başa düşülür. Buna görə infinite attributes arqumenti teizmi qəti şəkildə çürüdən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Günəş həm işıq, həm istilik verir. Bunlar fərqli təsirlər olsa da, eyni mənbədən gəlir.

Başqa bir nümunə düşünək. İnsan riyaziyyatda sonsuzluğu tam təsəvvür edə bilmir. Amma bu, sonsuzluq anlayışının məntiqsiz olduğunu göstərmir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, mən sonsuzu tam anlaya bilmirəm."

Atası cavab verir:

— “Hər şeyi tam anlaya bilməmək onların yanlış olduğu demək deyil.”
Sonra əlavə edir:
— “Bəzi böyük həqiqətlər insan ağlından daha geniş ola bilər.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir uşaq okeanın kənarında dayanıb dedi:
— “Bu qədər böyük suyu başa düşə bilmirəm.”
Yaşlı bir dənizçi gülümsəyib cavab verdi:
— “Okeanın böyüklüyü sənin onu tam anlamamağınla azalmaz.”
İnsan ağlı da sonsuz həqiqətlər qarşısında bəzən məhdud qalır.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“İlahi sifətlərin insan ağlına tam sığmaması onların məntiqsiz olduğunu sübut etmir. Klassik teizmdə Allahın sifətləri ayrı-ayrı və ziddiyyətli parçalar kimi deyil, vahid və kamil zatın müxtəlif təzahürləri kimi başa düşülür.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Tam qavraya bilməmək ziddiyyət demək deyil.”
“Sonsuz varlıq məhdud insan modeli ilə ölçülə bilməz.”
“İlahi sifətlər parçalanmış qüvvələr kimi düşünülmür.”
“İnsan ağlının sərhədi həqiqətin sərhədi deyil.”
“Bəzi böyük həqiqətlər insan düşüncəsindən daha genişdir.”

10) QISA YEKUN

Infinite attributes problemi Allahın sifətləri haqqında ciddi fəlsəfi suallar ortaya qoyur. Amma insan ağlının sonsuz xüsusiyyətləri tam qavraya bilməməsi onların məntiqsiz olduğunu sübut etmir. Klassik teizmdə Allahın sifətləri bir-birinə rəqib və parçalanmış xüsusiyyətlər kimi deyil, vahid və kamil zatın təzahürləri kimi başa düşülür. Buna görə infinite attributes arqumenti teizmi tam şəkildə çürüdən qəti arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 57

1) İRADIN ÖZÜ

Metaphysical underdetermination

Bəzi ateist və aqnostik filosoflar iddia edirlər ki, kainat və həyat haqqında müşahidə etdiyimiz reallıq tək bir metafizik izahla məhdudlaşmır. Onlara görə, eyni müşahidələr həm teizm, həm naturalizm, həm də başqa metafizik modellərlə açıqlana bilər.

Bu yanaşma xüsusilə Bas van Fraassen kimi elm filosoflarının müzakirələrində ön plana çıxmışdır. Van Fraassen elmin əsasən müşahidə edilə bilən hadisələri izah etdiyini, metafizik nəticələrin isə əlavə fəlsəfi interpretasiya olduğunu vurğulayırdı.

Bu baxışa görə, kainatdakı nizam, həyat və şüur kimi hadisələr Allah ilə izah edilə bilsə də, alternativ metafizik modellər də mümkün olduğu üçün Allah “zəruri nəticə” hesab edilə bilməz.

Mənbə: Bas van Fraassen — *The Scientific Image*, 1980

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bir hadisənin birdən çox izahının mümkün olması həmin izahların hamısının eyni gücdə olduğunu göstərmir. Əsas məsələ hansı dünya görüşünün reallığı daha bütöv, daha məntiqli və daha əsaslı izah etməsidir. Teizm də kainatın nizamı, şüur, əxlaq və məqsəd kimi məsələləri birlikdə açıqlayan geniş metafizik çərçivə təqdim edir.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument müasir elm fəlsəfəsində mühüm mövzulardan biridir. Çünki doğrudan da bir çox müşahidə fərqli nəzəri modellərlə izah oluna bilər.

Məsələn, kainatın qanunauyğun olması teist tərəfindən "şüurlu Yaradan" ilə izah edilə bilər. Naturalist isə bunu "təbiətin sadəcə belə olması" kimi təqdim edə bilər.

Buradan çıxış edən bəzi filosoflar deyirlər:

— "Əgər eyni müşahidələr müxtəlif metafizik sistemlərlə açıqlana bilirsə, onda Allah zəruri izah deyil."

İlk baxışda bu arqument məntiqli görünür. Amma burada çox mühüm fərq nəzərdən qaçırılır: alternativ izahın mümkün olması ilə alternativ izahın eyni gücdə olması eyni şey deyil.

Bu çox vacib nöqtədir.

Məsələn, bir detektiv hadisə yerinə baxanda müxtəlif ehtimallar düşünə bilər. Amma bütün ehtimallar eyni səviyyədə güclü olmur. Əsas məsələ hansı izahın dəlilləri daha uyğun və daha bütöv şəkildə açıqlamasıdır.

Metafizik müzakirələrdə də vəziyyət buna bənzəyir.

Teizm sadəcə "Allah var" deməklə kifayətlənmir. O, kainatın niyə mövcud olduğu, niyə qanunauyğun işlədiyi, niyə insan ağlının reallığı anlaya bildiyi və niyə obyektiv əxlaq hissinin mövcud olduğu kimi fundamental sualları birlikdə izah etməyə çalışır.

Digər tərəfdən, naturalizm də müəyyən metafizik fərziyyələrə dayanır.

Bu çox mühüm məsələdir.

Bəzən naturalizm "tam neytral və sırf elmi mövqe" kimi təqdim olunur. Halbuki "yalnız maddə mövcuddur" fikri özü metafizik iddiadır; laboratoriyada ölçülən elmi nəticə deyil.

Yəni hər iki tərəf müəyyən fəlsəfi çərçivədən çıxış edir.

Burada əsas sual belə olur:

— "Hansı dünya görüşü reallığı daha mənalı və daha uyğun şəkildə açıqlayır?"

Teist düşüncə deyir ki:

- kainatın anlaşılabilən olması,
- riyazi qanunların mövcudluğu,
- şüurun yaranması,
- əxlaq hissi,
- məqsəd və məna axtarışı

kor və məqsədsiz maddi proseslərlə müqayisədə rasional Yaradan fikri ilə daha uyğun görünür.

Bu o demək deyil ki, alternativ metafizik modellər tamamilə mümkün deyil. Sadəcə "alternativ mümkündür" nəticəsi avtomatik olaraq bütün izahları eyni səviyyəyə gətirmir.

Məsələn, bir kitabı düşünək. Hərflərin təsadüfən düzülməsi nəzəri olaraq təsəvvür edilə bilər. Amma məna, struktur və uyğunluq gördükdə insan müəllif ehtimalını daha güclü hesab edir.

Burada da əsas məsələ izahın ümumi gücüdür.

Digər tərəfdən, Bas van Fraassen daha çox elmin sərhədlərinə diqqət çəkirdi. O deyirdi ki, elm müşahidə edilə bilən hadisələri təsvir edir, metafizik nəticələr isə əlavə fəlsəfi şərhdir.

Bu müəyyən mənada doğrudur. Elm "necə?" sualına cavab verməkdə çox güclüdür. Amma "niyə ümumiyyətlə kainat var?", "niyə qanunlar mövcuddur?" və "niyə reallıq anlaşılabiləndir?" kimi suallar artıq metafizik səviyyəyə keçir.

Teizm də əsasən məhz həmin səviyyədə cavab verməyə çalışır.

Burada başqa mühüm məsələ də var. İnsan həyatında bir çox mühüm qərar tam məcburi sübut əsasında verilmir.

Məsələn:

- sevgi,
- dostluq,
- əxlaqi dəyərlər,
- həyatın mənası

kimi mövzular sırf laboratoriya eksperimentləri ilə ölçülmür. Amma insan onları reallığın mühüm hissəsi hesab edir.

Metafizik dünya görüşləri də müəyyən mənada buna bənzər şəkildə qiymətləndirilir: hansı baxış reallığı daha dərin və daha uyğun izah edir?

Burada əsas məqam budur: bir müşahidənin müxtəlif izahlarının mümkün olması Allahın lazımsız və ya mənasız olduğunu sübut etmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Metaphysical underdetermination arqumenti eyni müşahidələrin müxtəlif metafizik modellərlə açıqlana biləcəyini göstərir. Amma alternativ izahların mümkün olması onların hamısının eyni gücdə olduğunu sübut etmir. Əsas məsələ hansı dünya görüşünün kainatı, şüuru, əxlaqı və reallığın ümumi strukturunu daha uyğun və daha bütöv şəkildə açıqlamasıdır. Buna görə bu arqument teizmi qəti şəkildə çürüdən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir detektiv hadisə yerində bir neçə ehtimal düşünə bilər. Amma bütün ehtimallar eyni güclü olmur.

Başqa bir nümunə düşünək. Bir kitabdakı hərflərin təsadüfən düzülməsi nəzəri olaraq mümkündür. Amma məna və nizam gördükdə müəllif izahı daha güclü görünür.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— “Ata, bir şeyi müxtəlif cür izah etmək olar?”
Atası cavab verir:
— “Bəli. Amma ən uyğun izahı tapmaq vacibdir.”
Sonra əlavə edir:
— “Hər mümkün cavab eyni dərəcədə güclü olmur.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam qum üstündə yazılmış böyük sözlər gördü.
Bir nəfər dedi:
— “Bunu külək təsadüfən edib.”
Başqa biri isə dedi:
— “Bu qədər uyğun və mənalı yazı müəllifi düşündürür.”
Hər iki izah nəzəri olaraq deyilə bilərdi. Amma biri digərindən daha məntiqli görünürdü.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Alternativ metafizik izahların mümkün olması onların hamısının eyni gücdə olduğunu göstərmir. Əsas məsələ hansı dünya görüşünün kainatı, şüuru, əxlaqı və reallığın ümumi strukturunu daha uyğun və daha bütöv izah etməsidir.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Mümkün olmaq eyni gücdə olmaq demək deyil.”
“Alternativ izah avtomatik üstün izah deyil.”
“Elm ‘necə’ni izah edir, metafizika isə ‘niyə’ni soruşur.”
“Bütün ehtimallar eyni dərəcədə güclü olmur.”
“Əsas məsələ reallığı hansı baxışın daha uyğun açıqlamasıdır.”

10) QISA YEKUN

Metaphysical underdetermination arqumenti eyni müşahidələrin fərqli metafizik sistemlərlə açıqlana biləcəyini vurğulayır. Amma bu vəziyyət Allah anlayışını avtomatik olaraq lazımsız etmir. Çünki əsas məsələ sadəcə alternativin mümkün olması deyil; hansı dünya görüşünün reallığı daha bütöv, daha mənalı və daha uyğun şəkildə izah etməsidir. Teizm də kainatın nizamı, şüur, əxlaq və məqsəd kimi fundamental məsələləri birlikdə açıqlayan geniş metafizik çərçivə təqdim edir. Buna görə bu arqument teizmi tam şəkildə çürüdən qəti arqument hesab edilə bilməz.

ATEİSTLƏRİN QURAN HAQQINDA İRADLARINA CAVABLAR

İRAD VƏ CAVAB - 1

1) İRADIN ÖZÜ

Elmi uyğunsuzluq iddiaları

Bəzi ateist müəlliflər və İslam tənqidçiləri iddia edirlər ki, Quranda elm ilə uyğun gəlməyən ifadələr mövcuddur. Onlara görə, bəzi ayələr kainatın quruluşu, insanın yaranışı, astronomiya və təbiət hadisələri haqqında müasir elmlə uyğun olmayan təsvirlər verir.

Bu iddialar xüsusilə Richard Dawkins kimi ateist çıxışçılar və Ibn Warraq tərəfindən gündəmə gətirilmişdir. Ibn Warraq *Why I Am Not a Muslim* əsərində Qurandakı bəzi ifadələrin müasir elmlə uyğun gəlmədiyini müdafiə etmişdir.

Bu baxışa görə, əgər Quran ilahi kitab olsaydı, onda elm ilə ziddiyyət təşkil edən ifadələr olmamalı idi.

Mənbə:

- Richard Dawkins — çıxışlar
- Ibn Warraq — *Why I Am Not a Muslim*, 1995

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Qurandakı bir çox "elmi ziddiyyət" iddiaları ayələrin kontekstdən çıxarılması, məcazi ifadələrin sırf texniki elm dili kimi oxunması və ya qədim ərəb dilinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmaması ilə bağlıdır. Üstəlik, Quran əsasən elm kitabı deyil; insanı hidayətə və düşünməyə çağıran kitabdır.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument müasir dövrdə ən çox səsləndirilən iradlardan biridir. Xüsusilə bəzi ateist müəlliflər Qurandakı müəyyən ayələri seçərək onların müasir elmlə uyğun olmadığını iddia edirlər.

İlk baxışda bu etiraz ciddi görünə bilər. Çünki müasir insan elmə böyük etibar edir və dini mətnlərin elm ilə uyğunluğunu mühüm məsələ hesab edir.

Amma burada çox mühüm fərq nəzərdən qaçırılır: Quran fizika və biologiya dərsliyi kimi nazil edilməmişdir. Bu çox vacib nöqtədir.

Quranın əsas məqsədi insanı:

- Allaha yönəltmək (Zariyat surəsi, ayə 56; Fatihə surəsi, ayə 5),
- əxlaqi həyat qurmaq (Nəhl surəsi, ayə 90; Şəms surəsi, ayə 9-10),
- düşünməyə çağırmaq (Ali-İmran surəsi, ayə 190-191; Sad surəsi, ayə 29),
- insanın mənəvi məsuliyyətini xatırlatmaqdır (Zəlzələ surəsi, ayə 7-8; İsra surəsi, ayə 13-14).

Bu səbəbdən Quranın dili çox vaxt texniki laboratoriya dili yox, insanın anlayacağı müşahidə və təfəkkür dilidir.

Məsələn, bu gün də insanlar "günəş doğdu", "günəş batdı" deyirlər. Halbuki astronomiya baxımından Yer hərəkət edir. Amma bu ifadə gündəlik

müşahidə dilidir və heç kim bunu elmi səhv hesab etmir.

Quranda da bir çox ifadə müşahidə və təsvir dili ilə işlənir.

Digər tərəfdən, bəzi tənqidlər qədim ərəb dilinin xüsusiyyətlərini nəzərə almadan aparılır.

Bu çox mühüm məsələdir.

Ərəb dilində bir sözün bir neçə mənası ola bilər və məcazi istifadə geniş yayılmışdır. Bəzi ayələri yalnız müasir texniki termin kimi oxumaq düzgün nəticə verməyə bilər.

Tarix boyunca klassik İslam alimləri də Quranın bəzi ayələrinin məcazi və çoxqatlı məna daşıdığını qəbul etmişlər.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Quranda elmə qarşı yox, əksinə, düşünməyə və müşahidəyə təşviq edən çoxlu ayələr mövcuddur.

Quran tez-tez insanı:

- göylərə baxmağa (Qaf surəsi, ayə 6; Ğaşiyə surəsi, ayə 17-18),
- təbiəti düşünməyə (Nəhl surəsi, ayə 10-11; Rum surəsi, ayə 24),
- yaradılış üzərində təfəkkür etməyə çağırır (Ali-İmran surəsi, ayə 190-191; Zariyat surəsi, ayə 20-21).

Bu isə kor mifologiyadan fərqli yanaşmadır.

Digər tərəfdən, tarix boyu elm dəyişmişdir. Bir dövrdə "qəti elmi həqiqət" hesab edilən bir çox nəzəriyyə sonradan dəyişmişdir.

Bu səbəbdən müəyyən ayəni müəyyən dövrün elmi modeli ilə tam eyniləşdirib sonra "uyğun gəlmədi" nəticəsi çıxarmaq həmişə sağlam metod olmaya bilər.

Burada əsas məsələ budur: Quranın məqsədi müasir akademik biologiya kitabı olmaq deyil.

Məsələn, insan bədənindən danışan şairin məqsədi anatomiya dərsi keçmək deyil. O, müəyyən həqiqəti insanın anlayacağı dillə ifadə edir.

Quran da çox vaxt insanın müşahidə edə biləcəyi dillə danışır.

Digər tərəfdən, bəzi "elmi səhv" iddiaları əslində Quran mətnindən yox, müəyyən insanların yanlış təfsirlərindən qaynaqlanır. Bu fərq çox vacibdir.

Bir insanın ayəni səhv anlaması ilə mətnin özünün səhv olması eyni şey deyil.

Məsələn, tarixdə bəzi dini şəxslər müəyyən astronomiya modellərini din ilə eyniləşdirmişdilər. Sonradan həmin modellər dəyişdi. Amma bu, avtomatik olaraq Quranın səhv olduğunu göstərmir.

Burada başqa mühüm nöqtə də var. Ateist tənqidlər çox vaxt yalnız problem hesab etdikləri ayələri vurğulayır, amma Qurandakı fəlsəfi, əxlaqi və dil baxımından diqqətçəkən tərəfləri eyni ölçüdə qiymətləndirmir.

Halbuki Quran 1400 ildən çox müddətdə:

- milyardlarla insanın həyatına təsir etmiş,
- böyük sivilizasiyaların formalaşmasına səbəb olmuş,
- hüquq, əxlaq və düşüncə tarixində mühüm rol oynamışdır.

Bu təsiri yalnız "sadə elmi səhv mətn" kimi izah etmək asan deyil.

Digər tərəfdən, bəzi müasir alim və filosoflar Qurandakı bəzi ifadələrin

kainatın genişlənməsi, embrional mərhələlər və kosmik nizam kimi mövzularda düşündürücü olduğunu qeyd etmişlər. Burada ifrata qaçmadan demək olar ki, Quran ilə elm münasibəti sadə "uyğun gəlir/gəlmir" məsələsindən daha mürəkkəbdir.

Burada əsas məqam budur: müəyyən ayələrin fərqli şərhlərə açıq olması Qurani-Kərimin avtomatik olaraq ilahi mənbədən olmadığını sübut etmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Elmi uyğunsuzluq iddiaları Quran haqqında ciddi müzakirələr doğurur. Amma bu iddiaların böyük hissəsi ayələrin kontekstdən çıxarılması, məcazi dilin nəzərə alınmaması və Quranın məqsədinin yanlış anlaşılması ilə əlaqəlidir. Quran əsasən hidayət və təfəkkür kitabıdır, texniki elm dərsliyi deyil. Buna görə müəyyən şərh mübahisələri Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bu gün də insanlar "günəş batdı" deyirlər. Amma heç kim bunu astronomiya səhvi hesab etmir. Çünki bu müşahidə dilidir.

Başqa bir nümunə düşünək. Şair "ürəyim yanır" deyəndə heç kim onun həqiqətən fiziki yanğından danışdığını düşünmür.

Dil hər zaman texniki laboratoriya dili ilə işləmir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, niyə insanlar 'günəş çıxdı' deyir?"

Atası cavab verir:

— "Çünki insanlar gördüklərini belə ifadə edir."

Sonra əlavə edir:

— "Hər danışıq kitab dili və ya elm dili olmur."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam böyük şairin kitabını açıb dedi:

— "Burada elmi termin yoxdur, deməli bu dəyərsizdir."

Müdrik biri cavab verdi:

— "Şairin məqsədi laboratoriya dərsi keçmək deyil. O, insana həqiqəti başqa dillə göstərir."

İnsan bəzən kitabın məqsədini unutduqda onu yanlış qiymətləndirir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Quran fizika və biologiya dərsliyi kimi nazil edilməyib. Bir çox 'elmi səhv' iddiası ayələrin kontekstdən çıxarılması və məcazi dilin nəzərə alınmaması ilə bağlıdır. Üstəlik, müşahidə dili ilə texniki elm dili eyni şey deyil."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Quranın məqsədi laboratoriya dərsliyi olmaq deyil."

"Müşahidə dili ilə texniki elm dili fərqlidir."

"Məcazi ifadə elmi səhv demək deyil."

"Ayənin yanlış təfsiri mətnin yanlış olması deyil."
"Hər kitabın öz məqsədi vardır."

10) QISA YEKUN

Elmi uyğunsuzluq iddiaları Quran haqqında ən çox müzakirə olunan iradlardandır. Amma bu iddiaların böyük hissəsi Quranın dil üslubunun, kontekstinin və əsas məqsədinin düzgün nəzərə alınmaması ilə əlaqəlidir. Quran əsasən insanı düşünməyə, mənəvi məsuliyyətə və Allaha yönəltməyə çağıran kitabdır; texniki elm dərsliyi deyil. Buna görə müəyyən ayələr üzərindəki şərh fərqləri Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 2

1) İRADIN ÖZÜ

Əxlaqi tənqidlər

Bəzi ateist müəlliflər iddia edirlər ki, Quranda və ümumilikdə İslam ənənəsində müasir insan haqları və əxlaq anlayışı ilə uyğun görünməyən hökmlər mövcuddur. Onlara görə, müharibə, cəza hökmləri, qadın məsələləri və dini fərqlərlə bağlı bəzi ayələr müasir etik düşüncə ilə ziddiyyət təşkil edir.

Bu tənqidlər xüsusilə Christopher Hitchens və Sam Harris kimi yeni ateist müəlliflər tərəfindən geniş şəkildə səsləndirilmişdir. Hitchens *God Is Not Great* əsərində dinlərin, o cümlədən İslamın insan tarixində zorakılığa səbəb olduğunu iddia edir. Sam Harris isə *The End of Faith* kitabında dini mətnlərin müasir etik problemlər doğurduğunu müdafiə edir.

Bu baxışa görə, ilahi kitab hesab edilən mətn müasir əxlaq anlayışı ilə tam uyğun olmalı idi.

Mənbə:

- Christopher Hitchens — *God Is Not Great*, 2007
- Sam Harris — *The End of Faith*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Quranı tarixi, hüquqi və kontekstual çərçivədən qoparıb yalnız müasir hissiyyatla qiymətləndirmək düzgün nəticə verməyə bilər. Üstəlik, müasir əxlaq anlayışının özü də dəyişkəndir və tam obyektiv əsas problemi yaşayır. Quran isə müəyyən tarixi reallıq içində insanı mərhələli şəkildə daha yüksək əxlaqi sistemə yönəltmişdir.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument müasir dövrdə ən çox səsləndirilən tənqidlərdən biridir. Xüsusilə bəzi ateist müəlliflər Qurandakı müəyyən hökmləri seçərək onları müasir etik baxışla müqayisə edir və nəticədə İslamın əxlaqi problem daşıdığını iddia edirlər.

İlk baxışda bu etiraz təsirli görünə bilər. Çünki müasir insan öz dövrünün əxlaq anlayışına əsasən keçmiş mətnlərə baxır.

Amma burada çox mühüm məsələ var: bir mətni qiymətləndirərkən onun

nazil olduğu tarixi və sosial konteksti nəzərə almaq vacibdir.

Bu çox mühüm nöqtədir.

Quran VII əsr Ərəbistanında nazil olmuşdur. Həmin dövr:

- qəbilə savaşlarının,
- qadın hüquqsuzluğunun,
- köləliyin,
- qan davalarının,
- sərt sosial sistemlərin hakim olduğu dövr idi.

Belə cəmiyyətdə Quran bir anda bütün sistemi yox etməmiş, mərhələli şəkildə dəyişdirmə yolu seçmişdir.

Məsələn:

- qadınlara miras hüququ vermiş (Nisa surəsi, ayə 7, 11-12),
- körpə qızların diri-diri basdırılmasını qadağan etmiş (Təkvir surəsi, ayə 8-9; Ənam surəsi, ayə 151),
- kölələrin azad edilməsini təşviq etmiş (Bələd surəsi, ayə 13; Nisa surəsi, ayə 92; Maidə surəsi, ayə 89),
- qəbiləçilik yerinə hüquq və məsuliyyət anlayışı gətirmişdir. (Hucurat surəsi, ayə 13; Nisa surəsi, ayə 135)

Bu dəyişikliklər həmin dövr üçün böyük sosial çevriliş idi.

Digər tərəfdən, bəzi tənqidlər müəyyən ayələri kontekstdən çıxararaq təqdim edir. Məsələn, müharibə ilə bağlı ayələrin çoxu konkret savaş və müdafiə şəraitində nazil olmuşdur. Quranın ümumi xəttində isə:

- Ədalət (Nəhl surəsi, ayə 90; Maidə surəsi, ayə 8),
- Mərhəmət (Əraf surəsi, ayə 156; Ənbiya surəsi, ayə 107),
- Ölçü (Rəhman surəsi, ayə 7-9; Mutəffifin surəsi, ayə 1-3),
- zülmün qadağan olunması (Şura surəsi, ayə 42; Ali-İmran surəsi, ayə 57)

kimi prinsiplər mühüm yer tutur.

Tarix boyunca dini mətnlərin yanlış istifadə edilməsi isə yalnız dinə aid məsələ deyil. Siyasi ideologiyalar, millətçilik və ateist rejimlər də tarixdə böyük zorakılıqlara səbəb olmuşdur. Bu çox mühüm nöqtədir.

Əgər din adına edilən hər səhv avtomatik olaraq dini mətnin özü ilə eyniləşdirilirsə, onda eyni məntiq bütün ideologiyalara tətbiq olunmalıdır.

Məsələn, XX əsrdə ateist ideologiyalar altında da milyonlarla insan həyatını itirmişdir. Amma heç kim buna görə "bütün sekulyar düşüncə avtomatik olaraq şərdir" nəticəsinə gəlmir.

Burada əsas məsələ ideyanın özü ilə insanların tətbiqi arasındakı fərqdir.

Digər tərəfdən, "müasir əxlaq" anlayışının özü də dəyişkəndir.

Bir dövrdə normal hesab edilən bir çox şey sonradan yanlış sayılmışdır. Tarix boyunca:

- köləlik,
- müstəmləkəçilik,
- irqçilik,
- qadın hüquqsuzluğu

bir çox sekulyar cəmiyyətlərdə də qəbul edilmişdir.

Bu isə göstərir ki, insan əxlaqı tarix boyunca dəyişmiş və inkişaf etmişdir.

Burada mühüm fəlsəfi sual ortaya çıxır:

— "Əxlaqın obyektiv əsası nədir?"

Əgər əxlaq yalnız insan cəmiyyətinin qərarından ibarətdirsə, onda hansı əsasla müəyyən dövrün əxlaqını "mütləq doğru" hesab edəcəyik?

Teizm isə obyektiv əxlaq anlayışını insan düşüncəsindən daha yüksək metafizik əsasla əlaqələndirməyə çalışır.

Digər tərəfdən, Quran yalnız hüquqi hökmlər kitabı deyil. Onun mərkəzində:

- Mərhəmət (Əraf surəsi, ayə 156; Ənbiya surəsi, ayə 107),
- Ədalət (Nəhl surəsi, ayə 90; Maidə surəsi, ayə 8),
- Vicdan (Qiyamə surəsi, ayə 14-15; Şəms surəsi, ayə 7-10),
- yetimə sahib çıxmaq (Duha surəsi, ayə 9; Nisa surəsi, ayə 10),
- zəifləri qorumaq (Nisa surəsi, ayə 75; Bələd surəsi, ayə 14-16),
- Bağışlama (Nur surəsi, ayə 22; Ali-İmran surəsi, ayə 134),
- Təvazökarlıq (Furqan surəsi, ayə 63; Loğman surəsi, ayə 18)

kimi güclü əxlaqi çağırışlar mövcuddur.

Tarix boyunca milyonlarla insan bu mənəvi təsirdən dəyişmişdir.

Bu o demək deyil ki, bütün ayələrin şərhi haqqında müzakirə yoxdur. Əlbəttə, müxtəlif təfsirlər və hüquqi yanaşmalar olmuşdur. Amma müəyyən çətin ayələrin mövcudluğu Qurani-Kərimin bütöv əxlaqi sistemini avtomatik olaraq dəyərsiz etmir.

Burada çox mühüm məsələ də var. Müasir insan çox vaxt keçmiş dünyanı bugünkü standartlarla mühakimə edir. Halbuki tarix içində mərhələli dəyişiklik anlayışı nəzərə alınmalıdır.

Məsələn, bu gün normal görünən bir çox hüquqi sistem də yüz illər əvvəl mövcud deyildi. İnsan cəmiyyətləri zamanla dəyişmişdir.

Teist düşüncə isə Quranı həmin dəyişiklik prosesində insanlığı daha yüksək əxlaqi mərhələyə yönəldən ilahi rəhbərlik kimi görür.

Burada əsas məqam budur: müəyyən ayələr ətrafında mübahisələrin olması Quranın ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut etmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Əxlaqi tənqidlər Quran haqqında ciddi müzakirələr yaradır. Amma Qurandakı hökmləri tarixi və sosial kontekstdən tam ayıraraq qiymətləndirmək düzgün nəticə verməyə bilər. Üstəlik, müasir əxlaq anlayışının özü də dəyişkən və fəlsəfi əsas problemi yaşayan anlayışdır. Quran isə nazil olduğu dövrdə insan cəmiyyətini daha yüksək əxlaqi sistemə yönəldən mərhələli dəyişiklik modeli təqdim etmişdir. Buna görə əxlaqi tənqidlər Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllim ibtidai sinif şagirdinə universitet dərsi səviyyəsində

danışmaz. İnsanlar mərhələli şəkildə inkişaf edir.

Başqa bir nümunə düşünək. Bir həkim ağır xəstəni bir anda yox, mərhələli müalicə ilə sağaldır. Cəmiyyətlərin dəyişməsi də bəzən belə olur.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, niyə insanlar bir anda dəyişmir?"

Atası cavab verir:

— "Çünki böyük dəyişikliklər bəzən addım-addım olur."

Sonra əlavə edir:

— "İnsanları yavaş-yavaş yaxşılaşdırmaq da hikmət ola bilər."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir bağban qurumuş bağı dirçəltmək istəyirdi. O, bütün ağacları bir gündə dəyişmədi. Torpağı təmizlədi, su verdi və mərhələli şəkildə bağı canlandırdı.

Bir nəfər dedi:

— "Niyə hər şey bir anda dəyişmədi?"

Bağban cavab verdi:

— "Bəzi dəyişikliklər zaman və hikmət istəyir."

İnsan cəmiyyətləri də bəzən belə dəyişir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Quranı VII əsrin sosial və tarixi kontekstindən qoparıb yalnız müasir hissiyyatla qiymətləndirmək düzgün deyil. Quran həmin dövrdə insanlığı daha yüksək əxlaqi sistemə yönəldən mərhələli dəyişiklik modeli təqdim etmişdir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Kontekstdən qoparılan mətn yanlış anlaşılır."

"Mərhələli dəyişiklik də hikmət ola bilər."

"Tarixi şərait nəzərə alınmadan hökm vermək tam nəticə verməz."

"Əxlaqın özü də fəlsəfi əsas tələb edir."

"Bir neçə çətin məsələ bütöv sistemi avtomatik dağıtmaz."

10) QISA YEKUN

Əxlaqi tənqidlər Quran haqqında mühüm fəlsəfi və tarixi müzakirələr doğurur. Amma Qurandakı hökmləri nazil olduğu dövrün reallığından ayıraraq yalnız müasir baxışla qiymətləndirmək düzgün nəticə verməyə bilər. Quran həmin dövrdə insan cəmiyyətini daha yüksək əxlaqi və hüquqi sistemə yönəldən mərhələli dəyişiklik modeli təqdim etmişdir. Üstəlik, müasir əxlaq anlayışının özü də tam obyektiv əsas problemi yaşayır. Buna görə əxlaqi tənqidlər Qurani - Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 3

1) İRADIN ÖZÜ

Qeyri-müəyyənlik və təfsir problemi

Bəzi İslam tənqidçiləri iddia edirlər ki, Quranda müəyyən ayələr fərqli və hətta bir-birinə zidd şəkildə şərh edilə bilir. Onlara görə, əgər Quran həqiqətən ilahi kitab olsaydı, onda daha açıq və tam birmənalı olmalı idi. Müxtəlif məzhəblərin, təfsirlərin və hüquqi yanaşmaların mövcudluğu isə mətnin qeyri-müəyyən olduğunu göstərir.

Bu arqument xüsusilə Ibn Warraq tərəfindən gündəmə gətirilmişdir. O, Qurandakı bəzi ifadələrin çox fərqli mənalara açıq olduğunu və bunun ilahi kitab anlayışı ilə problem yaratdığını iddia edir.

Bu baxışa görə, çoxsaylı təfsirlərin mövcudluğu Quranın aydın və ilahi rəhbərlik olması fikrini zəiflədir.

Mənbə: Ibn Warraq — Why I Am Not a Muslim, 1995

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bir mətnin fərqli şəkildə şərh olunması onun ilahi olmadığını sübut etmir. Əksinə, dərin və çoxqatlı mətnlər tarix boyunca müxtəlif səviyyələrdə anlaşılmışdır. Üstəlik, Quranda əsas etiqad və əxlaq prinsipləri olduqca açıq şəkildə ifadə edilmişdir; təfsir fərqləri isə daha çox ikinci dərəcəli məsələlərdə ortaya çıxır.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument ilk baxışda təsirli görünür. Doğrudan da tarix boyunca Quran müxtəlif alimlər tərəfindən fərqli şəkildə təfsir edilmişdir. Hüquqi məktəblər, məzhəblər və fərqli yanaşmalar ortaya çıxmışdır.

Buradan çıxış edən bəzi tənqidçilər belə deyirlər:

— "Əgər Quran Allahın açıq rəhbərliyi idisə, niyə bu qədər fərqli şərh ortaya çıxdı?"

Bu sual ciddi görünə bilər. Amma burada çox mühüm məqam var: fərqli şərhin mövcudluğu ilə mətnin anlaşılmaz olması eyni şey deyil.

Bu çox vacib nöqtədir.

Məsələn, hüquq mətnləri, fəlsəfi əsərlər və hətta konstitusiyalar belə müxtəlif şəkildə şərh olunur. Amma heç kim buna görə həmin mətnlərin tam mənasız və ya dəyərsiz olduğunu demir.

Çünki dərin mətnlər çox vaxt:

- dil,
- kontekst,
- məqsəd,
- tətbiq şəraiti

kimi faktorlarla birlikdə anlaşılır.

Quran da həm hüquqi, həm əxlaqi, həm mənəvi, həm də ədəbi xüsusiyyət daşıyan mürəkkəb mətndir.

Digər tərəfdən, Quranda əsas prinsiplər əslində olduqca açıqdır.

Məsələn:

- Allahın birliyi,
- ədalət,
- mərhəmət,
- namaz,
- insan məsuliyyəti,
- axirət,
- zülmün qadağan olunması

kimi əsas mövzular tarix boyunca İslamın bütün əsas məktəblərində ortaq qəbul edilmişdir.

Təfsir fərqləri daha çox:

- hüquqi detallarda,
- ictihad məsələlərində,
- dil və tətbiq nüanslarında

ortaya çıxmışdır.

Bu isə böyük mətn ənənələrində normal vəziyyətdir.

Burada başqa mühüm məsələ də var. İnsan dili özü tam mexaniki və birmənalı sistem deyil.

Bu çox vacib nöqtədir.

Məsələn, gündəlik danışıqda belə insanlar eyni cümləni fərqli anlaya bilər. Şeir, ədəbiyyat və fəlsəfə isə daha çoxqatlı məna daşıyır.

Quran da yalnız hüquq kodeksi deyil; o, həm də:

- ədəbi,
- mənəvi,
- düşüncəyə yönəldən,
- təfəkkür doğuran

mətn kimi nazil olmuşdur.

Bu səbəbdən bəzi ayələrin daha dərin və çoxqatlı məna daşıması təbii qəbul edilmişdir.

Digər tərəfdən, tənqidçilər çox vaxt “tam birmənalı mətn” təsəvvür edir. Amma insan dili ilə yazılmış heç bir böyük mətn tam mexaniki və sonsuz şəkildə tək mənalı olmur.

Məsələn:

- hüquq sistemlərində,
- fəlsəfi kitablarda,
- hətta elmi nəzəriyyələrdə belə

şərh fərqləri ortaya çıxır.

Bu, insan düşüncəsinin və dilinin təbii xüsusiyyətidir.

Burada əsas məsələ budur: təfsir fərqləri müəyyən sərhəd daxilindədirsə, bu avtomatik olaraq mətnin dəyərsiz olduğunu göstərmir.

Digər tərəfdən, İslam tarixində təfsir ənənəsinin özü ciddi metodologiya ilə inkişaf etmişdir.

Məsələn:

- ərəb dili qaydaları,

- ayələrin nazil olma səbəbləri,
- Peyğəmbərin izahları,
- digər ayələrlə uyğunluq

kimi prinsiplər əsasında təfsir aparılmışdır.

Yəni təfsir tam xaotik və təsadüfi proses kimi qəbul edilməmişdir.

Burada başqa mühüm nöqtə də var. Quranın müəyyən ayələrinin düşünməyə və təfəkkürə açıq olması bəzi teist alimlərə görə onun universallığının hissəsidir.

Çünki Quran yalnız bir dövrə yox, fərqli əsrlərə və fərqli insan səviyyələrinə xitab edir.

Məsələn, bir uşaq eyni kitabdan sadə nəticə çıxara bilər, alim isə daha dərin məna görə bilər.

Bu, bəzən zəiflik yox, mətnin dərinliyi kimi də qiymətləndirilir.

Digər tərəfdən, "tam aydınlıq" iddiasının özü də problem yarada bilər. Əgər hər şey tam mexaniki şəkildə yalnız bir mənaya bağlansaydı, insanın düşünməsi, təfəkkürü və ictihad fəaliyyəti demək olar ki, ortadan qalxardı.

İslam düşüncəsində isə ağıl və təfəkkür mühüm yer tutur.

Burada əsas məqam budur: fərqli təfsirlərin mövcudluğu Quranın ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut etmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Qeyri-müəyyənlik və təfsir problemi Quran haqqında ciddi müzakirələr doğurur. Amma fərqli şərhlərin mövcudluğu mətnin avtomatik olaraq anlaşılmaz və ya qeyri-ilahi olduğunu göstərmir. İnsan dili və böyük mətn ənənələri təbii olaraq müəyyən şərh fərqləri doğurur. Üstəlik, Quranda əsas etiqad və əxlaq prinsipləri olduqca açıq şəkildə ifadə edilmişdir. Buna görə təfsir fərqləri Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir qanun maddəsini müxtəlif hüquqşünaslar fərqli şəkildə şərh edə bilər. Amma bu, qanunun ümumiyyətlə mənasız olduğunu göstərmir.

Başqa bir nümunə düşünək. Eyni şeiri iki insan oxuyub fərqli dərinlikdə anlaya bilər. Bu, şeirin zəifliyi yox, bəzən zənginliyi olur.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, niyə insanlar eyni kitabı fərqli başa düşür?"

Atası cavab verir:

— "Çünki insanlar fərqli düşünür və fərqli səviyyədə anlayır."

Sonra əlavə edir:

— "Bəzi kitablar yalnız bir cümlə deyil, dərin düşüncə tələb edir."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir müəllim şagirdlərinə böyük hikmət kitabı verdi. Kiçik uşaqlar sadə hekayələri anladı, alimlər isə daha dərin mənalar gördü.

Bir nəfər dedi:

— “Deməli kitab qarışıqdır.”
Müəllim cavab verdi:
— “Xeyr. Sadəcə kitab fərqli səviyyələrə xitab edir.”
Bəzən dərinlik qarışıqlıq sanılır.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Fərqli təfsirlərin mövcudluğu mətnin ilahi olmadığını sübut etmir. İnsan dili və böyük mətnlər təbii olaraq müəyyən şərh fərqləri doğurur. Üstəlik, Quranda əsas etiqad və əxlaq prinsipləri olduqca açıq şəkildə ifadə edilmişdir.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Dərin mətnlər fərqli səviyyələrdə anlaşılır.”
“Şərh fərqi avtomatik ziddiyyət demək deyil.”
“İnsan dili tam mexaniki sistem deyil.”
“Əsas prinsiplər ilə ikinci dərəcəli detalları ayırmaq lazımdır.”
“Bəzən çoxqatlı məna zəiflik yox, dərinlikdir.”

10) QISA YEKUN

Qeyri-müəyyənlik və təfsir problemi Quran haqqında mühüm fəlsəfi və metodoloji müzakirələr doğurur. Amma fərqli təfsirlərin mövcudluğu mətnin avtomatik olaraq qeyri-ilahi olduğunu göstərmir. İnsan dili və böyük mətn ənənələri təbii şəkildə müəyyən şərh fərqləri yaradır. Üstəlik, Quranda əsas etiqad və əxlaq prinsipləri olduqca açıq şəkildə ifadə edilmişdir. Buna görə təfsir fərqləri Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 4

1) İRADIN ÖZÜ

Qadın hüquqları tənqidi

Bəzi İslam tənqidçiləri iddia edirlər ki, Quranda və klassik İslam hüququnda qadın ilə kişi arasında tam bərabərlik yoxdur. Onlara görə, miras, şahidlik, ailə rəhbərliyi və bəzi hüquqi məsələlərdə kişiyə verilən fərqli status müasir qadın hüquqları anlayışı ilə uyğun gəlmir.

Bu tənqidlər xüsusilə Ayaan Hirsi Ali tərəfindən gündəmə gətirilmişdir. O, *Infidel* əsərində İslam dünyasında qadınların yaşadığı problemləri dinlə əlaqələndirmiş və Qurandakı bəzi hökmlərin qadın azadlığı baxımından problemli olduğunu müdafiə etmişdir.

Bu baxışa görə, ilahi kitab hesab edilən mətn qadın və kişi arasında tam hüquqi və sosial bərabərlik təqdim etməli idi.

Mənbə: Ayaan Hirsi Ali — *Infidel*, 2007

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Quranı nazil olduğu tarixi və sosial şəraitdən ayıraraq qiymətləndirmək düzgün nəticə verməyə bilər. Quran qadın hüquqsuzluğunun hakim olduğu cəmiyyətdə qadına mühüm hüquqlar vermiş və mərhələli sosial dəyişiklik başlatmışdır. Üstəlik, “eyni olmaq” ilə “ədalətli olmaq” hər zaman eyni

anlayış deyil.

3) ƏSAS CAVAB

Buarqument müasir dövrdə ən çox müzakirə olunan İslam tənqidlərindən biridir. Xüsusilə qadın hüquqları məsələsi müasir insan üçün emosional və etik baxımdan həssas mövzu olduğu üçün bu irad güclü təsir bağışlaya bilir.

İlk baxışda bəzi hökmlər müasir bərabərlik anlayışı ilə müqayisədə fərqli görünə bilər. Buradan çıxış edən tənqidçilər belə deyirlər:

— "Əgər Quran ilahi kitabdırsa, niyə qadın və kişi bütün sahələrdə tam eyni hüquqa malik deyil?"

Bu sual ciddi görünə bilər. Amma burada çox mühüm məsələ var: bir mətni qiymətləndirərkən onun nazil olduğu dövr və sosial reallıq nəzərə alınmalıdır.

Quran VII əsr Ərəbistanında nazil olmuşdur. Həmin dövrdə:

- qadın çox vaxt miras ala bilmirdi,
- hüquqi şəxsiyyət kimi qəbul olunmurdu,
- zorla evləndirilə bilirdi,
- iqtisadi müstəqilliyi yox idi,
- hətta bəzi qəbilələrdə qız uşaqları diri-diri basdırılırdı.

Belə cəmiyyətdə Quran qadına:

- miras hüququ (Nisa surəsi, ayə 7, 11-12),
- mülkiyyət haqqı (Nisa surəsi, ayə 32),
- evlilik razılığı (Nisa surəsi, ayə 19),
- boşanma hüququ (Bəqərə surəsi, ayə 229; Talaq surəsi, ayə 1),
- maddi təminat (Bəqərə surəsi, ayə 233, Nisa surəsi, ayə 34),
- hüquqi şəxsiyyət (Əhzab surəsi, ayə 35)

kimi mühüm hüquqlar vermişdir.

Bu dəyişiklik həmin dövr üçün böyük sosial inqilab idi.

Digər tərəfdən, müasir müzakirələrdə çox vaxt "tam eynilik" ilə "ədalət" anlayışı qarışdırılır.

Bu çox vacib nöqtədir.

Teist və klassik İslam düşüncəsində qadın və kişi ontoloji baxımdan eyni insan dəyərinə malikdir:

- hər ikisi Allah qarşısında məsul varlıqdır,
- hər ikisinin mənəvi dəyəri vardır,
- hər ikisi savab və cəza baxımından bərabər hesab edilir.

Amma bəzi hüquqi və sosial məsuliyyətlər fərqli şəkildə bölüşdürülmüşdür.

Məsələn, İslam hüququnda ailənin maddi məsuliyyəti əsasən kişinin üzərinə qoyulmuşdur. Miras bölgüsündə bəzi fərqlər də həmin iqtisadi məsuliyyət sistemi ilə əlaqələndirilmişdir.

Burada əsas məsələ budur: İslam modeli "tam eynilik" yox, "məsuliyyətə uyğun bölgü" anlayışı üzərində qurulmuşdur.

Əlbəttə, bu yanaşma ilə razılaşmayan insanlar ola bilər. Amma fərqli

modelin mövcud olması avtomatik olaraq "ədalətsizlik" nəticəsi vermir.

Digər tərəfdən, bir çox tənqid Quran ilə müəyyən müsəlman cəmiyyətlərinin davranışını tam eyniləşdirir.

Bu da çox mühüm problemdir.

Tarix boyunca:

- qəbilə adətləri,
- patriarxal mədəniyyət,
- siyasi sistemlər

bəzən din adı ilə qarışmışdır.

Amma bir cəmiyyətin yanlış tətbiqi ilə mətnin özünü tam eyniləşdirmək həmişə doğru nəticə vermir.

Məsələn, bəzi müsəlman cəmiyyətlərində qadın təhsildən uzaqlaşdırılmışdır. Halbuki İslam tarixində:

- qadın alimlər,
- hədis raviləri,
- müəllimlər,
- tacirlər

mövcud olmuşdur.

Hz. Xədicə böyük tacir idi. Hz. Aişə isə İslam tarixinin ən mühüm elm müəllimlərindən biri sayılırdı.

Bu isə göstərir ki, İslam tarixində qadının rolu yalnız passiv model kimi qəbul edilməmişdir.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Müasir "qadın hüquqları" anlayışı özü də tarix boyunca dəyişmişdir.

Bu çox vacib nöqtədir.

Bu gün normal sayılan bir çox hüquq keçmişdə bir çox sekulyar cəmiyyətlərdə belə mövcud deyildi. Qadınların səsvermə hüququ belə bir çox Qərb ölkəsində çox gec qəbul edilmişdir.

Bu isə göstərir ki, müasir standartlar da tarix içində formalaşmışdır.

Digər tərəfdən, Quranın əsas əxlaqi xəttində:

- qadına hörmət (Nisa surəsi, ayə 19; Rum surəsi, ayə 21),
- ailə məsuliyyəti (Təhrim surəsi, ayə 6; Bəqərə surəsi, ayə 233),
- Mərhəmət (Rum surəsi, ayə 21; Əraf surəsi, ayə 156),
- qarşılıqlı hüquq (Bəqərə surəsi, ayə 228),
- iffət və təhlükəsizlik (Nur surəsi, ayə 30-31; Əhzab surəsi, ayə 59)

kimi anlayışlar mühüm yer tutur.

Bəzi hüquqi fərqlər ətrafında mübahisələrin olması bu bütöv sistemi avtomatik olaraq "qadın düşməni" modelə çevirmir.

Burada əsas məqam budur: müəyyən hüquqi fərqlərin mövcudluğu Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut etmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Qadın hüquqları tənqidi Quran haqqında ciddi sosial və etik müzakirələr doğurur. Amma Quranı nazil olduğu tarixi və sosial kontekstdən ayıraraq

yalnız müasir standartlarla qiymətləndirmək tam obyektiv nəticə verməyə bilər. Quran qadın hüquqsuzluğunun hakim olduğu dövrdə mühüm hüquqi və sosial dəyişikliklər gətirmişdir. Üstəlik, İslam modeli "tam eynilik" yox, məsuliyyət və sosial struktur əsasında formalaşmış sistem təqdim edir. Buna görə qadın hüquqları ilə bağlı tənqidlər Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir ailədə hər kəsin vəzifəsi fərqli ola bilər. Amma fərqli vəzifə insan dəyərinin fərqli olduğu mənasına gəlmir.

Başqa bir nümunə düşünək. Bir şirkətdə müxtəlif məsuliyyətlər var. Müxtəlif rol bölgüsü həmişə "ədalətsizlik" demək olmur.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, niyə hamının vəzifəsi eyni deyil?"

Atası cavab verir:

— "Çünki bəzən fərqli insanlar fərqli məsuliyyət daşıyır."

Sonra əlavə edir:

— "Fərqli olmaq həmişə dəyərin az olması demək deyil."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir bağban böyük bağ salmışdı. Hər ağaca fərqli qayğı göstərirdi. Birinə daha çox su verir, digərini fərqli şəkildə qoruyurdu.

Bir nəfər dedi:

— "Deməli sən ağacları eyni sevmirsən."

Bağban cavab verdi:

— "Ədalət hər şeyi eyni etmək deyil; hər şeyə uyğun olanı verməkdir."

İnsan bəzən fərqlilik ilə ədalətsizliyi qarışdırır.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Quran qadın hüquqsuzluğunun hakim olduğu cəmiyyətdə qadına mühüm hüquqlar vermişdir. Üstəlik, İslam modeli 'tam eynilik' yox, məsuliyyət və sosial struktur əsasında qurulmuşdur. Fərqli rol bölgüsü avtomatik olaraq dəyər fərqi demək deyil."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Fərqli olmaq həmişə dəyərsiz olmaq deyil."
"Ədalət hər zaman tam eynilik demək deyil."
"Kontekst nəzərə alınmadan hökm tam olmaz."
"Tarixi dəyişiklik mərhələli şəkildə baş verir."
"Mətn ilə yanlış tətbiqi ayırmaq lazımdır."

10) QISA YEKUN

Qadın hüquqları tənqidi Quran haqqında ciddi etik və sosial müzakirələr yaradır. Amma Quranı nazil olduğu dövrün reallığından ayıraraq yalnız müasir standartlarla qiymətləndirmək tam obyektiv nəticə verməyə bilər. Quran qadın hüquqsuzluğunun hakim olduğu cəmiyyətdə mühüm hüquqi və

sosial dəyişikliklər gətirmişdir. Üstəlik, İslam düşüncəsində qadın və kişi insan dəyəri baxımından bərabər qəbul edilir, hüquqi fərqlər isə sosial məsuliyyət modeli ilə əlaqələndirilir. Buna görə bu tənqidlər Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 5

1) İRADIN ÖZÜ

Zorakılıq və cihad tənqidi

Bəzi ateist müəlliflər və İslam tənqidçiləri iddia edirlər ki, Quranda cihad və müharibə ilə bağlı ayələr zorakılığı legitimləşdirir. Onlara görə, bəzi ayələr müsəlman olmayanlara qarşı sərt münasibəti təşviq edir və tarix boyunca dini savaşlara əsas olmuşdur.

Bu tənqidlər xüsusilə Sam Harris tərəfindən geniş şəkildə səsləndirilmişdir. Harris *The End of Faith* əsərində dini mətnlərin müəyyən hallarda radikalizm və zorakılıq üçün istifadə edilə bildiyini müdafiə etmişdir.

Bu baxışa görə, ilahi kitab hesab edilən mətn müharibə və zorakılıqla əlaqəli ifadələr daşımamalı idi.

Mənbə: Sam Harris — *The End of Faith*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Qurandakı cihad ayələrini tarixi və mətn kontekstindən ayıraraq oxumaq yanlış nəticə verə bilər. Quran ümumi olaraq zülmü, haqsız hücumu və həddi aşmağı qadağan edir. Cihad anlayışı isə yalnız silahlı savaş deyil; müdafiə, haqsızlığa qarşı dayanmaq və mənəvi mübarizə kimi daha geniş məna daşıyır.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument müasir dövrdə İslam haqqında ən çox müzakirə olunan tənqidlərdən biridir. Xüsusilə terror hadisələri və radikal qrupların din adına etdikləri zorakılıqlar səbəbilə bir çox insan Qurandakı cihad anlayışına şübhə ilə yanaşır.

İlk baxışda bəzi ayələr kontekstdən ayrı oxunduqda sərt görünə bilər. Buradan çıxış edən tənqidçilər belə deyirlər:

— "Əgər Quran ilahi kitabdırsa, niyə müharibə ilə bağlı ayələr mövcuddur?"

Bu sual ciddi görünə bilər. Amma burada çox mühüm məsələ var: Qurandakı müharibə ayələrinin böyük hissəsi konkret tarixi şəraitdə nazil olmuşdur.

Bu çox vacib nöqtədir.

İslamın ilk dövründə müsəlmanlar:

- işgəncə görmüş,
- sürgün edilmiş,
- malları əlindən alınmış,
- öldürülmüş,

- şəhərlərindən çıxarılmışdılar.

Mədinə dövründə isə artıq açıq savaş vəziyyəti yaranmışdı. Bu səbəbdən bəzi ayələr konkret müdafiə və savaş şəraitində nazil olmuşdur.

Quranın ümumi xəttinə baxdıqda isə:

- zülmün qadağan edilməsi (Şura surəsi, ayə 42; Ali-İmran surəsi, ayə 57),
- həddi aşmamaq (Bəqərə surəsi, ayə 190),
- günahsız insanlara toxunmamaq (Maidə surəsi, ayə 32; İsra surəsi, ayə 32),
- sülhə meyl olduqda sülhə yönəlmək (Ənfal surəsi, ayə 61)

kimi prinsiplər açıq şəkildə vurğulanır.

Məsələn, Quranda:

Sizinlə vuruşanlara qarşı Allah yolunda siz də vuruşun və həddi aşmayın!... (Bəqərə surəsi, ayə 190)

kimi məhdudlaşdırıcı prinsip mövcuddur.

Bu isə göstərir ki, Quran kor və nəzarətsiz zorakılıq çağırışı etmir.

Digər tərəfdən, "cihad" anlayışı çox vaxt yanlış təqdim olunur.

Bu çox mühüm məsələdir.

Cihad sözü ərəb dilində "səy göstərmək", "mübarizə aparmaq" mənası daşıyır. Klassik İslam düşüncəsində:

- nəfs ilə mübarizə,
- pisliklə mübarizə,
- haqsızlığa qarşı dayanmaq,
- elm və mənəviyyat uğrunda çalışma

da cihad anlayışına daxil edilmişdir.

Silahlı savaş isə bu anlayışın yalnız xüsusi və məhdud hissəsidir.

Digər tərəfdən, tarix boyunca yalnız din deyil, siyasi ideologiyalar da böyük zorakılıqlara səbəb olmuşdur.

Bu çox vacib nöqtədir.

XX əsrdə:

- nasizm,
- stalinizm,
- maoizm

kimi sekulyar ideologiyalar milyonlarla insanın ölümünə səbəb olmuşdur.

Bu isə göstərir ki, zorakılıq problemi yalnız dini mətnlərlə izah edilə bilməz. Problem insanın güc, hakimiyyət və ideologiyanı necə istifadə etməsində də ortaya çıxır.

Əgər bir qrup insan dini yanlış istifadə edirsə, bu avtomatik olaraq mətnin özünün zorakılıq kitabı olduğunu göstərmir.

Məsələn, hüquq kitabı da yanlış istifadə edilə bilər. Amma bu, hüququn özünü tamamilə mənasız etməz.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Quranda savaş heç vaxt məqsəd kimi təqdim olunmur. Əksinə, savaş müəyyən hallarda:

- Müdafiə (Bəqərə surəsi, ayə 190),

- təhlükənin qarşısını alma (Həcc surəsi, ayə 39; Bəqərə surəsi, ayə 193),
- zülmü dayandırma (Nisa surəsi, ayə 75)

vasitəsi kimi təqdim edilir.

Quranın ümumi mənəvi xəttində isə:

- Mərhəmət (Əraf surəsi, ayə 156; Ənbiya surəsi, ayə 107),
- Bağışlama (Nur surəsi, ayə 22; Ali-İmran, surəsi ayə 134),
- Ədalət (Nəhl surəsi, ayə 90; Maidə surəsi, ayə 8),
- insan həyatı (Maidə surəsi, ayə 32)

çox yüksək dəyər kimi vurğulanır.

Məsələn, Quranda bir insanın haqsız yerə öldürülməsi bütün insanlığın öldürülməsinə bənzədilir. (Maidə surəsi, ayə 32)

Bu isə ümumi əxlaqi istiqaməti göstərən mühüm nümunədir.

Digər tərəfdən, müasir insan çox vaxt qədim dünyanı bugünkü beynəlxalq hüquq sistemi ilə müqayisə edir. Halbuki VII əsr dünyası:

- imperiyalararası savaşların,
- qəbilə hücumlarının,
- davamlı təhlükələrin

hakim olduğu dünya idi.

Belə şəraitdə tam passivlik real həyat modeli deyildi.

Teist baxış isə Qurandakı savaş ayələrini həmin tarixi reallıq içində məhdud və şərtli hökmlər kimi başa düşür.

Burada əsas məqam budur: müəyyən savaş ayələrinin mövcudluğu Qurani-Kərimin zorakılıq kitabı və ya ilahi olmayan mətn olduğunu qəti şəkildə sübut etmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Zorakılıq və cihad tənqidi Quran haqqında ciddi müzakirələr yaradır. Amma cihad və müharibə ayələrini tarixi və mətn kontekstindən ayıraraq qiymətləndirmək düzgün nəticə verməyə bilər. Quran ümumi olaraq zülmü, haqsız hücumu və həddi aşmağı qadağan edir. Cihad anlayışı isə yalnız silahlı savaş deyil, daha geniş mənəvi və sosial mübarizə anlayışı daşıyır. Buna görə bu tənqidlər Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir polis cinayətkarı dayandırmaq üçün güc istifadə edə bilər. Amma bu, onun zorakılığı sevdiyi mənasına gəlmir.

Başqa bir nümunə düşünək. Bir insan evini qorumaq üçün müdafiə olunur. Müdafiə ilə haqsız hücum eyni şey deyil.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, niyə bəzən insanlar savaşır?"

Atası cavab verir:

— "Çünki bəzən özünü və başqalarını qorumaq lazım olur."

Sonra əlavə edir:

— “Amma qorunmaq ilə haqsızlıq etmək eyni deyil.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir kəndə quldurlar hücum etdi. Kəndin yaşlıları insanları qorumaq üçün ayağa qalxdılar.

Sonra biri dedi:

— “Deməli siz zorakılığı sevirsiniz.”

Kəndin ağsaqqalı cavab verdi:

— “Xeyr. Biz zorakılığı yox, zülmü dayandırmağa çalışırıq.”

Bəzən müdafiə ilə hücumu qarışdırmaq böyük səhvə səbəb olur.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Qurandakı savaş ayələrinin böyük hissəsi konkret müdafiə və savaş şəraitində nazil olmuşdur. Üstəlik, Quran zülmü və həddi aşmağı qadağan edir. Cihad anlayışı isə yalnız silahlı savaş deyil, daha geniş mənəvi və sosial mübarizə anlayışıdır.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Müdafiə ilə hücum eyni deyil.”

“Kontekstdən qoparılan mətn yanlış anlaşılır.”

“Cihad yalnız savaş demək deyil.”

“Bir mətnin yanlış istifadəsi onun mahiyyətini müəyyən etmir.”

“Quranın ümumi xətti ədalət və mərhəmət üzərində quruludur.”

10) QISA YEKUN

Zorakılıq və cihad tənqidi Quran haqqında ən çox müzakirə olunan iradlardandır. Amma Qurandakı savaş ayələrini tarixi və mətn kontekstindən ayıraraq qiymətləndirmək düzgün nəticə verməyə bilər. Quran ümumi olaraq zülmü, haqsız hücumu və həddi aşmağı qadağan edir. Cihad anlayışı isə yalnız silahlı müharibə yox, mənəvi və sosial mübarizə mənası daşıyır. Buna görə müəyyən savaş ayələrinin mövcudluğu Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 6

1) İRADIN ÖZÜ

Qeyri-müsəlmanlara münasibət

Bəzi İslam tənqidçiləri iddia edirlər ki, Quranda qeyri-müsəlmanlara qarşı sərt və ayrı-seçkilik xarakterli münasibət mövcuddur. Onlara görə, bəzi ayələr müsəlman olmayan insanları mənfi şəkildə təsvir edir və bu, dinlərarası münasibətlər baxımından problem yaradır.

Bu tənqidlər xüsusilə Ibn Warraq tərəfindən gündəmə gətirilmişdir. O, *Why I Am Not a Muslim* əsərində Qurandakı bəzi ayələrin qeyri-müsəlmanlara qarşı sərt münasibət formalaşdırdığını müdafiə etmişdir.

Bu baxışa görə, ilahi kitab bütün insanlara qarşı tam bərabər və sərhədsiz tolerant münasibət göstərməli idi.

Mənbə: Ibn Warraq — *Why I Am Not a Muslim*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Qurandakı bəzi sərt ifadələri tarixi və mətn kontekstindən ayıraraq ümumiləşdirmək düzgün nəticə verməyə bilər. Quran bir tərəfdən iman və küfr arasında mənəvi fərq qoyur, digər tərəfdən isə qeyri-müsəlmanlarla ədalətli və yaxşı davranmağı da açıq şəkildə əmr edir.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument müasir dövrdə xüsusilə dinlərarası münasibətlər mövzusunda tez-tez gündəmə gətirilir. Bəzi tənqidçilər Qurandakı müəyyən ayələri seçərək İslamın qeyri-müsəlmanlara qarşı mənfi münasibət formalaşdırdığını iddia edirlər.

İlk baxışda bəzi ayələr kontekstdən ayrı oxunduqda sərt görünə bilər. Amma burada çox mühüm məsələ var: Qurandakı ayələrin böyük hissəsi konkret tarixi hadisələr və qarşıdurmalar fonunda nazil olmuşdur.

Bu çox vacib nöqtədir.

İslamın ilk dövründə müsəlmanlar:

- təqib edilmiş,
- sürgün olunmuş,
- malları əlindən alınmış,
- öldürülmüşdülər.

Bu səbəbdən bəzi ayələr birbaşa düşmənçilik edən qruplar haqqında nazil olmuşdur. Həmin ayələri bütün qeyri-müsəlmanlara aid ümumi hökm kimi təqdim etmək mətnin kontekstini itirmək demək olar.

Digər tərəfdən, Quranda qeyri-müsəlmanlarla münasibət haqqında daha geniş və balanslı xətt mövcuddur.

Məsələn, Quranda:

- din məsələsində məcburiyyət olmadığı (Bəqərə surəsi, ayə 256),
- sizinlə savaşmayan insanlarla yaxşı davranmağın qadağan edilmədiyi (Mumtəhinə surəsi, ayə 8),
- ədalətin qorunmasının vacibliyi (Nisa surəsi, ayə 135)

kimi prinsiplər açıq şəkildə vurğulanır.

Bu isə göstərir ki, Quran bütün qeyri-müsəlmanlara qarşı kor düşmənçilik modeli təqdim etmir.

Burada başqa mühüm fərq də var: teoloji fərq ilə insani münasibət eyni şey deyil.

Bu çox vacib nöqtədir.

Quran təbii olaraq iman ilə küfrü eyni mənəvi mövqe kimi təqdim etmir. Çünki hər dünya görüşü öz həqiqət anlayışını doğru hesab edir.

Məsələn:

- ateist də teizmi yanlış hesab edə bilər,
- xristian öz inancını doğru saya bilər,
- müsəlman da İslamı haqq din kimi qəbul edir.

Bu, dünya görüşlərinin təbii xüsusiyyətidir.

Amma bir inancı yanlış hesab etmək həmin insanlara qarşı zülm və ya

nifrət göstərməyi zəruri etmir.

Quranın ümumi xəttində isə:

- Qonşuluq (Nisa surəsi, ayə 36),
- Ədalət (Maidə surəsi, ayə 8; Nisa surəsi, ayə 135),
- əhdə sədaqət (İsra surəsi, ayə 34; Muminun surəsi, ayə8),
- insan həyatı (Maidə surəsi, ayə 32),
- yaxşı davranış (Nəhl surəsi, ayə 90; Fussilət surəsi, ayə 34)

kimi prinsiplər mühüm yer tutur.

Tarixdə də müsəlman cəmiyyətlərində fərqli dinlərin əsrlərlə birlikdə yaşadığı nümunələr mövcuddur. Əlbəttə, bütün tarix qüsursuz olmayıb. Amma bu, yalnız İslama aid məsələ deyil; bütün sivilizasiyalarda problemlər olmuşdur.

Digər tərəfdən, bəzi tənqidlər müasir "tam sərhədsiz tolerantlıq" anlayışını keçmiş dünyanın bütün dini sistemlərinə tətbiq edir.

Halbuki hər ideologiya və dünya görüşü müəyyən həqiqət iddiasına malikdir.

Məsələn:

- liberalizm müəyyən dəyərləri müdafiə edir,
- marksizm müəyyən prinsipləri üstün tutur,
- sekulyarizm də öz fəlsəfi çərçivəsinə malikdir.

Bu səbəbdən yalnız dinin "özünü doğru hesab etməsini" problem kimi təqdim etmək tam neytral yanaşma deyil.

Burada əsas məsələ budur: fərqli düşünən insanlarla necə rəftar edilir?

Quranın bu mövzuda əsas prinsipi:

- zülm etməmək (Bəqərə surəsi, ayə 279; Şura surəsi, ayə 42),
- haqsızlıq etməmək (Ali-İmran surəsi, ayə 182; Yunus surəsi, ayə 44),
- insanlara ədalətlə davranmaqdır. (Nisa surəsi, ayə 58; Maidə surəsi, ayə 8)

Digər tərəfdən, Quranda bəzi sərt ifadələrin olması həmin dövrün real siyasi və hərbi qarşıdurmaları ilə də əlaqəlidir.

Məsələn, müharibə şəraitində nazil olmuş ayələri universal gündəlik münasibət modeli kimi təqdim etmək metodoloji baxımdan problem yaradır.

Bu, bir dövlətin müharibə zamanı verdiyi hərbi əmri götürüb "deməli bütün insanlara münasibəti budur" deməyə bənzəyərdi.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Quran insanları yalnız dini kimliyinə görə yox, davranışlarına görə də qiymətləndirir.

Məsələn:

- zülm edən (Şura surəsi, ayə 42; Ali-İmran surəsi, ayə 57),
- xəyanət edən (Ənfal surəsi, ayə 58; Nisa surəsi,ayə 107),
- haqsızlıq edən (Bəqərə surəsi, ayə 190; Yunus surəsi, ayə 44)

insanlar tənqid olunur.

Bu səbəbdən hər sərt ayəni yalnız "başqa dinə mənsub olmaq" üzərindən oxumaq tam nəticə verməyə bilər.

Burada əsas məqam budur: müəyyən ayələrin mövcudluğu Qurani-Kərimin qeyri-müsəlmanlara qarşı ümumi nifrət kitabı olduğunu qəti şəkildə sübut etmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Qeyri-müsəlmanlara münasibət tənqidi Quran haqqında ciddi müzakirələr doğurur. Amma bəzi ayələri tarixi və mətn kontekstindən ayıraraq ümumiləşdirmək düzgün nəticə verməyə bilər. Quran iman və küfr arasında mənəvi fərq qoysa da, eyni zamanda qeyri-müsəlmanlarla ədalətli və yaxşı davranmağı da vurğulayır. Buna görə bu tənqidlər Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllim düzgün cavab ilə yanlış cavabı eyni saymır. Amma bu, səhv edən şagirdə nifrət etdiyi mənasına gəlmir.

Başqa bir nümunə düşünək. İnsan bir fikri yanlış hesab edə bilər, amma həmin insanla yenə də hörmətlə davrana bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, bir insanın fikrini səhv saymaq pislikdirmi?"

Atası cavab verir:

— "Xeyr. Əsas məsələ insanlara necə davrandığındır."

Sonra əlavə edir:

— "Fikir ayrılığı ilə haqsızlıq eyni şey deyil."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir şəhərdə insanlar fərqli yollar seçmişdi. Şəhərin hakimi dedi:

— "Mən bir yolu doğru hesab edirəm. Amma şəhərdə ədalət hamı üçün olacaq."

Bir nəfər soruşdu:

— "Deməli fərqli düşünənlərə nifrət edirsən?"

Hakim cavab verdi:

— "Xeyr. Mən həqiqəti başqa cür görürəm, amma insanlara zülm etmərəm."

Bəzən insanlar fikir fərqi ilə düşmənçiliyi qarışdırırlar.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Quran iman və küfrü eyni mənəvi mövqe kimi təqdim etmir. Amma bu, bütün qeyri-müsəlmanlara qarşı nifrət çağırışı demək deyil. Quran eyni zamanda ədaləti, yaxşı davranışı və zülmdən uzaq durmağı da açıq şəkildə vurğulayır."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Fikir ayrılığı düşmənçilik demək deyil."

"Kontekstdən qoparılan ayə yanlış anlaşılır."

"Teoloji fərq ilə insani münasibət eyni deyil."

"Ədalət yalnız eyni düşünənlər üçün deyil."

“Bir inancı yanlış saymaq nifrət məcburiyyəti yaratmır.”

10) QISA YEKUN

Qeyri-müsəlmanlara münasibət tənqidi Quran haqqında mühüm müzakirələr doğurur. Amma bəzi ayələri tarixi və mətn kontekstindən ayıraraq ümumiləşdirmək düzgün nəticə verməyə bilər. Quran iman və küfr arasında mənəvi fərq qoysa da, eyni zamanda qeyri-müsəlmanlarla ədalətli və yaxşı davranmağı da vurğulayır. Buna görə müəyyən sərt ayələrin mövcudluğu Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 7

1) İRADIN ÖZÜ

Semantik qeyri-müəyyənlik

Bəzi tənqidçilər iddia edirlər ki, Qurandakı ayələrin dili çoxqatlı, simvolik və müxtəlif mənalara açıq olduğu üçün mətn bəzən qeyri-dəqiq görünür. Onlara görə, bir çox ayənin fərqli şəkildə başa düşülməsi Quranın tam aydın və qəti rəhbərlik kitabı olması fikrini zəiflədir.

Bu mövzu xüsusilə Quranın dili və tərcümələri üzərində çalışan bəzi şərqşünas alimlərin analizlərində gündəmə gəlmişdir. A.J. Arberry də Quranın ədəbi və semantik quruluşunu araşdırarkən ayələrin çoxqatlı ifadə xüsusiyyətinə diqqət çəkmişdir.

Bu baxışa görə, ilahi mətn tam birmənalı və texniki dəqiqlikdə olmalı idi.

Mənbə: A.J. Arberry — Quran tərcümə və analizləri

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bir mətnin çoxqatlı və dərin məna daşıması onun qeyri-ilahi olduğunu sübut etmir. Əksinə, böyük ədəbi və fəlsəfi mətnlər çox vaxt müxtəlif səviyyələrdə anlaşılır. Quran da yalnız hüquqi məlumat kitabı deyil; düşüncə, mənəviyyat və təfəkkür kitabıdır.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument xüsusilə dil və məna fəlsəfəsi ilə əlaqəli müzakirələrdə ortaya çıxır. Doğrudan da Qurandakı bəzi ayələr:

- simvolik,
- məcazi,
- çoxqatlı,
- dərin mənalı

ifadələr daşıyır.

Bəzi tənqidçilər isə bunu problem hesab edərək belə deyirlər:

— “Əgər Quran ilahi kitabdırsa, niyə hər şey tam texniki və birmənalı şəkildə yazılmayıb?”

İlk baxışda bu sual məntiqli görünə bilər. Amma burada çox mühüm məsələ var: insan dili özü tam mexaniki sistem deyil.

Bu çox vacib nöqtədir.

İnsan dili yalnız informasiya ötürmək üçün istifadə olunmur. İnsan:

- hisslərini,
- düşüncələrini,
- mənəvi vəziyyətini,
- dərin həqiqətləri

çox vaxt məcaz, simvol və çoxqatlı ifadələrlə çatdırır.

Məsələn, bir şair:

"Qəlbim qaranlığa qərq oldu"

dedikdə heç kim bunu fiziki qaranlıq kimi anlamır. Çünki insan dili sadəcə texniki terminlərdən ibarət deyil.

Quran da yalnız hüquq və ya elm kitabı deyil. O:

- insan ruhuna,
- vicdana,
- düşüncəyə,
- mənəvi təfəkkürə

xitab edən mətndir.

Bu səbəbdən onun dilində:

- bənzətmələr,
- simvollar,
- çoxqatlı mənalar

olması təbii qəbul edilir.

Digər tərəfdən, çoxqatlı mənа hər zaman qeyri-dəqiqlik demək deyil.

Bu çox mühüm məsələdir.

Məsələn, böyük fəlsəfi əsərlər müxtəlif səviyyədə anlaşılır. Eyni kitabdan:

- adi oxucu sadə nəticə çıxara bilər,
- alim isə daha dərin mənа görə bilər.

Bu vəziyyət həmin mətnin zəifliyi yox, bəzən zənginliyi hesab olunur.

Quran haqqında da bir çox müsəlman alimləri məhz belə düşünmüşdür.

Digər tərəfdən, Quranda əsas prinsiplər əslində olduqca açıqdır:

- Allahın birliyi (İxlas surəsi, ayə1-4; Bəqərə surəsi, ayə 163),
- İnsan məsuliyyəti (Zəlzələ surəsi, ayə 7-8; İsra surəsi, ayə 13),
- Əxlaq (Nəhl surəsi, ayə 90; Furqan surəsi, ayə 63),
- Axirət (Bəqərə surəsi, ayə 4; Ali-İmran surəsi, ayə 185),
- İbadət (Zariyat surəsi, ayə 56; Fatihə surəsi, ayə 5),
- Ədalət (Maidə surəsi, ayə 8; Nisa surəsi, ayə 135)

kimi əsas mövzular tarix boyunca ümumi şəkildə anlaşılmışdır.

Semantik müzakirələr daha çox:

- dərin mənа qatlarında,
- hüquqi incəliklərdə,
- ədəbi ifadələrdə

ortaya çıxır.

Bu isə böyük mətn ənənələrində normal vəziyyətdir.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Tənqidçilər çox vaxt "tam texniki

dəqiqlikdə kitab" modeli təsəvvür edir.

Amma belə mətn insan ruhuna və düşüncəsinə təsir edən canlı kitab olmaqdan çox, mexaniki məlumat kitabına çevrilərdi.

Quran isə insanı:

- Düşündürmək (Sad surəsi, ayə 29; Muhəmməd surəsi, ayə 24),
- təfəkkür etdirmək (Sad surəsi, ayə 29; Muhəmməd surəsi, ayə 24),
- daxili sarsıntı yaratmaq (Zumər surəsi, ayə 23; Həşr surəsi, ayə 21),
- mənəvi oyatmaq (Yasin surəsi, ayə 69-70; İbrahim surəsi, ayə 52)

üçün nazil olmuşdur.

Bu səbəbdən onun dili həm ağla, həm vicdana, həm də hissə xitab edir.

Digər tərəfdən, bəzi ayələrin çoxqatlı olması Quranın müxtəlif dövrlərdə və fərqli insan səviyyələrində anlaşılmasına da imkan yaratmışdır.

Məsələn:

- sadə insan əsas mesajı anlaya bilər,
- alim daha incə mənalar görə bilər.

Bu, bəzən universallığın hissəsi kimi qəbul edilir.

Burada başqa mühüm nöqtə də var. İnsan həyatı ilə bağlı ən böyük sualların özü də tam sadə və mexaniki dillə izah olunmur.

Məsələn:

- sevgi,
- ölüm,
- ruh,
- vicdan,
- mənəviyyat

kimi anlayışlar çox vaxt simvolik və dərin dillə ifadə olunur.

Çünki insan təcrübəsinin özü yalnız riyazi formul səviyyəsində deyil.

Quran da insanın məhz bu çoxqatlı varlığına xitab edir.

Digər tərəfdən, bir ayənin fərqli səviyyələrdə başa düşülməsi onun "mənasız" olduğu anlamına gəlmir.

Əsas məsələ budur:

— mətn tam ziddiyyətlimi,

— yoxsa dərin və çoxqatlımı?

Bu ikisi eyni şey deyil.

Burada əsas məqam budur: semantik çoxqatlılıq Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut etmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Semantik qeyri-müəyyənlik arqumenti Quranın dili haqqında mühüm fəlsəfi və dilçilik müzakirəsi yaradır. Amma çoxqatlı və dərin ifadələrin mövcudluğu mətnin avtomatik olaraq qeyri-ilahi olduğunu göstərmir. İnsan dili özü simvolik və çoxqatlı xüsusiyyət daşıyır. Quran da yalnız texniki məlumat kitabı deyil, düşüncə və mənəviyyat kitabıdır. Buna görə semantik çoxqatlılıq Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir şeir fərqli insanlarda fərqli hiss oyada bilər. Bu, şeirin zəifliyi yox, dərinliyi ola bilər.

Başqa bir nümunə düşünək. Eyni müəllimin sözünü uşaq sadə anlayar, alim isə daha dərin mənada başa düşər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, niyə bəzi sözlərin bir neçə mənası olur?"

Atası cavab verir:

— "Çünki bəzi böyük sözlər insanı düşündürmək üçündür."

Sonra əlavə edir:

— "Dərin sözlər bəzən müxtəlif səviyyədə anlaşılır."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir müdrik böyük hikmət kitabı yazdı. Sadə insanlar oradan gündəlik dərs aldı, alimlər isə daha dərin həqiqətlər gördü.

Bir nəfər dedi:

— "Deməli kitab qeyri-dəqiqdir."

Müdrik cavab verdi:

— "Xeyr. Sadəcə dərin həqiqətlər bəzən bir qatla bitmir."

Bəzən insan dərinliyi qarışıqlıq sanır.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Quran yalnız texniki məlumat kitabı deyil; düşüncə və mənəviyyat kitabıdır. İnsan dili özü çoxqatlı və simvolikdir. Buna görə ayələrin müxtəlif səviyyədə anlaşılması avtomatik olaraq mətnin qeyri-ilahi olduğunu göstərmir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Dərin məna həmişə qarışıqlıq demək deyil."

"İnsan dili tam mexaniki sistem deyil."

"Çoxqatlılıq bəzən zəiflik yox, zənginlikdir."

"Quran həm ağla, həm vicdana xitab edir."

"Tam texniki dil mənəvi təsiri azalda bilər."

10) QISA YEKUN

Semantik qeyri-müəyyənlik arqumenti Quranın dili haqqında mühüm müzakirələr doğurur. Amma ayələrin çoxqatlı və dərin ifadələr daşıması onların avtomatik olaraq qeyri-ilahi olduğunu göstərmir. İnsan dili özü simvolik və müxtəlif məna qatlarına açıqdır. Quran da yalnız texniki məlumat kitabı deyil, düşüncə, mənəviyyat və təfəkkür kitabıdır. Buna görə semantik çoxqatlılıq Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 8

1) İRADIN ÖZÜ

Xarici təsir iddialarının genişləndirilməsi

Bəzi şərqşünas və İslam tənqidçiləri iddia edirlər ki, Qurandakı bir çox hekayə və anlayış əvvəlki yəhudi, xristian və qədim Yaxın Şərq ənənələrindən götürülmüşdür. Onlara görə, Quranda:

- Adəm,
- Nuh,
- Musa,
- İbrahim,
- Axirət,
- Mələklər,
- Şeytan

kimi mövzuların əvvəlki dini mətnlərdə də mövcud olması Quranın müstəqil və ilahi mənbədən gəlmədiyini göstərir.

Bu arqument xüsusilə Abraham Geiger tərəfindən sistemli şəkildə müdafiə edilmişdir. O, *Judaism and Islam* əsərində Qurandakı bəzi anlayışların yəhudi dini ənənələri ilə paralellər daşıdığını vurğulamışdır.

Bu baxışa görə, Quran yeni və ilahi vəhy yox, əvvəlki dini və mədəni ənənələrin davamı hesab edilə bilər.

Mənbə: Abraham Geiger — Judaism and Islam, 1833

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Quranda əvvəlki peyğəmbərlər və dini hekayələrin mövcud olması avtomatik olaraq "köçürmə" demək deyil. Əksinə, Quran özünü əvvəlki ilahi vəhylərin davamı və təsdiqi kimi təqdim edir. Eyni həqiqət mənbəyindən gələn mesajlarda oxşarlıqların olması təbii sayılır.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument XIX əsrdən etibarən xüsusilə şərqşünaslıq araşdırmalarında geniş şəkildə gündəmə gəlmişdir. Bəzi tənqidçilər Qurandakı hekayələri Tövrat, İncil və qədim Yaxın Şərq mətnləri ilə müqayisə edərək oxşarlıqları vurğulamışlar.

İlk baxışda bu arqument təsirli görünə bilər. Doğrudan da Quranda:

- Musa,
- İbrahim,
- Nuh,
- Yusuf,
- Məryəm

kimi əvvəlki dini ənənələrdə də tanınan şəxsiyyətlərdən bəhs olunur.

Buradan çıxış edən tənqidçilər belə deyirlər:

— "Əgər Quran ilahi və yeni kitab idisə, niyə əvvəlki mətnlərlə bu qədər paralellik daşıyır?"

Bu sual ciddi görünə bilər. Amma burada çox mühüm məqam var:

oxşarlıq hər zaman “kopyalama” demək deyil.

Bu çox vacib nöqtədir.

Məsələn, tarix kitablarında eyni tarixi hadisədən bəhs edilə bilər. Bu, avtomatik olaraq bir kitabın digərindən oğurlandığını göstərmir. Əgər hadisə həqiqətən baş veribsə, fərqli mənbələrdə onun izlərinin olması təbii olar.

Teist baxış da Qurana məhz belə yanaşır.

Quran özünü:

- əvvəlki peyğəmbərlərin davamı (Şura surəsi, ayə 13; Bəqərə surəsi, ayə 136),
- əvvəlki vəhylərin təsdiqi (Maidə surəsi, ayə 48; Yusuf surəsi, ayə 111),
- eyni ilahi həqiqətin son çağırışı (Əhzab surəsi, ayə 40; Fussilət surəsi, ayə 43)

kimi təqdim edir.

Bu səbəbdən əvvəlki dini ənənələrlə müəyyən oxşarlıqların olması teizm baxımından gözlənilən vəziyyətdir.

Əksinə, əgər Quran tamamilə əlaqəsiz və bütün əvvəlki dini tarixdən qopmuş mətn olsaydı, bu daha qəribə görünə bilərdi.

Digər tərəfdən, Qurandakı hekayələr əvvəlki mətnlərlə tam eyni də deyil.

Bu çox mühüm məsələdir.

Quran bir çox hekayəni:

- fərqli vurğu ilə,
- fərqli əxlaqi nəticələrlə,
- fərqli teoloji çərçivədə

təqdim edir.

Məsələn, bəzi əvvəlki ənənələrdə peyğəmbərlərə aid olan müəyyən mənfi və etik problemli təsvirlər Quranda yoxdur. Quran peyğəmbərləri daha yüksək mənəvi model kimi təqdim edir.

Bu isə göstərir ki, Quran sadəcə mexaniki şəkildə əvvəlki mətnləri təkrar etmir.

Digər tərəfdən, VII əsr Ərəbistanı tam təcrid olunmuş dünya deyildi. Yəhudilər, xristianlar və fərqli dini qruplar həmin bölgədə yaşayırdı. Buna görə müəyyən dini anlayışların cəmiyyətdə bilinməsi təbii idi.

Amma burada əsas sual belədir:

— “Bu biliklərin mövcudluğu Quranın ilahi olmadığını avtomatik sübut edirmi?”

Bu nəticə məcburi deyil.

Çünki bir məlumatın əvvəl mövcud olması sonrakı vəhy imkanını avtomatik ləğv etmir.

Məsələn, bir müəllim əvvəlki müəllimlərin öyrətdiyi həqiqətləri davam etdirə bilər. Bu, onun müəllim olmadığını göstərməz.

Teist baxış da peyğəmbərlik tarixini bir-birindən qopuq yox, davam edən zəncir kimi görür.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Qurandakı bəzi məlumat və vurğular müəyyən hallarda əvvəlki ənənələrdən fərqli istiqamət göstərir.

Məsələn:

- tövhid vurğusunun gücü,

- bütpərəstliyə qarşı sərt münasibət,
- sosial ədalət çağırışı,
- mətnin ritmik və ədəbi quruluşu

Quranı fərqli edən tərəflər kimi göstərilir.

Bu səbəbdən "oxşarlıq var → deməli kopyadır" nəticəsi çox sadələşdirilmiş yanaşma hesab olunur.

Digər tərəfdən, dini mətnlər arasında müəyyən paralellərin olması yalnız İslama aid məsələ deyil. Tarix boyunca:

- fəlsəfi məktəblər,
- hüquq sistemləri,
- dini ənənələr

bir-biri ilə əlaqədə olmuşdur.

Bu, insan mədəniyyətinin təbii xüsusiyyətidir.

Burada əsas məsələ sadəcə oxşarlığın mövcudluğu deyil; həmin mətnin:

- məna sistemi,
- ümumi mesajı,
- daxili quruluşu,
- təsiri

ilə birlikdə qiymətləndirilməsidir.

Digər tərəfdən, Quran özünü əvvəlki vəhyləri həm təsdiq edən, həm də bəzi təhrifləri düzəldən mətn kimi təqdim edir.

Teist baxış baxımından bu səbəbdən oxşarlıqlar problem yox, eyni ilahi qaynağın izi kimi görülür.

Burada əsas məqam budur: əvvəlki dini ənənələrlə paralellərin mövcudluğu Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut etmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Xarici təsir iddiaları Quran haqqında mühüm tarixi və müqayisəli din müzakirələri doğurur. Amma əvvəlki dini ənənələrlə oxşarlıqların mövcudluğu avtomatik olaraq "kopyalama" nəticəsi vermir. Quran özünü əvvəlki ilahi vəhylərin davamı və təsdiqi kimi təqdim edir. Üstəlik, Qurandakı hekayələr və vurğular bir çox hallarda əvvəlki ənənələrdən fərqli məna və istiqamət daşıyır. Buna görə bu paralellər Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir tarixçi əvvəlki tarix kitablarında keçən hadisələri yazanda bu, avtomatik olaraq "oğurluq" sayılmır. Əgər hadisə gerçəkdirsə, fərqli mənbələrdə görünməsi normaldır.

Başqa bir nümunə düşünək. Bir müəllim əvvəlki müəllimlərin öyrətdiyi həqiqətləri davam etdirə bilər. Bu, onun müəllim olmadığını göstərmir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, niyə fərqli kitablarda oxşar hekayələr var?"

Atası cavab verir:
— “Çünki bəzən hamısı eyni həqiqətdən danışır.”
Sonra əlavə edir:
— “Eyni həqiqətin müxtəlif kitablarda görünməsi qəribə deyil.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir şəhərdə üç müəllim eyni böyük hadisəni danışırdı. Bəziləri dedi:
— “Deməli biri digərindən köçürüb.”
Müdrik bir adam cavab verdi:
— “Yoxsa bəlkə hadisə həqiqətən baş verib?”
İnsan bəzən oxşarlığı dərhal təqlid hesab edir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Quran özünü əvvəlki vəhylərin davamı və təsdiqi kimi təqdim edir. Buna görə əvvəlki dini ənənələrlə müəyyən oxşarlıqların olması teizm baxımından gözlənilən haldır. Oxşarlıq avtomatik olaraq kopyalama demək deyil.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Oxşarlıq həmişə kopyalama demək deyil.”
“Eyni həqiqətin fərqli mənbələrdə görünməsi mümkündür.”
“Quran özünü əvvəlki vəhylərin davamı kimi təqdim edir.”
“Tarixi paralellər avtomatik saxtakarlıq sübutu deyil.”
“Əsas məsələ mətnin ümumi mesajı və quruluşudur.”

10) QISA YEKUN

Xarici təsir iddiaları Quran haqqında ciddi müqayisəli din müzakirələri doğurur. Amma əvvəlki dini ənənələrlə paralellərin mövcudluğu avtomatik olaraq Qurani-Kərimin kopya və ya qeyri-ilahi mətn olduğunu sübut etmir. Quran özünü əvvəlki ilahi vəhylərin davamı və təsdiqi kimi təqdim edir. Üstəlik, Qurandakı hekayələr və vurğular bir çox hallarda fərqli məna və istiqamət daşıyır. Buna görə bu arqument Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 9

1) İRADIN ÖZÜ

Redaksiya və redaktə ehtimalı

Bəzi qərbli şərqşünas alimlər iddia edirlər ki, Quran bugünkü formasını bir anda deyil, zamanla formalaşdırmış ola bilər. Onlara görə, Quran mətni müxtəlif dövrlərdə toplanmış, redaktə edilmiş və müəyyən şəkildə standartlaşdırılmışdır.

Bu arqument xüsusilə John Wansbrough tərəfindən sistemli şəkildə müdafiə edilmişdir. O, *Quranic Studies* əsərində Quranın uzun redaksiya prosesi keçirmiş dini mətn ola biləcəyini irəli sürmüşdür.

Bu baxışa görə, əgər Quran sonradan formalaşdırılıbsa, onda onun birbaşa və dəyişməz ilahi vəhy olması fikri zəifləyir.

Mənbə: John Wansbrough — *Quranic Studies*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Quranın yazılması, toplanması və nüsxələrinin standartlaşdırılması prosesi ilə mətnin dəyişdirilməsi eyni şey deyil. Tarixi mənbələr göstərir ki, Quran Peyğəmbər dövründən etibarən həm əzbərlənmiş, həm də yazılmış şəkildə qorunmuşdur. Sonrakı standartlaşdırma isə əsasən mətnin vahid oxunuşunu qorumaq məqsədi daşıyırdı.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument müasir qərb şərqşünaslığında ən çox müzakirə olunan mövzulardan biridir. Xüsusilə XX əsrdə bəzi tədqiqatçılar Bibliya tənqid metodlarını Qurana tətbiq etməyə çalışmış və Quranın da uzun redaksiya prosesi keçirdiyini iddia etmişlər.

İlk baxışda bu arqument ciddi görünə bilər. Çünki tarixdə bir çox dini mətnlər həqiqətən uzun müddət ərzində formalaşmışdır.

Buradan çıxış edən tənqidçilər belə deyirlər:

— "Əgər Quran sonradan redaktə olunubsa, onda bugünkü mətnin tam ilahi və dəyişməz olması necə iddia edilə bilər?"

Bu sual mühüm görünür. Amma burada çox mühüm fərq nəzərdən qaçırılır: mətnin qorunması prosesi ilə mətnin dəyişdirilməsi eyni şey deyil.

Bu çox vacib nöqtədir.

Tarixi mənbələrə görə Quran:

- Peyğəmbərin həyatı dövründə əzbərlənmiş,
- müxtəlif səhabələr tərəfindən yazılmış,
- namazlarda davamlı oxunmuş,
- geniş şəkildə şifahi ənənə ilə qorunmuşdur.

Bu xüsusiyyət Qurani-Kərimi bir çox qədim mətnlərdən fərqləndirən mühüm cəhətdir.

Çünki Quran yalnız yazılı mətn deyildi; eyni zamanda canlı əzbər ənənəsi idi.

Digər tərəfdən, Hz. Əbu Bəkr və daha sonra Hz. Osman dövründə aparılan toplama və standartlaşdırma işi çox vaxt yanlış şəkildə "mətnin yenidən yazılması" kimi təqdim olunur.

Halbuki klassik İslam qaynaqlarında məqsəd:

- ayələri qorumaq,
- fərqli ləhcə problemlərini azaltmaq,
- vahid rəsmi nüsxə yaratmaq

kimi izah edilir.

Bu isə redaktə ilə eyni anlayış deyil.

Məsələn, bir dövlət konstitusiyanın rəsmi standart nüsxəsini hazırlaya bilər. Bu, avtomatik olaraq məzmunun sonradan uydurulduğu mənasına gəlməz.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Əgər Quran sonrakı əsrlərdə geniş şəkildə dəyişdirilmiş olsaydı, erkən dövr mənbələri və müsəlman icmaları arasında böyük mətn fərqləri gözlənilərdi.

Amma tarixdə:

- milyonlarla insanın əzbərlədiyi,
- müxtəlif coğrafiyalarda oxunan,
- erkən əlyazmalarla uyğun gələn

çox güclü mətn sabitliyi müşahidə olunur.

Bu, mühüm tarixi faktorlardan biridir.

Digər tərəfdən, bəzi şərqşünas nəzəriyyələr çox vaxt fərziyyə xarakteri daşıyır və bütün akademik çevrələrdə qəbul edilmir.

Bu çox vacib nöqtədir.

Müasir Quran araşdırmalarında belə Wansbrough-un bəzi nəzəriyyələri həddindən artıq skeptik hesab edilmişdir. Bir çox tədqiqatçı onun irəli sürdüyü gec formalaşma modelini tarixi dəlillərlə tam uyğun görmür.

Burada əsas məsələ budur: alternativ ehtimal irəli sürmək ilə həmin ehtimalı qəti şəkildə sübut etmək eyni şey deyil.

Digər tərəfdən, Quranın öz daxili quruluşu da diqqət çəkir:

- güclü ritmik üslub,
- vahid teoloji xətt,
- davamlı əsas mesaj,
- ədəbi uyğunluq

bir çox müsəlman alim və bəzi qərbli tədqiqatçılar tərəfindən diqqətəlayiq hesab edilmişdir.

Əgər mətn uzun müddət ərzində tam parçalı redaktə prosesi ilə formalaşsaydı, bu qədər güclü daxili uyğunluğun necə qorunduğu ayrıca sual doğura bilərdi.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Tarixdə hər hansı mətnin yazıya keçirilməsi və qorunması prosesi keçirməsi onun ilahi ola bilməyəcəyini göstərmir.

Çünki vəhyin insan cəmiyyəti daxilində qorunması üçün müəyyən tarixi proseslərin olması təbii qəbul edilə bilər.

Teist baxış da məhz bunu müdafiə edir:

— ilahi vəhy insanlara gəlir və insanlar vasitəsilə qorunur.

Burada əsas məqam budur: Quranın toplanması və standartlaşdırılması haqqında tarixi məlumatlar onun avtomatik olaraq sonradan uydurulmuş və ya dəyişdirilmiş mətn olduğunu qəti şəkildə sübut etmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Redaksiya və redaktə ehtimalı arqumenti Quranın tarixi formalaşması haqqında mühüm akademik müzakirələr doğurur. Amma mətnin toplanması və standartlaşdırılması ilə onun sonradan dəyişdirilməsi eyni şey deyil. Tarixi mənbələr Quranın erkən dövrdən həm yazılı, həm də güclü şifahi ənənə ilə qorunduğunu göstərir. Üstəlik, geniş mətn sabitliyi və erkən əlyazmalar bu qorunma iddiasını dəstəkləyən mühüm faktorlardır. Buna görə bu arqument Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir kitabın rəsmi nəşrinin hazırlanması həmin kitabın sonradan uydurulduğunu göstərmir.

Başqa bir nümunə düşünək. Minlərlə insanın əzbərlədiyi şeiri sonradan tam dəyişdirmək çox çətin olar.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, bir kitabı toplamaq onu dəyişdirmək deməkdir?"

Atası cavab verir:

— "Xeyr. Bəzən məqsəd kitabı qorumaq olur."

Sonra əlavə edir:

— "Qorumaq ilə dəyişdirmək eyni şey deyil."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir şəhərdə insanlar böyük hikmət kitabını əzbərləyirdi. Sonra alimlər onu bir yerə toplayıb qorumağa qərar verdilər.

Bir nəfər dedi:

— "Deməli kitab yenidən yazıldı."

Yaşlı alim cavab verdi:

— "Xeyr. Biz onu dəyişmədik, qoruduq."

Bəzən insan qoruma ilə dəyişdirməni qarışdırır.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Quranın toplanması və standartlaşdırılması onun dəyişdirildiyini sübut etmir. Tarixi mənbələr göstərir ki, Quran erkən dövrdən həm əzbərlənmiş, həm də yazılmış şəkildə qorunmuşdur. Standartlaşdırmanın məqsədi isə mətn birliyini qorumaq idi."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Qoruma ilə dəyişdirmə eyni deyil."
"Standartlaşdırma avtomatik redaktə demək deyil."
"Şifahi ənənə Quranın qorunmasında mühüm rol oynayıb."
"Alternativ ehtimal qəti sübut demək deyil."
"Tarixi proses ilahi vəhyi avtomatik inkar etmir."

10) QISA YEKUN

Redaksiya və redaktə ehtimalı arqumenti Quranın tarixi formalaşması haqqında ciddi akademik müzakirələr yaradır. Amma mətnin toplanması və standartlaşdırılması onun sonradan dəyişdirildiyini avtomatik olaraq sübut etmir. Tarixi mənbələr Quranın erkən dövrdən həm yazılı, həm də güclü şifahi ənənə ilə qorunduğunu göstərir. Üstəlik, geniş mətn sabitliyi və erkən əlyazmalar bu qorunma iddiasını dəstəkləyən mühüm faktorlardır. Buna görə bu arqument Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 10

1) İRADIN ÖZÜ

Struktur qeyri-xəttiliyi

Bəzi qərbli şərqşünas alimlər iddia edirlər ki, Quranın mövzuları klassik kitab strukturu kimi ardıcıl və sistemli şəkildə düzülməyib. Onlara görə, ayələr və surələr arasında mövzu keçidləri bəzən qəfil görünür, eyni mövzu fərqli yerlərdə təkrar olunur və mətn xətti narrativ quruluş daşımır.

Bu arqument xüsusilə Theodor Nöldeke tərəfindən Quranın tarixi və ədəbi quruluşunu araşdırarkən gündəmə gətirilmişdir. O, *History of the Qur'an* əsərində Quranın strukturunun ənənəvi kitab formalarından fərqli olduğunu vurğulamışdır.

Bu baxışa görə, ilahi kitab daha sistemli, xronoloji və ardıcıl quruluşa malik olmalı idi.

Mənbə: Theodor Nöldeke — History of the Qur'an, 1860

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Quran klassik tarix və ya akademik dərslik formasında nazil edilməmişdir. Onun məqsədi yalnız məlumat ötürmək deyil, insanın düşüncəsinə, vicdanına və mənəviyyatına təsir etməkdir. Buna görə Quranın quruluşu xətti roman və ya texniki kitab strukturu ilə deyil, təfəkkür və təsir mərkəzli üslubla formalaşmışdır.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument xüsusilə qərb ədəbiyyat və mətn tənqidi metodları ilə Qurana yanaşan alimlər arasında geniş müzakirə olunmuşdur. Doğrudan da Quranı ilk dəfə oxuyan insan klassik kitab quruluşundan fərqli mənzərə ilə qarşılaşa bilər.

Məsələn:

- bir mövzu başlayır,
- sonra başqa mövzuya keçid edilir,
- daha sonra əvvəlki mövzu yenidən xatırladılır.

Buradan çıxış edən bəzi tənqidçilər belə deyirlər:

— “Əgər Quran ilahi kitabdırsa, niyə sistemli dərslik və ya xronoloji tarix kitabı kimi yazılmayıb?”

Bu sual ilk baxışda məntiqli görünə bilər. Amma burada çox mühüm məsələ var: hər mətnin məqsədi eyni deyil.

Bu çox vacib nöqtədir.

Məsələn:

- tarix kitabının məqsədi hadisələri ardıcıllıqla verməkdir,
- hüquq kitabının məqsədi qanunları sistemləşdirməkdir,
- şeirin məqsədi isə hiss və düşüncə oyatmaqdır.

Quran isə bunların heç biri ilə tam eyni janr deyil.

O:

- həm mənəvi çağırış,
- həm əxlaqi rəhbərlik,

- həm təfəkkür,
- həm xəbərdarlıq,
- həm də insan vicdanına təsir

məqsədi daşıyan xüsusi üsluba malikdir.

Bu səbəbdən Quranın quruluşu sırf akademik dərslik modeli ilə ölçüldükdə fərqli görünə bilər.

Digər tərəfdən, Quran 23 il ərzində müxtəlif hadisələr, suallar və sosial vəziyyətlər fonunda nazil olmuşdur.

Bu çox mühüm məsələdir.

Yəni Quran bir gündə yazılmış tam hazır kitab kimi yox, canlı həyat içində mərhələli şəkildə gəlmiş vəhy idi.

Bu səbəbdən:

- müəyyən mövzular təkrar vurğulanır,
- fərqli kontekstlərdə yenidən açıqlanır,
- müxtəlif hadisələrlə əlaqələndirilir.

Bu isə onun canlı ünsiyyət xarakterini göstərir.

Məsələn, müəllim bir mühüm dərsi şagirdə yalnız bir dəfə demir. Vacib həqiqətlər fərqli nümunələrlə yenidən xatırladılır.

Quranda da:

- tövhid,
- axirət,
- əxlaq,
- məsuliyyət,
- mərhəmət

kimi əsas mövzular təkrar-təkrar vurğulanır.

Bu, bəzən struktur zəifliyi yox, məqsədli vurğu hesab olunur.

Digər tərəfdən, müasir Quran araşdırmalarında bəzi alimlər Quranın zahirdə qeyri-xətti görünən quruluşunda daxili uyğunluq və ədəbi harmoniya olduğunu göstərməyə çalışmışlar.

Bu çox maraqlı nöqtədir.

Məsələn:

- halqavari struktur,
- tematik simmetriya,
- surələrarası əlaqə

kimi xüsusiyyətlər üzərində geniş araşdırmalar aparılmışdır.

Yəni bəzi tənqidçilərin “qarışıq” gördüyü quruluşu digər alimlər daha mürəkkəb və xüsusi ədəbi sistem kimi qiymətləndirirlər.

Burada başqa mühüm məsələ də var. İnsan düşüncəsi həmişə tam düz xətt üzrə işləməz.

Məsələn:

- insan nəsihət alanda,
- dərin söhbət dinləyəndə,
- emosional təsir altında olanda

mövzular arasında keçidlər təbii görünür.

Quranın üslubu da çox vaxt canlı xitab və düşüncə axını formasındadır.

Bu səbəbdən onu yalnız texniki mətn standartı ilə qiymətləndirmək tam nəticə verməyə bilər.

Digər tərəfdən, Qurandakı təkrarlar da çox vaxt yanlış anlaşılır.

Bu çox vacib nöqtədir.

Quran eyni mövzunu hər dəfə tam eyni şəkildə vermir. Fərqli kontekstlərdə:

- yeni vurğu,
- yeni dərs,
- yeni mənəvi istiqamət

əlavə edilir.

Bu, bir müəllimin müxtəlif vaxtlarda eyni həqiqəti fərqli nümunələrlə anlatmasına bənzəyir.

Burada başqa mühüm məqam da var. Əgər Quran sırf akademik və texniki strukturla yazılsaydı, onun:

- ritmik təsiri,
- yadda qalması,
- şifahi oxunuş gücü,
- mənəvi təsiri

çox fərqli ola bilərdi.

Quran isə ilk dövrdən etibarən əsasən dinlənilən və əzbərlənilən mətn idi.

Bu səbəbdən onun üslubu şifahi təsir baxımından da formalaşmışdır.

Burada əsas məqam budur: Quranın xətti olmayan quruluşu onun ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut etmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Struktur qeyri-xəttiliyi arqumenti Quranın ədəbi quruluşu haqqında mühüm müzakirələr yaradır. Amma Quran klassik tarix və ya dərslik kitabı formasında nazil edilməmişdir. Onun məqsədi insanın düşüncəsinə, vicdanına və mənəviyyatına təsir etməkdir. Üstəlik, müasir araşdırmalar Quranda daxili tematik uyğunluq və mürəkkəb ədəbi quruluş nümunələri də göstərmişdir. Buna görə qeyri-xətti struktur Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllim ən vacib dərsi şagirdə fərqli vaxtlarda və fərqli nümunələrlə təkrar edə bilər. Bu, qarışıqlıq yox, vurğudur.

Başqa bir nümunə düşünək. Dərin bir söhbətdə insanlar mövzular arasında keçid edə bilər, amma ümumi məqsəd yenə də aydın qalır.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— “Ata, niyə bəzi kitablar düz xətt kimi getmir?”

Atası cavab verir:

— “Çünki bəzi kitablar yalnız məlumat vermək yox, insanı düşündürmək

üçündür.”

Sonra əlavə edir:

— “Vacib həqiqətlər bəzən təkrar və fərqli yollarla anlatılır.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir müdrik insan şagirdlərinə dərs verirdi. O, eyni həqiqəti hər dəfə başqa nümunə ilə izah edirdi.

Bir nəfər dedi:

— “Niyə hər şeyi yalnız bir dəfə demirsən?”

Müdrik cavab verdi:

— “Çünki insan qəlbi bəzən həqiqəti təkrar eşitdikcə anlayır.”

Bəzən təkrar qarışıqlıq yox, hikmət olur.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Quran klassik dərslik və ya tarix kitabı deyil. Onun məqsədi insanın vicdanına və düşüncəsinə təsir etməkdir. Buna görə qeyri-xətti görünən quruluş bəzən zəiflik yox, xüsusi ədəbi və mənəvi üslub kimi qiymətləndirilir.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Hər kitab eyni məqsədlə yazılmır.”

“Təkrar bəzən qarışıqlıq yox, vurğudur.”

“Quran canlı xitab üslubuna malikdir.”

“Qeyri-xəttilik həmişə nizamsızlıq demək deyil.”

“Mənəvi təsir texniki struktura qurban verilmir.”

10) QISA YEKUN

Struktur qeyri-xəttiliyi arqumenti Quranın ədəbi və mətn quruluşu haqqında mühüm müzakirələr doğurur. Amma Quran klassik tarix və ya akademik dərslik formasında nazil edilməmişdir. O, insanın düşüncəsinə, vicdanına və mənəviyyatına təsir edən xüsusi üsluba malikdir. Üstəlik, müasir araşdırmalar Quranda daxili tematik uyğunluq və mürəkkəb ədəbi harmoniya nümunələri də göstərmişdir. Buna görə qeyri-xətti struktur Qurani -Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 11

1) İRADIN ÖZÜ

Dilin mənşə problemi

Bəzi qərbli tədqiqatçılar iddia edirlər ki, Quranda keçən bəzi sözlər ərəb dilinə aid deyil və başqa dillərdən alınmışdır. Xüsusilə syro-aramaic, ivrit, həbəş və digər yaxın şərq dilləri ilə müəyyən söz oxşarlıqları göstərilərək Quranın dil baxımından tam “saf ərəb dili” olmadığı irəli sürülür.

Bu arqument xüsusilə Christoph Luxenberg tərəfindən geniş şəkildə gündəmə gətirilmişdir. O, *The Syro-Aramaic Reading of the Koran* əsərində Qurandakı bəzi ifadələrin syro-aramaic mənşəli ola biləcəyini və bəzi ayələrin fərqli şəkildə oxunmasının mümkün olduğunu müdafiə etmişdir.

Bu baxışa görə, Quranda başqa dillərdən təsirlərin olması onun ilahi və "açıq ərəb dili" olması fikrini zəiflədir.

Mənbə: Christoph Luxenberg — The Syro-Aramaic Reading of the Koran

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bir dildə başqa dillərdən sözlərin mövcud olması həmin dili qeyri-təbii və ya qeyri-orijinal etmir. Tarix boyunca bütün böyük dillər qarşılıqlı təsir yaşamışdır. Qurandakı bəzi sözlərin başqa dillərlə əlaqəli olması da onun ilahi mənbədən olmadığını avtomatik şəkildə sübut etmir.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument xüsusilə müasir dilçilik və şərqşünaslıq araşdırmalarında geniş müzakirə olunur. Bəzi tədqiqatçılar Qurandakı müəyyən sözlərin:

- syro-aramaic,
- ivrit,
- həbəş,
- fars

kimi dillərlə əlaqəli ola biləcəyini irəli sürürlər.

İlk baxışda bu arqument bəzi insanlar üçün ciddi görünə bilər. Çünki Quran özünü "açıq ərəb dili" ilə nazil olmuş kitab kimi təqdim edir.

Buradan çıxış edən tənqidçilər belə deyirlər:

— "Əgər Quran saf ərəb dilindədirsə, niyə başqa dillərlə əlaqəli sözlər mövcuddur?"

Bu sual mühüm görünə bilər. Amma burada çox vacib məqam var: tarix boyunca heç bir böyük dil tam təcrid olunmuş şəkildə yaşamamışdır.

Bu çox mühüm nöqtədir.

Məsələn:

- ingilis dilində latın və fransız mənşəli minlərlə söz var,
- türk dilində ərəb və fars sözləri mövcuddur,
- fars dilində ərəb təsiri görünür,
- ərəb dilinin özündə də qədim qarşılıqlı təsirlər olmuşdur.

Amma heç kim buna görə həmin dillərin "əsl dil olmadığını" iddia etmir.

Çünki dillər tarix boyunca:

- ticarət,
- mədəniyyət,
- qonşuluq,
- din,
- ictimai əlaqələr

vasitəsilə qarşılıqlı təsir yaşamışdır.

VII əsr Ərəbistanı da tam qapalı dünya deyildi. Ərəb yarımadası:

- Bizans,
- İran,
- Həbəşistan,
- Şam bölgəsi

ilə əlaqədə idi.

Bu səbəbdən müəyyən sözlərin dillər arasında yayılması təbii hal hesab olunur.

Digər tərəfdən, bir sözün başqa dillə əlaqəli olması həmin mətnin həmin dildən "köçürüldüyünü" sübut etmir.

Bu çox vacib nöqtədir.

Məsələn, bu gün Azərbaycan dilində işlənən bir çox söz ərəb və fars mənşəlidir. Amma bu, Azərbaycan dilinin başqa dil olduğu mənasına gəlmir.

Əsas məsələ həmin sözün artıq dilin içində qəbul olunmuş və işlənən hala gəlməsidir.

Klassik ərəb alimlərinin özləri də bəzi sözlərin əvvəlki dillərlə əlaqəli ola biləcəyini müzakirə etmişlər. Amma onlar qeyd edirdilər ki, həmin sözlər artıq ərəb dilinə daxil olmuş və ərəb dilinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Bu səbəbdən "ərəb dilində işlənən yad mənşəli söz" ilə "ərəb olmayan mətn" eyni anlayış deyil.

Digər tərəfdən, Christoph Luxenberg-in nəzəriyyələri akademik dünyada olduqca mübahisəlidir.

Bu çox mühüm məsələdir.

Bir çox dilçi və Quran tədqiqatçısı onun bəzi nəticələrini:

- həddindən artıq fərziyyəçi,
- metodoloji baxımdan zəif,
- dil qaydaları ilə tam uyğun olmayan

yanaşma kimi tənqid etmişdir.

Yəni bu nəzəriyyələr bütün akademik çevrələrdə qəbul edilmiş yekun nəticə deyil.

Burada əsas məsələ budur: müəyyən ehtimal irəli sürmək ilə onu qəti şəkildə sübut etmək eyni şey deyil.

Digər tərəfdən, Qurandakı dil quruluşu:

- ritmik uyğunluq,
- yüksək bəlağət,
- güclü şifahi təsir,
- ərəb ədəbi ənənəsinə uyğunluq

baxımından tarix boyunca diqqət çəkmişdir.

Hətta Quranın ilk dinləyiciləri olan ərəb şair və natiqləri də onun dil gücünü fərqli hesab etmişdilər.

Əgər mətn əsasən başqa dil quruluşuna əsaslansaydı, ərəb dilində bu qədər güclü təsir yaratması ayrıca izah tələb edərdi.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Quranın "ərəb dili ilə nazil olması" ifadəsi hər sözün tarixdə ilk dəfə yalnız ərəb dilində yaranması mənasına gəlmir.

Əsas məna budur:

— Quran ərəblərin anlayacağı və istifadə etdiyi dil ilə nazil olmuşdur.

Bu isə dil tarixində başqa dillərlə əlaqəsi olan bəzi sözlərin mövcudluğunu avtomatik istisna etmir.

Digər tərəfdən, insan dillərinin qarşılıqlı təsiri ilahi vəhy imkanını məntiqi olaraq ləğv etmir.

Əgər Allah insanlara müraciət edirsə, onların istifadə etdiyi real dil vasitəsilə danışması təbii qəbul edilə bilər.

Burada əsas məqam budur: bəzi sözlərin başqa dillərlə əlaqəli olması Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut etmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Dilin mənşə problemi Quranın dil quruluşu haqqında mühüm dilçilik və tarixi müzakirələr yaradır. Amma dillər tarix boyunca qarşılıqlı təsir içində olmuşdur və başqa dillərlə əlaqəli sözlərin mövcudluğu həmin dili qeyri-orijinal etmir. Üstəlik, bir çox alim Christoph Luxenberg-in nəzəriyyələrini mübahisəli hesab edir. Buna görə bəzi sözlərin başqa dillərlə əlaqəli olması Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Azərbaycan dilində minlərlə ərəb və fars mənşəli söz var. Amma bu, Azərbaycan dilinin başqa dil olduğu mənasına gəlmir.

Başqa bir nümunə düşünək. İngilis dili də başqa dillərdən çox söz alıb. Amma heç kim onu buna görə "həqiqi dil deyil" hesab etmir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, niyə dillərdə başqa dillərdən sözlər olur?"

Atası cavab verir:

— "Çünki insanlar tarix boyunca bir-biri ilə əlaqədə olub."

Sonra əlavə edir:

— "Bir neçə yad söz dili dəyişdirmir."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir şəhərdə insanlar fərqli ölkələrdən gələn sözləri gündəlik danışıqda işlədirdi.

Bir nəfər dedi:

— "Deməli bu dil artıq həmin xalqın dili deyil."

Müdrik biri gülümsəyib cavab verdi:

— "Dil yaşayan varlıqdır. O, öyrənər, dəyişər və yenə də öz dili olaraq qalar."

İnsan bəzən təsirlə mahiyyəti qarışdırır.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Tarix boyunca bütün böyük dillər başqa dillərlə qarşılıqlı təsir yaşamışdır. Qurandakı bəzi sözlərin başqa dillərlə əlaqəli olması onun ilahi mənbədən olmadığını sübut etmir. Əsas məsələ həmin dilin ümumi quruluşu və istifadəsidir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Heç bir böyük dil tam təcrid olunmuş deyil."

"Dil əlaqəsi kopyalama demək deyil."
"Yad mənşəli söz dili yox etmir."
"Dillər tarix boyunca qarşılıqlı təsir yaşamışdır."
"Təsir ilə mahiyyət eyni şey deyil."

10) QISA YEKUN

Dilin mənşə problemi Quranın dil quruluşu haqqında mühüm müzakirələr doğurur. Amma dillər tarix boyunca qarşılıqlı təsir içində olmuşdur və başqa dillərlə əlaqəli sözlərin mövcudluğu həmin dili qeyri-orijinal etmir. Üstəlik, bu mövzuda irəli sürülən bəzi nəzəriyyələr akademik baxımdan mübahisəlidir. Buna görə bəzi sözlərin başqa dillərlə əlaqəli olması Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 12

1) İRADIN ÖZÜ

Xronoloji ardıcıllıq problemi

Bəzi qərbli şərqşünas alimlər iddia edirlər ki, Quranın bugünkü düzülüşü ayələrin və surələrin nazil olma sırasına uyğun deyil. Onlara görə, əgər Quran ilahi kitabdırsa, onda onun xronoloji və tarixi ardıcıllıqla düzülməsi daha məntiqli olardı.

Bu arqument xüsusilə Theodor Nöldeke tərəfindən geniş şəkildə müzakirə edilmişdir. O, *History of the Qur'an* əsərində surələrin nazil olma dövrlərini araşdırmış və mövcud mushaf düzülüşünün xronoloji ardıcıllıq daşımadığını vurğulamışdır.

Bu baxışa görə, nazil olma sırası ilə mövcud sıralama arasındakı fərq Quranın sonradan insan müdaxiləsi ilə formalaşdığı ehtimalını gündəmə gətirir.

Mənbə: Theodor Nöldeke — History of the Qur'an

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Quran tarix kitabı və ya xronoloji bioqrafiya kimi düzülməyib. Onun məqsədi hadisələri zaman sırası ilə vermək deyil, insanın düşüncə və mənəviyyatına təsir edən rəhbərlik təqdim etməkdir. Nazil olma sırası ilə mushaf sıralamasının fərqli olması avtomatik olaraq mətnin qeyri-ilahi olduğunu göstərmir.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument xüsusilə Quranın tarixi quruluşunu araşdıran şərqşünas alimlər tərəfindən tez-tez gündəmə gətirilmişdir. Doğrudan da Quranın bugünkü mushaf düzülüşü ayələrin nazil olma sırasına tam uyğun deyil.

Məsələn:

- bəzi uzun surələr əvvəldədir,
- bəzi erkən Məkkə surələri isə son hissələrdə yerləşir.

Buradan çıxış edən bəzi tənqidçilər belə deyirlər:

— "Əgər Quran birbaşa ilahi şəkildə göndərilmiş kitabdırsa, niyə tarix

ardıcıllığı ilə düzülməyib?"

İlk baxışda bu sual məntiqli görünə bilər. Amma burada çox mühüm məsələ var: bir kitabın məqsədi ilə onun düzülüş forması eyni şey deyil.

Bu çox vacib nöqtədir.

Məsələn:

- tarix kitabı hadisələri zaman sırası ilə verir,
- hüquq kitabı mövzulara görə düzülür,
- şeir toplusu isə emosional və ədəbi uyğunluğa görə qurula bilər.

Quran isə bunların heç biri ilə tam eyni janr deyil.

O:

- həm mənəvi rəhbərlik,
- həm əxlaqi çağırış,
- həm düşüncə oyatmaq,
- həm də insan vicdanına təsir etmək

məqsədi daşıyan xüsusi vəhy mətnidir.

Bu səbəbdən onun mushaf düzülüşü yalnız tarix ardıcıllığı əsasında qurulmamışdır.

Digər tərəfdən, Quran 23 il ərzində fərqli hadisələr və şəraitlər fonunda nazil olmuşdur.

Bu çox mühüm məsələdir.

Yəni ayələr:

- bəzən savaş zamanı,
- bəzən hüquqi suallara cavab olaraq,
- bəzən mənəvi təsəlli məqsədilə,
- bəzən də əxlaqi xəbərdarlıq üçün

nazil olmuşdur.

Sonrakı mushaf düzülüşü isə yalnız "nə əvvəl gəldi, nə sonra gəldi" prinsipi ilə deyil, daha geniş hikmət və struktur uyğunluğu ilə formalaşmışdır.

Klassik İslam ənənəsinə görə bu düzülüş Peyğəmbərin göstərişi ilə müəyyən edilmişdir.

Digər tərəfdən, xronoloji olmayan quruluş avtomatik olaraq qarışıqlıq demək deyil.

Bu çox vacib nöqtədir.

Məsələn, bir müəllim şagirdinə dərsi tam tarix sırası ilə yox, ən təsirli və faydalı şəkildə təqdim edə bilər.

Quranın məqsədi də sadəcə tarixi məlumat vermək deyil; insanın:

- ağlına,
- vicdanına,
- mənəviyyatına

təsir etməkdir.

Bu səbəbdən bəzi mövzular müxtəlif surələrdə təkrar vurğulanır və fərqli kontekstlərdə yenidən təqdim edilir.

Digər tərəfdən, müasir araşdırmalarda Qurandakı surələr arasında:

- tematik uyğunluq,
- ritmik balans,
- mənəvi keçidlər,
- daxili əlaqələr

üzərində geniş tədqiqatlar aparılmışdır.

Yəni bəzi alimlərə görə mushaf düzülüşü zahirdə qeyri-xronoloji görünsə də, öz daxilində xüsusi ədəbi və mənəvi sistem daşıyır.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Quran ilk dövrdən etibarən əsasən:

- əzbərlənən,
- dinlənilən,
- ibadətdə oxunan

mətn idi.

Bu səbəbdən onun düzülüşündə:

- şifahi təsir,
- yadda qalma,
- mənəvi ritm

kimi faktorlar da mühüm rol oynamış ola bilər.

Əgər Quran yalnız tarix sırası ilə düzülmüş olsaydı, onun:

- ibadətdə istifadəsi,
- ritmik axını,
- mənəvi təsiri

tam fərqli ola bilərdi.

Digər tərəfdən, tarix boyunca bir çox mühüm mətnlər də tam xronoloji quruluşa malik olmayıb.

Məsələn:

- fəlsəfi əsərlər,
- hikmət kitabları,
- dini mətnlər

tez-tez mövzu və məqsəd mərkəzli şəkildə düzülmüşdür.

Bu isə göstərir ki, qeyri-xronoloji quruluş təkbaşına qeyri-ilahilik sübutu deyil.

Burada əsas məsələ budur:

— mətn daxili uyğunluq və məqsəd daşıyırmı?

Teist baxış Quranın məhz bu uyğunluğu qoruduğunu müdafiə edir.

Burada əsas məqam budur: nazil olma sırası ilə mushaf sıralamasının fərqli olması Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut etmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Xronoloji ardıcıllıq problemi Quranın quruluşu haqqında mühüm müzakirələr doğurur. Amma Quran tarix kitabı və ya xronoloji bioqrafiya kimi nazil edilməmişdir. Onun məqsədi insanın düşüncə və mənəviyyatına təsir edən rəhbərlik təqdim etməkdir. Buna görə nazil olma sırası ilə mushaf

düzülüşünün fərqli olması avtomatik olaraq qeyri-ilahi mənbə və ya insan müdaxiləsi sübutu hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllim dərsi tarix sırası ilə yox, şagirdin daha yaxşı anlaması üçün fərqli qaydada izah edə bilər.

Başqa bir nümunə düşünək. Şeir kitabları da çox vaxt yazılma tarixinə görə deyil, məna və təsir uyğunluğuna görə düzülür.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, niyə bəzi kitablar hadisələri sıra ilə anlatmır?"

Atası cavab verir:

— "Çünki bəzən məqsəd tarix anlatmaq yox, insanı düşündürmək olur."

Sonra əlavə edir:

— "Vacib olan yalnız sıra deyil, verilən mesajdır."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir müəllim şagirdlərinə böyük hikmət kitabı hazırladı. O, mövzuları tarix sırası ilə yox, insanların daha çox təsirlənəcəyi şəkildə düzdü.

Bir nəfər dedi:

— "Niyə hər şey zaman sırası ilə deyil?"

Müəllim cavab verdi:

— "Çünki məqsəd sadəcə tarix öyrətmək deyil, qəlbləri oyatmaqdır."

Bəzən hikmət sıradan daha önəmli olur.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Quran tarix kitabı kimi deyil, mənəvi rəhbərlik kitabı kimi nazil edilib. Buna görə nazil olma sırası ilə mushaf düzülüşünün fərqli olması avtomatik olaraq insan müdaxiləsi və ya qeyri-ilahi mənbə sübutu deyil."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Hər kitab tarix sırası ilə düzülməz."

"Quranın məqsədi yalnız tarixi məlumat vermək deyil."

"Qeyri-xronoloji quruluş avtomatik qarışıqlıq demək deyil."

"Mənəvi təsir bəzən tarix ardıcıllığından daha önəmlidir."

"Vacib olan mesajın uyğunluğudur."

10) QISA YEKUN

Xronoloji ardıcıllıq problemi Quranın quruluşu haqqında mühüm müzakirələr yaradır. Amma Quran klassik tarix kitabı və ya bioqrafiya formasında nazil edilməmişdir. O, insanın düşüncəsinə və mənəviyyatına təsir edən xüsusi rəhbərlik mətnidir. Buna görə nazil olma sırası ilə mövcud mushaf düzülüşünün fərqli olması avtomatik olaraq Qurani - Kərimin ilahi mənbədən olmadığını sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB - 13

1) İRADIN ÖZÜ

Mətnin kompozisiya tənqidi

Bəzi müasir Quran tədqiqatçıları iddia edirlər ki, Quranın müxtəlif hissələri fərqli dövrlərdə və fərqli sosial şəraitlərdə formalaşmışdır. Onlara görə, Məkkə və Mədinə dövrü ayələri arasında üslub, mövzu və ton fərqləri mövcuddur və bu, Quranın mərhələli şəkildə inkişaf edən mətn olduğunu göstərir.

Bu mövzu xüsusilə Angelika Neuwirth kimi müasir şərqşünas alimlərin araşdırmalarında geniş şəkildə müzakirə edilmişdir. Neuwirth Quranın nazil olduğu ictimai və tarixi konteksti araşdıraraq mətnin inkişaf prosesinə diqqət çəkmişdir.

Bu baxışa görə, Qurandakı üslub və mövzu dəyişiklikləri onun vahid və dəyişməz ilahi mənbədən gəlməsi fikrini sual altına qoyur.

Mənbə: Angelika Neuwirth — Quran tədqiqatları

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Quranın fərqli dövrlərdə nazil olması və müxtəlif mövzulara toxunması onun qeyri-ilahi olduğunu göstərmir. Əksinə, 23 il ərzində canlı həyat hadisələrinə cavab verən vəhy mətnində üslub və mövzu fərqlərinin olması təbii görünür. Buna baxmayaraq, Quranın əsas mesajı və teoloji xətti bütöv şəkildə qorunur.

3) ƏSAS CAVAB

Bu arqument xüsusilə müasir akademik Quran araşdırmalarında ön plana çıxan mövzulardan biridir. Doğrudan da Quranda:

- Məkkə dövründə daha çox tövhid, axirət və iman mövzuları,
- Mədinə dövründə isə hüquq, ictimai münasibətlər və cəmiyyət quruluşu

ilə bağlı ayələr diqqət çəkir.

Buradan çıxış edən bəzi tədqiqatçılar belə deyirlər:

— “Bu dəyişikliklər Quranın zamanla formalaşan insan mətni olduğunu göstərir.”

İlk baxışda bu arqument müəyyən qədər məntiqli görünə bilər. Amma burada çox mühüm məqam var: mərhələli nazil olma ilə sonradan uydurulmuş kompozisiya eyni şey deyil.

Bu çox vacib nöqtədir.

İslam ənənəsinə görə Quran bir anda tam kitab şəklində nazil edilməmişdir. O, 23 il ərzində:

- fərqli hadisələrə,
- suallara,
- ictimai problemlərə,
- mənəvi ehtiyaclara

cavab olaraq hissə-hissə gəlmişdir.

Bu səbəbdən fərqli dövrlərdə:

- mövzu dəyişməsi,
- üslub fərqləri,
- ton müxtəlifliyi

olması təbii qəbul edilir.

Məsələn, bir müəllim yeni başlayan şagirdə başqa cür danışar, artıq formalaşmış cəmiyyətə isə daha fərqli və detallı şəkildə müraciət edər.

Quranın Məkkə dövrü daha çox:

- iman qurmaq,
- insanın vicdanını oyatmaq,
- bütpərəstliyi tənqid etmək

üzərində qurulmuşdur.

Mədinə dövründə isə artıq:

- dövlət,
- hüquq,
- ailə,
- ictimai münasibətlər

kimi məsələlər gündəmə gəlmişdi.

Bu səbəbdən üslubun müəyyən qədər dəyişməsi təbii görünür.

Digər tərəfdən, müxtəlif mövzuların olması vahid mesajın olmadığı mənasına gəlmir.

Bu çox mühüm məsələdir.

Quranın əvvəldən sona qədər qorunan əsas xətti:

- tövhid,
- peyğəmbərlik,
- axirət,
- insan məsuliyyəti,
- əxlaq,
- ədalət

kimi fundamental prinsiplərdir.

Yəni mövzular dəyişsə də, əsas teoloji istiqamət qorunur.

Burada başqa mühüm məsələ də var. İnsan həyatının özü də dəyişən mərhələlərdən ibarətdir.

Məsələn:

- uşağa verilən nəsihət ilə böyüyə verilən nəsihət fərqli ola bilər,
- müharibə dövründəki çıxış ilə sülh dövründəki çıxış fərqli ton daşıya bilər.

Bu fərqlilik avtomatik olaraq “ziddiyyət” demək deyil.

Əksinə, canlı reallığa uyğun danışığın təbii xüsusiyyətidir.

Digər tərəfdən, bəzi müasir tədqiqatçılar Qurandakı fərqli hissələrin daxili uyğunluğunu və ədəbi harmoniyasını da vurğulayırlar.

Bu çox maraqlı nöqtədir.

Məsələn:

- müəyyən tematik əlaqələr,

- surələrarası keçidlər,
- ritmik uyğunluq,
- təkrarlanan əsas motivlər

Quranın vahid struktur xüsusiyyəti kimi araşdırılmışdır.

Yəni bəzi alimlər fərqləri ön plana çıxarsa da, digərləri bütöv daxili sistemi vurğulayır.

Burada əsas məsələ budur: fərqli mərhələlərdə nazil olmuş mətnin müəyyən üslub dəyişiklikləri daşıması gözlənilməz deyil.

Əksinə, tamamilə eyni ton və eyni sosial məzmun bəzən daha süni görünə bilərdi.

Digər tərəfdən, teist baxış Quranın insan həyatının içində yaşayan vəhy olduğunu müdafiə edir. Yəni vəhy:

- canlı hadisələrə cavab verir,
- cəmiyyəti mərhələli şəkildə formalaşdırır,
- insanları addım-addım dəyişdirir.

Bu baxımdan kompozisiya müxtəlifliyi zəiflik yox, canlı vəhy prosesinin təbii xüsusiyyəti kimi görülür.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Bir mətnin tarixi inkişaf mərhələləri daşıması onun avtomatik olaraq qeyri-ilahi olduğunu göstərmir.

Çünki ilahi vəhyin insan tarixi daxilində mərhələli şəkildə gəlməsi məntiqi baxımdan mümkündür.

Burada əsas məqam budur: Qurandakı üslub və mövzu müxtəlifliyi onun ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut etmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Mətnin kompozisiya tənqidi Quranın formalaşması haqqında mühüm akademik müzakirələr yaradır. Amma Quranın fərqli dövrlərdə və müxtəlif hadisələr fonunda nazil olması onun üslub və mövzu baxımından müəyyən fərqlər daşımasını təbii edir. Buna baxmayaraq, Quranın əsas teoloji və əxlaqi xətti bütöv şəkildə qorunur. Buna görə kompozisiya müxtəlifliyi Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllim ibtidai sinifdə başqa cür danışar, universitetdə isə daha fərqli üslub istifadə edər. Amma məqsədi yenə də öyrətməkdir.

Başqa bir nümunə düşünək. İnsan dostuna toyda başqa tonla, təhlükə zamanı isə başqa tonla danışa bilər. Şərait dəyişdikcə üslub da dəyişə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— “Ata, niyə insanlar hər vəziyyətdə eyni cür danışmır?”

Atası cavab verir:

— “Çünki vəziyyət dəyişəndə danışıq da dəyişə bilər.”

Sonra əlavə edir:

— “Amma əsas məqsəd yenə də eyni qala bilər.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir müəllim illərlə şagirdlərini böyütdü. İlk günlər sadə danışırdı, sonralar isə daha dərin mövzular öyrədirdi.

Bir nəfər dedi:

— "Sənin danışığın dəyişib."

Müəllim cavab verdi:

— "Çünki şagirdlər artıq dəyişib və böyüyüb."

Hikmət bəzən vəziyyətə uyğun danışmağı tələb edir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Quran 23 il ərzində fərqli hadisələr və ictimai şəraitlər fonunda nazil olmuşdur. Buna görə mövzu və üslub fərqlərinin olması təbiidir. Amma bütün bu mərhələlərdə əsas teoloji və əxlaqi xətt qorunmuşdur."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Mərhələli vəhy avtomatik ziddiyyət demək deyil."
"Şərait dəyişdikcə üslub da dəyişə bilər."
"Fərqli mövzular vahid mesajı poza bilməz."
"Canlı vəhy canlı həyata cavab verir."
"Kompozisiya müxtəlifliyi həmişə zəiflik deyil."

10) QISA YEKUN

Mətnin kompozisiya tənqidi Quranın formalaşması haqqında mühüm akademik müzakirələr doğurur. Amma Quranın 23 il ərzində müxtəlif hadisələr və sosial şəraitlər fonunda nazil olması üslub və mövzu fərqlərini təbii edir. Buna baxmayaraq, Quranın əsas teoloji və əxlaqi istiqaməti bütöv şəkildə qorunur. Buna görə kompozisiya müxtəlifliyi Qurani-Kərimin ilahi mənbədən olmadığını qəti şəkildə sübut edən arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB – 14

1) İRADIN ÖZÜ

Şifahi Ənənə Problemi

Bəzi tədqiqatçılar iddia edirlər ki, Quranın ilk dövrlərdə əsasən şifahi şəkildə ötürülməsi onun tam qorunmasına şübhə yaradır. Onlara görə, insan yaddaşı səhvə açıqdır və uzun müddət şifahi nəql olunan məlumatlarda dəyişikliklərin baş verməsi mümkündür.

Bu yanaşmanı müdafiə edənlərdən biri Gregor Schoeler olmuşdur. O, "The Oral and the Written in Early Islam" əsərində erkən İslam dövründə şifahi və yazılı mədəniyyətin birlikdə mövcud olduğunu, lakin şifahi ötürmənin insan faktoru səbəbilə müəyyən dəyişiklik ehtimalları daşıdığını müzakirə etmişdir.

Bu arqumentə görə, Quran əvvəlcə əsasən şifahi şəkildə yayıldığı üçün zamanla bəzi fərqlər və dəyişikliklər meydana gəlmiş ola bilər.

Mənbə: Gregor Schoeler — The Oral and the Written in Early Islam, 2006

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Şifahi ötürmə təkbaşına zəiflik demək deyil. Xüsusilə qədim ərəb

cəmiyyətində hafizə və əzbər mədəniyyəti çox güclü idi. Üstəlik Quran yalnız şifahi deyil, eyni zamanda yazılı şəkildə də qorunurdu. Minlərlə insanın eyni mətni birlikdə əzbərləməsi dəyişiklik ehtimalını ciddi şəkildə məhdudlaşdırırdı.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu irad məntiqli görünə bilər. Çünki müasir insan üçün "şifahi ötürmə" anlayışı bəzən qeyri-dəqiq məlumat təsiri yaradır. İnsan gündəlik həyatda bir xəbərin ağızdan-ağıza keçərkən dəyişdiyini müşahidə edə bilir. Buna görə bəzi tədqiqatçılar düşünürlər ki, Quranın ilk dövrlərdə şifahi şəkildə nəql olunması da oxşar problemlərə səbəb olmuş ola bilər.

Lakin burada mühüm bir məsələ var: bugünkü adi şifahi danışıq ilə qədim ərəb dünyasının hafizə mədəniyyəti eyni şey deyildi.

İslamdan əvvəlki ərəb cəmiyyətində yazılı mədəniyyət geniş yayılmamışdı. Buna görə insanlar uzun şeirləri, nəsəb zəncirlərini və böyük mətnləri əzbərləməyə alışmışdılar. Güclü hafizə sosial həyatın bir hissəsi idi. Bir şairin yüzlərlə misranı səhvsiz söyləməsi adi hal hesab olunurdu.

Quran isə sıradan mətn kimi yox, müqəddəs vəhy kimi qəbul edilirdi. Bu səbəbdən onun qorunmasına daha böyük diqqət göstərilirdi. Səhabələr ayələri yalnız dinləmirdi; onları əzbərləyir, namazlarda oxuyur, gündəlik həyatlarında təkrar edirdilər. Beləliklə Quran fərdi hafizəyə yox, kollektiv yaddaşa yerləşirdi.

Burada çox mühüm fərq ortaya çıxır. Tək bir insanın yaddaşı səhv edə bilər. Amma minlərlə insanın eyni mətni paralel şəkildə qoruması fərqli vəziyyətdir.

Məsələn, bir məktəbdə min şagirdin hər gün eyni himni oxuduğunu düşünək. Əgər biri himnin sözlərini dəyişməyə çalışsa, digərləri bunu dərhal fərq edər. Quranın qorunması da buna bənzər kollektiv sistem üzərində qurulmuşdu.

Digər tərəfdən, Quran yalnız şifahi şəkildə ötürülmürdü. Ayələr eyni zamanda yazılırdı. Səhabələr vəhy katibləri vasitəsilə ayələri müxtəlif materiallar üzərində qeyd edirdilər. Daha sonra Hz. Əbu Bəkr və Hz. Osman dövründə Quranın rəsmi nüsxələrinin toplanması bu qorumanı daha da gücləndirdi.

Burada bəzi insanlar belə düşünə bilər:

— "Amma qiraət fərqləri yoxdurmu?"

Bəli, müəyyən qiraət fərqləri mövcuddur. Lakin bunlar əsas məzmunu dəyişdirən ziddiyyətlər deyil. Əksinə, erkən dövrdə Peyğəmbərdən gələn müxtəlif oxunuş formalarının qorunması kimi anlaşılmışdır. Bu fərqlər Quranın tamamilə dəyişdiyini yox, əksinə çox diqqətlə nəql olunduğunu göstərən nüanslar kimi də qiymətləndirilmişdir.

Şifahi ötürmə problemi haqqında danışarkən başqa mühüm məqam da unudulmamalıdır: qədim dünyada bir çox mühüm biliklər şifahi şəkildə qorunurdu. Homerin əsərləri, qədim şeirlər və hüquqi ənənələr uzun müddət əsasən şifahi yolla ötürülmüşdür. Maraqlıdır ki, bəzi tənqidçilər başqa mədəniyyətlərdə şifahi ənənəni qəbul etdikləri halda, Quran mövzusunda

daha sərt skeptisizm tətbiq edirlər.

Əslində burada əsas məsələ "şifahi ötürmə varmı?" sualı deyil. Əsas məsələ "bu ötürmə necə həyata keçirilirdi?" sualıdır.

Quranın ötürülməsi:

- ictimai idi,
- kollektiv idi,
- ibadət həyatının mərkəzində idi,
- yazılı mətnlə paralel gedirdi,
- və davamlı təkrar üzərində qurulmuşdu.

Bu xüsusiyyətlər adi şifahi məlumat ötürülməsindən çox fərqli sistem ortaya çıxarır.

Teistik baxışa görə isə Quranın qorunması sadəcə tarixi təsadüf deyil, ilahi qorumanın da bir təzahürüdür. Tarixi mexanizmlər bu qorumanın vasitəsi olmuşdur.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Şifahi ötürmənin mövcud olması avtomatik şəkildə dəyişiklik sübutu deyil. Quranın qorunması fərdi yaddaşa yox, kollektiv əzbər sisteminə və yazılı mətnlə paralel qorunmaya əsaslanırdı. Bu səbəbdən "şifahi ənənə" arqumenti Quranın etibarsız olduğunu göstərən qəti dəlil hesab edilə bilməz.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir stadionda minlərlə insanın eyni mahnını birlikdə oxuduğunu düşünək. Əgər biri sözləri dəyişsə, digərləri dərhal bunu fərq edər. Kollektiv yaddaş fərdi səhvləri düzəldir.

Başqa nümunə düşünək. Bir ailədə nəsildən-nəslə ötürülən məşhur dua var. Hamı onu eyni şəkildə bildiyi üçün bir nəfərin səhvi ümumi formaya təsir etmir. Quranın qorunması isə bundan qat-qat güclü və sistemli idi.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, insanlar bir şeyi əzbərləyəndə səhv edə bilməz?"

Atası cavab verir:

— "Bir nəfər səhv edə bilər oğlum. Amma minlərlə insan eyni şeyi birlikdə əzbərləyirsə, səhv dərhal düzəlir."

Sonra əlavə edir:

— "Üstəlik, Quran yalnız yaddaşda yox, yazıda da qorunurdu."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir kənddə hamının bildiyi məşhur bir nəğmə vardı. Hər bayramda bütün kənd birlikdə onu oxuyardı.

Bir gün bir nəfər nəğmənin sözlərini dəyişərək oxumağa çalışdı. Amma insanlar dərhal dayandırdılar:

— "Xeyr, sözlər belə deyil."

Çünki bir şeyi tək adam yox, bütün cəmiyyət birlikdə qoruyanda dəyişiklik etmək çətin olur.

Quranın qorunması da buna bənzər şəkildə kollektiv yaddaş üzərində qurulmuşdu.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Şifahi ötürmə avtomatik olaraq etibarsızlıq demək deyil. Quran qədim ərəb cəmiyyətinin çox güclü hafizə mədəniyyəti içində qorunmuşdu. Üstəlik mətn yalnız şifahi yox, yazılı şəkildə də mövcud idi. Minlərlə insanın eyni Quranı birlikdə əzbərləməsi geniş dəyişiklik ehtimalını son dərəcə zəiflədirdi."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Kollektiv yaddaş fərdi səhvi düzəldir."
"Şifahi ötürmə həmişə zəiflik demək deyil."
"Quran həm yaddaşda, həm yazıda qorunurdu."
"Minlərlə hafizin olduğu mətn gizlicə dəyişdirilə bilməz."
"Əsas məsələ şifahi ötürmənin necə həyata keçirilməsidir."

10) QISA YEKUN

Şifahi ənənə problemi ilk baxışda ciddi görünə bilər. Lakin Quranın ötürülməsi adi ağızdan-ağıza yayılan məlumat sistemi deyildi. O, güclü hafizə mədəniyyəti, kollektiv əzbər ənənəsi, davamlı ibadət istifadəsi və yazılı qeydlərlə birlikdə qorunurdu. Bu səbəbdən şifahi ötürmənin mövcud olması Quranın dəyişdirildiyini göstərən qəti sübut hesab edilə bilməz. Əksinə, Quran tarixdə həm şifahi, həm yazılı şəkildə paralel qorunmuş ən güclü mətn ənənələrindən biri kimi görünür.

İRAD VƏ CAVAB – 15

1) İRADIN ÖZÜ

Semantik Dəyişmə Problemi

Bəzi tədqiqatçılar iddia edirlər ki, dillər zamanla dəyişdiyi üçün qədim mətnlərin orijinal mənasını tam anlamaq həmişə mümkün olmaya bilər. Onlara görə, bir söz əsrlər əvvəl başqa məna daşıdığı halda, sonrakı dövrlərdə fərqli mənalar qazana bilər. Bu səbəbdən Quran ayələrinin bugünkü anlaşılması ilə ilk dövrdəki anlaşılması arasında fərqlər ola biləcəyi iddia edilir.

Bu sahədə ən məşhur araşdırmaçılardan biri Toshihiko Izutsu olmuşdur. O, Quran terminlərinin semantik analizini apararaq göstərməyə çalışmışdır ki, bəzi sözlər İslamdan əvvəlki ərəb dilində müəyyən mənalar daşısa da, Quran daxilində daha fərqli və dərin məna qazanmışdır.

Bu yanaşmadan çıxış edən bəzi insanlar düşünürlər ki, sözlərin mənası zamanla dəyişdiyi üçün Quranın "əsl və orijinal mənası" tam dəqiqliklə müəyyən edilə bilməz.

Mənbə: Toshihiko Izutsu — Quran semantikası üzrə araşdırmalar

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Dildə müəyyən semantik dəyişmələrin olması normaldır. Amma bu, Quranın əsas mənasının itməsi demək deyil. Çünki Quran yalnız sözlərdən

ibarət mətn kimi yox, həm dil, həm təfsir, həm hədis, həm də canlı ənənə ilə birlikdə qorunmuşdur. Üstəlik ərəb dili digər bir çox qədim dillərlə müqayisədə daha güclü şəkildə qorunmuş dillərdən biridir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument məntiqli görünə bilər. Həqiqətən də dillər zamanla dəyişir. Məsələn, bir söz yüz il əvvəl başqa məna verə bilərdi, bu gün isə fərqli məna daşıya bilər. Bu, bütün dillərdə müşahidə olunan təbii prosesdir.

Buna görə bəzi tədqiqatçılar düşünürlər ki, Quranın bəzi sözləri də zaman keçdikcə fərqli başa düşülmüş ola bilər və nəticədə "orijinal məna" tam şəkildə müəyyən edilə bilməz.

Lakin burada mühüm fərq var: semantik dəyişmənin mövcud olması ilə mətnin tam anlaşılmaz olması eyni şey deyil.

Bir dilin inkişaf etməsi həmin dilin bütün əvvəlki mənalarının itib getdiyini göstərmir. Xüsusilə Quran kimi çox geniş qorunmuş və davamlı şəkildə öyrənilmiş mətnlərdə bu vəziyyət daha fərqlidir.

Quran nazil olduğu ilk dövrdən etibarən sadəcə oxunan kitab olmayıb; eyni zamanda izah edilən, tədris olunan və nəsildən-nəslə ötürülən mətn olmuşdur. Səhabələr ayələrin hansı hadisələrdə nazil olduğunu, hansı sözlərin hansı mənalarda istifadə edildiyini birbaşa Peyğəmbərdən öyrənmişdilər. Daha sonra təfsir elmi, lüğət çalışmaları və ərəb dili elmləri bu mənaları qorumağa çalışmışdır.

Burada başqa mühüm məqam da var. Izutsu özü də Quranın semantik sisteminin xüsusi quruluşa sahib olduğunu göstərməyə çalışırdı. Yəni Quran bəzi sözləri əvvəlki istifadələrindən fərqli şəkildə daha dərin və yeni məna çərçivəsinə yerləşdirirdi. Bu isə avtomatik olaraq "məna bilinmir" nəticəsi vermir. Əksinə, Quranın öz daxili məna sisteminin olduğunu göstərir.

Məsələn, "nur", "küfr", "iman", "təqva" kimi sözlər gündəlik istifadədən daha geniş mənalar qazanmışdır. Amma bu vəziyyət qarışıqlıq deyil; əksinə, Quranın müəyyən anlayışları sistemli şəkildə yenidən formalaşdırmasıdır.

Əslində bu problem yalnız Qurana aid deyil. İnsan qədim fəlsəfə kitablarını, klassik şeirləri və tarixi mətnləri də kontekst vasitəsilə anlayır. Tarix elmi və filologiya məhz buna xidmət edir. Heç kim "köhnə dillərdə semantik dəyişmə var" deyə bütün qədim mətnlərin mənasız olduğunu iddia etmir.

Burada daha mühüm sual ortaya çıxır:

— Semantik dəyişmə müəyyən çətinlik yaradırmı?

Bəli, bəzi detallarda yarada bilər.

Amma bu, əsas məzmunun qeyri-müəyyən olduğu anlamına gəlirmi?

Xeyr.

Çünki Quranın əsas mesajları — Allah inancı, əxlaq, ibadət, məsuliyyət, axirət və peyğəmbərlik kimi mövzular tarix boyunca açıq şəkildə anlaşılmışdır. Semantik müzakirələr daha çox bəzi incə və xüsusi ifadələr ətrafında olmuşdur.

Digər tərəfdən, ərəb dili tarixdə ən güclü qorunmuş dillərdən biri hesab edilir. Klassik ərəb dili əsrlərlə elm, təfsir, hədis və ədəbiyyat vasitəsilə sistemli şəkildə qorunmuşdur. Bu səbəbdən Quran dili ilə müasir ərəb dili arasında əlaqə tam qırılmış deyildir.

Burada başqa fəlsəfi məsələ də ortaya çıxır. Əgər "dildə semantik dəyişmə var" arqumenti həddindən artıq irəli aparılarsa, onda tarixdə heç bir qədim mətn haqqında danışmaq mümkün olmaz. Halbuki insanlar Aristoteli, Homeri və digər qədim müəllifləri müəyyən qədər anlaya bilirlər. Eyni prinsip Quran üçün də keçərlidir.

Teistik baxış isə bunu daha geniş çərçivədə izah edir: Allah insanlara hidayət üçün göndərdiyi kitabın əsas mənalarının qorunmasını təmin etmişdir. Dil dəyişsə belə, əsas mesaj canlı tədris və elmi ənənə ilə nəsildən-nəslə ötürülmüşdür.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Semantik dəyişmələrin mövcud olması Quranın mənasının itməsi demək deyil. Çünki Quran yalnız mətn kimi yox, canlı təfsir, dil və elm ənənəsi ilə birlikdə qorunmuşdur. Bəzi sözlərin incə mənaları üzərində müzakirələr ola bilər, amma bu vəziyyət Quranın əsas mesajının qeyri-müəyyən olduğunu göstərmir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir baba düşünək. O, gəncliyində istifadə etdiyi bəzi sözləri nəvələri fərqli başa düşə bilər. Amma ailə içində həmin sözlərin nə demək olduğu ümumi kontekstdən anlaşılır.

Başqa nümunə düşünək. Köhnə bir məktub tapılır. Məktubdakı bəzi ifadələr bu gün fərqli səslənə bilər, amma tarixçilər dil bilgisi və kontekst vasitəsilə onun əsas mənasını anlaya bilirlər.

Quranın anlaşılması da buna bənzər şəkildə dil, kontekst və ənənə ilə qorunmuşdur.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq müəllimindən soruşur:

— "Müəllim, sözlərin mənası dəyişirsə, köhnə kitabları necə anlayırıq?"

Müəllim cavab verir:

— "Çünki insanlar o sözlərin mənasını nəsildən-nəslə öyrədiblər."

Sonra əlavə edir:

— "Əgər bir kitab həm oxunub, həm izah olunub, həm də qorunubsa, onun əsas mənası itməz."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir şəhərdə çox qədim qanun kitabı vardı. Zaman keçdikcə bəzi sözlər köhnəlmişdi. Amma alimlər həmin kitabı davamlı öyrədərək mənalarını qoruyurdular.

Bir gün biri dedi:

— "Bu sözlərin bəzisi dəyişib, deməli kitab artıq anlaşılmazdır."

Yaşlı alim gülümsəyib cavab verdi:

— “Bir neçə sözün zamanla fərqli səslənməsi kitabın əsas mənasını yox etməz. Çünki o kitab yalnız yazıda yox, insanların elmində də yaşayır.”

Quran haqqında da vəziyyət buna bənzəyir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Semantik dəyişmə dillərin təbii xüsusiyyətidir. Amma bu, Quranın əsas mənasının itdiyini göstərmir. Quran yalnız yazılı mətn kimi yox, təfsir, hədis və canlı elm ənənəsi ilə birlikdə qorunmuşdur. Üstəlik klassik ərəb dili tarixdə ən yaxşı qorunan dillərdən biridir. Bəzi sözlər üzərində incə müzakirələrin olması, əsas mesajın qeyri-müəyyən olduğu mənasına gəlmir.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Dil dəyişə bilər, amma məna ənənə ilə qorunar.”
“Semantik dəyişmə anlaşılmazlıq demək deyil.”
“Quran yalnız mətn yox, canlı elm ənənəsidir.”
“Bir neçə sözün müzakirəsi əsas mesajı yox etmir.”
“Kontekst və təfsir mənanı qoruyur.”

10) QISA YEKUN

Semantik dəyişmə problemi ilk baxışda ciddi görünə bilər. Lakin dillərdəki dəyişikliklər qədim mətnlərin tam anlaşılmaz olduğu mənasına gəlmir. Quran həm dil, həm təfsir, həm hədis, həm də canlı elmi ənənə ilə birlikdə qorunmuşdur. Buna görə bəzi sözlərin incə mənaları üzərində müzakirələrin olması təbii sayılsa da, bu vəziyyət Quranın əsas mesajının qeyri-müəyyən və ya itib getdiyini göstərmir.

İRAD VƏ CAVAB – 16

1) İRADIN ÖZÜ

Paleoqrafik Problemlər

Bəzi tədqiqatçılar iddia edirlər ki, Quranın erkən əlyazmaları paleoqrafik baxımdan tam aydın deyil və onların oxunuşu ilə tarixləndirilməsi üzərində ciddi mübahisələr mövcuddur. Onlara görə, ilk dövr ərəb yazısı nöqtəsiz və hərəkəsiz olduğu üçün bəzi sözlər müxtəlif formalarda oxuna bilərdi. Bu səbəbdən erkən Quran mətnlərinin tam sabit olub-olmaması sual altına alınır.

Bu sahədə məşhur araşdırmaçılardan biri François Déroche olmuşdur. O, Quran əlyazmaları və erkən ərəb yazısı üzərində apardığı araşdırmalarda bəzi mətn fərqlərini, yazı üslublarını və tarixləndirmə problemlərini müzakirə etmişdir.

Bu yanaşmaya görə, erkən Quran əlyazmalarının oxunuşu və dəqiq tarixləndirilməsi tam qəti olmadığı üçün Quran mətninin ilkin forması haqqında müəyyən qeyri-müəyyənliklər mövcud ola bilər.

Mənbə: François Déroche — Quran manuskript tədqiqatları

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Erkən əlyazmalarda paleoqrafik çətinliklərin olması normaldır. Amma bu vəziyyət Quranın əsas mətninin qeyri-müəyyən olduğunu göstərmir. Çünki Quran yalnız əlyazmalarla yox, eyni zamanda çox güclü şifahi ənənə ilə

müəyyən paleoqrafik qeyri-müəyyənlikləri normal qəbul edirlər. Amma buna baxmayaraq həmin mətnlərin ümumi məzmunu haqqında nəticələr çıxarılır. Quran məsələsində isə bəzən daha sərt ölçü tətbiq edilir.

Əslində paleoqrafiya özü Quranın qorunması əleyhinə yox, çox vaxt lehinə işləyir. Çünki erkən əlyazmalar göstərir ki, Quran mətni İslamın ilk əsrlərində artıq geniş şəkildə sabitləşmişdi.

Teistik baxış isə bunu daha geniş çərçivədə izah edir: Allah Quranın qorunmasını yalnız bir üsulla deyil, həm yazılı mətn, həm kollektiv hafizə, həm də canlı qiraət ənənəsi vasitəsilə təmin etmişdir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Paleoqrafik problemlərin mövcud olması Quranın mətninin etibarsız olduğu anlamına gəlmir. Çünki erkən əlyazmalardakı bəzi oxunuş və tarixləndirmə müzakirələri əsas məzmunu dağıdan fərqlər deyil. Üstəlik Quran yalnız əlyazmalarla yox, çox güclü şifahi və kollektiv qorunma sistemi ilə nəql edilmişdir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir ailənin yüz illik məktubunu düşünək. Kağız köhnəldiyi üçün bəzi hərflər tam aydın görünməyə bilər. Amma ailənin bütün üzvləri məktubun məzmununu bildiyi üçün həmin kiçik anlaşılmazlıqlar ümumi mənanı dəyişdirmir.

Başqa nümunə düşünək. Köhnə bir mahnının notlarında bəzi silinmiş hissələr ola bilər. Amma mahnını minlərlə insan bildiyi üçün melodiyanın özü itməz.

Quranın qorunması da buna bənzər şəkildə həm yazı, həm yaddaş üzərində qurulmuşdu.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına soruşur:

— “Ata, köhnə yazılarda bəzi hərflər görünməsə nə olar?”

Atası cavab verir:

— “Əgər o yazını çox insan bilirsə, çatışmayan hissələri başa düşmək çətin olmaz.”

Sonra əlavə edir:

— “Quranı da çox insan əzbərləmişdi. Buna görə yazıdakı kiçik problemlər mətni yox etmirdi.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir şəhərdə qədim bir qanun kitabı vardı. Zaman keçdikcə bəzi səhifələr köhnəlmişdi. Amma insanlar həmin qanunları nəsildən-nəslə öyrəndikləri üçün kitabdakı silinmiş yerlər böyük problem yaratmırdı.

Bir gün biri dedi:

— “Kağızda bəzi sözlər zəif görünür, deməli bu qanunlar itib.”

Şəhərin alimi cavab verdi:

— “Xeyr. Çünki bu qanunlar yalnız kağızda yox, insanların yaddaşında da yaşayır.”

qorunmuşdur. Üstəlik mövcud erkən əlyazmaların böyük hissəsi Quran mətninin əsasən sabit olduğunu göstərir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu irad akademik baxımdan güclü görünə bilər. Həqiqətən də erkən ərəb yazısı bugünkü yazı sistemindən fərqli idi. İlk dövr ərəb əlifbasında bir çox hərflər nöqtəsiz yazılırdı və bəzi hallarda eyni yazı forması müxtəlif oxunuşlara imkan verirdi. Bundan əlavə, qədim əlyazmaların tarixləndirilməsi də hər zaman tam dəqiqliklə mümkün olmur.

Bu səbəbdən bəzi tədqiqatçılar düşünürlər ki, erkən Quran əlyazmalarında müəyyən qeyri-müəyyənliklər olmuş ola bilər.

Lakin burada çox mühüm bir məsələ var: paleoqrafik çətinlik ilə mətnin tam etibarsız olması eyni şey deyil.

Bir qədim mətnin bəzi hərflərinin oxunuşunda müzakirə olması həmin mətnin əsas məzmununun itdiyini göstərmir. Əksinə, qədim əlyazmalar üzərində çalışan alimlər məhz müqayisəli analiz, dil qaydaları və digər nüsxələr vasitəsilə bu məsələləri aydınlaşdırmağa çalışırlar.

Burada Quranı digər qədim mətnlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət yenə ortaya çıxır: Quran yalnız yazılı sənəd kimi yaşamamışdır.

Əgər Quran sadəcə bir neçə köhnə əlyazmadan ibarət olsaydı, paleoqrafik problemlər daha ciddi nəticələr doğura bilərdi. Amma Quran milyonlarla insanın yaddaşında yaşayan canlı mətn idi. Yazılı nüsxələr şifahi qiraət ənənəsi ilə paralel qorunurdu. Bu səbəbdən bir əlyazmadakı oxunuş ehtimalı ümumi ənənədən tam müstəqil deyildi.

Məsələn, bir müəllimin dərs qeydləri köhnə və silik ola bilər. Amma həmin dərsi yüzlərlə tələbə eyni şəkildə xatırlayırsa, qeydlərdəki kiçik anlaşılmazlıqlar ümumi məzmunu dəyişdirmir.

Erkən Quran əlyazmalarında da vəziyyət buna bənzəyir.

Digər tərəfdən, paleoqrafik mübahisələrin əhəmiyyətli hissəsi çox kiçik detallarla bağlıdır. Bunlar adətən:

- yazı üslubu,
- bəzi hərf formaları,
- nöqtələmə fərqləri,
- və ya müəyyən qiraət variantları ətrafında olur.

Lakin bu fərqlər Quranın əsas məzmununu dəyişən radikal ziddiyyətlər təşkil etmir.

Əksinə, maraqlı məqam budur ki, mövcud ən qədim Quran əlyazmaları ümumi mətn sabitliyini böyük ölçüdə təsdiqləyir. Əgər Quran uzun müddət nəzarətsiz şəkildə dəyişdirilmiş olsaydı, fərqli bölgələrdə çox daha ciddi mətn fərqləri görmək gözlənilərdi.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Bəzi skeptik yanaşmalar "əgər tam yüz faiz dəqiqlik yoxdursa, deməli mətn etibarsızdır" kimi düşünürlər. Halbuki tarix elmində bu standart praktik olaraq heç bir qədim mətnə tətbiq edilmir.

Məsələn, qədim yunan və Roma mətnləri haqqında danışarkən alimlər

Quran haqqında da əsas məntiq buna bənzəyir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Paleoqrafik çətinliklər qədim əlyazmalar üçün normaldır. Amma bu vəziyyət Quranın əsas mətninin qeyri-müəyyən olduğunu göstərmir. Çünki Quran yalnız köhnə əlyazmalarla yox, çox güclü şifahi və kollektiv ənənə ilə qorunmuşdur. Üstəlik erkən əlyazmalar ümumi mətn sabitliyini böyük ölçüdə təsdiqləyir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Paleoqrafik çətinlik etibarsızlıq demək deyil."
"Quran yalnız yazıda yox, yaddaşda da qorunurdu."
"Kiçik oxunuş fərqləri əsas məzmunu dağıtmır."
"Ən qədim əlyazmalar belə ümumi sabitliyi göstərir."
"Canlı ənənə mətnin qorunmasını gücləndirirdi."

10) QISA YEKUN

Paleoqrafik problemlər qədim əlyazmalar üzərində çalışan alimlərin təbii şəkildə qarşılaşdığı məsələlərdir. Lakin erkən Quran əlyazmalarındakı bəzi oxunuş və tarixləndirmə mübahisələri Quranın əsas mətninin qeyri-müəyyən olduğu mənasına gəlmir. Çünki Quran həm yazılı nüsxələrlə, həm kollektiv hafizə ilə, həm də canlı qiraət ənənəsi ilə qorunmuşdur. Mövcud erkən əlyazmalar da ümumi mətn sabitliyini böyük ölçüdə təsdiqləyir.

İRAD VƏ CAVAB – 17

1) İRADIN ÖZÜ

Manuskript Fərqləri

Bəzi tədqiqatçılar iddia edirlər ki, erkən Quran nüsxələri arasında müəyyən fərqlər mövcuddur və bu vəziyyət Quran mətninin tam dəyişməz şəkildə qorunması anlayışını sual altına ala bilər. Xüsusilə Sana'a əlyazmaları üzərində aparılan araşdırmalar bu müzakirələrdə tez-tez gündəmə gətirilir.

Bu sahədə diqqət çəkən araşdırmalardan biri Behnam Sadeghi və Mohsen Goudarzi tərəfindən aparılmışdır. Onlar Sana'a əlyazmalarında bəzi fərqli oxunuş və mətn variantlarını analiz etmiş və erkən dövrdə müəyyən mətn fərqlərinin mövcud ola biləcəyini müzakirə etmişlər.

Bu arqumentə görə, erkən nüsxələr arasında fərqlər varsa, deməli Quranın mətn tarixi sonradan düşündüyümüzdən daha mürəkkəb olmuş ola bilər.

Mənbə: Behnam Sadeghi & Mohsen Goudarzi — Sana'a manuskriptləri araşdırması, 2012

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Erkən əlyazmalar arasında müəyyən fərqlərin olması qədim mətnlər üçün normal haldır. Amma bu fərqlərin mövcudluğu Quranın əsas məzmununun dəyişdiyini göstərmir. Sana'a əlyazmalarında müzakirə olunan fərqlər əsasən kiçik yazı və qiraət variantları səviyyəsindədir. Üstəlik Quran yalnız əlyazmalarla yox, güclü şifahi ənənə ilə də qorunmuşdur.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu irad güclü görünə bilər. Çünki insanlar adətən "əgər fərqlər varsa, deməli mətn tam qorunmayıb" kimi düşünürlər. Xüsusilə Sana'a əlyazmaları haqqında danışıldıqda bəzi insanlar bunu Quranın tamamilə fərqli versiyalarının mövcudluğu kimi təqdim etməyə çalışırlar.

Lakin burada mühüm bir fərq var: "mətn fərqi" ilə "əsas məzmunun dəyişməsi" eyni şey deyil.

Tarixdə mövcud olan demək olar bütün qədim əlyazmalarda müəyyən fərqlər olur. Bir katibin yazı səhvi, fərqli qiraət forması, söz sıralaması və ya kiçik ifadə fərqləri qədim mətnlərdə adi hal hesab edilir. Əsas məsələ həmin fərqlərin mətnin ümumi məzmununa nə qədər təsir etməsidir.

Sana'a əlyazmalarında müzakirə olunan fərqlərin böyük hissəsi:

- yazı forması,
- qiraət nüansları,
- bəzi söz variantları,
- və ya ifadə fərqləri ilə bağlıdır.

Amma bunlar Quranın əsas inanc və mesajını dəyişən radikal fərqlər deyil.

Burada başqa mühüm məqam da var. Bəzi insanlar "variant" sözünü eşidəndə tamamilə başqa kitab təsəvvür edirlər. Halbuki bir çox fərq eyni mənanı fərqli ifadə forması ilə verməkdən ibarət ola bilər.

Məsələn, bir müəllim:

— "Tez gəl."

və ya

— "Tələsib gəl."

deyə bilər.

İfadə fərqli olsa da, əsas mesaj dəyişmir.

Quran qiraətlərində və bəzi erkən nüsxələrdə görülən fərqlərin əhəmiyyətli hissəsi də bu tip çərçivədə başa düşülür.

Digər tərəfdən, Sana'a əlyazmalarının özü də əslində mühüm həqiqəti göstərir: Quran çox erkən dövrdən yazıya keçirilmişdi. Əgər Quran uzun müddət nəzarətsiz və xaotik şəkildə yayılmış olsaydı, bu gün çox daha böyük və köklü mətn fərqləri ilə qarşılaşardıq.

Amma mövcud əlyazmaların ümumi mənzərəsi göstərir ki, Quran mətni əsasən sabit qalmışdır.

Burada çox mühüm başqa məsələ də var: Quranın qorunması yalnız yazılı nüsxələrə bağlı deyildi.

Məsələn, qədim bir kitab yalnız bir neçə köhnə nüsxədə qalsaydı, kiçik fərqlər daha ciddi problem yarada bilərdi. Amma Quran milyonlarla insanın əzbərində yaşayan mətn idi. Yazılı fərqlər dərhal kollektiv qiraət sistemi ilə müqayisə edilirdi.

Bu vəziyyət dəyişiklik ehtimalını ciddi şəkildə məhdudlaşdırırdı.

Bəzi skeptik yanaşmalar isə burada qeyri-real standart tətbiq edirlər. Onlar sanki "əgər ən kiçik fərq varsa, deməli mətn tam etibarsızdır"

düşüncəsi ilə yanaşırlar. Halbuki tarix elmində heç bir qədim mətn üçün belə standart tətbiq edilmir.

Əslində maraqlı paradoks yaranır:

Quran haqqında ən qədim əlyazmaların mövcud olması bəzən tənqid kimi təqdim edilir. Halbuki bu, əslində Quranın erkən dövrdən qorunduğunu göstərən güclü tarixi materialdır.

Teistik baxış isə bu mənzərəni daha uyğun şəkildə izah edir:

Quran vəhy olaraq nazil olmuş, sonra həm yazılı, həm şifahi, həm də kollektiv şəkildə qorunmuşdur. Kiçik nüsxə fərqləri isə insan tarixindəki bütün mətn ötürmələrində görülən təbii detallardır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Erkən əlyazmalar arasında bəzi fərqlərin olması Quranın əsas məzmununun dəyişdiyini göstərmir. Sana'a manuskriptlərindəki fərqlər əsasən məhdud və texniki xarakter daşıyır. Üstəlik Quran yalnız yazılı nüsxələrlə deyil, güclü kollektiv qiraət və əzbər sistemi ilə qorunmuşdur.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllimin yazdığı qeydlərin müxtəlif surətlərini düşünək. Bəzi surətlərdə kiçik yazı fərqləri ola bilər. Amma bütün şagirdlər dərsin əsas məzmununu eyni şəkildə bilirlər.

Başqa nümunə düşünək. Bir mahnının müxtəlif canlı ifalarında kiçik fərqlər ola bilər. Amma mahnının özü və əsas melodiyası dəyişməz qalır.

Quran nüsxələri haqqında müzakirələr də buna bənzər şəkildə anlaşılmalıdır.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, əgər köhnə nüsxələrdə kiçik fərqlər varsa nə olacaq?"

Atası cavab verir:

— "Oğlum, bir hekayəni yüz insan eyni şəkildə bilirsə, bir kağızdakı kiçik fərq hekayəni əyişdirməz."

Sonra əlavə edir:

— "Quran da çox insan tərəfindən əzbərlənmişdi."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir şəhərdə qədim bir kitab vardı. İnsanlar onu nəsildən-nəslə oxuyurdular. Vaxt keçdikcə bəzi köhnə surətlər arasında kiçik fərqlər ortaya çıxdı.

Bir nəfər dedi:

— "Deməli kitab tamamilə dəyişib."

Şəhərin alimi gülümsəyərək cavab verdi:

— "Əgər kitabın əsas məzmunu bütün insanların yaddaşında eyni qalıbsa, kiçik yazı fərqləri kitabı yox etməz."

Quran haqqında da əsas məntiq budur.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Sana'a əlyazmalarında bəzi fərqlərin olması Quranın dəyişdiyini

göstərmir. Qədim mətnlərdə kiçik variantlar normaldır. Əsas məsələ həmin fərqlərin məzmunu nə qədər dəyişdirməsidir. Mövcud fərqlər isə əsasən texniki və məhdud xarakter daşıyır. Üstəlik Quran yalnız yazılı mətnlə yox, çox güclü kollektiv əzbər sistemi ilə qorunmuşdur."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Kiçik variantlar əsas məzmunu dağıtmır."
"Mətn fərqi hər zaman məna fərqi demək deyil."
"Quran həm yazıda, həm yaddaşda qorunmuşdur."
"Sana'a əlyazmaları sabitliyi də göstərir."
"Tarixdə bütün qədim mətnlərdə müəyyən variantlar olur."

10) QISA YEKUN

Manuskript fərqləri haqqında irad ilk baxışda ciddi görünə bilər. Lakin Sana'a əlyazmalarında və digər erkən nüsxələrdə müzakirə olunan fərqlər əsasən məhdud və texniki xarakter daşıyır. Bunlar Quranın əsas mesajını və ümumi mətn sabitliyini dağıdan fərqlər deyildir. Üstəlik Quran yalnız yazılı əlyazmalarla yox, çox güclü şifahi və kollektiv əzbər ənənəsi ilə qorunmuşdur. Buna görə də erkən nüsxələr arasındakı kiçik fərqlər Quranın bütövlükdə etibarsız olduğunu göstərən qəti arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB – 18

1) İRADIN ÖZÜ

Codicology (Kitab Quruluşu) Tənqidi

Bəzi tədqiqatçılar iddia edirlər ki, Quran ilk dövrdə bugünkü kitab formasında mövcud deyildi və onun "mushaf" halına gəlməsi mərhələli proses olmuşdur. Onlara görə, ayələr əvvəlcə fərqli materiallar üzərində yazılmış, sonra müxtəlif toplama mərhələlərindən keçərək kitab şəklinə salınmışdır. Bu səbəbdən bəzi insanlar düşünürlər ki, Quranın bugünkü forması sonrakı redaksiya və təşkil prosesinin nəticəsidir.

Bu sahədə tanınmış araşdırmaçılardan biri François Déroche olmuşdur. O, "The Qur'an: A New Introduction" və digər əsərlərində Quranın erkən yazı tarixi, kitablaşma prosesi və codicology — yəni kitab quruluşu üzərində araşdırmalar aparmışdır.

Bu yanaşmaya görə, Quranın kitab formasına keçməsi müəyyən tarixi mərhələlərdən ibarət olmuş və bu proses mətnin formalaşmasını daha mürəkkəb hala gətirmiş ola bilər.

Mənbə: François Déroche — *The Qur'an: A New Introduction*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Quranın kitab halına gətirilməsi mərhələli proses olmuşdur, amma bu vəziyyət mətnin dəyişdirildiyini göstərmir. Çünki vəhy əvvəlcə həm əzbərlənmiş, həm də yazılmışdı. Daha sonra bu materialların sistemli şəkildə bir mushaf halında toplanması qorumanı gücləndirmək məqsədi daşıyırdı, yeni mətn yaratmaq məqsədi yox.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu irad güclü görünə bilər. İnsan düşünə bilər ki:

— "Əgər Quran əvvəlcə kitab formasında deyildisə, deməli sonradan formalaşdırılıb."

Lakin burada çox mühüm fərq var:

bir mətnin mərhələli şəkildə kitablaşdırılması ilə onun sonradan uydurulması eyni şey deyil.

Tarixdə bir çox mühüm mətn əvvəlcə şifahi və ya parçalı şəkildə mövcud olmuş, daha sonra sistemli kitab formasına salınmışdır. Bu, qədim dünyada normal proses idi. Çünki o dövrdə müasir çap sistemi və standart kitab texnologiyası yox idi.

Quran da vəhy prosesi boyunca təxminən iyirmi üç il ərzində nazil olmuşdur. Ayələr müxtəlif hadisələr və vəziyyətlərlə əlaqəli şəkildə enirdi. Buna görə Quranın ilk dövrdə tək cildlik kitab şəklində olmaması təbii idi.

Amma mühüm məsələ budur:

Quran nazil olduğu andan etibarən qorunmağa başlanmışdı.

Səhabələr ayələri əzbərləyir, vəhy katibləri isə onları müxtəlif materiallar üzərində yazırdılar:

- dəri,
- sümük parçaları,
- xurma budaqları,
- daş lövhələr və başqa vasitələr.

Yəni Quran "tamamilə şifahi və qeydsiz" vəziyyətdə deyildi.

Hz. Peyğəmbərin vəfatından sonra isə Quranın bir mushaf halında toplanması ehtiyacı yarandı. Bunun əsas səbəbi mətnin itməsi yox, qorumanın daha sistemli hala gətirilməsi idi. Xüsusilə Yamamə döyüşündən sonra bəzi hafizlərin vəfat etməsi bu prosesi sürətləndirdi.

Burada diqqət edilməli əsas məqam budur:

toplama prosesi yeni ayələr yazmaq deyil, mövcud və bilinən vəhyi bir araya gətirmək idi.

Əgər Quranın kitablaşması gizli redaksiya layihəsi olsaydı, erkən İslam cəmiyyətində böyük etiraz və ciddi mətn mübahisələri gözlənilərdi. Halbuki tarixdə əsas Quran məzmununun sonradan dəyişdirildiyini göstərən geniş ictimai qarşıdurma görünmür.

Digər tərəfdən, codicology tədqiqatlarının özü də çox vaxt Quranın erkən dövrdə yazıya keçirildiyini təsdiqləyir. Əlyazmalar göstərir ki, Quran çox qısa müddət ərzində sistemli kitab forması qazanmışdı.

Burada bəzi insanlar "mərhələli kitablaşma" ifadəsini eşidəndə bunu "mərhələli uydurma" kimi anlayırlar. Halbuki bu ikisi tam fərqli şeydir.

Məsələn, bir müəllimin illərlə verdiyi dərsləri düşünək. Tələbələr həmin dərsləri həm yadda saxlayır, həm qeyd edir. Daha sonra bu qeydlər kitab şəklinə salınır. Kitabın sonradan çap olunması dərslərin sonradan uydurulduğunu göstərmir.

Quranın mushaf halına gətirilməsi də buna bənzər şəkildə başa

düşülməlidir.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Skeptik yanaşmalar bəzən "əgər kitablaşma prosesi varsa, deməli mətn qeyri-sabitdir" fərziyyəsi ilə hərəkət edirlər. Halbuki əksinə, kitablaşma prosesi mətnin standartlaşdırılması və qorunması üçün həyata keçirilmişdi.

Əslində codicology araşdırmaları Quranın zəifliyindən çox, erkən dövrdə nə qədər ciddi şəkildə qorunduğunu göstərən materiallar təqdim edir.

Teistik baxış isə bunu daha geniş çərçivədə izah edir:

Quran vəhy olaraq nazil olmuş, əvvəlcə canlı şəkildə qorunmuş, sonra isə ilahi qorumanın bir hissəsi kimi sistemli mushaf formasına gətirilmişdir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Quranın kitab formasına mərhələli şəkildə keçməsi onun sonradan uydurulduğunu və ya dəyişdirildiyini göstərmir. Əksinə, bu proses mövcud vəhy mətninin daha sistemli və təhlükəsiz şəkildə qorunmasını təmin etmişdir. Kitablaşma prosesi ilə mətnin sonradan formalaşdırılması eyni şey deyil.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllimin illərlə müxtəlif dərslərdə danışdığı mövzuları düşünək. Şagirdlər bunları həm yadda saxlayır, həm də dəftərlərinə yazırlar. Daha sonra bütün qeydlər bir kitabda toplanır. Bu vəziyyət həmin məlumatların sonradan uydurulduğunu göstərmir.

Başqa nümunə düşünək. Bir ailə illərlə babalarının xatirələrini danışır və yazır. Sonra həmin məlumatlar bir kitab halına gətirilir. Kitabın sonradan hazırlanması hadisələrin sonradan meydana gəldiyi mənasına gəlmir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına soruşur:

— "Ata, Quran əvvəldən kitab idimi?"

Atası cavab verir:

— "Yox oğlum, ayələr hissə-hissə nazil olurdu. İnsanlar onları həm əzbərləyir, həm də yazırdılar."

Sonra əlavə edir:

— "Daha sonra hamısı bir kitabda toplandı ki, daha yaxşı qorunsun."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir şəhərdə müdrik bir müəllim vardı. O, illərlə insanlara hikmətli sözlər öyrədirdi. Tələbələr həmin sözləri yadda saxlayır və ayrı-ayrı dəftərlərə yazırdılar.

Müəllim vəfat etdikdən sonra tələbələr düşündülər:

— "Bu hikmətləri bir kitabda toplamalıyıq ki, itməsin."

Onlar müəllimin sözlərini diqqətlə bir araya gətirdilər.

Bir nəfər dedi:

— "Deməli kitab sonradan yaranıb."

Tələbələr cavab verdilər:

— "Kitab sonradan toplandı, amma sözlər əvvəldən məlum idi."

Quranın mushaf halına gətirilməsi də buna bənzər şəkildə anlaşılmalıdır.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Quranın mushaf halına gətirilməsi mərhələli olmuşdur, amma bu vəziyyət mətnin sonradan uydurulduğunu göstərmir. Ayələr nazil olduğu andan etibarən həm əzbərlənir, həm də yazılırdı. Sonrakı toplama prosesi yeni mətn yaratmaq yox, mövcud vəhyi daha sistemli şəkildə qorumaq məqsədi daşıyırdı."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Kitablaşma başqa şeydir, uydurma başqa şey."
"Quran əvvəlcə yaddaşda və yazıda qorunurdu."
"Mushaflaşdırma qorumanı gücləndirdi."
"Mərhələli toplama dəyişdirilmə demək deyil."
"Codicology Quranın erkən qorunmasını da göstərir."

10) QISA YEKUN

Codicology tənqidi Quranın kitab formasına keçid prosesini müzakirə edir. Lakin Quranın mərhələli şəkildə mushaf halına gətirilməsi onun sonradan uydurulduğunu və ya dəyişdirildiyini göstərmir. Ayələr vəhy dövründən etibarən həm əzbərlənmiş, həm yazılmış, daha sonra isə sistemli şəkildə bir araya gətirilmişdir. Bu proses mətn yaratmaq yox, mövcud vəhyi qorumaq məqsədi daşıyırdı. Buna görə də kitablaşma mərhələsinin mövcudluğu Quranın etibarsız olduğunu göstərən qəti arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB – 19

1) İRADIN ÖZÜ

Arxeoloji Kontekst Problemi

Bəzi tədqiqatçılar iddia edirlər ki, erkən İslam tarixi ilə bağlı arxeoloji sübutlar gözlənildiyi qədər geniş və detallı deyil. Onlara görə, İslamın ilk dövrünə aid maddi tapıntıların məhdud olması səbəbilə bəzi tarixi hadisələrin və ənənələrin sonradan formalaşdırılmış ola biləcəyi ehtimalı nəzərə alınmalıdır.

Bu yanaşmanın tanınmış nümayəndələrindən biri Patricia Crone olmuşdur. O və onun kimi bəzi revizionist tarixçilər erkən İslam dövrü haqqında ənənəvi mənbələrin gec yazıya alınmasını və arxeoloji materialların nisbətən məhdudluğunu vurğulayaraq, klassik İslam tarixinin bəzi hissələrinin yenidən qiymətləndirilməsini təklif etmişlər.

Bu arqumentə görə, erkən İslam dövrünü təsdiqləyən arxeoloji sübutların azlığı müəyyən tarixi qeyri-müəyyənlik yarada bilər.

Mənbə: Patricia Crone — erkən İslam tarixi araşdırmaları

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Arxeoloji sübutların məhdud olması bir hadisənin baş vermədiyini göstərmir. Xüsusilə səhralıq, köçəri həyat və sadə şəhər strukturlarına sahib cəmiyyətlərdə maddi izlərin az qalması normaldır. Üstəlik erkən İslam dövrünü təsdiqləyən yazılar, sikkələr, əlyazmalar və digər tarixi materiallar

tamamilə yox deyil.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu irad ciddi görünə bilər. İnsan düşünə bilər:

— "Əgər erkən İslam dövrünə aid çox geniş arxeoloji material yoxdursa, deməli tarix sonradan qurulmuş ola bilər."

Lakin burada mühüm məqam var:

arxeoloji materialın məhdud olması ilə tarixi hadisənin baş verməməsi eyni şey deyil.

Tarix elmi yalnız arxeologiyaya əsaslanmır. Yazılı mənbələr, şifahi ənənələr, sikkələr, kitabələr, dil izləri və ictimai yaddaş da tarix araşdırmasının mühüm hissəsidir.

Üstəlik erkən İslamın meydana gəldiyi coğrafi və sosial şərait də nəzərə alınmalıdır.

İslamın doğduğu Ərəbistan bölgəsi:

- əsasən səhralıq idi,
- daş memarlıq baxımından zəif idi,
- böyük monumental imperiya şəhərlərinə malik deyildi,
- və iqlim baxımından bir çox materialın qorunması üçün əlverişli deyildi.

Məsələn, qədim Roma və ya Misir sivilizasiyaları böyük daş tikililər buraxmışdır. Amma erkən ərəb cəmiyyətinin həyat tərzi daha sadə və mobil idi. Buna görə maddi izlərin az olması təəccüblü deyil.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Bəzən "arxeoloji sübut azdır" ifadəsi yanlış şəkildə "heç sübut yoxdur" kimi təqdim edilir. Halbuki erkən İslam dövrünə aid:

- erkən sikkələr,
- kitabələr,
- məscid qalıqları,
- Quran əlyazmaları,
- və qeyri-müsəlman mənbələri mövcuddur.

Yəni tam arxeoloji boşluq yoxdur.

Əslində son onilliklərdə tapılan bəzi materiallar erkən İslam tarixinin müəyyən hissələrini dəstəkləmişdir. Məsələn, erkən Quran əlyazmaları və bəzi kitabələr İslamın çox erkən dövrdə artıq mövcud və yayılmış olduğunu göstərir.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Bəzi revizionist yanaşmalar bəzən "əgər hər detal arxeoloji olaraq təsdiqlənmirsə, deməli hadisə şübhəlidir" prinsipindən istifadə edirlər. Halbuki tarix elmində bu standart çox nadir tətbiq olunur.

Məsələn, qədim dünyanın bir çox hadisəsi haqqında məlumatlarımız əsasən yazılı mənbələrdən gəlir. Arxeoloji material isə çox vaxt həmin məlumatları qismən tamamlayır, tam şəkildə yox.

Digər tərəfdən, Patricia Crone-un öz nəzəriyyələrinin də zamanla ciddi

tənqidlər aldığı məlumdur. Sonrakı dövrdə ortaya çıxan yeni tapıntılar bəzi radikal revizionist yanaşmaların zəifləməsinə səbəb olmuşdur.

Burada mühüm prinsip ortaya çıxır:

"Arxeoloji sübutun azlığı" ilə "tarixi hadisənin yanlış olması" arasında avtomatik əlaqə yoxdur.

Məsələn, səhrada yaşayan bir qəbilənin gündəlik həyatından min il sonra çox az maddi iz qalması normaldır. Amma həmin insanların mövcud olmadığını iddia etmək məntiqli olmaz.

Teistik baxış isə daha balanslı yanaşma təqdim edir:

İslam real tarixi hadisə kimi meydana çıxmış, Quran və Peyğəmbər tarixi şəkildə tanınmış, sonra isə həm yazılı, həm ictimai, həm də dini ənənə vasitəsilə qorunmuşdur. Arxeoloji materiallar bu tarixi tam yox etmədiyi kimi, bir çox halda onu dəstəkləyən istiqamətdə də işləyir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Arxeoloji sübutların məhdud olması erkən İslam tarixinin uydurma olduğunu göstərmir. Çünki tarix yalnız arxeologiyaya əsaslanmır və erkən ərəb cəmiyyətinin sosial quruluşu maddi izlərin az qalmasını təbii hala gətirir. Üstəlik erkən İslamı dəstəkləyən müxtəlif yazılı və maddi sübutlar mövcuddur.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir kənd düşünək. İnsanlar sadə evlərdə yaşayır və çox böyük tikililər inşa etmirlər. Min il sonra həmin kənddən az maddi iz qalması təbiidir. Amma bu, kəndin mövcud olmadığını göstərmir.

Başqa nümunə düşünək. Bir ailənin qədim tarixindən çox az əşya qalır. Amma məktublar, xatirələr və nəsildən-nəslə ötürülən məlumatlar həmin ailənin həqiqətən yaşadığını göstərir.

Tarix araşdırmaları da buna bənzər şəkildə müxtəlif sübut növlərini birlikdə qiymətləndirir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına deyir:

— "Ata, əgər köhnə insanlardan az əşya qalıbsa, onlar yaşamamış ola bilər?"

Atası cavab verir:

— "Xeyr oğlum. Bəzən zaman keçdikcə əşyalar yox olur. Amma insanların yaşadığını başqa məlumatlardan da bilirik."

Sonra əlavə edir:

— "Tarix yalnız daş və bina ilə bilinmir."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir səyyah qədim bir səhraya gəldi. Orada böyük saraylar və heykəllər görmədiyi üçün dedi:

— "Burada heç böyük həyat olmayıb."

Yaşlı bir bələdçi cavab verdi:

— "Səhrada yaşayan insanlar daş şəhərlər yox, sadə həyat qururdular.

Zaman isə sadə izləri daha tez aparır.”

Sonra əlavə etdi:

— “Bir şeyin izi azdır deyə, onun heç olmadığını düşünmək düzgün deyil.”

Erkən İslam tarixi haqqında da əsas məntiq buna bənzəyir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Arxeoloji sübutların məhdud olması erkən İslamın uydurma olduğunu göstərmir. Erkən ərəb cəmiyyəti monumental imperiya mədəniyyəti deyildi və maddi izlərin az qalması təbiidir. Üstəlik erkən sikkələr, kitabələr, əlyazmalar və qeyri-müsəlman mənbələri İslamın erkən mövcudluğunu dəstəkləyir.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Sübutun azlığı, yoxluğun sübutu deyil.”

“Tarix yalnız arxeologiyadan ibarət deyil.”

“Sadə cəmiyyətlər daha az maddi iz buraxa bilər.”

“Erkən İslamı dəstəkləyən materiallar mövcuddur.”

“Məhdud arxeologiya avtomatik şübhə demək deyil.”

10) QISA YEKUN

Arxeoloji kontekst problemi erkən İslam dövrünə aid maddi sübutların məhdudluğunu vurğulayır. Lakin bu vəziyyət İslam tarixinin sonradan uydurulduğunu göstərən qəti dəlil hesab edilə bilməz. Çünki tarix yalnız arxeoloji tapıntılarla yox, yazılı mənbələr, kollektiv yaddaş, kitabələr, sikkələr və digər məlumatlarla birlikdə araşdırılır. Üstəlik erkən ərəb cəmiyyətinin sadə və səhralıq şəraiti maddi izlərin az qalmasını təbii hala gətirir. Buna görə arxeoloji materialın məhdudluğu ilə tarixi gerçəkliyin inkarı arasında birbaşa əlaqə qurmaq düzgün olmaz.

İRAD VƏ CAVAB – 20

1) İRADIN ÖZÜ

Late Antiquity Konteksti

Bəzi müasir tədqiqatçılar iddia edirlər ki, Quran tamamilə “izolyasiya olunmuş” şəkildə ortaya çıxmamış, əksinə “Late Antiquity” — yəni qədim dünyanın son dövrlərində mövcud olan geniş dini və intellektual mühit daxilində formalaşmışdır. Bu yanaşmaya görə, VII əsr Ərəbistanı yəhudilik, xristianlıq, suryani ənənələri və müxtəlif monoteist fikirlərlə təmas içində idi. Buna görə də Quranın bir çox anlayışlarının həmin mədəni mühitdən təsirləndiyi iddia edilir.

Bu sahədə ən tanınmış araşdırmaçılardan biri Angelika Neuwirth olmuşdur. O, Quranı “Late Antiquity” intellektual dünyasının bir hissəsi kimi araşdıraraq, Quranın əvvəlki dini ənənələrlə dialoq içində olduğunu vurğulamışdır.

Bu yanaşmadan çıxış edən bəzi insanlar düşünürlər ki, Quran ilahi vəhy olmaqdan çox, dövrünün dini və mədəni atmosferinin məhsulu kimi anlaşılmalıdır.

Mənbə: Angelika Neuwirth — Quran və *Late Antiquity* araşdırmaları

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Quranın müəyyən tarixi və intellektual mühitdə nazil olması onun ilahi vəhy olmasına zidd deyil. Əksinə, vəhyin insanlara onların başa düşəcəyi dil və mühit daxilində gəlməsi təbiidir. Quran əvvəlki ənənələrlə əlaqə qurur, amma eyni zamanda onları tənqid edir, düzəldir və yeni dünya görüşü təqdim edir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu irad güclü görünə bilər. Çünki tarixdə heç bir fikir tam boşluqda yaranmır. İnsan yaşadığı dövrün dili, mədəniyyəti və intellektual atmosferi ilə əlaqədə olur. VII əsr Ərəbistanı da tamamilə qapalı dünya deyildi. Ticarət yolları, dini qruplar və müxtəlif mədəni təsirlər mövcud idi.

Bu səbəbdən bəzi tədqiqatçılar deyirlər ki, Quran da həmin "Late Antiquity" mühitinin məhsulu kimi başa düşülməlidir.

Lakin burada mühüm fəlsəfi fərq var:

bir mətnin müəyyən tarixi kontekstdə nazil olması ilə onun sadəcə həmin kontekstin məhsulu olması eyni şey deyil.

Məsələn, bir müəllim şagirdlərinə onların başa düşəcəyi dildə danışır. Bu vəziyyət müəllimin biliyinin yalnız şagirdlərin düşüncəsindən ibarət olduğunu göstərmir. Əksinə, mesajın anlaşılması üçün uyğun dil və kontekst seçilir.

Quran da insanlara onların bildiyi anlayışlar, hekayələr və dillər vasitəsilə müraciət edir. Əgər Quran tamamilə anlaşılmaz və bütün tarixi reallıqdan qopmuş formada gəlsəydi, insanlar onu ümumiyyətlə başa düşə bilməzdilər.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Quran əvvəlki dini ənənələrlə sadəcə təkrar əlaqəsi qurmur; eyni zamanda onları tənqid edir və yenidən formalaşdırır.

Məsələn:

- bəzi yəhudi və xristian anlayışlarını təsdiqləyir (Maidə surəsi, ayə 48; Bəqərə surəsi, 136),
- bəzi hissələri düzəldir (Bəqərə surəsi, ayə 75; Maidə surəsi, ayə 13),
- bəzi teoloji iddiaları isə açıq şəkildə rədd edir (İxlas surəsi, ayə 1-4; Maidə surəsi, ayə 72; Nisa surəsi, ayə 171).

Əgər Quran yalnız mövcud mühitin passiv məhsulu olsaydı, bu qədər müstəqil və tənqidi mövqe göstərməsi daha çətin izah olunardı.

Digər tərəfdən, "Late Antiquity" yanaşması bəzən yanlış şəkildə belə təqdim edilir:

— "Quran əvvəlki ənənələrlə əlaqəlidirsə, deməli ilahi ola bilməz."

Halbuki teistik baxış üçün bu, problem deyil.

İslam onsuz da bildirir ki:

- Allah tarix boyunca peyğəmbərlər göndərmişdir,
- əvvəlki vəhylər mövcud olmuşdur,
- və Quran həmin vəhy xəttinin davamı kimi gəlmişdir.

Bu səbəbdən Quranın əvvəlki dini anlayışlarla əlaqə qurması teizm üçün gözlənilən haldır.

Əslində qəribə olan əlaqənin mövcudluğu yox, əlaqəyə baxmayaraq Quranın fərqli və özünəməxsus sistem qurmasıdır.

Məsələn:

- tövhid anlayışını daha radikal şəkildə vurğulaması (İxlas surəsi, ayə 1-4; Şura surəsi, ayə 11),
- insan-məsuliyyət münasibətini xüsusi formada təqdim etməsi (Zəlzələ surəsi, ayə 7-8, İsra surəsi, ayə 13; Ənam surəsi, ayə 164),
- dil və ritmik quruluşu (Zuməsr surəsi, ayə 23; Yusuf surəsi, ayə 2;),
- və hüquqla mənəviyyatı birlikdə işləməsi Quranı sırf "kopiya" kimi izah etməyi çətinləşdirir (Nəhl surəsi, ayə 90; Bəqərə surəsi, ayə 177).

Burada başqa mühüm problem də ortaya çıxır. Bəzi skeptik yanaşmalar əvvəlcədən "ilahi vəhy mümkün deyil" fərziyyəsini qəbul edir, sonra bütün oxşarlıqları yalnız insan təsiri ilə açıqlamağa çalışırlar.

Halbuki alternativ baxış belə deyə bilər:

əgər eyni Allah tarix boyunca insanlara müraciət etmişdirsə, müəyyən ortaq mövzuların olması təbii olar.

Məsələn, eyni müəllimin müxtəlif siniflərdə verdiyi dərslərdə oxşar əsas ideyaların olması normaldır. Amma bu dərslərin hər biri yenə xüsusi vurğular və yeni izahlar daşıya bilər.

Quranın "Late Antiquity" mühiti ilə əlaqəsi də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

Quran müəyyən tarixi mühitdə nazil olmuşdur, amma həmin mühitin sadəcə məhsulu deyil; əksinə, o mühitlə dialoq quran, onu tənqid edən və yönləndirən ilahi vəhydir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Quranın "Late Antiquity" mühitində nazil olması onun ilahi vəhy olmasına zidd deyil. Çünki vəhy insanların yaşadığı dil və mədəni kontekst daxilində gəlir. Əvvəlki dini ənənələrlə əlaqənin mövcud olması Quranın sadəcə insan məhsulu olduğunu yox, eyni zamanda tarix boyunca gələn vəhy xətti ilə əlaqəsini də göstərə bilər.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllim düşünək. O, müxtəlif şagird qruplarına dərs keçərkən onların bildiyi nümunələrdən istifadə edir. Bu vəziyyət müəllimin sadəcə şagirdlərin fikirlərini təkrarladığı mənasına gəlmir.

Başqa nümunə düşünək. Bir həkim fərqli ölkələrdə eyni tibbi həqiqətləri insanların başa düşəcəyi dillə izah edir. Dil və nümunələr dəyişə bilər, amma əsas həqiqət dəyişməz qalır.

Quranın əvvəlki ənənələrlə əlaqəsi də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına soruşur:

— "Ata, niyə Quranda əvvəlki peyğəmbərlərdən danışılır?"

Atası cavab verir:

— "Çünki Allah insanlara əvvəllər də peyğəmbərlər göndərmişdi."

Sonra əlavə edir:

— "Yeni kitabın əvvəlki həqiqətlərlə əlaqəli olması onun yanlış olduğunu göstərmir."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir şəhərə yeni müəllim gəldi. İnsanlar onun dərslərində əvvəlki alimlərin bəzi mövzularını eşidəndə dedilər:

— "Deməli bu müəllim sadəcə köhnələri təkrarlayır."

Müdrik bir qoca cavab verdi:

— "Xeyr. Həqiqət bir-birindən tam ayrı olmaz. Amma yaxşı müəllim köhnə həqiqətləri yenidən izah edər, səhvləri düzəldər və insanlara daha aydın yol göstərər."

Quran haqqında da əsas məntiq buna bənzəyir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Quranın müəyyən tarixi və intellektual mühitdə nazil olması onun ilahi vəhy olmasına zidd deyil. Əksinə, vəhy insanların anlayacağı dil və kontekstdə gəlir. Quran əvvəlki ənənələrlə əlaqə qurur, amma eyni zamanda onları tənqid edir, düzəldir və özünəməxsus dünya görüşü təqdim edir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Kontekst içində olmaq, kontekstin məhsulu olmaq demək deyil."

"Vəhy insanın anlayacağı dildə gəlir."

"Oxşarlıq həmişə kopyalama demək deyil."

"Quran əvvəlki ənənələrlə dialoq qurur."

"Eyni həqiqətin fərqli dövrlərdə təkrar gəlməsi təbiidir."

10) QISA YEKUN

"Late Antiquity" yanaşması Quranın müəyyən tarixi və intellektual mühitdə ortaya çıxdığını vurğulayır. Lakin bu vəziyyət Quranın sadəcə həmin mühitin insan məhsulu olduğunu göstərmir. Çünki vəhyin insanların başa düşəcəyi dil və kontekst daxilində gəlməsi təbiidir. Quran əvvəlki dini ənənələrlə əlaqə qurur, amma eyni zamanda onları tənqid edir, düzəldir və yeni teoloji çərçivə təqdim edir. Buna görə "Late Antiquity" konteksti Quranın ilahi vəhy olmasına qarşı qəti arqument hesab edilə bilməz.

İRAD VƏ CAVAB – 21

1) İRADIN ÖZÜ

Liturgik İstifadə Nəzəriyyəsi

Bəzi müasir tədqiqatçılar iddia edirlər ki, Quran ilk mərhələdə əsasən liturgik — yəni ibadət və dini mərasim məqsədilə istifadə olunan mətn kimi formalaşmışdır. Bu yanaşmaya görə, Quran əvvəlcə ictimai ibadətlərdə

oxunan dini nitqlər və qiraətlər toplusu olmuş, sonradan daha sistemli kitab formasına gətirilmişdir.

Bu sahədə diqqət çəkən araşdırmaçılardan biri Angelika Neuwirth olmuşdur. O, Quranın erkən dövrdə xüsusilə şifahi qiraət və ibadət mühitində istifadə olunduğunu vurğulamış və Quranın ritmik, poetik və dinləyiciyə yönəlik quruluşunun bu liturgik funksiyanı göstərdiyini müdafiə etmişdir.

Bu yanaşmadan çıxış edən bəzi insanlar düşünürlər ki, Quran əvvəlcə əsasən dini mərasim mətni olmuş, sonradan daha geniş teoloji kitab formasına çevrilmişdir.

Mənbə: Angelika Neuwirth — Quran və liturgik istifadə araşdırmaları

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Quranın ibadətdə istifadə olunması onun ilahi vəhy olmasına zidd deyil. Əksinə, Quranın həm oxunan, həm əzbərlənən, həm də ibadətdə istifadə olunan kitab olması İslamın başlanğıcından məlum həqiqətdir. Liturgik istifadə Quranın sonradan yaradıldığını yox, canlı və praktik şəkildə yaşadıldığını göstərir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu irad maraqlı görünə bilər. Çünki həqiqətən də Quran ilk dövrdən etibarən ibadətdə oxunurdu. Namazlarda qiraət edilir, insanlara yüksək səslə çatdırılır və ritmik şəkildə dinlənirdi. Quranın dilindəki güclü ritm, təkrarlar və dinləyiciyə birbaşa müraciətlər də bunu açıq şəkildə göstərir.

Lakin burada mühüm məqam var:

Quranın liturgik istifadə olunması ilə onun yalnız liturgik mətn olması eyni şey deyil.

Bir mətnin ibadətdə istifadə edilməsi onun ilahi vəhy olmadığı anlamına gəlmir. Əksinə, müqəddəs mətnlərin ibadətdə istifadə olunması tarix boyunca dinlərin təbii xüsusiyyəti olmuşdur.

Məsələn:

- Tövrat sinaqoqlarda oxunurdu,
- Zəbur dini mərasimlərdə istifadə edilirdi,
- İncil kilsələrdə qiraət olunurdu.

Heç kim sırf ibadətdə istifadə edilir deyə həmin mətnlərin avtomatik olaraq "sonradan qurulmuş liturgik məhsul" olduğunu iddia etmir.

Quran haqqında da vəziyyət buna bənzəyir.

Əslində Quranın özündə belə onun "oxunan və dinlənən vəhy" olduğu açıq görünür. "Quran" sözünün özü belə "qiraət olunan" mənası ilə əlaqəlidir. Bu səbəbdən Quranın ilk gündən canlı şəkildə oxunması və ibadətdə istifadə edilməsi təəccüblü deyil.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Neuwirth və digər bəzi tədqiqatçılar Quranın ritmik və dinləyiciyə yönəlik quruluşuna diqqət çəkirlər. Bu müşahidə müəyyən mənada doğrudur. Quran sadəcə səssiz oxunan akademik mətn kimi yox, eşidilən və təsir edən canlı nitq kimi nazil olmuşdur.

Amma bu vəziyyət onun ilahi vəhy olmadığını göstərmir.

Əksinə, əgər məqsəd insanlara təsir etmək, onları düşündürmək və hidayət etməkdirsə, mesajın güclü ritmik və təsirli şəkildə gəlməsi daha məntiqli görünür.

Məsələn, bir müəllim çox vacib mövzunu izah edəndə bəzən səsini dəyişir, təkrar edir və vurğulu danışır. Bu, onun sözlərinin həqiqiliyini azaltmır; əksinə, mesajın insanlara daha dərindən çatmasını təmin edir.

Quranın qiraət yönü də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

Digər tərəfdən, Quran yalnız ibadət mətni deyildi. O:

- Hüquq (Nisa surəsi, ayə 58; Maidə surəsi, ayə 8),
- Əxlaq (Nəhl surəsi, ayə 90; Furqan surəsi, ayə 63),
- Ailə münasibətləri (Rum surəsi, ayə 21; Nisa surəsi, ayə 10),
- Ticarət (Bəqərə surəsi, ayə 275; Mutəffifin surəsi, ayə 1-3),
- Cəmiyyət (Hucurat surəsi, ayə 13; Ali-İmran surəsi, ayə 104),
- Tarix (Yusuf surəsi, ayə 111; Rum surəsi, ayə 9),
- Metafizika (Bəqərə surəsi, ayə 3; İsra surəsi, ayə 85),
- və insan psixologiyası haqqında da danışırdı (Şəms surəsi, ayə 7-10; Rəd surəsi, ayə 28).

Yəni Quran təkcə ritual üçün oxunan mətn deyildi; o, bütöv həyat sistemi təqdim edirdi.

Əgər Quran yalnız liturgik mətn olsaydı, onun bu qədər geniş hüquqi, ictimai və fəlsəfi çərçivəyə sahib olması çətin izah olunardı.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Bəzi modern yanaşmalar "ibadətdə istifadə olunan mətn" ilə "ilahi vəhy" anlayışlarını bir-birinə qarşı qoymağa çalışırlar. Halbuki teistik baxış üçün bu ikisi arasında ziddiyyət yoxdur.

Əksinə, ilahi vəhyin insan həyatında canlı şəkildə istifadə olunması gözlənilən haldır.

Teistik baxış burada daha təbii izah təqdim edir:

Quran həm vəhy idi, həm qiraət idi, həm ibadət mətni idi, həm də həyat rəhbəri idi. Liturgik istifadə onun sonradan qurulduğunu yox, insanların gündəlik həyatında canlı şəkildə yaşadığını göstərir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Quranın liturgik istifadəsi onun ilahi vəhy olmasına qarşı arqument deyil. Çünki müqəddəs mətnlərin ibadətdə istifadə olunması təbii haldır. Quran həm ibadətdə oxunan, həm də hüquq, əxlaq və həyat sistemi təqdim edən çoxşaxəli vəhy mətni olmuşdur.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllimin dərslərini düşünək. Şagirdlər həmin sözləri yalnız oxumur, həm də yüksək səslə təkrar edirlər. Bu vəziyyət müəllimin sözlərinin sonradan yaradıldığı mənasına gəlmir.

Başqa nümunə düşünək. Bir ölkənin himni mərasimlərdə oxunur. Amma himnin mərasimdə istifadə edilməsi onun sadəcə "mərasim üçün yazılmış

boş sözlər" olduğunu göstərmir.

Quranın ibadətdə istifadəsi də buna bənzər şəkildə anlaşılmalıdır.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına soruşur:

— "Ata, Quran niyə namazda oxunur?"

Atası cavab verir:

— "Çünki Quran insanlara yol göstərən Allah kəlamıdır."

Sonra əlavə edir:

— "İnsanlar onu həm dinləyir, həm öyrənir, həm də ibadətdə oxuyurlar."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir şəhərdə hikmətli bir kitab vardı. İnsanlar onu yalnız kitabxanada saxlamırdılar. Məclislərdə oxuyur, uşaqlara öyrədir və gündəlik həyatlarında istifadə edirdilər.

Bir nəfər dedi:

— "Deməli bu kitab sadəcə mərasim üçün yazılıb."

Şəhərin alimi cavab verdi:

— "Xeyr. İnsanların onu həyatlarının içində istifadə etməsi kitabın dəyərini azaltmır, əksinə göstərir."

Quran haqqında da əsas məntiq buna bənzəyir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Quranın liturgik istifadəsi onun ilahi vəhy olmasına zidd deyil. Müqəddəs mətnlərin ibadətdə istifadə olunması tarix boyunca normal hal olmuşdur. Üstəlik Quran yalnız ritual mətni deyil; hüquq, əxlaq, tarix və dünya görüşü təqdim edən çoxşaxəli vəhy mətnidir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"İbadətdə istifadə olunmaq, sonradan qurulmaq demək deyil."

"Quran həm qiraət, həm vəhydir."

"Müqəddəs mətnlərin liturgik istifadəsi təbiidir."

"Quran yalnız ritual mətni deyil."

"Canlı şəkildə oxunması onun təsir gücünü göstərir."

10) QISA YEKUN

Liturgik istifadə nəzəriyyəsi Quranın erkən dövrdə əsasən qiraət və ibadət mühitində istifadə olunduğunu vurğulayır. Bu müşahidənin müəyyən hissəsi doğrudur. Lakin Quranın ibadətdə istifadə olunması onun sonradan formalaşdırılmış insan mətni olduğunu göstərmir. Əksinə, müqəddəs mətnlərin canlı şəkildə oxunması və ibadətdə istifadə olunması tarix boyunca normal hal olmuşdur. Quran həm qiraət olunan, həm əzbərlənən, həm də həyat sistemi təqdim edən ilahi vəhy kimi başa düşülməlidir.

DEİSTLƏRİN ALLAH HAQQINDA İRADLARINA CAVABLAR

İRAD VƏ CAVAB - 1

1) İRADIN ÖZÜ

Vəhyin İnkarı

Bəzi filosoflar və deist düşünürlər Allahın mövcud ola biləcəyini qəbul etsələr də, müqəddəs kitabların ilahi vəhy olduğunu qəbul etmirlər. Onlara görə, kainatı yaradan bir Tanrı mövcud ola bilər, amma dinlər və müqəddəs kitablar insanların zamanla formalaşdırdığı dini sistemlərdir.

Bu yanaşmanın məşhur nümayəndələrindən biri Thomas Paine olmuşdur. O, "The Age of Reason" əsərində təşkilatlanmış dinləri və vəhy anlayışını tənqid etmiş, ağıl və təbiət müşahidəsinin din üçün kifayət olduğunu müdafiə etmişdir. Oxşar şəkildə Voltaire də din institutlarını və bəzi dini iddiaları sərt şəkildə tənqid etmişdir.

Bu arqumentə görə, Allahın mövcud olması mümkündür, amma insanlar tərəfindən yazılmış kitabları "ilahi vəhy" hesab etmək üçün kifayət qədər əsas yoxdur.

Mənbə:

- Thomas Paine — *The Age of Reason* (1794)
- Voltaire — müxtəlif fəlsəfi esselər

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Allahın varlığını qəbul edib vəhyi tam rədd etmək fəlsəfi baxımdan yarımçıq yanaşma yaradır. Çünki şüurlu və məqsədli Yaradanı qəbul etdikdən sonra, Onun insanlarla ünsiyyət qurmasını tam qeyri-mümkün saymaq məntiqli görünmür. Əgər Allah insanı yaradıbsa və ondan məsuliyyət gözləyirsə, rəhbərlik və vəhy ehtimalı təbii şəkildə ortaya çıxır.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu yanaşma balanslı görünə bilər. Çünki bəzi insanlar kainatdakı nizam və səbəbiyyətə baxaraq Allahın mövcudluğunu qəbul edir, amma tarix boyunca ortaya çıxan dinlərdəki fərqləri və insanların dini sui-istifadələrini gördükləri üçün vəhy anlayışına şübhə ilə yanaşırlar.

Bu düşüncə xüsusilə Maarifçilik dövründə güclənmişdi. O dövrdə Avropada:

- dini müharibələr,
- kilsə təzyiqləri,
- elmə qarşı sərt münasibətlər insanlarda təşkilatlanmış dinə qarşı ciddi reaksiyalar yaratmışdı.

Thomas Paine və Voltaire kimi düşünürlər də bu atmosferdə vəhy və dini institutları tənqid etmişdilər.

Lakin burada mühüm fəlsəfi problem ortaya çıxır:

Əgər şüurlu və hikmət sahibi Allah qəbul edilirsə, onda Onun insanlarla heç bir şəkildə ünsiyyət qurmadığını iddia etmək nə qədər məntiqlidir?

Məsələn, bir müəllim düşünək. O, şagirdlərini imtahana hazırlayır, amma

heç bir izah vermir, heç bir qayda bildirmir və heç bir rəhbərlik etmir. Sonra isə şagirdlərdən məsuliyyət tələb edir.

Belə vəziyyət ədalətli görünməzdi.

Əgər Allah:

- insanı yaradıbsa,
- ona ağıl veribsə,
- doğru və yanlışdan məsul tutursa, onda müəyyən rəhbərlik göndərməsi də təbii görünür.

Burada başqa mühüm məqam da var. Deist yanaşma çox vaxt belə düşünür:

— "Ağıl kifayətdir, vəhyə ehtiyac yoxdur."

Amma insan tarixi göstərir ki, təkcə ağıl insanları həmişə ortaq həqiqətə aparmır. İnsanlar:

- əxlaq,
- həyatın mənası,
- ölüm sonrası,
- məqsəd,
- və doğru davranış haqqında tamamilə fərqli nəticələrə gəlirlər.

Əgər insan ağlı hər şeyi təkbaşına həll etsəydi, tarix boyunca bu qədər dərin fikir ayrılığı olmazdı.

Vəhy anlayışı isə məhz burada məna qazanır:

İnsana yalnız ağıl yox, həm də istiqamət verilməsi.

Digər tərəfdən, bəzi insanlar müqəddəs kitablarda insan üslubu gördükləri üçün onların ilahi ola bilməyəcəyini düşünürlər. Halbuki vəhyin insan dilində gəlməsi təbiidir.

Əgər ilahi mesaj insanlara göndərilirsə, onların başa düşəcəyi dil və üslubda gəlməlidir.

Məsələn, müəllim uşağa universitet terminləri ilə yox, uşağın anlayacağı dillə danışır. Bu, məlumatın dəyərini azaltmır; əksinə, ünsiyyəti mümkün edir.

Quranın və digər vəhy mətnlərinin insan dilində olması da buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

Burada başqa paradoks da yaranır. Deist yanaşma çox vaxt Allahı qəbul edir, amma Onun:

- danışmasını,
- yönləndirməsini,
- peyğəmbər göndərməsini "uyğun olmayan" şey kimi təqdim edir.

Halbuki sonsuz qüdrət və şüur sahibi Allah üçün vəhy göndərmək məntiqi baxımdan qeyri-mümkün deyil.

Əsas sual budur:

— belə vəhyin həqiqətən gəlib-gəlmədiyini necə müəyyən etmək olar?

Bu isə artıq müqəddəs mətnlərin:

- məzmunu,
- tarixi,
- təsiri,
- daxili uyğunluğu,
- və gətirdiyi dünya görüşü üzərindən araşdırılmalıdır.

Teistik baxış burada daha tam model təqdim edir:

Allah kainatı yaratmış, insanı məqsədsiz buraxmamış və tarix boyunca peyğəmbərlər vasitəsilə insanlara rəhbərlik etmişdir. Vəhy bu münasibətin təbii davamıdır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Allahın mövcudluğunu qəbul edib vəhyi tam rədd etmək müəyyən fəlsəfi boşluq yaradır. Çünki şüurlu və məqsədli Yaradan anlayışı insanla müəyyən ünsiyyət və rəhbərlik ehtimalını da gündəmə gətirir. Vəhyin mümkünlüyünü əvvəlcədən rədd etmək isə neytral yox, əvvəlcədən verilmiş fəlsəfi qərar olur.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir fabrikin sahibi düşünək. O, mürəkkəb maşın hazırlayır və istifadəçilərə təlimat göndərir. İnsanlar həmin təlimata baxaraq maşını düzgün istifadə edirlər. Təlimatın mövcud olması sahibin ağılsız olduğunu yox, əksinə məsuliyyətli olduğunu göstərir.

Başqa nümunə düşünək. Bir müəllim şagirdlərinə kitab verir və onları istiqamətləndirir. Heç kim demir:

— "Əgər müəllim varsa, niyə kitab göndərir?"

Əksinə, rəhbərlik gözlənilən davranış hesab olunur.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına soruşur:

— "Ata, Allah varsa, niyə kitab göndərsin?"

Atası cavab verir:

— "Çünki insanlara doğru yolu göstərmək istəyər."

Sonra əlavə edir:

— "Bir müəllim necə dərs kitabı verirsə, Allah da insanlara yol göstərən mesaj göndərə bilər."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir kral böyük şəhər qurdu. İnsanları ora yerləşdirdi, amma heç bir qanun və ya xəbər göndərmədi.

İnsanlar çaşqınlıq içində qaldılar. Hər kəs fərqli qayda qoymağa başladı.

Bir müdrik dedi:

— "Hikmətli hökmdar xalqını tam rəhbərsiz qoymaz."

Sonra kralın göndərdiyi məktublar gəldi və insanlar nə etməli olduqlarını öyrəndilər.

Vəhy anlayışı da buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Allahın varlığını qəbul edib vəhyi tam rədd etmək fəlsəfi baxımdan

yarımçıq model yaradır. Çünki şüurlu və hikmət sahibi Yaradan insanı məqsədsiz və rəhbərsiz buraxmaya bilər. Vəhyin insan dilində gəlməsi isə onun insan məhsulu olduğunu yox, insanların anlayacağı formada çatdırıldığını göstərir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Yaradan varsa, rəhbərlik də mümkün görünür."
"Vəhy insan dilində gəlir."
"Ağıl vacibdir, amma hər zaman kifayət etmir."
"Allahı qəbul edib vəhyi qeyri-mümkün saymaq məcburi nəticə deyil."
"Məqsədli yaradılış rəhbərlik ehtimalını artırır."

10) QISA YEKUN

Vəhyin inkarı yanaşması Allahın mövcud ola biləcəyini qəbul etsə də, müqəddəs kitabları insan məhsulu hesab edir. Lakin şüurlu və hikmət sahibi Yaradan anlayışı insanla ünsiyyət və rəhbərlik ehtimalını da məntiqli şəkildə gündəmə gətirir. İnsan ağlı mühüm olsa da, tarix boyunca təkbaşına bütün mənəvi və əxlaqi problemləri həll etməmişdir. Bu səbəbdən vəhy anlayışı teistik baxış daxilində təbii və uyğun izah kimi görünür.

İRAD VƏ CAVAB - 2

1) İRADIN ÖZÜ

Dinlərin Ziddiyyəti

Bəzi skeptiklər və deist düşünürlər iddia edirlər ki, əgər vəhy həqiqətən Allahdan gəlsəydi, bütün dinlər eyni şeyi deməli idi. Halbuki tarixdə müxtəlif dinlər arasında ciddi fikir ayrılıqları mövcuddur. Məsələn:

- bir din müəyyən inancı qəbul edir,
- digəri onu rədd edir,
- biri müəyyən peyğəmbəri təsdiqləyir,
- digəri qəbul etmir.

Bu səbəbdən bəzi insanlar düşünürlər ki, bir-birinə zidd olan bu qədər dini iddianın mövcudluğu vəhy anlayışının insan məhsulu olduğunu göstərir.

Bu arqument Maarifçilik dövründə xüsusilə geniş yayılmışdı. Thomas Paine kimi düşünürlər müxtəlif dinlərin bir-birinə zidd görünən iddialarını vəhy anlayışına qarşı arqument kimi istifadə etmişdilər.

Bu yanaşmaya görə, əgər ortada həqiqi ilahi vəhy olsaydı, dinlər arasında bu qədər fərq və ziddiyyət olmazdı.

Mənbə: Thomas Paine — *The Age of Reason*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Dinlər arasında fərqlərin olması avtomatik olaraq bütün vəhy iddialarını yanlış etmir. Çünki iki ehtimal mövcuddur:

ya bütün dinlər tamamilə insan məhsuludur,
ya da ilkin vəhy zamanla fərqli şərhlər və dəyişikliklərlə qarışmışdır.

Sadəcə fərqlərin mövcudluğu ikinci ehtimalı avtomatik aradan qaldırmır.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu irad məntiqli görünə bilər. Həqiqətən də dünya dinlərinə baxdıqda fərqli inanc sistemləri görürük. Bəzən bu fərqlər çox ciddi olur:

- Allah anlayışı,
- peyğəmbərlik,
- axirət,
- qurtuluş,
- ibadət formaları bir-birindən fərqlənə bilir.

Bu səbəbdən bəzi insanlar belə düşünür:

— "Əgər həqiqətən bir Allah varsa və insanlara vəhy göndəribsə, niyə bu qədər fərqli din var?"

Lakin burada mühüm məntiqi məsələ var:

fərqli iddiaların mövcudluğu onların hamısının yanlış olduğunu avtomatik göstərmir.

Məsələn, elm tarixində də müxtəlif nəzəriyyələr bir-birinə zidd olmuşdur. Amma bu vəziyyət "deməli heç bir həqiqət yoxdur" nəticəsi vermir. Əksinə, insanlar doğru olanı tapmağa çalışırlar.

Dinlər məsələsində də oxşar vəziyyət ola bilər.

Burada ikinci mühüm məqam ortaya çıxır:

İslamın öz baxışı onsuz da tarix boyunca müxtəlif vəhylərin gəldiyini qəbul edir.

Qurana görə:

- Allah insanlara müxtəlif dövrlərdə peyğəmbərlər göndərmişdir,
- amma zamanla bəzi dini ənənələr dəyişmiş, qarışmış və ya insan əlavələrinə məruz qalmışdır.

Bu baxımdan fərqli dinlərin mövcudluğu İslam üçün gözlənilməz problem deyil.

Əslində burada maraqlı paradoks var:

Dinlər arasındakı fərqlərlə yanaşı böyük ortaq mövzular da mövcuddur.

Məsələn:

- ali varlıq inancı,
- əxlaqi məsuliyyət,
- yaxşı və pis anlayışı,
- dua,
- ölüm sonrası həyat düşüncəsi,
- və insanın mənəvi axtarışı çox fərqli mədəniyyətlərdə təkrar ortaya çıxır.

Bu vəziyyət bəzi teistlər üçün tam əksinə arqument hesab olunur: yəni insanlıq tarixində ortaq vəhy izlərinin qalması.

Əgər bütün dinlər tamamilə təsadüfi insan məhsulu olsaydı, müəyyən ortaq əsasların bu qədər geniş yayılması da ayrıca izah tələb edərdi.

Burada başqa mühüm fəlsəfi problem də var. Skeptik yanaşma çox vaxt belə düşünür:

— "Əgər insanlar vəhyi fərqli başa düşüblərsə, deməli vəhy yoxdur."

Halbuki insanlar eyni məlumatı belə fərqli başa düşə bilirlər.

Məsələn:

bir müəllim eyni dərsi bütün sinfə izah edir, amma şagirdlər fərqli nəticələr çıxarırlar. Bu vəziyyət müəllimin danışmadığını göstərmir.

İnsan faktoru, şərh fərqləri, siyasi təsirlər və tarixi dəyişikliklər dini fərqlərin yaranmasında rol oynaya bilər.

Digər tərəfdən, "dinlər fərqlidir" arqumenti yalnız vəhyə qarşı deyil, müəyyən mənada insan ağlına qarşı da işləyir. Çünki təkcə dinlər yox, fəlsəfə məktəbləri də bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir.

Məsələn:

- materializm,
- idealizm,
- skeptisizm,
- nihilizm bir-birinə zidd düşüncə sistemləridir.

Amma heç kim "fəlsəfə məktəbləri fərqlidir, deməli ağıl tam etibarsızdır" nəticəsinə gətirir.

Eyni prinsip dinlərə də tətbiq edilə bilər.

Əsas məsələ budur:

fərqli iddiaların olması yox, hansı iddianın daha güclü əsaslara sahib olduğudur.

Bu isə:

- tarixi sübutlar,
- mətnlərin qorunması,
- daxili uyğunluq,
- əxlaqi sistem,
- və dünya görüşü üzərindən ayrıca araşdırılmalıdır.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

Allah insanlara rəhbərlik göndərmiş, lakin insanlar zamanla bəzi həqiqətləri fərqli şərh etmiş və ya dəyişdirmişlər. Dinlər arasındakı fərqlər vəhyin mümkünsüzlüyünü yox, insan tarixinin mürəkkəbliyini göstərir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Dinlər arasındakı fərqlər bütün vəhy iddialarının avtomatik yanlış olduğunu göstərmir. Çünki fərqlilik:

- insan şərhlərindən,
- tarixi dəyişikliklərdən,
- və ya vəhyin zamanla təhrif olunmasından qaynaqlana bilər.

Əsas məsələ fərqli iddiaların mövcudluğu deyil, hansı iddianın daha güclü əsaslara sahib olduğudur.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllim düşünək. O, bütün şagirdlərə eyni dərsi keçir. Amma şagirdlərdən biri mövzunu düzgün anlayır, digəri qarışdırır, başqası isə fərqli şərh edir. Bu vəziyyət müəllimin danışmadığını göstərmir.

Başqa nümunə düşünək. Bir xəbəri müxtəlif qəzetlər fərqli şəkildə təqdim edə bilər. Amma təqdimat fərqləri hadisənin tamamilə baş verdiyini göstərmir.

Dinlər arasındakı fərqlər də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına soruşur:

— "Ata, niyə insanlar fərqli dinlərə inanırlar?"

Atası cavab verir:

— "Çünki insanlar bəzən eyni həqiqəti fərqli başa düşürlər."

Sonra əlavə edir:

— "Fərqli fikirlərin olması həqiqətin olmadığı mənasına gəlmir."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir şəhərə uzaq ölkədən məktub gəldi. İnsanlar məktubu oxumağa başladılar. Bəziləri onu düzgün başa düşdü, bəziləri isə öz fikirlərini qatdı.

Bir müddət sonra müxtəlif izahlar ortaya çıxdı.

Bir nəfər dedi:

— "Deməli məktub heç olmayıb."

Şəhərin müdriki cavab verdi:

— "İnsanların fərqli anlaması məktubun mövcud olmadığını göstərmir."

Dinlər haqqında da əsas məntiq buna bənzəyir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Dinlər arasındakı fərqlər avtomatik olaraq bütün vəhy iddialarını yanlış etmir. İnsanların fərqli şərhləri və tarixi dəyişikliklər mümkündür. Üstəlik dinlər arasında ciddi fərqlərlə yanaşı böyük ortaq mövzular da mövcuddur. Əsas məsələ fərqlərin olması deyil, hansı dünya görüşünün daha güclü əsaslara sahib olduğudur."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Fərqli iddiaların olması həqiqətin olmadığı demək deyil."

"Şərh fərqi, mesajın yoxluğu demək deyil."

"Dinlər arasındakı ortaq mövzular da diqqətə layiqdir."

"İnsan faktoru fərqlilik yarada bilər."

"Əsas məsələ hansı iddianın daha güclü olduğudur."

10) QISA YEKUN

Dinlərin ziddiyyəti arqumenti ilk baxışda güclü görünə bilər. Lakin fərqli dini iddiaların mövcud olması bütün vəhy anlayışının avtomatik yanlış olduğunu göstərmir. İnsan şərhləri, tarixi dəyişikliklər və dini ənənələrin zamanla fərqli istiqamətlərə getməsi mümkündür. Üstəlik dinlər arasında fərqlərlə yanaşı diqqətəlayiq ortaq mövzular da mövcuddur. Buna görə əsas məsələ dinlərin fərqli olması deyil, hansı dünya görüşünün daha güclü və uyğun izah təqdim etdiyini araşdırmaqdır.

İRAD VƏ CAVAB - 3

1) İRADIN ÖZÜ

Şəxsi Vəhy Problemi

Bəzi skeptiklər və deist düşünürlər iddia edirlər ki, müxtəlif peyğəmbərlərin və dini liderlərin vəhy iddiaları bir-biri ilə tam uyğun gəlmir. Onlara görə, əgər bütün peyğəmbərlər eyni Allah tərəfindən göndərilmiş olsaydı, mesajların tam eyni olması gözlənilərdi. Halbuki tarix boyunca fərqli dini şəxsiyyətlər:

- fərqli qanunlar,
- fərqli ibadətlər,
- fərqli teoloji anlayışlar təqdim etmişlər.

Bu səbəbdən bəzi insanlar düşünürlər ki, "şəxsi vəhy" iddiaları əslində insan təcrübələrinin və fərdi düşüncələrin dini formada ifadəsidir.

Bu arqumenti müdafiə edənlərdən biri Thomas Paine olmuşdur. O, fərqli vəhy iddialarının bir-birini təkzib etdiyini və buna görə onların ilahi qaynaqdan gəlmədiyini düşünürdü.

Bu yanaşmaya görə, bir-birinə tam uyğun gəlməyən peyğəmbərlik iddiaları vəhy anlayışını zəiflədir.

Mənbə: Thomas Paine — *The Age of Reason*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Fərqli peyğəmbərlərin bütün detallarda eyni mesajı gətirməməsi onların mütləq yanlış olduğunu göstərmir. Çünki fərqli dövrlər, cəmiyyətlər və ehtiyaclar fərqli hökmlər və vurğular tələb edə bilər. Əsas məsələ əsas prinsiplərin ortaq olub-olmamasıdır. Tövhid, əxlaq və insan məsuliyyəti kimi mövzular isə bir çox peyğəmbərlik ənənəsində ortaq şəkildə mövcuddur.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu irad məntiqli görünə bilər. İnsan düşünə bilər:

— "Əgər bütün peyğəmbərlər eyni Allah tərəfindən göndərilibsə, niyə fərqli qaydalar və fərqli dini sistemlər ortaya çıxıb?"

Həqiqətən də tarix boyunca müxtəlif peyğəmbərlik iddiaları arasında müəyyən fərqlər olmuşdur. Bəzi dinlərdə müəyyən qidalar qadağan edilmiş, bəzilərində fərqli ibadət formaları ortaya çıxmış, müxtəlif ictimai qanunlar tətbiq edilmişdir.

Lakin burada çox mühüm bir fərq var:

əsas həqiqətlə tətbiq forması eyni şey deyil.

Məsələn, bir müəllim fərqli yaş qruplarına eyni əsas həqiqətləri fərqli üsullarla öyrədə bilər. Uşağa verilən dərs ilə universitet tələbəsinə verilən dərs eyni formada olmaz. Amma müəllimin məqsədi yenə eyni ola bilər.

Teistik baxışa görə də peyğəmbərlər:

- fərqli dövrlərə,
- fərqli cəmiyyətlərə,
- fərqli sosial şərtlərə göndərilmişdir.

Bu səbəbdən bəzi hüquqi və ictimai qaydalarda fərqlər olması təəccüblü

deyil.

Burada əsas məsələ budur:

əsas təməl prinsiplər ortaqdırmı?

Maraqlıdır ki, bir çox peyğəmbərlik ənənəsində:

- tək Allah inancı,
- əxlaqi məsuliyyət,
- yaxşı və pis anlayışı,
- dua,
- axirət düşüncəsi,
- və insanın mənəvi cavabdehliyi kimi ortaq mövzular mövcuddur.

Bu vəziyyət bəzi teistlər üçün tam əksinə vahid qaynağın izləri kimi görünür.

Digər tərəfdən, skeptik yanaşma çox vaxt "fərq varsa, deməli hamısı yanlışdır" kimi düşünür. Halbuki fərqlərin mövcudluğu avtomatik olaraq ümumi həqiqəti yox etmir.

Məsələn, müxtəlif həkimlər eyni xəstəliyi fərqli müalicə üsulları ilə müalicə edə bilərlər. Müalicə üsulları fərqli olsa da, məqsəd eyni qala bilər.

Eyni şəkildə fərqli peyğəmbərlərin bəzi ictimai və hüquqi hökmlərdə fərqli yanaşmalar təqdim etməsi onların tamamilə əlaqəsiz olduğu mənasına gəlmir.

Burada başqa mühüm məsələ də var. İnsan tarixində dini ənənələr yalnız vəhy ilə yox, insan şərhləri ilə də formalaşmışdır. Yəni müəyyən fərqlər:

- sonrakı təhriflərdən,
- mədəni əlavələrdən,
- siyasi təsirlərdən,
- və ya fərqli dini interpretasiyalardan qaynaqlana bilər.

İslamın öz baxışı da bunu qəbul edir. Quran bəzi əvvəlki dini ənənələrin zamanla dəyişdirildiyini və insanların müəyyən həqiqətləri qarışdırdığını bildirir.

Bu səbəbdən fərqlərin mövcudluğu İslam baxımından gözlənilməz problem deyil.

Əslində burada başqa paradoks yaranır. Skeptik yanaşma insan ağlına çox güvənir, amma insanlar yalnız din sahəsində yox, fəlsəfə, siyasət və əxlaq sahəsində də bir-biri ilə ciddi ziddiyyət yaşayırlar.

Məsələn:

- filosoflar fərqli nəticələrə gəlir,
- hüquq sistemləri dəyişir,
- əxlaq anlayışları cəmiyyətlərə görə fərqlənir.

Amma heç kim "fərqli fəlsəfi fikirlər var, deməli həqiqət yoxdur" nəticəsinə məcburi şəkildə getmir.

Eyni prinsip peyğəmbərlik iddiaları üçün də keçərlidir.

Əsas məsələ fərqlərin olması deyil, hansı mesajın:

- daha uyğun,

- daha dərin,
- daha qorunmuş,
- və daha güclü izah təqdim etməsidir.

Teistik baxış burada daha bütöv model təqdim edir:

Allah tarix boyunca insanlara peyğəmbərlər göndərmiş, amma insanlar zamanla bəzi mesajları fərqli şərh etmiş və ya dəyişdirmişlər. Buna baxmayaraq əsas tövhid və əxlaq xətti tarix boyunca qorunmuşdur.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Fərqli peyğəmbərlik iddialarının mövcudluğu vəhy anlayışını avtomatik olaraq yanlış etmir. Çünki fərqli dövrlər və cəmiyyətlər fərqli tətbiqlər tələb edə bilər. Əsas məsələ təməl prinsiplərin və ümumi həqiqətin qorunub-qorunmamasıdır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllim düşünək. O, ibtidai sinifdə sadə nümunələrlə danışır, universitetdə isə daha mürəkkəb üsullardan istifadə edir. Dərsin forması dəyişsə də, müəllim eyni müəllim olaraq qalır.

Başqa nümunə düşünək. Müxtəlif ölkələrdə yol qaydaları fərqli ola bilər. Amma əsas məqsəd — insanların təhlükəsizliyi — eyni qalır.

Peyğəmbərlik ənənələrindəki bəzi fərqlər də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına soruşur:

— “Ata, niyə peyğəmbərlərin bəzi qaydaları fərqli idi?”

Atası cavab verir:

— “Çünki insanlar fərqli zamanlarda və fərqli şəraitdə yaşayırdılar.”

Sonra əlavə edir:

— “Amma əsas yaxşılıq və Allah inancı mesajı yenə oxşar idi.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir həkim müxtəlif şəhərlərə gedirdi. Hər şəhərdə insanların vəziyyətinə uyğun fərqli dərmanlar verirdi.

Bir nəfər dedi:

— “Əgər bu eyni həkimdirsə, niyə hər yerdə eyni dərmanı vermir?”

Müdrik bir qoca cavab verdi:

— “Çünki insanların vəziyyəti fərqlidir. Amma məqsəd yenə insanları sağaltmaqdır.”

Peyğəmbərlərin gətirdiyi bəzi fərqli hökmlər də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Fərqli peyğəmbərlərin bəzi fərqli hökmlər gətirməsi onların ilahi qaynaqdan gəlmədiyini göstərmir. Çünki fərqli dövrlər və cəmiyyətlər fərqli tətbiqlər tələb edə bilər. Əsas məsələ tövhid, əxlaq və insan məsuliyyəti kimi təməl prinsiplərin ortaq qalmasıdır.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Fərqli tətbiq, fərqli həqiqət demək deyil.”
“Əsas prinsiplər çox vaxt ortaqdır.”
“Fərqli cəmiyyətlər fərqli qaydalar tələb edə bilər.”
“Şərh fərqləri vəhyin yoxluğunu göstərmir.”
“Əsas məsələ hansı mesajın daha güclü olduğudur.”

10) QISA YEKUN

Şəxsi vəhy problemi fərqli peyğəmbərlik iddiaları arasındakı fərqləri vurğulayır. Lakin bu fərqlər bütün vəhy anlayışının avtomatik olaraq yanlış olduğunu göstərmir. Çünki fərqli dövrlər və cəmiyyətlər fərqli hüquqi və ictimai tətbiqlər tələb edə bilər. Əsas məsələ təməl prinsiplərin — tövhid, əxlaq və insan məsuliyyəti kimi mövzuların — qorunub-qorunmamasıdır. Teistik baxışa görə isə tarix boyunca gələn peyğəmbərlər eyni əsas həqiqətin fərqli dövrlərdəki davamı olmuşdur.

İRAD VƏ CAVAB - 4

1) İRADIN ÖZÜ

Möcüzələrin İnkarı

Bəzi filosoflar və skeptiklər möcüzə anlayışını qəbul etmirlər. Onlara görə, təbiət qanunları sabitdir və insanların “möcüzə” adlandırdığı hadisələr ya yanlış müşahidə, ya şişirtmə, ya da mifoloji izahlardır. Bu baxışa görə, təbiət qanunlarını pozan fövqəltəbii hadisələrə inanmaq rasional deyil.

Bu arqumentin ən məşhur müdafiəçilərindən biri David Hume olmuşdur. O, “An Enquiry Concerning Human Understanding” əsərində möcüzələrə qarşı məşhur tənqidini irəli sürmüşdür. Hume-a görə, insanlar təbiət qanunlarının sabit işlədiyini davamlı müşahidə etdikləri üçün, bir möcüzə iddiasını qəbul etməkdənsə həmin xəbərin yanlış olmasını qəbul etmək daha məntiqlidir.

Bu yanaşmaya görə, möcüzələr rasional olaraq qəbul edilə bilməz və dini mətnlərdəki möcüzə hekayələri tarixi fakt yox, insan inanclarının məhsulu kimi başa düşülməlidir.

Mənbə: David Hume — *An Enquiry Concerning Human Understanding*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Möcüzənin mümkünsüz olduğunu əvvəlcədən qəbul etmək fəlsəfi qərardır, elmi nəticə deyil. Əgər Allahın mövcudluğu qəbul edilirsə, onda təbiət qanunlarını yaradan varlığın həmin qanunlar üzərində istisna yaratması məntiqi baxımdan qeyri-mümkün görünmür. Möcüzə “qanunsuzluq” yox, qanunları yaradanın xüsusi müdaxiləsi kimi başa düşülür.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda Hume-un arqumenti çox güclü görünə bilər. Çünki insan gündəlik həyatda təbiətin müəyyən qaydalarla işlədiyini müşahidə edir. Su aşağı axır, od yandırır, insanlar səbəb-nəticə münasibətləri içində yaşayırlar. Buna görə “təbiət qanununu aşan hadisə” anlayışı bir çox insana qəribə görünür.

Hume-un əsas arqumenti belə idi:

Biz təbiət qanunlarını davamlı müşahidə etdiyimiz üçün, möcüzə xəbəri eşidəndə həmin xəbərin yanlış olma ehtimalı möcüzənin həqiqətən baş verməsindən daha yüksək görünür.

Lakin burada çox mühüm fəlsəfi problem ortaya çıxır:

Hume əslində möcüzəni araşdırmadan əvvəl onun qeyri-mümkünlüyünə yaxın mövqe qəbul edir.

Çünki əgər Allahın mövcudluğu mümkündürsə və O, kainatı yaratmışdırsa, onda təbiət qanunlarının mütləq və dəyişməz "müstəqil güc" olması məcburi nəticə deyil.

Teistik baxışda təbiət qanunları Allahın yaratdığı nizamdır. Möcüzə isə həmin nizamın pozulması yox, Yaradanın xüsusi iradə ilə fərqli hadisə yaratmasıdır.

Məsələn, bir proqramçı düşünək. O, proqram daxilində müəyyən qaydalar qurur. Amma lazım olduqda həmin sistemə müdaxilə edib xüsusi əməliyyat edə bilər. Bu, proqramın ümumi qaydasını yox etmir.

Eyni şəkildə, Allahın müəyyən hallarda təbiətə xüsusi müdaxilə etməsi teistik baxış üçün ziddiyyət yaratmır.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Hume-un arqumenti çox vaxt belə anlaşılır:

— "Çünki biz möcüzə görmürük, deməli möcüzə ola bilməz."

Halbuki möcüzənin məntiqi mahiyyəti onsuz da "adi və təkrarlanan hadisə olmamaqdır."

Əgər hər gün baş versəydi, artıq möcüzə adlandırılmazdı.

Digər tərəfdən, Hume insan şahidliyinə qarşı da həddindən artıq skeptik görünür. Maraqlıdır ki, gündəlik həyatda insanlar bir çox hadisəni şahidlik əsasında qəbul edirlər:

- tarix,
- elm xəbərləri,
- məhkəmə qərarları,
- uzaq ölkələr haqqında məlumatlar birbaşa şəxsi müşahidəyə yox, etibarlı xəbərlərə əsaslanır.

Əgər insan şahidliyi prinsip olaraq tam etibarsız sayılsa, tarix elminin böyük hissəsi çökərdi.

Burada əsas məsələ budur:

Möcüzə iddiasını avtomatik rədd etmək yox, onun sübutlarını ayrıca qiymətləndirmək.

Məsələn:

- hadisənin neçə şahidi var?
- bu insanlar etibarlıdırmı?
- hadisə hansı kontekstdə baş verib?
- sonradan mifoloji əlavələr varmı?
- alternativ izahlar nə qədər güclüdür?

Bunlar ayrıca araşdırılmalıdır.

Digər tərəfdən, Hume-un yanaşması müəyyən dairəvi problem daşıyır.

Çünki o, təbiətin həmişə eyni işlədiyini keçmiş müşahidələrə əsasən qəbul edir, sonra isə bu nəticə ilə möcüzəni imkansız sayır.

Halbuki əgər möcüzə həqiqətən baş veribsə, o artıq həmin ümumi müşahidənin istisnası olar.

Teistik baxış burada daha fərqli model təqdim edir:

Kainat normal olaraq müəyyən qanunlarla işləyir, amma Allah müəyyən xüsusi hallarda insanlara mesaj vermək və ya peyğəmbəri dəstəkləmək üçün möcüzə yarada bilər.

Bu baxışda:

- elm gündəlik nizamı araşdırır,
- möcüzə isə nadir və xüsusi ilahi hadisə kimi başa düşülür.

Bunlar bir-birini məcburi şəkildə inkar etmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Möcüzələrin mümkünsüz olduğunu iddia etmək elmi yox, fəlsəfi mövqedir. Əgər Allahın mövcudluğu qəbul edilirsə, onda təbiət qanunlarını yaradan varlığın müəyyən hallarda xüsusi müdaxilə etməsi məntiqi baxımdan qeyri-mümkün görünmür. Əsas məsələ möcüzə iddialarını əvvəlcədən rədd etmək yox, onları ayrıca qiymətləndirməkdir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir proqramçı düşünək. O, proqram üçün müəyyən qaydalar qurur. Amma istədiyi zaman sistemə daxil olub xüsusi dəyişiklik edə bilər. Bu vəziyyət proqramın ümumi qaydalarını yox etmir.

Başqa nümunə düşünək. Bir kral ölkəsində müəyyən qanunlar qoyur. Amma xüsusi vəziyyətdə əfv qərarı verə bilər. Bu, qanunların ümumiyyətlə mövcud olmadığını göstərmir.

Möcüzə anlayışı da buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına soruşur:

— “Ata, möcüzə necə olur?”

Atası cavab verir:

— “Allah dünyanı müəyyən qaydalarla yaradıb. Amma istəyəndə xüsusi hadisə də yarada bilər.”

Sonra əlavə edir:

— “Bir oyunu quran adam oyunun içində dəyişiklik edə bildiyi kimi.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir kənddə insanlar böyük saat qülləsinə baxaraq vaxtı öyrənirdilər. Saat həmişə eyni qaydada işləyirdi.

Bir gün saat ustası gəlib xüsusi səbəbdən saatı qısa müddət dayandırdı.

İnsanlardan biri dedi:

— “Bu mümkün deyil. Saat həmişə işləyir.”

Usta gülümsəyib cavab verdi:

— “Saatın qaydasını quran mənəmsə, lazım olduqda ona müdaxilə də edə bilərəm.”

Teistik baxış möcüzəni buna bənzər şəkildə anlayır.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Hume-un arqumenti möcüzəni əvvəlcədən qeyri-mümkün saymağa yaxın mövqedədir. Halbuki əgər Allah kainatı yaradıbsa, təbiət qanunları üzərində xüsusi müdaxilə etməsi məntiqi baxımdan mümkündür. Möcüzə qanunsuzluq yox, qanunları yaradanın xüsusi iradəsi kimi başa düşülür."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Möcüzənin mümkünsüzlüyü elmi yox, fəlsəfi iddiadır."
"Qanunu yaradan, istisna da yarada bilər."
"Möcüzə qanunsuzluq deyil, xüsusi müdaxilədir."
"Şahidlik prinsip olaraq rədd edilə bilməz."
"Nadir hadisə mümkün olmayan hadisə demək deyil."

10) QISA YEKUN

Möcüzələrin inkarı arqumenti təbiət qanunlarının sabitliyinə əsaslanaraq fövqəltəbii hadisələri qəbul etmir. Lakin bu yanaşma çox vaxt möcüzənin mümkünsüzlüyünü əvvəlcədən fəlsəfi fərziyyə kimi qəbul edir. Əgər Allahın mövcudluğu mümkündürsə və kainatı yaradan Odursa, onda müəyyən hallarda xüsusi müdaxilə etməsi də məntiqi baxımdan mümkündür. Buna görə möcüzə anlayışını avtomatik olaraq rədd etmək məcburi nəticə deyil; əsas məsələ konkret iddiaların ayrıca araşdırılmasıdır.

İRAD VƏ CAVAB - 5

1) İRADIN ÖZÜ

Təbii Din Yanaşması

Bəzi deist və maarifçi filosoflar hesab edirdilər ki, Allahı tanımaq üçün vəhyə və müqəddəs kitablara ehtiyac yoxdur. Onlara görə, insan ağlı və təbiət üzərində düşünmək Allahın mövcudluğunu anlamaq üçün kifayətdir. Bu yanaşma "təbii din" anlayışı kimi tanınır.

Bu düşüncənin məşhur müdafiəçilərindən biri Voltaire olmuşdur. Voltaire din institutlarını və bəzi vəhy iddialarını tənqid etsə də, kainatdakı nizamın arxasında bir Yaradanın mövcud ola biləcəyini qəbul edirdi. Onun fikrincə, insan Allahı əsasən ağıl, vicdan və təbiət müşahidəsi vasitəsilə tanıya bilər.

Bu yanaşmaya görə, təbiət və ağıl Allah haqqında əsas bilik üçün kifayətdir; xüsusi vəhy və müqəddəs kitablar isə zəruri deyil.

Mənbə: Voltaire — fəlsəfi yazılar və esselər

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Ağıl və təbiət insanı Allahın varlığına yönəldə bilər, amma bu, vəhyin lazımsız olduğunu göstərmir. Çünki ağıl Allahın mövcudluğunu müəyyən qədər anlaya bilər, lakin insan həyatının məqsədi, əxlaqın detalları və axirət kimi məsələlərdə fərqli nəticələr ortaya çıxır. Vəhy ağlı ləğv etmək yox, onu istiqamətləndirmək funksiyası daşıyır.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda təbii din yanaşması çox məntiqli görünə bilər. Həqiqətən də insan kainata baxanda:

- nizam,
- səbəbiyyət,
- harmoniya,
- və məqsəd hissi müşahidə edə bilir.

Bir çox insan yalnız təbiət üzərində düşünərək belə Yaradan fikrinə yaxınlaşır. Bu səbəbdən Voltaire və digər deist filosoflar düşünürdülər ki, Allahı tanımaq üçün xüsusi vəhyə ehtiyac yoxdur; ağıl kifayət edə bilər.

Lakin burada mühüm fəlsəfi fərq var:

Allahın mövcudluğunu müəyyən qədər anlamaq ilə Allahın insan üçün nə istədiyini bilmək eyni şey deyil.

Məsələn, insan bir binaya baxaraq onun memarı olduğunu anlaya bilər. Amma həmin memarın məqsədini, qaydalarını və planını tam bilmək üçün əlavə məlumata ehtiyac yaranır.

Təbii din yanaşması çox vaxt ilk mərhələdə dayanır:

— "Bir Yaradan var."

Amma daha dərin suallar ortaya çıxanda çətinlik başlayır:

- İnsan niyə yaradılıb?
- Ölüm sonrası varmı?
- Əxlaqın son ölçüsü nədir?
- İnsan nə üçün məsuliyyət daşıyır?
- Hansı həyat yolu doğrudur?

Tarix göstərir ki, insanlar yalnız ağıl vasitəsilə bu mövzularda tam ortaq nəticəyə gəlməyiblər.

Məsələn:

- bəzi filosoflar əxlaqı obyektiv sayıb,
- digərləri nisbi hesab edib,
- bəziləri ruhu qəbul edib,
- bəziləri inkar edib.

Əgər ağıl hər şeyi tam həll etsəydi, bu qədər dərin fikir ayrılığı olmazdı.

Burada başqa mühüm məqam da var. Teistik baxış əslində ağlı rədd etmir. Əksinə, İslam daxil olmaqla bir çox teistik ənənə ağlı Allahın insana verdiyi mühüm nemət kimi qəbul edir.

Quranın özündə də insan:

- düşünməyə,
- təfəkkür etməyə,
- kainata baxmağa dəvət edilir.

Yəni problem ağılın istifadəsi deyil. Problem ağılın tam kifayət edib-etməməsi məsələsidir.

Məsələn, insan göz vasitəsilə ətrafı görə bilir. Amma qaranlıqda əlavə işığa ehtiyac olur. Teistik baxışa görə vəhy də ağıl üçün belə bir rəhbərlik

funksiyası daşıyır.

Digər tərəfdən, təbii din yanaşması bəzən belə təsəvvür yaradır:

— "Əgər ağıl varsa, vəhy artıq lazımsızdır."

Halbuki ağıl və vəhy bir-birini rədd etməyə məcbur deyil.

Məsələn:

- müəllim şagirdə həm düşünməyi öyrədir,
- həm də istiqamət verir.

Bu vəziyyət şagirdin ağlını ləğv etmir.

Vəhy anlayışı da buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər:

İnsan ağlı Allahın varlığına işarə edə bilər, vəhy isə bu əlaqəni daha aydın və sistemli hala gətirər.

Burada başqa mühüm fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Deizm çox vaxt Allahı:

- kainatı yaradan, amma
- insan həyatı ilə aktiv əlaqə qurmayan varlıq kimi təsəvvür edir.

Lakin şüurlu və hikmət sahibi Yaradan anlayışı insanla müəyyən münasibət və rəhbərlik ehtimalını da təbii şəkildə gündəmə gətirir.

Əgər Allah:

- insanı yaradıbsa,
- ona ağıl veribsə,
- onu məsul tutursa, onda müəyyən rəhbərlik göndərməsi də məntiqli görünür.

Teistik baxış burada daha tam model təqdim edir:

ağıl insanı Allaha yönəldir, vəhy isə insanın:

- məqsədini,
- məsuliyyətini,
- və doğru yolu

daha aydın şəkildə göstərir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Ağıl və təbiət insanı Allahın varlığına yaxınlaşdıra bilər. Amma bu vəziyyət vəhyin lazımsız olduğunu göstərmir. Çünki insan ağlı metafizik və əxlaqi məsələlərdə fərqli nəticələrə gələ bilir. Vəhy isə ağlı ləğv etmək yox, onu istiqamətləndirmək və tamamlayıcı rəhbərlik təqdim etmək funksiyası daşıyır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan uzaqdan böyük bir fabriki görüb onun sahibinin olduğunu anlaya bilər. Amma fabrikin necə işlədiyini və məqsədini tam öyrənmək üçün təlimata ehtiyac yaranır.

Başqa nümunə düşünək. Bir şagird müəyyən məsələləri özü anlaya bilər. Amma müəllimin izahı onun səhv etməsinin qarşısını alır və mövzunu daha aydın başa düşməsinə kömək edir.

Ağıl və vəhy münasibəti də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına soruşur:

— "Ata, insan Allahı düşünərək tapa bilər?"

Atası cavab verir:

— "Bəli oğlum, kainata baxaraq Allahın varlığını anlaya bilər."

Sonra əlavə edir:

— "Amma Allahın insanlardan nə istədiyini öyrənmək üçün vəhy də lazım ola bilər."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir səyyah uzaqdan böyük bir saray gördü. O dedi:

— "Bu sarayın sahibi olduğunu başa düşürəm."

Sonra sarayın içində necə yaşamaq lazım olduğunu öyrənmək istədi.

Qapıdakı mühafizəçi dedi:

— "Sarayın sahibini anlamaq başqa şeydir, onun qaydalarını öyrənmək başqa."

Təbii din və vəhy münasibəti də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Ağıl və təbiət Allahın varlığına işarə edə bilər, amma bu, vəhyin lazımsız olduğunu göstərmir. İnsanlar yalnız ağıl vasitəsilə əxlaq, məqsəd və axirət mövzusunda tam ortaq nəticəyə gəlməyiblər. Vəhy ağlı ləğv etmir; əksinə, onu istiqamətləndirən və tamamlayan rəhbərlik təqdim edir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Ağıl yol göstərə bilər, amma hər detalı həll etməyə bilər."

"Vəhy ağlı ləğv etmir, istiqamətləndirir."

"Yaradanı anlamaq başqa, məqsədi bilmək başqadır."

"Təbiət işarədir, vəhy isə açıqlama."

"Ağıl və vəhy bir-birinə zidd olmaq məcburiyyətində deyil."

10) QISA YEKUN

Təbii din yanaşması Allahın ağıl və təbiət vasitəsilə tanına biləcəyini müdafiə edir. Bu yanaşmanın müəyyən həqiqət payı vardır; insan həqiqətən də kainat üzərində düşünərək Yaradan fikrinə yaxınlaşa bilər. Lakin bu vəziyyət vəhyin lazımsız olduğunu göstərmir. Çünki insan ağlı həyatın məqsədi, əxlaqın son əsası və axirət kimi məsələlərdə fərqli nəticələrə gələ bilir. Teistik baxışa görə isə vəhy ağlı ləğv etmək yox, onu tamamlayan və insanı daha aydın istiqamətləndirən ilahi rəhbərlikdir.

İRAD VƏ CAVAB - 6

1) İRADIN ÖZÜ

Vəhyin Tarixi Şərtlənməsi

Bəzi skeptik və deist düşünürlər iddia edirlər ki, vəhy anlayışı əslində tarixi və mədəni şəraitin məhsuludur. Onlara görə, hər din və müqəddəs kitab öz dövrünün:

- dili,

- mədəniyyəti,
- sosial problemləri,
- və dünya görüşü ilə sıx bağlıdır.

Bu səbəbdən onlar düşünürlər ki, vəhy dediyimiz şey əslində insan cəmiyyətlərinin tarixi şərtlər daxilində formalaşdırdığı dini düşüncələrdir.

Bu yanaşmanın məşhur müdafiəçilərindən biri Thomas Paine olmuşdur. O, müqəddəs kitabların müəyyən tarix və mədəniyyət daxilində ortaya çıxmasını onların ilahi deyil, insan mənşəli olmasına işarə kimi görürdü.

Bu arqumentə görə, əgər vəhy həqiqətən ilahi olsaydı, müəyyən dövr və mədəniyyətə bu qədər bağlı görünməzdi.

Mənbə: Thomas Paine — *The Age of Reason*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Vəhyin müəyyən tarixi və mədəni kontekstdə gəlməsi onun insan məhsulu olduğunu göstərmir. Əksinə, insanlara göndərilən mesajın onların dili və şəraiti daxilində gəlməsi təbiidir. Əsas məsələ vəhyin kontekstə sahib olması yox, həmin konteksti aşan ümumi həqiqət və prinsiplər təqdim edib-etməməsidir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu irad məntiqli görünə bilər. Həqiqətən də müqəddəs kitablar müəyyən tarixdə, müəyyən insanlara və konkret ictimai problemlər içində gəlmişdir. Quran VII əsr Ərəbistanında nazil olmuş, Tövrat qədim İsrail cəmiyyətinə müraciət etmiş, İncil isə müəyyən Roma-Yəhudi dünyası daxilində yayılmışdır.

Bu səbəbdən bəzi insanlar belə düşünür:

— "Əgər vəhy həqiqətən ilahidirsə, niyə bu qədər tarixi və mədəni xüsusiyyət daşıyır?"

Lakin burada çox mühüm fərq var:

Bir mesajın müəyyən kontekstdə gəlməsi ilə həmin kontekstin məhsulu olması eyni şey deyil.

Məsələn, bir müəllim müxtəlif ölkələrdə fərqli şagirdlərə dərs keçə bilər. O:

- onların dilindən istifadə edər,
- onların nümunələrini çəkər,
- onların problemlərinə cavab verər.

Bu vəziyyət müəllimin biliyinin sadəcə həmin cəmiyyətin məhsulu olduğunu göstərmir. Əksinə, mesajın anlaşılması üçün uyğun dil və kontekst seçildiyini göstərir.

Vəhy anlayışı da buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

Əgər Allah insanlara müraciət edirsə, bu müraciətin:

- insanların dili,
- anlayışı,
- tarixi vəziyyəti daxilində gəlməsi təbii görünür.

Əslində tam əksi daha problemli olardı.

Təsəvvür edək ki, müqəddəs kitab:

- heç bir tarixə toxunmur,
- heç bir real insan problemi ilə əlaqə qurmur,
- insan dilinə uyğun danışmır.

Belə mətn insanların həyatına necə təsir edə bilərdi?

Burada başqa mühüm məqam da var. Skeptik yanaşma çox vaxt tarixi bağlılığı "tamamilə insan məhsulu" kimi şərh edir. Halbuki bir mətn həm müəyyən kontekstdə yaranıb, həm də həmin konteksti aşan prinsiplər təqdim edə bilər.

Məsələn, Quran:

- müəyyən tarixi hadisələrə cavab verir, amma eyni zamanda:
- əxlaq,
- insan fitrəti,
- ədalət,
- məsuliyyət,
- və mənəvi həyat haqqında ümumi prinsiplər də təqdim edir.

Bu prinsiplərin əsrlərlə fərqli cəmiyyətlərdə təsir göstərməsi diqqətəlayiq məsələdir.

Əgər Quran yalnız VII əsr ərəb cəmiyyətinin məhsulu olsaydı, onun:

- fərqli dillərdə,
- fərqli mədəniyyətlərdə,
- fərqli dövrlərdə bu qədər geniş təsir yaratması ayrıca izah tələb edərdi.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Bəzi skeptik yanaşmalar sanki belə düşünür:

— "İlahi mesaj varsa, tamamilə tarixdən və mədəniyyətdən kənar olmalıdır."

Halbuki insanla ünsiyyətin özü müəyyən kontekst tələb edir.

Məsələn, bir həkim xəstəyə müalicəni onun vəziyyətinə uyğun izah edir. Bu, tibbin yalnız həmin xəstənin məhsulu olduğu mənasına gəlmir.

Eyni şəkildə vəhy də müəyyən cəmiyyətə yönəlik gəlsə belə, daha geniş həqiqətlər daşıya bilər.

Digər tərəfdən, teistik baxış tarixi şərtlənməni problem yox, vəhyin təbii xüsusiyyəti kimi görür.

Çünki:

- insan tarix içində yaşayır,
- vəhy insana gəlir,
- buna görə vəhy də tarix daxilində təzahür edir.

Əsas məsələ isə budur:

o mesaj yalnız dövrün məhsuludurmu, yoxsa dövrü aşan həqiqətlər daşıyırmı?

Teistik baxış ikinci ehtimalı müdafiə edir:

vəhy müəyyən tarixi şəraitdə gəlmiş, amma yalnız həmin dövrə həbs

olunmamışdır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Vəhyin müəyyən tarixi və mədəni kontekstdə gəlməsi onun insan məhsulu olduğunu avtomatik göstərmir. Çünki insanlara yönələn hər mesaj müəyyən dil və şərait daxilində çatdırılır. Əsas məsələ həmin vəhyin yalnız dövrün məhsulu olub-olmaması yox, zaman və mədəniyyətləri aşan həqiqətlər təqdim edib-etməməsidir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllim düşünək. O, kənddə yaşayan uşaqlara kənd nümunələri ilə dərs keçir, şəhərdə yaşayan uşaqlara isə başqa nümunələr çəkir. Amma öyrətdiyi əsas həqiqət yenə eyni qala bilər.

Başqa nümunə düşünək. Bir həkim fərqli xəstələrə onların vəziyyətinə uyğun izah verir. Bu vəziyyət tibbin yalnız həmin xəstələrin məhsulu olduğunu göstərmir.

Vəhyin tarixi kontekstlə əlaqəsi də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına soruşur:

— “Ata, niyə müqəddəs kitablar müəyyən insanlara göndərilib?”

Atası cavab verir:

— “Çünki insanlar öz dillərində və öz həyatlarına uyğun danışılan sözü daha yaxşı anlayırlar.”

Sonra əlavə edir:

— “Amma yaxşı mesaj yalnız bir dövr üçün yox, başqa insanlar üçün də faydalı ola bilər.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir müəllim müxtəlif kəndlərə gedirdi. Hər kənddə insanların həyatına uyğun nümunələrlə danışırdı.

Bir nəfər dedi:

— “Deməli müəllimin sözü yalnız bu kənd üçündür.”

Müəllim gülümsəyib cavab verdi:

— “Nümunələr fərqli ola bilər, amma öyrətdiyim həqiqət eynidir.”

Vəhy haqqında da əsas məntiq buna bənzəyir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Vəhyin müəyyən tarixi və mədəni kontekstdə gəlməsi onun insan məhsulu olduğunu göstərmir. İnsanlara yönələn hər mesaj onların dili və şəraiti daxilində gəlir. Əsas məsələ vəhyin həmin dövrü aşan ümumi həqiqətlər təqdim edib-etməməsidir.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Kontekst içində olmaq, kontekstin məhsulu olmaq demək deyil.”

“İnsanlara yönələn mesaj onların dilində gəlir.”

“Tarixi bağlılıq avtomatik insan mənşəyi demək deyil.”

“Vəhy dövrə müraciət edə bilər, amma dövrü aşa da bilər.”

"Əsas məsələ mesajın universallığıdır."

10) QISA YEKUN

Vəhyin tarixi şərtlənməsi arqumenti müqəddəs kitabların müəyyən mədəni və tarixi kontekstdə ortaya çıxmasını vurğulayır. Lakin bu vəziyyət onların avtomatik olaraq insan məhsulu olduğunu göstərmir. Çünki insanlara yönələn hər mesaj müəyyən dil və şərait daxilində gəlir. Əsas məsələ həmin vəhyin yalnız öz dövrünün problemi olaraq qalıb-qalmaması yox, zaman və mədəniyyətləri aşan həqiqətlər təqdim edib-etməməsidir. Teistik baxışa görə isə vəhy tarix daxilində gəlir, amma yalnız tarixə həbs olunmur.

İRAD VƏ CAVAB - 7

1) İRADIN ÖZÜ

Dinlərin Lokal Xarakteri

Bəzi skeptik və maarifçi filosoflar iddia edirlər ki, əgər din və vəhy həqiqətən Allahdan gəlsəydi, tam universal və bütün insanlıq üçün eyni dərəcədə açıq görünməli idi. Halbuki dinlər çox vaxt müəyyən bölgələrdə, müəyyən xalqlarda və xüsusi mədəni mühitlərdə ortaya çıxmışdır.

Bu səbəbdən bəzi insanlar düşünürlər ki, dinlərin lokal xarakter daşıması onların ilahi yox, insan cəmiyyətlərinin məhsulu olduğunu göstərir.

Bu yanaşmanı müdafiə edənlərdən biri Voltaire olmuşdur. O, dinlərin coğrafi və mədəni fərqlərlə sıx bağlı görünməsini onların insan tarixinin məhsulu kimi qiymətləndirirdi.

Bu arqumentə görə, əgər vəhy həqiqətən universal olsaydı:

- yalnız müəyyən bölgədə başlamaz,
- müəyyən dilə bağlı qalmaz,
- və fərqli mədəniyyətlərə bu qədər bağlı görünməzdi.

Mənbə: Voltaire — fəlsəfi tənqidlər və esselər

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bir mesajın müəyyən bölgədə başlaması onun universal ola bilməyəcəyini göstərmir. Demək olar bütün böyük ideyalar və elmi kəşflər əvvəlcə lokal şəkildə ortaya çıxmış, sonra dünyaya yayılmışdır. Əsas məsələ başlanğıc nöqtəsinin lokal olması yox, mesajın zaman və məkan sərhədlərini aşacaq gücə sahib olub-olmamasıdır.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu irad məntiqli görünə bilər. Həqiqətən də böyük dinlər müəyyən coğrafiyalarda ortaya çıxmışdır:

- İslam Ərəbistanda,
- Xristianlıq Fələstin bölgəsində,
- Yəhudilik qədim İsrail cəmiyyətində formalaşmışdır.

Bu səbəbdən bəzi insanlar belə düşünür:

— "Əgər mesaj həqiqətən bütün insanlıq üçün idisə, niyə müəyyən bölgədə başladı?"

Lakin burada mühüm məntiqi fərq var:

bir ideyanın müəyyən nöqtədən başlaması ilə onun yalnız həmin bölgəyə aid olması eyni şey deyil.

Məsələn:

- riyaziyyatın müəyyən hissələri qədim Yunanıstanda inkişaf etdi,
- kağız Çində ortaya çıxdı,
- bir çox elmi nəzəriyyə Avropada formalaşdı.

Amma heç kim bunların yalnız həmin xalqlara aid olduğunu düşünmür.

Universal ideyalar çox vaxt lokal başlanğıcla ortaya çıxır.

Əslində insan dünyasında bunun əksi mümkün də deyil. Hər mesaj:

- müəyyən zaman,
- müəyyən dil,
- müəyyən insanlar vasitəsilə başlayır.

Əgər Allah insanlara vəhy göndərirsə, bu vəhyin də tarix daxilində müəyyən nöqtədən başlaması təbii görünür.

Burada əsas sual budur:

Mesaj lokal olaraq başlayıb, yoxsa lokal olaraq qalıb?

Məsələn, Quran ilk olaraq ərəb dilində nazil olmuşdur. Amma onun:

- əxlaq,
- ədalət,
- insan məsuliyyəti,
- tövhid,
- və mənəviyyat haqqındakı prinsipləri yalnız ərəb cəmiyyətinə aid qalmamışdır.

Bu mesaj əsrlərlə:

- fərqli qitələrə,
- fərqli dillərə,
- fərqli mədəniyyətlərə yayılmışdır.

Əgər Quran yalnız VII əsr ərəb cəmiyyətinin lokal məhsulu olsaydı, onun:

- Afrika,
- Asiya,
- Avropa kimi tam fərqli mədəniyyətlərdə bu qədər təsir yaratması ayrıca izah tələb edərdi.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Skeptik yanaşma bəzən “universal” anlayışını yanlış formada təsəvvür edir:

Sanki universal mesaj heç bir dilə, tarixə və mədəniyyətə toxunmamalıdır.

Halbuki insanlarla ünsiyyət həmişə konkret dillər və konkret cəmiyyətlər vasitəsilə qurulur.

Məsələn, bir müəllim bütün dünyaya aid riyaziyyat dərsini müəyyən sinifdə başlayır. Bu vəziyyət riyaziyyatın yalnız həmin sinfə aid olduğunu göstərmir.

Vəhyin tarixdə müəyyən nöqtədən başlaması da buna bənzər şəkildə başa

düşülə bilər.

Digər tərəfdən, İslamın özündə belə vəhyin tədrici və mərhələli yayıldığı bildirilir. Quran insanlara:

- düşünməyi,
- öyrənməyi,
- və mesajı başqalarına çatdırmağı tapşırır.

Yəni vəhyin əvvəlcə lokal şəkildə gəlməsi, sonra isə universallaşması İslamın öz modeli ilə uyğun gəlir.

Burada başqa fəlsəfi paradoks da yaranır. Əgər biri:

— "Universal mesaj lokal başlamamalıdır"

deyirsə, o zaman tarixdə heç bir universal ideyanın mümkün olmaması lazım gəlir.

Çünki bütün insan ideyaları müəyyən başlanğıc nöqtəsinə malikdir.

Əsas məsələ isə budur:

həmin mesaj:

- yalnız öz dövrünəmi xidmət edir,

yoxsa

- insan təbiətinə dair daha ümumi həqiqətlərmi təqdim edir?

Teistik baxış ikinci ehtimalı müdafiə edir:

Vəhy tarix daxilində başlayır, amma məqsədi tarixdən daha geniş olur.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Dinlərin müəyyən bölgələrdə başlaması onların ilahi olmadığını göstərmir. Çünki bütün mesajlar və ideyalar müəyyən tarix və məkan daxilində başlayır. Əsas məsələ həmin mesajın yalnız lokal olaraq qalıb-qalmaması və insanlıq üçün ümumi prinsiplər təqdim edib-etməməsidir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllim düşünək. O, dərsi müəyyən sinifdə başlayır. Amma həmin məlumat sonradan minlərlə insana yayıla bilər.

Başqa nümunə düşünək. Bir texnologiya müəyyən ölkədə icad edilir, amma sonra bütün dünyada istifadə olunur. Onun lokal başlanğıcı universal istifadəsinə mane olmur.

Dinlərin yayılması da buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına soruşur:

— "Ata, niyə din müəyyən yerdə başlayıb?"

Atası cavab verir:

— "Çünki hər mesaj bir yerdən başlayır oğlum."

Sonra əlavə edir:

— "Vacib olan onun sonradan başqa insanlara da faydalı olub-olmamasıdır."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir kənddə müdrik bir müəllim yaşayırdı. O, əvvəlcə yalnız öz kəndində

dərs keçirdi. İnsanlar onun sözlərindən fayda gördükcə xəbəri başqa şəhərlərə yaydılar.

Bir nəfər dedi:

— "Əgər bu hikmət həqiqətdirsə, niyə əvvəlcə yalnız bir kənddə ortaya çıxıb?"

Yaşlı bir alim cavab verdi:

— "Çünki hər böyük iş bir nöqtədən başlayır. Vacib olan onun neçə insana işıq saçdığıdır."

Dinlərin yayılması haqqında da əsas məntiq buna bənzəyir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Bir mesajın müəyyən bölgədə başlaması onun yalnız lokal olduğunu göstərmir. Tarixdə bütün böyük ideyalar müəyyən nöqtədən başlayıb sonra yayılmışdır. Əsas məsələ mesajın insanlıq üçün ümumi həqiqətlər təqdim edib-etməməsidir. Quranın və digər böyük dinlərin əsrlərlə fərqli mədəniyyətlərdə təsir yaratması onların sırf lokal fenomen olmadığını göstərir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Lokal başlanğıc, lokal həqiqət demək deyil."
"Bütün böyük ideyalar müəyyən nöqtədən başlayır."
"Universal mesaj tarix daxilində yayılır."
"Dil və məkan vasitədir, məqsəd deyil."
"Əsas məsələ mesajın universallığıdır."

10) QISA YEKUN

Dinlərin lokal xarakteri arqumenti onların müəyyən bölgələrdə və müəyyən mədəniyyətlərdə ortaya çıxmasını vurğulayır. Lakin bir mesajın lokal şəkildə başlaması onun yalnız lokal olduğu mənasına gəlmir. Tarixdə bütün böyük ideyalar və sistemlər müəyyən zaman və məkan daxilində ortaya çıxmışdır. Əsas məsələ həmin mesajın insanlıq üçün ümumi prinsiplər təqdim edib-etməməsidir. Teistik baxışa görə isə vəhy tarix daxilində başlayır, amma məqsədi müəyyən xalqı deyil, bütün insanlığı istiqamətləndirməkdir.

İRAD VƏ CAVAB - 8

1) İRADIN ÖZÜ

Din və Hakimiyyət Əlaqəsi

Bəzi tarixçilər və skeptik düşünürlər iddia edirlər ki, dinlər tarix boyunca yalnız mənəvi sistem kimi deyil, eyni zamanda siyasi hakimiyyətin legitimləşdirilməsi vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur.

Onlara görə, hökmdarlar və dövlətlər dini istifadə edərək:

- itaəti gücləndirmiş,
- hakimiyyətlərini müqəddəsləşdirmiş,
- və cəmiyyət üzərində nəzarəti artırmışlar.

Bu yanaşmanın məşhur nümayəndələrindən biri Edward Gibbon olmuşdur. O, "The History of the Decline and Fall of the Roman Empire"

əsərində dinin imperiyalar və siyasi hakimiyyətlə münasibətini geniş şəkildə müzakirə etmişdir.

Bu arqumentə görə, dinlərin hakimiyyətlə sıx əlaqəsi onların ilahi yox, daha çox ictimai və siyasi funksiyaya sahib insan sistemi olduğunu göstərə bilər.

Mənbə: Edward Gibbon — *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Dinin bəzən hakimiyyət tərəfindən istifadə olunması onun avtomatik olaraq yanlış və ya insan məhsulu olduğunu göstərmir. Çünki bir ideyanın sui-istifadəyə açıq olması onun həqiqət dəyərini yox etmir. Əsas məsələ dinin necə istifadə edilməsi yox, öz mahiyyətində nə öyrətməsidir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu irad güclü görünə bilər. Həqiqətən də tarix boyunca:

- krallar,
- imperiyalar,
- və siyasi sistemlər dindən istifadə etmişlər.

Bəzən hökmdarlar:

- özlərini "Tanrının seçilmiş nümayəndəsi" elan etmiş,
- dini liderlərlə ittifaq qurmuş,
- və dini ictimai nəzarət vasitəsinə çevirmişlər.

Bu səbəbdən bəzi insanlar belə düşünür:

— "Əgər din hakimiyyətə xidmət edibsə, deməli insan məhsuludur."

Lakin burada çox mühüm məntiqi fərq var:

Bir şeyin sui-istifadə olunması ilə onun mahiyyətcə yanlış olması eyni şey deyil.

Məsələn:

- elm nüvə enerjisini yarada bilər, amma eyni enerji silah kimi də istifadə oluna bilər.
- qanun ədaləti qoruya bilər, amma zalım hakim də qanundan sui-istifadə edə bilər.

Heç kim bu səbəbdən:

— "Deməli elm tamamilə yalandır"

və ya

— "qanun anlayışı mənasızdır"

nəticəsinə gəlmir.

Din haqqında da eyni prinsip tətbiq edilə bilər.

Əslində tarixdə din yalnız hakimiyyəti dəstəkləməmiş, bəzən hakimiyyətə qarşı da dayanmışdır.

Məsələn:

- bir çox peyğəmbər dövrünün zalım güclərinə qarşı çıxmış,
- Musa Firona qarşı dayanmış,
- İbrahim bütpərəst hakimiyyətlə mübarizə aparmış,

- Muhəmməd peyğəmbər Məkkənin güclü qəbilə sisteminə qarşı çıxmışdır.

Əgər din sadəcə hakimiyyət aləti olsaydı, tarixdə bu qədər güclü siyasi qarşıdurma yaşanması daha çətin izah olunardı.

Burada başqa mühüm məqam da var. Skeptik yanaşma bəzən dinin hakimiyyətlə əlaqəsini yalnız "idarə vasitəsi" kimi təqdim edir. Halbuki insanlar tarix boyunca:

- milliyyətçilik,
- ideologiyalar,
- fəlsəfə,
- hətta ateist sistemlər vasitəsilə də hakimiyyət qurmuşlar.

Məsələn:

- kommunizm,
- faşizm,
- totalitar ideologiyalar da siyasi legitimlik yaratmaq üçün istifadə edilmişdir.

Amma heç kim sırf siyasi istifadəyə görə:
— "deməli bütün ideologiyalar yalandır"
nəticəsinə getmir.
Burada əsas məsələ budur:
bir sistemin sui-istifadəsi mümkündürmü?
Bəli.
Bu, onun mahiyyətcə yanlış olduğunu göstərirmi?
Xeyr.

Digər tərəfdən, dinlərin hakimiyyətlə əlaqəsi hər zaman yalnız itaət üzərində qurulmamışdır. Din:

- zəifləri qorumaq,
- zalımlığı məhdudlaşdırmaq,
- hökmdarı əxlaqi məsuliyyət altına salmaq funksiyası da daşımışdır.

Məsələn, İslam tarixində belə:

- hökmdarların tənqid edilməsi,
- ədalət vurğusu,
- və "Allah qarşısında cavabdehlik" anlayışı hakimiyyətin tam sərhədsiz olmamasına səbəb olmuşdur.

Əgər din yalnız siyasi alət olsaydı, hakimiyyətləri məhdudlaşdıran bu qədər əxlaqi prinsipin mövcudluğu ayrıca izah tələb edərdi.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Skeptik arqument çox vaxt belə işləyir:

— "Çünki insanlar dini siyasi məqsədlə istifadə edib, deməli din insan məhsuludur."

Halbuki bu məntiq digər sahələrə tətbiq edilsəydi absurd nəticələr çıxardı.

Məsələn:

— “Bəzi insanlar sevgidən manipulyasiya üçün istifadə edir, deməli sevgi saxtadır.”

Bu nəticə məntiqli görünmür.

İstifadə forması ilə mahiyyət eyni şey deyil.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

din ilahi rəhbərlik kimi gəlmişdir, amma insanlar onu bəzən:

- düzgün, bəzən isə
- siyasi və şəxsi maraqlarla istifadə etmişlər.

Bu isə insan faktorunu göstərir, vəhyin avtomatik olaraq yanlış olduğunu yox.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Dinlərin hakimiyyət tərəfindən istifadə olunması onların ilahi olmadığını göstərmir. Çünki bir ideyanın sui-istifadəyə açıq olması onun həqiqət dəyərini avtomatik yox etmir. Əsas məsələ dinin siyasi istifadəsi yox, onun öz mahiyyətində nə öyrətdiyi və insanı hansı istiqamətə çağırdığıdır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir həkim düşünək. Bəzi insanlar dərmandan yanlış istifadə edə bilər. Amma bu vəziyyət tibbin saxta olduğunu göstərmir.

Başqa nümunə düşünək. Bir qanun sistemi bəzən zalım hakim tərəfindən sui-istifadə edilə bilər. Amma bu, ədalət anlayışının yanlış olduğunu göstərmir.

Din və hakimiyyət münasibəti də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına soruşur:

— “Ata, niyə bəzi insanlar dini pis məqsədlə istifadə edir?”

Atası cavab verir:

— “Çünki insanlar yaxşı şeylərdən də yanlış istifadə edə bilirlər.”

Sonra əlavə edir:

— “Amma bir şeyin pis istifadə olunması onun özü pisdir demək deyil.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir şəhərdə çox faydalı bir kitab vardı. İnsanların bəzisi ondan ədalət üçün istifadə edir, bəzisi isə öz maraqları üçün istifadə etməyə çalışırdı.

Bir nəfər dedi:

— “Deməli kitabın özü pisdir.”

Şəhərin müdriki cavab verdi:

— “Xeyr. Kitabın necə istifadə olunması insanın niyyətini göstərir, kitabın həqiqətini yox.”

Din haqqında da əsas məntiq buna bənzəyir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Dinin hakimiyyət tərəfindən istifadə olunması onun avtomatik olaraq insan məhsulu olduğunu göstərmir. Tarixdə elm, ideologiya və hüquq da

siyasi məqsədlərlə istifadə olunub. Əsas məsələ bir şeyin sui-istifadəsi yox, onun mahiyyətində nə öyrətməsidir. Üstəlik peyğəmbərlərin bir çoxu məhz mövcud hakimiyyətlərə qarşı çıxmışdır."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Sui-istifadə, mahiyyətin yanlışlığı demək deyil."
"Din bəzən hakimiyyətə qarşı da dayanmışdır."
"İstifadə forması ilə həqiqət eyni deyil."
"Bütün güclü ideyalar siyasi istifadə oluna bilər."
"Əsas məsələ dinin nə öyrətdiyidir."

10) QISA YEKUN

Din və hakimiyyət əlaqəsi arqumenti dinlərin siyasi legitimlik üçün istifadə olunduğunu vurğulayır. Tarixdə bu vəziyyət həqiqətən də mövcud olmuşdur. Lakin bir ideyanın siyasi və ya şəxsi məqsədlərlə istifadə olunması onun avtomatik olaraq yanlış və insan məhsulu olduğunu göstərmir. Tarixdə din həm hakimiyyət tərəfindən istifadə edilmiş, həm də hakimiyyətə qarşı əxlaqi müqavimət mənbəyi olmuşdur. Buna görə əsas məsələ dinin necə istifadə edilməsi deyil, onun öz mahiyyətində hansı həqiqət və prinsipləri təqdim etməsidir.

İRAD VƏ CAVAB - 9

1) İRADIN ÖZÜ

Ritual və Formalizmin Tənqidi

Bəzi filosoflar və din tənqidçiləri iddia edirlər ki, dinlər zamanla öz mənəvi və əxlaqi məqsədindən uzaqlaşaraq formal ritual sisteminə çevrilmişdir. Onlara görə, insanlar:

- ibadətin ruhundan çox formasına,
- əxlaqdan çox zahiri qaydalara,
- daxili dəyişiklikdən çox mərasimlərə diqqət yetirirlər.

Bu yanaşmanın məşhur nümayəndələrindən biri Jean-Jacques Rousseau olmuşdur. O, xüsusilə "The Social Contract" əsərinin dinlə bağlı hissələrində dini institutların bəzən mənəviyyətdən uzaqlaşıb formalizmə çevrildiyini tənqid etmişdir.

Bu arqumentə görə, dinlərdə forma və ritualın ön plana çıxması onların ilahi həqiqətdən çox ictimai və mədəni sistemə çevrildiyini göstərə bilər.

Mənbə: Jean-Jacques Rousseau — *The Social Contract* (din bölməsi)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bəzi insanların dini formalizmə çevirməsi dinin özünün yanlış olduğunu göstərmir. Çünki ritual dinin məqsədi yox, vasitəsi ola bilər. Əsl problem ibadətin mövcudluğu deyil, onun ruhsuz və düşüncəsiz şəkildə icra edilməsidir. Dinlərin özündə də çox vaxt formalizm tənqid olunur.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu irad çox təsirli görünə bilər. Həqiqətən də tarixdə və günümüzdə bəzi insanlar:

- ibadətin mahiyyətini unutmuş,
- dini sadəcə zahiri hərəkətlərə çevirmiş,
- və mənəvi dəyişiklik olmadan ritual təkrarına yönəlmişdir.

Bu səbəbdən bəzi filosoflar düşünürdülər ki, dinlər zamanla ruhunu itirib formaya çevrilir.

Lakin burada mühüm fərq var:

bir şeyin yanlış tətbiqi ilə onun əsl məqsədi eyni deyil.

Məsələn, təhsil sistemi düşünək. Bəzi şagirdlər:

- dərsin mahiyyətini anlamadan sadəcə əzbərçilik edə bilər,
- imtahan üçün mexaniki şəkildə oxuya bilər.

Amma bu vəziyyət təhsilin özünün mənasız olduğunu göstərmir. Problem təhsildə yox, onun səthi tətbiqində olur.

Din və ritual münasibəti də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

Əslində dinlərin özündə də formalizm tənqid edilmişdir.

Məsələn:

- Quranda riyakarlıq və ruhsuz ibadət tənqid olunur,
- peyğəmbərlər insanların yalnız zahiri forma ilə kifayətlənməsini qınayırlar,
- əxlaq və niyyətin əhəmiyyəti vurğulanır.

Bu çox mühüm məqamdır:

Əgər din sırf formalizm qurmaq üçün olsaydı, onun öz mətnlərində formalizmə qarşı bu qədər tənqid olmazdı.

Quranın özündə belə:

- səlatın insanı pislikdən çəkindirməsi,
- ibadətin təqvaya yönəltməsi,
- niyyətin əsas olması vurğulanır.

Yəni ritual məqsəd yox, daxili dönüş üçün vasitə kimi təqdim olunur.

Burada başqa mühüm məsələ də var. İnsan yalnız abstrakt düşüncə ilə yaşamır. İnsan:

- simvollara,
- təkrara,
- ritmə,
- və praktik davranışlara ehtiyac duyur.

Məsələn:

- ailə münasibətlərində müəyyən mərasimlər,
- dövlətlərdə rəsmi simvollar,
- məktəblərdə xüsusi qaydalar mövcuddur.

Çünki insan həyatında görünən hərəkətlər daxili hissləri gücləndirə bilir.

Dinlərdəki ritual da buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

Məsələn, gündəlik səlat:

- insanın Allaha bağlılığını davamlı xatırladır,
- oruc nəfsə nəzarəti öyrədir,
- zəkat paylaşma hissini gücləndirir.

Əgər bu ibadətlər yalnız formal hərəkətə çevrilirsə, problem ibadətin özündə deyil, insanın onu ruhsuzlaşdırmasındadır.

Burada başqa fəlsəfi paradoks da yaranır. Ritual tənqidçiləri bəzən "tam daxili və formasız mənəviyyat" modeli təklif edirlər. Amma praktik olaraq insan cəmiyyətlərində tam formasız həyat mümkün olmur.

Məsələn:

- sevgi hissi daxili ola bilər, amma insanlar bunu:
- sözlə,
- hədiyyə ilə,
- davranışla ifadə edirlər.

Yəni daxili məna çox vaxt xarici forma ilə birlikdə yaşayır.

Din də insan təbiətinə uyğun olaraq:

- həm daxili mənanı,
- həm xarici davranışı birlikdə formalaşdırmağa çalışır.

Əsl problem ritualın mövcudluğu deyil; ritualın məqsəddən ayrılmasıdır.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

Ritual insanın mənəviyyatını gücləndirmək üçün vasitədir. Forma məzmunu daşımaq üçündür. İnsan formaya ilişəndə problem yaranır, amma bu vəziyyət vəhyin özünü yox, insan zəifliyini göstərir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Dinlərdə formalizmin yaranması dinin mahiyyətcə yanlış olduğunu göstərmir. Çünki ritual bir çox dini ənənədə daxili mənəviyyatı gücləndirmək üçün vasitə kimi təqdim olunur. Problemin mənbəyi ritualın özü yox, onun ruhsuz və məqsədsiz şəkildə tətbiq edilməsidir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan düşünək. O, dostuna hər gün "səni sevirəm" deyir, amma davranışlarında bunu göstərmir. Problem sözün özündə deyil, səmimiyyətin olmamasındadır.

Başqa nümunə düşünək. Bir şagird dərsi yalnız əzbərləyib imtahan verir, amma mövzunu anlamır. Bu vəziyyət təhsilin mənasız olduğunu yox, yanlış tətbiq edildiyini göstərir.

Din və ritual münasibəti də buna bənzərdir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına soruşur:

— "Ata, niyə insanlar ibadət edir?"

Atası cavab verir:

— "Çünki ibadət insanın Allahı xatırlamasına kömək edir."

Sonra əlavə edir:

— "Amma insan yalnız hərəkəti edib qəlbini unutsa, ibadətin ruhu zəifləyər."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir şəhərdə insanlar hər gün bağlarını sulayırdılar. Zamanla bəziləri

yalnız vedrə daşımağa diqqət etməyə başladı, amma ağacları unutdular.

Bir bağban dedi:

— "Vedrə məqsəd deyil. Məqsəd ağacın yaşamasıdır."

İbadət haqqında da əsas məntiq buna bənzəyir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Bəzi insanların dini formalizmə çevirməsi dinin yanlış olduğunu göstərmir. Dinlərin özündə də ruhsuz ibadət tənqid olunur. Ritual məqsəd yox, insanın mənəviyyatını və Allahla əlaqəsini gücləndirmək üçün vasitədir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Forma məqsəd deyil, vasitədir."

"Ruhsuz ritual problemdir, ritualın özü yox."

"Dinlərin özündə də formalizm tənqid olunur."

"İnsan daxili hisslərini çox vaxt davranışla yaşayır."

"İbadətin məqsədi qəlbi dəyişdirməkdir."

10) QISA YEKUN

Ritual və formalizmin tənqidi dinlərin bəzən zahiri forma üzərində həddindən artıq dayanmasını vurğulayır. Tarixdə və günümüzdə belə hallar həqiqətən mövcud olmuşdur. Lakin bu vəziyyət dinin özünün yanlış olduğunu göstərmir. Çünki bir çox dini ənənədə ritual daxili mənəviyyatı gücləndirmək üçün vasitə kimi təqdim olunur və ruhsuz formalizm elə dinin öz mətnlərində də tənqid edilir. Buna görə problem ibadətin mövcudluğu deyil, onun məqsədindən ayrılıb mexaniki formaya çevrilməsidir.

İRAD VƏ CAVAB - 10

1) İRADIN ÖZÜ

Universal Əxlaq Arqumenti

Bəzi deist və rasionalist filosoflar iddia edirlər ki, əxlaqın mənbəyi din deyil. Onlara görə, insanlar:

- yaxşı və pis anlayışını,
- ədalət hissini,
- vicdanı

dinlərdən əvvəl də müəyyən qədər bilirdilər. Buna görə əxlaqın mövcudluğu üçün xüsusi vəhyə və dini sistemə ehtiyac olmadığı düşünülür.

Bu yanaşmanın tanınmış nümayəndələrindən biri Matthew Tindal olmuşdur. O, "Christianity as Old as the Creation" əsərində "təbii din" və universal əxlaq anlayışını müdafiə etmiş, əsas əxlaqi həqiqətlərin insan ağlı ilə dərk edilə biləcəyini iddia etmişdir.

Bu arqumentə görə, əxlaq dinlərdən asılı deyilsə, onda dinlərin "insana əxlaq öyrətmək üçün ilahi şəkildə göndərildiyi" iddiası zəifləyir.

Mənbə: Matthew Tindal — *Christianity as Old as the Creation*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

İnsanların müəyyən əxlaqi həqiqətləri din olmadan da hiss edə bilməsi vəhyin lazımsız olduğunu göstərmir. Teistik baxışa görə, vicdan və əxlaq hissi də Allahın insan fitrətinə yerləşdirdiyi xüsusiyyət ola bilər. Vəhy isə bu əxlaqi hissi daha aydınlaşdıran və istiqamətləndirən rəhbərlik funksiyası daşıyır.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument məntiqli görünə bilər. Həqiqətən də insanlar:

- mərhəmətin yaxşı,
- xəyanətin pis,
- ədalətin dəyərli

olduğunu çox vaxt din bilmədən də müəyyən qədər anlayırlar.

Bu səbəbdən bəzi filosoflar belə düşünmüşdülər:

— "Əgər insan ağlı və vicdanı əxlaqı anlaya bilirsə, dinə nə ehtiyac var?"

Lakin burada mühüm fəlsəfi fərq var:

Əxlaqı müəyyən qədər hiss etmək ilə əxlaqın son əsasını izah etmək eyni şey deyil.

Məsələn, insanlar gözəlliyi hiss edə bilirlər. Amma "gözəllik nədir?" sualına fəlsəfi cavab vermək daha çətin məsələdir.

Əxlaqda da oxşar vəziyyət mövcuddur.

İnsan vicdanı müəyyən yaxşı-pis hissi verə bilər. Amma daha dərin suallar ortaya çıxır:

- Əxlaqın son əsası nədir?
- Niyə yaxşı olmaq məcburidir?
- Əgər cəmiyyət dəyişərsə, əxlaq da dəyişməlidirmi?
- İnsan mənfəəti ilə əxlaq toqquşanda hansı əsas üstün gəlir?

Tarix göstərir ki, insanlar bu mövzularda tam ortaq nəticəyə gəlməyiblər.

Məsələn:

- bəzi cəmiyyətlər köləliyi normal saymış,
- bəziləri müharibəni müqəddəs hesab etmiş,
- bəziləri insan qurbanını qəbul etmişdir.

Əgər insan vicdanı hər şeyi tam və qüsursuz həll etsəydi, bu qədər ciddi əxlaqi fərqlər yaranmazdı.

Burada başqa mühüm məqam da var. Teistik baxış universal əxlaq hissini inkar etmir. Əksinə, bir çox teist düşüncə deyir ki:

İnsanın vicdanı və fitrəti Allahın yaratdığı daxili istiqamət hissidir.

Yəni:

- insanın ədalət hissi,
- mərhəmət meyli,
- vicdan əzabı

Allahın insana verdiyi xüsusiyyət ola bilər.

Bu baxımdan universal əxlaq dinə qarşı yox, əksinə teistik baxış üçün də uyğun görünə bilər.

Digər tərəfdən, vəhyin funksiyası yalnız “ilk dəfə əxlaq yaratmaq” deyil.

Vəhy:

- əxlaqı sistemləşdirə,
- insan nəfsinin təsirini düzəldə,
- vicdanın qarışdığı yerlərdə istiqamət verə bilər.

Məsələn, insanlar ümumiyyətlə ədalətin yaxşı olduğunu qəbul edə bilər. Amma:

- ədalət necə tətbiq olunmalıdır?
- hansı halda bağışlama üstün sayılır?
- insan yalnız öz qrupuna qarşımı yaxşı olmalıdır?

kimi mövzularda fərqli nəticələr ortaya çıxır.

Vəhy burada daha geniş əxlaqi çərçivə təqdim edə bilər.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Universal əxlaq arqumenti çox vaxt belə fərz edir:

— “Əgər əxlaq din olmadan da hiss edilirsə, din artıq lazımsızdır.”

Halbuki bir şeyin müəyyən hissəsinin təbii bilinməsi onun daha dərin izah və rəhbərliyə ehtiyacını aradan qaldırmır.

Məsələn:

İnsan təbii olaraq aclıq hiss edir. Amma sağlam qidalanma haqqında əlavə bilik yenə lazımdır.

Vicdan da müəyyən istiqamət verə bilər, amma vəhy onu:

- qoruyan,
- təmizləyən,
- və tamamlayan

rol oynaya bilər.

Digər tərəfdən, əgər əxlaq tamamilə yalnız insan düşüncəsinin məhsuludursa, onda obyektiv əxlaqın əsası çətinləşir.

Məsələn:

— “Niyə zülm həqiqətən pisdir?”

Əgər yalnız insan fikrinə əsaslanırsa, onda başqa biri əksini düşünəndə hansı obyektiv ölçü qalır?

Teistik baxış burada daha güclü əsas təqdim etməyə çalışır:

Əxlaq yalnız sosial razılaşma deyil; Allahın yaratdığı obyektiv mənəvi nizamın əksidir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

İnsanların müəyyən əxlaqi həqiqətləri din olmadan da hiss etməsi vəhyin lazımsız olduğunu göstərmir. Çünki vicdan və əxlaq hissi teistik baxışa görə Allahın insan fitrətinə yerləşdirdiyi xüsusiyyət ola bilər. Vəhy isə bu əxlaqi hissi daha aydınlaşdıran, qoruyan və istiqamətləndirən rəhbərlik funksiyası daşıyır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan təbii olaraq susuzluğu hiss edir. Amma hansı suyun təmiz və sağlam olduğunu öyrənmək üçün əlavə məlumat lazım ola bilər.

Başqa nümunə düşünək. İnsan istiqaməti təxmin edə bilər, amma xəritə onun yolunu daha aydın göstərər.

Vicdan və vəhy münasibəti də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına soruşur:

— "Ata, insanlar yaxşılığın yaxşı olduğunu din olmadan da anlaya bilər?"

Atası cavab verir:

— "Bəli oğlum, Allah insanın qəlbinə vicdan hissi qoyub."

Sonra əlavə edir:

— "Amma insanlar bəzən çaşırlar. Ona görə Allah peyğəmbərlər də göndərmiş ola bilər."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir kənddə insanların çoxu hansı yolun təhlükəli olduğunu təxmin edə bilirdi. Amma bəzən sis düşəndə yollar qarışırdı.

Bir gün kəndə təcrübəli bələdçi gəldi və insanlara daha aydın istiqamət göstərdi.

Bir nəfər dedi:

— "Onsuz da biz yolu müəyyən qədər bilirdik."

Bələdçi gülümsəyib cavab verdi:

— "Bəli. Mən sizə tamamilə yeni göz vermədim. Sadəcə yolu daha aydın göstərdim."

Vəhy və vicdan münasibəti də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"İnsanların müəyyən əxlaqi həqiqətləri vicdan vasitəsilə hiss edə bilməsi vəhyin lazımsız olduğunu göstərmir. Teistik baxışa görə vicdan da Allahın insana verdiyi xüsusiyyətdir. Vəhy isə əxlaqı daha aydınlaşdıran və obyektiv əsaslandıran rəhbərlik funksiyası daşıyır."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Vicdan və vəhy bir-birinə zidd olmaq məcburiyyətində deyil."

"Əxlaqı hiss etmək başqa, əsaslandırmaq başqadır."

"Universal vicdan teizmə qarşı arqument olmaq məcburiyyətində deyil."

"Vəhy vicdanı istiqamətləndirə bilər."

"Obyektiv əxlaq obyektiv əsas tələb edir."

10) QISA YEKUN

Universal əxlaq arqumenti insanların müəyyən əxlaqi həqiqətləri din olmadan da anlaya bildiyini vurğulayır. Bu müşahidənin müəyyən həqiqət payı vardır. Lakin bu vəziyyət vəhyin lazımsız olduğunu göstərmir. Teistik baxışa görə vicdan və əxlaq hissi də Allahın insan fitrətinə yerləşdirdiyi xüsusiyyət ola bilər. Vəhy isə insanın əxlaqi istiqamətini daha aydınlaşdıran, qoruyan və obyektiv əsaslandıran rəhbərlik funksiyası daşıyır.

İRAD VƏ CAVAB - 11

1) İRADIN ÖZÜ

Dinlərin Tarixi Təkamülü

Bəzi tarixçilər və skeptik düşünürlər iddia edirlər ki, dinlər tarix boyunca daim dəyişmiş və inkişaf etmişdir. Onlara görə:

- ibadət formaları dəyişmiş,
- dini şərhlər yenilənmiş,
- hüquqi sistemlər fərqlənmiş,
- və müxtəlif məzhəblər ortaya çıxmışdır.

Bu səbəbdən onlar düşünürlər ki, əgər din həqiqətən ilahi və dəyişməz həqiqət olsaydı, tarix boyunca bu qədər dəyişiklik və təkamül yaşamazdı.

Bu yanaşmanı tarixçi Edward Gibbon kimi bəzi düşünürlər də tarixi analizlərində dolayısı ilə vurğulamışdır. Onların yanaşmasına görə, dinlərin tarixi inkişafı onların insan cəmiyyətləri kimi dəyişən sosial strukturlar olduğunu göstərə bilər.

Bu arqumentə görə, dinlərin zamanla dəyişməsi “ilahi sabitlik” anlayışını şübhə altına alır.

Mənbə: Edward Gibbon — tarixi analizlər

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Dinlərin tarix boyunca müəyyən dəyişikliklər yaşaması onların ilahi həqiqət daşımadığını avtomatik göstərmir. Çünki dəyişən şey hər zaman əsas prinsip yox, insan şərhləri, tətbiqlər və ictimai formalar ola bilər. Əsas məsələ dinin hansı hissəsinin dəyişdiyi və hansı əsasların sabit qaldığıdır.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu irad güclü görünə bilər. Həqiqətən də tarix boyunca dinlərdə:

- fərqli məzhəblər,
- yeni şərhlər,
- ictimai dəyişikliklər,
- və müxtəlif dini məktəblər ortaya çıxmışdır.

Bu səbəbdən bəzi insanlar belə düşünür:

— “Əgər din ilahidirsə, niyə dəyişir?”

Lakin burada çox mühüm məntiqi fərq var:

Bir şeyin özü ilə onun insanlar tərəfindən anlaşılması eyni deyil.

Məsələn, hüquq sistemini düşünək. Əsas qanun müəyyən qala bilər, amma:

- yeni vəziyyətlərə tətbiq,
- məhkəmə şərhləri,
- ictimai ehtiyaclar zamanla dəyişə bilər.

Bu vəziyyət qanunun tamamilə saxta olduğunu göstərmir.

Din məsələsində də oxşar vəziyyət mümkündür.

Teistik baxışa görə:

- əsas ilahi həqiqət sabit qala bilər, amma

- insanların onu anlama və tətbiq etmə formaları dəyişə bilər.

Məsələn:

- texnologiya dəyişir,
- cəmiyyət dəyişir,
- yeni problemlər ortaya çıxır.

Bu səbəbdən dini düşüncədə yeni izah və tətbiqlərin yaranması təbii görünə bilər.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Skeptik arqument çox vaxt "dəyişiklik" ilə "tamamilə ziddiyyət" anlayışını qarışdırır.

Halbuki hər dəyişiklik əsasın yox olması demək deyil.

Məsələn:

bir ağac toxumdan böyüyür. Görünüşü dəyişir, budaqları artır, amma yenə eyni ağac olaraq qalır.

Dinlərin tarixində də:

- müəyyən ictimai formalar,
- hüquqi detallar,
- və şərhlər dəyişə bilər,

amma əsas prinsiplər:

- Allah inancı,
- əxlaq,
- ibadət,
- mənəvi məsuliyyət kimi mövzular sabit qala bilər.

Digər tərəfdən, tarixdə dəyişən çox vaxt dinin özü yox, insanların dini yaşama forması olmuşdur.

Məsələn:

- bəzi insanlar dini siyasətə qarışdırmış,
- bəziləri sərtləşdirmiş,
- bəziləri isə həddindən artıq simvolikləşdirmişdir.

Bu isə insan faktorunu göstərir.

Əgər insanlar elmi belə müxtəlif cür tətbiq edib şərh edirlərsə, din sahəsində də fərqli yanaşmaların ortaya çıxması təəccüblü deyil.

Burada başqa mühüm fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Skeptik yanaşma sanki belə fərz edir:

— "İlahi olan hər şey tarixdən tam təsirlənməməlidir."

Halbuki insan tarix daxilində yaşayır.

Əgər ilahi mesaj insana gəlirsə, onun:

- tarixdə yaşanması,
- insanlar tərəfindən şərh edilməsi,
- və müxtəlif şəraitlərdə tətbiq olunması

qaçılmaz görünür.

Əsas sual budur:

dəyişən nədir?

Əgər:

- əsas tövhid,
- əsas əxlaq,
- və əsas mənəvi məqsəd

qorunursa, onda bütün dəyişiklikləri "ilahi həqiqətin çöküşü" kimi təqdim etmək düzgün olmaz.

Məsələn, İslam tarixində:

- müxtəlif fiqh məktəbləri yaranmış,
- fərqli ictihadlar olmuş,

amma Quranın əsas tövhid mesajı və ibadət əsasları qorunmuşdur.

Bu vəziyyət:
"din tamamilə dağıldı"
deməkdən çox,
"insanlar müxtəlif şəraitlərdə dini anlamağa çalışdı"
kimi görünür.

Burada başqa paradoks da var. Skeptiklər bəzən dinin dəyişməsini tənqid edir, amma din dəyişməsəydi də başqa cür tənqid edə bilərdilər:

— "Niyə tarixə uyğunlaşmır?"

Bu isə göstərir ki, problem bəzən dəyişiklik yox, ümumiyyətlə vəhy anlayışının əvvəlcədən rədd edilməsidir.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

İlahi həqiqət sabitdir, amma insanlar:

- onu fərqli səviyyədə anlayır,
- tarix daxilində tətbiq edir,
- və bəzən yanlış şərhlər də əlavə edirlər.

Bu isə insan tarixinin təbii nəticəsi kimi görünür.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Dinlərin tarix boyunca müəyyən dəyişikliklər yaşaması onların ilahi olmadığını avtomatik göstərmir. Çünki dəyişən çox vaxt əsas həqiqətin özü yox, insanların onu anlama, şərh etmə və tətbiq etmə formalarıdır. Əsas məsələ hansı prinsiplərin sabit qaldığını araşdırmaqdır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllim düşünək. O, illər keçdikcə dərs metodunu dəyişə bilər, amma öyrətdiyi əsas riyaziyyat həqiqətləri eyni qala bilər.

Başqa nümunə düşünək. Bir ağac böyüdükcə forması dəyişir, amma kökü və mahiyyəti eyni qalır.

Dinlərin tarixdəki inkişafı da buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına soruşur:

— "Ata, niyə insanlar dini fərqli cür yaşayırlar?"

Atası cavab verir:

— "Çünki insanlar fərqli zamanlarda və fərqli yerlərdə yaşayırlar."

Sonra əlavə edir:

— "Amma əsas yaxşılıq və Allah inancı yenə qala bilər."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir bağban illərlə eyni ağaca qulluq edirdi. Yazda budaqlar dəyişir, yarpaqlar tökülür, yeni budaqlar çıxırdı.

Bir nəfər dedi:

— "Deməli bu artıq başqa ağacdır."

Bağban gülümsəyib cavab verdi:

— "Xeyr. Görünüş dəyişə bilər, amma kök eyni qalır."

Dinlərin tarixdəki dəyişiklikləri də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Dinlərin tarixdə müəyyən dəyişikliklər yaşaması onların ilahi olmadığını göstərmir. Çünki dəyişən çox vaxt əsas həqiqət yox, insanların onu şərh və tətbiq etmə formalarıdır. Əsas tövhid və əxlaq prinsiplərinin qorunması daha mühüm məsələdir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Şərh dəyişə bilər, əsas həqiqət qala bilər."
"Dəyişiklik həmişə ziddiyyət demək deyil."
"İnsan faktoru tarixi müxtəliflik yaradır."
"Forma dəyişə bilər, mahiyyət qala bilər."
"Əsas məsələ hansı prinsiplərin sabit qaldığıdır."

10) QISA YEKUN

Dinlərin tarixi təkamülü arqumenti dinlərin zamanla dəyişdiyini vurğulayır və bunu ilahi sabitliyə qarşı arqument kimi təqdim edir. Lakin bu vəziyyət avtomatik olaraq dinlərin insan məhsulu olduğunu göstərmir. Çünki dəyişən çox vaxt əsas həqiqətin özü yox, insanların onu anlama, şərh etmə və tətbiq etmə formalarıdır. Teistik baxışa görə isə ilahi mesaj əsas prinsiplərdə sabit qala bilər, amma insan cəmiyyətləri tarix daxilində onu fərqli formalarda yaşaya bilər.

İRAD VƏ CAVAB - 12

1) İRADIN ÖZÜ

Simvolik Din Yanaşması

Bəzi filosoflar və modern dini düşüncə tərəfdarları hesab edirlər ki, müqəddəs mətnlər tam literal — yəni hər sözü birbaşa və zahiri mənada başa düşülməməlidir. Onlara görə, dini mətnlər əsasən:

- simvolik,
- metaforik,
- və mənəvi mesaj daşıyan

mətnlərdir.

Bu yanaşmanın məşhur nümayəndələrindən biri Voltaire olmuşdur. O və ona yaxın düşünən bəzi filosoflar müqəddəs mətnlərdəki bir çox ifadəni simvolik və fəlsəfi məna daşıyan dillə izah etməyə çalışmışdılar.

Bu arqumentə görə, müqəddəs mətnlərin literal şəkildə qəbul edilməsi:

- fanatizmə,

- elm ilə konfliktə,
- və yanlış dini anlayışlara

səbəb ola bilər.

Mənbə: Voltaire — fəlsəfi yanaşmalar və esselər

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Müqəddəs mətnlərdə metafora və simvolizmin olması onların ilahi olmadığını göstərmir. Əksinə, dərin həqiqətlər çox vaxt simvolik dillə də ifadə olunur. Problem hər şeyi yalnız literal və ya yalnız simvolik oxumağa çalışmaqdır. Mətnin hansı hissəsinin həqiqi, hansı hissəsinin məcazi olduğunu müəyyən etmək balans və kontekst tələb edir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu yanaşma məntiqli görünə bilər. Həqiqətən də müqəddəs mətnlərdə:

- təşbehlər,
- metaforalar,
- simvolik ifadələr mövcuddur.

Məsələn:

- "qəlbin kor olması,"
- "nur,"
- "qaranlıq,"

kimi ifadələr çox vaxt fiziki yox, mənəvi məna daşıyır.

Bu səbəbdən bəzi insanlar düşünür:

— "Deməli müqəddəs kitablar əsasən simvolikdir və literal qəbul edilməməlidir."

Lakin burada mühüm məntiqi problem ortaya çıxır:

Bir mətnin bəzi hissələrinin metaforik olması onun bütünlüklə simvolik olduğu mənasına gəlmir.

Məsələn, gündəlik həyatda insanlar:

- "ürəyim qırıldı,"
- "başım partlayır,"

deyə bilər.

Heç kim bu ifadələri tam literal anlamır. Amma bu vəziyyət həmin insanın danışdığı bütün cümlələrin simvolik olduğunu göstərmir.

Dil təbiətcə həm literal, həm də metaforik elementlər daşıyır.

Müqəddəs mətnlər də insan dilində gəldiyi üçün bu xüsusiyyəti daşıması təbiidir.

Burada əsas məsələ budur:

Mətnin hansı hissəsi hansı kontekstdə başa düşülməlidir?

Əslində İslam alimləri tarix boyunca bu məsələni müzakirə etmişlər. Yəni:

- bəzi ayələrin açıq literal məna daşıdığı,
- bəzi ayələrin isə məcazi və ya çoxqatlı məna ehtiva etdiyi

qəbul olunmuşdur.

Bu səbəbdən "simvolik məna mümkündür" fikri yeni və tamamilə dinə qarşı yanaşma deyil.

Lakin problem başqa nöqtədə başlayır:

bəzi modern yanaşmalar mətnin istənilən hissəsini istədikləri zaman sırf simvolik elan edirlər.

Bu isə ciddi subyektivlik problemi yaradır.

Məsələn:

əgər hər çətin və ya uyğun görünməyən mətn:

— "sadəcə metaforadır"

deyə izah edilərsə,

onda mətnin obyektiv mənası zəifləyər.

Belə vəziyyətdə artıq:

- hansı hissə həqiqidir?
- hansı hissə simvolikdir?
- bunu kim müəyyən edir?

kimi suallar ortaya çıxır.

Digər tərəfdən, bütün mətni yalnız literal qəbul etmək də problem yarada bilər. Çünki bu zaman:

- ədəbi üslub,
- simvolik dərinlik,
- və mənəvi ifadə

itə bilər.

Deməli balanslı yanaşma lazımdır.

Teistik baxış çox vaxt belə deyir:

müqəddəs mətn:

- həm real həqiqətlər danışır,
- həm də insanın qəlbinə təsir etmək üçün simvolik və bədii dillərdən istifadə edir.

Bu, insan ünsiyyətinin təbii xüsusiyyətidir.

Məsələn, böyük şairlər və müəllimlər də:

- bəzən açıq danışır,
- bəzən metafora istifadə edir.

Bu vəziyyət onların sözlərinin həqiqət dəyərini azaltmır.

Quranın özündə də:

- hekayə,
- xəbər,
- qanun,
- dua,
- metafora,
- xəbərdarlıq

kimi fərqli üslublar birlikdə mövcuddur.

Bu isə onun çoxqatlı və zəngin dil quruluşunu göstərir.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Bəzi skeptik yanaşmalar

sanki belə düşünür:

— “Əgər mətn metaforikdirsə, deməli obyektiv həqiqət yoxdur.”

Halbuki metafora həqiqəti çatdırma vasitəsi ola bilər.

Məsələn:

“qaranlıqdan işığa çıxmaq”

ifadəsi fiziki yox, mənəvi həqiqəti təsirli formada ifadə edir.

Bu səbəbdən simvolik dilin mövcudluğu avtomatik olaraq:

— “deməli mətn sadəcə mifdir”

nəticəsi vermir.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

müqəddəs mətn həm literal həqiqətlər, həm də metaforik ifadələr daşıya bilər. Əsas məsələ bunları:

- kontekst,
- dil,
- və ümumi məna çərçivəsində

düzgün anlamaqdır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Müqəddəs mətnlərdə metafora və simvolizmin olması onların ilahi olmadığını göstərmir. Çünki insan dili təbiətcə həm literal, həm də simvolik elementlər daşıyır. Əsas məsələ hər şeyi yalnız literal və ya yalnız metaforik qəbul etmək yox, mətnin kontekstinə uyğun balanslı yanaşmaqdır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllim düşünək. O, şagirdinə:

— “Elm işıqdır”

deyir.

Heç kim lampadan danışıldığını düşünmür. Amma verilən mesaj həqiqidir.

Başqa nümunə düşünək. Bir ana uşağına:

— “Qəlbini qırma”

deyir.

Burada fiziki qırılmadan yox, mənəvi təsirdən danışılır.

Müqəddəs mətnlərdəki metaforalar da buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına soruşur:

— “Ata, niyə müqəddəs kitabda bəzən fərqli ifadələr olur?”

Atası cavab verir:

— “Çünki insanlar bəzən dərin həqiqətləri nümunə və bənzətmə ilə daha yaxşı anlayırlar.”

Sonra əlavə edir:

— “Amma bu, hər şeyin xəyal olduğu demək deyil.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir müəllim şagirdlərinə dedi:

— “Pislik insanın qəlbini qaraldır.”
Bir şagird dedi:
— “Amma mən heç kimin qəlbinin rənginin dəyişdiyini görmədim.”
Müəllim gülümsəyib cavab verdi:
— “Çünki bəzi həqiqətlər simvolik dillə daha güclü izah olunur.”
Müqəddəs mətnlərin bir hissəsi də buna bənzər şəkildə anlaşılmalıdır.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Müqəddəs mətnlərdə metafora və simvolizmin olması onların ilahi olmadığını göstərmir. İnsan dili təbiətcə həm literal, həm də məcazi ifadələrdən ibarətdir. Problem hər şeyi yalnız literal və ya yalnız simvolik oxumağa çalışmaqdır. Əsas məsələ kontekstə uyğun balanslı anlama formasıdır.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Metafora həqiqətin düşməni deyil.”
“Simvolik dil, mənasızlıq demək deyil.”
“Hər metafora bütün mətnin simvolik olduğu mənasına gəlmir.”
“Dil həm literal, həm məcazi işləyir.”
“Əsas məsələ balanslı şərhdir.”

10) QISA YEKUN

Simvolik din yanaşması müqəddəs mətnlərin metaforik və simvolik dillə yazıldığını vurğulayır. Müqəddəs mətnlərdə həqiqətən də metafora və təşbehlər mövcuddur. Lakin bu vəziyyət onların tamamilə simvolik və ya insan məhsulu olduğunu göstərmir. İnsan dili təbiətcə həm literal, həm də məcazi elementlər daşıyır. Teistik baxışa görə isə müqəddəs mətnlər həm real həqiqətləri, həm də mənəvi dərinliyi çatdırmaq üçün müxtəlif üslublardan istifadə edir. Əsas məsələ mətnin kontekstini və məqsədini düzgün anlamaqdır.

DEİSTLƏRİN QURAN HAQQINDA İRADLARINA CAVABLAR

İRAD VƏ CAVAB - 1

1) İRADIN ÖZÜ

Tarixi Mətn Olması İddiası

Bəzi skeptik və deist düşünürlər iddia edirlər ki, müqəddəs kitablar əslində ilahi vəhy yox, tarixi mətnlərdir. Onlara görə, bu kitablar:

- müəyyən dövrdə yaşayan insanların düşüncələrini,
- ictimai problemlərini,
- dini inanclarını,
- və mədəni təcrübələrini əks etdirir.

Bu yanaşmaya görə, müqəddəs kitablar tarixdən kənar ilahi sözlər deyil; əksinə, insan cəmiyyətlərinin zaman içində formalaşdırdığı dini və mənəvi ədəbiyyatdır.

Bu mövqenin tanınmış müdafiəçilərindən biri Thomas Paine olmuşdur. O, ümumi vəhy tənqidində müqəddəs kitabların insan tarixi və mədəniyyəti daxilində yazıldığını və buna görə ilahi mənbə kimi qəbul edilə bilməyəcəyini müdafiə etmişdir.

Bu arqumentə görə, müqəddəs kitabların tarixə bağlı görünməsi onların ilahi yox, insan mənşəli mətnlər olduğunu göstərir.

Mənbə: Thomas Paine — ümumi vəhy tənqidləri

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Müqəddəs kitabın tarix daxilində nazil olması onun yalnız insan məhsulu olduğunu göstərmir. Əgər vəhy insanlara göndərilirsə, onun müəyyən tarix, dil və cəmiyyət daxilində gəlməsi təbiidir. Əsas məsələ həmin mətnin yalnız öz dövrünü əks etdirib-etdirməməsi yox, zamanları aşan həqiqət və prinsiplər təqdim edib-etməməsidir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument məntiqli görünə bilər. Həqiqətən də müqəddəs kitablar:

- müəyyən dillərdə,
- müəyyən xalqlara,
- müəyyən ictimai hadisələr içində ortaya çıxmışdır.

Məsələn:

- Quran VII əsr Ərəbistanında nazil olmuş,
- Tövrat qədim İsrail mühitində formalaşmış,
- İncil Roma-Yəhudi dünyasında yayılmışdır.

Bu səbəbdən bəzi insanlar belə düşünür:

— "Əgər bu kitablar tarixlə bu qədər bağlıdırsa, deməli sırf insan məhsuludur."

Lakin burada çox mühüm fəlsəfi fərq var:

Bir mətnin tarix daxilində gəlməsi ilə onun yalnız tarixin məhsulu olması

eyni şey deyil.

Məsələn, bir müəllim şagirdlərinə dərs keçəndə:

- onların dilində danışır,
- onların yaşadığı problemlərə toxunur,
- onların anlayacağı nümunələrdən istifadə edir.

Bu vəziyyət müəllimin sözlərinin sadəcə həmin şagirdlərin düşüncəsindən ibarət olduğunu göstərmir.

Əksinə, mesajın insanlara çatması üçün uyğun kontekst seçildiyini göstərir.

Əgər Allah insanlara vəhy göndərirsə, həmin vəhyin:

- insan dilində,
- tarix daxilində,
- və real həyat hadisələri ilə əlaqəli

olması təbii görünür.

Əslində bunun əksi daha problemli olardı.

Təsəvvür edək ki, müqəddəs kitab:

- heç bir real hadisəyə toxunmur,
- insan həyatına aid deyil,
- tam abstrakt və tarixsiz dildə danışır.

Belə mətn insanlara necə rəhbərlik edə bilərdi?

Burada başqa mühüm məqam da var. Skeptik yanaşma çox vaxt "tarixi olmaq" ilə "yalnız insan məhsulu olmaq" anlayışını qarışdırır.

Halbuki bir mətn:

- həm tarixi ola,
- həm də tarixdən daha böyük həqiqətlər daşıya bilər.

Məsələn:

Quran müəyyən hadisələrə cavab verir, amma eyni zamanda:

- insan təbiəti, (Şəms surəsi, ayə 7-8; Məaric surəsi, ayə 19-21)
- əxlaq, (Nəhl surəsi, ayə 90; Furqan surəsi, ayə 63)
- ədalət, (Nisa surəsi, ayə 135; Maidə surəsi, ayə 8)
- ölüm, (Ali-İmran surəsi, ayə 185; Mülk surəsi, ayə 2)
- məsuliyyət, (Zəlzələ surəsi, ayə 7-8; İsra surəsi, ayə 13)
- və mənəviyyat kimi universal mövzular haqqında danışır. (Rad surəsi, ayə 28; Şəms surəsi, ayə 9-10)

Bu mövzular yalnız VII əsr Ərəbistanına aid deyil.

Digər tərəfdən, müqəddəs kitabların tarixə bağlı olması onların təsir gücünü azaltmamışdır. Əksinə, həmin mətnlər:

- fərqli dillərə,
- fərqli mədəniyyətlərə,
- fərqli əsrlərə yayılmışdır.

Əgər onlar yalnız lokal və tarixi məhsul olsaydı, bu qədər geniş və davamlı təsir yaratmaları ayrıca izah tələb edərdi.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Bəzi skeptik yanaşmalar

sanki belə düşünür:

— "İlahi söz tarixdən tam kənar olmalıdır."

Halbuki insanın özü tarix daxilində yaşayır.

İnsan:

- dil ilə düşünür,
- mədəniyyət içində yaşayır,
- hadisələr vasitəsilə anlayır.

Buna görə vəhyin tarix daxilində gəlməsi teistik baxış üçün problem yox, təbii xüsusiyyətdir.

Əsas sual budur:

O mətn yalnız öz dövrünün düşüncəsini təkrarlayırmı,

yoxsa həmin dövrü aşan həqiqətlər təqdim edirmi?

Teistik baxış ikinci ehtimalı müdafiə edir.

Məsələn, Quran:

- bəzi dövrün adətlərini tənqid edir, (Təkvir surəsi, ayə 8-9; Ənam surəsi, ayə 151)
- bütpərəstliyi rədd edir, (İxlas surəsi, ayə 1-4; Ənbiya surəsi, ayə 66-67)
- sosial ədalət vurğusu edir, (Nəhl surəsi, ayə 90; Maidə surəsi, ayə 8)
- və insanın daxili məsuliyyətini ön plana çıxarır. (Zəlzələ surəsi, ayə 7-8; Qiyamə surəsi, ayə 14)

Yəni o, sadəcə dövrün aynası kimi yox, dövrə meydan oxuyan mesaj kimi də çıxış edir.

Bu isə onu yalnız "tarixi məhsul" kimi izah etməyi çətinləşdirir.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

Vəhy tarix daxilində gəlir, amma məqsədi yalnız tarixi təsvir etmək deyil; insanı daha yüksək həqiqətə yönəltməkdir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Müqəddəs kitabların tarix daxilində ortaya çıxması onların yalnız insan məhsulu olduğunu göstərmir. Çünki insanlara yönələn hər mesaj müəyyən dil və tarix daxilində gəlir. Əsas məsələ həmin mətnlərin yalnız öz dövrünü əks etdirib-etdirməməsi yox, zaman və mədəniyyətləri aşan həqiqətlər təqdim edib-etməməsidir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllim düşünək. O, müəyyən sinifdə dərs keçir və şagirdlərin gündəlik həyatından nümunələr verir. Amma öyrətdiyi həqiqətlər yalnız həmin gün üçün olmaya bilər.

Başqa nümunə düşünək. Bir kitab müəyyən dövrdə yazılır, amma əsrlərlə insanlara təsir etməyə davam edir. Onun tarixdə yazılması dəyərini azaltmır.

Müqəddəs mətnlər də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına soruşur:

— "Ata, niyə müqəddəs kitab müəyyən zamanda gəlib?"

Atası cavab verir:

— “Çünki insanlar tarix içində yaşayır oğlum.”

Sonra əlavə edir:

— “Amma yaxşı mesaj yalnız bir zamana aid olmaya bilər.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir müəllim kənddə uşaqlara dərs keçirdi. O, onların həyatından nümunələr istifadə edirdi.

Bir nəfər dedi:

— “Deməli bu dərs yalnız bu kənd üçündür.”

Müəllim cavab verdi:

— “Nümunələr kənddən ola bilər, amma öyrətdiyim həqiqət daha böyükdür.”

Müqəddəs mətnlərin tarixlə əlaqəsi də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Müqəddəs kitabların tarix daxilində gəlməsi onların insan məhsulu olduğunu avtomatik göstərmir. İnsanlara yönələn hər mesaj müəyyən dil və şərait daxilində gəlir. Əsas məsələ həmin mətnlərin yalnız öz dövrünü təkrarlayıb-təkrarlamaması yox, zamanları aşan həqiqətlər təqdim edib-etməməsidir.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Tarix daxilində olmaq, yalnız tarixin məhsulu olmaq demək deyil.”

“İnsanlara gələn mesaj insan dilində olur.”

“Tarixi mətn olmaq, ilahi olmağa mane deyil.”

“Əsas məsələ mesajın universallığıdır.”

“Vəhy tarixdə gəlir, amma tarixlə məhdudlaşmaya bilər.”

10) QISA YEKUN

Tarixi mətn olması arqumenti müqəddəs kitabların müəyyən dövr və mədəniyyət daxilində ortaya çıxdığını vurğulayır. Lakin bu vəziyyət onların avtomatik olaraq insan məhsulu olduğunu göstərmir. Çünki insanlara yönələn hər mesaj müəyyən tarix və dil daxilində gəlir. Əsas məsələ həmin mətnlərin yalnız öz dövrünü əks etdirib-etdirməməsi yox, insanlıq üçün daha geniş və davamlı həqiqətlər təqdim edib-etməməsidir. Teistik baxışa görə isə vəhy tarix daxilində nazil olur, amma məqsədi yalnız tarixə aid qalmaq deyil.

İRAD VƏ CAVAB - 2

1) İRADIN ÖZÜ

İlahi Mənbənin Şübhə Altına Alınması

Bəzi skeptik filosoflar və maarifçi düşünürlər ümumiyyətlə müqəddəs kitabların ilahi mənbədən gəldiyi iddiasını şübhə altına almışlar. Onlara görə, dinlər:

- insan qorxularının,
- ümidlərinin,
- siyasi ehtiyaclarının,

- və mədəni təcrübələrinin nəticəsi olaraq formalaşmışdır.

Bu yanaşmanın məşhur nümayəndələrindən biri Voltaire olmuşdur. O, din institutlarını və bəzi dini iddiaları ciddi şəkildə tənqid etmiş, insan ağlını dini avtoritetdən üstün tutmağa çalışmışdır.

Bu arqumentə görə, müqəddəs kitabların və peyğəmbərlik iddialarının həqiqətən Allahdan gəldiyini qəti şəkildə sübut etmək mümkün deyil. Buna görə onların ilahi mənbəyi şübhə altına alınmalıdır.

Mənbə: Voltaire — din tənqidləri və fəlsəfi esselər

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bir şeyin ilahi mənbədən gəldiyini dərhal laboratoriya üsulu ilə sübut etmək mümkün olmaya bilər. Amma bu, onun avtomatik olaraq insan məhsulu olduğunu göstərmir. Əsas məsələ vəhy iddialarının:

- məzmununu,
- tarixi təsirini,
- daxili uyğunluğunu,
- və insan təbiətinə verdiyi cavabları birlikdə qiymətləndirməkdir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument çox güclü görünə bilər. Həqiqətən də heç kim:

- Allahı laboratoriyada göstərmir,
- vəhy prosesini kamera ilə çəkmir,
- və metafizik həqiqətləri fiziki obyekt kimi ölçmür.

Bu səbəbdən bəzi insanlar belə düşünür:

— "Əgər ilahi mənbə tam sübut edilə bilmirsə, deməli bu kitablar insan məhsuludur."

Lakin burada çox mühüm fəlsəfi problem ortaya çıxır:

tam empirik sübutun olmaması avtomatik olaraq yanlışlıq demək deyil.

Məsələn:

- sevgi,
- şüur,
- əxlaqi dəyər,
- gözəllik kimi bir çox mühüm həqiqət laboratoriya üsulu ilə tam ölçülmür.

Amma insanlar onların real olduğunu qəbul edirlər.

Metafizik məsələlər çox vaxt yalnız fiziki eksperimentlə yox, daha geniş fəlsəfi və rasional qiymətləndirmə ilə araşdırılır.

Vəhy məsələsində də vəziyyət buna bənzəyir.

Əsas sual budur:

müqəddəs mətnlər sadəcə insan məhsulu kimi izah edilə bilirmi,

yoxsa onların ilahi mənbəyə işarə edən xüsusiyyətləri varmı?

Burada bir neçə mühüm məsələ ortaya çıxır.

Məsələn:

- niyə bəzi müqəddəs mətnlər əsrlərlə böyük təsir gücünü qoruyur?

- niyə fərqli mədəniyyətlərdə milyonlarla insan onlarda mənəvi dərinlik görür?
- niyə bəzi peyğəmbərlər ağır təzyiqə baxmayaraq iddialarından dönmür?
- niyə bu mətnlər yalnız dini yox, əxlaqi və mədəni transformasiya da yaradır?

Bunların hamısını yalnız:

— "insan uydurmasıdır"

deyə izah etmək bəzən kifayət qədər sadə görünmür.

Digər tərəfdən, skeptik yanaşmalar çox vaxt əvvəlcədən belə fərz edir:

— "İlahi müdaxilə yoxdur."

Sonra isə bütün məlumatları yalnız insan mənşəli şəkildə şərh edir.

Bu isə tam neytral mövqe deyil; əvvəlcədən qəbul edilmiş fəlsəfi seçimdir.

Teistik baxış isə başqa ehtimalı nəzərə alır:

Əgər Allah mövcuddursa və insanı məqsədsiz yaratmayıbsa, onda insanla:

- ünsiyyət qurması,
- rəhbərlik göndərməsi,
- və vəhy vasitəsilə danışması məntiqli görünə bilər.

Burada başqa mühüm məsələ də var. İlahi mənbə iddiası yalnız kor inanc üzərində qurulmur.

Tarix boyunca insanlar:

- mətnlərin məzmununa,
- peyğəmbərlərin xarakterinə,
- gətirilən əxlaqi sistemə,
- və vəhyin insan ruhuna təsirinə baxaraq qərar verməyə çalışmışlar.

Yəni məsələ:

"tam fiziki sübut yoxdur, deməli yanlışdır"

səviyyəsində sadə deyil.

Məsələn, məhkəmədə belə hər həqiqət tam fiziki müşahidə ilə sübut olunmur. İnsan:

- şahidlik,
- məntiq,
- uyğunluq,
- və dolayı dəlillər üzərindən nəticəyə gəlir.

Vəhy məsələsində də çox vaxt bu tip ümumi qiymətləndirmə aparılır.

Digər tərəfdən, Voltaire və digər maarifçi filosofların bəzi tənqidləri müəyyən tarixi problemlərə reaksiya idi:

- dini zorakılıq,
- fanatizm,
- kilsə təzyiqi onlarda ciddi şübhə yaratmışdı.

Lakin dini institutların səhvləri ilə vəhyin özü eyni şey deyil.

Bir müəllimin səhv şagirdi müəllimin bütün biliyini saxta etmədiyi kimi, dinin yanlış tətbiqləri də avtomatik olaraq ilahi mənbə ehtimalını yox etmir.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

vəhy məsələsi sırf fiziki eksperiment mövzusu deyil; o,

- fəlsəfə,
- tarix,
- insan təbiəti,
- və mənəvi təcrübə ilə birlikdə qiymətləndirilməlidir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

İlahi mənbənin tam empirik şəkildə sübut edilə bilməməsi müqəddəs mətnlərin avtomatik olaraq insan məhsulu olduğunu göstərmir. Çünki metafizik məsələlər daha geniş fəlsəfi və rasional qiymətləndirmə tələb edir. Əsas məsələ vəhy iddialarının ümumi gücünü və izah qabiliyyətini araşdırmaqdır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan dostunun onu həqiqətən sevdiyini laboratoriyada ölçə bilməz. Amma davranışlar, sözlər və münasibət üzərindən nəticəyə gəlir.

Başqa nümunə düşünək. Tarixdə baş vermiş bir çox hadisəni birbaşa görmürük. Amma:

- şahidlik,
- sənədlər,
- və uyğun məlumatlar üzərindən onları qəbul edirik.

Vəhy məsələsi də buna bənzər şəkildə qiymətləndirilə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına soruşur:

— “Ata, Allahın danışdığını necə bilə bilərik?”

Atası cavab verir:

— “İnsanlar peyğəmbərlərin gətirdiyi mesaja, onların həyatına və sözlərinin təsirinə baxaraq düşünürlər.”

Sonra əlavə edir:

— “Hər həqiqət gözlə görünən şey olmur.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir şəhərə uzaq ölkədən məktub gəldi. Bəziləri dedi:

— “Bu məktub həqiqətən kraldandır.”

Başqaları isə dedi:

— “Xeyr, insanlar uydurub.”

Şəhərin müdriki dedi:

— “Məktubun:

- məzmununa,
- hikmətinə,
- və gətirdiyi dəyişikliklərə baxın. Sonra qərar verin.”

Vəhy məsələsi də buna bənzər şəkildə düşünülə bilər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"İlahi mənbənin laboratoriya üsulu ilə sübut edilə bilməməsi müqəddəs mətnlərin avtomatik olaraq insan məhsulu olduğunu göstərmir. Metafizik məsələlər yalnız empirik metodla yox, fəlsəfi və rasional qiymətləndirmə ilə araşdırılır. Əsas məsələ vəhy iddialarının ümumi izah gücüdür."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Empirik sübutun olmaması, yanlışlıq demək deyil."
"Metafizik məsələlər daha geniş qiymətləndirmə tələb edir."
"Dinin səhv tətbiqi ilə vəhy eyni deyil."
"Əsas məsələ mesajın izah gücüdür."
"İlahi mənbə fəlsəfi ehtimal olaraq açıq qalır."

10) QISA YEKUN

İlahi mənbənin şübhə altına alınması arqumenti müqəddəs kitabların həqiqətən Allahdan gəldiyinin qəti sübut edilə bilmədiyini vurğulayır. Lakin metafizik məsələlər yalnız empirik laboratoriya üsulu ilə qiymətləndirilmir. İnsanlar tarix, fəlsəfə, məntiq, əxlaq və mənəvi təcrübə üzərindən də nəticəyə gəlirlər. Teistik baxışa görə isə müqəddəs mətnlərin məzmunu, təsiri və gətirdiyi dünya görüşü onların ilahi mənşə ehtimalını ciddi şəkildə açıq saxlayır.

İRAD VƏ CAVAB - 3

1) İRADIN ÖZÜ

Təşkilatlanmış Dinin Tənqidi

Bəzi maarifçi filosoflar və skeptik düşünürlər hesab edirlər ki, təşkilatlanmış dinlər zamanla mənəvi rəhbərlikdən çox siyasi və sosial nəzarət vasitəsinə çevrilmişdir. Onlara görə:

- dini institutlar insanları idarə etmək,
- itaəti gücləndirmək,
- və ictimai sistemi qorumaq üçün istifadə olunmuşdur.

Bu yanaşmanın məşhur nümayəndələrindən biri Voltaire olmuşdur. O, xüsusilə dini institutların fanatizm və təzyiq yaratmasını sərt şəkildə tənqid etmişdir. Oxşar şəkildə Thomas Paine də təşkilatlanmış dinlərin insan azadlığını məhdudlaşdırdığını və qorxu üzərindən işlədiyini müdafiə etmişdir.

Bu arqumentə görə, dinlərin təşkilatlanmış forma alması onların ilahi rəhbərlikdən çox sosial idarəetmə sistemi olduğunu göstərə bilər.

Mənbə:

- Voltaire — fəlsəfi yazılar
- Thomas Paine — *The Age of Reason*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Təşkilatlanmış dinlərin bəzən siyasi və sosial nəzarət üçün istifadə olunması onların avtomatik olaraq yanlış və ya insan məhsulu olduğunu

göstərmir. Çünki hər güclü fikir sistemi:

- siyasət,
- ideologiya,
- milliyyətçilik,
- hətta ateist düşüncələr belə hakimiyyət məqsədilə istifadə oluna bilər. Əsas məsələ dinin sui-istifadəsi yox, onun öz mahiyyətində nə öyrətdiyidir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu irad çox təsirli görünə bilər. Həqiqətən də tarix boyunca bəzi dini institutlar:

- siyasi hakimiyyətlə birləşmiş,
- insanlara təzyiq göstərmiş,
- fərqli düşüncələri susdurmuş,
- və qorxu üzərindən nəzarət qurmuşdur.

Bu səbəbdən bəzi filosoflar belə düşünmüşdülər:

— "Deməli təşkilatlanmış dinlərin məqsədi həqiqət yox, insanları idarə etməkdir."

Lakin burada çox mühüm məntiqi fərq var:

Bir şeyin sui-istifadə olunması ilə onun mahiyyətcə yanlış olması eyni deyil.

Məsələn:

- qanun sistemi zalım hakim tərəfindən istifadə oluna bilər,
- elm dağıdıcı silahlar yaratmaq üçün istifadə edilə bilər,
- media manipulyasiya vasitəsinə çevrilə bilər.

Amma heç kim bu səbəbdən:

— "qanun anlayışı saxtadır"

və ya

— "elm tamamilə mənasızdır"

nəticəsinə gəlmir.

Din haqqında da eyni prinsip tətbiq edilə bilər.

Əslində tarixdə din yalnız hakimiyyətin yanında olmamışdır. Çox vaxt din:

- hakimiyyətə qarşı çıxmış,
- zəifləri müdafiə etmiş,
- və zalımlığı tənqid etmişdir.

Məsələn:

- Musa Firon sisteminə qarşı çıxmış,
- İbrahim bütpərəst hakimiyyətlə mübarizə aparmış,
- Muhəmməd peyğəmbər (s) Məkkənin iqtisadi və qəbilə güclərinə qarşı dayanmışdır.

Əgər din yalnız nəzarət aləti olsaydı, niyə bir çox peyğəmbər məhz mövcud güc strukturları ilə toqquşmuşdur?

Bu, mühüm sualdır.

Digər tərəfdən, təşkilatlanma insan cəmiyyətinin təbii nəticəsidir.

Məsələn:

- təhsil təşkilatlanır,
- hüquq sistemi təşkilatlanır,
- elm akademik qurumlar yaradır,
- dövlət strukturları formalaşır.

Çünki insanlar böyük ideyaları davam etdirmək üçün müəyyən institutlar qururlar.

Dinlərin də zamanla təşkilatlanması müəyyən mənada qaçılmaz görünür.

Burada əsas problem təşkilatlanmanın özü yox, onun:

- ədalətli,

yoxsa

- zalım şəkildə istifadə olunmasıdır.

Burada başqa mühüm məqam da var. Skeptik yanaşmalar çox vaxt dini nəzarət vasitəsi kimi təqdim edir, amma insan tarixində:

- kommunizm,
- faşizm,
- ultra-milliyyətçilik,
- və bəzi sekulyar ideologiyalar da çox sərt sosial nəzarət sistemləri qurmuşdur.

Hətta bəzi ateist rejimlər tarixdə:

- senzura,
- qorxu,
- və total nəzarət mexanizmləri yaratmışdır.

Bu isə göstərir ki, problem yalnız din deyil; insanın güc və hakimiyyət meylidir.

Əgər insanlar dini istifadə etməsəydilər, başqa ideologiyaları istifadə edə bilərdilər.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Bəzi tənqidçilər dini yalnız "nəzarət sistemi" kimi izah etməyə çalışırlar. Amma bu yanaşma dinin:

- mənəvi,
- psixoloji,
- əxlaqi,
- və varlıqla bağlı dərin tərəflərini kifayət qədər izah etmir.

Məsələn:

- insanlar niyə dua edir?
- niyə ölüm qarşısında mənəvi təsəlli axtarır?
- niyə din uğrunda bəzən hakimiyyətə qarşı çıxırlar?
- niyə bəzi insanlar dini səbəblə öz mənfəətindən keçir?

Bunların hamısını sadəcə "idarə mexanizmi" kimi izah etmək kifayət qədər dar yanaşma görünə bilər.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

Din ilahi rəhbərlik kimi gəlmişdir, amma insanlar və institutlar onu

bəzən:

- düzgün,

bəzən isə

- siyasi və şəxsi maraqlarla istifadə etmişlər.

Bu isə insan faktorunu göstərir, vəhyin avtomatik olaraq yanlış olduğunu yox.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Təşkilatlanmış dinlərin bəzən siyasi və sosial nəzarət üçün istifadə olunması onların avtomatik olaraq insan məhsulu olduğunu göstərmir. Çünki bütün güclü ideya sistemləri sui-istifadəyə açıq ola bilər. Əsas məsələ dinin necə istifadə olunması yox, onun öz mahiyyətində hansı həqiqət və prinsipləri təqdim etməsidir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir məktəb düşünək. Məktəb həm uşaqları öyrədə bilər, həm də pis idarəçilərin əlində sərt nəzarət sisteminə çevrilə bilər. Amma bu vəziyyət təhsilin özünün yanlış olduğunu göstərmir.

Başqa nümunə düşünək. Bir qanun sistemi insanları qorumaq üçün qurulur. Amma zalım hakim onu qorxu vasitəsinə çevirə bilər. Problem qanunun özü yox, onu istifadə edən insanlardır.

Din və təşkilatlanma münasibəti də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına soruşur:

— "Ata, niyə bəzi insanlar dini pis məqsədlə istifadə edir?"

Atası cavab verir:

— "Çünki insanlar yaxşı şeyləri də yanlış istifadə edə bilirlər."

Sonra əlavə edir:

— "Amma bu, dinin özü mütləq pisdir demək deyil."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir şəhərdə insanlara yol göstərən böyük bir xəritə vardı. Bəzi rəhbərlər xəritədən insanlara kömək etmək üçün istifadə edirdi, bəziləri isə insanları idarə etmək üçün.

Bir nəfər dedi:

— "Deməli xəritənin özü pisdir."

Şəhərin müdriki cavab verdi:

— "Xeyr. Xəritə yol göstərmək üçündür. Onu necə istifadə etmək insanın niyyətindən asılıdır."

Din haqqında da əsas məntiq buna bənzəyir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Dinlərin bəzən siyasi və sosial nəzarət vasitəsi kimi istifadə olunması onların avtomatik olaraq yanlış olduğunu göstərmir. Tarixdə bütün güclü ideologiyalar — dini və ya sekulyar — hakimiyyət məqsədilə istifadə olunub. Əsas məsələ dinin sui - istifadəsi yox, onun öz mahiyyətində nə

öyrətdiyidir.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Sui-istifadə, mahiyyətin yanlışlığı demək deyil.”
“Problem din yox, insanın güc meylidir.”
“Bütün ideologiyalar nəzarət vasitəsinə çevrilə bilər.”
“Din tarixdə hakimiyyətə qarşı da dayanmışdır.”
“Əsas məsələ dinin öz mahiyyətidir.”

10) QISA YEKUN

Təşkilatlanmış dinin tənqidi dinlərin tarix boyunca siyasi və sosial nəzarət vasitəsi kimi istifadə olunmasını vurğulayır. Tarixdə bu cür hallar həqiqətən mövcud olmuşdur. Lakin bir sistemin sui-istifadəyə məruz qalması onun avtomatik olaraq yanlış və insan məhsulu olduğunu göstərmir. Tarixdə yalnız dinlər deyil, sekulyar ideologiyalar da güc və nəzarət üçün istifadə edilmişdir. Teistik baxışa görə isə din ilahi rəhbərlik kimi gəlmiş, insanlar isə onu bəzən düzgün, bəzən yanlış məqsədlərlə istifadə etmişlər.

İRAD VƏ CAVAB - 4

1) İRADIN ÖZÜ

Ruhani İnstitutlara Etimadsızlıq

Bəzi deist və maarifçi düşünürlər hesab edirdilər ki, insan ilə Allah arasında mütləq şəkildə ruhani sinif və ya dini institut vasitəçi olmamalıdır. Onlara görə, din xadimləri zamanla:

- dini həqiqəti monopoliyaya çevirmiş,
- insanları özlərinə bağlı saxlamış,
- və dini avtoritetdən sui-istifadə etmişlər.

Bu yanaşmanın məşhur müdafiəçilərindən biri Thomas Paine olmuşdur. O, təşkilatlanmış dini və ruhani institutları tənqid edir, insanın Allahla münasibətində birbaşa ağıl və vicdanın əsas olduğunu müdafiə edirdi.

Bu arqumentə görə, əgər insan ilə Allah arasında mütləq vasitəçi qurumlara ehtiyac varsa, bu vəziyyət dini hakimiyyət və nəzarət sisteminə çevirə bilər.

Mənbə: Thomas Paine — *The Age of Reason*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Din xadimlərinin və ruhani institutların bəzən səhv və ya sui-istifadəçi olması onların avtomatik olaraq lazımsız olduğunu göstərmir. İnsan cəmiyyətində:

- müəllim,
- alim,
- hüquqşünas kimi sahələrdə də rəhbərlik və ixtisaslaşma mövcuddur. Əsas məsələ vasitəçiliyin özü yox, onun mütləq hakimiyyətə çevrilib-çevrilməməsidir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu irad çox məntiqli görünə bilər. Həqiqətən də tarix boyunca

bəzi dini institutlar:

- dini məlumatı monopoliyaya çevirmiş,
- insanları qorxu ilə idarə etmiş,
- və özlərini "mütləq həqiqətin sahibi" kimi təqdim etmişlər.

Bu səbəbdən bəzi filosoflar belə düşünmüşdülər:

— "İnsan ilə Allah arasında başqa insan niyə vasitəçi olsun?"

Bu sual müəyyən mənada haqlı narahatlıq daşıyır.

Lakin burada çox mühüm fərq var:

Rəhbərlik ilə mütləq vasitəçilik eyni şey deyil.

Məsələn, bir insan:

- tibbi kitab oxuya bilər, amma yenə də təcrübəli həkimdən kömək almağa ehtiyac duya bilər.

Bu vəziyyət həkimin insan ilə sağlamlıq arasında "ilahiləşdirilmiş vasitəçi" olduğu mənasına gəlmir.

Din sahəsində də oxşar vəziyyət mümkündür.

İnsan:

- müqəddəs mətni özü oxuya bilər,
- düşünə bilər,
- dua edə bilər.

Amma:

- tarix,
- dil,
- hüquq,
- fəlsəfə kimi mürəkkəb sahələrdə alimlərin izahına ehtiyac yarana bilər.

Bu, avtomatik olaraq kor itaət demək deyil.

Əslində İslam daxil olmaqla bir çox teistik ənənədə:

- insanın Allahla birbaşa əlaqəsi,
- şəxsi dua,
- şəxsi məsuliyyət ön plana çıxarılır.

İslamda:

- günah bağışlanması üçün mütləq keşiş sistemi yoxdur,
- ibadət üçün xüsusi ruhani sinif məcburiyyəti yoxdur,
- insanın Allahla münasibəti birbaşa qəbul edilir.

Bu mühüm məqamdır.

Deməli bütün dinləri "mütləq vasitəçi sistemi" kimi təqdim etmək tam doğru olmaz.

Digər tərəfdən, skeptik arqument çox vaxt belə fərz edir:

— "Əgər din xadimləri səhv edə bilirsə, deməli dini rəhbərlik mənasızdır."

Halbuki insanın olduğu hər sahədə səhv ehtimalı mövcuddur.

Məsələn:

- bəzi həkimlər səhv edir,

- bəzi müəllimlər manipulyasiya edir,
- bəzi siyasətçilər gücdən sui-istifadə edir.

Amma heç kim buna görə:

— "deməli elm öyrədən müəllimə ehtiyac yoxdur"

nəticəsinə gəlmir.

Problem rəhbərliyin mövcudluğu deyil; onun:

- şəffaf,
- təvazökar,
- və məsuliyyətli olub-olmamasıdır.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Tarix boyunca bir çox din alimi məhz hakimiyyətə qarşı dayanmışdır.

Məsələn:

- bəzi alimlər zalım hökmdarları tənqid etmiş,
- hətta təzyiq və həbsə məruz qalmışlar.

Əgər ruhani institutların məqsədi yalnız nəzarət olsaydı, niyə bəzi din alimləri siyasi güclə toqquşurdu?

Bu da ayrıca düşünülməli məsələdir.

Digər tərəfdən, insanın tamamilə rəhbərliksiz dini həyat yaşaması da praktik olaraq çətin görünür.

Çünki:

- dillər dəyişir,
- mətnlər mürəkkəbləşir,
- tarix genişdir,
- interpretasiya fərqləri yaranır.

Bu səbəbdən müəyyən səviyyədə:

- müəllimlik,
- izah,
- və alimlik qaçılmaz görünür.

Əsas məsələ isə budur:

Alim insanı Allaha yaxınlaşdırır,

yoxsa özünə bağlayır?

Teistik baxış burada balanslı model təqdim edir:

alim və ya ruhani şəxs:

- rəhbərlik edə bilər,
- öyrədə bilər,

amma

- ilahiləşdirilməməlidir.

Əsas əlaqə insan ilə Allah arasında qalmalıdır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Ruhani institutların və din xadimlərinin bəzən səhv etməsi onların tamamilə lazımsız olduğunu göstərmir. Çünki insan cəmiyyətində bilik və rəhbərlik bir çox sahədə mövcuddur. Əsas məsələ dini rəhbərliyin insanı Allaha yönəltməsi, yoxsa insan üzərində hakimiyyət vasitəsinə çevrilməsidir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan hüquq kitabını özü oxuya bilər. Amma mürəkkəb məsələ olanda hüquqşünasdan kömək alır. Bu vəziyyət hüquqşünasın qanundan üstün olduğu mənasına gəlmir.

Başqa nümunə düşünək. Bir müəllim şagirdə yol göstərir, amma müəllim şagirdin yerinə düşünmür.

Din alimləri və rəhbərlik məsələsi də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına soruşur:

— "Ata, niyə insanlar din alimindən sual soruşur?"

Atası cavab verir:

— "Çünki bəzi mövzuları daha çox öyrənmiş insanlar olur."

Sonra əlavə edir:

— "Amma insan yenə də Allahla özü dua edə bilər."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir kənddə insanlar böyük bir xəritəni oxumaqda çətinlik çəkirdi. Təcrübəli bir yolçu onlara istiqamət göstərirdi.

Bir nəfər dedi:

— "Deməli biz xəritəni yalnız onun vasitəsilə görə bilərik?"

Yolçu cavab verdi:

— "Xeyr. Mən sadəcə kömək edirəm. Yol yenə sizin qarşınızdadır."

Din alimlərinin rolu da buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Bəzi din xadimlərinin səhv və ya sui-istifadəçi olması dini rəhbərliyin tamamilə mənasız olduğunu göstərmir. İnsan cəmiyyətində müəllimlik və alimlik bir çox sahədə mövcuddur. Əsas məsələ alimlərin insanı Allaha yönəltməsi, yoxsa özlərinə bağlamasıdır."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Rəhbərlik başqa şeydir, mütləq vasitəçilik başqa."

"Səhv edən alim, biliyin özünü yanlış etmir."

"Din alimi yol göstərə bilər, amma Allahın yerini tutmamalıdır."

"Əsas əlaqə insan ilə Allah arasındadır."

"Problem rəhbərlik yox, sui-istifadədir."

10) QISA YEKUN

Ruhani institutlara etimadsızlıq arqumenti din xadimlərinin və dini institutların tarixdə bəzən güc və nəzarət vasitəsinə çevrilməsini vurğulayır. Bu narahatlığın müəyyən tarixi əsası vardır. Lakin bu vəziyyət dini rəhbərliyin tamamilə mənasız olduğunu göstərmir. İnsan cəmiyyətində bilik və rəhbərlik bir çox sahədə təbii şəkildə mövcuddur. Teistik baxışa görə isə alim və ruhani şəxslər rəhbərlik edə bilər, amma insan ilə Allah arasındakı əsas münasibətin yerini tutmamalıdırlar.

İRAD VƏ CAVAB - 5

1) İRADIN ÖZÜ

Vəhyin Subyektivliyi

Bəzi skeptik və deist düşünürlər iddia edirlər ki, vəhy obyektiv yox, tamamilə subyektiv təcrübədir. Onlara görə, bir insanın:

- "mən vəhy aldım,"
- "mənə ilham gəldi,"
- və ya "Allah mənə danışdı" deməsi başqaları üçün qəti sübut hesab edilə bilməz.

Bu yanaşmanın məşhur müdafiəçilərindən biri Thomas Paine olmuşdur. O, vəhyin yalnız onu yaşayan insan üçün təcrübə ola biləcəyini, başqaları üçün isə sadəcə eşidilmiş iddia səviyyəsində qaldığını müdafiə etmişdir.

Bu arqumentə görə, vəhy şəxsi və daxili təcrübə olduğu üçün obyektiv bilik mənbəyi sayıla bilməz.

Mənbə: Thomas Paine — *The Age of Reason*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Vəhyin ilkin olaraq fərdi təcrübə olması onun avtomatik olaraq yanlış və ya tam subyektiv olduğunu göstərmir. İnsan həyatında:

- Sevgi,
- Ağrı,
- Şüur,
- Vicdan

kimi bir çox gerçəklik də əvvəlcə şəxsi təcrübə şəklində yaşanır. Əsas məsələ həmin iddianın:

- məzmunu,
- təsiri,
- etibarlılığı,
- və nəticələri

üzərindən qiymətləndirilməsidir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument çox məntiqli görünə bilər. Həqiqətən də vəhy iddiası əvvəlcə müəyyən insanın daxili təcrübəsi kimi ortaya çıxır.

Məsələn, bir peyğəmbər:

— "Mənə vəhy gəldi"

deyir.

Bu zaman başqa insanlar həmin təcrübəni birbaşa yaşamır.

Bu səbəbdən bəzi skeptiklər belə düşünür:

— "Əgər başqaları bunu birbaşa yoxlaya bilmirsə, deməli obyektiv deyil."

Lakin burada mühüm fəlsəfi problem ortaya çıxır:

İnsan həyatında bir çox mühüm həqiqət əvvəlcə subyektiv təcrübə kimi başlayır.

Məsələn:

- ağrını insan özü yaşayır,
- sevgini daxildə hiss edir,
- vicdan əzabını şəxsi olaraq təcrübə edir.

Başqaları həmin hissləri birbaşa görə bilmir.

Amma bu vəziyyət:

— "deməli bunlar tamamilə saxtadır"

nəticəsi vermir.

İnsan həyatı yalnız laboratoriya üsulu ilə ölçülən məlumatlardan ibarət deyil.

Burada əsas məsələ fərdi təcrübənin necə qiymətləndirilməsidir.

Məsələn:

əgər bir insan:

- qeyri-adi iddia irəli sürürsə,
- yüksək əxlaqi həyat yaşayırsa,
- şəxsi mənfəət qazanmırsa,
- ağır təzyiqlərə baxmayaraq iddiasından dönmürsə,
- və gətirdiyi mesaj böyük təsir yaradırsa, onda insanlar onun iddiasını daha ciddi qiymətləndirə bilər.

Tarixdə peyğəmbərlik iddiaları çox vaxt yalnız:

— "mən belə hiss etdim"

səviyyəsində qalmamışdır.

Onlar:

- əxlaqi sistem,
- ictimai dəyişiklik,
- və geniş mənəvi təsir yaratmışdır.

Bu da vəhy iddialarını sırf adi fərdi hiss səviyyəsindən daha mürəkkəb hala gətirir.

Digər tərəfdən, skeptik arqument çox vaxt belə fərz edir:

— "Obyektiv olan yalnız fiziki olaraq yoxlana biləndir."

Halbuki bu fəlsəfi mövqe özü də tam sübut edilə bilmir.

Məsələn:

- məntiq qanunları,
- əxlaqi dəyərlər,
- şüur,
- və insan azad iradəsi tam fiziki obyekt kimi ölçülmür.

Amma insanlar onları ciddi qəbul edirlər.

Bu səbəbdən:

"bir şey şəxsi təcrübədir"

demək,

"deməli mənasızdır"

nəticəsini məcburi şəkildə vermir.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Teistik baxış vəhyin başlanğıcda müəyyən insana gəlməsini təbii qəbul edir.

Çünki:

- mesaj əvvəlcə müəyyən şəxsə çatır,
- sonra isə cəmiyyətə yayılır.

Məsələn, bir müəllim əvvəlcə bir şagirdə məlumat verir, sonra həmin məlumat başqalarına ötürülür.

Bu vəziyyət məlumatın avtomatik olaraq saxta olduğunu göstərmir.

Əslində tarixdə bir çox bilik:

- şahidlik,
- etibar,
- və ötürülmə üzərindən yayılmışdır.

Məsələn:

- tarix,
- coğrafiya,
- uzaq hadisələr haqqında məlumatlar çox vaxt dolayı bilik formasında qəbul edilir.

Vəhy məsələsində də insanlar:

- peyğəmbərin xarakterinə,
- mesajın məzmununa,
- və nəticələrinə baxaraq qərar verməyə çalışırlar.

Burada başqa fəlsəfi problem də yaranır. Əgər bütün fərdi təcrübələr prinsip olaraq etibarsız sayılsa, onda:

- sevgi,
- mənəvi təcrübə,
- daxili şüur,
- və vicdan kimi bir çox insan təcrübəsi də ciddi problem altına düşər.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

vəhy əvvəlcə müəyyən şəxsin təcrübəsi kimi başlayır, amma:

- məzmunu,
- təsiri,
- əxlaqi gücü,
- və tarixi nəticələri üzərindən daha geniş şəkildə qiymətləndirilə bilər.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Vəhyin əvvəlcə fərdi təcrübə kimi yaşanması onun avtomatik olaraq yanlış və ya mənasız olduğunu göstərmir. İnsan həyatında bir çox mühüm həqiqət şəxsi təcrübə formasında mövcuddur. Əsas məsələ həmin vəhy iddiasının etibarlılığı, məzmunu və təsirinin necə qiymətləndirilməsidir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan ağrı hiss edir. Başqaları həmin ağrını birbaşa görə bilmir. Amma bu vəziyyət ağrının yalan olduğunu göstərmir.

Başqa nümunə düşünək. Bir insan dostunun səmimiyyətini daxildə hiss

edir. Bu tam laboratoriya üsulu ilə ölçülməsə də, real təcrübə hesab olunur.

Vəhy məsələsi də müəyyən mənada buna bənzər şəkildə qiymətləndirilə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq atasına soruşur:

— "Ata, insanlar vəhyə niyə inanır?"

Atası cavab verir:

— "Çünki onlar peyğəmbərlərin həyatına, sözlərinə və insanlara təsirinə baxırlar."

Sonra əlavə edir:

— "Hər həqiqət gözlə görünən şey olmur."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir şəhərdə bir nəfər uzaq dağlarda böyük bir işıq gördüyünü dedi. İnsanlar əvvəlcə şübhə etdilər.

Amma sonra:

- onun dürüst həyatını,
- dediklərinin uyğunluğunu,
- və insanlara faydasını gördülər.

Şəhərin müdriki dedi:

— "Bəzən həqiqət əvvəlcə bir insanın gördüyü şey kimi başlayır. Vacib olan onun nəticələrinə baxmaqdır."

Vəhy məsələsi də buna bənzər şəkildə düşünülə bilər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Vəhyin əvvəlcə fərdi təcrübə kimi yaşanması onun avtomatik olaraq yanlış olduğunu göstərmir. İnsan həyatında sevgi, vicdan və şüur kimi bir çox mühüm gerçəklik də şəxsi təcrübə formasında mövcuddur. Əsas məsələ vəhy iddialarının məzmununu, təsirini və etibarlılığını qiymətləndirməkdir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Şəxsi təcrübə olmaq, avtomatik yanlışlıq demək deyil."

"İnsan həyatı yalnız laboratoriya məlumatından ibarət deyil."

"Vəhy əvvəlcə fərdi başlayıb sonra cəmiyyətə yayıla bilər."

"Əsas məsələ iddianın etibarlılığıdır."

"Bir həqiqətin görünməməsi onun yoxluğu demək deyil."

10) QISA YEKUN

Vəhyin subyektivliyi arqumenti vəhyin əvvəlcə fərdi təcrübə kimi yaşandığını vurğulayır və buna görə onun obyektiv bilik sayıla bilməyəcəyini iddia edir. Lakin insan həyatında sevgi, vicdan, şüur və ağrı kimi bir çox mühüm gerçəklik də şəxsi təcrübə formasında mövcuddur. Bu səbəbdən fərdi təcrübə olmaq avtomatik olaraq yanlışlıq demək deyil. Teistik baxışa görə isə vəhy əvvəlcə müəyyən insana gəlir, sonra isə onun məzmunu, təsiri və etibarlılığı üzərindən daha geniş şəkildə qiymətləndirilir.

İRAD VƏ CAVAB - 6

1) İRADIN ÖZÜ

Dil Baryeri Problemi

Bəzi skeptik və maarifçi filosoflar iddia edirlər ki, əgər ilahi mesaj bütün insanlıq üçün göndərilmişdirsə, onda niyə müəyyən bir dilə bağlı şəkildə gəlmişdir? Onlara görə:

- Quran ərəb dilində,
- Tövrat ivrit dilində,
- İncil isə müəyyən qədim dillərdə ortaya çıxmışdır.

Bu səbəbdən belə sual yaranır:

— "Əgər Allah bütün insanlara müraciət edirsə, niyə mesaj yalnız müəyyən dili bilən insanlar üçün birbaşa anlaşılan formada gəlib?"

Bu yanaşmanı müdafiə edənlərdən biri Voltaire olmuşdur. O və digər maarifçi düşünürlər dini mətnlərin dil və mədəniyyətə bağlı görünməsini onların universallığına qarşı problem kimi təqdim etmişdilər.

Bu arqumentə görə, universal ilahi mesaj müəyyən dil baryerinə bağlı olmamalı idi.

Mənbə: Voltaire — din tənqidləri və fəlsəfi yazılar

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bir mesajın müəyyən dildə gəlməsi onun yalnız həmin xalqa aid olduğunu göstərmir. İnsanlarla ünsiyyət mütləq müəyyən dil vasitəsilə qurulur. Əsas məsələ mesajın hansı dildə başladığı yox, sonradan başqa dillərə və mədəniyyətlərə ötürülə bilməsidir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument məntiqli görünə bilər. Həqiqətən də müqəddəs kitablar müəyyən dillərdə nazil olmuşdur. Bu səbəbdən bəzi insanlar belə düşünür:

— "Əgər mesaj bütün insanlıq üçündürsə, niyə hamının anlayacağı ümumi formada gəlməyib?"

Lakin burada çox mühüm məntiqi məsələ var:

insanlarla dilsiz ünsiyyət qurmaq praktik olaraq mümkün deyil.

İnsan:

- düşüncəsini,
- məlumatı,
- və mənanı dil vasitəsilə ötürür.

Əgər Allah insanlara müraciət edirsə, bu müraciətin də müəyyən insan dili vasitəsilə gəlməsi təbii görünür.

Əslində:

"Niyə müəyyən dildə gəldi?"

sualı müəyyən mənada qaçılmazdır.

Çünki hansı dil seçilsəydi belə, başqa dilləri danışan insanlar yenə:

— "Niyə bizim dilimizdə gəlmədi?"

deyə soruşa bilərdilər.

Bu səbəbdən problem müəyyən dilin seçilməsi yox, mesajın həmin dildən başqa xalqlara ötürülə bilməsidir.

Burada başqa mühüm məqam da var. Tarixdə bütün böyük ideyalar:

- müəyyən dildə başlamış,
- sonra tərcümə və izah yolu ilə yayılmışdır.

Məsələn:

- fəlsəfə əsərləri qədim yunan dilində yazılmış,
- mühüm elmi nəzəriyyələr latınca və ya başqa dillərdə ortaya çıxmış,
- hüquq və ədəbiyyat müəyyən dillər daxilində formalaşmışdır.

Amma bu vəziyyət onların yalnız həmin xalqa aid olduğu mənasına gəlmir.

Eyni şəkildə müqəddəs mətn də müəyyən dildə başlayıb daha geniş insanlığa yayıla bilər.

Digər tərəfdən, skeptik arqument bəzən belə fərz edir:

— "Universal mesaj hər kəs tərəfindən dərhal və eyni formada başa düşülməlidir."

Halbuki insan dünyasında belə bir ünsiyyət forması praktik olaraq yoxdur.

Hətta eyni dili danışan insanlar belə:

- fərqli anlayış səviyyəsinə,
- fərqli mədəniyyətə,
- və fərqli düşüncə tərzinə sahib ola bilirlər.

Deməli problem yalnız dil deyil; insanın anlama prosesi özü mürəkkəbdir.

Burada başqa mühüm məsələ də var. İslamın özündə Quranın ərəb dilində nazil olması xüsusi səbəblə əlaqələndirilir:

Mesaj əvvəlcə onu qəbul edən ilk cəmiyyətin dili ilə gəlmişdir ki, insanlar onu birbaşa başa düşə bilsinlər.

Bu, məntiqsiz yox, əksinə təbii görünür.

Əgər Quran:

- İnsanların bilmədiyi dildə gəlsəydi, onda başqa problem yaranardı: — "Niyə insanlar anlamadığı dillə göndərilib?"

Deməli müəyyən insan dilinin seçilməsi qaçılmaz görünür.

Əsas məsələ isə budur:

Mesaj həmin dil sərhədində qalıbmı?

Tarix göstərir ki:

- Quran yüzlərlə dilə tərcümə olunmuş,
- müxtəlif xalqlarda öyrənilmiş,
- və fərqli mədəniyyətlərdə təsir yaratmışdır.

Əgər mesaj sırf ərəb xalqına aid olsaydı, bu qədər geniş yayılması çətin izah olunardı.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Skeptik yanaşma çox vaxt

dili "maneə" kimi təqdim edir. Halbuki dil:

- həm də körpü rolunu oynayır.

Məsələn, insanlar:

- qədim filosofları,
- tarixi şəxsiyyətləri,
- və başqa mədəniyyətlərin ədəbiyyatını tərcümə vasitəsilə anlayırlar.

Bu vəziyyət həmin mətnlərin mənasız olduğunu göstərmir.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

İlahi mesaj müəyyən insan dili ilə başlayır, amma məqsədi həmin dilin sərhədlərini aşaraq insanlığa çatmaqdır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

İlahi mesajın müəyyən dildə gəlməsi onun universal olmadığını göstərmir. Çünki insanlarla ünsiyyət mütləq dil vasitəsilə qurulur. Əsas məsələ mesajın müəyyən dildə başlaması yox, onun başqa dillərə və insanlara ötürülə bilməsidir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir professor düşünək. O, dərsini müəyyən dildə keçirir. Amma sonradan həmin bilik:

- tərcümə olunur,
- başqa ölkələrdə öyrədilir,
- və milyonlarla insana çatır.

Başqa nümunə düşünək. Bir kitab əvvəlcə bir dildə yazılır, sonra isə bütün dünyada oxunur. Onun ilk dili kitabın ümumbəşəri təsirinə mane olmur.

Müqəddəs mətnlər də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Məktəbdə müəllim sinfə yeni bir oyun öyrədirdi. O, oyunu uşaqların başa düşdüyü dillə izah etdi.

Sonra başqa siniflərdən uşaqlar gəldi və müəllim oyunun qaydalarını onlara da başa saldı.

Bir uşaq dedi:

— "Deməli oyun yalnız ilk sinif üçündür?"

Müəllim gülümsəyib dedi:

— "Xeyr. Mən sadəcə əvvəlcə bir qrupla başladım."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir məşhur həkim yeni müalicə üsulu hazırladı. O, əvvəlcə bunu öz ölkəsinin dilində yazdı. Sonra tələbələri həmin kitabı başqa dillərə çevirdilər və dünyanın müxtəlif yerlərində insanlar ondan faydalandı.

Bir nəfər dedi:

— "Əgər bu üsul həqiqətən hamı üçündürsə, niyə əvvəlcə yalnız bir dildə yazılıb?"

Həkim cavab verdi:

— "Çünki hər bilgi bir yerdən başlayır. Vacib olan onun insanlara çatmasıdır."

İlahi mesaj haqqında da əsas məntiq buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"İlahi mesajın müəyyən dildə gəlməsi onun universal olmadığını göstərmir. İnsanlarla ünsiyyət mütləq dil vasitəsilə qurulur. Tarixdə bütün böyük ideyalar müəyyən dildə başlayıb sonra başqa xalqlara yayılmışdır. Əsas məsələ mesajın başqa dillərə və insanlara çatdırıla bilməsidir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Dil maneə yox, ünsiyyət vasitəsidir."
"Hər böyük mesaj müəyyən dildə başlayır."
"Lokal dil, lokal həqiqət demək deyil."
"Əsas məsələ mesajın yayılmasıdır."
"Universal mesaj müəyyən dillə başlaya bilər."

10) QISA YEKUN

Dil baryeri problemi müqəddəs kitabların müəyyən dillərdə nazil olmasını universallığa qarşı arqument kimi təqdim edir. Lakin insanlarla ünsiyyətin özü müəyyən dil vasitəsilə qurulur. Buna görə ilahi mesajın müəyyən dildə gəlməsi təbii görünür. Əsas məsələ həmin mesajın yalnız həmin dil və xalqla məhdudlaşıb-məhdudlaşmamasıdır. Teistik baxışa görə isə vəhy müəyyən dil ilə başlayır, amma məqsədi bütün insanlığa çatmaqdır.

İRAD VƏ CAVAB - 7

1) İRADIN ÖZÜ

Hüquqi Sistemin İlahiliyi Problemi

Bəzi skeptik və deist düşünürlər iddia edirlər ki, əgər dini qanunlar həqiqətən ilahi və dəyişməzdirsə, onda niyə zaman keçdikcə cəmiyyət dəyişdiyi halda həmin qanunların tətbiqi ilə bağlı problemlər yaranır?

Onlara görə:

- texnologiya dəyişir,
- sosial münasibətlər dəyişir,
- iqtisadi sistemlər dəyişir,
- və insan həyatının forması əvvəlki dövrlərdən fərqlənir.

Bu səbəbdən bəzi insanlar düşünürlər ki, qədim dövrdə gələn hüquqi sistemlərin müasir və dəyişən cəmiyyət üçün tam uyğun olması çətin görünür.

Bu arqumenti müdafiə edənlərdən biri Thomas Paine olmuşdur. O, ümumi vəhy tənqidlərində dini qanunların tarixi və insan mənşəli sistemlərə daha çox bənzədiyini müdafiə etmişdir.

Bu yanaşmaya görə, dəyişən insan cəmiyyətinə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkən hüquqi sistemin ilahi və universal olması şübhə altına düşür.

Mənbə: Thomas Paine — ümumi tənqidlər

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Cəmiyyətin dəyişməsi ilahi hüququn avtomatik olaraq yanlış olduğunu göstərmir. Çünki hüquqi sistemlərdə:

- dəyişməyən əsas prinsiplər,
- və dəyişən tətbiq formaları ola bilər. Əsas məsələ hüququn hər detalının sabit qalması yox, əsas ədalət prinsiplərinin fərqli dövrlərə necə tətbiq edilməsidir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument çox məntiqli görünə bilər. Həqiqətən də insan cəmiyyəti daim dəyişir.

Məsələn:

- qədim dövrdə olmayan texnologiyalar bu gün mövcuddur,
- iqtisadi sistemlər dəyişmişdir,
- beynəlxalq münasibətlər mürəkkəbləşmişdir,
- və sosial həyat əvvəlki dövrlərdən çox fərqlənir.

Bu səbəbdən bəzi insanlar belə düşünür:

— "Əgər dini qanunlar dəyişməzdirsə, müasir dünyaya necə uyğun olacaq?"

Lakin burada çox mühüm məntiqi fərq var:

Dəyişməyən prinsip ilə dəyişən tətbiq forması eyni deyil.

Məsələn, ədalət prinsipi əsrlərlə dəyişməyə bilər. Amma:

- məhkəmə üsulları,
- texnologiya,
- və hüquqi tətbiqlər zamanla dəyişə bilər.

Bu vəziyyət "ədalət anlayışının köhnəlməsi" demək deyil.

Din və hüquq münasibəti də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

Teistik baxışa görə:

- əsas əxlaqi və hüquqi prinsiplər sabit qala bilər, amma
- onların tətbiqi zaman və şəraitə görə fərqli formalarda həyata keçirilə bilər.

Əslində İslam hüquq tarixində də:

- ictihad,
- qiyas,
- hüquqi şərh,
- və müxtəlif fiqh məktəbləri məhz bu səbəbdən ortaya çıxmışdır.

Yəni dəyişən vəziyyətlərə uyğun hüquqi düşüncə mexanizmi tamamilə mövcuddur.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Skeptik arqument çox vaxt dini hüququ:

— "tamamilə donmuş sistem"

kimi təqdim edir.

Halbuki tarixdə dini hüquq məktəbləri:

- yeni problemlər,

- yeni ticarət formaları,
- yeni ictimai münasibətlər üzərində geniş müzakirələr aparmışdır.

Bu isə göstərir ki, hüquqi düşüncə tamamilə hərəkətsiz olmamışdır.

Digər tərəfdən, yalnız dəyişən cəmiyyətə uyğunlaşmaq da təkbaşına həqiqət ölçüsü deyil.

Çünki bəzi prinsiplər:

- insan hüququ,
- ədalət,
- vicdan,
- və insan ləyaqəti kimi mövzularda sabit qalmalıdır.

Əgər hər şey tam dəyişkən olarsa, onda obyektiv hüquq anlayışı zəifləyər.

Məsələn:

Bir dövrdə cəmiyyət müəyyən şeyi normal qəbul edə bilər, başqa dövrdə isə yanlış saya bilər.

Bu zaman sual yaranır:

— "Son ölçü nədir?"

Teistik baxış burada deyir ki:

Dəyişən cəmiyyət içində belə müəyyən əsas prinsiplər qorunmalıdır.

Burada başqa mühüm fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Skeptik yanaşma çox vaxt belə fərz edir:

— "İlahi hüquq varsa, hər detal sonsuza qədər dəyişməz qalmalıdır."

Halbuki bir çox hüquq sistemində:

- əsas konstitusiya prinsipləri sabit qalır, amma
- tətbiq qanunları və şərhlər dəyişir.

Din hüququ da müəyyən mənada buna bənzər şəkildə işləyə bilər.

Məsələn:

- əsas məqsəd ədaləti qorumaqdır,
- amma bunun tətbiqi müxtəlif dövrlərdə fərqli üsullarla həyata keçirilə bilər.

Əgər dini hüquq tarix boyunca heç bir düşüncə və şərh mexanizmi yaratmamış olsaydı, bu arqument daha güclü görünə bilərdi.

Lakin tarix göstərir ki:

- fiqh,
- hüquqi metodologiya,
- və ictihad kimi sistemlər məhz dəyişən həyat şərtlərinə cavab vermək üçün inkişaf etmişdir.

Bu isə dini hüququn yalnız "donmuş qədim sistem" kimi təqdim edilməsini zəiflədir.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

ilahi hüquq:

- əsas əxlaqi prinsipləri qoruyur, amma
- insan cəmiyyətinin dəyişən şərtlərində tətbiq üçün düşünmə və şərh imkanları da saxlayır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Cəmiyyətin dəyişməsi ilahi hüququn avtomatik olaraq yanlış olduğunu göstərmir. Çünki hüquqi sistemlərdə:

- sabit prinsiplər,
- və dəyişən tətbiqlər birlikdə mövcud ola bilər. Əsas məsələ hüququn məqsədinin və əsas ədalət prinsiplərinin qorunmasıdır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir məktəb düşünək. Məktəbin əsas məqsədi təhsil verməkdir. Amma:

- dərs üsulları,
- texnologiyalar,
- və tədris metodları zamanla dəyişə bilər.

Bu vəziyyət təhsilin əsas məqsədinin dəyişdiyini göstərmir.

Başqa nümunə düşünək. Bir həkim insan sağlamlığını qorumaq prinsipinə bağlı qalır, amma müalicə üsulları zamanla yenilənir.

Din hüququ da buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Məktəbdə müəllim uşaqlara dedi:

— "Əsas qayda budur: bir-birinizə zərər verməyin."

İllər keçdi, oyuncaqlar dəyişdi, məktəb dəyişdi, amma müəllim yenə dedi:

— "Əsas qayda eynidir."

Bir uşaq soruşdu:

— "Bəs niyə bəzi qaydalar dəyişdi?"

Müəllim cavab verdi:

— "Çünki vəziyyət dəyişə bilər, amma əsas düzgünlük dəyişməyə bilər."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir gəminin kapitanı dənizçilərə əsas qaydaları öyrətdi:

- təhlükəsizliyi qorumaq,
- bir-birinə kömək etmək,
- və gəmini düzgün idarə etmək.

İllər sonra yeni texnologiyalar çıxdı və gəmidə bəzi üsullar dəyişdi.

Bir dənizçi dedi:

— "Deməli köhnə qaydalar artıq yanlış idi?"

Kapitan cavab verdi:

— "Xeyr. Məqsəd eyni qaldı. Sadəcə tətbiq üsulları dəyişdi."

İlahi hüquq haqqında da əsas məntiq buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Cəmiyyətin dəyişməsi ilahi hüququn yanlış olduğunu göstərmir.

Hüquqda dəyişməyən əsas prinsiplər və dəyişən tətbiqlər ola bilər. İslam hüquq tarixində ictihad və fiqh kimi mexanizmlər də məhz dəyişən şəraitə cavab vermək üçün inkişaf etmişdir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Sabit prinsip, dəyişən tətbiqlə birlikdə ola bilər."
"Ədalət dəyişməyə bilər, üsullar dəyişə bilər."
"İctihad dəyişən şəraitə cavab mexanizmidir."
"Dəyişiklik həmişə əsasın çöküşü demək deyil."
"Əsas məsələ hüququn məqsədidir."

10) QISA YEKUN

Hüquqi sistemin ilahiliyi problemi dəyişən cəmiyyət ilə dini hüququn münasibətini sual altına alır. Bu narahatlığın müəyyən məntiqi tərəfi vardır. Lakin cəmiyyətin dəyişməsi ilahi hüququn avtomatik olaraq yanlış olduğunu göstərmir. Çünki hüquqi sistemlərdə dəyişməyən əsas prinsiplər və dəyişən tətbiq formaları birlikdə mövcud ola bilər. Teistik baxışa görə isə ilahi hüquq əsas ədalət və əxlaq prinsiplərini qoruyur, insan isə dəyişən şəraitdə həmin prinsipləri tətbiq etmək üçün düşünmə və hüquqi şərh imkanına sahibdir.

İRAD VƏ CAVAB - 8

1) İRADIN ÖZÜ

Peyğəmbərlik İddiasının Skeptisizmi

Bəzi skeptik filosoflar iddia edirlər ki, peyğəmbərlik obyektiv şəkildə yoxlana bilməyən iddiadır. Onlara görə, bir insanın:

- "Allah mənə danışdı,"
- "mən vəhy aldım,"
- və ya "mən peyğəmbərəm" deməsi başqaları üçün qəti və elmi sübut hesab edilə bilməz.

Bu yanaşmanın məşhur nümayəndələrindən biri Voltaire olmuşdur. O, dini iddiaların xüsusilə peyğəmbərlik məsələsində obyektiv yoxlanmasının çətin olduğunu vurğulamış və insan ağlını əsas ölçü kimi ön plana çıxarmışdır.

Bu arqumentə görə, peyğəmbərlik şəxsi iddia olduğu üçün onu qəti həqiqət kimi qəbul etmək rasional görünmür.

Mənbə: Voltaire — din tənqidləri və fəlsəfi yazılar

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Peyğəmbərlik laboratoriya üsulu ilə yoxlana bilməyə bilər, amma bu onun avtomatik olaraq yanlış olduğunu göstərmir. Tarixdə bir çox mühüm həqiqət:

- şahidlik,
- etibar,
- məntiq,
- və nəticələr

üzərindən qiymətləndirilmişdir. Peyğəmbərlik də yalnız "iddia" kimi

yox, peyğəmbərin:

- xarakteri,
- gətirdiyi mesaj,
- və tarixi təsiri ilə birlikdə dəyərləndirilir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument çox məntiqli görünə bilər. Həqiqətən də heç kim:

- vəhy anını laboratoriyada ölçmür,
- metafizik təcrübəni cihazla qeydə almır,
- və peyğəmbərliyi fiziki obyekt kimi nümayiş etdirmir.

Bu səbəbdən bəzi insanlar belə düşünür:

— "Əgər peyğəmbərlik tam obyektiv yoxlanmırsa, ona necə inanmaq olar?"

Lakin burada çox mühüm fəlsəfi problem ortaya çıxır:

İnsan həyatındakı bütün həqiqətlər yalnız laboratoriya üsulu ilə yoxlanmır.

Məsələn:

- sevgi,
- vicdan,
- şüur,
- etibar,
- və mənəvi təcrübə tam fiziki ölçü ilə sübut edilmir.

Amma insanlar onları real qəbul edirlər.

Hətta tarix elmi belə tam laboratoriya üsulu ilə işləməz.

Məsələn:

biz qədim bir hökmdarı və ya tarixi hadisəni:

- şahidlik,
- sənədlər,
- uyğunluq,
- və dolayı dəlillər üzərindən qəbul edirik.

Peyğəmbərlik məsələsində də insanlar:

- peyğəmbərin həyatına,
- dürüstlüyünə,
- mesajın gücünə,
- və gətirdiyi dəyişikliklərə baxaraq qərar verməyə çalışırlar.

Əslində peyğəmbərlik iddiası tarixdə yalnız:

— "Mən belə hiss etdim"

səviyyəsində qalmamışdır.

Bir çox peyğəmbər:

- ciddi təzyiqlərə baxmayaraq iddiasından dönməmiş,
- şəxsi mənfəət əldə etməmiş,
- və böyük ictimai dəyişiklik yaratmışdır.

Bu isə məsələnin sadəcə “subyektiv hiss” kimi izah edilməsini çətinləşdirir.

Digər tərəfdən, skeptik arqument çox vaxt belə fərz edir:

— “Obyektiv olan yalnız fiziki eksperimentlə sübut ediləndir.”

Halbuki bu mövqe özü də tam obyektiv şəkildə sübut edilə bilmir.

Məsələn:

- məntiq qanunları,
- riyazi həqiqətlər,
- əxlaqi dəyərlər laboratoriyada ölçülmür.

Amma insanlar onları rasional şəkildə qəbul edir.

Deməli:

“fiziki ölçülmür”

ifadəsi,

“tamamilə mənasızdır”

nəticəsini avtomatik vermir.

Burada başqa mühüm məqam da var. Peyğəmbərlik iddiası əslində müəyyən kriteriyalarla tarix boyunca qiymətləndirilmişdir.

Məsələn insanlar soruşmuşlar:

- Bu insan dürüstdürmü?
- Mesajı daxili uyğunluğa malikdirmi?
- Əxlaqi nəticəsi nədir?
- Öz mənfəəti üçünmü danışır?
- İnsanlara təsiri nə olmuşdur?

Yəni məsələ kor şəkildə qəbul edilməmişdir.

İslam ənənəsində belə peyğəmbərlərin:

- doğruluğu,
- əxlaqı,
- və etibarlılığı çox mühüm dəlil kimi təqdim olunur.

Məsələn, Muhəmməd peyğəmbər peyğəmbərlikdən əvvəl belə “əl-Əmin” — etibarlı insan kimi tanınırdı.

Bu, skeptik sualları tam avtomatik həll etməsə də, peyğəmbərlik məsələsinin sırf “əsassız iddia” kimi təqdim edilməsini zəiflədir.

Burada başqa fəlsəfi problem də yaranır. Əgər peyğəmbərlik prinsip olaraq mümkünsüz sayılırsa, bu artıq əvvəlcədən qəbul edilmiş naturalist mövqedir.

Yəni əvvəlcə:

— “Allah insanla danışmaz”

qəbul edilir,

sonra isə bütün peyğəmbərlik iddiaları rədd olunur.

Bu isə tam neytral mövqe deyil.

Teistik baxış başqa ehtimalı açıq saxlayır:

Əgər Allah mövcuddursa və insanı məqsədlə yaradıbsa, onda:

- insanla əlaqə qurması,

- rəhbərlik göndərməsi,
- və peyğəmbərlik vasitəsilə danışması məntiqli görünə bilər.

Bu halda əsas məsələ:

Peyğəmbərlik iddialarını ağıllı və tənqidi şəkildə qiymətləndirməkdir.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

peyğəmbərlik yalnız kor inanc məsələsi deyil; o:

- tarix,
- xarakter,
- məzmun,
- və təsir üzərindən qiymətləndirilən kompleks iddiadır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Peyğəmbərliyin laboratoriya üsulu ilə yoxlana bilməməsi onun avtomatik olaraq yanlış olduğunu göstərmir. İnsan həyatında bir çox mühüm həqiqət:

- şahidlik,
- etibar,
- və rasional qiymətləndirmə üzərindən qəbul edilir. Peyğəmbərlik də peyğəmbərin xarakteri, mesajı və tarixi təsiri ilə birlikdə qiymətləndirilməlidir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir hakim düşünək. O, hadisəni birbaşa görməsə də:

- şahidlərə,
- sübutlara,
- və uyğun məlumatlara baxaraq qərar verir.

Başqa nümunə düşünək. İnsan dostunun səmimiyyətini laboratoriyada ölçmür, amma davranışları üzərindən nəticəyə gəlir.

Peyğəmbərlik məsələsi də buna bənzər şəkildə qiymətləndirilə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Məktəbdə bir müəllim uşaqlara dedi:

— “Bir xəbərin doğru olub-olmadığını anlamaq üçün yalnız sözə yox, xəbəri gətirən insanın necə biri olduğuna da baxırlar.”

Bir şagird soruşdu:

— “Yəni yaxşı və dürüst insanın sözü daha çox etibar qazanır?”

Müəllim cavab verdi:

— “Bəli. İnsanlar çox vaxt həm xəbərə, həm də onu gətirən insana baxırlar.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir şəhərdə böyük yanğın başladı. Bir nəfər qaçaraq insanlara xəbər verdi:

— “Şəhərin digər tərəfində təhlükə var!”

Bəziləri dedi:

— “Biz bunu öz gözümüzlə görməmişik.”

Amma insanlar həmin şəxsin:

- illərlə dürüst tanınmasını,
- heç vaxt yalan danışmamasını,
- və insanlara kömək etməsini xatırladılar.

Şəhərin hakimi dedi:

— "Bəzən xəbərin doğruluğunu yalnız hadisəyə yox, xəbəri gətirən insanın etibarlılığına baxaraq da anlayırlar."

Peyğəmbərlik məsələsi də müəyyən mənada buna bənzər şəkildə qiymətləndirilə bilər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Peyğəmbərlik laboratoriya üsulu ilə yoxlana bilməyə bilər, amma bu onun avtomatik olaraq yanlış olduğunu göstərmir. İnsan həyatında bir çox mühüm həqiqət şahidlik, etibar və rasional qiymətləndirmə ilə qəbul edilir. Peyğəmbərlik də peyğəmbərin xarakteri, mesajı və təsiri ilə birlikdə qiymətləndirilməlidir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Laboratoriya ölçüsü həqiqətin yeganə meyarı deyil."
"Şahidlik və etibar da bilik mənbəyidir."
"Peyğəmbərlik yalnız iddia deyil, həyat nümunəsidir."
"Mesaj qədər, mesajı gətirən də önəmlidir."
"Fiziki ölçülməmək, mənasızlıq demək deyil."

10) QISA YEKUN

Peyğəmbərlik iddiasının skeptisizmi peyğəmbərliyin obyektiv şəkildə yoxlana bilmədiyini vurğulayır. Bu arqument müəyyən fəlsəfi suallar doğurur. Lakin insan həyatında bir çox mühüm həqiqət yalnız laboratoriya üsulu ilə yoxlanmır. Tarix, etibar, şahidlik və rasional qiymətləndirmə də bilik mənbəyi kimi istifadə olunur. Teistik baxışa görə isə peyğəmbərlik yalnız fərdi iddia deyil; peyğəmbərin xarakteri, gətirdiyi mesaj və insanlığa təsiri ilə birlikdə qiymətləndirilməlidir.

İRAD VƏ CAVAB - 9

1) İRADIN ÖZÜ

Regional Hüquq Sistemi Tənqidi

Bəzi deist və skeptik düşünürlər iddia edirlər ki, dini hüquq sistemləri əslində müəyyən bölgə və dövrün ictimai şərtlərinə uyğun formalaşmış qanunlardır. Onlara görə:

- iqtisadi münasibətlər,
- ailə sistemi,
- cəza formaları,
- və sosial qaydalar müəyyən tarixi və coğrafi şəraitə uyğun görünür.

Bu səbəbdən onlar belə düşünürlər:

— "Əgər bu qanunlar həqiqətən bütün insanlıq üçün ilahi və universal olsaydı, niyə müəyyən dövrün və bölgənin xüsusiyyətlərini bu qədər daşıyır?"

Bu yanaşma xüsusilə Thomas Paine ənənəsinə yaxın deist hüquq tənqidlərində görünür. Burada dini hüququn daha çox:

- tarixi,
- regional,
- və insan cəmiyyətinə bağlı sistem olduğu müdafiə edilir.

Bu arqumentə görə, hüquqi sistemin müəyyən coğrafiya və dövrə bağlı görünməsi onun ilahi universallığını şübhə altına alır.

Mənbə:

- Deist ümumi hüquq tənqidləri
- Thomas Paine ənənəsi

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Qanunların müəyyən tarix və coğrafiyada tətbiq olunması onların yalnız regional və insan mənşəli olduğunu göstərmir. Çünki hər hüquq sistemi real insan cəmiyyətinə müraciət edir. Əsas məsələ qanunun hansı şəraitdə ortaya çıxması yox, onun əsas prinsiplərinin fərqli zaman və məkanlarda tətbiq edilə bilməsidir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument məntiqli görünə bilər. Həqiqətən də dini hüquq sistemlərində:

- ticarət,
- ailə,
- cəza,
- və ictimai münasibətlərlə bağlı müəyyən tarixi nümunələr görünür.

Məsələn:

- qədim bazar münasibətləri,
- qəbilə sistemi,
- və o dövrün sosial problemləri müqəddəs mətnlərdə əks oluna bilir.

Bu səbəbdən bəzi insanlar belə düşünür:

— “Deməli bu hüquq sistemi yalnız həmin dövr üçün nəzərdə tutulmuşdur.”

Lakin burada çox mühüm məntiqi fərq var:

Bir hüquq sisteminin real cəmiyyətə müraciət etməsi ilə yalnız həmin dövrə aid olması eyni deyil.

Məsələn, bir müəllim:

- dərsi konkret sinifdə keçir,
- konkret uşaqlara nümunə verir, amma öyrətdiyi prinsip daha ümumi ola bilər.

Din hüququ da buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

Əgər ilahi mesaj insanlara gəlirsə, onun:

- real problemlərə,

- real cəmiyyətə,
- və konkret insan həyatına toxunması təbii görünür.

Əksinə, heç bir real həyat məsələsinə toxunmayan hüquq sistemi praktik rəhbərlik verə bilməzdi.

Burada əsas məsələ budur:

Qanunların forması ilə məqsədi eyni deyil.

Məsələn:

- ədaləti qorumaq,
- zəifi müdafiə etmək,
- ailəni qorumaq,
- və iqtisadi haqsızlığı azaltmaq kimi prinsiplər universal ola bilər.

Amma bu prinsiplərin tətbiq üsulları:

- zaman,
- texnologiya,
- və ictimai şəraitə görə dəyişə bilər.

Əslində İslam hüquq tarixində:

- ictihad,
- qiyas,
- hüquqi metodologiya,
- və fiqh məktəbləri məhz bu səbəbdən inkişaf etmişdir.

Yəni hüququn məqsədi sabit qalarkən tətbiq məsələləri üzərində düşünmə mexanizmi mövcud olmuşdur.

Digər tərəfdən, skeptik arqument çox vaxt dini hüququ "tamamilə regional sistem" kimi təqdim edir. Amma tarix göstərir ki, İslam hüququ:

- ərəb olmayan xalqlarda,
- fərqli iqtisadi sistemlərdə,
- və müxtəlif mədəniyyətlərdə əsrlərlə tətbiq olunmuşdur.

Əgər sistem yalnız VII əsr Ərəbistanı üçün uyğun olsaydı, bu qədər müxtəlif cəmiyyətə uyğunlaşması çətin görünərdi.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Bütün hüquq sistemləri müəyyən tarixi şəraitdə formalaşır.

Məsələn:

- müasir konstitusiyalar,
- insan hüquqları bəyannamələri,
- və beynəlxalq hüquq belə müəyyən tarix və siyasi şərait daxilində yazılmışdır.

Amma heç kim sırf bu səbəbdən:

— "Deməli onların heç bir universal tərəfi yoxdur"

demir.

Deməli:

"Tarixdə ortaya çıxmaq"

ilə

"yalnız tarixi olmaq"

eyni şey deyil.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Skeptik yanaşma bəzən belə fərz edir:

— “Universal hüquq tam tarixsiz olmalıdır.”

Halbuki insan cəmiyyəti tarix daxilində yaşayır.

Əgər hüquq insanlara yönəlirsə:

- müəyyən nümunələr,
- konkret problemlər,
- və real vəziyyətlər üzərindən danışması qaçılmaz görünür.

Əsas sual budur:

o hüquq sistemi:

- yalnız müəyyən qəbilə marağınımı qoruyur, yoxsa
- daha ümumi əxlaqi və hüquqi prinsip təqdim edirmi?

Teistik baxış ikinci ehtimalı müdafiə edir.

Məsələn, Quran:

- yetim haqqını,
- ədaləti,
- ölçüdə dürüstlüyü,
- və zəiflərin qorunmasını vurğulayır.

Bu prinsiplər yalnız müəyyən coğrafiyaya aid görünmür.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

İlahi hüquq tarix daxilində konkret cəmiyyətə müraciət edir, amma məqsədi yalnız lokal sistem qurmaq yox, ümumi ədalət prinsipləri təqdim etməkdir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Hüquq sisteminin müəyyən tarix və coğrafiyada ortaya çıxması onun yalnız regional və insan məhsulu olduğunu göstərmir. Çünki bütün hüquq sistemləri real insan cəmiyyətinə müraciət edir. Əsas məsələ həmin hüququn hansı universal prinsip və məqsədləri qoruduğudur.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir həkim düşünək. O, müalicəni konkret xəstənin vəziyyətinə uyğun yazır. Amma istifadə etdiyi sağlamlıq prinsipləri ümumi ola bilər.

Başqa nümunə düşünək. Bir müəllim müəyyən sinifdə dərs keçirir, amma öyrətdiyi riyaziyyat yalnız həmin otağa aid olmur.

Din hüququ da buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Məktəbdə müəllim uşaqlara dedi:

— “Qaçarkən bir-birinizi itələməyin.”

Bir uşaq soruşdu:

— “Bu qayda yalnız bizim məktəb üçündür?”

Müəllim gülümsəyib dedi:

— “Xeyr. İnsanlara zərər verməmək hər yerdə yaxşı qaydadır.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir şəhərdə məşhur memar körpü tikirdi. O, körpünü həmin şəhərin çayına uyğun hazırladı.

Bir nəfər dedi:

— "Deməli bu memarlıq yalnız bu şəhərə aiddir."

Memar cavab verdi:

— "Xeyr. Çayın ölçüsü fərqli ola bilər, amma körpü qurma prinsipləri başqa yerlərdə də işləyir."

İlahi hüquq haqqında da əsas məntiq buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Hüquq sisteminin müəyyən tarix və coğrafiyada tətbiq olunması onun yalnız regional olduğunu göstərmir. Bütün hüquq sistemləri real insan cəmiyyətinə müraciət edir. Əsas məsələ həmin sistemin hansı universal ədalət və əxlaq prinsiplərini qoruduğudur."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Tarixi tətbiq, yalnız tarixi həqiqət demək deyil."

"Forma lokal ola bilər, prinsip universal."

"Əsas məsələ hüququn məqsədidir."

"Universal prinsip fərqli cəmiyyətlərdə tətbiq oluna bilər."

"Real insanlara müraciət edən hüquq tarix daxilində danışar."

10) QISA YEKUN

Regional hüquq sistemi tənqidi dini qanunların müəyyən tarix və coğrafiyaya bağlı görünməsini vurğulayır. Lakin bu vəziyyət onların avtomatik olaraq yalnız lokal və insan mənşəli olduğunu göstərmir. Çünki bütün hüquq sistemləri real insan cəmiyyətinə müraciət edir və müəyyən tarix daxilində formalaşır. Teistik baxışa görə isə ilahi hüquq konkret cəmiyyətə müraciət etsə də, məqsədi daha geniş və universal ədalət prinsiplərini qorumaqdır.

AQNOSTİKLƏRİN ALLAH HAQQINDA İRADLARINA CAVABLAR

İRAD VƏ CAVAB - 1

1) İRADIN ÖZÜ

Bilinməzlik Mövqeyi

Bəzi filosoflar nə ateizmi, nə də teizmi tam qəti şəkildə qəbul etmişdir. Onlara görə, insan:

- Allahın varlığını qəti sübut edə bilməz,
- amma onun yoxluğunu da tam sübut edə bilməz.

Bu mövqe "aqnostisizm" adlanır. Termin ilk dəfə Thomas Henry Huxley tərəfindən XIX əsrdə sistemli şəkildə istifadə edilmişdir.

Aqnostik yanaşmaya görə:

- insan biliyi məhduddur,
- metafizik həqiqətlər isə tam müşahidə edilə bilmir.

Bu səbəbdən:

— "Allah var"

və ya

— "Allah yoxdur" deyə qəti hökm vermək düzgün hesab edilmir.

Bu arqumentə görə, Allah mövzusu insan ağlının tam həll edə bilməyəcəyi "bilinməz" sahə olaraq qalır.

Mənbə: Thomas Huxley — aqnostisizm anlayışı (1869)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

İnsan biliyinin məhdud olması doğrudur. Lakin bir mövzunun tam və mütləq şəkildə sübut edilə bilməməsi onun haqqında rasional nəticəyə gəlməyin mümkünsüz olduğu mənasına gəlmir. İnsan həyatında bir çox mühüm qərar tam qəti sübut yox, ən güclü izah və ehtimal əsasında verilir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda aqnostik mövqe çox təvazökar və məntiqli görünə bilər. Həqiqətən də insan:

- sonsuz biliyə sahib deyil,
- metafizik aləmi tam müşahidə etmir,
- və Allahı fiziki obyekt kimi laboratoriyada göstərmir.

Bu səbəbdən bəzi insanlar belə düşünür:

— "Ən dürüst mövqe bilmədiyimizi qəbul etməkdir."

Bu yanaşmanın müəyyən güclü tərəfi vardır. Çünki insan biliyinin məhdud olduğunu qəbul etmək fəlsəfi baxımdan vacibdir.

Lakin burada mühüm sual ortaya çıxır:

Bir şey haqqında tam qəti bilgi əldə edə bilməmək, onun haqqında heç bir rasional nəticəyə gəlməmək deməkdirmi?

Əslində insan həyatı belə işləmir.

Məsələn:

- insanlar dostluğa güvənirlər,

- gələcək plan qururlar,
- tarix haqqında nəticə çıxarırlar,
- və elmi nəzəriyyələri qəbul edirlər.

Halbuki bu sahələrin çoxunda tam "mütləq və sonsuz" sübut yoxdur.

İnsan çox vaxt:

- müşahidə,
- məntiq,
- uyğunluq,
- və ən yaxşı izah əsasında qərar verir.

Allah məsələsində də teistik baxış belə düşünür.

Məsələn:

- kainatın başlanğıcı,
- nizamı,
- şüurun mövcudluğu,
- əxlaq hissi,
- və varlığın özü bəziləri üçün Allahın varlığını daha məntiqli izah edən göstəricilər hesab olunur.

Aqnostik isə deyə bilər:

— "Bəlkə başqa izah var."

Bu mümkündür. Lakin burada əsas məsələ:

Ən güclü və ən uyğun izahın hansı olmasıdır.

Digər tərəfdən, aqnostisizm bəzən tam neytral mövqe kimi təqdim olunur. Amma praktik olaraq insan:

- həyatın mənası,
- əxlaq,
- ölüm,
- və məqsəd haqqında müəyyən mövqe ilə yaşayır.

Yəni:

"Heç bir qərar vermirəm"

demək belə müəyyən fəlsəfi seçimə çevrilə bilər.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Aqnostik yanaşma çox vaxt belə deyir:

— "Allah sübut edilə bilməz."

Lakin "tam sübut" anlayışı özü də problemli ola bilər.

Məsələn:

- başqa şüurların mövcudluğu,
- xarici dünyanın gerçəkliyi,
- və ya məntiq qanunlarının özü də tam riyazi qətiyyətlə sübut edilmir.

Amma insanlar onları rasional şəkildə qəbul edirlər.

Deməli:

tam sonsuz sübutun olmaması,

tam rasional əsasın olmaması demək deyil.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Əgər insan yalnız tam sübut edilən şeylərə inanacaqsa, gündəlik həyatın böyük hissəsi dayanardı.

Məsələn:

- heç kim gələcəyin tam zəmanətini bilmir,
- amma insanlar yenə də qərar verir,
- sevir,
- risk edir,
- və həyat qururlar.

İnsan ağlı çox vaxt:

"ən məntiqli ehtimal"

üzərindən işləyir.

Teistik baxış burada belə deyir:

Allahın varlığı riyazi düstur kimi məcburi şəkildə sübut edilməyə bilər, amma:

- kainatın izahı,
- obyektiv əxlaq,
- şüur,
- və varlığın mənası baxımından teizm güclü rasional model təqdim edə bilər.

Digər tərəfdən, aqnostik mövqe müəyyən təvazökar tərəf daşısa da, bəzən sonsuz şübhə vəziyyətinə çevrilə bilər.

Halbuki insan həyatı daim:

- seçim,
- etibar,
- və nəticə çıxarma üzərində quruludur.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

İnsan Allahı tam və sonsuz şəkildə qavraya bilməyə bilər, amma:

- ağıl,
- vicdan,
- kainat,
- və mənəvi təcrübə üzərindən Allahın varlığına rasional şəkildə yaxınlaşa bilər.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Allahın varlığının tam və mütləq şəkildə sübut edilə bilməməsi onun haqqında rasional nəticəyə gəlməyin mümkünsüz olduğu mənasına gəlmir. İnsan həyatında bir çox mühüm həqiqət tam qətiyyətlə yox, ən güclü izah və rasional ehtimal əsasında qəbul edilir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir həkim düşünək. O, bütün məlumatları yüz faiz bilmədən ən güclü tibbi ehtimala əsasən qərar verir.

Başqa nümunə düşünək. İnsan dostunun səmimiyyətini tam riyazi sübutla yox, davranışlar və etibar üzərindən anlayır.

Allah məsələsində də insanlar çox vaxt:

- ən uyğun izah,
- və rasional qiymətləndirmə üzərindən nəticəyə gəlirlər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Məktəbdə müəllim uşaqlardan soruşdu:

— "Sabah yağış yağacağını tam yüz faiz bilirsiniz?"

Uşaqlar dedi:

— "Xeyr."

Müəllim gülümsəyib dedi:

— "Amma buludlara baxıb təxmin edə bilirsiniz."

Sonra əlavə etdi:

— "Bəzi məsələlərdə insanlar tam yox, ən güclü işarələrə baxaraq qərar verirlər."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir astronom gecə səmasına baxırdı. O, uzaq ulduzları birbaşa toxunaraq yoxlaya bilmirdi. Amma:

- işıqların hərəkəti,
- nizam,
- və hesablamalar üzərindən onların mövcudluğu haqqında nəticəyə gəlirdi.

Bir tələbə soruşdu:

— "Sən hər şeyi tam görmürsənsə, necə inanırsan?"

Astronom cavab verdi:

— "İnsan bəzən həqiqəti birbaşa tutmur. Amma işarələr onu ən güclü izaha aparır."

Allah mövzusu haqqında da bəzi insanlar buna bənzər şəkildə düşünürlər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Allahın varlığının tam və sonsuz şəkildə sübut edilə bilməməsi onun haqqında rasional nəticəyə gəlməyin mümkünsüz olduğu mənasına gəlmir. İnsan həyatı çox vaxt ən güclü izah və rasional ehtimal üzərində qurulur. Teizm də kainat və əxlaq üçün güclü izah modeli təqdim etdiyini müdafiə edir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Tam sübutun olmaması, rasional əsasın olmaması demək deyil."

"İnsan həyatı ehtimal və izah üzərində qurulur."

"Aqnostisizm şübhəni vurğulayır, amma şübhə həmişə son nəticə deyil."

"Ən güclü izah da rasional seçim ola bilər."

"İnsan sonsuz bilməsə də, düşünə bilər."

10) QISA YEKUN

Bilinməzlik mövqeyi insan biliyinin məhdud olduğunu və Allahın varlığının nə tam sübut edilə, nə də tam inkar edilə biləcəyini vurğulayır. Bu yanaşmanın müəyyən fəlsəfi gücü vardır. Lakin tam və sonsuz sübutun

olmaması rasional nəticəyə gəlməyin mümkünsüz olduğu mənasına gəlmir. İnsan həyatı bir çox sahədə ən güclü izah və ehtimal üzərində işləyir. Teistik baxışa görə isə kainat, əxlaq, şüur və mənəvi təcrübə Allahın varlığı üçün ciddi rasional əsaslar təqdim edir.

İRAD VƏ CAVAB - 2

1) İRADIN ÖZÜ

Elmi Skeptisizm

Bəzi elm yönümlü skeptiklər iddia edirlər ki, kifayət qədər sübutu olmayan heç bir iddia qəbul edilməməlidir. Onlara görə:

- fövqəltəbii hadisələr,
- vəhy,
- möcüzə,
- və metafizik varlıqlar elmi metodla obyektiv şəkildə sübut edilmədiyi üçün rasional qəbul edilə bilməz.

Bu yanaşmanın məşhur nümayəndələrindən biri Carl Sagan olmuşdur. O, "The Demon-Haunted World" əsərində məşhur prinsip irəli sürmüşdü:

— "Qeyri-adi iddialar qeyri-adi sübut tələb edir."

Bu arqumentə görə:

Əgər Allah, vəhy və möcüzə kimi iddialar üçün güclü elmi sübut yoxdursa, onları qəbul etmək rasional sayılmamalıdır.

Mənbə: Carl Sagan — *The Demon-Haunted World* (1995)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Tənqidi düşüncə və sübut tələbi vacibdir. Lakin bütün həqiqətlərin yalnız laboratoriya üsulu ilə sübut edilə biləcəyini düşünmək özü də fəlsəfi mövqedir, elmi nəticə deyil. Elm çox güclü vasitədir, amma o əsasən fiziki aləmi araşdırır. Metafizik və fəlsəfi məsələlər isə daha geniş düşünmə forması tələb edir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument çox güclü görünə bilər. Həqiqətən də insanlar:

- saxta iddialardan,
- xurafatdan,
- və əsassız inanclardan qorunmaq üçün sübut tələb etməlidirlər.

Bu baxımdan elmi skeptisizmin mühüm müsbət tərəfi vardır.

Tarixdə:

- saxta möcüzələr,
- yanlış inanclar,
- və manipulyativ dini iddialar olmuşdur.

Bu səbəbdən:

"iddiaları araşdırmaq"

tamamilə məntiqli yanaşmadır.

Lakin problem başqa nöqtədə başlayır:

bütün həqiqətlərin yalnız elmi laboratoriya üsulu ilə ölçülə biləcəyini düşünmək.

Əslində elm çox güclü olsa da, onun öz fəaliyyət sahəsi vardır.

Elm əsasən:

- maddi aləmi,
- müşahidə edilə bilən hadisələri,
- və təkrarlana bilən prosesləri araşdırır.

Amma bəzi suallar elmin sərhədindən kənara çıxır.

Məsələn:

- "Niyə ümumiyyətlə bir kainat var?"
- "Əxlaqın obyektiv əsası varmı?"
- "Şüurun mahiyyəti nədir?"
- "Həyatın məqsədi varmı?" kimi suallar yalnız laboratoriya üsulu ilə tam həll edilmir.

Bu səbəbdən:

"elm izah etmir"

ifadəsi,

"deməli mövzu mənasızdır"

nəticəsini avtomatik vermir.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Skeptik yanaşma çox vaxt belə fərz edir:

— "Sübut olmayan iddia qəbul edilməməlidir."

Bu prinsip müəyyən qədər doğrudur.

Lakin sonra sual yaranır:

"Sübut" dedikdə nə nəzərdə tutulur?

Çünki insan həyatında bir çox mühüm həqiqət:

- riyazi məntiq,
- əxlaqi dəyərlər,
- sevgi,
- vicdan,
- və estetik gözəllik tam elmi eksperimentlə ölçülmür.

Amma insanlar onları yenə də ciddi qəbul edirlər.

Deməli bilik yalnız bir növ sübutdan ibarət deyil.

Digər tərəfdən, teistik baxış kor inancla elmi skeptisizmi qarışdırmır.

Teizm belə deyə bilər:

- iddialar araşdırılmalıdır,
- ağıl istifadə olunmalıdır,
- saxta inanclar tənqid edilməlidir.

Əslində İslam daxil olmaqla bir çox dini ənənədə:

- düşünmək,
- müşahidə etmək,
- və kainat üzərində təfəkkür etmək təşviq edilmişdir.

Problem tənqidi düşüncə deyil; problem yalnız maddi sübutu həqiqətin yeganə ölçüsü saymaqdır.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Elmi metodun özü:

- məntiq,
- ağıl,
- səbəbiyyət,
- və xarici dünyanın mövcudluğu kimi əvvəlcədən qəbul edilən prinsiplərə dayanır.

Halbuki bu prinsiplərin özünü elm daxilində tam sübut etmək mümkün deyil.

Yəni elmin özü də müəyyən fəlsəfi əsaslara söykənir.

Bu səbəbdən:

"Yalnız elm həqiqət verir"

iddiası əslində elmi yox, fəlsəfi mövqedir.

Digər tərəfdən, Carl Saganın məşhur prinsipi:

— "Qeyri-adi iddialar qeyri-adi sübut tələb edir"

müəyyən mənada doğrudur.

Lakin burada da mühüm sual yaranır:

"qeyri-adi" nədir?

Əgər Allah mümkündürsə, onda vəhy və möcüzə avtomatik olaraq məntiqsiz sayılmaz.

Teistik baxış burada belə deyir:

Kainatın özü,

- varlığın mövcudluğu,
- şüur,
- və təbiət qanunları artıq dərin metafizik suallar doğurur.

Bu halda fövqəltəbii ehtimalı əvvəldən tam bağlamaq neytral mövqe olmaya bilər.

Burada başqa mühüm məqam da var. İnsan gündəlik həyatda yalnız elmi sübutla yaşamır.

Məsələn:

- dostluq,
- sevgi,
- etibar,
- və mənəvi dəyərlər

çox vaxt:

- təcrübə,
- şahidlik,
- və rasional qiymətləndirmə üzərindən qəbul edilir.

Teistik baxış deyir ki, Allah məsələsi də yalnız laboratoriya mövzusu deyil; o:

- fəlsəfə,
- tarix,
- əxlaq,
- və insan təcrübəsi ilə birlikdə qiymətləndirilməlidir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Elmi skeptisizm tənqidi düşüncə və sübut tələbini vurğulamaq baxımından faydalıdır. Lakin bütün həqiqətlərin yalnız elmi metodla müəyyən edilə biləcəyini düşünmək özü də fəlsəfi mövqedir. Metafizik və ilahi məsələlər daha geniş rasional və fəlsəfi qiymətləndirmə tələb edir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir hakim düşünək. O, qərarı yalnız laboratoriya nəticəsinə görə vermir. Şahidlik, məntiq və hadisələrin uyğunluğu da nəzərə alınır.

Başqa nümunə düşünək. İnsan dostunun sevgisini mikroskop altında görmür, amma davranışlar üzərindən anlayır.

Bilik və həqiqət məsələsi çox vaxt bundan daha geniş olur.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Sinifdə müəllim uşaqlara dedi:

— "Hər xəbərə dərhal inanmaq düzgün deyil."

Sonra əlavə etdi:

— "Amma bəzi şeylər də yalnız cihazla ölçülmür."

Bir şagird soruşdu:

— "Məsələn nə?"

Müəllim cavab verdi:

— "Məsələn dostunun səni həqiqətən sevdiyini cihaz yox, davranışları göstərir."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir alim böyük teleskopla göyə baxırdı. O, ulduzların hərəkətini ölçə bilirdi. Amma bir gün tələbəsi ona soruşdu:

— "Müəllim, bəs insanın vicdanını hansı cihaz ölçür?"

Alim bir an düşündü və dedi:

— "Elm bizə çox şeyi göstərir. Amma insan həyatında cihazların ölçə bilmədiyi həqiqətlər də var."

Sonra əlavə etdi:

— "Vacib olan elmə qarşı çıxmaq yox, onun sərhədini düzgün anlamaqdır."

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Elmi skeptisizm tənqidi düşüncə baxımından faydalıdır. Lakin bütün həqiqətlərin yalnız laboratoriya üsulu ilə müəyyən edilə biləcəyini düşünmək özü də fəlsəfi mövqedir. Allah və metafizik məsələlər yalnız fizika laboratoriyası ilə yox, fəlsəfə, məntiq və insan təcrübəsi ilə birlikdə qiymətləndirilməlidir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Elm güclüdür, amma bütün həqiqəti əhatə etməyə bilər."

"Laboratoriya həqiqətin yeganə ölçüsü deyil."

"Metafizik suallar daha geniş düşüncə tələb edir."

"Tənqidi düşüncə ilə materializm eyni deyil."

"Elm maddi aləmi araşdırır, bütün varlığı yox."

10) QISA YEKUN

Elmi skeptisizm sübut və tənqidi düşüncənin vacibliyini vurğulayır. Bu yanaşmanın mühüm müsbət tərəfi vardır. Lakin bütün həqiqətlərin yalnız elmi metodla müəyyən edilə biləcəyini düşünmək özü də fəlsəfi mövqedir. Elm əsasən maddi və müşahidə edilə bilən aləmi araşdırır, metafizik və ilahi məsələlər isə daha geniş rasional və fəlsəfi qiymətləndirmə tələb edir. Teistik baxışa görə isə Allah mövzusu yalnız laboratoriya çərçivəsində deyil, kainat, əxlaq, şüur və insan təcrübəsi ilə birlikdə düşünülməlidir.

İRAD VƏ CAVAB - 3

1) İRADIN ÖZÜ

Dəlil Yetərsizliyi Mövqeyi

Bəzi filosoflar nə teizmi, nə də ateizmi tam qəti şəkildə qəbul etmişdir. Onlara görə, Allahın varlığı mövzusunda təqdim olunan dəlillər:

- tam qəti deyil,
- mübahisəlidir,
- və insanı məcburi nəticəyə aparmır.

Bu səbəbdən onlar hesab edirdilər ki, mövcud dəlillər əsasında:

— “Allah mütləq var”

və ya

— “Allah mütləq yoxdur”

demək üçün kifayət qədər əsas yoxdur.

Bu mövqeyə yaxın yanaşmanı Bertrand Russell də müxtəlif çıxış və yazılarında ifadə etmişdir. Russell xüsusilə aqnostik mövqeyə yaxın dayanaraq metafizik iddialarda qəti nəticəyə çatmağın çətinliyini vurğulamışdır.

Bu arqumentə görə, Allah haqqında mövcud dəlillər insanı qəti qərara məcbur etmədiyi üçün ən rasional mövqe qərarsız qalmaq ola bilər.

Mənbə: Bertrand Russell — aqnostik mövqeyə yaxın fəlsəfi yanaşmalar

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bir mövzuda tam məcburedici sübutun olmaması həmin mövzuda rasional qərarın mümkünsüz olduğu mənasına gəlmir. İnsan həyatı çox vaxt:

- ən güclü izah,
- ehtimal,
- və ümumi uyğunluq əsasında qərar verir. Teizm də Allahın varlığını riyazi məcburiyyət kimi yox, ən güclü metafizik izahlardan biri kimi müdafiə edir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu mövqe çox balanslı və ehtiyatlı görünə bilər. Həqiqətən də Allah mövzusunda:

- fərqli fəlsəfi arqumentlər,
- müxtəlif dinlər,
- və bir-birinə zidd dünya görüşləri mövcuddur.

Bu səbəbdən bəzi insanlar belə düşünür:

— "Əgər dəlillər həqiqətən qəti olsaydı, bütün insanlar eyni nəticəyə gələrdi."

Bu fikir müəyyən qədər məntiqli görünə bilər.

Lakin burada mühüm fəlsəfi məsələ ortaya çıxır:

Bir mövzuda fikir ayrılığının olması onun haqqında rasional nəticəyə gəlməyin mümkünsüz olduğunu göstərirmi?

Əslində tarixdə bir çox mühüm mövzuda:

- elm,
- siyasət,
- əxlaq,
- və fəlsəfə üzərində ciddi fikir ayrılıqları olmuşdur.

Amma insanlar yenə də:

- dəlilləri müqayisə edir,
- ən uyğun izahı axtarır,
- və nəticəyə gəlirlər.

Məsələn:

Alimlər bəzi nəzəriyyələr üzərində mübahisə edə bilər. Bu vəziyyət:

— "Deməli heç bir nəzəriyyə haqqında qərar vermək olmaz"

nəticəsini vermir.

Allah məsələsində də teistik baxış belə düşünür.

Teistlər deyirlər ki:

- kainatın başlanğıcı,
- təbiətdəki nizam,
- şüurun mövcudluğu,
- əxlaqi hiss,
- və varlığın özü Allahın varlığını ciddi şəkildə dəstəkləyən göstəricilərdir.

Aqnostik isə cavab verə bilər:

— "Bunlar qəti sübut deyil."

Bu müəyyən mənada doğrudur.

Lakin burada vacib sual budur:

İnsan yalnız riyazi qətiyyət olan mövzulardamı qərar verməlidir?

Əgər belə olsaydı, gündəlik həyatın böyük hissəsi dayanardı.

Məsələn:

- heç kim gələcəyin tam zəmanətini bilmir,
- insanlar dostluqda risk edir,
- evlilik qərarı verir,
- peşə seçir,
- və həyat qururlar.

Bu qərarlar çox vaxt:

- tam sonsuz sübutla yox,
- ən güclü ehtimal və uyğunluqla verilir.

Digər tərəfdən, Russellin mövqeyi müəyyən intellektual təvazökarlıq daşıyır. O, insan ağlının məhdudluğunu vurğulayırdı.

Bu baxımdan aqnostik yanaşmanın:

- düşünməyə təşviq etməsi,
- kor fanatizmdən uzaq olması müsbət tərəf sayıla bilər.

Lakin problem başqa nöqtədə başlayır:

Sonsuz şübhə vəziyyətinin özü də praktik seçimə çevrilə bilər.

Çünki insan:

- həyatın mənası,
- əxlaq,
- ölüm,
- və məqsəd mövzusunda tam neytral qala bilmir.

Qərar verməmək də müəyyən mənada qərardır.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Skeptik yanaşma çox vaxt belə fərz edir:

— "Əgər dəlillər məcburi deyilsə, inanmaq rasional deyil."

Halbuki insan biliyinin böyük hissəsi:

- induksiya,
- ehtimal,
- və ən yaxşı izah üzərində qurulur.

Məsələn:

biz sabah Günəşin doğacağını tam metafizik qətiyyətlə sübut etmirik. Amma:

- keçmiş müşahidələr,
- uyğunluq,
- və təcrübə əsasında buna inanırıq.

Teizm də müəyyən mənada:

"Ən yaxşı metafizik izah"

iddiası ilə çıxış edir.

Digər tərəfdən, aqnostik mövqe bəzən tam neytral görünməyə çalışsa da, praktik olaraq:

- həyatın mənası,
- insanın məqsədi,
- və əxlaqın əsası haqqında müəyyən boşluq yarada bilər.

Teistik baxış isə:

- kainatın səbəbi,
- obyektiv əxlaq,
- və insanın mənası üçün daha vahid və sistemli izah təqdim etdiyini müdafiə edir.

Bu səbəbdən teizm:

"Tam məcburi riyazi sübut"

iddiasından çox,

"Ən güclü ümumi izah"

iddiasına yaxın dayanır.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

Allahın varlığı riyazi aksiom kimi məcburi olmaya bilər, amma:

- kainat,
- şüur,
- əxlaq,
- və varlığın mənası baxımından ciddi rasional əsaslara sahib ola bilər.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Dəlillərin tam məcburedici olmaması Allah haqqında rasional nəticəyə gəlməyin mümkünsüz olduğunu göstərmir. İnsan həyatı çox vaxt:

- ehtimal,
- uyğunluq,
- və ən yaxşı izah üzərində qurulur. Teizm də Allahın varlığını bu çərçivədə güclü metafizik izah kimi müdafiə edir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir həkim düşünək. O, bütün nəticələri yüz faiz bilmədən ən güclü tibbi dəlillərə əsasən qərar verir.

Başqa nümunə düşünək. İnsan dostunun etibarlı olduğunu tam riyazi sübutla yox, davranışların ümumi uyğunluğu ilə anlayır.

Allah mövzusunda da insanlar çox vaxt ümumi dəlil və izah gücünə baxaraq qərar verirlər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Sinifdə uşaqlar mübahisə edirdi:

— “Sabah yarışda kim qalib gələcək?”

Heç kim bunu tam bilmirdi. Amma uşaqlar:

- məşqlərə,
- əvvəlki nəticələrə,
- və oyunçuların vəziyyətinə baxaraq təxmin edirdilər.

Müəllim dedi:

— “Bəzi məsələlərdə insanlar tam əmin olmasalar da, ən güclü işarələrə baxaraq qərar verirlər.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir gəmi kapitanı dumanlı dənizdə yol gedirdi. O, qarşısındakı limanı tam aydın görmürdü. Amma:

- xəritəyə,
- ulduzlara,
- küləyin istiqamətinə,
- və əvvəlki təcrübələrə baxaraq qərar verirdi.

Gənc dənizçi soruşdu:

— “Kapitan, sən limanı tam görmürsənsə, necə bu qədər əminsən?”

Kapitan cavab verdi:

— “İnsan bəzən tam görmədən də ən güclü işarələrə əsasən doğru istiqaməti seçir.”

Allah haqqında düşünən bəzi insanlar da buna bənzər şəkildə nəticəyə gəlirlər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Dəlillərin tam məcburedici olmaması Allah haqqında rasional nəticəyə gəlməyin mümkünsüz olduğu mənasına gəlmir. İnsan həyatı çox vaxt ən güclü izah və ehtimal üzərində qurulur. Teizm də kainat və əxlaq üçün ən güclü metafizik izahlardan biri olduğunu müdafiə edir.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Tam qətiyyət olmaması, rasional qərarı ləğv etmir.”
“İnsan həyatı ehtimal və izah üzərində qurulur.”
“Şübhə düşüncəni başlada bilər, amma həmişə son nöqtə deyil.”
“Ən güclü izah da rasional seçim ola bilər.”
“Qərarsızlıq da müəyyən seçimdir.”

10) QISA YEKUN

Dəlil yetərsizliyi mövqeyi Allah haqqında təqdim olunan dəlillərin qəti və məcburedici olmadığını vurğulayır. Bu yanaşma müəyyən fəlsəfi ehtiyatlılıq daşıyır. Lakin tam məcburi sübutun olmaması rasional nəticəyə gəlməyin mümkünsüz olduğu mənasına gəlmir. İnsan həyatı bir çox sahədə ən güclü ehtimal və izah üzərində işləyir. Teistik baxışa görə isə kainat, əxlaq, şüur və varlığın mənası Allahın varlığı üçün ciddi rasional əsaslar təqdim edir.

İRAD VƏ CAVAB - 4

1) İRADIN ÖZÜ

Dini Təcrübələrin Qeyri-Müəyyənliyi

Bəzi filosoflar və psixoloqlar iddia edirlər ki, dini və mənəvi təcrübələr:

- şəxsi hisslər,
- daxili emosiyalar,
- və subyektiv yaşantılar olduğu üçün obyektiv həqiqətin sübutu sayıla bilməz.

Məsələn, insanlar:

- dua zamanı xüsusi hiss yaşaya,
- mistik təcrübə keçirdiyini düşünə,
- və ya Allahla əlaqə qurduğunu hiss edə bilər.

Lakin skeptik yanaşmaya görə, bu təcrübələr:

- psixoloji vəziyyət,
- emosional təsir,
- və ya mədəni şərtlənmə ilə də izah oluna bilər.

Bu mövzunu geniş analiz edən düşünürlərdən biri William James olmuşdur. O, dini təcrübələri ciddi şəkildə araşdırmış, lakin onların fərdi və subyektiv xarakter daşıdığını vurğulamışdır.

Bu arqumentə görə, dini təcrübələr insan üçün güclü hiss yarada bilər, amma obyektiv ilahi həqiqətin qəti sübutu hesab edilə bilməz.

Mənbə: William James — dini təcrübə analizləri

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Dini təcrübələrin subyektiv tərəfi olması doğrudur. Lakin bir təcrübənin şəxsi olması onun avtomatik olaraq saxta və ya mənasız olduğunu göstərmir. İnsan həyatında:

- sevgi,
- vicdan,
- gözəllik hissi,
- və şüur

kimi bir çox mühüm gerçəklik də əvvəlcə subyektiv şəkildə yaşanır.

Əsas məsələ həmin təcrübələrin:

- nəticəsi,
- uyğunluğu,
- və insan həyatına təsiri ilə birlikdə qiymətləndirilməsidir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument çox məntiqli görünə bilər. Həqiqətən də dini təcrübələr:

- ölçülməsi çətin,
- daxili yaşanan,
- və fərdi hisslərlə əlaqəli təcrübələrdir.

Məsələn:

bir insan dua zamanı dərin sakitlik hiss edə bilər, başqa biri isə heç nə hiss etməyə bilər.

Bu səbəbdən skeptiklər belə düşünür:

— "Əgər təcrübə şəxsidirsə, onu obyektiv həqiqət kimi necə qəbul etmək olar?"

Bu sual müəyyən mənada haqlıdır.

Lakin burada mühüm fəlsəfi problem ortaya çıxır:

Subyektiv olmaq avtomatik olaraq yanlış olmaq demək deyil.

İnsan həyatındakı ən mühüm təcrübələrin çoxu əvvəlcə daxili şəkildə yaşanır.

Məsələn:

- ağrı,
- sevgi,
- qorxu,
- vicdan əzabı,
- və estetik zövq tam laboratoriya üsulu ilə ölçülmür.

Amma insanlar onların real olduğunu qəbul edirlər.

Heç kim:

— "Sevgi mikroskop altında görünmür, deməli saxtadır"

demir.

Deməli:
“subyektivdir”
ifadəsi,
“tamamilə mənasızdır”
nəticəsini vermir.
Burada əsas məsələ fərdi təcrübənin necə qiymətləndirilməsidir.
William James özü də dini təcrübələri sadəcə “dəli halı” kimi rədd etməmişdi. O, insanların dini təcrübələrinin:

- həyatlarını dəyişdirdiyini,
- mənəvi güc verdiyini,
- və əxlaqi nəticələr doğurduğunu qeyd edirdi.

Bu çox mühüm məqamdır.
Çünki bəzi dini təcrübələr:

- insanı daha mərhəmətli,
- daha dürüst,
- daha məsuliyyətli hala gətirə bilir.

Əgər bir təcrübə:

- davamlı şəkildə müsbət əxlaqi dəyişiklik yaradırsa, onu tamamilə mənasız illüziya kimi izah etmək çətinləşə bilər.

Digər tərəfdən, skeptik yanaşmanın müəyyən haqlı tərəfi də vardır:
Hər dini və ya mistik iddia avtomatik doğru qəbul edilə bilməz.
Çünki:

- insanlar səhv edə bilər,
- psixoloji təsirlər mümkündür,
- və fərqli dinlərdə fərqli təcrübələr yaşanır.

Bu səbəbdən teistik baxış da adətən belə deyir:
dini təcrübə təkbaşına yeganə sübut deyil.
O:

- ağıl,
- əxlaq,
- tarix,
- və ümumi dünya görüşü ilə birlikdə qiymətləndirilməlidir.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Skeptik yanaşma bəzən belə fərz edir:
— “Əgər təcrübə tam obyektiv ölçülmürsə, onun həqiqət dəyəri yoxdur.”
Halbuki insan həyatının böyük hissəsi:

- şəxsi şüur,
- daxili hiss,
- və mənəvi təcrübə üzərində quruludur.

Hətta şüurun özü də tam obyektiv şəkildə başqasına göstərilə bilmir.
Mən:

- öz düşüncəmi,
- hissimi,

- və ağrımı birbaşa sənin beyninə ötürə bilmirəm.

Amma bu onların real olmadığı mənasına gəlmir.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Əgər bütün dini təcrübələr sadəcə psixoloji illüziya sayılırsa, onda:

- niyə bu qədər fərqli mədəniyyətdə,
- fərqli dövrlərdə,
- və fərqli insanlarda mənəvi təcrübə təkrar ortaya çıxır?

Bu vəziyyət ən azı insanın metafizik və mənəvi axtarışının çox dərin xüsusiyyət olduğunu göstərir.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

dini təcrübə:

- şəxsi tərəf daşıya bilər,

amma

- bu, onun avtomatik olaraq saxta olduğunu göstərmir.

Əsas məsələ həmin təcrübənin:

- əxlaqi nəticəsi,
- daxili uyğunluğu,
- və ümumi həqiqət axtarışı ilə əlaqəsidir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Dini təcrübələrin subyektiv olması onların avtomatik olaraq yanlış və ya mənasız olduğunu göstərmir. İnsan həyatında bir çox mühüm gerçəklik əvvəlcə şəxsi təcrübə formasında yaşanır. Əsas məsələ dini təcrübələrin nəticəsi, uyğunluğu və insan həyatına təsiridir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan musiqi dinləyəndə dərin təsir hiss edə bilər. Başqası həmin hissi eyni səviyyədə yaşamaya bilər. Amma bu vəziyyət musiqinin insana real təsirini yox etmir.

Başqa nümunə düşünək. İnsan dostunun sevgisini cihazla ölçmür, amma davranış və münasibət üzərindən hiss edir.

Dini təcrübələr də müəyyən mənada buna bənzər şəkildə qiymətləndirilə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Məktəbdə müəllim uşaqlardan soruşdu:

— “Sevinc hissini əlinizlə göstərə bilərsiniz?”

Uşaqlar güldü:

— “Xeyr.”

Müəllim dedi:

— “Amma hamınız onun real olduğunu bilirsiniz.”

Sonra əlavə etdi:

— “Bəzi hisslər görünmür, amma insanın həyatına təsir edir.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir pianoçu hər axşam musiqi ifa edirdi. Tamaşaçılardan biri dedi:

— “Sənin musiqinin insan ruhuna toxunduğunu necə sübut etmək olar?”

Pianoçu cavab verdi:

— “Bunu cihaz tam ölçməyə bilər. Amma insanların dəyişən gözlərinə, sakitləşən qəlbinə və davranışına bax.”

Sonra əlavə etdi:

— “Bəzi həqiqətlər yalnız rəqəmlə yox, insanın daxilində görünür.”

Dini təcrübələr haqqında da bəzi insanlar buna bənzər şəkildə düşünürlər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Dini təcrübələrin subyektiv tərəfi olması doğrudur. Lakin subyektiv olmaq avtomatik olaraq saxta olmaq demək deyil. İnsan həyatında sevgi, vicdan və şüur kimi bir çox mühüm gerçəklik də şəxsi təcrübə formasında yaşanır. Əsas məsələ dini təcrübələrin nəticəsi və ümumi uyğunluğudur.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Subyektiv olmaq, avtomatik yanlışlıq demək deyil.”
“İnsan həyatı yalnız laboratoriya ölçüsündən ibarət deyil.”
“Dini təcrübə şəxsi ola bilər, amma təsiri real ola bilər.”
“Bəzi həqiqətlər insanın daxilində yaşanır.”
“Əsas məsələ təcrübənin nəticəsidir.”

10) QISA YEKUN

Dini təcrübələrin qeyri-müəyyənliyi arqumenti bu təcrübələrin şəxsi və subyektiv xarakter daşıdığını vurğulayır. Bu müşahidənin müəyyən həqiqət payı vardır. Lakin bir təcrübənin subyektiv olması onun avtomatik olaraq saxta və ya mənasız olduğunu göstərmir. İnsan həyatında sevgi, vicdan, şüur və estetik hiss kimi bir çox mühüm gerçəklik də şəxsi təcrübə formasında yaşanır. Teistik baxışa görə isə dini təcrübələr təkbaşına qəti sübut olmasa da, insanın metafizik və mənəvi həqiqət axtarışında mühüm göstəricilərdən biri ola bilər.

İRAD VƏ CAVAB - 5

1) İRADIN ÖZÜ

Epistemoloji Məhdudiyyət Arqumenti

Bəzi filosoflar hesab edirlər ki, insan ağlı:

- maddi dünyanı müəyyən qədər anlaya bilər,

amma

- metafizik həqiqətləri tam şəkildə qavraya bilməz.

Bu yanaşmanın ən məşhur nümayəndələrindən biri Immanuel Kant olmuşdur. O, *Critique of Pure Reason* əsərində insan ağlının sərhədlərini araşdıraraq belə nəticəyə gəlmişdi:

İnsan “şeylərin özünü” (noumenal aləm) tam dərk edə bilməz; insan əsasən yalnız təcrübə dünyasını (fenomenal aləm) tanıyır.

Bu arqumentə görə:

- Allah,
- ruh,

- metafizik həqiqətlər

kimi mövzular insan ağlının tam əhatə edə bilməyəcəyi sahələrdir.

Yəni insan:

— “Allah haqqında qəti və tam bilgi əldə edə bilməz.”

Mənbə: Immanuel Kant — *Critique of Pure Reason*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

İnsan ağlının məhdud olması doğrudur. Lakin insanın bir şeyi tam və sonsuz şəkildə qavraya bilməməsi onun haqqında heç nə anlaya bilməyəcəyi mənasına gəlmir. İnsan:

- kainatı tam əhatə etmir,

amma

- onun haqqında real bilgi əldə edə bilir. Teistik baxışa görə də Allah tam sonsuz şəkildə qavranmasa belə, müəyyən səviyyədə tanına və haqqında rasional düşünülə bilər.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument çox güclü və dərin görünə bilər. Həqiqətən də insan ağlı:

- məhduddur,
- zaman və məkan daxilində işləyir,
- və sonsuzluğu tam əhatə etməkdə çətinlik çəkir.

Bu səbəbdən Kant belə düşünürdü:

— “İnsan ağlı metafizik həqiqətlərin özünü tam dərk edə bilməz.”

Bu fikir müəyyən mənada olduqca məntiqlidir.

Çünki insan:

- sonsuz varlığı tam təsəvvür edə bilmir,
- Allahı fiziki obyekt kimi müşahidə etmir,
- və metafizik aləmi laboratoriyada açıb göstərə bilmir.

Lakin burada çox mühüm fəlsəfi fərq var:

Bir şeyi tam qavraya bilməmək ilə onun haqqında heç bir doğru bilgi əldə edə bilməmək eyni deyil.

Məsələn:

Bir uşaq “kainat” anlayışını tam dərk etməyə bilər. Amma:

- ulduzların var olduğunu,
- dünyanın mövcud olduğunu,
- və bəzi əsas həqiqətləri anlaya bilər.

Eyni şəkildə insan:

- şüurun tam mahiyyətini bilməyə bilər, amma şüurun mövcudluğunu qəbul edir.

Deməli:

Tam qavramağın olmaması,

qismən və real biliyin mümkünsüz olması demək deyil.

Teistik baxış da məhz bunu müdafiə edir.

Allah:

- sonsuz,
- mütləq,
- və insan ağlından üstün ola bilər.

Bu halda insanın Allahı tam əhatə edə bilməməsi təbii görünür.

Əslində teizmə görə əgər insan sonsuz Allahı tam əhatə edə bilsəydi, bu daha qəribə olardı.

Çünki məhdud ağılın sonsuzu tam tutması özü fəlsəfi problem yaradar.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Kant metafizik bilginin məhdudluğunu vurğulasa da:

- əxlaq,
- vicdan,
- və praktiki ağıl üzərindən Allah ideyasına müəyyən yer açırdı.

Yəni o, sadəcə kobud ateizm müdafiə etmirdi.

Bu çox mühüm nüansdır.

Digər tərəfdən, skeptik yanaşma bəzən Kantı belə şərh edir:

— "Metafizik həqiqət tam bilinmirsə, onda Allah haqqında danışmaq mənasızdır."

Halbuki Kantın öz mövqeyi bundan daha mürəkkəb idi.

O, daha çox belə deyirdi:

— "İnsan ağlı metafizik mövzuda həddini bilməlidir."

Bu isə avtomatik ateizm nəticəsi vermir.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Əgər insan ağlı metafizik həqiqət haqqında tamamilə heç nə bilmirsə, onda:

- "Allah bilinməzdir"

iddiası özü də necə bilinir?

Yəni:

"Metafizika haqqında heç nə bilinməz"

demək belə müəyyən metafizik iddiaya çevrilə bilər.

Bu səbəbdən tam skeptisizm öz daxilində çətinlik yarada bilər.

Digər tərəfdən, insan biliyi ümumiyyətlə mərhələli şəkildə işləyir.

Məsələn:

- insanlar atomu tam anlamadan əvvəl də atom haqqında müəyyən bilgi əldə etmişdilər,
- kainatın tam mahiyyətini bilmədən astronomiya inkişaf etmişdi.

Deməli:

Tam və sonsuz bilgi olmadan da real və rasional bilgi mümkündür.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

İnsan Allahı:

- tam sonsuz şəkildə qavraya bilməz, amma
- kainat,
- əxlaq,
- vicdan,

- və vəhy vasitəsilə Allah haqqında müəyyən həqiqi bilgi əldə edə bilər.

Bu model:

- həm insan ağlının məhdudluğunu qəbul edir,
- həm də metafizik düşüncəni tam bağlamır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

İnsan ağlının metafizik həqiqətləri tam şəkildə qavraya bilməməsi onların haqqında heç bir doğru bilgi əldə edilə bilməyəcəyi mənasına gəlmir. Məhdud ağıl sonsuzu tam əhatə etməsə də, onun haqqında müəyyən həqiqi və rasional bilgi əldə edə bilər.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan okeanın bütün dərinliyini bilməyə bilər. Amma onun həqiqətən mövcud olduğunu və bəzi xüsusiyyətlərini anlaya bilər.

Başqa nümunə düşünək. Bir tələbə riyaziyyatın bütün sahələrini bilmədən də müəyyən düsturları düzgün istifadə edə bilir.

Allah mövzusu da müəyyən mənada buna bənzər şəkildə düşünülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Sinifdə müəllim uşaqlara böyük bir xəritə göstərdi.

Bir şagird dedi:

— “Mən bütün dünyanı tam başa düşmürəm.”

Müəllim gülümsəyib cavab verdi:

— “Bütün dünyanı tam bilməməyin onun haqqında heç nə bilmədiyin mənasına gəlmir.”

Sonra əlavə etdi:

— “İnsan bəzi şeyləri tam olmasa da, həqiqi şəkildə anlaya bilər.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir astronom teleskopla göyə baxırdı. Şagirdi ona dedi:

— “Sən kainatın hamısını görə bilmirsən. Onda necə araşdırırsan?”

Astronom cavab verdi:

— “Bəli, mən bütün kainatı tam görə bilmirəm. Amma gördüyüm hissələr mənə həqiqi məlumat verir.”

Sonra əlavə etdi:

— “İnsan bəzən sonsuzu tam tutmasa da, onun haqqında doğru istiqamətdə düşünə bilər.”

Allah və metafizik həqiqətlər haqqında düşüncə də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“İnsan ağlının metafizik həqiqətləri tam qavraya bilməməsi onların haqqında heç bir rasional bilgi əldə edilə bilməyəcəyi mənasına gəlmir. Məhdud ağıl sonsuzu tam əhatə etməsə də, onun haqqında müəyyən həqiqi və məntiqli nəticələrə gələ bilər.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Tam qavramağın olmaması, bilginin mümkünsüz olması demək deyil.”
“Məhdud ağıl sonsuzu tam əhatə etməyə bilər.”
“İnsan hər şeyi bilmədən də həqiqi bilgi əldə edə bilər.”
“Kant ağlın sərhədini vurğulayırdı, düşüncəni yox.”
“Qismən bilgi də real bilgi ola bilər.”

10) QISA YEKUN

Epistemoloji məhdudiyyət arqumenti insan ağlının metafizik həqiqətləri tam şəkildə qavraya bilmədiyini vurğulayır. Bu yanaşmanın mühüm fəlsəfi gücü vardır və insan biliyinin məhdudluğunu xatırladır. Lakin bir şeyi tam və sonsuz şəkildə qavraya bilməmək onun haqqında heç bir doğru bilgi əldə edilə bilməyəcəyi mənasına gəlmir. Teistik baxışa görə isə insan:

- kainat,
- əxlaq,
- vicdan,
- və vəhy vasitəsilə Allah haqqında müəyyən həqiqi və rasional bilgi əldə edə bilər, hətta Onu tam əhatə edə bilməsə belə.

İRAD VƏ CAVAB - 6

1) İRADIN ÖZÜ

Sübut Standartı Problemi

Bəzi skeptik və elm yönümlü düşünürlər iddia edirlər ki, fövqəltəbii və metafizik iddialar adi iddialardan daha güclü sübut tələb edir. Onlara görə:

- möcüzə,
- vəhy,
- mələk,
- və ilahi müdaxilə kimi hadisələr gündəlik təcrübəyə zidd göründüyü üçün onları qəbul etmək üçün çox yüksək sübut standartı lazımdır.

Bu yanaşmanın məşhur müdafiəçilərindən biri Carl Sagan olmuşdur. O, məşhur prinsip irəli sürürdü:

— “Qeyri-adi iddialar qeyri-adi sübut tələb edir.”

Bu arqumentə görə:

əgər fövqəltəbii hadisələr üçün təqdim olunan sübutlar adi tarixi və ya şəxsi şahidlik səviyyəsindədirsə, bu kifayət etmir.

Mənbə: Carl Sagan — *The Demon-Haunted World*

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Fövqəltəbii iddialar üçün ciddi sübut tələb etmək məntiqlidir. Lakin “yüksək sübut standartı” prinsipi fövqəltəbii ehtimalını əvvəldən avtomatik rədd etmək anlamına gəlməməlidir. Əsas məsələ iddianın:

- ümumi dəlilləri,
- uyğunluğu,
- və izah gücü ilə birlikdə rasional şəkildə qiymətləndirilməsidir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument çox güclü görünə bilər. Həqiqətən də:

- böyük iddialar,
- fövqəltəbii hadisələr,
- və metafizik açıqlamalar kor-koranə qəbul edilməməlidir.

Tarixdə:

- saxta möcüzələr,
- manipulyativ dini iddialar,
- və yanlış inanclar mövcud olmuşdur.

Bu səbəbdən skeptiklərin:

— "iddiaya görə sübut tələb edin"

deməsi müəyyən mənada tam haqlıdır.

Lakin burada əsas fəlsəfi problem başqa nöqtədə başlayır:

"qeyri-adi" nə deməkdir?

Çünki bir hadisənin qeyri-adi görünməsi onun qeyri-mümkün olduğunu göstərmir.

Məsələn:

- qədim insanlar üçün təyyarə,
- internet,
- və ya kosmosa çıxmaq tam qeyri-adi görünərdi.

Amma qeyri-adi görünən hər şey avtomatik olaraq yalan olmur.

Burada əsas məsələ:

Hadisənin nə qədər uyğun və əsaslı izaha sahib olmasıdır.

Digər tərəfdən, skeptik yanaşma bəzən gizli şəkildə naturalizmi əvvəlcədən qəbul edir.

Yəni:

— "Təbiətdən kənar heç nə yoxdur"

fikri başlanğıc nöqtəsinə çevrilir.

Sonra isə hər fövqəltəbii iddia:

— "Çünki fövqəltəbii ola bilməz"

məntiqi ilə rədd edilir.

Bu isə tam neytral yanaşma olmaya bilər.

Çünki:

Əgər Allahın mövcudluğu mümkündürsə, onda:

- vəhy,
- möcüzə,
- və ilahi müdaxilə prinsip olaraq imkansız sayılmaz.

Bu halda məsələ:

"Möcüzə mümkündürmü?"

deyil,

"Bu konkret iddia üçün hansı dəlillər var?"

sualına çevrilir.

Burada başqa mühüm məqam da var. İnsan həyatı yalnız laboratoriya

üsulu ilə qərar vermir.

Məsələn:

- tarix elmi,
- məhkəmə sistemi,
- və gündəlik həyat

çox vaxt:

- şahidlik,
- uyğunluq,
- davranış,
- və dolayı dəlillər üzərindən işləyir.

Heç kim qədim tarixi hadisələri laboratoriyada təkrar etmir.

Amma insanlar:

- mənbələri müqayisə edir,
- uyğunluğu araşdırır,
- və nəticəyə gəlirlər.

Fövqəltəbii iddialar haqqında da müəyyən mənada oxşar qiymətləndirmə aparıla bilər.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Əgər skeptik yanaşma:

— "Təbiət qanunları heç vaxt pozula bilməz"

deyirsə,

onda bu artıq metafizik iddiaya çevrilir.

Çünki elm:

- təbiətin adi işləmə formasını müşahidə edir,

amma

- "Allah heç vaxt müdaxilə edə bilməz" nəticəsini məcburi şəkildə vermir.

Elm:

"təbiət adətən necə işləyir?"

sualını araşdırır.

Möcüzə iddiası isə:

"Adi vəziyyətdən istisna varmı?"

sualını ortaya qoyur.

Bu iki mövzu tam eyni səviyyədə deyil.

Digər tərəfdən, teistik baxış da hər fövqəltəbii iddianı avtomatik qəbul etmir.

Əksinə:

- saxta iddialar,
- manipulyasiya,
- və əsassız möcüzə hekayələri tənqid edilə bilər.

Əsas məsələ:

- iddianın tarixi etibarı,
- şahidliyi,
- daxili uyğunluğu,

- və ümumi metafizik çərçivə ilə əlaqəsidir.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

Fövqəltəbii iddialar ciddi şəkildə araşdırılmalıdır, amma sırf "qeyri-adi" olduqları üçün əvvəldən mümkünsüz elan edilməməlidir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Fövqəltəbii iddialar üçün ciddi sübut tələb etmək rasional yanaşmadır. Lakin bu prinsip fövqəltəbii ehtimalını əvvəldən avtomatik rədd etmək mənasına gəlməməlidir. Əsas məsələ iddiaların dəlil, uyğunluq və ümumi izah gücü ilə qiymətləndirilməsidir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir hakim düşünək. Çox böyük və qeyri-adi ittiham qarşısında daha diqqətli davranır. Amma o, sırf hadisə qeyri-adi olduğu üçün avtomatik:

— "bu mümkün deyil"

demir.

Başqa nümunə düşünək. Bir alim yeni nəzəriyyəyə əvvəlcə şübhə ilə yanaşa bilər, amma güclü dəlillər ortaya çıxarsa fikrini dəyişə bilər.

Fövqəltəbii iddialar da buna bənzər şəkildə qiymətləndirilə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Sinifdə bir uşaq dedi:

— "Mən dünən göydə qəribə işıq gördüm!"

Digər uşaqlar dərhal inanmadı.

Müəllim dedi:

— "Belə böyük iddialarda diqqətli olmaq yaxşıdır."

Sonra əlavə etdi:

— "Amma diqqətli olmaq, hər şeyi əvvəlcədən yalan saymaq demək deyil."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir şəhərdə alimlər yeni bir cihaz haqqında xəbər eşitdilər. Cihazın çox qəribə işlədiyi deyilirdi.

Bəzi insanlar dərhal inandı, bəziləri isə dərhal rədd etdi.

Şəhərin yaşlı professoru dedi:

— "Nə kor-koranə qəbul edin, nə də araşdırmadan rədd edin."

Sonra əlavə etdi:

— "Böyük iddialar diqqətlə araşdırılmalıdır. Amma qeyri-adi olmaq təkbaşına mümkünsüzlük demək deyil."

Fövqəltəbii iddialar haqqında da əsas məntiq buna bənzər şəkildə düşünülə bilər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Fövqəltəbii iddialar üçün ciddi sübut tələb etmək rasionaldır. Lakin 'qeyri-adi iddia' prinsipi fövqəltəbii ehtimalını əvvəldən avtomatik rədd etmək mənasına gəlməməlidir. Əsas məsələ iddianın ümumi dəlil və izah gücüdür."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Qeyri-adi olmaq, avtomatik mümkünsüzlük demək deyil.”
“Tənqidi düşüncə ilə əvvəlcədən rədd etmə fərqli şeydir.”
“Böyük iddialar ciddi araşdırma tələb edir.”
“Elm təbiətin adi işini araşdırır, istisnanı avtomatik inkar etmir.”
“Əsas məsələ ümumi dəlil gücüdür.”

10) QISA YEKUN

Sübut standartı problemi fövqəltəbii iddialar üçün yüksək sübut tələb edilməsini vurğulayır. Bu yanaşmanın müəyyən rasional əsası vardır və kor inanclardan qorunmağa kömək edir. Lakin bu prinsip fövqəltəbii ehtimalını əvvəldən avtomatik rədd etmək anlamına gəlməməlidir. Teistik baxışa görə isə Allahın mövcudluğu mümkündürsə, vəhy və möcüzə də prinsip olaraq mümkünsüz sayılmaz. Əsas məsələ bu iddiaların:

- tarixi,
- məntiqi,
- və ümumi izah gücü ilə birlikdə qiymətləndirilməsidir.

İRAD VƏ CAVAB - 7

1) İRADIN ÖZÜ

Metodoloji Naturalizm

Bəzi elm filosofları və naturalist düşünürlər iddia edirlər ki, elm yalnız:

- təbii səbəbləri,
- müşahidə edilə bilən prosesləri,
- və fiziki hadisələri araşdırır.

Bu yanaşma “metodoloji naturalizm” adlanır. Ona görə elmi metod:

- Allah,
- möcüzə,
- vəhy,
- və ya fövqəltəbii müdaxilə kimi anlayışları elmi izahın bir hissəsi kimi qəbul etmir.

Bu mövqeni müdafiə edən düşünürlərdən biri Robert Pennock olmuşdur. O, *Tower of Babel* əsərində elmin metodoloji olaraq yalnız təbii səbəblərlə işlədiyini vurğulamışdır.

Bu arqumentə görə:

Əgər elm yalnız təbii səbəblərlə işləyirsə, onda fövqəltəbii izahlar elmi bilik çərçivəsinə daxil edilə bilməz.

Mənbə: Robert Pennock — *Tower of Babel* (1999)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Elmin əsasən təbii səbəbləri araşdırması doğrudur. Lakin metodoloji naturalizm:

- elmin işləmə üsuludur,

yoxsa

- “yalnız təbiət mövcuddur” iddiasının qəti sübutu deyil. Elm maddi aləmi araşdırır, amma bu vəziyyət metafizik və ilahi ehtimalların avtomatik olaraq yanlış olduğunu göstərmir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument çox güclü görünə bilər. Həqiqətən də müasir elm:

- müşahidə,
- eksperiment,
- təkrar edilə bilən nəticələr üzərində qurulmuşdur.

Bu səbəbdən elm:

- yağışın necə yarandığını,
- xəstəliklərin necə yayıldığını,
- və kainatdakı fiziki prosesləri təbiət qanunları çərçivəsində izah edir.

Burada metodoloji naturalizm mühüm rol oynayır.

Yəni alim:

— “Bu hadisənin təbii səbəbi nədir?”

sualını verir.

Bu metod elmi inkişaf baxımından çox faydalı olmuşdur.

Lakin burada mühüm fəlsəfi fərq var:

Metodoloji naturalizm ilə metafizik naturalizm eyni deyil.

Bu çox vacib nöqtədir.

Metodoloji naturalizm sadəcə belə deyir:

— “Elm araşdırma zamanı təbii səbəblərlə işləyir.”

Amma bundan avtomatik olaraq:

— “Təbiətdən başqa heç nə yoxdur”

nəticəsi çıxmır.

Çünki bu ikinci fikir artıq fəlsəfi iddiadır.

Məsələn:

Bir metal detektoru yalnız metal tapır. Amma bu vəziyyət:

— “Deməli dünyada ağac yoxdur”

nəticəsini vermir.

Sadəcə cihazın öz fəaliyyət sahəsi vardır.

Elm də əsasən:

- maddi,
- müşahidə edilə bilən,
- və ölçülə bilən aləmi araşdırır.

Bu səbəbdən:

Elmin müəyyən mövzunu araşdırmaması,

o mövzunun avtomatik olaraq mövcud olmadığı mənasına gəlmir.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Skeptik yanaşma bəzən belə fərz edir:

— “Elm fövqəltəbii izahdan istifadə etmirsə, deməli fövqəltəbii yoxdur.”

Halbuki elm metod olaraq:

- Allahı təsdiq etmək,
- və ya inkar etmək üçün qurulmamışdır.

Elm əsasən:

“təbiət daxilində hadisələr necə işləyir?”

sualına cavab verir.

Amma:

— “Niyə ümumiyyətlə kainat var?”

— “Əxlaqın əsası nədir?”

— “Şüurun son mahiyyəti nədir?”

kimi metafizik suallar elmin sərhədini aşır.

Bu səbəbdən metodoloji naturalizmdən ateizm çıxarmaq məcburi nəticə deyil.

Digər tərəfdən, teistik baxış da təbiət qanunlarını rədd etmir.

Əksinə, bir çox teist filosof və alim belə düşünmüşdür:

təbiətdəki:

- nizam,
- qanunauyğunluq,
- və riyazi harmoniya Allahın yaratdığı sistemin əlaməti ola bilər.

Bu baxışda elm ilə teizm düşmən deyil.

Elm:

- “proses necə işləyir?”

sualını araşdırır,

teizm isə:

- “niyə ümumiyyətlə belə sistem var?”

sualını verir.

Burada başqa mühüm fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Əgər insan yalnız elmi metodla bilinən şeyləri həqiqət sayacaqsa, onda:

- məntiq,
- əxlaq,
- estetik gözəllik,
- və şüur kimi mövzular problemə çevrilər.

Çünki bunların hamısı tam laboratoriya üsulu ilə ölçülmür.

Deməli bilik yalnız bir metoddan ibarət deyil.

Burada başqa vacib məqam da var. Tarixdə bir çox məşhur alim:

- Isaac Newton,
- Johannes Kepler,
- James Clerk Maxwell

kimi şəxslər həm elmə böyük töhfə vermiş, həm də teistik düşüncəyə sahib olmuşlar.

Bu isə göstərir ki:

Elm aparmaq ilə Allah inancı arasında məcburi ziddiyyət yoxdur.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

Elm təbiət daxilindəki mexanizmləri araşdırır, metafizika isə:

- varlığın mənası,
- son səbəb,
- və ilahi əsas haqqında daha geniş suallar verir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Metodoloji naturalizm elmin işləmə metodudur, metafizik hökm deyil. Elmin təbii səbəbləri araşdırması təbiətdən kənar heç bir həqiqətin mövcud olmadığını avtomatik göstərmir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir mikroskop düşünək. O, hüceyrələri göstərə bilər, amma musiqinin gözəlliyini ölçə bilməz. Bu isə musiqinin mövcud olmadığını göstərmir.

Başqa nümunə düşünək. Termometr yalnız temperaturu ölçür. Amma insanın sevgisini ölçə bilmir.

Elm də müəyyən sahəni araşdıran vasitə kimi başa düşülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Məktəbdə müəllim uşaqlara dedi:

— “Bu cihaz yalnız səsi ölçür.”

Bir uşaq soruşdu:

— “Bəs rəngi niyə göstərmir?”

Müəllim gülümsəyib dedi:

— “Çünki bu cihazın işi başqa şeydir.”

Sonra əlavə etdi:

— “Hər alət hər şeyi ölçmək üçün hazırlanmayıb.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir rəssamın emalatxanasına alim gəldi. O, xüsusi cihazlarla:

- boyanın kimyasını,
- fırçanın materialını,
- və kətanın quruluşunu araşdırdı.

Sonra dedi:

— “Mən bu tablodakı bütün maddələri öyrəndim.”

Rəssam gülümsəyib soruşdu:

— “Bəs tablonun mənasını və niyə çəkildiyini də anladın?”

Alim susdu.

Çünki cihazlar maddələri göstərə bilərdi, amma məqsədi və mənanı tam ölçə bilmirdi.

Elm və metafizika münasibəti də müəyyən mənada buna bənzər şəkildə düşünülə bilər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Metodoloji naturalizm elmin işləmə üsuludur, metafizik hökm deyil. Elm təbii səbəbləri araşdırır, amma bu vəziyyət təbiətdən kənar heç bir həqiqətin mövcud olmadığını avtomatik göstərmir.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Metodoloji naturalizm ilə metafizik naturalizm fərqlidir.”
“Elm metod verir, son metafizik hökm yox.”
“Bir metodun sərhədi həqiqətin sərhədi demək deyil.”
“Elm ‘necə’ni araşdırır, metafizika ‘niyə’ni soruşur.”
“Araşdırılmayan şey avtomatik olaraq yox sayılmaz.”

10) QISA YEKUN

Metodoloji naturalizm elmin yalnız təbii səbəbləri araşdırdığını vurğulayır. Bu yanaşma müasir elmin işləmə metodunda mühüm rol oynayır. Lakin bu metoddan:

— “Yalnız təbiət mövcuddur”

nəticəsini çıxarmaq məcburi deyil. Çünki metodoloji naturalizm elmi üsuldur, metafizik hökm deyil. Teistik baxışa görə isə elm:

- təbiətdəki mexanizmləri,

metafizika isə:

- varlığın son səbəbini,
- mənasını,
- və ilahi əsası araşdırır.

İRAD VƏ CAVAB - 8

1) İRADIN ÖZÜ

İnancın Rasional Əsaslandırılması Problemi

Bəzi filosoflar iddia edirlər ki, insan kifayət qədər sübut olmadan hər hansı inancı qəbul etməməlidir. Onlara görə:

- xüsusilə dini inanc,
- metafizik iddialar,
- və Allah inancı rasional əsas olmadan qəbul edilərsə, bu intellektual baxımdan məsuliyyətsiz davranış sayılır.

Bu yanaşmanın məşhur müdafiəçilərindən biri William Kingdon Clifford olmuşdur. O, “The Ethics of Belief” məqaləsində məşhur fikir irəli sürmüşdü:

— “Yetərsiz dəlillə bir şeyə inanmaq həmişə yanlışdır.”

Cliffordun fikrincə, insan:

- inancını sübut və dəlil üzərində qurmalıdır, əks halda:
- yanlış inanclar,
- xurafat,
- və manipulyasiya meydana çıxa bilər.

Bu arqumentə görə, dini inancın rasional əsasının kifayət edib-etmədiyi ciddi şəkildə sual altına düşür.

Mənbə: William Clifford — *The Ethics of Belief* (1877)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

İnancın rasional əsas tələb etməsi məntiqlidir. Lakin insan həyatı yalnız tam sübut olunmuş məlumatlarla işləmir. İnsan:

- etibar,
- ehtimal,
- təcrübə,
- və ən güclü izah əsasında da inanclar formalaşdırır. Əsas məsələ kor inanc deyil, rasional əsaslı və məsuliyyətli inancdır.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda Cliffordun arqumenti çox güclü görünə bilər. Həqiqətən də insanlar:

- əsassız inanclara,
- saxta iddialara,
- və manipulyasiyaya asanlıqla qapıla bilirlər.

Tarixdə:

- xurafat,
- saxta dini liderlər,
- və təhlükəli ideologiyalar insanlara ciddi zərər vermişdir.

Bu səbəbdən:

— "İnanclar dəlilə əsaslanmalıdır"

fikri müəyyən mənada tam haqlıdır.

Lakin burada əsas fəlsəfi problem başqa nöqtədə başlayır:

İnsan bütün inanclarını yalnız tam və qəti sübut üzərindəmi qurur?

Əslində gündəlik həyat belə işləmir.

Məsələn:

- insan dostuna güvənir,
- gələcəklə bağlı plan qurur,
- insanlara sevgi bəsləyir,
- və bir çox qərar verir.

Halbuki bu mövzularda tam riyazi və sonsuz sübut yoxdur.

İnsan çox vaxt:

- təcrübə,
- uyğunluq,
- ehtimal,
- və ümumi etibar üzərindən qərar verir.

Deməli:

Tam qəti sübut olmadan inanmaq,

avtomatik olaraq irrasional davranış demək deyil.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Cliffordun mövqeyi çox yüksək sübut standartı tələb edir.

Lakin əgər insan yalnız tam sübut edilən şeylərə inanacaqsa:

- gündəlik həyat,
- münasibətlər,
- və hətta bəzi elmi fərziyyələr belə çətin vəziyyətə düşər.

Məsələn:

Biz sabah Günəşin doğacağını məntiqi zərurətlə sübut etmirik. Amma:

- keçmiş təcrübə,
- müşahidə,
- və uyğunluq üzərindən buna inanırıq.

Dini inanc məsələsində də teistik baxış belə deyir:

Allah inancı:

- kainatın başlanğıcı,
- nizam,
- əxlaq,
- şüur,
- və insanın mənəvi təcrübəsi üzərindən rasional əsas tapa bilər.

Yəni teizm:

"Kor inanc"

deyil,

"ən uyğun metafizik izah"

iddiası ilə çıxış edir.

Digər tərəfdən, Cliffordun arqumenti bəzən insan psixologiyasının başqa tərəfini nəzərə almır.

İnsan yalnız "soyuq məntiq maşını" deyil.

İnsan:

- mənəvi,
- əxlaqi,
- və eksistensial varlıqdır.

Məsələn:

- həyatın mənası,
- ölüm qorxusu,
- əxlaq,
- və məqsəd kimi suallar sırf laboratoriya üsulu ilə həll edilmir.

Bu səbəbdən insanın dünya görüşü:

- məntiq,
- təcrübə,
- vicdan,
- və daxili yönəliş ilə birlikdə formalaşır.

Burada başqa mühüm fəlsəfi məsələ də ortaya çıxır. Clifford:

— "yetərsiz sübutla inanmaq yanlışdır"

deyirdi.

Lakin:

"Yetərli sübut"

ölçüsünü kim müəyyən edir?

Çünki fərqli insanlar:

- eyni dəlilə baxıb,
- fərqli nəticəyə gələ bilər.

Məsələn:

Bir insan kainatdakı nizamı Allah üçün dəlil sayır,
başqa biri isə bunu təbiət qanunları ilə izah etməyə çalışır.
Deməli burada tam mexaniki və məcburi nəticə yoxdur.

Digər tərəfdən, bəzi filosoflar — məsələn William James — belə düşünürdülər:

Bəzən insan həyatı qərar tələb edir və tam qəti sübut gözləmək praktik olaraq mümkün olmur.

Bu baxımdan:

- inanc,
- etibar,
- və həyat seçimi tam laboratoriya səviyyəsində sübut gözləmədən də rasional ola bilər.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

- Kor fanatizm düzgün deyil,

amma

- Yalnız riyazi qətiyyətə icazə vermək də insan həyatının reallığına uyğun deyil.

İnsan:

- ağıl,
- vicdan,
- təcrübə,
- və ümumi izah gücü üzərindən rasional inanc formalaşdıra bilər.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

İnancın rasional əsas tələb etməsi məntiqlidir. Lakin tam və sonsuz sübutun olmaması inancları avtomatik olaraq irrasional etmir. İnsan həyatı çox vaxt:

- ehtimal,
- etibar,
- və ən güclü izah üzərində qurulur. Teistik baxış da Allah inancını bu çərçivədə rasional şəkildə müdafiə etməyə çalışır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan həkim seçərkən hər tibbi məlumatı tam yoxlamır. O:

- etibara,
- təcrübəyə,
- və ümumi göstəricilərə baxaraq qərar verir.

Başqa nümunə düşünək. İnsan dostuna inananda da tam riyazi sübut axtarmır.

İnanc və etibar çox vaxt bu şəkildə işləyir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Məktəbdə müəllim uşaqlara dedi:

— “Hər deyilənə dərhal inanmaq düzgün deyil.”

Sonra əlavə etdi:

— “Amma həyatda bəzi qərarları tam əmin olmadan da vermək lazım gəlir.”

Bir şagird soruşdu:

— “Necə yəni?”

Müəllim dedi:

— “Məsələn yeni dost seçəndə əvvəlcə onun davranışlarına baxırsan.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir səyyah uzun yol ayrıcına gəldi. Qarşısında iki yol vardı. O, heç bir yolun sonunu tam görə bilmirdi.

Amma:

- xəritəyə,
- əvvəlki təcrübələrə,
- və işarələrə baxaraq qərar verdi.

Yanındakı adam dedi:

— “Sən yüz faiz əmin deyilsən.”

Səyyah cavab verdi:

— “Bəli. Amma insan həyatda həmişə tam qətiyyət gözləsə, heç vaxt yola çıxa bilməz.”

İnanc məsələsi haqqında da bəzi insanlar buna bənzər şəkildə düşünürlər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“İnancın rasional əsas tələb etməsi doğrudur. Lakin insan həyatı yalnız tam və sonsuz sübut üzərində qurulmur. İnsan bir çox mühüm qərarı ehtimal, etibar və ən güclü izah əsasında verir. Teizm də Allah inancını bu çərçivədə rasional şəkildə müdafiə edir.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Kor inanc yanlış ola bilər, amma yalnız riyazi sübut da həyatın yeganə əsası deyil.”

“İnsan həyatı etibar və ehtimal üzərində qurulur.”

“Tam sübutun olmaması irrasionallıq demək deyil.”

“İnanc da rasional qiymətləndirməyə açıq ola bilər.”

“Qərar vermək üçün bəzən ən güclü izah kifayət edir.”

10) QISA YEKUN

İnancın rasional əsaslandırılması problemi inancların kifayət qədər dəlilə əsaslanmalı olduğunu vurğulayır. Bu yanaşmanın mühüm rasional tərəfi vardır və kor fanatizmə qarşı xəbərdarlıq edir. Lakin insan həyatı yalnız tam və sonsuz sübut üzərində qurulmur. İnsan bir çox mühüm qərarı:

- etibar,
- ehtimal,
- təcrübə,
- və ən güclü izah əsasında verir.

Teistik baxışa görə isə Allah inancı:

- kainat,

- əxlaq,
- şüur,
- və mənəvi təcrübə üzərindən rasional əsaslara sahib ola bilər.

İRAD VƏ CAVAB - 9

1) İRADIN ÖZÜ

Metafizik Qeyri-Müəyyənlik

Bəzi müasir filosoflar iddia edirlər ki, metafizik suallar:

- insan biliyinin sərhədini aşır,
- və prinsipcə tam cavablandırıla bilməyə bilər.

Bu yanaşmaya görə:

- "Niyə ümumiyyətlə varlıq mövcuddur?"
- "Şüurun son mahiyyəti nədir?"
- "Allah varmı?"
- "Həyatın son məqsədi nədir?" kimi suallar insan ağlının tam həll edə bilmədiyi problemlər ola bilər.

Bu mövzunu dərin şəkildə araşdıran filosoflardan biri Thomas Nagel olmuşdur. O, *The View from Nowhere* əsərində insanın:

- həm subyektiv,
- həm də obyektiv baxış arasında gərginlik yaşadığını və bəzi fundamental sualların tam həllinin çətin olduğunu vurğulamışdır.

Bu arqumentə görə, metafizik həqiqətlər haqqında qəti nəticəyə gəlmək insan ağlı üçün prinsipcə mümkünsüz ola bilər.

Mənbə: Thomas Nagel — *The View from Nowhere* (1986)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Bəzi metafizik sualların çox çətin olması doğrudur. Lakin bir problemin tam və son həllinin çətin olması onun haqqında heç bir rasional nəticəyə gəlməyin mümkünsüz olduğu mənasına gəlmir. İnsan ağlı:

- məhdud olsa da,
- müəyyən həqiqətlərə yaxınlaşa,
- və ən güclü izahları müqayisə edə bilər.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument çox dərin və təvazökar görünə bilər. Həqiqətən də insan:

- sonsuz biliyə sahib deyil,
- bütün kainatı tam əhatə etmir,
- və metafizik həqiqətləri birbaşa müşahidə etmir.

Bu səbəbdən bəzi filosoflar belə düşünür:

— "Bəlkə də metafizik suallar insan ağlı üçün prinsipcə həllolunmazdır."

Bu fikir müəyyən mənada güclü tərəfə malikdir.

Çünki tarix boyunca insanlar:

- Allah,
- ruh,

- şüur,
- və həyatın mənası haqqında fərqli nəticələrə gəlmişdir.

Bu da metafizik mövzuların həqiqətən mürəkkəb olduğunu göstərir.

Lakin burada mühüm fəlsəfi fərq var:

Bir sualın çox çətin olması ilə tamamilə cavabsız olması eyni deyil.

Məsələn:

- kainatın bütün sirlərini bilmirik,

amma astronomiya mümkündür.

- insan beynini tam anlamırıq,

amma psixologiya və nevrologiya inkişaf edir.

Deməli:

Tam və son bilgi olmadan da müəyyən həqiqi bilgi əldə etmək mümkündür.

Teistik baxış da məhz bunu müdafiə edir.

İnsan:

- Allahı tam sonsuz şəkildə qavraya bilməyə bilər,

amma

- kainatın başlanğıcı,
- nizam,
- əxlaq,
- və şüur üzərindən müəyyən metafizik nəticələrə yaxınlaşa bilər.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Nagelin özü də sərt materializmi tənqid edən filosoflardan biri idi.

O xüsusilə:

- şüurun,
- subyektiv təcrübənin,
- və insan zehninin tam materialist izahla həll edilməsinin çətin olduğunu vurğulayırdı.

Bu çox mühüm nüansdır.

Yəni Nagel:

— “metafizik suallar çətindir”

deyirdi,

amma:

— “Yalnız materializm doğrudur”

iddiasını müdafiə etmirdi.

Əksinə, o, insan şüurunun dərin fəlsəfi problem yaratdığını göstərirdi.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Əgər:

— “Metafizik suallar prinsipcə cavabsızdır”

deyilirsə,

onda bu cümlənin özü necə bilinir?

Çünki:

“Metafizikanın cavabsız olması”

iddiası özü də metafizik mövqedir.

Bu səbəbdən tam skeptisizm öz daxilində müəyyən çətinlik yarada bilər.
Digər tərəfdən, insan həyatı tam bilgi olmadan da davam edir.
Məsələn:

- insanlar dostluq qurur,
- əxlaqi qərarlar verir,
- həyat məqsədi seçir,
- və gələcəyə yönəlirlər.

Halbuki bu sahələrin heç biri tam sonsuz qətiyyətlə həll edilmir.
İnsan çox vaxt:

- ən güclü izaha,
- uyğunluğa,
- və rasional ehtimala əsaslanaraq yaşayır.

Metafizik mövzularda da oxşar vəziyyət mümkündür.
Burada başqa mühüm məsələ də var. Əgər insan:
— "Tam qəti həll yoxdur"
deyə bütün metafizik düşüncəni dayandırsa,
onda:

- əxlaq,
- məqsəd,
- və insan mənası haqqında düşüncə də zəifləyər.

Halbuki insan təbiəti bu sualları verməyə davam edir.
Bu isə metafizik axtarışın insan təcrübəsinin dərin hissəsi olduğunu göstərir.
Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

- insan ağlı məhduddur,
- metafizik həqiqətlər tam əhatə edilə bilməyə bilər,

amma

- bu vəziyyət metafizik düşüncəni mənasız etmir.

İnsan:

- ağıl,
- vicdan,
- kainat,
- və mənəvi təcrübə üzərindən həqiqətə müəyyən səviyyədə yaxınlaşa bilər.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Metafizik sualların çox mürəkkəb olması onların prinsipcə tam cavabsız olduğunu göstərmir. İnsan ağlı məhdud olsa da, müəyyən həqiqətlərə yaxınlaşmaq və ən güclü metafizik izahları müqayisə etmək mümkündür.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan okeanın bütün dərinliyini bilməyə bilər. Amma onun mövcudluğu və bəzi xüsusiyyətləri haqqında real bilgi əldə edə bilər.
Başqa nümunə düşünək. Bir tələbə riyaziyyatın bütün sahələrini

bilmədən də müəyyən problemləri həll edə bilir.

Metafizik həqiqətlər haqqında düşüncə də müəyyən mənada buna bənzər ola bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Məktəbdə bir uşaq müəllimə dedi:

— "Mən bütün kainatı tam başa düşmürəm."

Müəllim gülümsəyib cavab verdi:

— "Heç kim tam başa düşmür."

Sonra əlavə etdi:

— "Amma insanlar yenə də öyrənməyə və həqiqətə yaxınlaşmağa davam edir."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir dağçı çox yüksək dağa qalxırdı. Zirvənin tamamını hələ görə bilmirdi.

Yanındakı dostu dedi:

— "Əgər zirvəni tam görmürsənsə, niyə qalxmağa davam edirsən?"

Dağçı cavab verdi:

— "Çünki hər addım mənə daha geniş mənzərə göstərir."

Sonra əlavə etdi:

— "İnsan bəzən həqiqətin hamısını tam görməsə də, ona yaxınlaşa bilər."

Metafizik həqiqətlər haqqında düşüncə də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Metafizik sualların çox mürəkkəb olması onların prinsipcə cavabsız olduğunu göstərmir. İnsan ağlı məhdud olsa da, kainat, şüur və əxlaq üzərindən müəyyən rasional metafizik nəticələrə yaxınlaşmaq mümkündür."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Çətin sual, cavabsız sual demək deyil."

"Məhdud ağıl müəyyən həqiqətə yaxınlaşa bilər."

"Tam bilgi olmadan da real bilgi mümkündür."

"Metafizik düşüncə insan təbiətinin hissəsidir."

"İnsan sonsuzu tam tutmasa da, ona yönələ bilər."

10) QISA YEKUN

Metafizik qeyri-müəyyənlik arqumenti insan ağlının metafizik həqiqətləri tam həll edə bilməyəcəyini vurğulayır. Bu yanaşma insan biliyinin məhdudluğunu xatırlatdığı üçün müəyyən fəlsəfi gücə malikdir. Lakin metafizik sualların mürəkkəb olması onların prinsipcə cavabsız olduğunu göstərmir. Teistik baxışa görə insan:

- kainat,
- şüur,
- əxlaq,

- və mənəvi təcrübə üzərindən metafizik həqiqətlərə müəyyən səviyyədə yaxınlaşa bilər, hətta onları tam əhatə edə bilməsə belə.

İRAD VƏ CAVAB - 10

1) İRADIN ÖZÜ

Perspektiv Məhdudiyyəti

Bəzi filosoflar iddia edirlər ki, insan:

- dünyanı,
- həqiqəti,
- və varlığı

tam obyektiv şəkildə görə bilmir. Çünki insan hər şeyi:

- öz zehninin,
- təcrübəsinin,
- dilinin,
- və fərdi perspektivinin içindən anlayır.

Bu yanaşmanı dərin şəkildə araşdıran filosoflardan biri Thomas Nagel olmuşdur. O, *The View from Nowhere* əsərində insanın həm:

- şəxsi/subyektiv baxışa,

həm də

- obyektiv həqiqət axtarışına sahib olduğunu, lakin tam "neytral baxış nöqtəsi"nə çatmağın çox çətin olduğunu vurğulamışdır.

Bu arqumentə görə:

İnsan yalnız öz perspektivindən düşündüyü üçün tam obyektiv metafizik həqiqətə çatmaq mümkünsüz və ya çox məhdud ola bilər.

Mənbə: Thomas Nagel — *The View from Nowhere* (1986)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

İnsan perspektivinin məhdud olması doğrudur. Lakin insanın tam obyektiv olmaması onun həqiqətə yaxınlaşa bilməyəcəyi mənasına gəlmir. İnsan:

- fərqli baxışları müqayisə edə,
- səhvlərini düzəldə,
- və rasional düşüncə ilə daha obyektiv nəticələrə yaxınlaşa bilər.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument çox güclü görünə bilər. Həqiqətən də insan:

- hadisələri öz təcrübəsi ilə görür,
- öz dili ilə düşünür,
- və öz psixologiyası daxilində yaşayır.

Heç kim dünyaya tamamilə "bütün baxışlardan azad" nöqtədən baxmır.

Bu səbəbdən bəzi filosoflar belə düşünür:

— "Bəlkə də insan heç vaxt tam obyektiv həqiqətə çata bilməz."

Bu fikir müəyyən mənada məntiqlidir.

Çünki tarix boyunca:

- fərqli mədəniyyətlər,
- fərqli fəlsəfələr,
- və fərqli dünya görüşləri eyni mövzular haqqında müxtəlif nəticələrə gəlmişdir.

Bu isə insan perspektivinin həqiqətən məhdud olduğunu göstərir.

Lakin burada çox mühüm fəlsəfi fərq var:

Tam obyektivliyi əldə edə bilməmək ilə obyektiv həqiqətə yaxınlaşa bilməmək eyni deyil.

Məsələn:

bir insan uzaq dağı tam bütün detalları ilə görməyə bilər. Amma:

- onun həqiqətən mövcud olduğunu,
- istiqamətini,
- və əsas xüsusiyyətlərini anlaya bilər.

İnsan biliyi çox vaxt belə işləyir:

tam və sonsuz qavrayış olmadan da müəyyən doğru nəticələr əldə edilir.

Elm də buna bənzər şəkildə inkişaf edir.

Məsələn:

- alimlər səhvlər edir,
- nəzəriyyələr dəyişir,
- fərqli baxışlar ortaya çıxır.

Amma buna baxmayaraq elm:

- daha düzgün modellərə,
- daha geniş izahlara yaxınlaşmağa çalışır.

Deməli:

Perspektivin olması,

həqiqətin mövcud olmadığı mənasına gəlmir.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Əgər:

— “İnsan tam obyektiv ola bilməz”

deyə bütün həqiqət iddiaları zəiflədilirsə,

onda bu fikir özü də problem yaşayır.

Çünki:

“Tam obyektiv həqiqət əlçatmazdır”

cümləsi özü də universal həqiqət iddiası kimi təqdim olunur.

Yəni skeptik mövqe müəyyən mənada özünü də eyni problemə daxil edir.

Bu səbəbdən tam relativizm öz daxilində çətinlik yarada bilər.

Digər tərəfdən, Nagelin mövqeyi tam relativizm deyildi. O:

- insanın subyektiv tərəfini,

amma eyni zamanda

- obyektiv həqiqət axtarışını da

ciddi qəbul edirdi.

Bu çox mühüm nüansdır.

Yəni insan:

- öz perspektivindən başlayır,

amma

- daha obyektiv düşünməyə çalışır.

Əslində fəlsəfə və elm də məhz bu cəhdin nəticəsidir.

Teistik baxış burada maraqlı nöqtə irəli sürür:

Əgər insan ağlı tamamilə həqiqətə qapalı olsaydı,

onda:

- elm,
- məntiq,
- və ümumiyyətlə düşüncə də mənasını itirərdi.

Çünki insan heç bir mövzuda:

— "Bu daha doğrudur"

deyə bilməzdi.

Halbuki insan təcrübəsi göstərir ki:

- insanlar səhvlərini düzəldə bilir,
- daha güclü arqumentlər qura bilir,
- və fərqli perspektivləri müqayisə edə bilir.

Bu isə həqiqətə müəyyən səviyyədə yaxınlaşmanın mümkün olduğunu göstərir.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Teizmə görə insan:

- tam sonsuz və mükəmməl biliyə sahib deyil,

amma

- ağıl,
- vicdan,
- və təcrübə

vasitəsilə həqiqəti müəyyən qədər anlaya biləcək şəkildə yaradılmışdır.

Əgər insan həqiqətə tam qapalı olsaydı:

- məntiq,
- əxlaq,
- və ünsiyyət də mümkün olmazdı.

Bu səbəbdən teistik baxış:

- həm insanın məhdudluğunu qəbul edir,
- həm də həqiqətə yaxınlaşma imkanını qoruyur.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Əgər bütün həqiqət yalnız perspektivdirsə:

- zülm ilə ədalət arasında,
- doğru ilə yanlış arasında

obyektiv fərq necə qorunacaq?

Bu səbəbdən tam perspektiv relativizmi praktik və əxlaqi çətinlik yarada bilər.

Teistik baxış isə deyir:

insan:

- məhdud perspektivə sahib olsa da,

- obyektiv həqiqətin mövcudluğunu tam itirmir.

Əksinə, insan:

- axtarış,
- düşüncə,
- və mənəvi yönəliş ilə ona yaxınlaşmağa çalışır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

İnsan perspektivinin məhdud olması obyektiv həqiqətin mövcud olmadığını göstərmir. İnsan tam və sonsuz obyektivliyə çatmasa da:

- düşüncə,
- müqayisə,
- və rasional analiz vasitəsilə həqiqətə müəyyən səviyyədə yaxınlaşa bilər.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan şəhərə fərqli tərəfdən baxa bilər. Biri şəhəri dağdan görür, biri küçədən. Görünüş fərqli olsa da, şəhərin özü mövcuddur.

Başqa nümunə düşünək. Bir xəstəyə müxtəlif həkimlər fərqli analiz edə bilər. Amma bu vəziyyət xəstəliyin ümumiyyətlə mövcud olmadığını göstərmir.

Həqiqət və perspektiv münasibəti də buna bənzər şəkildə düşünülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Sinifdə uşaqlar eyni ağaca fərqli tərəfdən baxırdı.

Bir uşaq dedi:

— “Mən yalnız budaqları görürəm.”

Digəri dedi:

— “Mən isə meyvələri görürəm.”

Müəllim gülümsəyib dedi:

— “Siz fərqli hissələri görürsünüz, amma baxdığınız şey eyni ağacdır.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir böyük muzeydə insanlar eyni tabloya baxırdı. Rəssamlıq tələbəsi rənglərə diqqət edirdi, tarixçi isə tablonun dövrünü araşdırırdı.

Bir ziyarətçi dedi:

— “Hamı fərqli şey görür. Deməli tablonun həqiqi mənası yoxdur.”

Muzey rəhbəri cavab verdi:

— “Fərqli baxışlar həqiqətin yoxluğu demək deyil. Bəzən insanlar eyni həqiqətin müxtəlif tərəflərini görürlər.”

İnsan perspektivi və həqiqət münasibəti də müəyyən mənada buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“İnsan perspektivinin məhdud olması obyektiv həqiqətin mövcud olmadığını göstərmir. İnsan tam obyektivliyə çatmasa da, ağıl və rasional analiz vasitəsilə həqiqətə müəyyən səviyyədə yaxınlaşa bilər.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Məhdud perspektiv, həqiqətin yoxluğu demək deyil.”
“Tam obyektivlik çətin ola bilər, amma həqiqət axtarışı mümkündür.”
“Fərqli baxışlar eyni həqiqətin müxtəlif tərəfləri ola bilər.”
“İnsan həqiqəti tam tutmasa da, ona yaxınlaşa bilər.”
“Perspektiv var deyə həqiqət yox olmur.”

10) QISA YEKUN

Perspektiv məhdudiyyəti arqumenti insanın yalnız öz baxış bucağı daxilində düşündüyünü və tam obyektiv həqiqətə çatmağın çətin olduğunu vurğulayır. Bu yanaşma insan biliyinin məhdudluğunu göstərdiyi üçün müəyyən fəlsəfi gücə malikdir. Lakin insanın tam obyektiv olmaması obyektiv həqiqətin mövcud olmadığını göstərmir. Teistik baxışa görə insan:

- məhdud olsa da,
- ağıl,
- vicdan,
- və düşüncə vasitəsilə həqiqətə müəyyən səviyyədə yaxınlaşa bilər.

İRAD VƏ CAVAB - 11

1) İRADIN ÖZÜ

Radikal Skeptisizm

Bəzi skeptik filosoflar iddia edirlər ki, insan:

- metafizik həqiqətləri,
- Allahın varlığını,
- ruhu,
- və ya son səbəbləri tam və qəti şəkildə əsaslandıra bilməz.

Bu yanaşmanın ən təsirli nümayəndələrindən biri David Hume olmuşdur. Hume xüsusilə:

- səbəbiyyət,
- metafizika,
- möcüzələr,
- və dini arqumentlər haqqında ciddi skeptik tənqidlər irəli sürmüşdür.

Bu mövqeyə görə:

İnsan ağlı metafizik mövzularda qəti bilgi əldə etməkdə zəifdir və buna görə:

— “Allah var”

və ya

— “Metafizik həqiqət budur”

kimi iddialar tam əsaslandırıla bilməz.

Bu arqument “radikal skeptisizm”ə yaxın yanaşma hesab edilir.

Mənbə: David Hume — skeptik fəlsəfi ənənə

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

İnsan ağlının məhdud olması doğrudur. Lakin heç bir metafizik iddianın tam əsaslandırıla bilmədiyini söyləmək özü də metafizik iddiaya çevrilir. Şübhə düşüncəni gücləndirə bilər, amma bütün həqiqət imkanını dağıdarsa, o zaman:

- elm,
- məntiq,
- və gündəlik bilik də problemə çevrilər.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda radikal skeptisizm çox güclü görünə bilər. Həqiqətən də insan:

- səhv edə bilir,
- hissləri yanılda bilir,
- və müxtəlif mövzularda fərqli nəticələrə gəlir.

Tarixdə:

- yanlış fəlsəfələr,
- saxta inanclar,
- və səhv nəzəriyyələr olmuşdur.

Bu səbəbdən Hume kimi filosoflar insan ağlının imkanlarını ciddi şəkildə sorğulamışdılar.

Bu yanaşmanın müəyyən güclü tərəfi vardır:

o, insanı:

- kor fanatizmdən,
- əsassız iddialardan,
- və düşünmədən inanmaqdan uzaqlaşdırmağa çalışır.

Lakin burada çox mühüm fəlsəfi problem ortaya çıxır.

Əgər:

— “Heç bir metafizik iddia əsaslandırıla bilməz”

deyilirsə,

onda bu cümlənin özü də metafizik iddiaya çevrilir.

Yəni skeptik mövqe özünü də eyni problemə daxil edir.

Bu çox vacib nöqtədir.

Çünki insan:

— “Tam bilgi yoxdur”

deyə qəti hökm verirsə,

əslində özü müəyyən qəti mövqe qəbul etmiş olur.

Bu səbəbdən radikal skeptisizm müəyyən özünü-zəiflədən problem yaşayır.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Əgər insan biliyinə tam güvənmək mümkün deyilsə, bu problem yalnız dinə aid olmur.

Eyni problem:

- elmə,
- məntiqə,

- tarixə,
- və gündəlik həyata də aid olur.

Məsələn:
Biz səbəbiyyətə niyə inanırıq?
Hume özü bu mövzuda ciddi sual vermişdi.
Çünki insanlar:

- hadisələrin təkrarını görür,

amma

- "səbəbiyyətin özünü" birbaşa müşahidə etmirlər.

Buna baxmayaraq insanlar yenə də:

- elm qurur,
- texnologiya inkişaf etdirir,
- və həyatlarını səbəbiyyət üzərində qururlar.

Deməli insan praktik olaraq tam skeptisizmlə yaşaya bilmir.
Digər tərəfdən, insan biliyi çox vaxt:

- tam qətiyyətlə yox,
- rasional ehtimalla,
- uyğunluqla,
- və ən yaxşı izahla işləyir.

Məsələn:

- heç kim başqa insanların şüurunu birbaşa görmür,

amma onların şüurlu olduğuna inanır.

- heç kim gələcəyi tam bilmir,

amma plan qurur.

Bu səbəbdən:
Tam metafizik qətiyyətin olmaması,
rasional düşüncənin mümkünsüz olduğu mənasına gəlmir.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Radikal skeptisizm uzun müddət davam edərsə:

- əxlaq,
- həqiqət,
- və məna anlayışlarını da zəiflədə bilər.

Çünki:
Əgər heç nə əsaslandırıla bilmirsə,
onda:

- "ədalət yaxşıdır"

və ya

- "zülm pisdir"

kimi fikirlər də zəifləyər.
Halbuki insan təcrübəsi göstərir ki:

- insanlar həqiqət axtarır,
- doğru ilə yanlışı fərqləndirməyə çalışır,
- və obyektivlik üçün mübarizə aparırlar.

Bu isə insan ağlının tamamilə boş və etibarsız olmadığını göstərir.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

- insan ağlı məhduddur,
- səhv edə bilər,

amma

- bu vəziyyət həqiqətə yaxınlaşmanın mümkünsüz olduğu mənasına gəlmir.

İnsan:

- ağıl,
- vicdan,
- müşahidə,
- və vəhy vasitəsilə müəyyən metafizik nəticələrə çata bilər.

Teizm:

- tam sonsuz biliyə sahib olduğumuzu iddia etmir, amma
- rasional əsaslı metafizik düşüncənin mümkün olduğunu müdafiə edir.

Burada başqa fəlsəfi fərq də var:

Təvazökar skeptisizm ilə radikal skeptisizm eyni deyil.

Təvazökar skeptisizm:

- insanın səhv edə biləcəyini qəbul edir, amma yenə də həqiqət axtarışını davam etdirir.

Radikal skeptisizm isə bəzən:

- bütün metafizik imkanları zəiflədərək özünü də problemə salır.

Teistik baxış birincini daha məntiqli hesab edir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

İnsan ağlının məhdudluğu metafizik düşüncəni çətinləşdirə bilər. Lakin heç bir metafizik iddianın əsaslandırıla bilmədiyini söyləmək özü də metafizik iddiaya çevrilir. Tam skeptisizm yalnız dini deyil, bütün bilik imkanını zəiflədə bilər.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan xəritənin tam mükəmməl olmadığını bilər. Amma bu vəziyyət onun ümumiyyətlə yol tapa bilməyəcəyi mənasına gəlmir.

Başqa nümunə düşünək. Bir alim cihazların səhv edə biləcəyini bilir, amma buna görə bütün elmi tamamilə rədd etmir.

İnsan biliyi çox vaxt bu şəkildə işləyir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Sinifdə bir uşaq dedi:

— “Bəlkə heç nəyi tam bilə bilmərik.”

Müəllim gülümsəyib cavab verdi:

— “Bəli, insan hər şeyi tam bilməyə bilər.”

Sonra əlavə etdi:

— “Amma bu, heç nə öyrənə bilməyəcəyimiz mənasına gəlmir.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir səyyah gecə meşədə yol gedirdi. Əlində zəif işıq verən fənər vardı.

Dostu dedi:

— "Bu fənər bütün meşəni göstərmir."

Səyyah cavab verdi:

— "Doğrudur. Amma mənə yolumu tapmaq üçün kifayət qədər işıq verir."

İnsan ağlı və metafizik həqiqət münasibəti də müəyyən mənada buna bənzər şəkildə düşünülə bilər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"İnsan ağlı məhdud ola bilər, amma bu vəziyyət bütün metafizik düşüncənin mümkünsüz olduğunu göstərmir. Əks halda yalnız din deyil, elm, məntiq və gündəlik bilik də zəifləyər. Üstəlik, 'heç bir metafizik iddia əsaslandırıla bilməz' fikri özü də metafizik iddiadır."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Tam skeptisizm özünü də şübhə altına alır."

"Məhdud bilgi, tam bilgisizlik demək deyil."

"Şübhə faydalıdır, amma həqiqəti tam dağıtmamalıdır."

"İnsan tam bilməsə də, həqiqətə yaxınlaşa bilər."

"Radikal skeptisizm bütün biliyi zəiflədə bilər."

10) QISA YEKUN

Radikal skeptisizm insan ağlının metafizik həqiqətləri tam əsaslandıra bilməyəcəyini vurğulayır. Bu yanaşma insan biliyinin məhdudluğunu göstərdiyi üçün müəyyən fəlsəfi gücə malikdir. Lakin:

— "heç bir metafizik iddia əsaslandırıla bilməz"

fikri özü də metafizik iddiaya çevrilir və müəyyən özünü-zəiflədən problem yaradır. Teistik baxışa görə isə insan:

- məhdud olsa da,
- ağıl,
- vicdan,
- müşahidə,
- və vəhy vasitəsilə metafizik həqiqətlərə müəyyən səviyyədə rasional şəkildə yaxınlaşa bilər.

İRAD VƏ CAVAB - 12

1) İRADIN ÖZÜ

Dilin Sərhədləri

Bəzi filosoflar iddia edirlər ki, insan dili:

- metafizik həqiqətləri,
- Allahı,
- sonsuzluğu,
- və mütləq reallığı tam və dəqiq şəkildə ifadə etməkdə acizdir.

Bu yanaşmanın ən məşhur nümayəndələrindən biri Ludwig Wittgenstein

olmuşdur. O, *Tractatus Logico-Philosophicus* əsərində dilin sərhədləri mövzusunu araşdıraraq məşhur fikir söyləmişdi:

— "Haqqında danışa bilmədiyimiz şeylər barədə susmalıyıq."

Wittgensteinə görə dil əsasən:

- məntiqi,
- müşahidə edilə bilən,
- və təsvir edilə bilən reallıq üçün işləyir.

Bu səbəbdən:

- Allah,
- metafizika,
- və son həqiqət kimi mövzular dilin imkanlarını aşırmış kimi görünə bilər.

Bu arqumentə görə:

Metafizik reallıq haqqında danışmağa çalışanda insan dili qeyri-kafi və qeyri-dəqiq qalır.

Mənbə: Ludwig Wittgenstein — *Tractatus Logico-Philosophicus* (1921)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

İnsan dilinin məhdud olması doğrudur. Lakin dilin bir şeyi tam və mükəmməl ifadə edə bilməməsi həmin şey haqqında heç nə deyilə bilməyəcəyi mənasına gəlmir. İnsan:

- mürəkkəb hissləri,
- sonsuzluğu,
- və abstrakt anlayışları tam ifadə etməsə də, onlar haqqında müəyyən həqiqi və mənalı şəkildə danışa bilir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument çox dərin görünə bilər. Həqiqətən də insan dili:

- məhduddur,
- simvollardan ibarətdir,
- və insan təcrübəsi daxilində formalaşır.

Bu səbəbdən:

- sonsuz,
- mütləq,
- və metafizik həqiqətləri tam ifadə etmək çətin görünə bilər.

Məsələn:

İnsan:

- sonsuzluğu,
- şüurun tam mahiyyətini,
- və ya dərin mənəvi təcrübəni sözlərlə tam ifadə etməkdə çətinlik çəkir.

Bu baxımdan Wittgensteinin vurğuladığı problem müəyyən həqiqət payına malikdir.

Lakin burada mühüm fəlsəfi fərq var:

Bir şeyi tam ifadə edə bilməmək ilə onun haqqında heç bir mənalı söz deyə bilməmək eyni deyil.

Məsələn:

Bir insan:

- sevgini,
- ağrını,
- və ya gözəlliyi tam sözlə təsvir edə bilməyə bilər.

Amma bu:

— "Deməli sevgi haqqında heç nə danışmaq olmaz"

nəticəsini vermir.

İnsan dili çox vaxt:

- təxmini,
- simvolik,
- və mərhələli şəkildə işləyir.

Buna baxmayaraq insanlar bir-birini müəyyən səviyyədə anlaya bilir.

Teistik baxış da Allah haqqında danışarkən buna bənzər yanaşma qəbul edir.

Yəni:

Allah:

- sonsuz,
- mütləq,
- və insan dilindən üstün ola bilər.

Bu halda insanın Allahı tam və mükəmməl dillə ifadə edə bilməməsi təbii görünür.

Lakin bu:

- Allah haqqında heç bir doğru söz deyilə bilməyəcəyi mənasına gəlmir.

Əslində dini ənənələrdə çox vaxt:

- metafora,
- bənzətmə,
- və simvolik dil istifadə olunur.

Çünki sonsuz reallığı məhdud dil ilə izah etməyə çalışarkən tam literal və mexaniki ifadə kifayət etmir.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Wittgensteinin özü belə həyatının sonrakı dövründə dilə daha fərqli yanaşmağa başlamışdı.

O vurğulayırdı ki:

Dilin mənası yalnız sərt məntiqi təsvirlə məhdud deyil.

İnsan:

- dua edir,
- musiqi danışır,
- poeziya yazır,
- və simvolik ifadələr istifadə edir.

Bu isə göstərir ki, dil yalnız fiziki obyekt təsviri üçün mövcud deyil.

Digər tərəfdən, skeptik arqument bəzən belə fərz edir:

— "Əgər metafizik həqiqət tam ifadə olunmursa, onda onun haqqında danışmaq mənasızdır."

Halbuki insan həyatının böyük hissəsi:

- simvol,
- məcaz,
- və qeyri-tam ifadə üzərində quruludur.

Məsələn:
bir şair:
— "qəlbim qırıldı"
deyəndə,
heç kim bunu fiziki qırılma kimi anlamır.
Amma insanlar ifadənin həqiqi mənasını başa düşür.
Deməli:
Dil yalnız sərt fiziki təsvir vasitəsi deyil.
Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Əgər:
— "metafizik həqiqət haqqında danışmaq mümkün deyil"
deyilirsə,
onda bu cümlənin özü də metafizik iddia kimi görünə bilər.
Yəni skeptik mövqe özünü də müəyyən problemə salır.
Digər tərəfdən, teistik baxış:

- insan dilinin məhdud olduğunu qəbul edir,

amma

- metafizik həqiqətə işarə etməyin mümkün olduğunu müdafiə edir.

Məsələn:

- əxlaq,
- şüur,
- gözəllik,
- və mənəvi təcrübə kimi mövzular da tam fiziki dillə ifadə edilmir.

Amma insanlar onlar haqqında yenə də mənalı şəkildə danışırlar.
Allah haqqında dil də müəyyən mənada buna bənzər şəkildə işləyir:
tam əhatə etmir,
amma istiqamət göstərə bilir.
Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:
İnsan dili sonsuz metafizik reallığı tam əhatə etməyə bilər, amma:

- simvol,
- analogiya,
- və məna vasitəsilə ona müəyyən səviyyədə işarə edə bilər.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

İnsan dilinin metafizik həqiqəti tam ifadə edə bilməməsi həmin həqiqət haqqında heç bir mənalı söz deyilə bilməyəcəyi mənasına gəlmir. Məhdud

dil sonsuz reallığı tam əhatə etməsə də, ona müəyyən səviyyədə işarə edə bilər.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan çox gözəl mənzərə görəndə:

— "Bunu sözlə anlatmaq çətindir"

deyə bilər.

Amma yenə də həmin mənzərə haqqında müəyyən təsvir verir.

Başqa nümunə düşünək. Musiqinin insana verdiyi hiss tam sözlə izah olunmaya bilər, amma insanlar yenə də onun haqqında danışırlar.

Metafizik həqiqətlər haqqında dil də müəyyən mənada buna bənzər işləyə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq müəllimə dedi:

— "Mən çox sevincliyəm, amma bunu tam izah edə bilmirəm."

Müəllim gülümsəyib dedi:

— "Bəzi hissləri tam sözlə anlatmaq çətindir."

Sonra əlavə etdi:

— "Amma bu, onların real olmadığı mənasına gəlmir."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir rəssam gün batımını çəkirdi. Yanındakı dostu dedi:

— "Sən bu gözəlliyi tam şəkildə tabloya köçürə bilmirsən."

Rəssam cavab verdi:

— "Doğrudur. Amma tablo insanlara o gözəllikdən bir işarə göstərə bilər."

Sonra əlavə etdi:

— "Bəzən sənət bir şeyi tam tutmur, amma ona doğru yönəldir."

İnsan dili və metafizik həqiqət münasibəti də müəyyən mənada buna bənzər şəkildə düşünülə bilər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"İnsan dili metafizik reallığı tam əhatə etməyə bilər. Lakin bir şeyi tam ifadə edə bilməmək onun haqqında heç bir mənalı söz deyilə bilməyəcəyi mənasına gəlmir. İnsan dili simvol və analogiyalar vasitəsilə metafizik həqiqətə müəyyən səviyyədə işarə edə bilər."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Tam ifadə edilməyən şey mənasız olmur."

"Məhdud dil sonsuzu tam əhatə etməyə bilər."

"Dil yalnız fiziki təsvir vasitəsi deyil."

"Simvol və metafora da məna daşıyır."

"İnsan dili həqiqəti tam tutmasa da, ona işarə edə bilər."

10) QISA YEKUN

Dilin sərhədləri arqumenti insan dilinin metafizik reallığı tam ifadə etməkdə çətinlik çəkdiyini vurğulayır. Bu yanaşmanın müəyyən fəlsəfi gücü

vardır və insan dilinin məhdudluğunu göstərir. Lakin bir şeyi tam ifadə edə bilməmək onun haqqında heç bir mənalı söz deyilə bilməyəcəyi mənasına gəlmir. Teistik baxışa görə isə insan dili:

- simvol,
- analogiya,
- və mənəvi məna vasitəsilə metafizik həqiqətə müəyyən səviyyədə işarə edə bilər, hətta onu tam əhatə edə bilməsə belə.

İRAD VƏ CAVAB - 13

1) İRADIN ÖZÜ

Underdetermination Arqumenti

Bəzi filosoflar iddia edirlər ki, eyni faktlar və müşahidələr:

- fərqli fəlsəfi sistemlərlə,
- müxtəlif dünya görüşləri ilə,
- və bir-birinə zidd izahlarla uyğunlaşdırıla bilər.

Bu yanaşma epistemologiyada "underdetermination" arqumenti adlanır. Bu mövzunu inkişaf etdirən mühüm filosoflardan biri Willard Van Orman Quine olmuşdur.

Arqumentin əsas fikri belədir:

Eyni məlumatlar:

- həm teizm,
- həm ateizm,
- həm naturalizm,
- həm də başqa metafizik sistemlər tərəfindən fərqli şəkildə izah edilə bilər.

Məsələn:

- kainatın nizamı bir insan üçün Allahın dəlili görünə bilər, başqa biri isə bunu təbiət qanunları ilə açıqlaya bilər.

Bu səbəbdən skeptiklər deyirlər:

— "Əgər eyni faktlar müxtəlif dünya görüşlərinə uyğun gəlirsə, onda heç biri qəti şəkildə sübut edilmiş sayılmaz."

Mənbə: W.V.O. Quine — epistemologiya və underdetermination yanaşması

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Eyni faktların fərqli şəkildə izah edilə bilməsi doğrudur. Lakin bu vəziyyət bütün izahların eyni dərəcədə güclü olduğu mənasına gəlmir. İnsan ağlı:

- uyğunluq,
- sadəlik,
- izah gücü,
- və daxili tutarlılıq əsasında fərqli dünya görüşlərini müqayisə edə bilər.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument çox güclü görünə bilər. Həqiqətən də insanlar

eyni hadisəyə baxıb fərqli nəticələr çıxara bilirlər.

Məsələn:

- bir insan kainatdakı nizamı ilahi dizayn kimi görə bilər,
- başqa biri isə bunu təbiətin öz qanunları ilə izah edə bilər.

Eyni şəkildə:

- əxlaq,
- şüur,
- və insan təcrübəsi haqqında da müxtəlif fəlsəfi izahlar mövcuddur.

Bu səbəbdən skeptiklər belə düşünür:

— "Deməli faktlar bizi tək bir dünya görüşünə məcbur etmir."

Bu müşahidənin müəyyən həqiqət payı vardır.

Lakin burada çox mühüm fəlsəfi fərq var:

Bir faktın birdən çox izahı ola bilməsi ilə bütün izahların bərabər gücdə olması eyni deyil.

Məsələn:

Bir həkim xəstənin simptomlarına baxaraq bir neçə ehtimal düşünə bilər. Amma:

- uyğunluq,
- sadəlik,
- və ümumi izah gücü əsasında bəzi ehtimallar daha güclü görünər.

Elm də çox vaxt belə işləyir.

Alimlər:

- fərqli nəzəriyyələri müqayisə edir,
- hansının daha çox şeyi izah etdiyinə baxır,
- və ən uyğun modeli seçməyə çalışırlar.

Deməli:

Birdən çox izahın olması,

həqiqət axtarışını mənasız etmir.

Teistik baxış da bunu müdafiə edir.

Məsələn:

- kainatın başlanğıcı,
- nizam,
- şüur,
- əxlaq,
- və rasional düşüncə birlikdə qiymətləndiriləndə, bəzi insanlar üçün teizm daha güclü ümumi izah kimi görünə bilər.

Başqası naturalizmi seçə bilər.

Lakin burada əsas məsələ:

Hansı dünya görüşünün:

- daha geniş izah gücü,
- daha az daxili problem,

- və daha yüksək uyğunluq təqdim etməsidir.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Skeptik arqument bəzən belə nəticəyə yaxınlaşır:

— "Çünki müxtəlif izahlar mümkündür, deməli qərar vermək olmaz."

Halbuki gündəlik həyat belə işləmir.

Məsələn:

Bir detektiv hadisə haqqında müxtəlif ehtimallar düşünə bilər. Amma o:

- şahidlərə,
- motivlərə,
- uyğunluğa,
- və ümumi mənzərəyə baxaraq ən güclü nəticəyə gəlməyə çalışır.

İnsan biliyi çox vaxt:

"tam məcburi nəticə"

ilə yox,

"ən yaxşı izah"

ilə işləyir.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Əgər:

— "Fərqli izahların olması heç bir nəticəyə gəlməyə imkan vermir"

deyilsə,

onda:

- elm,
- tarix,
- və hüquq da problemə çevrilər.

Çünki bu sahələrin hamısında alternativ izahlar mümkündür.

Amma insanlar yenə də:

- müqayisə,
- analiz,
- və rasional qiymətləndirmə aparırlar.

Deməli underdetermination:

Tam skeptisizmə məcbur etmir.

Digər tərəfdən, Quinenin yanaşması insan biliyinin mürəkkəbliyini göstərməsi baxımından mühüm fəlsəfi töhfədir.

Bu yanaşma xatırladır ki:

- insanlar faktları həmişə müəyyən nəzəri çərçivə daxilində şərh edirlər.

Bu mühüm müşahidədir.

Lakin bundan:

— "Obyektiv həqiqət yoxdur"

nəticəsi avtomatik çıxmır.

Əksinə, bu vəziyyət insanı:

- daha diqqətli düşünməyə,
- fərqli dünya görüşlərini müqayisə etməyə,
- və daha güclü izah axtarmağa sövq edir.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

- fərqli izahların mövcudluğu qəbul edilir,

amma

- insanın rasional müqayisə apararaq ən güclü metafizik modeli seçə biləcəyi də müdafiə olunur.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Eyni faktların fərqli dünya görüşləri ilə uyğunlaşması bütün izahların eyni dərəcədə doğru olduğunu göstərmir. İnsan:

- izah gücü,
- uyğunluq,
- sadəlik,
- və daxili tutarlılıq əsasında fərqli metafizik sistemləri müqayisə edə bilər.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir xəstə haqqında müxtəlif diaqnoz ehtimalları ola bilər. Amma həkim:

- simptomlara,
- analizlərə,
- və ümumi uyğunluğa baxaraq ən güclü ehtimalı seçir.

Başqa nümunə düşünək. Bir hadisəni fərqli şahidlər müxtəlif şəkildə izah edə bilər. Amma araşdırma aparıldıqca bəzi izahlar daha güclü görünər.

Metafizik dünya görüşləri də müəyyən mənada buna bənzər şəkildə müqayisə edilə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Sinifdə pəncərə qırılmışdı.

Bir uşaq dedi:

— “Top dəyib.”

Başqa biri dedi:

— “Külək açıb.”

Müəllim dedi:

— “İndi hansı izahın daha uyğun olduğuna baxmalıyıq.”

Sonra uşaqlarla birlikdə:

- topun yerinə,
- küləyin gücünə,
- və digər işarələrə baxdılar.

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir şəhərdə qədim xəzinə tapıldı. Fərqli alimlər onun mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər söylədi.

Biri dedi:

— “Bu başqa ölkədən gəlib.”

Digəri dedi:

— “Xeyr, yerli mədəniyyətə aiddir.”

Şəhərin yaşlı tarixçisi dedi:

— “Fərqli izahların olması həqiqətin olmadığı demək deyil. Sadəcə hansı izahın daha çox faktı uyğunlaşdırdığına baxmaq lazımdır.”

Metafizik dünya görüşləri haqqında düşüncə də müəyyən mənada buna bənzərdir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Eyni faktların fərqli dünya görüşləri ilə uyğunlaşması bütün izahların eyni dərəcədə doğru olduğunu göstərmir. İnsan rasional müqayisə apararaq hansı modelin daha geniş izah gücü və daxili tutarlılıq təqdim etdiyini araşdıra bilər.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Birdən çox izahın olması, bütün izahların bərabər olduğu demək deyil.”
“İnsan biliyi çox vaxt ‘ən yaxşı izah’ üzərində işləyir.”
“Alternativ ehtimal həqiqəti yox etmir.”
“Əsas məsələ izah gücü və uyğunluqdur.”
“Skeptisizm düşüncəni dərinləşdirə bilər, amma həqiqəti ləğv etmir.”

10) QISA YEKUN

Underdetermination arqumenti eyni faktların müxtəlif dünya görüşləri ilə uyğunlaşdırıla biləcəyini vurğulayır. Bu yanaşma insan biliyinin və şərh prosesinin mürəkkəbliyini göstərdiyi üçün mühüm fəlsəfi gücə malikdir. Lakin bir faktın birdən çox izahı olması bütün izahların eyni dərəcədə güclü olduğunu göstərmir. Teistik baxışa görə insan:

- izah gücü,
- daxili uyğunluq,
- sadəlik,
- və metafizik tamlıq əsasında fərqli dünya görüşlərini müqayisə edərək daha güclü nəticəyə yaxınlaşa bilər.

İRAD VƏ CAVAB - 14

1) İRADIN ÖZÜ

Epistemic Humility Arqumenti

Bəzi filosoflar vurğulayırlar ki, insan biliyi:

- məhduddur,
- səhvə açıqdır,
- və tam sonsuz həqiqəti əhatə edə bilmir.

Bu səbəbdən onlar hesab edirlər ki:

— “İnsan metafizik və dini mövzularda çox qəti və dəyişməz hökmlər verməkdə ehtiyatlı olmalıdır.”

Bu yanaşma “epistemic humility” — yəni “epistemoloji təvazökarlıq” adlanır.

Bu mövzu müasir epistemologiyada geniş müzakirə edilmişdir. Alvin Plantinga da insan biliyinin məhdudluğu mövzusunu ciddi şəkildə qəbul etmiş, lakin bundan skeptisizm yox, fərqli nəticələr çıxarmışdır.

Bu arqumentə görə:

İnsan:

- məhdud ağla sahib olduğu üçün,
- Allah,
- metafizika,
- və son həqiqət mövzularında çox qəti iddialardan çəkinməlidir.

Mənbə: Alvin Plantinga — epistemoloji müzakirələr

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

İnsan biliyinin məhdud olması doğrudur və intellektual təvazökarlıq vacibdir. Lakin:

- məhdud bilgi,
- tam bilgisizlik

demək deyil. İnsan:

- səhv edə biləcəyini qəbul edərək,

yenə də

- rasional,
- əsaslı,
- və güclü nəticələrə yaxınlaşa bilər.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument çox sağlam və balanslı görünə bilər. Həqiqətən də insan:

- hər şeyi bilmir,
- səhv qərarlar verə bilir,
- və tarix boyunca bir çox yanlış inanclar qəbul etmişdir.

Bu səbəbdən:

— "İnsan çox qəti danışmamalıdır"

fikri müəyyən mənada məntiqlidir.

Əslində epistemoloji təvazökarlıq:

- fanatizmdən,
- təkəbbürdən,
- və kor ideoloji qapanmadan qoruyan mühüm xüsusiyyətdir.

Bu baxımdan arqumentin güclü tərəfi vardır.

Lakin burada çox mühüm fəlsəfi fərq var:

Təvazökarlıq ilə tam qərarsızlıq eyni deyil.

Bir insan:

- səhv edə biləcəyini qəbul edib,

yenə də

- müəyyən nəticəyə gələ bilər.

Məsələn:

Bir alim nəzəriyyəsinin mükəmməl olmadığını bilər, amma yenə də onu:

- ən güclü izah,
- və ən uyğun model kimi müdafiə edə bilər.

Elm də çox vaxt belə işləyir.

Alimlər:

- “mütləq sonsuz həqiqəti tapdıq”

demirlər,
amma:

- dəlillərə,
- müşahidəyə,
- və izah gücünə əsasən nəticələr çıxarırlar.

Teistik baxış da buna bənzər yanaşma müdafiə edir.
Yəni:

- insan məhduddur,
- Allahı tam əhatə edə bilməz, amma
- kainat,
- əxlaq,
- şüur,
- və mənəvi təcrübə üzərindən müəyyən rasional nəticələrə yaxınlaşa bilər.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Əgər:
— “İnsan biliyi məhduddur”
fikrindən,
— “Heç bir ciddi nəticəyə gəlmək olmaz”
nəticəsi çıxarılsa,
onda bu problem yalnız dinə aid olmaz.
Eyni problem:

- elmə,
- tarixə,
- hüquqa,
- və gündəlik həyata də aid olar.

Çünki insan heç bir sahədə sonsuz biliyə sahib deyil.
Məsələn:

- həkim bütün məlumatları tam bilmədən qərar verir,
- hakim bütün hadisələri görmədən hökm çıxarır,
- insanlar gələcəyi tam bilmədən həyat qururlar.

Deməli insan həyatı:
tam qətiyyət yox,
“ən güclü rasional nəticə”
üzərində işləyir.
Burada başqa mühüm fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Əgər:
— “Qəti nəticə çıxarmaq düzgün deyil”
fikri çox radikal şəkildə tətbiq olunarsa,
onda bu fikir özü də problem yaşayır.
Çünki:
“Heç bir qəti nəticə düzgün deyil”
cümləsi özü də qəti nəticə kimi təqdim olunur.

Bu səbəbdən epistemoloji təvazökarlıq:

- düşüncəni zəiflətmək üçün yox,
- daha diqqətli və məsuliyyətli düşünmək üçün istifadə edilməlidir.

Digər tərəfdən, Alvin Plantinga maraqlı mövqe müdafiə edirdi.
O deyirdi ki:
İnsan biliyi tam mükəmməl olmasa da,
bəzi inanclar:

- təməl,
- rasional,
- və əsaslı ola bilər.

Məsələn:

- xarici dünyanın mövcudluğu,
- başqa insanların şüuru,
- yaddaşın etibarı kimi inancları insanlar tam sübut etmədən qəbul edirlər.

Plantingaya görə Allah inancı da müəyyən hallarda buna bənzər şəkildə:
"Rasional əsaslı təməl inanc"
ola bilər.

Bu çox mühüm fəlsəfi nöqtədir.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

- insan biliyinin məhdudluğu qəbul edilir,

amma

- bu vəziyyət həqiqət axtarışını və rasional nəticə çıxarmağı ləğv etmir.

Əksinə:
təvazökarlıq insanı:

- daha diqqətli düşünməyə,
- fərqli arqumentləri qiymətləndirməyə,
- və həqiqətə daha səmimi yaxınlaşmağa sövq edə bilər.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

İnsan biliyinin məhdud olması qəti fanatizmdən uzaq durmağı tələb edə bilər. Lakin bu vəziyyət:

- rasional düşüncəni,
- metafizik axtarışı,
- və əsaslı nəticələr çıxarmağı tam ləğv etmir. Məhdud insan ağlı yenə də müəyyən həqiqətlərə yaxınlaşa bilər.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir kapitan hava haqqında bütün məlumatları tam bilməyə bilər. Amma:

- xəritəyə,
- küləyə,
- və təcrübəyə baxaraq düzgün istiqamət seçə bilər.

Başqa nümunə düşünək. Bir müəllim bütün gələcəyi bilməsə də, şagirdə ən doğru yolu göstərməyə çalışır.

İnsan biliyi çox vaxt bu şəkildə işləyir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq müəllimə dedi:

— "Mən hər şeyi tam bilmirəm."

Müəllim gülümsəyib cavab verdi:

— "Heç kim hər şeyi tam bilmir."

Sonra əlavə etdi:

— "Amma insanlar yenə də düşünərək doğruya yaxınlaşmağa çalışırlar."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir səyyah böyük dağa qalxırdı. Zirvənin hamısını tam görə bilmirdi.

Dostu soruşdu:

— "Əgər hər şeyi tam görmürsənsə, niyə yoluna davam edirsən?"

Səyyah cavab verdi:

— "Çünki az görmək heç nə görməmək demək deyil."

Sonra əlavə etdi:

— "İnsan bəzən tam həqiqəti əhatə etməsə də, ona yaxınlaşa bilər."

Epistemoloji təvazökarlıq haqqında düşüncə də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"İnsan biliyinin məhdud olması doğrudur. Lakin məhdudluq rasional nəticə çıxarmağın mümkünsüz olduğu mənasına gəlmir. İnsan:

- səhv edə biləcəyini qəbul edib,

yenə də

- dəlil,
- məntiq,
- və izah gücü əsasında həqiqətə yaxınlaşa bilər."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Məhdud bilgi, tam bilgisizlik demək deyil."

"Təvazökarlıq düşüncəni dayandırmaq deyil."

"İnsan həqiqəti tam tutmasa da, ona yaxınlaşa bilər."

"Səhv ehtimalı, bütün biliyi ləğv etmir."

"Rasional axtarış təvazökarlıqla birlikdə mümkündür."

10) QISA YEKUN

Epistemic humility arqumenti insan biliyinin məhdud olduğunu və buna görə metafizik mövzularda çox qəti davranmağın problemli ola biləcəyini vurğulayır. Bu yanaşma intellektual təvazökarlıq baxımından mühüm dəyərə malikdir. Lakin insan biliyinin məhdud olması:

- rasional düşüncəni,
- metafizik axtarışı,

- və əsaslı nəticələr çıxarmağı tam ləğv etmir. Teistik baxışa görə insan:
- məhdud olsa da,
- ağıl,
- vicdan,
- təcrübə,
- və dəlillər

vasitəsilə həqiqətə müəyyən səviyyədə yaxınlaşa bilər.

İRAD VƏ CAVAB - 15

1) İRADIN ÖZÜ

Conceptual Relativity

Bəzi müasir filosoflar iddia edirlər ki, insanın "həqiqət" anlayışı:

- istifadə etdiyi anlayışlara,
- dil sisteminə,
- düşüncə çərçivəsinə,
- və fəlsəfi baxışına görə dəyişə bilər.

Bu yanaşma "conceptual relativity" — yəni "konseptual nisbilik" adlanır.

Bu mövzunu geniş şəkildə araşdıran filosoflardan biri Hilary Putnam olmuşdur. Putnam müəyyən fəlsəfi yazılarında vurğulayırdı ki, insanlar dünyanı:

- tam "xalis" şəkildə deyil,
- müəyyən konseptual sistemlər daxilində anlayırlar.

Bu arqumentə görə:

eyni reallıq:

- fərqli düşüncə çərçivələrində,
- fərqli dillərdə,
- və fərqli fəlsəfi sistemlərdə başqa cür görünə bilər.

Bu səbəbdən skeptiklər deyirlər:

— "Bəlkə də obyektiv və dəyişməz həqiqət anlayışı düşündüyümüz qədər sadə deyil."

Mənbə: Hilary Putnam — fəlsəfi yazılar

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

İnsanların həqiqəti fərqli konseptual çərçivələrdə anlaması doğrudur. Lakin bir həqiqətin fərqli şəkildə təsvir olunması onun ümumiyyətlə mövcud olmadığı mənasına gəlmir. İnsan:

- fərqli baxışları müqayisə edə,
- səhvləri düzəldə,
- və daha uyğun izaha yaxınlaşa bilər.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument çox güclü görünə bilər. Həqiqətən də insanlar:

- fərqli dillərlə düşünür,
- müxtəlif fəlsəfi sistemlər qurur,

- və eyni hadisəni fərqli şəkildə şərh edə bilirlər.

Məsələn:

- bir insan kainatı ilahi yaradılış kimi görə bilər,
- başqa biri isə tam naturalist şəkildə izah edə bilər.

Eyni faktlar:

- fərqli anlayış sistemlərində başqa məna qazana bilir.

Bu müşahidənin müəyyən həqiqət payı vardır.

Çünki insan dünyanı həmişə:

- müəyyən dil,
- mədəniyyət,
- və düşüncə çərçivəsi vasitəsilə anlayır.

Tamamilə "çərçivəsiz baxış" praktik olaraq mümkün görünmür.

Lakin burada çox mühüm fəlsəfi fərq var:

Həqiqətin fərqli şəkildə təsvir olunması ilə həqiqətin ümumiyyətlə mövcud olmaması eyni deyil.

Məsələn:

Bir şəhərin xəritəsi:

- fərqli dillərdə çəkilə bilər,
- müxtəlif rənglərlə göstərilə bilər,
- və fərqli simvollar istifadə edilə bilər.

Amma şəhərin özü yenə də mövcuddur.

Deməli:

Təsvirlərin fərqli olması,
reallığın yoxluğu demək deyil.

Teistik baxış da məhz buna bənzər yanaşma müdafiə edir.

İnsan:

- məhdud,
- perspektivli,
- və dilə bağlı varlıqdır.

Bu səbəbdən metafizik həqiqəti:

- tam,
- sonsuz,
- və mükəmməl şəkildə ifadə etməsi çətin ola bilər.

Lakin bu:

- həqiqətin olmadığı,
- və ya ona yaxınlaşmağın mümkünsüz olduğu mənasına gəlmir.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Əgər:

— "Həqiqət tamamilə çərçivəyə görə dəyişir"

deyilsə,

onda bu fikir özü də problem yaşayır.

Çünki:

"Bütün həqiqətlər nisbidir"

cümləsi özü də universal həqiqət kimi təqdim olunur.

Bu isə müəyyən özünü-zəiflədən problem yaradır.

Digər tərəfdən, Putnamın mövqeyi tam relativizm deyildi.

O:

- həm insan anlayışlarının rolunu qəbul edir,

amma

- tam nihilizmə və həqiqətin yoxluğuna da getmirdi.

Bu mühüm nüansdır.

Yəni:

- insan anlayışları reallığı təsir edə bilər,

amma

- bu vəziyyət obyektiv reallığın tam yox olduğu mənasına gəlmir.

Burada başqa mühüm məsələ də var. İnsanlar fərqli çərçivələrdə düşünsələr də:

- elm inkişaf edir,
- insanlar ünsiyyət qura bilir,
- və müəyyən ortaq həqiqətlərə yaxınlaşa bilirlər.

Məsələn:

- riyaziyyat,
- məntiq,
- və fiziki qanunlar fərqli mədəniyyətlərdə də müəyyən ortaq nəticələr verir.

Bu isə insanın:

tam obyektiv olmasa da,

müəyyən obyektiv həqiqətlərə yaxınlaşa bildiyini göstərir.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

- insan həqiqəti həmişə müəyyən konseptual çərçivə daxilində anlayır,

amma

- bu vəziyyət obyektiv həqiqətin mövcudluğunu ləğv etmir.

Əksinə:

- ağıl,
- müqayisə,
- dialoq,
- və düşüncə vasitəsilə insan daha uyğun və daha həqiqi anlayışlara yaxınlaşa bilər.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Əgər həqiqət tam nisbi olarsa:

- ədalət ilə zülm,
- doğru ilə yanlış,
- həqiqət ilə yalan arasındakı fərq zəifləyər.

Halbuki insan təcrübəsi göstərir ki:

- insanlar həqiqət axtarır,
- səhvləri düzəltməyə çalışır,

- və daha doğru anlayışlara yaxınlaşmaq istəyirlər.

Bu isə obyektiv həqiqət ideyasının tamamilə yox olmadığını göstərir.

Teistik baxış deyir ki:

- insan həqiqəti tam və sonsuz şəkildə tutmaya bilər,

amma

- həqiqətin mövcudluğu yenə də mənalıdır,

və insan ona yaxınlaşa bilər.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

İnsanların həqiqəti fərqli konseptual çərçivələrdə anlaması obyektiv həqiqətin mövcud olmadığını göstərmir. Fərqli təsvirlər və şərhlər içində belə insan:

- müqayisə,
- rasional analiz,
- və uyğunluq vasitəsilə daha həqiqi nəticələrə yaxınlaşa bilər.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir şəhərin xəritəsi fərqli dillərdə hazırlana bilər. Amma xəritələrin fərqli olması şəhərin mövcud olmadığını göstərmir.

Başqa nümunə düşünək. Müxtəlif insanlar eyni musiqi haqqında fərqli hisslər ifadə edə bilər. Amma hamısı eyni musiqini dinləyir.

Həqiqət və konseptual çərçivə münasibəti də müəyyən mənada buna bənzər şəkildə düşünülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Sinifdə uşaqlar eyni ağaca baxırdı.

Bir uşaq dedi:

— “Mən yaşıl yarpaqları görürəm.”

Digəri dedi:

— “Mən böyük gövdəni görürəm.”

Müəllim dedi:

— “Siz fərqli tərəfləri görürsünüz, amma baxdığınız şey eyni ağacdır.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir muzeydə insanlar böyük bir heykələ baxırdı. Rəssam onun formasına diqqət edirdi, tarixçi isə keçmişini araşdırırdı.

Bir nəfər dedi:

— “Hamı fərqli şey görür. Deməli heykəlin həqiqi mənası yoxdur.”

Muzey rəhbəri gülümsəyib cavab verdi:

— “Fərqli baxışlar həqiqətin yoxluğu demək deyil. Bəzən insanlar eyni həqiqətin müxtəlif tərəflərini görürlər.”

Konseptual nisbilik haqqında düşüncə də buna bənzər şəkildə başa düşülə bilər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“İnsanların həqiqəti fərqli konseptual çərçivələrdə anlaması obyektiv həqiqətin mövcud olmadığını göstərmir. Fərqli təsvirlər içində belə insan ağlı

müqayisə və rasional analiz vasitəsilə daha uyğun və daha həqiqi nəticələrə yaxınlaşa bilər."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Fərqli təsvirlər, həqiqətin yoxluğu demək deyil."
"Çərçivə var deyə reallıq yox olmur."
"İnsan həqiqəti tam tutmasa da, ona yaxınlaşa bilər."
"Perspektiv fərqi obyektivliyi tam ləğv etmir."
"Məhdud anlayış, tam nihilizm demək deyil."

10) QISA YEKUN

Conceptual relativity arqumenti insanların həqiqəti fərqli anlayış və düşüncə çərçivələri daxilində qavradığını vurğulayır. Bu yanaşma insan biliyinin və dilinin məhdudluğunu göstərdiyi üçün mühüm fəlsəfi dəyərə malikdir. Lakin fərqli konseptual təsvirlərin olması obyektiv həqiqətin mövcud olmadığını göstərmir. Teistik baxışa görə insan:

- məhdud çərçivələr daxilində düşünsə də,
- ağıl,
- müqayisə,
- və rasional analiz

vasitəsilə həqiqətə müəyyən səviyyədə yaxınlaşa bilər.

AQNOSTİKLƏRİN QURAN HAQQINDA İRADLARINA CAVABLAR

İRAD VƏ CAVAB - 1

1) İRADIN ÖZÜ

İlahi Mənşənin Bilinməzliyi

Bəzi müasir islamşünas və tarixçi tədqiqatçılar iddia edirlər ki, vəhyin tam şəkildə "ilahi mənbədən gəldiyini" obyektiv və tarixi olaraq qəti sübut etmək mümkün deyil.

Bu yanaşmaya görə:

- Quranın böyük dini və mənəvi təsiri qəbul olunsa belə,
- onun birbaşa ilahi qaynaqdan gəldiyini tam elmi və tarixi metodla təsdiqləmək çətindir.

Bu mövzunu müzakirə edən tədqiqatçılardan biri William Montgomery Watt olmuşdur. O, *Islamic Revelation in the Modern World* əsərində vəhy fenomenini:

- tarixi,
- psixoloji,
- və dini təcrübə çərçivəsində araşdırmağa çalışmışdır.

Bu arqumentə görə:

vəhyin:

- həqiqətən ilahi qaynaqdan gəldiyini,

yoxsa

- insan şüuru və dini təcrübə ilə bağlı olduğunu tam qəti şəkildə ayırmaq çətin görünür.

Mənbə: W. Montgomery Watt — *Islamic Revelation in the Modern World* (1969)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

İlahi mənşəni laboratoriya üsulu ilə sübut etmək çətin ola bilər. Lakin bu vəziyyət vəhyin avtomatik olaraq insan məhsulu olduğunu göstərmir. Tarixdə bir çox mühüm həqiqət:

- dolayı dəlillər,
- uyğunluq,
- xarakter,
- və təsir üzərindən qiymətləndirilir. Vəhy məsələsi də yalnız bir cümləlik iddia kimi yox, ümumi tarixi və məntiqi çərçivə daxilində araşdırılır.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument çox məntiqli görünə bilər. Həqiqətən də insan:

- vəhy anını laboratoriyada müşahidə etmir,
- Allahın danışığını cihazla qeydə almır,
- və metafizik hadisəni fiziki obyekt kimi ölçmür.

Bu səbəbdən bəzi insanlar belə düşünür:

— "İlahi mənşəni necə qəti şəkildə ayırd edə bilərik?"

Bu sual müəyyən mənada haqlıdır.

Çünki metafizik vəhy:

- sırf fiziki hadisə deyil,
- və insan təcrübəsinin adi hissəsindən fərqli görünür.

Lakin burada mühüm fəlsəfi fərq var:

Bir şeyi tam laboratoriya üsulu ilə sübut edə bilməmək,

onun haqqında rasional nəticəyə gəlməyin mümkünsüz olduğu mənasına gəlmir.

İnsan həyatı çox vaxt:

- dolayı dəlillərlə,
- uyğunluqla,
- şahidliklə,
- və ən yaxşı izahla işləyir.

Məsələn:

Biz tarixdə yaşamış bir çox insanı:

- sənədlər,
- şahidlik,
- və təsirlər üzərindən tanıyırıq.

Heç kim:

Socrates və ya Julius Caesar haqqında laboratoriya sübutu təqdim etmir.

Amma insanlar:

- tarixi uyğunluğa,
- məlumatların gücünə,
- və ümumi izah qabiliyyətinə baxaraq nəticəyə gəlirlər.

Teistik baxış vəhy məsələsində də buna bənzər yanaşma müdafiə edir.

Məsələn, insanlar soruşurlar:

- Peyğəmbərin xarakteri necə idi?
- Mesaj daxili uyğunluğa malik idimi?
- Tarixi təsiri nə olmuşdur?
- Mətnin xüsusiyyətləri nədir?
- Əxlaqi və mənəvi nəticələri necə olmuşdur?

Yəni vəhy məsələsi yalnız:

— “Mən vəhy aldım”

iddiası kimi yox,

daha geniş çərçivədə qiymətləndirilir.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Skeptik yanaşma bəzən belə fərz edir:

— “İlahi mənşə tam fiziki metodla sübut olunmursa, deməli bilinməzdir.”

Halbuki insan həyatındakı bir çox mühüm həqiqət:

- əxlaq,
- şüur,
- sevgi,

- və mənəvi təcrübə də tam fiziki metodla ölçülmür.

Amma insanlar onları mənalı və real hesab edirlər.
Deməli:
“Tam elmi cihazla ölçülmür”
ifadəsi,
“tamamilə əsassızdır”
nəticəsini avtomatik vermir.
Burada başqa mühüm nöqtə də var. Watt kimi bəzi tədqiqatçılar vəhyi:

- sırf saxtakarlıq kimi yox,
- ciddi dini təcrübə kimi araşdırmağa çalışırdılar.

Bu mühüm nüansdır.
Yəni məsələ:
“Vəhy yalandır”
iddiasından daha mürəkkəbdir.
Əsl sual budur:
Bu təcrübənin son izahı nədir?
Naturalist:

- psixoloji,
- sosial,
- və tarixi izahlar verə bilər.

Teist isə deyə bilər:
— “Bu xüsusiyyətlər ilahi vəhy ilə daha uyğun görünür.”
Burada əsas məsələ:
Hansı modelin:

- daha geniş izah gücü,
- daha az daxili problem,
- və daha yüksək uyğunluq təqdim etməsidir.

Digər tərəfdən, teistik baxış da insanın vəhyi tam sonsuz şəkildə sübut edə biləcəyini iddia etmir.
Əksinə:

- insanın məhdud olduğunu,
- metafizik sahənin çətinliyini qəbul edir.

Lakin:

- məhdudluq,
- rasional qiymətləndirməni tam ləğv etmir.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Əgər:
— “İlahi mənşə prinsipcə bilinməzdir”
deyilsə,
onda bu fikir özü də müəyyən metafizik nəticəyə çevrilir.
Çünki:
“İnsan heç vaxt ilahi mənbəni tanıya bilməz”
demək belə böyük epistemoloji iddiadır.
Bu səbəbdən tam skeptik mövqe öz daxilində çətinlik yarada bilər.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

- vəhy tam laboratoriya obyektinə çevrilməyə bilər, amma
- tarix,
- məntiq,
- əxlaq,
- və mətnin xüsusiyyətləri üzərindən onun ilahi mənşə ehtimalı rasional şəkildə qiymətləndirilə bilər.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

İlahi mənşənin tam laboratoriya üsulu ilə sübut edilməsinin çətin olması vəhyin avtomatik olaraq insan məhsulu olduğunu göstərmir. İnsan bir çox mühüm həqiqət haqqında:

- dolayı dəlillər,
- uyğunluq,
- və ümumi izah gücü üzərindən rasional nəticəyə gəlir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir detektiv hadisəni birbaşa görməyə bilər. Amma:

- şahidlərə,
- davranışlara,
- və ümumi uyğunluğa baxaraq nəticəyə gəlir.

Başqa nümunə düşünək. İnsan dostunun səmimiyyətini cihazla ölçmür, amma davranış və təsir üzərindən anlayır.

Vəhy məsələsi də müəyyən mənada buna bənzər şəkildə qiymətləndirilə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq müəllimə dedi:

— “Mən küləyi görmürəm.”

Müəllim cavab verdi:

— “Amma ağacların hərəkətindən onun olduğunu anlaya bilirsən.”

Sonra əlavə etdi:

— “Bəzi şeylər birbaşa görünməsə də, təsirləri ilə tanınır.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir kənddə insanlar uzaq dağın arxasında böyük çayın olduğunu eşitmişdilər. Heç kim çayın hamısını bir anda görmürdü.

Amma:

- axan suyun səsini,
- torpağın yaşlığını,
- və kiçik axarları görərək nəticəyə gəlirdilər ki, həqiqətən böyük su mənbəyi vardır.

Yaşlı alim dedi:

— “İnsan bəzən mənbəni birbaşa görməsə də, izlər və təsirlər üzərindən ona yaxınlaşır.”

İlahi vəhy məsələsi haqqında da bəzi insanlar buna bənzər şəkildə

düşünürlər.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"İlahi mənşənin laboratoriya üsulu ilə tam sübut edilməsinin çətin olması vəhyin insan məhsulu olduğunu göstərmir. İnsan tarixdə bir çox mühüm həqiqət haqqında dolayı dəlillər və ümumi izah gücü üzərindən rasional nəticəyə gəlir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Dolayı dəlil də rasional əsas yarada bilər."
"Laboratoriya ölçüsü həqiqətin yeganə meyarı deyil."
"Məhdudluq, avtomatik inkar demək deyil."
"Vəhy yalnız iddia yox, ümumi tarixi hadisədir."
"İnsan təsirlər üzərindən də həqiqətə yaxınlaşır."

10) QISA YEKUN

İlahi mənşənin bilinməzliyi arqumenti vəhyin tam obyektiv və elmi şəkildə sübut edilməsinin çətin olduğunu vurğulayır. Bu yanaşmanın müəyyən fəlsəfi gücü vardır və metafizik mövzuların mürəkkəbliyini göstərir. Lakin ilahi mənşənin laboratoriya üsulu ilə tam sübut edilə bilməməsi onun avtomatik olaraq insan məhsulu olduğunu göstərmir. Teistik baxışa görə:

- tarix,
- mətnin xüsusiyyətləri,
- peyğəmbərin xarakteri,
- və ümumi izah gücü vəhyin ilahi mənbə ehtimalını rasional şəkildə dəstəkləyə bilər.

İRAD VƏ CAVAB - 2

1) İRADIN ÖZÜ

Tarixi-Kritik Yanaşma

Bəzi müasir tədqiqatçılar Quranı və İslamın ilkin tarixini "tarixi-kritik metod" ilə araşdırmağa çalışırlar. Bu yanaşmaya görə:

- dini mətnlər,
- vəhy anlayışı,
- və ilkin İslam tarixi

yalnız ilahi perspektivdən deyil, həm də:

- tarix,
- siyasət,
- mədəniyyət,
- və sosial inkişaf çərçivəsində analiz edilməlidir.

Bu yanaşmanın məşhur nümayəndələrindən biri John Wansbrough olmuşdur. O, *Quranic Studies* əsərində Quran mətninin:

- uzun tarixi proses nəticəsində formalaşdığını,
- erkən İslam cəmiyyətində mərhələli inkişaf keçirdiyini iddia etmişdir.

Bu yanaşmaya görə:

Quran və İslamın formalaşması:

- birbaşa və tam sabit vəhy hadisəsi kimi yox,
- tarix içində inkişaf edən dini ənənə kimi başa düşülməlidir.

Mənbə: John Wansbrough — *Quranic Studies* (1977)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Tarixi-kritik metod mətnləri tarixi kontekst daxilində araşdırmağa çalışır və bu metodun müəyyən akademik dəyəri vardır. Lakin bir mətnin tarix içində ortaya çıxmasını araşdırmaq onun avtomatik olaraq ilahi mənbədən uzaq olduğunu göstərmir. Tarixi proses ilə ilahi vəhy ehtimalı bir-birini məcburi şəkildə inkar etmir.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda tarixi-kritik yanaşma çox elmi və obyektiv görünə bilər. Həqiqətən də hər dini mətn:

- müəyyən tarixdə,
- müəyyən cəmiyyətdə,
- və konkret dil mühitində ortaya çıxır.

Bu səbəbdən tədqiqatçılar soruşurlar:

- mətn necə formalaşdı?
- hansı sosial mühitdə yayıldı?
- hansı tarixi hadisələr təsir etdi?

Bu sualların özü prinsipcə problemli deyil.

Əslində tarix araşdırması:

- mətnlərin qorunması,
- ötürülməsi,
- və sosial konteksti haqqında faydalı məlumat verə bilər.

Lakin burada mühüm fəlsəfi fərq var:

Bir mətnin tarix içində araşdırılması ilə onun yalnız insan məhsulu olduğunun sübut edilməsi eyni deyil.

Bu çox vacib nöqtədir.

Çünki teistik baxışa görə vəhy:

- insan tarixi içində gəlir,

amma

- mənbə etibarilə ilahi ola bilər.

Yəni:

ilahi mesajın:

- müəyyən dil,
- müəyyən tarix,
- və müəyyən cəmiyyət vasitəsilə gəlməsi, onun avtomatik olaraq qeyri-ilahi olduğunu göstərmir.

Məsələn:

Bir müəllim şagirdinə məktub yazanda:

- məktub müəyyən kağızda olur,
- müəyyən dildə yazılır,
- və müəyyən tarixdə çatır.

Amma bu vəziyyət məktubun müəllifini inkar etmir.

Tarixi vasitə ilə ötürülmə, mənbənin avtomatik insan olduğu mənasına gəlmir.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Wansbrough və bəzi radikal tədqiqatçılar Quranın formalaşmasını çox gec tarixə aid etməyə çalışmışdılar.

Lakin sonrakı:

- əlyazma tədqiqatları,
- paleoqrafik analizlər,
- və erkən islam mənbələri bu yanaşmanın bəzi hissələrini ciddi şəkildə zəiflətmişdir.

Məsələn:

erkən Quran əlyazmaları:

- Quran mətninin İslamın ilk dövrlərinə çox yaxın olduğunu göstərən mühüm materiallar təqdim etmişdir.

Bu səbəbdən müasir akademiyada belə Wansbroughun bütün nəticələri tam qəbul edilmir.

Bu mühüm nüansdır.

Digər tərəfdən, tarixi-kritik metodun öz daxilində də müəyyən məhdudiyyətlər vardır.

Çünki bu metod çox vaxt əvvəlcədən belə fərz edir:

— “Fövqəltəbii izah elmi deyil.”

Sonra isə bütün məlumatlar yalnız:

- sosial,
- siyasi,
- və mədəni izahlarla açıqlanmağa çalışılır.

Bu isə tam neytral yanaşma olmaya bilər.

Çünki:

Əgər Allahın vəhy göndərməsi prinsipcə mümkündürsə,

onda tarixi proses ilə ilahi vəhy bir-birini avtomatik inkar etməz.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Tarixi-kritik yanaşma bəzən:

- dini mətnin mənəvi,
- əxlaqi,
- və daxili uyğunluq tərəfini ikinci plana keçirə bilər.

Halbuki insanlar bir mətni yalnız:

- tarix,
- siyasət,
- və sosial şərait

ilə yox,

həm də:

- məzmunu,

- təsiri,
- və daxili gücü ilə qiymətləndirirlər.

Teistik baxış burada belə deyir:

Quran:

- tarix içində nazil olmuşdur,

amma

- bu vəziyyət onun ilahi vəhy olması ilə ziddiyyət yaratmır.

Əksinə:

vəhy insanlara gəldiyi üçün təbii olaraq:

- tarix,
- dil,
- və cəmiyyət içində görünür.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Əgər hər dini mətn yalnız tarixi məhsul hesab edilərsə,

onda:

- əxlaq,
- hüquq,
- və hətta insan haqları kimi anlayışlar da tam nisbi hala düşə bilər.

Çünki bütün düşüncələr sadəcə tarixi konstruksiya kimi görünər.

Halbuki insan təcrübəsi göstərir ki:

- bəzi həqiqətlər zaman və mədəniyyəti aşan təsir yarada bilir.

Teistik baxışa görə vəhy də məhz belə universal həqiqət iddiası daşıyır.

Tarix içində gəlir,

amma yalnız tarixlə məhdudlaşmır.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Tarixi-kritik metod dini mətnlərin tarixi kontekstini araşdırmaq baxımından faydalı ola bilər. Lakin bir mətnin tarix içində formalaşmasının araşdırılması onun avtomatik olaraq yalnız insan məhsulu olduğunu göstərmir. Tarixi proses ilə ilahi vəhy ehtimalı bir-birini məcburi şəkildə inkar etmir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir məktub düşünək. Məktub:

- müəyyən kağızda,
- müəyyən şəhərdə,
- və müəyyən tarixdə yazılıb.

Amma bu məlumatlar məktubun müəllifini yox etmir.

Başqa nümunə düşünək. Bir musiqi əsəri müəyyən dövrdə bəstələnib. Amma onun dəyəri yalnız həmin dövrlə məhdudlaşmır.

Quranın tarixi konteksti haqqında müzakirələr də müəyyən mənada buna bənzər şəkildə düşünülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq müəllimə dedi:
— “Bu kitab müəyyən ildə çap olunub.”
Müəllim dedi:
— “Bəli.”
Uşaq soruşdu:
— “Deməli içindəki fikirlər dəyərsizdir?”
Müəllim gülümsəyib cavab verdi:
— “Bir şeyin tarixdə ortaya çıxması onun mənasız olduğu demək deyil.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir alim qədim məktubu araşdırırdı. O:

- kağızın yaşını,
- mürəkkəbin növünü,
- və məktubun gəldiyi şəhəri öyrəndi.

Sonra dedi:
— “Mən məktubun tarixini araşdırdım.”
Yanındakı müdrik insan isə soruşdu:
— “Bəs məktubun mesajını da düşündünmü?”
Alim susdu.
Çünki məktubun tarixi ilə mesajının dəyəri eyni məsələ deyildi.
Tarixi-kritik yanaşma haqqında düşüncə də müəyyən mənada buna bənzərdir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Tarixi-kritik metod mətnin tarixi kontekstini araşdırır. Lakin bir mətnin tarix içində ortaya çıxmasını analiz etmək onun avtomatik olaraq yalnız insan məhsulu olduğunu göstərmir. Tarixi proses ilə ilahi vəhy ehtimalı bir-birini inkar etmir.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Tarix içində gələn hər şey avtomatik insan məhsulu deyil.”
“Tarixi araşdırma, ilahi ehtimalı ləğv etmir.”
“Kontekst ilə mənbə eyni şey deyil.”
“Vəhy tarixdə görünə bilər, amma tarixlə məhdudlaşmaya bilər.”
“Tarixi analiz metafizik hökm vermir.”

10) QISA YEKUN

Tarixi-kritik yanaşma dini mətnləri:

- tarix,
- mədəniyyət,
- və sosial inkişaf

çərçivəsində araşdırmağa çalışır. Bu metodun müəyyən akademik və tarixi faydası vardır. Lakin bir mətnin tarix içində formalaşmasının araşdırılması onun avtomatik olaraq yalnız insan məhsulu olduğunu göstərmir. Teistik baxışa görə isə vəhy:

- tarix içində gələn,

amma

- mənbə etibarilə ilahi ola bilən mesajdır. Buna görə tarixi kontekst ilə ilahi mənşə bir-birini məcburi şəkildə inkar etmir.

İRAD VƏ CAVAB - 3

1) İRADIN ÖZÜ

Mətnin Formalaşma Prosesi

Bəzi müasir tarixçi və islamşünaslar iddia edirlər ki, Quran mətninin bugünkü forması:

- uzun tarixi proses,
- şifahi ötürmə,
- siyasi hadisələr,
- və erkən müsəlman cəmiyyətinin inkişafı nəticəsində formalaşmış ola bilər.

Bu mövzuda tədqiqat aparan isimlərdən biri Patricia Crone olmuşdur. O və ona yaxın bəzi tədqiqatçılar erkən İslam tarixinin:

- ənənəvi mənbələrdə təqdim olunduğundan daha mürəkkəb,
- və daha mərhələli inkişaf keçirmiş ola biləcəyini iddia etmişdilər.

Bu arqumentə görə:

Quran və ilkin İslam ənənəsi:

- tam hazır və dəyişməz formada deyil,
- tarix içində formalaşan dini sistem kimi anlaşılmalıdır.

Mənbə: Patricia Crone — erkən İslam tarixi tədqiqatları

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Mətnin tarix içində qorunması və toplanması prosesinin olması təbiidir. Lakin bir mətnin müəyyən tarixi mərhələlərdən keçməsi onun avtomatik olaraq ilahi mənbədən uzaq olduğunu göstərmir. Mətnin toplanma prosesi ilə mənbə məsələsi eyni şey deyil.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument güclü görünə bilər. Həqiqətən də hər böyük mətn:

- müəyyən tarixdə yayılır,
- insanlar tərəfindən qorunur,
- və müəyyən sosial mühitdə ötürülür.

Bu səbəbdən bəzi tarixçilər belə soruşurlar:

- Quran necə toplandı?
- erkən dövrdə necə qorundu?
- yazılı və şifahi ötürmə necə baş verdi?
- siyasi və sosial hadisələr bu prosesə təsir etdimi?

Bu suallar prinsipcə normal akademik suallardır.

Çünki tarix elmi:

- mətnlərin qorunması,
- ötürülməsi,
- və formalaşma prosesini araşdırır.

Lakin burada çox mühüm fəlsəfi fərq var:

Bir mətnin tarix içində qorunması və formalaşması ilə onun yalnız insan məhsulu olması eyni deyil.

Bu çox vacib nöqtədir.

Teistik baxışa görə vəhy:

- insan cəmiyyətinə gəlir,
- insanlar tərəfindən əzbərlənir,
- yazılır,
- və qorunur.

Bu səbəbdən vəhyin tarix içində müəyyən prosesdən keçməsi təbii görünür.

Məsələn:

Bir müəllim kitab yazırsa,

- kitab çap edilir,
- redaktə olunur,
- nüsxələri yayılır.

Amma bu proses kitabın müəllifini inkar etmir.

Eyni şəkildə:

mətnin qorunma və toplanma prosesi,

onun ilahi mənbəsini avtomatik ləğv etmir.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Patricia Crone və bəzi revisionist tarixçilər erkən İslam mənbələrinə qarşı çox skeptik yanaşırdılar.

Lakin sonrakı:

- əlyazma tapıntıları,
- arxeoloji materiallar,
- və erkən mənbə analizləri bu skeptik yanaşmanın bəzi hissələrini zəiflətmişdir.

Məsələn:

Erkən Quran əlyazmaları göstərir ki:

Quran mətni İslamın ilk dövrlərinə çox yaxın zamanlarda artıq geniş şəkildə mövcud idi.

Bu səbəbdən müasir akademiyada belə Crone-un bütün nəticələri tam qəbul edilmir.

Bu mühüm nüansdır.

Digər tərəfdən, skeptik yanaşma bəzən belə fərz edir:

— “Əgər mətn tarix içində formalaşıbsa, deməli sırf insan məhsuludur.”

Halbuki bu nəticə məcburi deyil.

Çünki:

Əgər Allah insanlara vəhy göndərirsə,

bu vəhy təbii olaraq:

- tarix,
- dil,
- və insan cəmiyyəti içində görünəcəkdir.

Yəni:
İlahi vəhyin tarixdə görünməsi,
onun qeyri-ilahi olduğunu göstərmir.
Burada başqa mühüm məsələ də var. Quranın qorunması məsələsində:

- şifahi əzbər ənənəsi,
- geniş kollektiv yaddaş,
- və erkən yazılı materiallar mühüm rol oynamışdır.

Bu vəziyyət digər qədim mətnlərlə müqayisədə diqqət çəkən xüsusiyyət hesab olunur.
Teistik baxış burada belə deyir:
Quranın:

- tarix içində qorunması,
- insanlar vasitəsilə ötürülməsi,
- və müəyyən mərhələlərdən keçməsi normaldır.

Əsas məsələ:
mətnin:

- daxili uyğunluğu,
- qorunma səviyyəsi,
- və ümumi izah gücüdür.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Əgər hər dini mətn:
Sadəcə sosial-tarixi konstruksiya hesab edilərsə,
onda:

- əxlaq,
- hüquq,
- və hətta insan düşüncəsinin özü də tam nisbi görünə bilər.

Halbuki insan təcrübəsi göstərir ki:
bəzi ideyalar:

- zamanları aşır,
- böyük sivilizasiyalara təsir edir,
- və uzun müddət güclü mənəvi təsir göstərir.

Teistik baxış Quranı məhz belə universal vəhy kimi görür.
Tarix içində qorunmuş,
amma yalnız tarixlə məhdud olmayan mesaj.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Mətnin tarix içində formalaşma və qorunma prosesindən keçməsi onun avtomatik olaraq yalnız insan məhsulu olduğunu göstərmir. Tarixi ötürülmə ilə ilahi mənbə bir-birini məcburi şəkildə inkar etmir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir məktub düşünək. Məktub:

- yazılır,
- daşınır,
- kopyalanır,
- və insanlardan keçir.

Amma bu proses məktubun müəllifini yox etmir.

Başqa nümunə düşünək. Böyük musiqi əsəri illərlə müxtəlif musiqiçilər tərəfindən ifa olunur. Amma əsərin ilk bəstəkarı yenə də mövcuddur.

Quranın qorunma prosesi haqqında müzakirələr də müəyyən mənada buna bənzər şəkildə düşünülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq müəllimə dedi:

— "Bu kitab insanlar tərəfindən yazılıb və daşınıb."

Müəllim dedi:

— "Bəli."

Uşaq soruşdu:

— "Deməli müəllifi yoxdur?"

Müəllim gülümsəyib cavab verdi:

— "Bir şeyi insanların qoruması onun müəllifini yox etmir."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir kral uzaq şəhərlərə məktub göndərirdi. Məktublar:

- katiblərdən,
- elçilərdən,
- və müxtəlif yollardan keçirdi.

Bir nəfər dedi:

— "Bu məktub insanlar vasitəsilə gəlibsə, deməli kraldan deyil."

Yaşlı müdrik cavab verdi:

— "Məktubun insanlarla daşınması onun mənbəyini dəyişmir."

Sonra əlavə etdi:

— "Bəzən mesaj mənbədən gəlir, amma insan əlləri ilə qorunur."

Vəhy və mətnin formalaşma prosesi haqqında düşüncə də müəyyən mənada buna bənzərdir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Mətnin tarix içində qorunması və formalaşması onun avtomatik olaraq yalnız insan məhsulu olduğunu göstərmir. İlahi vəhy insan cəmiyyəti içində ötürülə bilər və tarixi proses ilə ilahi mənbə bir - birini inkar etmir."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Tarixi ötürülmə, mənbəni ləğv etmir."

"Mətnin qorunma prosesi ilə mənbə eyni deyil."

"İlahi vəhy tarix içində görünə bilər."

"İnsan vasitəsi, avtomatik insan mənşəyi demək deyil."

"Tarix içində qorunmaq, ilahiliyə zidd deyil."

10) QISA YEKUN

"Mətnin formalaşma prosesi" arqumenti Quranın və ilkin İslam ənənəsinin tarix içində inkişaf etdiyini vurğulayır. Bu yanaşmanın müəyyən tarixi və akademik tərəfi vardır. Lakin bir mətnin:

- qorunması,
- toplanması,
- və tarix içində ötürülməsi

onun avtomatik olaraq yalnız insan məhsulu olduğunu göstərmir. Teistik baxışa görə isə vəhy:

- tarix içində qorunan, amma
- mənbə etibarilə ilahi ola bilən mesajdır.

İRAD VƏ CAVAB - 4

1) İRADIN ÖZÜ

Qiraət və Variant Problemləri

Bəzi tədqiqatçılar və skeptik müəlliflər iddia edirlər ki, Quran tarixində:

- fərqli qiraətlər,
- müxtəlif oxunuş formaları,
- və bəzi variant fərqləri mövcud olmuşdur.

Bu mövzunu tənqidi şəkildə təqdim edən müəlliflərdən biri Ibn Warraq olmuşdur. O, *What the Koran Really Says* əsərində Quranın:

- tam dəyişməz şəkildə qorunması,
- və bütün tarix boyunca vahid formada ötürülməsi iddiasını sorğulamağa çalışmışdır.

Bu arqumentə görə:

Əgər:

- fərqli qiraətlər,
- oxunuş fərqləri,
- və bəzi mətn variantları mövcuddursa, onda: — "Quranın tam və dəyişməz şəkildə qorunduğu necə iddia edilə bilər?"

Mənbə: Ibn Warraq — *What the Koran Really Says* (2002)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Quran tarixində müxtəlif qiraət ənənələrinin mövcud olması doğrudur. Lakin qiraət fərqləri:

- Quranın əsas məzmununu,
- əsas əqidəsini,
- və ümumi mesajını

dəyişdirən xaotik mətn fərqləri deyil. Əksinə, bunların böyük hissəsi:

- tələffüz,
- dialekt,
- və oxunuş formaları

ilə bağlıdır və İslam ənənəsində erkən dövrdən bilinən məsələ olmuşdur.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument çox güclü görünə bilər. Həqiqətən də tarixdə:

- müxtəlif qiraətlər,
- fərqli oxunuş formaları,
- və bəzi variant nüansları mövcud olmuşdur.

Bu səbəbdən skeptiklər belə soruşurlar:

— "Əgər Quran tam dəyişməzdirsə, niyə fərqli qiraətlər var?"

Bu sual müəyyən mənada haqlıdır və ciddi şəkildə araşdırılmalıdır.

Lakin burada çox mühüm fərq var:

"qiraət fərqləri"

ilə

"tam fərqli və ziddiyyətli Quran mətnləri"

eyni şey deyil.

Bu çox vacib nöqtədir.

Çünki İslam ənənəsində qiraətlər:

- gizli problem kimi yox,
- açıq şəkildə bilinən və ötürülən ənənə kimi mövcud olmuşdur.

Yəni müsəlman alimləri:

- fərqli qiraətləri qeyd etmiş,
- onları sənədləşdirmiş,
- və hansı qiraətin hansı ravi ilə gəldiyini yazmışlar.

Bu vəziyyət:

Mətnin gizli şəkildə dəyişdirilməsindən daha çox,

açıq və nəzarətli ötürülmə modelinə bənzəyir.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Qiraət fərqlərinin böyük hissəsi:

- tələffüz,
- uzatma,
- dialekt,
- və bəzi ifadə nüansları ilə bağlıdır.

Məsələn:

Bəzi fərqlər:

- "maliki" və "məliki" kimi oxunuş nüanslarıdır.

Bu fərqlər:

- Quranın əsas teologiyasını,
- əsas əxlaq sistemini,
- və ümumi mesajını dəyişdirmir.

Yəni burada:

tamamilə fərqli kitablar

məsələsi yoxdur.

Digər tərəfdən, skeptik yanaşma bəzən bütün qiraət fərqlərini:

— "Mətn pozuntusu"

kimi təqdim etməyə çalışır.

Halbuki qədim mətn ənənələrində:

- oxunuş fərqləri,
- dialekt fərqləri,
- və yazı sistemi ilə bağlı nüanslar tamamilə qeyri-adi hadisə deyil.

Xüsusilə erkən ərəb yazısında:

- nöqtələrin,
- və bəzi işarələrin sonradan standartlaşması məlum tarixi məsələdir.

Bu səbəbdən müəyyən oxunuş fərqlərinin mövcudluğu tam gözlənilməz deyil.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Skeptik müəlliflər bəzən:

Qiraət fərqlərinin mövcudluğundan,

— "deməli Quran etibarsızdır"

nəticəsinə keçirlər.

Lakin bu nəticə məcburi deyil.

Çünki əsas sual budur:

- fərqlər nə səviyyədədir?
- mətnin əsas məzmununu dəyişirmi?
- və ümumi qorunma sistemi necə işləyib?

Teistik baxış deyir ki:

Quranın:

- həm yazılı,
- həm də güclü şifahi əzbər ənənəsi ilə ötürülməsi, mətnin qorunmasında mühüm rol oynamışdır.

Bu çox vacib nöqtədir.

Çünki tarixdə milyonlarla insanın Quranı əzbərləməsi:

mətnin tamamilə sərbəst dəyişdirilməsini çətinləşdirən mühüm faktor olmuşdur.

Burada başqa mühüm fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Əgər hər variant nüansı:

— "Mətn tam etibarsızdır"

nəticəsi verirsə,

onda bu problem yalnız Quran üçün deyil,

bütün qədim mətnlər üçün ortaya çıxar.

Halbuki tarix elmi:

- mətn müqayisəsi,
- əlyazma analizi,
- və ötürülmə tarixçəsi üzərindən ümumi etibarlılığı qiymətləndirir.

Deməli:

Variantların mövcudluğu avtomatik olaraq mətnin tam dəyərsiz olması demək deyil.

Digər tərəfdən, teistik baxış:

- qiraətlərin mövcudluğunu tam inkar etmir,

amma

- bunların Quranın əsas mesajını dağıdan problem yaratmadığını müdafiə edir.

Əksinə:

Qiraət ənənəsinin açıq şəkildə qorunması,

bəzi alimlərə görə,

ötürülmənin şəffaf olduğunu göstərən xüsusiyyət kimi də qiymətləndirilə bilər.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

- müəyyən qiraət və oxunuş fərqləri mövcud ola bilər,

amma

- bu vəziyyət Quranın əsas məzmununun və ümumi vəhy iddiasının dağıldığını göstərmir.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Qiraət və variant fərqlərinin mövcudluğu Quranın əsas mesajının və ümumi mətninin tam etibarsız olduğunu göstərmir. Qədim mətn ənənələrində müəyyən oxunuş fərqləri mümkündür və əsas məsələ:

- fərqlərin səviyyəsi,
- mətnin ümumi qorunması,
- və əsas məzmunun sabitliyidir.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir şeir düşünək. Müxtəlif insanlar onu:

- fərqli vurğu,
- fərqli ləhcə,
- və fərqli səsləndirmə ilə oxuya bilər.

Amma şeirin əsas məzmunu dəyişmir.

Başqa nümunə düşünək. Müxtəlif ölkələrdə eyni dili danışan insanlar bəzi sözləri fərqli tələffüz edir. Amma bu vəziyyət onların tam fərqli dil danışdığı mənasına gəlmir.

Qiraət fərqləri də müəyyən mənada buna bənzər şəkildə düşünülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir müəllim uşaqlara eyni cümləni oxutdu.

Biri bir sözü bir az fərqli tələffüz etdi.

Başqa uşaq dedi:

— “Deməli cümlə tamam dəyişdi?”

Müəllim gülümsəyib cavab verdi:

— “Yox. Oxunuş fərqi hər zaman mənanın tam dəyişməsi demək deyil.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir şəhərdə məşhur mahnı vardı. İnsanlar onu:

- fərqli səslə,
- fərqli vurğu ilə ifa edirdilər.

Bir nəfər dedi:

— “Deməli mahnının əsli yoxdur.”

Yaşlı musiqiçi cavab verdi:

— “Fərqli ifa ilə mahnının özü yox olmur.”

Sonra əlavə etdi:

— “Əsas məsələ mahnının əsas quruluşunun qorunmasıdır.”

Qiraət məsələsi haqqında düşüncə də müəyyən mənada buna bənzərdir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Qiraət fərqlərinin mövcudluğu Quranın əsas məzmununun dağıldığını göstərmir. Bu fərqlərin böyük hissəsi:

- oxunuş,
- dialekt,
- və tələffüz ilə bağlıdır və Quranın əsas mesajını dəyişdirmir.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Qiraət fərqi, avtomatik mətn pozuntusu demək deyil.”
“Oxunuş nüansı ilə fərqli kitab eyni şey deyil.”
“Əsas məsələ mətnin ümumi sabitliyidir.”
“Qədim mətnlərdə müəyyən variantlar normaldır.”
“Quranın əsas mesajı qiraətlər arasında qorunur.”

10) QISA YEKUN

Qiraət və variant problemləri arqumenti Quran tarixində fərqli oxunuş və qiraət ənənələrinin mövcud olduğunu vurğulayır. Bu məsələ tarixi reallıq olaraq mövcuddur və İslam alimləri tərəfindən də erkən dövrdən bilinmişdir. Lakin teistik baxışa görə bu fərqlər:

- Quranın əsas məzmununu,
- əsas əqidəsini,
- və ümumi mesajını

dağıdan ziddiyyətlər deyil. Əksinə, bunların böyük hissəsi:

- tələffüz,
- dialekt,
- və oxunuş nüansları

ilə bağlıdır və mətnin ümumi qorunması ilə ziddiyyət təşkil etmir.

İRAD VƏ CAVAB - 5

1) İRADIN ÖZÜ

Nəsx (Abrogasiya) Problemi

Bəzi tədqiqatçılar Quran və İslam hüququnda mövcud olan “nəsx” anlayışını problem kimi təqdim edirlər. Nəsx dedikdə:

- əvvəlki hökmün,
- sonrakı hökm ilə dəyişdirilməsi nəzərdə tutulur.

Bu mövzunu araşdıran tədqiqatçılardan biri John Burton olmuşdur. O, *The Sources of Islamic Law* əsərində nəsx məsələsinin:

- Quranın formalaşması,

- hüquqi inkişaf,
- və erkən İslam hüququ ilə əlaqəsini araşdırmışdır.

Skeptik arqument belə deyir:
Əgər:

- bəzi hökmlər sonradan dəyişdirilibsə,

onda: — "Bu necə dəyişməz və mükəmməl ilahi vəhy ola bilər?"
Yəni:
Bir hökmün başqa hökm ilə əvəz olunması,
bəzi insanlara görə,
vəhyin:

- tarixi,
- mərhələli,
- və insan şəraitinə bağlı olduğunu göstərir.

Mənbə: John Burton — *The Sources of Islamic Law* (1990)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Nəsx anlayışının mövcudluğu doğrudur. Lakin hökmün mərhələli şəkildə dəyişməsi avtomatik olaraq vəhyin qeyri-ilahi olduğunu göstərmir. Əksinə, teistik baxışa görə bu vəziyyət:

- insan cəmiyyətinin tədrici inkişafını,
- və hüquqi-tərbiyəvi mərhələliliyi əks etdirə bilər.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument güclü görünə bilər. Həqiqətən də:
Əgər bir hökm sonradan dəyişdirilirsə,
bəzi insanlar belə düşünə bilər:
— "Əgər əvvəlki hökm mükəmməl idisə, niyə dəyişdi?"
Bu sual müəyyən mənada məntiqlidir.
Lakin burada çox mühüm fərq var:
"dəyişiklik"
ilə
"səhv"
eyni şey deyil.
Bu çox vacib nöqtədir.
Çünki insan həyatında:

- qanunlar,
- təlim proqramları,
- və sosial qaydalar bəzən mərhələli şəkildə tətbiq edilir.

Məsələn:
Bir müəllim uşağa əvvəlcə sadə qayda öyrədir,
sonra daha inkişaf etmiş mərhələyə keçir.
Bu vəziyyət müəllimin əvvəl səhv olduğunu göstərmir.
Əksinə:
Tədrisin mərhələli aparıldığını göstərir.
Teistik baxış da nəsx məsələsinə buna bənzər yanaşır.

Yəni:

İslamın ilk dövründə:

- yeni formalaşan cəmiyyət,
- müxtəlif sosial şərtlər,
- və insan psixologiyası nəzərə alınaraq bəzi hökmlər mərhələli şəkildə gəlmiş ola bilər.

Məşhur nümunələrdən biri:

Spirtli içki məsələsidir.

Qadağa:

- birdən yox,
- mərhələli şəkildə gəlmişdir.

Bu vəziyyət bəzi teistlərə görə:

İnsan təbiətini nəzərə alan,

tərbiyəvi və sosial keçidi asanlaşdıran yanaşma kimi görünür.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Skeptik yanaşma bəzən belə fərz edir:

— "Əgər hökm dəyişibsə, deməli əvvəlki hökm yanlış idi."

Halbuki:

Şərtin dəyişməsi ilə hökmün dəyişməsi hüquq fəlsəfəsində normal məsələdir.

Məsələn:

- müharibə zamanı tətbiq olunan qayda ilə,
- sülh dövründə tətbiq olunan qayda eyni olmaya bilər.

Bu:

qanunun tam mənasız olduğunu göstərmir.

Əksinə:

Şəraitə uyğun tətbiq prinsipini göstərə bilər.

Digər tərəfdən, İslam alimləri arasında da:

- nəsxin sayı,
- hansı ayələrin nəsx edildiyi,
- və nəsxin həqiqi mahiyyəti barədə fərqli fikirlər olmuşdur.

Bu çox mühüm nüansdır.

Yəni tarix boyunca müsəlman alimləri bu məsələni:

- müzakirə etmiş,
- analiz etmiş,
- və fərqli yanaşmalar irəli sürmüşlər.

Bu isə göstərir ki:

Mövzu düşünülmüş və açıq şəkildə araşdırılmışdır.

Burada başqa mühüm fəlsəfi məsələ də var. Əgər:

"mərhələli inkişaf"

avtomatik qeyri-ilahilik deməkdirsə,

onda:

- insanın təlim-tərbiyəsi,

- sosial qanunlar,
- və tarixi inkişafın özü də problemli görünər.

Halbuki insan təbiəti çox vaxt:

- mərhələli dəyişir,
- tədricən formalaşır,
- və birdən-birə tam çevrilmir.

Teistik baxış deyir ki:
vəhy:

- yalnız nəzəri məlumat vermək üçün yox,
- real insan cəmiyyətini dəyişdirmək üçün gəlmişdir.

Bu səbəbdən:
mərhələlilik və tədricilik
müəyyən hallarda təbii görünə bilər.
Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Skeptik arqument:
“Dəyişiklik”
sözünü avtomatik:
“Zəiflik”
kimi qəbul edir.
Halbuki bəzən:

- dəyişiklik,
- uyğunlaşma,
- və mərhələli inkişaf idarəetmə və təlim baxımından daha rasional yanaşma ola bilər.

Məsələn:
Bir həkim xəstəyə müalicəni mərhələli verir.
Bu:
Həkimin bilgisiz olduğunu yox,
xəstənin vəziyyətini nəzərə aldığını göstərə bilər.
Teistik baxış nəsx məsələsini müəyyən mənada buna bənzər anlayır.
Yəni:

- ilahi məqsəd dəyişmir,

amma

- tətbiq və mərhələlilik müəyyən şərtlərə uyğun ola bilər.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:
nəsx:

- xaotik dəyişiklik deyil,
- mərhələli hüquqi və sosial yönləndirmə kimi başa düşülə bilər.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Nəsx anlayışının mövcudluğu vəhyin avtomatik olaraq qeyri-ilahi olduğunu göstərmir. Hökmün mərhələli şəkildə dəyişməsi:

- insan cəmiyyətinin inkişafı,
- sosial keçid,
- və tərbiyəvi mərhələlilik ilə əlaqəli ola bilər.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir müəllim uşağa əvvəlcə sadə riyaziyyat öyrədir, sonra daha çətin mövzulara keçir. Bu vəziyyət əvvəlki dərsin yanlış olduğunu göstərmir.

Başqa nümunə düşünək. Bir həkim xəstəyə dərmanı birdən tam dozada yox, mərhələli verir.

Nəsx anlayışı da müəyyən mənada buna bənzər şəkildə düşünülə bilər.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir müəllim əvvəl uşaqlara qısa tapşırıq verdi.
Bir neçə ay sonra daha çətin tapşırıq verdi.
Bir uşaq soruşdu:
— "Niyə əvvəlki kimi etmədik?"
Müəllim dedi:
— "Çünki indi siz daha çox öyrənmisiniz."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir bağban yeni ağac əkmişdi. O:

- əvvəl az su verdi,
- sonra torpağı dəyişdi,
- daha sonra isə ağacı başqa yerə köçürdü.

Bir nəfər dedi:
— "Deməli əvvəl səhv etmişdin?"
Bağban gülümsəyib cavab verdi:
— "Yox. Ağac böyüdükcə ona uyğun qulluq dəyişdi."
Sonra əlavə etdi:
— "Bəzən məqsəd eyni qalır, amma mərhələ dəyişir."

Nəsx məsələsi haqqında teistik baxış da müəyyən mənada buna bənzər düşünür.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Nəsx anlayışı avtomatik ziddiyyət və ya qeyri-ilahilik demək deyil. Hökmün mərhələli şəkildə dəyişməsi:

- insan cəmiyyətinin inkişafı,
- sosial keçid,
- və tərbiyəvi mərhələlilik ilə əlaqəli ola bilər."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Mərhələli dəyişiklik, avtomatik səhv demək deyil."
"Nəsx ziddiyyət yox, tədricilik ola bilər."
"Təlim və hüquq bəzən mərhələli işləyir."
"Şəraitin dəyişməsi tətbiqin dəyişməsinə səbəb ola bilər."
"İlahi məqsəd sabit qalıb, tətbiq mərhələli ola bilər."

10) QISA YEKUN

Nəsx problemi Quran və İslam hüququnda bəzi hökmlərin mərhələli şəkildə dəyişdirilməsini gündəmə gətirir. Bu məsələ tarix boyunca həm müsəlman alimləri, həm də tədqiqatçılar tərəfindən geniş müzakirə

edilmişdir. Lakin teistik baxışa görə nəsx:

- vəhyin səhvi deyil,
- insan cəmiyyətinin mərhələli tərbiyəsi və sosial inkişafı ilə bağlı yanaşma kimi başa düşülə bilər. Buna görə hökmün müəyyən mərhələlərdə dəyişməsi avtomatik olaraq ilahi vəhyin etibarsız olduğunu göstərmir.

İRAD VƏ CAVAB - 6

1) İRADIN ÖZÜ

Mətnin Çoxqatlı İnterpretasiyası

Bəzi tədqiqatçılar iddia edirlər ki, Quranın və dini mətnlərin:

- çox fərqli şəkildə təfsir olunması,
- müxtəlif məzhəblər və alimlər tərəfindən fərqli anlaşılması onun obyektiv və açıq məna daşıması məsələsini problemli edir.

Bu mövzunu analiz edən tədqiqatçılardan biri William Montgomery Watt olmuşdur. O, dini mətnlərin:

- tarixi,
- sosial,
- və intellektual kontekstlərdə müxtəlif formalarda şərh edildiyini vurğulayırdı.

Skeptik arqument belə deyir:

Əgər:

- eyni mətn,
- fərqli insanlar tərəfindən,
- fərqli nəticələrlə şərh edilirsə, onda: — “Mətnin obyektiv və qəti mənası necə müəyyən edilə bilər?”

Bu yanaşmaya görə:

təfsirlərin çoxluğu,

Mətnin:

- tam açıq,
- dəyişməz,
- və obyektiv məna daşıdığı iddiasını zəiflədə bilər.

Mənbə: W. Montgomery Watt — dini mətn analizləri

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Müxtəlif təfsirlərin mövcudluğu doğrudur. Lakin bir mətnin fərqli şəkildə anlaşılması onun obyektiv mənasının tam olmadığı mənasına gəlmir. İnsanların:

- fərqli biliyi,
- fərqli yanaşması,
- və fərqli metodları olduğu üçün interpretasiya fərqləri təbii görünə bilər.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument güclü görünə bilər. Həqiqətən də tarix boyunca:

- Quran,
- dini mətnlər,
- və hətta fəlsəfi əsərlər müxtəlif formalarda şərh edilmişdir.

Məsələn:

- bəzi ayələr hüquqi yönümlü izah olunmuş,
- bəziləri mənəvi və simvolik şəkildə açıqlanmış,
- müxtəlif məzhəblər fərqli nəticələr çıxarmışdır.

Bu səbəbdən skeptiklər belə soruşurlar:

— "Əgər mətn tam obyektiv və açıqdırsa, niyə bu qədər fərqli təfsir mövcuddur?"

Bu sual müəyyən mənada məntiqlidir.

Lakin burada çox mühüm fəlsəfi fərq var:

Bir mətnin müxtəlif şəkildə şərh edilməsi ilə həmin mətnin obyektiv mənasının olmaması eyni deyil.

Bu çox vacib nöqtədir.

Çünki insan dili və mətn anlayışı ümumiyyətlə belə işləyir.

Məsələn:

- qanun mətnləri,
- konstitusiya,
- fəlsəfi əsərlər,
- və hətta elmi nəzəriyyələr də müxtəlif şəkildə şərh edilə bilir.

Amma heç kim:

— "Deməli qanunun heç bir obyektiv mənası yoxdur"

nəticəsinə avtomatik getmir.

Əksinə:

- kontekst,
- dil qaydaları,
- ümumi sistem,
- və müəllif məqsədi üzərindən ən uyğun mənanı anlamağa çalışırlar.

Quran təfsiri də müəyyən mənada buna bənzər şəkildə işləyir.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Təfsir fərqlərinin hamısı:

- əsas əqidə,
- əsas ibadət,
- və Quranın əsas mesajı üzərində deyil.

Əksər fərqlər:

- hüquqi nüanslar,
- dil detalları,
- və ya tətbiq məsələləri ətrafında olur.

Məsələn:

- Allahın birliyi,
- peyğəmbərlik,
- axirət,

- ibadət,
- və əsas əxlaqi prinsiplər mövzusunda böyük ümumi çərçivə qorunur.

Bu çox mühüm nüansdır.

Digər tərəfdən, skeptik yanaşma bəzən belə fərz edir:

— "Əgər müxtəlif interpretasiya varsa, obyektiv məna yoxdur."

Halbuki insan ünsiyyəti tam mexaniki sistem deyil.

Məsələn:

Bir müəllimin sözünü şagirdlər fərqli dərəcədə başa düşə bilər. Amma bu vəziyyət müəllimin heç bir real məna ifadə etmədiyini göstərmir.

Problem:

- mətnin mövcudluğu yox, bəzən
- insanın anlayış səviyyəsi,
- konteksti,
- və metod fərqləridir.

Burada başqa mühüm məsələ də var. İslam təfsir ənənəsi:

- təsadüfi və xaotik interpretasiya sistemi deyil.

Əksinə:

- dil qaydaları,
- hədislər,
- kontekst,
- səhabə rəyləri,
- və klassik üsullar üzərində qurulmuş böyük intellektual ənənə formalaşmışdır.

Bu isə göstərir ki:

Təfsir prosesi tam sərbəst və nizamsız yanaşma deyil.

Teistik baxış burada belə deyir:

Quran:

- müəyyən əsas və obyektiv məna daşıyır,

amma

- insanın məhdudluğu səbəbilə bəzi detallarda fərqli interpretasiyalar ortaya çıxa bilər.

Bu vəziyyət:

Mətnin qeyri-ilahi olduğunu yox,

insan anlayışının məhdud olduğunu göstərə bilər.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Əgər:

"Müxtəlif interpretasiya"

avtomatik:

"Obyektiv həqiqət yoxdur"

nəticəsi verirsə,

onda:

- hüquq,
- tarix,

- fəlsəfə,
- və hətta elm də problemə çevrilər.

Çünki bu sahələrin hamısında:

- müxtəlif nəzəriyyələr,
- fərqli şərhlər,
- və interpretasiya mübahisələri mövcuddur.

Amma insanlar yenə də:

- müqayisə,
- analiz,
- və rasional qiymətləndirmə aparırlar.

Deməli:
İnterpretasiya fərqləri,
həqiqət axtarışını avtomatik ləğv etmir.
Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

- insan interpretasiyası məhdud ola bilər,

amma

- bu vəziyyət mətnin obyektiv əsas mənasını tam dağıtmır.

Əksinə:

- ağıl,
- dil analizi,
- və təfsir metodları

vasitəsilə daha doğru anlamağa yaxınlaşmaq mümkündür.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Mətnin müxtəlif şəkildə interpretasiya olunması onun obyektiv mənasının tam olmadığı mənasına gəlmir. İnsanların:

- biliyi,
- perspektivi,
- və metodları

fərqli olduğu üçün interpretasiya fərqləri təbii ola bilər. Əsas məsələ:

- hansı interpretasiyanın daha uyğun,
- daha sistemli,
- və daha əsaslı olmasıdır.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir qanun maddəsini fərqli hüquqşünaslar müxtəlif şəkildə şərh edə bilər. Amma bu vəziyyət qanunun tam mənasız olduğunu göstərmir.

Başqa nümunə düşünək. Bir şeiri insanlar fərqli hisslərlə anlaya bilər. Amma şeirin əsas mövzusu yenə də mövcuddur.

Quran təfsiri haqqında müzakirələr də müəyyən mənada buna bənzərdir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir müəllim sinifə hekayə oxudu.
Uşaqlardan biri hekayənin dostluq haqqında olduğunu dedi.
Başqa biri isə cəsarət haqqında düşündü.

Müəllim gülümsəyib dedi:

— “Siz fərqli tərəfləri görürsünüz, amma hekayənin əsas mənası yenə də vardır.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir rəssam böyük tablo çəkmişdi. İnsanlar:

- fərqli rənglərə,
- fərqli detallara diqqət edirdi.

Bir nəfər dedi:

— “Hamı fərqli şey görür. Deməli tablonun mənası yoxdur.”

Yaşlı sənətçi cavab verdi:

— “Fərqli baxışlar mənanın yoxluğu deyil. Bəzən insanlar eyni həqiqətin müxtəlif tərəflərini görürlər.”

Dini mətnlərin interpretasiyası haqqında düşüncə də müəyyən mənada buna bənzərdir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Müxtəlif interpretasiyaların mövcudluğu mətnin obyektiv mənasının tam olmadığı mənasına gəlmir. İnsanların:

- biliyi,
- perspektivi,
- və metodları

fərqli olduğu üçün şərh fərqləri təbii ola bilər.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Fərqli interpretasiya, avtomatik mənasızlıq demək deyil.”

“İnsan məhdudluğu ilə mətnin yoxluğu eyni deyil.”

“Əsas məsələ ən uyğun interpretasiyanı tapmaqdır.”

“Təfsir fərqi həqiqəti avtomatik ləğv etmir.”

“Məna çoxqatlı ola bilər, amma yenə də obyektiv əsas daşıya bilər.”

10) QISA YEKUN

“Mətnin çoxqatlı interpretasiyası” arqumenti dini mətnlərin müxtəlif şəkildə şərh edilməsini vurğulayır və bu vəziyyətin obyektiv mənanı çətinləşdirdiyini iddia edir. Bu müşahidənin müəyyən həqiqət payı vardır. Lakin bir mətnin fərqli interpretasiyalara açıq olması onun obyektiv əsas mənasının olmadığı mənasına gəlmir. Teistik baxışa görə:

- insan məhdud olduğu üçün interpretasiya fərqləri mümkündür,

amma

- dil,
- kontekst,
- və rasional təfsir metodları vasitəsilə mətnin əsas və obyektiv mənasına yaxınlaşmaq mümkündür.

İRAD VƏ CAVAB - 7

1) İRADIN ÖZÜ

Hermenevtik Qeyri-Sabitlik

Bəzi müasir filosoflar iddia edirlər ki, bir mətnin mənası:

- tam sabit,
- tam obyektiv,
- və dəyişməz şəkildə mövcud olmaya bilər.

Bu yanaşmaya görə:

mətnin mənası:

- oxuyanın dünyagörüşü,
- tarixi dövrü,
- dili,
- və şəxsi təcrübəsi ilə birlikdə formalaşır.

Bu mövzunun ən məşhur filosoflarından biri Hans-Georg Gadamer olmuşdur. O, *Truth and Method* əsərində vurğulayırdı ki:

insan mətni:

- tam neytral şəkildə yox,
- müəyyən "anlama üfüqü" daxilində oxuyur.

Bu arqumentə görə:

eyni mətn:

- müxtəlif insanlar,
- müxtəlif dövrlər,
- və müxtəlif mədəniyyətlər tərəfindən fərqli mənalarda başa düşülə bilər.

Skeptik nəticə belə olur:

— "Əgər məna oxuyana görə dəyişirsə, onda obyektiv və qəti məna necə mümkün ola bilər?"

Mənbə: Hans-Georg Gadamer — *Truth and Method* (1960)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

İnsanların mətni fərqli şəkildə anlaması doğrudur. Lakin interpretasiya fərqlərinin olması obyektiv mənanın tam yox olduğu mənasına gəlmir. İnsan:

- dil,
- kontekst,
- müəllif məqsədi,
- və ümumi mətn strukturu vasitəsilə daha uyğun və əsaslı mənaya yaxınlaşa bilər.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument çox güclü görünə bilər. Həqiqətən də insanlar:

- eyni kitabı fərqli anlayır,
- eyni hadisədən fərqli nəticə çıxarır,
- və eyni mətndə müxtəlif məna qatları görə bilirlər.

Məsələn:

Bir ayəni:

- hüquqi yönümlü alim başqa cür,
- mənəvi yönümlü alim başqa cür izah edə bilər.

Bu vəziyyət realdır.

Çünki insan:

- tam boş zehinlə oxumur,

əksinə:

- öz biliyi,
- təcrübəsi,
- dili,
- və düşüncə çərçivəsi ilə birlikdə oxuyur.

Gadamer məhz bunu vurğulayırdı.

Bu müşahidənin müəyyən həqiqət payı vardır.

Lakin burada çox mühüm fəlsəfi fərq var:

Mətnin fərqli şəkildə anlaşılması ilə mətnin obyektiv mənasının tam olmaması eyni deyil.

Bu çox vacib nöqtədir.

Çünki insan ünsiyyəti ümumiyyətlə belə işləyir.

Məsələn:

Bir müəllim dərs danışır.

Şagirdlər:

- fərqli səviyyədə başa düşə bilər,
- müxtəlif detallara diqqət edə bilər,
- və fərqli nəticələr çıxara bilər.

Amma bu vəziyyət:

— “Müəllimin heç bir real mənası yox idi”

nəticəsini vermir.

Problem:

Çox vaxt mətnin yox,

insanın anlayış səviyyəsinin fərqli olmasıdır.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Əgər:

“Məna tamamilə oxuyana görə dəyişir”

deyilsə,

onda bu fikir özü də problem yaşayır.

Çünki:

“Bütün mənalar nisbi və qeyri-sabitdir”

cümləsi özü də sabit və obyektiv iddia kimi təqdim olunur.

Bu isə müəyyən özünü-zəiflədən problem yaradır.

Digər tərəfdən, Gadamerin özü də tam xaotik relativizm müdafiə etmirdi.

O:

- ənənənin,
- dialoqun,
- və tarixi şüurun əhəmiyyətini vurğulayırdı.

Yəni:
Anlama prosesi tam nizamsız deyil.
İnsan:

- dil,
- kontekst,
- və qarşılıqlı anlaşma vasitəsilə müəyyən ortaq mənalara yaxınlaşa bilər.

Bu mühüm nüansdır.
Teistik baxış burada belə deyir:
Quran:

- müəyyən obyektiv mesaj daşıyır,

amma

- insan məhdud olduğu üçün onu fərqli səviyyələrdə anlaya bilər.

Bu:
Mətnin qeyri-ilahi olduğunu yox,
insanın:

- məhdud,
- tarixi,
- və perspektivli varlıq olduğunu göstərə bilər.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Dini mətnlər çox vaxt:

- həm sadə,
- həm dərin,
- həm hüquqi,
- həm mənəvi qatlara malik olur.

Bu səbəbdən müxtəlif səviyyələrdə interpretasiya ortaya çıxa bilər.
Lakin:

- əsas əqidə,
- əsas ibadət,
- və əsas əxlaqi prinsiplər yenə də geniş şəkildə sabit qalır.

Bu çox mühüm nöqtədir.
Məsələn:

- Allahın birliyi,
- peyğəmbərlik,
- ibadət,
- və əsas əxlaq mövzusunda ümumi çərçivə qorunur.

Deməli:
interpretasiya fərqləri,
tam mənasızlıq və xaos yaratmır.
Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Əgər:
“məna tamamilə oxuyanın istədiyi şeydirsə”,
onda:

- hüquq,
- tarix,

- və gündəlik ünsiyyət də dağılar.

Çünki insanlar:

- müqavilə bağlaya,
- qanun yaza,
- və ya ümumi anlaşma qura bilməzdi.

Halbuki insan həyatı göstərir ki:
tam obyektivlik çətin olsa da,
müəyyən ortaq məna mümkündür.
Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

- insan interpretasiyası məhduddur,

amma

- bu vəziyyət obyektiv həqiqətin və əsas mənanın tam yox olduğu mənasına gəlmir.

Əksinə:

- ağıl,
- dil analizi,
- kontekst,
- və təfsir metodları

vasitəsilə insan daha doğru anlayışa yaxınlaşa bilər.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Mətnin fərqli şəkildə anlaşılması onun obyektiv mənasının tam yox olduğu mənasına gəlmir. İnsan:

- məhdud olsa da,
- dil,
- kontekst,
- və rasional analiz

vasitəsilə daha uyğun və əsaslı mənaya yaxınlaşa bilər.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir qanunu fərqli hüquqşünaslar müxtəlif şəkildə şərh edə bilər. Amma bu vəziyyət qanunun tam mənasız olduğunu göstərmir.

Başqa nümunə düşünək. Bir musiqi fərqli insanlarda müxtəlif hisslər yarada bilər. Amma musiqinin özü yenə də mövcuddur.

Hermenevtik interpretasiya məsələsi də müəyyən mənada buna bənzərdir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir müəllim hekayə danışdı.

Uşaqlardan biri dostluq hiss etdi, digəri cəsarət düşündü.

Müəllim dedi:

— “Siz fərqli tərəfləri gördünüz, amma hekayənin əsas mənası yenə də vardır.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir şəhərdə böyük rəsm sərgisi vardı. İnsanlar:

- fərqli detallara baxır,

- müxtəlif hisslər yaşayırdı.

Bir nəfər dedi:

— “Hamı fərqli anlayırsa, deməli rəsmin mənası yoxdur.”

Yaşlı rəssam gülümsəyib cavab verdi:

— “Fərqli baxışlar mənanın yoxluğu deyil. Bəzən insanlar eyni həqiqətin müxtəlif qatlarını görürlər.”

Dini mətnlərin interpretasiyası haqqında düşüncə də müəyyən mənada buna bənzərdir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“İnsanların mətni fərqli şəkildə anlaması obyektiv mənanın tam olmadığı mənasına gəlmir. İnsan:

- dil,
- kontekst,
- müəllif məqsədi,
- və rasional analiz vasitəsilə daha uyğun mənaya yaxınlaşa bilər.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Fərqli interpretasiya, avtomatik mənasızlıq demək deyil.”
“İnsan məhduddur deyə həqiqət yox olmur.”
“Məna tam nisbi olsaydı, ünsiyyət mümkün olmazdı.”
“Interpretasiya fərqi obyektivliyi tam ləğv etmir.”
“İnsan həqiqəti tam tutmasa da, ona yaxınlaşa bilər.”

10) QISA YEKUN

Hermenevtik qeyri-sabitlik arqumenti insanların mətni fərqli şəkildə anladığını və mənanın oxuyanın perspektivinə görə dəyişə bildiyini vurğulayır. Bu müşahidənin müəyyən həqiqət payı vardır. Lakin interpretasiya fərqlərinin mövcudluğu mətnin obyektiv mənasının tam yox olduğu mənasına gəlmir. Teistik baxışa görə:

- insan məhdud olduğu üçün fərqli interpretasiyalar mümkündür, amma
- dil,
- kontekst,
- və rasional təfsir metodları

vasitəsilə mətnin əsas və obyektiv mənasına yaxınlaşmaq mümkündür.

İRAD VƏ CAVAB - 8

1) İRADIN ÖZÜ

Tarixi Məsafə Problemi

Bəzi filosof və hermenevtika nəzəriyyəçiləri iddia edirlər ki, qədim dini mətnlərlə müasir insan arasında:

- zaman fərqi,
- mədəniyyət fərqi,
- dil fərqi,

- və düşüncə fərqi mövcuddur.

Bu səbəbdən müasir oxucunun qədim mətnin "əsl mənasını" tam başa düşməsi çətin görünə bilər.

Bu mövzunu geniş şəkildə araşdıran filosoflardan biri Wilhelm Dilthey olmuşdur. O vurğulayırdı ki:

mətnləri anlamaq üçün onların:

- tarixi,
- psixoloji,
- və mədəni kontekstini nəzərə almaq lazımdır.

Skeptik arqument belə deyir:

Əgər:

- Quran və digər dini mətnlər qədim dünyada yaranıbsa,

və

- müasir insan tam fərqli dünyada yaşayırsa,

onda:

— "Mətnin orijinal mənasını necə dəqiq anlaya bilərik?"

Bu yanaşmaya görə:

tarixi məsafə:

- düzgün anlamanı çətinləşdirə,
- və obyektiv interpretasiyanı problemli edə bilər.

Mənbə: Wilhelm Dilthey — hermenevtika yanaşmaları

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Tarixi və mədəni məsafənin mövcudluğu doğrudur. Lakin fərqli dövrdə yaşamaq qədim mətnləri anlamağın mümkünsüz olduğu mənasına gəlmir. İnsan:

- dil,
- tarix,
- kontekst,
- və müqayisəli analiz vasitəsilə qədim mətnlərin mənasına müəyyən səviyyədə yaxınlaşa bilər.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument olduqca məntiqli görünə bilər. Həqiqətən də:

- VII əsr Ərəbistanı ilə,
- müasir dünya arasında böyük fərqlər vardır.

Müasir insan:

- başqa sosial sistemdə yaşayır,
- fərqli texnologiyaya sahibdir,
- və fərqli düşüncə mühitində formalaşır.

Bu səbəbdən qədim mətnləri oxuyarkən:

- bəzi ifadələr,
- bəzi hüquqi məsələlər,
- və bəzi mədəni nüanslar ilk baxışda uzaq görünə bilər.

Bu müşahidənin müəyyən həqiqət payı vardır.
Çünki heç bir insan tam şəkildə:
başqa dövrün insanı ola bilməz.
Lakin burada çox mühüm fəlsəfi fərq var:
"Tam eyni kontekstdə yaşamamaq"
ilə
"anlamağın mümkünsüz olması"
eyni deyil.
Bu çox vacib nöqtədir.
Çünki insanlar:

- qədim tarix kitablarını,
- fəlsəfi əsərləri,
- və min illər əvvəl yazılmış mətnləri müəyyən səviyyədə anlaya bilirlər.

Məsələn:
insanlar:
Aristotel,
Confucius,
və Platon kimi düşünürlərin əsərlərini oxuyur,
təhlil edir,
və müəyyən mənada başa düşürlər.
Əgər tarixi məsafə anlamanı tam mümkünsüz etsəydi,
onda:

- tarix elmi,
- hüquq,
- və klassik ədəbiyyat də böyük ölçüdə mənasız olardı.

Halbuki insanlar:

- dil analizi,
- kontekst araşdırması,
- və müqayisəli metod vasitəsilə qədim mətnləri anlamağa çalışırlar.

Quran üçün də bu mümkündür.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Skeptik arqument bəzən belə fərz edir:

— "Qədim mətn yalnız qədim insanlar üçün idi."

Halbuki dini mətnlər çox vaxt:

- müəyyən tarixi kontekstdə gəlir,

amma

- universal prinsiplər də daşımağa çalışır.

Məsələn:

- ədalət,
- mərhəmət,
- doğruluq,

- və insan məsuliyyəti kimi anlayışlar yalnız bir dövrə aid deyil.

Bu səbəbdən teistik baxış deyir ki:
Quran:

- həm müəyyən tarixdə nazil olmuşdur,

amma

- həm də tarixdən kənara çıxan ümumi mesaj daşıyır.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Hermenevtika özü:

- anlamanın çətin olduğunu söyləyir,

amma

- imkansız olduğunu demir.

Dilthey və sonrakı hermenevtik ənənə:

- kontekstin əhəmiyyətini vurğulayırdı,

lakin

- insanın dialoq və anlama vasitəsilə keçmişə yaxınlaşa biləcəyini də qəbul edirdi.

Bu mühüm nüansdır.
Yəni:
Tarixi məsafə problem yarada bilər,
amma:

- araşdırma,
- dil bilgisi,
- və təfsir metodları vasitəsilə bu məsafə müəyyən qədər aşılır.

Digər tərəfdən, teistik baxış:
Quranın yalnız alimlər üçün deyil,
ümumi insanlar üçün də yönləndirici mətn olduğunu müdafiə edir.
Bu səbəbdən:

- bəzi ayələr dərin təfsir tələb etsə də,
- əsas mesajın ümumi şəkildə anlaşılması mümkün sayılır.

Məsələn:

- Allahın birliyi,
- əxlaq,
- ibadət,
- və insan məsuliyyəti kimi əsas mövzular tarix boyunca geniş şəkildə başa düşülmüşdür.

Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Əgər:
“tarixi məsafə”
tam anlamanı mümkünsüz edirsə,
onda:

- tarixçilərin,
- hüquqşünasların,
- və dil alimlərinin işi də mənasız görünər.

Halbuki insanlıq:

- keçmişi araşdırır,

- qədim mətnləri təhlil edir,
- və müəyyən nəticələrə gəlir.

Bu isə göstərir ki:
Tam mükəmməl olmasa da,
mənalı anlama mümkündür.
Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

- insan keçmişi tam şəkildə əhatə edə bilməz,

amma

- ağıl,
- dil,
- kontekst,
- və təfsir vasitəsilə qədim mətnlərin mənasına yaxınlaşa bilər.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Tarixi məsafənin mövcudluğu qədim mətnləri anlamağı çətinləşdirə bilər. Lakin bu vəziyyət anlamanın mümkünsüz olduğu mənasına gəlmir. İnsan:

- dil,
- tarix,
- və kontekst analizi

vasitəsilə qədim mətnlərin mənasına müəyyən səviyyədə yaxınlaşa bilər.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir insan yüz illər əvvəl yazılmış məktubu oxuya bilər. O dövrü tam yaşamasa da, məktubun əsas mənasını anlaya bilər.

Başqa nümunə düşünək. İnsan qədim musiqini dinləyərkən həmin dövrün bütün həyatını bilməsə də, musiqinin hissini başa düşə bilir.

Qədim dini mətnləri anlamaq da müəyyən mənada buna bənzərdir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir uşaq çox köhnə hekayə kitabı oxuyurdu.
O dedi:
— “Bu kitab mənim dövrümdə yazılmayıb.”
Müəllim cavab verdi:
— “Bəli. Amma sən yenə də onun əsas mesajını başa düşə bilirsən.”

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir gənc qədim bir məktub tapdı. Məktub yüz illər əvvəl yazılmışdı.
Gənc dedi:
— “Mən o dövrdə yaşamamışam. Bunu necə anlayım?”
Yaşlı alim cavab verdi:
— “Sən həmin dövrün insanı ola bilməzsən. Amma:

- dili öyrənərək,
- tarixi araşdıraraq,
- və diqqətlə düşünərək məktubun mənasına yaxınlaşa bilərsən.”

Sonra əlavə etdi:

— “Keçmiş uzaq ola bilər, amma tam qaranlıq deyil.”

Tarixi məsafə problemi haqqında düşüncə də müəyyən mənada buna bənzərdir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

“Tarixi və mədəni məsafənin mövcudluğu doğrudur. Lakin bu vəziyyət qədim mətnləri anlamağın mümkünsüz olduğu mənasına gəlmir. İnsan:

- dil,
- kontekst,
- və tarix analizi vasitəsilə qədim mətnlərin mənasına yaxınlaşa bilər.”

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Tarixi məsafə, avtomatik anlaşılmazlıq demək deyil.”
“Keçmiş uzaq ola bilər, amma tam qaranlıq deyil.”
“Kontekst fərqi həqiqəti yox etmir.”
“İnsan qədim mətnlərə yaxınlaşa bilər.”
“Tam anlama çətin olsa da, mənalı anlama mümkündür.”

10) QISA YEKUN

Tarixi məsafə problemi qədim dini mətnlərlə müasir insan arasında:

- zaman,
- mədəniyyət,
- və düşüncə fərqlərinin

mövcud olduğunu vurğulayır. Bu müşahidənin müəyyən həqiqət payı vardır. Lakin fərqli dövrdə yaşamaq qədim mətnləri anlamağın tam mümkünsüz olduğu mənasına gəlmir. Teistik baxışa görə insan:

- dil,
- tarix,
- kontekst,
- və təfsir metodları

vasitəsilə Quranın əsas mesajına müəyyən səviyyədə yaxınlaşa bilər.

İRAD VƏ CAVAB - 9

1) İRADIN ÖZÜ

Reader-Response Yanaşması

Bəzi müasir ədəbiyyat və hermenevtika nəzəriyyəçiləri iddia edirlər ki, mətnin mənası:

- müəllifdən çox,
- oxucunun interpretasiyası ilə formalaşır.

Bu yanaşma “reader-response theory” — yəni “oxucu mərkəzli interpretasiya” adlanır.

Bu nəzəriyyənin məşhur nümayəndələrindən biri Stanley Fish olmuşdur. O vurğulayırdı ki:

mətn:

- təkbaşına sabit məna daşımır,

əksinə:

- oxucu,
- interpretasiya icması,
- və sosial düşüncə sistemi məna formalaşdırır.

Bu arqumentə görə:

eyni mətn:

- müxtəlif insanlar üçün,
- müxtəlif dövrlərdə,
- və müxtəlif düşüncə sistemlərində tam fərqli məna qazana bilər.

Skeptik nəticə belə olur:

— "Əgər məna oxucunun interpretasiyasına bağlıdırsa, onda dini mətnin obyektiv və dəyişməz mənası necə mümkündür?"

Mənbə: Stanley Fish — interpretasiya nəzəriyyəsi

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Oxucunun interpretasiyada rol oynaması doğrudur. Lakin oxucunun mətnə təsiri olması mətnin obyektiv mənasının tam yox olduğu mənasına gəlmir. İnsan:

- dil,
- kontekst,
- müəllif məqsədi,
- və mətn quruluşu

vasitəsilə daha uyğun və əsaslı mənaya yaxınlaşa bilər.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument çox təsirli görünə bilər. Həqiqətən də insanlar:

- eyni kitabdan fərqli nəticələr çıxarır,
- eyni ayəni müxtəlif şəkildə anlayır,
- və fərqli həyat təcrübələrinə görə mətnə başqa gözlə baxırlar.

Bu müşahidə realdır.

Çünki insan:

- tam boş zehinlə oxumur, əksinə:
- öz düşüncə sistemi,
- mədəniyyəti,
- təcrübəsi,
- və hissləri ilə birlikdə oxuyur.

Bu baxımdan Stanley Fish-in vurğuladığı məsələ müəyyən həqiqət payına malikdir.

Lakin burada çox mühüm fəlsəfi fərq var:

Oxucunun interpretasiyada rol oynaması ilə mətnin obyektiv mənasının tam olmaması eyni deyil.

Bu çox vacib nöqtədir.

Çünki:

Əgər məna tamamilə oxucunun istədiyi şey olsaydı,

onda:

- ünsiyyət,
- qanun,
- tarix,
- və gündəlik dil praktik olaraq dağılardı.

Məsələn:
bir müqaviləni hər insan istədiyi kimi anlaya bilərsə,
onda hüquq sistemi işləməz.
Eyni şəkildə:
Bir müəllim dərs danışanda,
şagirdlər:

- fərqli səviyyədə başa düşə bilər,

amma bu: — "Müəllimin heç bir obyektiv mənası yox idi" demək deyil.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Reader-response yanaşması bəzən:
"oxucu"
üzərində çox dayanaraq,
"mətnin özünü"
ikinci plana keçirə bilər.
Halbuki mətnin:

- dili,
- quruluşu,
- konteksti,
- və daxili əlaqələri tamamilə yox olmur.

Məsələn:
Bir insan şeiri fərqli hiss edə bilər,
amma:

- sözlərin müəyyən mənası,
- cümlələrin müəyyən istiqaməti yenə də mövcuddur.

Deməli:
İnterpretasiya tam sərbəst və sonsuz deyil.
Burada başqa mühüm fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Əgər:
"Məna yalnız oxucudadır"
deyilsə,
onda:
— "Reader-response nəzəriyyəsinin özü"
də yalnız şəxsi interpretasiya olar.

Bu halda həmin nəzəriyyənin universal iddia kimi təqdim olunması çətinləşər.

Bu müəyyən özünü-zəiflədən problemdir.

Digər tərəfdən, teistik baxış:
İnsanın interpretasiyada rolunu tam inkar etmir.
Əksinə:

- insanın məhdud olduğunu,
- fərqli səviyyələrdə anlaya biləcəyini qəbul edir.

Bu səbəbdən:

- müxtəlif təfsirlər,
- fərqli yanaşmalar,
- və dərin məna qatları mövcud ola bilər.

Lakin bu:
Mətnin əsas və obyektiv mesajının olmadığı mənasına gəlmir.
Məsələn:
Quranın:

- Allahın birliyi,
- peyğəmbərlik,
- ibadət,
- və əsas əxlaq prinsipləri mövzusunda ümumi istiqaməti tarix boyunca qorunmuşdur.

Bu çox mühüm nüansdır.
Teistik baxış deyir ki:
Mətn:

- müəyyən obyektiv məna daşıyır,

amma

- insan onu müxtəlif dərinlikdə anlaya bilər.

Bu vəziyyət:
Mətnin zəifliyi yox,
bəzən onun:

- çoxqatlı,
- dərin,
- və zəngin olduğunu da göstərə bilər.

Burada başqa mühüm məsələ də var. İnsanlar:

- fərqli mədəniyyətlərdə yaşasalar belə,

yenə də:

- müəyyən ortaq mənalar,
- ortaq əxlaqi anlayışlar,
- və ortaq dil strukturları qura bilirlər.

Bu isə göstərir ki:
Tam relativizm praktik həyatda işlək model deyil.
Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

- oxucu interpretasiyada rol oynayır,

amma

- mətnin özü də istiqamət və məna daşıyır.

İnsan:

- dil,
- kontekst,
- və rasional analiz vasitəsilə daha doğru anlayışa yaxınlaşa bilər.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Oxucunun interpretasiyada rol oynaması mətnin obyektiv mənasının tam yox olduğu mənasına gəlmir. İnsan:

- fərqli şəkildə anlasa da,
- dil,
- kontekst,
- və mətn quruluşu vasitəsilə daha uyğun və əsaslı mənaya yaxınlaşa bilər.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir mahnını insanlar fərqli hisslərlə dinləyə bilər. Amma mahnının sözləri və əsas mövzusu yenə də mövcuddur.

Başqa nümunə düşünək. Bir müəllimin sözünü şagirdlər fərqli başa düşə bilər. Amma müəllimin müəyyən məqsədi və mesajı vardır.

Reader-response yanaşması haqqında müzakirələr də müəyyən mənada buna bənzərdir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir müəllim hekayə oxudu.

Bir uşaq hekayədə dostluğu gördü, digəri isə cəsarəti.

Müəllim dedi:

— "Siz fərqli tərəfləri hiss etdiniz, amma hekayənin əsas mənası yenə də vardır."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir şəhərdə böyük musiqi konserti keçirilirdi. İnsanlar:

- eyni musiqini dinləyir,

amma

- fərqli hisslər yaşayırdı.

Bir nəfər dedi:

— "Hamı fərqli hiss edir. Deməli musiqinin öz mənası yoxdur."

Yaşlı musiqiçi gülümsəyib cavab verdi:

— "İnsanların hissləri fərqli ola bilər. Amma musiqinin özü yenə də mövcuddur."

Sonra əlavə etdi:

— "Bəzən insanlar eyni həqiqətin fərqli tərəflərini yaşayırlar."

Dini mətnlərin interpretasiyası haqqında düşüncə də müəyyən mənada buna bənzərdir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Oxucunun interpretasiyada rol oynaması doğrudur. Lakin bu vəziyyət mətnin obyektiv mənasının tam yox olduğu mənasına gəlmir. İnsan:

- dil,
- kontekst,
- və rasional analiz vasitəsilə daha uyğun mənaya yaxınlaşa bilər."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

“Oxucu rol oynayır deyə məna yox olmur.”
“Interpretasiya fərqi, həqiqətin yoxluğu demək deyil.”
“Mətnin özü də istiqamət verir.”
“İnsan fərqli anlasa da, obyektiv məna mümkündür.”
“Çoxqatlı məna, avtomatik relativizm demək deyil.”

10) QISA YEKUN

Reader-response yanaşması mətnin mənasının oxucunun interpretasiyası ilə formalaşdığını vurğulayır. Bu yanaşma insanın:

- təcrübəsinin,
- mədəniyyətinin,
- və düşüncə çərçivəsinin

interpretasiyaya təsir etdiyini düzgün şəkildə göstərir. Lakin teistik baxışa görə bu vəziyyət:

- mətnin obyektiv mənasının tam yox olduğu

mənasına gəlmir. İnsan:

- dil,
- kontekst,
- və rasional təfsir metodları vasitəsilə mətnin əsas və obyektiv mesajına yaxınlaşa bilər.

İRAD VƏ CAVAB - 10

1) İRADIN ÖZÜ

Mətnin Çoxsəviyyəli Semantikası

Bəzi müasir Quran tədqiqatçıları iddia edirlər ki, Quran:

- tək qatlı və sadə mətn deyil, əksinə:
- çoxsəviyyəli,
- çoxqatlı,
- və müxtəlif semantik imkanlara malik mətn kimi başa düşülməlidir.

Bu yanaşmanı müdafiə edən isimlərdən biri Nasr Abu Zayd olmuşdur. O, *Rethinking the Qur'an* və digər əsərlərində Quranın:

- tarixi,
- dil,
- və interpretasiya

baxımından dinamik şəkildə anlaşılmalı olduğunu vurğulayırdı.

Bu arqumentə görə:

eyni ayə:

- hüquqi,
- mənəvi,
- simvolik,
- və ya fəlsəfi mənalarda başa düşülə bilər.

Skeptik nəticə belə olur:

— "Əgər mətn bu qədər fərqli və çoxqatlı mənalar daşıyırsa, onda onun sabit və obyektiv mənası necə müəyyən edilə bilər?"

Mənbə: Nasr Abu Zayd — *Rethinking the Qur'an* (2004)

2) QISA VƏ GÜCLÜ CAVAB

Mətnin çoxsəviyyəli mənalar daşıması mümkündür. Lakin bir mətnin:

- dərin,
- çoxqatlı,
- və müxtəlif istiqamətlərə açıq olması

onun obyektiv əsas mənasının olmadığı mənasına gəlmir. Əksinə, zəngin mətnlər çox vaxt bir neçə səviyyədə anlaşılır.

3) ƏSAS CAVAB

İlk baxışda bu arqument çox təsirli görünə bilər. Həqiqətən də Quran:

- qısa ifadələrlə böyük mənalar verən,
- müxtəlif insanlara fərqli səviyyələrdə təsir edən,
- və əsrlər boyunca geniş təfsir ənənəsi formalaşdıran mətn olmuşdur.

Məsələn:

Eyni ayə:

- adi insan üçün mənəvi nəsihət,
- hüquqşünas üçün hüquqi prinsip,
- filosof üçün metafizik fikir,
- dilçi üçün isə semantik zənginlik daşıya bilər.

Bu vəziyyət realdır.

Quranın dili:

- simvolik,
- poetik,
- və çoxqatlı ifadələr ehtiva edə bilir.

Bu səbəbdən müxtəlif təfsirlər ortaya çıxmışdır.

Lakin burada çox mühüm fəlsəfi fərq var:

mətnin çoxqatlı mənalar daşıması ilə mətnin obyektiv əsas mənasının olmaması eyni deyil.

Bu çox vacib nöqtədir.

Çünki insan dili ümumiyyətlə belə işləyir.

Məsələn:

Böyük ədəbiyyat əsərləri:

- müxtəlif səviyyələrdə anlaşılır,
- fərqli yaşlarda yeni məna verir,
- və müxtəlif insanlarda fərqli düşüncə yaradır.

Amma bu vəziyyət:

— "Əsərin heç bir əsas mənası yoxdur"

nəticəsini vermir.

Əksinə:

Əsərin dərinliyini göstərə bilər.
Teistik baxış Quran haqqında da buna bənzər düşünür.
Yəni:
Quran:

- həm sadə insanın anlayacağı mesaj verir,
- həm də dərin düşüncə qatları təqdim edir.

Bu səbəbdən:

- fərqli səviyyələrdə anlamaların olması, mətnin zəifliyi yox, bəzən onun:
- zənginliyi,
- və dərinliyi kimi qiymətləndirilə bilər.

Burada başqa mühüm məsələ də var. Skeptik yanaşma bəzən belə fərz edir:
— "Əgər müxtəlif məna qatları varsa, deməli obyektiv məna yoxdur."
Halbuki:
Bir mətnin:

- əsas mənası,
- və əlavə semantik qatları eyni anda mövcud ola bilər.

Məsələn:
Bir müəllim şagirdə:
— "İşıqlı insan ol"
deyə bilər.
Bu ifadə:

- həm sadə əxlaqi məna,
- həm də daha dərin simvolik məna daşıya bilər.

Amma bu vəziyyət cümlənin tam mənasız olduğunu göstərmir.
Digər tərəfdən, İslam təfsir ənənəsində də:

- zahiri məna,
- dərin məna,
- simvolik izah,
- və mənəvi təfsir kimi fərqli yanaşmalar mövcud olmuşdur.

Bu:
Xaotik sistem yox,
əsrlərlə formalaşmış intellektual ənənədir.
Yəni:
Müsəlman alimləri:

- dil qaydaları,
- kontekst,
- hədislər,
- və klassik metodlar vasitəsilə hansı mənaların daha əsaslı olduğunu araşdırmışlar.

Bu mühüm nüansdır.
Burada başqa fəlsəfi problem də ortaya çıxır. Əgər:

"Çoxqatlı məna"
avtomatik:
"tam relativizm"
deməkdirsə,
onda:

- ədəbiyyat,
- fəlsəfə,
- və hətta insan dili də problemə çevrilər.

Halbuki insanlar:

- müxtəlif məna qatlarını qəbul etsələr də, yenə də:
- əsas mesajı,
- ümumi istiqaməti,
- və obyektiv çərçivəni tanıya bilirlər.

Teistik baxış burada belə deyir:
Quran:

- həm sadə,
- həm dərin,
- həm hüquqi,
- həm mənəvi səviyyədə mesaj daşıya bilər.

Lakin:

- Allahın birliyi,
- peyğəmbərlik,
- əxlaq,
- və insan məsuliyyəti kimi əsas istiqamətlər yenə də sabit qalır.

Bu çox mühüm nöqtədir.
Yəni:
Çoxsəviyyəli semantika,
tam mənasızlıq və ya tam relativizm demək deyil.
Əksinə:

- zəngin məna strukturu,
- və dərin düşüncə potensialı kimi başa düşülə bilər.

Teistik baxış burada daha balanslı model təqdim edir:

- mətn çoxqatlı ola bilər,

amma

- bu vəziyyət onun obyektiv əsas mesajını ləğv etmir.

İnsan:

- dil,
- kontekst,
- və rasional təfsir metodları

vasitəsilə daha uyğun anlayışa yaxınlaşa bilər.

4) GÜCLÜ MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Mətnin çoxsəviyyəli semantikaya malik olması onun obyektiv mənasının

tam olmadığı mənasına gəlmir. Dərin və zəngin mətnlər:

- müxtəlif səviyyələrdə anlaşa bilər,

amma

- yenə də əsas və obyektiv istiqamət daşıya bilər.

5) SADƏ HƏYAT NÜMUNƏLƏRİ

Bir şeir uşağa sadə görünə bilər, amma alim onda daha dərin məna görə bilər.

Başqa nümunə düşünək. Eyni musiqi:

- bir insan üçün sakitlik,
- başqa biri üçün ümid hissi yarada bilər.

Amma musiqinin özü yenə də mövcuddur.

Quranın çoxqatlı mənası haqqında düşüncə də müəyyən mənada buna bənzərdir.

6) UŞAQLARIN ANLAYACAĞI SADƏ İZAH

Bir müəllim hekayə danışdı.

Kiçik uşaqlar hekayədə dostluğu gördü.

Böyük uşaqlar isə hekayədə məsuliyyət dərsi anladı.

Müəllim dedi:

— "Hekayə fərqli səviyyələrdə başa düşülə bilər."

7) İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir şəhərdə böyük rəsm əsəri vardı. Uşaqlar:

- rənglərə baxırdı,

alimlər isə:

- gizli simvollara diqqət edirdi.

Bir nəfər dedi:

— "Hamı fərqli şey görür. Deməli rəsmin mənası yoxdur."

Yaşlı rəssam gülümsəyib cavab verdi:

— "Əksinə. Bəzən böyük əsərlər müxtəlif səviyyələrdə danışır."

Sonra əlavə etdi:

— "Dərinlik qarışıqlıq demək deyil."

Quranın çoxsəviyyəli semantikası haqqında düşüncə də müəyyən mənada buna bənzərdir.

8) DEBAT ÜSLUBUNDA GÜCLÜ CAVAB

"Mətnin müxtəlif səviyyələrdə məna daşıması onun obyektiv mənasının tam olmadığı mənasına gəlmir. Dərin mətnlər:

- həm sadə,
- həm də çoxqatlı

anlaşıla bilər və yenə də əsas istiqamətini qoruya bilər."

9) YADDA QALAN QISA CÜMLƏLƏR

"Dərinlik, avtomatik relativizm demək deyil."

"Çoxqatlı məna, əsas mənanı yox etmir."

"Böyük mətnlər müxtəlif səviyyələrdə danışa bilər."

“Semantik zənginlik, mənasızlıq deyil.”
“Mətn həm dərin, həm də obyektiv ola bilər.”

10) QISA YEKUN

“Mətnin çoxsəviyyəli semantikası” arqumenti Quranın müxtəlif səviyyələrdə fərqli mənalar daşıya bildiyini vurğulayır. Bu müşahidənin müəyyən həqiqət payı vardır və Quranın dil baxımından zənginliyini göstərir. Lakin teistik baxışa görə:

- çoxqatlı semantika,
- müxtəlif interpretasiya imkanları,
- və dərin məna qatları

mətnin obyektiv əsas mənasının olmadığı mənasına gəlmir. Əksinə, bu vəziyyət:

- mətnin zənginliyini,
- və müxtəlif səviyyələrdə insanlara xitab etmə gücünü göstərə bilər.

ATEİZMİN QARŞISINDA DURAN ƏSAS FƏLSƏFİ PROBLEMLƏR
(ATEİSTLƏRİN ÇƏTİNLİK ÇƏKDİYİ SUALLAR)

PROBLEM - 1
1. Şüurun mənşəyi problemi (Consciousness Problem)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ Əsas sual

"Şüur" necə oldu ki, tam maddi və şüursuz kainatdan yarandı?

- Subyektiv təcrübə ("qualia") nədir?
- Ağrının hiss olunması sırf kimyəvi prosesdirsə, niyə "təcrübə" var?

♦ Problem nədir?

Materialist və ateist yanaşmaya görə:

- insan beynin məhsuludur,
- beyin isə maddi proseslərdən ibarətdir.

Elm:

- neyronları,
- elektrik siqnallarını,
- kimyəvi reaksiyaları təsvir edə bilir.

Amma əsas sual qalır:
Niyə bütün bunlar:

- sadəcə mexaniki proses deyil,
- "hiss edilən təcrübə" yaradır?

Məsələn:

- ağrını hiss etmək,
- qırmızını görmək,
- qorxu yaşamaq,
- "mən varam" hissi necə yaranır?

♦ Ateist/materialist cavab

Ən çox verilən cavab:
"Şüur beynin emergent (meydana çıxan) xüsusiyyətidir."
Yəni:
Beyin kifayət qədər kompleks olduqda,
şüur yaranır.

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Komplekslik:
"Təcrübənin niyə yarandığını"
izah etmir.
Bir kompüter də:

- çox kompleksdir,

- məlumat işləyir,
- qərar verir.

Amma:
“Ağrı hiss etmir.”
Bəs beyin niyə hiss edir?

♦ **Əsas mənbələr**

- David Chalmers — *The Conscious Mind* (1996)
- Thomas Nagel — “What Is It Like to Be a Bat?” (1974)

♦ **Əsas termin**

“The Hard Problem of Consciousness”
(Şüurun çətin problemi)
Bu termin:
David Chalmers tərəfindən məşhurlaşdırılmışdır.

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Beyində elektrik siqnalları varsa,
niyə ‘təcrübə’ var?
Niyə insan:
sadəcə işləyən sistem deyil,
həm də hiss edən varlıqdır?”
Mənbə: David Chalmers

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən ki:
İnsan sadəcə maddədir.
Bəs maddə:

- necə ağrı hiss edir?
- necə sevinc yaşayır?
- necə ‘mən’ deyir?

Bir kompüter də məlumat işləyir.
Amma hiss etmir.
Beyin niyə hiss edir?”
Mənbələr:

- David Chalmers
- Thomas Nagel

4. AKADEMİK VERSİYA

“Materialist ontologiya daxilində
fenomenal şüurun (qualia)
meydana çıxması
müasir fəlsəfənin ən ciddi problemlərindən biridir.
Neyrobioloji proseslər:

- davranışı,
- informasiya emalını,

- və reaksiyaları izah edə bilər.

Lakin:
subyektiv təcrübənin özünün
niyə mövcud olduğu
açıqlanmır.
David Chalmers bunu
‘The Hard Problem of Consciousness’
adlandırır.
Problem:
obyektiv fiziki təsvir ilə
subyektiv fenomenal təcrübə
arasındakı izah boşluğudur.”
Mənbələr:

- David Chalmers — *The Conscious Mind* (1996)
- Thomas Nagel — “What Is It Like to Be a Bat?” (1974)

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Tutaq ki:
bir robot düzəltdik.
Robot:

- danışır,
- cavab verir,
- hesablayır.

Amma:
Ağrı hiss etmir.
İnsan beynində də siqnallar var.
Sual budur:
Niyə insan sadəcə işləyən sistem deyil,
həm də hiss edən varlıqdır?”
Mənbə: Thomas Nagel

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Əlini odda yandıranda:
elm deyir:

- sinirlər aktiv oldu,
- beyinə siqnal getdi.

Amma:
‘yanmanın necə hiss olunduğunu’
tam izah etmir.
Şüur problemi burada başlayır.”
Mənbə: David Chalmers

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir alim illərlə çalışıb danışa bilən robot düzəltdi.
Robot:

- suallara cavab verir,
- üz tanıyır,
- hətta zarafat edir.

Bir gün alim soruşdu:
— "Ağrı nədir?"
Robot dedi:
— "Ağrı bədəndə zədələnməyə verilən reaksiyadır."
Alim əlini isti dəmirə toxundurdu və geri çəkib dedi:
— "Xeyr…
Ağrı bunu HİSS ETMƏKDİR."
Robot susdu.
Çünki:
Reaksiyanı izah etmək başqa şeydir,
təcrübəni yaşamaq başqa.
İlham mənbələri:

- John Searle — Chinese Room arqumenti
- David Chalmers — consciousness discussions

8. ATEİSTİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- "Şüur emergent xüsusiyyətdir."
- "Elm gələcəkdə izah edəcək."
- "Bu sadəcə beynin kompleks fəaliyyətidir."

Ateist/materialist istiqamətlər:

- Daniel Dennett — *Consciousness Explained* (1991)
- Patricia Churchland — *Neurophilosophy* (1986)

9. QARŞI SUAL

"Komplekslik:
Niyə təcrübə yaratsın?
Niyə sadəcə məlumat emalı yox,
'hiss etmə' mövcuddur?"
Mənbə: David Chalmers

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

"Şüurun sırf maddədən necə yarandığını
tam izah edə bilirikmi?"

PROBLEM - 2

2. Obyektiv əxlaq problemi (Objective Morality Problem)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ **Əsas sual**

Əgər:

- Allah yoxdursa,
- obyektiv yaxşı-pis nədir?

"Niyə işgəncə səhvdir?"
sadəcə:

"Mənə xoş gəlmir"
deməkdirmi?

♦ Problem nədir?

Ateist/materialist yanaşmada:

- kainat məqsədsizdir,
- insan isə bioloji məhsuldur.

Bu halda sual yaranır:
"Yaxşı" və "pis"
sadəcə:

- şəxsi hiss,
- sosial razılaşma,
- və ya təkamül instinktidir?

Əgər belədirsə,
onda:

- mərhəmət,
- ədalət,
- insan hüquqları

obyektiv deyil, sadəcə insan fikri olur.

♦ Ateist/materialist cavab

Ən çox verilən cavablar:

- Əxlaq sosial müqavilədir.
- Əxlaq təkamüllə yaranıb.
- Empati və əməkdaşlıq əxlaq yaradır.
- İnsan rifahı əxlaqın əsasıdır.

♦ Tənqid

Əsas tənqid budur:
Əgər əxlaq:

- sadəcə biologiya,
- cəmiyyət,
- və ya hissdirsə,

Onda:
Hitlerə
"Obyektiv olaraq səhv idin"
demək mümkündürmü?
Yoxsa sadəcə:
"Mən sənin etdiyini bəyənmirəm"
demiş oluruq?

♦ Əsas mənbələr

- C. S. Lewis — *Mere Christianity* (1952)
- William Lane Craig — moral argument discussions
- J. L. Mackie — *Ethics: Inventing Right and Wrong* (1977)

- Fyodor Dostoevsky — “If God does not exist, everything is permitted” ideyası ilə əlaqələndirilir

♦ **Əsas terminlər**

- Objective Morality
- Moral Realism
- Moral Relativism
- Moral Nihilism
- Euthyphro Dilemma

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Əgər Allah yoxdursa,
‘yaxşı’ və ‘pis’
sadəcə insan fikridirmi?
Onda işgəncə:
Obyektiv səhvdir,
yoxsa sadəcə xoşumuza gəlmir?”
Mənbə: C. S. Lewis

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
Əxlaq Allahsız mümkündür.
Bəs:

- insan hüquqları,
- ədalət,
- mərhəmət,
- və pislik nəyə əsasən obyektiv olsun?

Əgər kainat:
Kor maddidirsə,
‘pis’
dediyin şey:
sadəcə şəxsi hiss deyilmi?”
Mənbələr:

- William Lane Craig
- J. L. Mackie

4. AKADEMİK VERSİYA

“Naturalist və materialist dünyagörüşü daxilində
obyektiv əxlaqın ontoloji əsaslandırılması
mübahisəli olaraq qalır.
Əgər insan:

- kor təkamül prosesinin məhsuludursa,

və kainat:

- məqsədsiz,
- dəyərsiz,
- və qeyri-şəxsi reallıqdırsa,

Onda:
Əxlaqi dəyərlərin
obyektiv və məcburedici statusu
necə əsaslandırılır?
Bu problem,
moral realizm və moral relativizm
arasındakı müasir fəlsəfi müzakirələrin
əsas mövzularından biridir.”
Mənbələr:

- J. L. Mackie — *Ethics: Inventing Right and Wrong*
- C. S. Lewis — *Mere Christianity*

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
iki insan mübahisə edir.
Biri deyir:
‘İnsan öldürmək səhvdir.’
Digəri deyir:
‘Məncə problem yoxdur.’
Sual:
Kim haqlıdır?
Əgər obyektiv əxlaq yoxdursa,
Onda:
Sadəcə iki fərqli fikir olur.”
Mənbə: C. S. Lewis

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Hamı:

- zülmü,
- işgəncəni,
- xəyanəti pis sayır.

Sual:
Niyə?
Bu:
sadəcə beyinin kimyasıdır,
yoxsa həqiqətən obyektiv pisdir?”
Mənbə: William Lane Craig

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir müəllim sinifdə soruşdu:
— “Əgər güclü biri zəifi əzsə,
bu niyə səhvdir?”
Bir şagird dedi:
— “Çünki insanlar bunu sevmir.”
Müəllim soruşdu:
— “Bəs hamı sevsəydi?”

Sinif susdu.
Çünki:
Əgər əxlaq sadəcə insanların fikrindən ibarətdirsə,
Onda:
Çoxluğun qərarı
həqiqəti dəyişə bilərdi.
İlham mənbələri:

- C. S. Lewis
- Fyodor Dostoevsky

8. ATEİSTİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- "Əxlaq təkamüllə yaranıb."
- "Empati kifayətdir."
- "İnsan rifahı əsasdır."
- "Əxlaq sosial müqavilədir."

Ateist/materialist istiqamətlər:

- Sam Harris — *The Moral Landscape* (2010)
- Richard Dawkins

9. QARŞI SUAL

"Əgər əxlaq:
Sadəcə sosial razılaşmadırsa,
Onda:
Bir cəmiyyət zülmü normal saysa,
bu obyektiv olaraq yenə səhv olacaq?"
Mənbə: J. L. Mackie

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

"Materialist dünyagörüşündə
obyektiv əxlaq tam olaraq nəyə əsaslanır?"

PROBLEM - 3
3. Məna problemi (Meaning Problem)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ Əsas sual

Əgər kainat:

- məqsədsiz,
- kor,
- və təsadüfidirsə,

obyektiv həyat mənası varmı?

♦ Problem nədir?

Naturalist və materialist yanaşmaya görə:

- kainatın xüsusi məqsədi yoxdur,
- insan təsadüfi kosmik prosesin nəticəsidir,
- ölüm isə son nöqtədir.

Bu halda sual yaranır:
Əgər:

- son nəticədə hər şey yox olacaqsa,
- insan sadəcə müvəqqəti bioloji varlıqdırsa,

onda:
Obyektiv həyat mənası nədir?

♦ Ateist/materialist cavab

Ən çox verilən cavablar:

- İnsan mənanı özü yaradır.
- Məna subyektivdir.
- Həyatın mənası yaşamağın özüdür.
- Sevgi, sənət və təcrübə kifayətdir.

♦ Tənqid

Əsas tənqid budur:
Əgər məna:
Sadəcə insanın yaratdığı hissdirsə,
Onda:
O obyektiv deyil,
subyektiv təsəlli olur.
Yəni:
Bir insan:

- həyatını sənətə,

başqası isə:

- dağıdıcılığa

həsr etsə,
obyektiv olaraq
biri digərindən "daha mənalı"
necə olacaq?

♦ Əsas mənbələr

- Albert Camus — *The Myth of Sisyphus* (1942)
- Friedrich Nietzsche — nihilizm və "God is dead" müzakirələri
- Viktor Frankl — *Man's Search for Meaning* (1946)

♦ Əsas terminlər

- Existentialism
- Nihilism
- Objective Meaning
- Absurdism
- Cosmic Meaninglessness

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

"Əgər kainat:
Məqsədsiz və təsadüfidirsə,

obyektiv həyat mənası nədir?"
Mənbə: Albert Camus

3. DEBAT VERSİYASI

"Sən deyirsən:
Kainat kor maddədir,
insan isə təsadüfi məhsuldur.
Bəs:
Obyektiv həyat mənası nədir?
Əgər hər şey:
Sonunda yox olacaqsa,
Onda:
Məna sadəcə psixoloji təsəlli deyilmi?"
Mənbələr:

- Albert Camus
- Friedrich Nietzsche

4. AKADEMİK VERSİYA

"Naturalist və nihilist yanaşmalar daxilində,
obyektiv həyat mənasının əsaslandırılması
mübahisəli problem olaraq qalır.
Əgər:

- kainat məqsədsizdirsə,
- insan təsadüfi bioloji məhsuldursa,
- və ölüm son nöqtədirsə,

onda:
dəyər,
məna,
və məqsəd
obyektiv yox,
subyektiv konstruksiya kimi görünür.
Albert Camus bunum'absurd' kimi xarakterizə etmişdir."
Mənbələr:

- Albert Camus — *The Myth of Sisyphus*
- Friedrich Nietzsche — nihilizm analizləri

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

"Təsəvvür et:
bir gün

- Yer,
- Günəş,
- hətta kainat yox olacaq.

Sual:
Onda insan həyatının obyektiv mənası nədir?
Yoxsa:

Məna sadəcə insanların özünü rahat hiss etməsi üçündür?"
Mənbə: Albert Camus

6. SADƏ NÜMUNƏ

"Bir insan deyir:
'Həyatımın mənası insanlara kömək etməkdir.'
Başqası deyir:
'Məncə həyatın mənası yoxdur.'
Əgər obyektiv məna yoxdursa,
bu iki fikir arasında
kim haqlıdır?"
Mənbə: Friedrich Nietzsche

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam dəniz kənarında qumdan böyük saray tikirdi.
Saatlarla çalışdı.
Axşam oldu.
Dalğa gəldi və hər şeyi apardı.
Yanındakı uşaq soruşdu:
— "Əgər hər şey yox olacaqsa,
niyə tikirdin?"
Adam uzun müddət susdu.
Çünki:
Bəzən insanın ən böyük qorxusu,
ölüm yox,
mənasızlıqdır.
İlham mənbələri:

- Albert Camus
- Viktor Frankl

8. ATEİSTİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- "Məna subyektivdir."
- "İnsan mənanı özü yaradır."
- "Məna üçün Allah lazım deyil."
- "Həyatın mənası yaşamağın özüdür."

Materialist/eksistensialist istiqamətlər:

- Jean-Paul Sartre
- Albert Camus

9. QARŞI SUAL

"Əgər məna:
Sadəcə insanın yaratdığı hissdirsə,
Onda:
O həqiqətən obyektiv məna sayılır,
yoxsa sadəcə psixoloji təsəlli?"
Mənbə: Friedrich Nietzsche

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

“Məqsədsiz və təsadüfi kainat modelində
obyektiv həyat mənası
tam necə əsaslandırılır?”

PROBLEM - 4
4. Rasional düşüncəyə güvən problemi
(Problem of Trusting Human Reason in Naturalism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ Əsas sual

Əgər:
insan beyni
kor təkamül və maddi proseslərin məhsuludursa,
niyə:
düşüncələrimizin həqiqətə uyğun olduğuna güvənək?
Əgər:
təkamülün məqsədi
“həqiqəti tapmaq” yox,
sadəcə “sağ qalmaq”dırsa,
onda:
insan ağlına tam etibar etmək
necə əsaslandırılır?

♦ Problem nədir?

Ateist/materialist baxışa görə:
insan beyni:

- təsadüfi mutasiyalar,
- təbii seçmə,
- və həyatda qalma mübarizəsi

nəticəsində formalaşıb.

Amma burada problem yaranır:
Təkamül:
“doğru düşüncə”
üçün yox,
“faydalı davranış”
üçün işləyir.
Yəni:
Bir inancın doğru olması yox,
həyatda qalmağa kömək etməsi vacibdir.
Məsələn:
Yanlış bir inanc belə
insanın sağ qalmasına kömək edə bilər.
Belə olduqda sual yaranır:
Əgər beynimiz:
Sadəcə yaşamaq üçün formalaşıbsa,

onun:

- fəlsəfi,
- metafizik,
- və rasional nəticələrinə niyə güvənək?

♦ Ateist/materialist cavab

Ən çox verilən cavablar:

- Doğru düşüncə həyatda qalmağa kömək edir.
- Elm insan ağlının etibarlı olduğunu göstərir.
- Yanlış düşünən canlılar məhv olur.
- Rasional düşüncə təkamüldə üstünlük verir.

♦ Tənqid

Əsas tənqid budur:
Təkamül:
davranışı seçir,
inancların həqiqiliyini yox.
İki insan:
eyni davranışı
tam fərqli düşüncə ilə edə bilər.
Biri:
“Bu heyvandan qaçmasam öləcəyəm”
deyə qaçır.
Digəri:
“Meşə ruhları məni cəzalandıracaq”
deyə qaçır.
Davranış eyni olduğu üçün
hər ikisi də həyatda qala bilər.
Yəni:
yanlış inanc da
faydalı ola bilər.
Bu səbəbdən:
kor və məqsədsiz prosesin
“həqiqəti tapmağa uyğun ağıl”
yaratdığına tam güvənmək
fəlsəfi problem yaradır.

♦ Teist cavab

Teizm isə deyir ki,
insan ağlı:
kor təsadüfün yox,
Ağıllı Yaradanın əsəridir.
Kainat:
ağıllı şəkildə qurulub,
insan ağlı da

onu anlayacaq şəkildə yaradılıb.
Bu səbəbdən:

- məntiq,
- riyaziyyat,
- elm,
- və rasional düşüncə anlaşılır olur.

Teist baxışa görə:
kainat ilə insan ağlı arasındakı uyğunluq,
kor təsadüfdən çox,
şüurlu yaradılışla daha uyğun görünür.

♦ **Əsas mənbələr**

- Alvin Plantinga — Evolutionary Argument Against Naturalism
- Charles Darwin — evolutionary concerns about reason
- C. S. Lewis — rationality and naturalism
- Thomas Nagel — mind and cosmos discussions

♦ **Əsas terminlər**

- Evolutionary Argument Against Naturalism
- Reliability of Reason
- Rationality Problem
- Naturalism and Cognition

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Əgər beynimiz:
həqiqəti tapmaq üçün yox,
sadəcə həyatda qalmaq üçün formalaşıbsa,
düşüncəmizin doğru olduğuna
niyə güvənək?”
Mənbə: Alvin Plantinga

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
beyin kor təkamülün məhsuludur.
Amma:
təkamülün məqsədi
həqiqət yox,
sağ qalmaqdır.
Bəs:
düşüncələrinin həqiqətə uyğun olduğuna
niyə tam güvənirsən?”
Mənbələr:

- Alvin Plantinga
- Charles Darwin

4. AKADEMİK VERSİYA

“Naturalizmə qarşı irəli sürülən mühüm etirazlardan biri,
rasional düşüncənin etibarlılığı problemidir.
Əgər insan zehni:
kor təkamül proseslərinin məhsuludursa,
və təbii seçmə:
inancların doğruluğunu yox,
sadəcə adaptiv davranışı seçirsə,
onda:
insan düşüncəsinin
metafizik və fəlsəfi həqiqətləri
etibarlı şəkildə dərk etdiyinə
niyə güvənilməlidir?
Alvin Plantinga
bu problemi
‘Evolutionary Argument Against Naturalism’
kimi formalaşdırmışdır.
Teist baxış isə:
insan ağlının,
Ağıllı Yaradan tərəfindən
həqiqəti anlayacaq şəkildə yaradıldığını müdafiə edir.”
Mənbələr:

- Alvin Plantinga
- C. S. Lewis

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir robot düzəldiblər.
Amma robotu:
həqiqəti tapsın deyə yox,
sadəcə işləsin deyə proqramlaşdırıblar.
İndi robot deyir:
‘Mənim bütün düşüncələrim doğrudur.’
Sual budur:
O buna necə əmin olur?”
Mənbə: Alvin Plantinga

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Bir insan:
hər xışıltını
‘pələngdir’
zənn edir.
Bu yanlış ola bilər.
Amma həmin insan
daha ehtiyatlı davranacağı üçün

həyatda qalır.
Yəni:
Yanlış inanc belə
faydalı ola bilər.”
Mənbə: Charles Darwin

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir müəllim şagirdinə dedi:
— “Sənin beynin
sadəcə həyatda qalmaq üçün yaranıb.”
Şagird soruşdu:
— “Onda mənim:
sənin dediyinə inanmağımın
doğru olduğuna necə əmin olaq?”
Müəllim susdu.
Çünki:
problem artıq
“düşünmək” yox,
“düşüncəyə güvənmək” idi.
İlham mənbələri:

- Alvin Plantinga
- C. S. Lewis

8. ATEİSTİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “Doğru düşüncə adaptiv üstünlük verir.”
- “Elm ağlın işlədiyini göstərir.”
- “Yanlış düşüncə uzun müddət yaşaya bilməz.”
- “Rasional düşüncə də təkamül üstünlüyüdür.”

Materialist istiqamətlər:

- Daniel Dennett
- Patricia Churchland

9. QARŞI SUAL

“Əgər:
beynimiz
sadəcə həyatda qalmaq üçün formalaşıbsa,
onun:
metafizik həqiqətləri tapdığına
niyə tam güvənək?”
Mənbə: Alvin Plantinga

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

“Naturalist dünyagörüşündə,
insan ağlının:
sadəcə adaptiv yox,
həqiqəti etibarlı şəkildə dərk edən sistem olduğu

tam necə əsaslandırılır?"

PROBLEM - 5
5. Azad iradə problemi (Free Will Problem)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ Əsas sual

Əgər:

- bütün düşüncələr,
- qərarlar,
- və davranışlar

fiziki proseslərin nəticəsidirsə,
real seçim varmı?
Yoxdursa:

- məsuliyyət,
- ədalət,
- etik,
- və hüquq

nəyə əsaslanır?

♦ Problem nədir?

Materialist və naturalist yanaşmaya görə:

- insan beyni fiziki sistemdir,
- düşüncələr neyron fəaliyyətidir,
- qərarlar isə səbəb-nəticə zəncirinin məhsuludur.

Bu halda sual yaranır:
Əgər bütün qərarlar:

- əvvəlki fiziki səbəblərlə müəyyənləşirsə,

onda:
insan həqiqətən "seçir"mi?
Yoxsa:
sadəcə beynin məcburi nəticəsini yaşayır?

♦ Ateist/materialist cavab

Ən çox verilən cavablar:

- Azad iradə illüziyadır.
- Compatibilism mümkündür.
- İnsan yenə məsul sayıla bilər.
- Azadlıq məcburiyyətin olmamasıdır.

♦ Tənqid

Əsas tənqid budur:
Əgər:
qərarlar əvvəlcədən
fiziki proseslərlə müəyyənləşirsə,
onda:

- “sən başqa cür edə bilərdin”

deməyin mənası qalırmı?

Əgər real seçim yoxdursa:

- cəza,
- tərif,
- günah,
- və məsuliyyət

tam necə əsaslandırılır?

♦ Əsas mənbələr

- Alvin Plantinga — free will discussions
- Peter van Inwagen — *An Essay on Free Will* (1983)
- Daniel Dennett — compatibilism
- Sam Harris — *Free Will* (2012)

♦ Əsas terminlər

- Free Will
- Determinism
- Compatibilism
- Libertarian Free Will
- Moral Responsibility

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Əgər beynimiz:
sadəcə fiziki prosesdirsə,
real seçim varmı?
Yoxdursa:
məsuliyyət nəyə əsaslanır?”
Mənbə: Peter van Inwagen

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
insan qərarları
beyin proseslərinin nəticəsidir.
Bəs:
əgər bütün qərarlar
əvvəlcədən fiziki səbəblərlə müəyyənləşirsə,
niyə:

- insanı günahlandıraq?
- cəzalandıraq?
- məsul tutaq?

O başqa cür edə bilərdimi?”
Mənbələr:

- Peter van Inwagen
- Alvin Plantinga

4. AKADEMİK VERSİYA

“Determinist materializm daxilində
azad iradənin ontoloji statusu
mübahisəli olaraq qalır.
Əgər:

- bütün zehni vəziyyətlər,
- qərarlar,
- və davranışlar tam fiziki səbəbiyyət zəncirinə tabedirsə,

onda:
agentin alternativ seçim imkanına sahib olması
şübhə altına düşür.
Bu isə:

- moral məsuliyyət,
- hüquqi məsuliyyət,
- və etik qiymətləndirmənin əsaslarını problematik edir.”

Mənbələr:

- Peter van Inwagen — *An Essay on Free Will*
- Daniel Dennett — compatibilist yanaşmalar
- Sam Harris — determinist tənqidlər

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir robot proqramlaşdırılıb.
O:
nə edirsə,
proqramına görə edir.
Əgər insan beyni də
tam belə işləyirsə,
onda:
insan həqiqətən seçim edir,
yoxsa sadəcə proqramını yaşayır?”
Mənbə: Sam Harris

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Bir insan cinayət edir.
Əgər:
onun bütün davranışı
beyin kimyası və fiziki səbəblərlə müəyyənləşibsə,
onda:
o həqiqətən başqa cür davrana bilərdimi?”
Mənbə: Peter van Inwagen

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir hakim məhkəmədə bir adama dedi:
— “Sən günahkarsan.”

Adam cavab verdi:
— “Amma mənim beynim məni buna məcbur etdi.”
Hakim bir anlıq düşündü.
Çünki:
əgər insan sadəcə
məcburi fiziki proseslərin nəticəsidirsə,
onda:
“məsuliyyət”
tam olaraq nə deməkdir?
İlham mənbələri:

- Sam Harris
- Peter van Inwagen

8. ATEİSTİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “Compatibilism kifayətdir.”
- “Azadlıq tam səbəbsizlik deyil.”
- “İnsan yenə məsul ola bilər.”
- “Azad iradə sosial anlayışdır.”

Materialist istiqamətlər:

- Daniel Dennett
- Sam Harris

9. QARŞI SUAL

“Əgər:
insan bütün qərarlarında
fiziki səbəbiyyətə məcburdursa,
onda:
o necə həqiqi mənada
məsul ola bilər?”
Mənbə: Peter van Inwagen

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

“Determinist materializm daxilində
real seçim və moral məsuliyyət
tam necə əsaslandırılır?”

PROBLEM - 6
6. “Niyə heç nə yox, nəsə var?” problemi
(Why Is There Something Rather Than Nothing?)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

- ♦ **Əsas sual**

Niyə ümumiyyətlə reallıq mövcuddur?
Niyə:

- tam yoxluq deyil,
- “nəsə” var?

♦ Problem nədir?

Ateist/materialist yanaşmada:

- kainat maddidir,
- təbiət qanunları mövcuddur,
- enerji və reallıq var.

Amma əsas sual qalır:
Bütün bunlar niyə var?
Niyə:

- heç nə yox,
- tam yoxluq yox,
- ümumiyyətlə reallıq mövcuddur?

Bu sual:
fəlsəfənin ən fundamental suallarından biridir.

♦ Ateist/materialist cavab

Ən çox verilən cavablar:

- Kainat sadəcə mövcuddur.
- Reallıq "brute fact"dir.
- Hər şeyin izahı olmaq məcburi deyil.
- Kvant vakuumu kainatı yarada bilər.

♦ Tənqid

Əsas tənqid budur:
Əgər:
"kainat sadəcə var"
demək kifayətdirsə,
onda:
niyə eyni şeyi
Allah üçün deməyək?
Üstəlik:
kvant vakuumu belə
"tam yoxluq" deyil.
Çünki:

- qanunlar,
- enerji,
- və kvant sahələri yenə mövcuddur.

Sual isə daha dərindir:
Niyə ümumiyyətlə
"bir şey"
mövcuddur?

♦ Əsas mənbələr

- Gottfried Wilhelm Leibniz — "Why is there something rather than nothing?"
- Martin Heidegger — metaphysics discussions
- Bertrand Russell — "The universe is just there."

- William Lane Craig — cosmological argument discussions

♦ **Əsas terminlər**

- Brute Fact
- Principle of Sufficient Reason
- Contingency Argument
- Necessary Being

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Niyə:
heç nə yox,
ümumiyyətlə reallıq var?
Niyə:
tam yoxluq deyil?”
Mənbə: Gottfried Wilhelm Leibniz

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
kainat sadəcə mövcuddur.
Bəs:
niyə mövcuddur?
Niyə:

- tam yoxluq yox,
- maddə,
- enerji,
- qanunlar,
- və reallıq var?

‘Sadəcə var’
cavabı:
niyə kifayət hesab olunmalıdır?”
Mənbələr:

- Gottfried Wilhelm Leibniz
- Bertrand Russell

4. AKADEMİK VERSİYA

“Metafizikanın ən fundamental problemlərindən biri,
mövcudluğun özünün izahıdır.
Niyə:

- kontingent reallıq,
- fiziki kainat,
- və təbiət qanunları mövcuddur?

Gottfried Wilhelm Leibniz
bunu:
‘Why is there something rather than nothing?’
şəklində formalaşdırmışdır.

Naturalist yanaşmalar çox vaxt
kainatı
‘brute fact’
kimi qəbul edir.
Lakin bu mövqe,
mövcudluğun son izahı problemini
tam aradan qaldırmır.”
Mənbələr:

- Gottfried Wilhelm Leibniz
- Martin Heidegger

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
heç nə yoxdur.

- nə kainat,
- nə zaman,
- nə maddə,
- nə enerji.

Sual budur:
Necə oldu ki,
‘heç nə’
yerinə
‘bir şey’
mövcud oldu?”
Mənbə: Martin Heidegger

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Bir otağa girirsən və işıq yanır.
Sən soruşursan:
‘İşıq niyə yanır?’
Kimsə deyir:
‘Sadəcə yanır.’
Bu:
tam izah kimi görünürmü?
Eyni sual:
kainat üçün də verilir.”
Mənbə: William Lane Craig

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir uşaq atasına soruşdu:
— “Ata,
kainat niyə var?”
Atası dedi:
— “Sadəcə var.”
Uşaq bir az düşündü və dedi:
— “Amma niyə?”

Atası cavab tapa bilmədi.
Çünki:
bəzən ən sadə sual,
ən dərin sual olur.
İlham mənbələri:

- Gottfried Wilhelm Leibniz
- Martin Heidegger

8. ATEİSTİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- "Kainat brute factdir."
- "Hər şeyin səbəbi olmalı deyil."
- "Kvant vakuumu kifayətdir."
- "Bu sualın cavabı olmaya bilər."

Materialist istiqamətlər:

- Sean Carroll
- Lawrence Krauss — *A Universe from Nothing*

9. QARŞI SUAL

"Əgər:
'kainat sadəcə var'
demək kifayətdirsə,
onda:
niyə
'Allah sadəcə var'
demək qeyri-kafi hesab olunur?"
Mənbə: Gottfried Wilhelm Leibniz

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

"Naturalist dünyagörüşündə
mövcudluğun özünün son izahı
tam necə əsaslandırılır?"

DEİZMDƏ UZAQ VƏ SƏSSİZ ALLAH PROBLEMİ
(DEİSTLƏRİN ÇƏTİNLİK ÇƏKDİYİ SUALLAR)

PROBLEM - 1
1. Deizmdə "Allahın sevgisi" problemi
(Problem of Divine Love in Deism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ **Əsas sual**

Əgər:
Allah:
- insanı sevirsə,

niyə:
- şəxsi əlaqə,
- açıq rəhbərlik,
- və mənəvi yaxınlıq qurmur?

Sevən Yaradan:
niyə tam uzaq qalsın?

♦ **Problem nədir?**

Deizmə görə:
Allah:
- kainatı yaradıb,
- insanı mövcud edib,
- amma:
  - insanla danışmır,
  - vəhy göndərmir,
  - şəxsi münasibət qurmur,
  - və mənəvi yaxınlıq göstərmir.

Amma bir çox deist:
yenə də:
Allahın:
- yaxşı,
- mərhəmətli,
- və sevən varlıq olduğunu qəbul edir.

Burada əsas problem yaranır:
Sevgi:
adətən:
- yaxınlıq,
- münasibət,
- ünsiyyət,
- və qayğı ilə əlaqələndirilir.

Sual:
Əgər:
Allah:

insanı həqiqətən sevirsə,
niyə:

- insanla açıq münasibət qurmur,
- onu mənəvi qeyri-müəyyənlikdə buraxır,
- və tam uzaq görünür?

♦ Problem daha da dərinləşir

İnsan sevgisi:
adətən:

- yaxınlaşmaq,
- danışmaq,
- istiqamət vermək,
- və əlaqə qurmaq istəyir.

Məsələn:

- valideyn:

övladına yaxın olur.

- dost:

əlaqə qurur.

- sevən insan:

tam səssiz və uzaq qalmaz.

Amma deizmdə:
Allah:

- insanı yaratdığı halda,
- uzun mənəvi səssizlik içində görünür.

Sual yaranır:
Bu:
"sevən Yaradan"
anlayışı ilə
tam uyğun gəlirmi?

♦ Deist cavab

Ən çox verilən cavab:
"Allahın sevgisi:
kainatın yaradılmasında görünür."
Və ya:
"İnsan:
təbiət vasitəsilə Allaha yaxınlaşa bilər."
Bəzən də:
"Allahın gizli qalması:
insanın azadlığı üçündür."

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Sevgi:
mütləq:

tam gizlilik və uzaqlıq tələb etmir.
Məsələn:

- valideyn:

övladını sevir,
amma onun azadlığını əlindən almır.

- müəllim:

şagirdinə rəhbərlik edir,
amma onu məcbur etmir.

Əgər:
Allah:

- insanı sevirsə,
- onun mənəvi ehtiyaclarını bilirsə,

niyə:

- şəxsi yaxınlıq,
- açıq rəhbərlik,
- və mənəvi münasibət

bu qədər zəif və qeyri-müəyyəndir?

♦ **Əsas mənbələr**

- Søren Kierkegaard — faith and personal relationship with God
- Blaise Pascal — hiddenness and existential longing
- J. L. Schellenberg — divine hiddenness and divine love

♦ **Əsas termin**

“Divine Love”
(İlahi sevgi)
və
“Divine Hiddenness”
(İlahi gizlilik)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Əgər:
Allah:
insanı sevirsə,
niyə:

- şəxsi münasibət qurmur,
- açıq rəhbərlik vermir,
- və mənəvi olaraq uzaq görünür?”

Mənbə: J. L. Schellenberg

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
Allah:
insanı sevir.
Bəs:
əgər:

- sevirsə,
- insanın mənəvi ehtiyaclarını bilirsə,

niyə:

- şəxsi yaxınlıq göstərmir,
- açıq rəhbərlik vermir,
- və insanı qeyri-müəyyənlikdə buraxır?

Sevən varlıq:
niyə tam uzaq qalsın?”
Mənbələr:

- Søren Kierkegaard
- J. L. Schellenberg

4. AKADEMİK VERSİYA

“Deist teologiyaya qarşı
mühüm etirazlardan biri,
ilahi sevgi və mənəvi uzaqlıq problemidir.
Əgər:

- Allah:
  - insanı sevən,
  - şəxsi,
  - və məqsədli varlıqdırsa,

o zaman:

- niyə:
  - insanla açıq münasibət qurmur,
  - mənəvi yaxınlıq göstərmir,
  - və universal rəhbərlik təqdim etmir sualı yaranır.

Søren Kierkegaard
Allah-insan münasibətini
eksistensial və şəxsi bağlılıq çərçivəsində araşdırmışdır.
J. L. Schellenberg
isə:
‘divine hiddenness’ (ilahi gizlilik)
problemini:
ilahi sevgi anlayışı ilə əlaqələndirmişdir.
Bu baxımdan:
deizmdə:
sevən Yaradan anlayışı ilə
uzunmüddətli mənəvi səssizlik arasında
gərginlik yaranır.”
Mənbələr:

- Søren Kierkegaard
- Blaise Pascal
- J. L. Schellenberg

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir insan:
səni çox sevdiyini deyir.
Amma:

- heç danışmır,
- heç yaxınlaşmır,
- və tam uzaq qalır.

Sual:
bu:
tam sevgi münasibəti kimi görünür?”
Mənbə: Blaise Pascal

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Əgər:
Allah:
insanı sevirsə,
niyə:

- açıq rəhbərlik,
- şəxsi yaxınlıq,
- və mənəvi münasibət bu qədər zəif görünür?”

Mənbə: J. L. Schellenberg

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir kral:
xalqını çox sevdiyini deyirdi.
Amma:

- heç görünmürdü,
- heç danışmırdı,
- və xalqı ilə münasibət qurmurdu.

İnsanlar:
onu axtarır,
ona yaxınlaşmaq istəyirdi.
Bir uşaq soruşdu:
— “Əgər:
kral:
bizi həqiqətən sevirsə,
niyə:
bizə bu qədər uzaqdır?”
İlham mənbələri:

- Søren Kierkegaard
- J. L. Schellenberg

8. DEİSTİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “Allahın sevgisi yaradılışda görünür.”

- "İnsan təbiət vasitəsilə Allaha yaxınlaşır."
- "Allahın gizli qalması azadlıq üçündür."
- "Tam açıq əlaqə məcburiyyət yarada bilər."

Deist istiqamətlər:

- Thomas Paine
- Voltaire

9. QARŞI SUAL

"Əgər:
Allah:

- insanı sevir,
- onun mənəvi ehtiyaclarını bilir,

niyə:

- şəxsi yaxınlıq,
- açıq rəhbərlik,
- və mənəvi münasibət

qurmur?
Sevən Yaradan:
niyə tam uzaq qalsın?"
Mənbə: J. L. Schellenberg

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

"Əgər:
deizmdə qəbul edilən Allah:

- insanı sevən,
- şəxsi,
- və hikmətli Yaradan varlıqdırsa,

insanla:

- şəxsi münasibət qurmaması,
- açıq rəhbərlik verməməsi,
- və uzunmüddətli mənəvi səssizlik içində qalması

tam olaraq necə əsaslandırılır?"

PROBLEM - 2
2. Deizmdə "dua instinkti" problemi
(Problem of the Prayer Instinct in Deism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

- ♦ **Əsas sual**

Niyə:
demək olar bütün insanlıq:

- dua etmək,
- kömək istəmək,
- ilahi əlaqə qurmaq meylinə malikdir?

Əgər:

Allah:
heç vaxt müdaxilə etmirsə,
bu instinkt niyə mövcuddur?

♦ Problem nədir?

Deizmə görə:
Allah:

- kainatı yaradıb,
- amma:
    - insan həyatına müdaxilə etmir,
    - dualara cavab vermir,
    - və insanla aktiv əlaqə qurmur.

Amma insanlıq tarixində:
dua:
demək olar:
universal davranışdır.
İnsan:

- qorxanda,
- çətinlikdə,
- ümidsiz olanda,
- və ya dərin sevinc zamanı

tez-tez:

- dua edir,
- görünməyən kömək istəyir,
- və ilahi əlaqə axtarır.

Bu:

- fərqli dinlərdə,
- fərqli xalqlarda,
- və fərqli dövrlərdə təkrar olunur.

Burada əsas problem yaranır:
Əgər:
Allah:

- dualara müdaxilə etmirsə,
- insanla şəxsi münasibət qurmursa,

niyə:
insanın daxilində
bu qədər güclü dua meyli var?

♦ Problem daha da dərinləşir

Bəzi instinktlər:
real ehtiyaclara uyğun olur.
Məsələn:

- aclıq → yemək ehtiyacı,
- susuzluq → su ehtiyacı,

- sevgi ehtiyacı → münasibət ehtiyacı.

Sual yaranır:
Əgər:
dua instinkti:
bu qədər:

- universal,
- dərin,
- və davamlıdırsa,

bu:
sadəcə:
psixoloji təsadüfdürmü?
Yoxsa:
insanın:
həqiqi ilahi əlaqə ehtiyacına işarə edir?

♦ Deist cavab

Ən çox verilən cavab:
“Dua:
psixoloji rahatlıq verir.”
Və ya:
“İnsan:
təhlükə qarşısında
təsəlli axtarır.”
Bəzən də:
“Dua:
mədəni və təkamül məhsuludur.”

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Psixoloji izah:
davranışın necə yarandığını göstərə bilər,
amma:
onun niyə:
bu qədər universal və dərin olduğunu
tam açıqlamaya bilər.
Digər tərəfdən:
Əgər:
Allah:

- insanı yaradıb,
- onun psixologiyasını bilirsə,

niyə:
insanın daxilinə:

- dua etmək,
- kömək istəmək,
- və ilahi əlaqə axtarmaq

meyli yerləşsin,
amma:
bu əlaqə real olmasın?

♦ **Əsas mənbələr**

- William James — psychology of prayer and religious experience
- Carl Jung — archetypes and religious instinct
- Mircea Eliade — sacred orientation in humanity

♦ **Əsas termin**

"Religious Instinct"
(Dini instinkt)
və
"Prayer Impulse"
(Dua meyli)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

"Əgər:
Allah:

- heç vaxt müdaxilə etmirsə,
- dualara cavab vermirsə,

niyə:
demək olar bütün insanlıq
dua etməyə meyllidir?"
Mənbə: William James

3. DEBAT VERSİYASI

"Sən deyirsən:
Allah:
insan həyatına müdaxilə etmir.
Bəs:
niyə:

- bütün insanlıq tarixində

dua,

- kömək istəyi,
- və ilahi əlaqə axtarışı

bu qədər universal olub?
Əgər:
heç bir real qarşılıq yoxdursa,
bu instinkt niyə mövcuddur?"
Mənbələr:

- William James
- Carl Jung

4. AKADEMİK VERSİYA

"Deist antropologiyaya qarşı

mühüm etirazlardan biri,
dua instinkti problemidir.
İnsanlıq tarixində:

- dua,
- ilahi kömək istəyi,
- və müqəddəs varlıqla əlaqə qurma meyli

demək olar universal şəkildə müşahidə olunur.
Lakin:
deizmə görə:

- Allah:
    - insan həyatına müdaxilə etmir,
    - dualara cavab vermir,
    - və şəxsi münasibət qurmur.

Bu halda:
insan psixologiyasında mövcud olan
güclü dua və ilahi əlaqə meylinin
nəyə əsaslandığı sualı yaranır.
William James
dua və dini təcrübələri
insan psixologiyasının fundamental hissəsi kimi araşdırmışdır.
Carl Jung
isə:
dini simvollar və ilahi yönəlimi
kollektiv şüuraltı ilə əlaqələndirmişdir.
Bu baxımdan:
deizmdə:
dua instinktinin
sadəcə təsadüfi psixoloji məhsul olması,
əlavə əsaslandırma tələb edir.”
Mənbələr:

- William James
- Carl Jung

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
dünyanın hər yerində insanlar:
çətin anda
görünməyən bir varlıqdan kömək istəyir.
Sual:
əgər:
heç bir real ilahi əlaqə yoxdursa,
niyə:
bu meyl

insanın daxilində bu qədər güclüdür?”
Mənbə: William James

6. SADƏ NÜMUNƏ

“İnsan:
təhlükədə olanda
tez-tez dua etməyə yönəlir.
Əgər:
Allah:
heç vaxt müdaxilə etmirsə,
niyə:
bu instinkt mövcuddur?”
Mənbə: Carl Jung

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir alim:
müxtəlif ölkələri gəzdi.
Haraya getsə:
insanların:

- dua etdiyini,
- görünməyən kömək istədiyini,
- və ilahi əlaqə qurmağa çalışdığını gördü.

O düşündü:
— “Necə olur ki:
fərqli xalqlar,
fərqli dillər,
fərqli mədəniyyətlər
eyni anda
görünməyən bir gücə yönəlir?”
Bir qoca dedi:
— “Bəlkə:
insanın daxilindəki bu çağırış
tam boş yerə deyil.”
İlham mənbələri:

- William James
- Carl Jung

8. DEİSTİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “Dua psixoloji rahatlıq verir.”
- “İnsan təhlükə zamanı təsəlli axtarır.”
- “Bu mədəni və təkamül instinktidir.”
- “Dua real qarşılıq tələb etmir.”

Deist istiqamətlər:

- Thomas Paine
- Voltaire

9. QARŞI SUAL

“Əgər:
Allah:

- dualara cavab vermirsə,
- insan həyatına müdaxilə etmirsə,

niyə:
insan təbiətində
dua etmək və ilahi əlaqə qurmaq
bu qədər güclü və universal instinkt kimi mövcuddur?”
Mənbə: William James

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

“Əgər:
deizmdə qəbul edilən Allah:

- insan həyatına müdaxilə etmirsə,
- dualara cavab vermirsə,
- və şəxsi münasibət qurmursa,

insanlıq tarixində:

- dua,
- ilahi kömək istəyi,
- və müqəddəslə əlaqə qurma meylinin

bu qədər universal və dərin şəkildə mövcud olması tam olaraq necə əsaslandırılır?”

PROBLEM - 3
3. Deizmdə “tam səssizlik” problemi
(Problem of Complete Divine Silence in Deism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ Əsas sual

Əgər:
Allah:

- insanı yaradıb,
- ona şüur verib,
- həqiqət axtarışı yaradıb,

niyə:
ən vacib mövzularda
tam səssiz qalsın?

♦ Problem nədir?

Deizmə görə:
Allah:

- kainatı yaradıb,
- insanı düşünən varlıq edib,
- amma:

- açıq danışmır,
- vəhy göndərmir,
- dua qarşısında görünən cavab vermir,
- və insanla şəxsi ünsiyyət qurmur.

Amma insan:
təbiətən:

- həqiqət axtarır,
- mənanı soruşur,
- ölüm sonrası barədə düşünür,
- və Allahı tanımaq istəyir.

Burada əsas problem yaranır:
Əgər:
Allah:

- insanı bu suallarla yaradıbsa,

niyə:
ən vacib məsələlərdə:

- məqsəd nədir,
- ölüm sonrası varmı,
- doğru yol hansıdır,
- Allah insanlardan nə istəyir

kimi mövzularda tam səssiz qalsın?

♦ Problem daha da dərinləşir

İnsan:
Sadəcə fiziki ehtiyaclarla yaşamır.
İnsan:

- məna,
- həqiqət,
- və mənəvi istiqamət axtarır.

Tarix boyunca:

- filosoflar,
- dinlər,
- mistiklər,
- və adi insanlar belə

bu suallara cavab axtarıb.
Amma deizmdə:
ən əsas metafizik mövzular:

- qeyri-müəyyən,
- parçalanmış,
- və açıq cavabsız qalır.

Sual yaranır:
Əgər:
Allah:

- insanın bu ehtiyaclarını bilirdisə,

niyə:
tam səssiz qalsın?

♦ Deist cavab

Ən çox verilən cavab:
“İnsan:
həqiqəti ağlı ilə tapmalıdır.”
Və ya:
“Allah:
özünü təbiət vasitəsilə göstərir.”
Bəzən də:
“Tam açıqlıq:
azadlığı poza bilər.”

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Rəhbərlik:
azadlığı məcburi şəkildə yox etmir.
Məsələn:

- müəllim:

şagirdə yol göstərə bilər, amma onu məcbur etməz.

- valideyn:

övladına istiqamət verə bilər, amma onun yerinə qərar verməz.

Digər tərəfdən:
Əgər:
Allah:

- insanın həqiqət axtarışını yaradıbsa,
- onun mənəvi ehtiyaclarını bilirsə,

niyə:
ən fundamental suallarda:

- uzunmüddətli səssizlik,
- metafizik qeyri-müəyyənlik,
- və dini parçalanma mövcuddur?

♦ Əsas mənbələr

- J. L. Schellenberg — divine hiddenness and nonbelief
- Blaise Pascal — silence, uncertainty, and existential longing
- Søren Kierkegaard — existential anxiety and relationship with God

♦ Əsas termin

“Divine Silence”
(İlahi səssizlik)
və
“Divine Hiddenness”
(İlahi gizlilik)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Əgər:
Allah:

- insanı yaradıb,
- ona həqiqət axtarışı veribsə,

niyə:
ən vacib mövzularda
tam səssiz qalsın?”
Mənbə: J. L. Schellenberg

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
Allah:

- insanı yaradıb,
- ona şüur və həqiqət axtarışı verib.

Bəs:
niyə:

- məqsəd,
- ölüm sonrası,
- doğru yol,
- və Allahın istəyi

kimi ən vacib mövzularda tam səssiz qalsın?”
Mənbələr:

- J. L. Schellenberg
- Blaise Pascal

4. AKADEMİK VERSİYA

“Deist metafizikaya qarşı
mühüm etirazlardan biri,
tam ilahi səssizlik problemidir.
Əgər:

- Allah:
    - insanı şüurlu,
    - həqiqət axtaran,
    - və mənəvi ehtiyaclara sahib varlıq kimi yaradıbsa,

o zaman:

- niyə:
    - açıq vəhy,
    - universal rəhbərlik,
    - və şəxsi ilahi münasibət

  mövcud deyil sualı yaranır.

J. L. Schellenberg
‘divine hiddenness’
(ilahi gizlilik)

problemini:
Allahın sevgisi və insanın həqiqət axtarışı ilə əlaqələndirmişdir.
Blaise Pascal
isə:
insanın:
sonsuzluq qarşısındakı
eksistensial narahatlığını və ilahi səssizliyi vurğulamışdır.
Bu baxımdan:
deizmdə:
ən fundamental metafizik mövzularda
uzunmüddətli ilahi səssizlik,
ciddi fəlsəfi problem yaradır.”
Mənbələr:

- J. L. Schellenberg
- Blaise Pascal
- Søren Kierkegaard

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir müəllim:
şagirdlərinə:
ən vacib imtahan verir.
Amma:

- qaydaları demir,
- sualları açıqlamır,
- və uzun müddət tam susur.

Sual:
bu:
tam hikmətli davranış görünür?”
Mənbə: Blaise Pascal

6. SADƏ NÜMUNƏ

“İnsan:

- ölüm sonrası,
- məqsəd,
- və həqiqət

haqqında düşünür.
Əgər:
Allah:
bu axtarışı yaradıbsa,
niyə:
ən vacib mövzularda
tam səssiz qalsın?”
Mənbə: J. L. Schellenberg

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir kral:
insanları yaratdı.
Onlara:

- düşünmək,
- həqiqət axtarmaq,
- və məna soruşmaq qabiliyyəti verdi.

İnsanlar:
soruşmağa başladı:
— "Niyə yaradıldıq?"
— "Doğru yol hansıdır?"
— "Ölüm sonrası varmı?"
Amma kral:
tam susdu.
Bir uşaq soruşdu:
— "Əgər:
kral:
bu sualları içimizə qoyubsa,
niyə:
onlara cavab vermir?"
İlham mənbələri:

- J. L. Schellenberg
- Blaise Pascal

8. DEİSTİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- "İnsan ağlı kifayətdir."
- "Allah təbiət vasitəsilə görünür."
- "Tam açıqlıq azadlığı poza bilər."
- "İnsan həqiqəti özü tapmalıdır."

Deist istiqamətlər:

- Thomas Paine
- Voltaire

9. QARŞI SUAL

"Əgər:
Allah:

- insanı şüurlu və həqiqət axtaran varlıq kimi yaradıbsa,

niyə:

- məqsəd,
- ölüm sonrası,
- doğru yol,
- və Allahın insanlardan nə istədiyi

kimi ən vacib mövzularda tam səssiz qalsın?"
Mənbə:

- J. L. Schellenberg

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

"Əgər:
deizmdə qəbul edilən Allah:

- insanı şüurlu,
- həqiqət axtaran,
- ♦ və mənəvi ehtiyaclara sahib varlıq kimi yaradıbsa,

ən fundamental mövzularda:

- açıq rəhbərlik,
- şəxsi əlaqə,
- və ilahi açıqlama olmadan

uzunmüddətli tam səssizlik içində qalması tam olaraq necə əsaslandırılır?"

PROBLEM - 4
4. Deizmdə "şəxsi Allah" problemi
(Problem of the Personal God in Deism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ **Əsas sual**

Əgər:
Allah:

- şüurlu,
- iradəli,
- məqsədli varlıqdırsa,

niyə:
tam qeyri-şəxsi kimi davranır?
Bu:
"şəxsi Yaradan"
fikri ilə uyğun gəlirmi?

♦ **Problem nədir?**

Deizm:
çox vaxt:
Allahı:

- ağıllı,
- iradəli,
- məqsədli,
- və kainatı şüurlu şəkildə yaradan varlıq kimi qəbul edir.

Yəni:
Allah:
sadəcə fiziki qanun deyil,
şəxsi iradəyə sahib varlıqdır.
Amma eyni zamanda:
deizmə görə:
Allah:

- danışmır,
- münasibət qurmur,
- dua qarşılığında görünmür,
- vəhy göndərmir,
- və insanla şəxsi əlaqə yaratmır.

Burada əsas problem yaranır:
"Şəxsi varlıq"
adətən:

- münasibət,
- ünsiyyət,
- məqsədli əlaqə,
- və qarşılıqlı yönəlim deməkdir.

Sual:
Əgər:
Allah:
həqiqətən şəxsi varlıqdırsa,
niyə:
tam qeyri-şəxsi kimi görünür?

♦ Problem daha da dərinləşir

Şəxsi olmaq:
sadəcə:
"şüura sahib olmaq"
demək deyil.
Şəxsi münasibət:
adətən:

- özünü ifadə etməyi,
- əlaqə qurmağı,
- qarşılıqlı münasibəti,
- və yaxınlığı ehtiva edir.

Məsələn:

- insan:
  şəxsi varlıqdır,
  çünki:
  - danışır,
  - münasibət qurur,
  - niyyətini göstərir.
- valideyn:
  övladı ilə əlaqə qurur.
- dost:
  ünsiyyət yaradır.

Amma deizmdə:
Allah:

- yaradıb,
- amma tam uzaq və səssiz görünür.

Sual yaranır:
Bu:
həqiqətən:
“şəxsi Allah”
modelidirmi?
Yoxsa:
daha çox:

- abstrakt prinsip,
- uzaq ağıl,
- və ya qeyri-şəxsi səbəb kimi görünür?

♦ Deist cavab

Ən çox verilən cavab:
“Allah:
şəxsi varlıqdır,
amma:
özünü gizli saxlayır.”
Və ya:
“Allah:
kainat vasitəsilə özünü göstərir.”
Bəzən də:
“Şəxsi münasibət:
məcburi deyil.”

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Əgər:
Allah:

- insanı yaradıb,
- ona şüur,
- emosiyalar,
- və münasibət ehtiyacı veribsə,

niyə:
özü:
tam qeyri-şəxsi və uzaq davransın?
Digər tərəfdən:
Şəxsi Yaradan anlayışı:
normal olaraq:

- rəhbərlik,
- ünsiyyət,
- və münasibət gözləntisi yaradır.

Əgər:

bunların heç biri yoxdursa,
“şəxsi Allah”
ifadəsi
nə qədər məna daşıyır?

♦ **Əsas mənbələr**

- Richard Swinburne — personal God and divine action
- John Locke — reason and divine relationship
- Martin Buber — personal relation and “I-Thou”

♦ **Əsas termin**

“Personal God”
(Şəxsi Allah)
Və
“Divine Hiddenness”
(İlahi gizlilik)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Deizm:
Allahı:

- şüurlu,
- iradəli,
- şəxsi varlıq kimi qəbul edir.

Bəs:
niyə:

- danışmır,
- münasibət qurmur,
- və tam qeyri-şəxsi kimi görünür?”

Mənbə: Richard Swinburne

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
Allah:

- şəxsi,
- şüurlu,
- və məqsədli varlıqdır.

Bəs:
Əgər:
şəxsi varlıqdırsa,
niyə:

- insanla münasibət qurmur,
- danışmır,
- rəhbərlik etmir,
- və tam uzaq görünür?

Bu:

şəxsi Yaradan anlayışı ilə
tam uyğun gəlirmi?”
Mənbələr:

- Richard Swinburne
- John Locke

4. AKADEMİK VERSİYA

“Deist metafizikaya qarşı
mühüm etirazlardan biri,
şəxsi Allah problemidir.
Deizm:
Allahı:

- şüurlu,
- iradəli,
- məqsədli,
- və şəxsi Yaradan kimi qəbul edir.

Lakin:
eyni zamanda:

- vəhy,
- şəxsi ilahi münasibət,
- və aktiv rəhbərlik rədd edilir.

Bu isə:
‘şəxsi varlıq’
anlayışı ilə
gərginlik yaradır.
Richard Swinburne
şəxsi Allah modelinin:
münasibət və ilahi fəaliyyətlə uyğun olduğunu müdafiə etmişdir.
John Locke
isə:
ağıl və ilahi rəhbərlik münasibətini araşdırmışdır.
Bu baxımdan:
deizmdə:
şəxsi Allah anlayışı ilə
uzunmüddətli ilahi səssizlik arasında
ciddi konseptual problem yaranır.”
Mənbələr:

- Richard Swinburne
- John Locke
- Martin Buber

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir insan:

- ağıllıdır,

- şüurludur,
- və səni yaradıb.

Amma:

- heç danışmır,
- münasibət qurmur,
- və tam uzaq qalır.

Sual:
bu:
tam şəxsi münasibət görünür?”
Mənbə: Martin Buber

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Deizm:
Allahın şəxsi varlıq olduğunu deyir.
Amma:

- şəxsi əlaqə yoxdur,
- rəhbərlik yoxdur,
- ünsiyyət yoxdur.

Bəs:
Bu:
tam şəxsi Allah modelidir?”
Mənbə: Richard Swinburne

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir kral:
şəhəri qurdu,
insanlara həyat verdi.
Hamı dedi:
— “Kral:
şüurlu və məqsədli varlıqdır.”
Amma:
Kral:

- heç danışmadı,
- heç münasibət qurmadı,
- və tam uzaq qaldı.

Bir uşaq soruşdu:
— “Əgər:
Kral:
həqiqətən şəxsi varlıqdırsa,
niyə:
Özünü tam qeyri-şəxsi kimi aparır?”
İlham mənbələri:

- Richard Swinburne
- Martin Buber

8. DEİSTİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- "Allah şəxsi varlıqdır, amma gizlidir."
- "Təbiət Allahı göstərir."
- "Şəxsi münasibət məcburi deyil."
- "Allahın uzaq olması normaldır."

Deist istiqamətlər:

- Thomas Paine
- Voltaire

9. QARŞI SUAL

"Əgər:
Allah:

- şəxsi,
- şüurlu,
- və məqsədli varlıqdırsa,

niyə:

- insanla münasibət qurmur,
- şəxsi rəhbərlik vermir,
- və tam qeyri-şəxsi kimi görünür?"

Mənbə: Richard Swinburne

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

"Əgər:
deizmdə qəbul edilən Allah:

- şüurlu,
- iradəli,
- məqsədli,
- və şəxsi Yaradan varlıqdırsa,
- şəxsi münasibət,
- açıq rəhbərlik,
- ilahi ünsiyyət,
- və mənəvi yaxınlıq olmadan

tam qeyri-şəxsi kimi davranması tam olaraq necə əsaslandırılır?"

PROBLEM - 5
5. Deizmdə "ümumbəşəri mesaj" problemi
(Problem of the Universal Message in Deism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

- ♦ **Əsas sual**

Əgər:
Allah:
bütün insanlığın Yaradanıdırsa,
niyə:
bütün insanlığa

aydın və ümumi mesaj yoxdur?
Niyə:
həqiqət:
bu qədər parçalanıb?

♦ Problem nədir?

Deizmə görə:
Allah:

- bütün kainatın,
- və bütün insanların Yaradanıdır.

Yəni:
Allah:
yalnız müəyyən xalqın deyil,
bütün insanlığın Yaradanı hesab olunur.
Amma real vəziyyətə baxanda:
insanlıq:

- fərqli dinlərə,
- fərqli metafizik sistemlərə,
- və bir-birinə zidd inanclara bölünüb.

Məsələn:

- biri Allahı şəxsi varlıq sayır,
- biri uzaq Yaradan qəbul edir,
- biri çoxallahlılığa inanır,
- biri ümumiyyətlə Tanrını rədd edir.

Burada əsas problem yaranır:
Əgər:
Allah:

- bütün insanlığın Yaradanıdırsa,
- və insanın onu tanıması vacibdirsə,

niyə:
hamının anlaya biləcəyi
aydın və universal mesaj yoxdur?

♦ Problem daha da dərinləşir

Əhəmiyyətli məlumat:
adətən:

- açıq,
- ümumi,
- və anlaşılır şəkildə təqdim olunur.

Məsələn:

- dövlət:
  qanunları gizli saxlamaz.
- müəllim:
  imtahan qaydalarını açıqlayar.

- mühəndis:

təhlükə barədə xəbərdarlıq edər.
Amma deizmdə:
ən fundamental mövzular:

- Allahın məqsədi,
- insanın vəzifəsi,
- ölüm sonrası,
- və doğru yol

barədə universal açıqlıq yoxdur.
Nəticədə:
insanlıq:

- parçalanmış,
- çaşqın,
- və ziddiyyətli nəticələr içində qalır.

Sual yaranır:
Bu:
hikmətli və məqsədli Yaradan modeli ilə
tam uyğun gəlirmi?

♦ Deist cavab

Ən çox verilən cavab:
“İnsan:
həqiqəti ağlı ilə tapmalıdır.”
Və ya:
“Allah:
təbiət vasitəsilə özünü göstərir.”
Bəzən də:
“Fərqlilik:
insan azadlığının nəticəsidir.”

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Azadlıq:
Aydın mesajın olmamasını tələb etmir.
Məsələn:

- müəllim:

qaydaları açıq deyə bilər, amma tələbə yenə seçim edir.

- valideyn:

övladına doğru yolu göstərə bilər, amma onu məcbur etməz.

Digər tərəfdən:
Əgər:
Allah:

- bütün insanlığın Yaradanıdırsa,
- insanın həqiqətə çatmasını istəyirsə,

niyə:

- həqiqət bu qədər parçalanmış,
- mesaj bu qədər qeyri-müəyyən,
- və insanlıq bu qədər ziddiyyət içindədir?

♦ **Əsas mənbələr**

- J. L. Schellenberg — divine hiddenness and reasonable nonbelief
- John Hick — religious pluralism
- Blaise Pascal — uncertainty and hiddenness

♦ **Əsas termin**

“Religious Pluralism”
(Dini plüralizm)
və
“Divine Hiddenness”
(İlahi gizlilik)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Əgər:
Allah:
bütün insanlığın Yaradanıdırsa,
niyə:
bütün insanlığa
aydın və universal mesaj yoxdur?
Niyə:
həqiqət:
bu qədər parçalanıb?”
Mənbə: J. L. Schellenberg

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
Allah:
bütün insanlığın Yaradanıdır.
Bəs:
niyə:

- fərqli dinlər,
- ziddiyyətli inanclar,
- və metafizik qarışıqlıq bu qədər çoxdur?

Əgər:
həqiqət:
vacibdirsə,
niyə:
aydın və ümumbəşəri mesaj yoxdur?”
Mənbələr:

- J. L. Schellenberg
- John Hick

4. AKADEMİK VERSİYA

“Deist epistemologiyaya qarşı
mühüm etirazlardan biri,
ümumbəşəri mesaj problemidir.
Əgər:

- Allah:
  - bütün insanlığın Yaradanı,
  - və məqsədli ilahi varlıqdırsa,

o zaman:

- niyə:
  - universal,
  - açıq,
  - və bütün insanlara eyni şəkildə çatacaq

  ilahi rəhbərlik mövcud deyil sualı yaranır.

Tarix boyunca:

- dini plüralizm,
- metafizik parçalanma,
- və ziddiyyətli inanc sistemləri müşahidə olunur.

J. L. Schellenberg
ilahi gizlilik problemini:
‘reasonable nonbelief’
(ağlabatan inanmsızlıq)
kontekstində araşdırmışdır.
John Hick
isə:
dini plüralizm və müxtəlif dini sistemlərin mövcudluğunu təhlil etmişdir.
Bu baxımdan:
deizmdə:
bütün insanlıq üçün
aydın və ümumbəşəri mesajın olmaması,
ciddi epistemoloji və teoloji problem yaradır.”
Mənbələr:

- J. L. Schellenberg
- John Hick

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir müəllim:
hamını eyni imtahana salır.
Amma:

- qaydaları fərqli adamlara fərqli çatır,
- çox insan heç nə anlamır,
- və hamı fərqli nəticə çıxarır.

Sual:

bu:
tam aydın və ümumi rəhbərlik görünür?”
Mənbə: Blaise Pascal

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Əgər:
Allah:
bütün insanlığın Yaradanıdırsa,
niyə:
insanlıq:

- bu qədər fərqli dinə,
- və ziddiyyətli inanca bölünüb?”

Mənbə: John Hick

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir kral:
bütün xalqlara mesaj göndərmək istədi.
Amma:
mesaj:

- bəzilərinə çatmadı,
- bəziləri fərqli başa düşdü,
- bəziləri tam əks nəticə çıxardı.

İnsanlar:
bir-biri ilə mübahisə etməyə başladı.
Bir uşaq soruşdu:
— “Əgər:
kral:
hamıya eyni şeyi demək istəyirdisə,
niyə:
mesaj bu qədər qarışıq çatdı?”
İlham mənbələri:

- J. L. Schellenberg
- John Hick

8. DEİSTİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “İnsan ağlı kifayətdir.”
- “Təbiət hamıya açıq mesajdır.”
- “Fərqlilik insan azadlığındandır.”
- “İnsanlar həqiqəti fərqli anlayır.”

Deist istiqamətlər:

- Thomas Paine
- Voltaire

9. QARŞI SUAL

“Əgər:
Allah:

- bütün insanlığın Yaradanıdırsa,
- və həqiqətin bilinməsini istəyirsə,

niyə:

- universal,
- açıq,
- və bütün insanlara eyni şəkildə çatan aydın mesaj yoxdur?"

Mənbə: J. L. Schellenberg

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

"Əgər:
deizmdə qəbul edilən Allah:

- bütün insanlığın Yaradanı,
- hikmətli,
- və məqsədli varlıqdırsa,
- həqiqətin bu qədər parçalanmış,
- metafizik sistemlərin bu qədər ziddiyyətli,
- və insanlığın bu qədər dini qarışıqlıq içində olması ilə yanaşı,

bütün insanlıq üçün
aydın və ümumbəşəri mesajın olmaması
tam olaraq necə əsaslandırılır?"

PROBLEM - 6

6. Deizmdə "Allah niyə insanı metafizik boşluqda qoysun?" problemi (Problem of Metaphysical Emptiness in Deism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ **Əsas sual**

İnsan:

- ölüm,
- məqsəd,
- əxlaq,
- və sonsuzluq kimi suallarla yaşayır.

Əgər:
Allah:
hikmətlidirsə,
niyə:
insanı:
bu qədər qeyri-müəyyənlik içində buraxsın?

♦ **Problem nədir?**

Deizmə görə:
Allah:

- kainatı yaradıb,
- insanı düşünən və şüurlu varlıq edib,
- amma:

- açıq rəhbərlik vermir,
- vəhy göndərmir,
- metafizik suallara qəti cavab təqdim etmir.

Amma insan:
sadəcə bioloji varlıq deyil.
İnsan:

- "Niyə yaşayıram?"
- "Ölümdən sonra nə olacaq?"
- "Əxlaqın son əsası nədir?"
- "Həyatın mənası varmı?"

kimi suallarla yaşayır.
Burada əsas problem yaranır:
Əgər:
Allah:

- insanı bu suallarla yaradıbsa,
- və hikmətli varlıqdırsa,

niyə:
insanı:

- metafizik qeyri-müəyyənlik,
- mənəvi boşluq,
- və cavabsızlıq içində buraxsın?

♦ Problem daha da dərinləşir

İnsan:
fiziki ehtiyaclarla kifayətlənmir.
İnsan:

- məna,
- məqsəd,
- və sonsuzluq axtarır.

Tarix boyunca:

- fəlsəfə,
- din,
- mistika,
- və eksistensial düşüncə

məhz bu boşluğu doldurmağa çalışıb.
Əgər:
Allah:

- insan psixologiyasını yaradıbsa,
- onun mənəvi ehtiyaclarını bilirsə,

niyə:
ən fundamental mövzularda:

- aydınlıq,
- rəhbərlik,

- və qəti istiqamət verməsin?

♦ Deist cavab

Ən çox verilən cavab:
“İnsan:
məna və həqiqəti özü tapmalıdır.”
Və ya:
“Qeyri-müəyyənlik:
insan azadlığının hissəsidir.”
Bəzən də:
“Həyatın məqsədi:
axtarışın özüdür.”

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Axtarış:
tam cavabsızlıq demək deyil.
Məsələn:

- müəllim:
  şagirdə istiqamət verə bilər, amma onun yerinə düşünməz.
- valideyn:
  övladına məqsəd göstərə bilər, amma onu məcbur etməz.

Digər tərəfdən:
Əgər:
Allah:

- insanın metafizik ehtiyaclarını bilirsə,
- onun:
  - ölüm qorxusu,
  - məna axtarışı,
  - və sonsuzluq istəyini yaradıbsa,

niyə:
onu:
uzunmüddətli metafizik boşluqda buraxsın?

♦ Əsas mənbələr

- Martin Heidegger — existence, death, and meaning
- Viktor Frankl — search for meaning
- Blaise Pascal — existential emptiness and longing

♦ Əsas termin

“Existential Void”
(Eksistensial boşluq)
və
“Search for Meaning”
(Məna axtarışı)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“İnsan:

- ölüm,
- məqsəd,
- və sonsuzluq kimi suallarla yaşayır.

Əgər:
Allah:
hikmətlidirsə,
niyə:
insanı:
bu qədər metafizik qeyri-müəyyənlikdə buraxsın?”
Mənbə: Viktor Frankl

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
Allah:
hikmətli Yaradan varlıqdır.
Bəs:
əgər:

- insanı məqsəd axtaran,
- ölüm barədə düşünən,
- və sonsuzluğu soruşan varlıq kimi yaradıbsa,

niyə:
onu:

- metafizik boşluq,
- qeyri-müəyyənlik,
- və cavabsızlıq içində buraxsın?”

Mənbələr:

- Martin Heidegger
- Viktor Frankl

4. AKADEMİK VERSİYA

“Deist antropologiyaya qarşı
mühüm etirazlardan biri,
metafizik boşluq problemidir.
İnsan:

- ölüm,
- məqsəd,
- əxlaq,
- və sonsuzluq kimi fundamental suallarla yaşayan eksistensial varlıqdır.

Lakin:
Deizm:

- açıq vəhy,

- qəti metafizik rəhbərlik,
- və universal mənəvi açıqlama təqdim etmir.

Martin Heidegger
insanın:
ölüm və varlıq qarşısındakı
eksistensial narahatlığını araşdırmışdır.
Viktor Frankl
isə:
insanın əsas ehtiyaclarından birinin
məna axtarışı olduğunu müdafiə etmişdir.
Bu baxımdan:
deizmdə:
insanın:
dərin metafizik və mənəvi ehtiyaclarına baxmayaraq,
aydın rəhbərlik olmadan
qeyri-müəyyənlik içində qalması,
ciddi fəlsəfi problem yaradır.”
Mənbələr:

- Martin Heidegger
- Viktor Frankl

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir insan:

- niyə yaşadığını,
- ölüm sonrası nə olacağını,
- və həyatın mənasını soruşur.

Amma:
ona heç bir aydın cavab verilmir.
Sual:
əgər:
onu yaradan varlıq hikmətlidirsə,
niyə:
onu bu qədər qeyri-müəyyənlikdə buraxsın?”
Mənbə: Viktor Frankl

6. SADƏ NÜMUNƏ

“İnsan:
sadəcə yaşamaqla kifayətlənmir.
O:

- məqsəd,
- məna,
- və sonsuzluq axtarır.

Əgər:
Allah:

bu ehtiyacı yaradıbsa,
niyə:
onu metafizik boşluqda buraxsın?”
Mənbə: Martin Heidegger

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir kral:
insanları yaratdı.
Onlara:

- düşünmək,
- məqsəd axtarmaq,
- və sonsuzluğu soruşmaq qabiliyyəti verdi.

İnsanlar:
soruşmağa başladı:
— “Niyə yaşayırıq?”
— “Ölümdən sonra nə olacaq?”
— “Həyatın mənası nədir?”
Amma kral:
tam susdu.
Bir uşaq soruşdu:
— “Əgər:
kral:
bu sualları içimizə qoyubsa,
niyə:
onlara aydın cavab vermir?”
İlham mənbələri:

- Martin Heidegger
- Viktor Frankl

8. DEİSTİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “İnsan həqiqəti özü tapmalıdır.”
- “Axtarış həyatın hissəsidir.”
- “Tam açıqlıq azadlığı poza bilər.”
- “Qeyri-müəyyənlik insan inkişafı üçündür.”

Deist istiqamətlər:

- Thomas Paine
- Voltaire

9. QARŞI SUAL

“Əgər:
Allah:

- insanı məqsəd və həqiqət axtaran varlıq kimi yaradıbsa,
- onun metafizik ehtiyaclarını bilirsə,

niyə:
onu:

- ölüm,
- məqsəd,
- əxlaq,
- və sonsuzluq

kimi mövzularda bu qədər qeyri-müəyyənlik və metafizik boşluq içində buraxsın?"

Mənbə: Viktor Frankl

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

"Əgər:

deizmdə qəbul edilən Allah:

- hikmətli,
- məqsədli,
- və insan psixologiyasını tam bilən Yaradan varlıqdırsa,
- ölüm,
- məqsəd,
- əxlaq,
- və sonsuzluq

kimi insanın ən fundamental metafizik ehtiyacları qarşısında,

onu:

- açıq rəhbərlik,
- qəti metafizik cavab,
- və mənəvi istiqamət olmadan

uzunmüddətli qeyri-müəyyənlik və metafizik boşluq içində buraxması tam olaraq necə əsaslandırılır?"

PROBLEM - 7

7. Deizmdə "Allah niyə sadəcə başlanğıc səbəb olsun?" problemi (Problem of God as Only the First Cause in Deism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ **Əsas sual**

Əgər:

Allah:

- ağıllıdır,
- şüurludur,
- məqsədlidir,

niyə:

sadəcə "ilk səbəb"

kimi qalsın?

Niyə:

- davamlı rəhbərlik,
- əlaqə,
- və məqsəd göstərməsin?

♦ Problem nədir?

Deizm:
Allahı:

- kainatın səbəbi,
- ilk yaradıcı,
- və kosmosun başlanğıcı kimi qəbul edir.

Yəni:
Allah:

- kor enerji deyil,
- şüurlu və məqsədli varlıqdır.

Amma deizmdə:
Allahın rolu:
əsasən:
kainatı başlatmaqla məhdudlaşır.
Sonra isə:

- vəhy yoxdur,
- davamlı rəhbərlik yoxdur,
- şəxsi münasibət yoxdur,
- ilahi müdaxilə yoxdur.

Burada əsas problem yaranır:
Əgər:
Allah:

- ağıllı,
- şüurlu,
- və məqsədli Yaradan varlıqdırsa,

niyə:
yalnız:
“başlanğıc səbəb”
kimi qalsın?

♦ Problem daha da dərinləşir

Şüurlu və məqsədli fəaliyyət:
adətən:

- davamlı niyyət,
- istiqamət,
- və əlaqə ilə müşahidə olunur.

Məsələn:

- müəllim:
  sadəcə məktəbi qurub yoxa çıxmır.
- mühəndis:
  qurduğu sistemi izləyir.
- valideyn:
  övladını yaradıb tam uzaqlaşmır.

Amma deizmdə:

Allah:

- kainatı yaradıb,
- insanı şüurlu edib,
- məqsəd axtarışı verib,

amma: sonra: tam uzaq görünür.
Sual yaranır:
Bu:
“məqsədli və şəxsi Yaradan”
anlayışı ilə
tam uyğun gəlirmi?

♦ Deist cavab

Ən çox verilən cavab:
“Allah:
kainatı mükəmməl yaradıb,
ona görə müdaxiləyə ehtiyac yoxdur.”
Və ya:
“Təbiət qanunları kifayətdir.”
Bəzən də:
“Allahın davamlı müdaxiləsi lazım deyil.”

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Problem:
sadəcə fiziki müdaxilə deyil.
Sual:
niyə:

- mənəvi rəhbərlik,
- şəxsi münasibət,
- və metafizik istiqamət olmasın?

Digər tərəfdən:
Əgər:
Allah:

- insanı şüurlu,
- mənəvi,
- və məqsəd axtaran varlıq kimi yaradıbsa,

niyə:
onu:

- rəhbərliksiz,
- əlaqəsiz,
- və metafizik qeyri-müəyyənlikdə buraxsın?

♦ Əsas mənbələr

- Gottfried Wilhelm Leibniz — sufficient reason and rational order
- Richard Swinburne — personal God and divine action

- Thomas Aquinas — first cause and sustaining causation

♦ **Əsas termin**

“First Cause”
(İlk səbəb)
və
“Divine Providence”
(İlahi rəhbərlik / providensiya)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Əgər:
Allah:

- ağıllı,
- şüurlu,
- və məqsədli Yaradan varlıqdırsa,

niyə:
sadəcə:
‘ilk səbəb’
kimi qalır?
Niyə:
davamlı rəhbərlik və əlaqə yoxdur?”
Mənbə: Richard Swinburne

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
Allah:

- şüurlu,
- məqsədli,
- və şəxsi Yaradan varlıqdır.

Bəs:
niyə:

- insanla əlaqə qurmur,
- rəhbərlik etmir,
- və sadəcə kainatı başladıb uzaqlaşır?

Bu:
tam məqsədli Yaradan modeli görünür?”
Mənbələr:

- Gottfried Wilhelm Leibniz
- Richard Swinburne

4. AKADEMİK VERSİYA

“Deist metafizikaya qarşı
mühüm etirazlardan biri,
Allahın yalnız ‘ilk səbəb’
kimi təqdim olunması problemidir.
Deizm:

Allahı:

- şüurlu,
- iradəli,
- və məqsədli Yaradan kimi qəbul edir.

Lakin:
eyni zamanda:

- davamlı ilahi rəhbərlik,
- vəhy,
- şəxsi münasibət,
- və providensial fəaliyyət rədd edilir.

Gottfried Wilhelm Leibniz
kainatın rasional və məqsədli əsasını araşdırmışdır.
Richard Swinburne
isə:
şəxsi Allah anlayışının
aktiv ilahi fəaliyyət və münasibətlə əlaqəli olduğunu müdafiə etmişdir.
Bu baxımdan:
deizmdə:

- şüurlu və məqsədli Yaradan anlayışı ilə,
- Allahın yalnız başlanğıc səbəb kimi qalması arasında konseptual gərginlik yaranır.”

Mənbələr:

- Gottfried Wilhelm Leibniz
- Richard Swinburne
- Thomas Aquinas

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir müəllim:
məktəbi qurur.
Amma:

- heç rəhbərlik etmir,
- heç danışmır,
- və tələbələri tam özbaşına buraxır.

Sual:
əgər:
müəllim:
hikmətli və məqsədli idisə,
niyə:
sadəcə başlanğıcı edib uzaqlaşdı?”
Mənbə: Richard Swinburne

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Deizm:
Allahı:

şüurlu və məqsədli Yaradan kimi qəbul edir.
Amma:

- rəhbərlik yoxdur,
- əlaqə yoxdur,
- şəxsi münasibət yoxdur.

Bəs:
niyə:
Allah:
sadəcə ‘ilk səbəb’ kimi qalsın?”
Mənbə: Gottfried Wilhelm Leibniz

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir kral:
böyük şəhər qurdu.
Hamı dedi:
— “Kral:
çox ağıllı və məqsədli varlıqdır.”
Amma:
kral:

- şəhərlə maraqlanmadı,
- insanlarla danışmadı,
- rəhbərlik etmədi,
- və tam uzaq qaldı.

Bir uşaq soruşdu:
— “Əgər:
kral:
həqiqətən məqsədli və hikmətlidirsə,
niyə:
sadəcə şəhəri qurub uzaqlaşdı?”
İlham mənbələri:

- Gottfried Wilhelm Leibniz
- Richard Swinburne

8. DEİSTİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “Kainat mükəmməl qurulub.”
- “Təbiət qanunları kifayətdir.”
- “Allahın davamlı müdaxiləsinə ehtiyac yoxdur.”
- “İnsan özü yol tapmalıdır.”

Deist istiqamətlər:

- Thomas Paine
- Voltaire

9. QARŞI SUAL

“Əgər:
Allah:

- şüurlu,
- məqsədli,
- və şəxsi Yaradan varlıqdırsa,

niyə:

- davamlı rəhbərlik,
- şəxsi münasibət,
- və metafizik istiqamət təqdim etmir?

Niyə:
sadəcə ‘ilk səbəb’ kimi qalır?”
Mənbə: Richard Swinburne

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

“Əgər:
deizmdə qəbul edilən Allah:

- ağıllı,
- şüurlu,
- məqsədli,
- və şəxsi Yaradan varlıqdırsa,
- insanla davamlı əlaqə,
- mənəvi rəhbərlik,
- şəxsi münasibət,
- və metafizik istiqamət olmadan

yalnız ‘ilk səbəb’ kimi qalması tam olaraq necə əsaslandırılır?”

PROBLEM - 8
8. Deizmdə “mənəvi tərk edilmişlik” problemi (Problem of Spiritual Abandonment in Deism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ **Əsas sual**

Əgər:
Allah:

- insanı yaradıb,
- amma tam uzaqdırsa,

insanın:

- mənəvi tənhalığı,
- varoluş qorxusu,
- və daxili boşluğu

necə həll olunacaq?

♦ **Problem nədir?**

Deizmə görə:
Allah:

- insanı yaradıb,
- kainatı qurub,

- amma:
    - insanla şəxsi münasibət qurmur,
    - davamlı rəhbərlik vermir,
    - və mənəvi yaxınlıq göstərmir.

Amma insan:
sadəcə fiziki varlıq deyil.
İnsan:

- tənhalıq hiss edir,
- ölüm qarşısında qorxu yaşayır,
- daxili boşluq hiss edir,
- və mənəvi dayaq axtarır.

Tarix boyunca:

- dinlər,
- ibadətlər,
- dua,
- və mistik təcrübələr

məhz bu ehtiyaclara cavab verməyə çalışıb.
Burada əsas problem yaranır:
Əgər:
Allah:

- insanı bu ehtiyaclarla yaradıb,
- amma özü tam uzaq qalırsa,

insanın:

- mənəvi tənhalığı,
- eksistensial qorxusu,
- və daxili boşluğu necə həll olunacaq?

♦ Problem daha da dərinləşir

İnsan:
tez-tez:

- ölüm,
- mənasızlıq,
- və sonsuzluq qarşısında dərin narahatlıq yaşayır.

Xüsusilə:

- əzab,
- itki,
- və ümidsizlik zamanı

insan:

- mənəvi yaxınlıq,
- təsəlli,
- və metafizik dayaq axtarır.

Amma deizmdə:
Allah:

- səssiz,
- uzaq,
- və münasibətsiz görünür.

Sual yaranır:
Əgər:
Allah:

- insanın daxili ehtiyaclarını bilirdisə,

niyə:
onu:
mənəvi tərk edilmişlik hissi içində buraxsın?

♦ Deist cavab

Ən çox verilən cavab:
"İnsan:
mənanı özü tapmalıdır."
Və ya:
"Həyatın çətinliyi:
insanı inkişaf etdirir."
Bəzən də:
"Mənəvi güc:
insanın daxilindən gəlməlidir."

♦ Tənqid

Tənqid budur:
İnkişaf:
tam mənəvi uzaqlıq tələb etmir.
Məsələn:

- valideyn:
  övladının güclü olmasını istəyər, amma onu tam tərk etməz.
- müəllim:
  şagirdin inkişafını istəyər, amma tam səssiz qalmaz.

Digər tərəfdən:
Əgər:
Allah:

- insanı:
  - mənəvi ehtiyaclarla,
  - sevgi axtarışı ilə,
  - və sonsuzluq arzusu ilə yaradıbsa,

niyə:
onu:

- daxili boşluq,
- metafizik tənhalıq,
- və ilahi uzaqlıq hissi içində buraxsın?

♦ **Əsas mənbələr**

- Søren Kierkegaard — anxiety, despair, and relationship with God
- Martin Heidegger — existential anxiety and being-toward-death
- Viktor Frankl — meaning and existential emptiness

♦ **Əsas termin**

"Existential Anxiety"
(Eksistensial qorxu)
Və
"Spiritual Abandonment"
(Mənəvi tərk edilmişlik)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

"Əgər:
Allah:

- insanı yaradıb,
- amma tam uzaqdırsa,

insanın:

- mənəvi tənhalığı,
- daxili boşluğu,
- və ölüm qorxusu necə həll olunacaq?"

Mənbə: Martin Heidegger

3. DEBAT VERSİYASI

"Sən deyirsən:
Allah:

- insanı yaradıb,
- amma insanla şəxsi münasibət qurmur.

Bəs:

- ölüm qorxusu,
- daxili boşluq,
- və mənəvi tənhalıq zamanı insan: nəyə söykənəcək?

Əgər:
Allah:
tam uzaqdırsa,
bu boşluq necə dolacaq?"
Mənbələr:

- Søren Kierkegaard
- Martin Heidegger

4. AKADEMİK VERSİYA

"Deist antropologiyaya qarşı
mühüm etirazlardan biri,
mənəvi tərk edilmişlik problemidir.
İnsan:

- ölüm,
- mənasızlıq,
- tənhalıq,
- və daxili boşluq kimi eksistensial problemlərlə qarşılaşan varlıqdır.

Lakin:
Deizm:

- şəxsi ilahi münasibət,
- davamlı metafizik rəhbərlik,
- və mənəvi yaxınlıq

təqdim etmir.
Søren Kierkegaard
insanın:
ümidsizlik və mənəvi narahatlıq problemini
Allah ilə şəxsi münasibət kontekstində araşdırmışdır.
Martin Heidegger
isə:
ölüm və eksistensial qorxunun
insan varlığındakı rolunu təhlil etmişdir.
Bu baxımdan:
deizmdə:

- insanın mənəvi ehtiyacları ilə,
- Allahın uzunmüddətli uzaqlığı arasında ciddi gərginlik yaranır.”

Mənbələr:

- Søren Kierkegaard
- Martin Heidegger
- Viktor Frankl

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir insan:

- qorxu içindədir,
- mənəvi boşluq yaşayır,
- və kömək axtarır.

Amma:
onu yaradan varlıq:
tam səssiz və uzaq qalır.
Sual:
Bu:
insanın mənəvi ehtiyaclarına uyğun görünür?”
Mənbə: Viktor Frankl

6. SADƏ NÜMUNƏ

“İnsan:

- ölüm qarşısında qorxu,
- daxili boşluq,
- və mənəvi tənhalıq yaşayır.

Əgər:
Allah:
insanı yaradıbsa,
niyə:
onu tam uzaqlıq hissində buraxsın?"
Mənbə: Søren Kierkegaard

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir uşaq:
qaranlıq otaqda tək qalmışdı.
Qorxurdu.
Kömək istəyirdi.
Bilirdi ki:
onu yaradan və sevən biri var.
Amma:
heç bir səs gəlmirdi.
Uşaq pıçıldadı:
— "Əgər:
məni yaradan biri varsa,
niyə:
özünü bu qədər uzaq hiss etdirir?"
İlham mənbələri:

- Søren Kierkegaard
- Martin Heidegger

8. DEİSTİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- "İnsan mənanı özü tapmalıdır."
- "Çətinlik insanı inkişaf etdirir."
- "Mənəvi güc daxildən gəlir."
- "Allahın uzaqlığı normaldır."

Deist istiqamətlər:

- Thomas Paine
- Voltaire

9. QARŞI SUAL

"Əgər:
Allah:

- insanı:
  - mənəvi ehtiyaclarla,
  - sevgi axtarışı ilə,
  - və daxili boşluq hissi ilə yaradıbsa,

niyə:

onu:

- mənəvi tənhalıq,
- eksistensial qorxu,
- və ilahi uzaqlıq hissi içində buraxsın?"

Mənbə: Martin Heidegger

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

"Əgər:
deizmdə qəbul edilən Allah:

- insanı yaradan,
- hikmətli,
- və insan psixologiyasını tam bilən varlıqdırsa,
- insanın:
  - mənəvi tənhalıq,
  - ölüm qorxusu,
  - daxili boşluq,
  - və metafizik dayaq ehtiyacı qarşısında,

onu:

- şəxsi ilahi münasibət,
- açıq rəhbərlik,
- və mənəvi yaxınlıq olmadan

mənəvi tərk edilmişlik hissi içində buraxması tam olaraq necə əsaslandırılır?"

PROBLEM - 9
9. Deizmdə "mənəvi aclıq" problemi
(Problem of Spiritual Hunger in Deism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ Əsas sual

Tarix boyunca:
insan:

- ibadət,
- müqəddəslik,
- dua,
- və mənəvi yaxınlıq axtarıb.

Əgər:
Allah:
tam uzaqdırsa,
niyə:
insanın daxilində
bu qədər güclü mənəvi aclıq var?

♦ Problem nədir?

Deizmə görə:

Allah:

- kainatı yaradıb,
- amma:
  - insanla şəxsi münasibət qurmur,
  - davamlı rəhbərlik vermir,
  - və mənəvi yaxınlıq göstərmir.

Amma tarix boyunca:
demək olar bütün insanlıq:

- ibadət edib,
- müqəddəsi axtarıb,
- dua edib,
- və ilahi yaxınlıq hiss etmək istəyib.

Bu:

- fərqli mədəniyyətlərdə,
- fərqli dövrlərdə,
- və fərqli dinlərdə təkrar olunub.

Burada əsas problem yaranır:
Əgər:
Allah:

- insanla yaxın münasibət istəmirsə,
- tam uzaq qalırsa,

niyə:
insanın daxilində:

- müqəddəsə yönəlmə,
- ibadət ehtiyacı,
- və mənəvi yaxınlıq arzusu

bu qədər güclüdür?

♦ Problem daha da dərinləşir

İnsan:
sadəcə:

- maddi rahatlıqla,
- və fiziki ehtiyaclarla tam doymaz.

İnsan:
çox vaxt:

- müqəddəslik hissi,
- mənəvi bağlılıq,
- və “daha böyük bir şeyə” yaxınlıq axtarır.

Tarixdə:

- məbədlər,
- dualar,
- mistik təcrübələr,
- və ibadətlər bu ehtiyacın göstəricisi kimi görünür.

Sual yaranır:
Əgər:
Allah:
tam uzaq və əlaqəsizdirsə,
niyə:
insan psixologiyası:
bu qədər güclü şəkildə
mənəvi yaxınlıq axtarır?

♦ Deist cavab

Ən çox verilən cavab:
“Bu:
psixoloji ehtiyacdır.”
Və ya:
“İnsan:
təhlükə və qeyri-müəyyənlik qarşısında
mənəvi təsəlli axtarır.”
Bəzən də:
“Müqəddəslik hissi:
mədəni inkişafın məhsuludur.”

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Psixoloji izah:
bir hissin necə yarandığını izah edə bilər,
amma:
niyə:
bu qədər:

- universal,
- dərin,
- və davamlı olduğunu tam açıqlamaya bilər.

Digər tərəfdən:
Əgər:
Allah:

- insanı yaradıb,
- onun daxili ehtiyaclarını bilirsə,

niyə:
insanın daxilinə:

- ibadət ehtiyacı,
- müqəddəslik hissi,
- və mənəvi yaxınlıq arzusu yerləşdirsin,

amma:
özü tam uzaq qalsın?

♦ **Əsas mənbələr**

- Rudolf Otto — the sense of the sacred ("numinous")
- William James — religious experience and spiritual psychology
- Mircea Eliade — humanity's orientation toward the sacred

♦ **Əsas termin**

"The Numinous"
(Müqəddəslik hissi)
və
"Spiritual Hunger"
(Mənəvi aclıq)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

"Əgər:
Allah:
tam uzaqdırsa,
niyə:
insan:

- ibadət,
- dua,
- və mənəvi yaxınlıq axtarmağa bu qədər meyllidir?"

Mənbə: Rudolf Otto

3. DEBAT VERSİYASI

"Sən deyirsən:
Allah:
insanla şəxsi münasibət qurmur.
Bəs:
niyə:

- bütün insanlıq tarixində ibadət, dua, və müqəddəslik axtarışı bu qədər güclü olub?

Əgər:
Allah:
tam uzaqdırsa,
bu mənəvi aclıq niyə mövcuddur?"
Mənbələr:

- William James
- Rudolf Otto

4. AKADEMİK VERSİYA

"Deist antropologiyaya qarşı
mühüm etirazlardan biri,
mənəvi aclıq problemidir.
İnsanlıq tarixində:

- ibadət,
- müqəddəslik hissi,

- dua,
- və ilahi yaxınlıq axtarışı demək olar universal şəkildə müşahidə olunur.

Lakin:
Deizm:

- şəxsi ilahi münasibəti,
- davamlı mənəvi rəhbərliyi,
- və Allah ilə yaxın əlaqəni rədd edir.

Rudolf Otto
müqəddəslik hissini
'numinous'
anlayışı ilə izah etmişdir.
William James
isə:
dini və mənəvi təcrübələrin
insan psixologiyasındakı dərin rolunu araşdırmışdır.
Bu baxımdan:
deizmdə:

- insanın güclü mənəvi və müqəddəslik yönəlimi ilə,
- Allahın tam uzaqlığı arasında ciddi fəlsəfi gərginlik yaranır."

Mənbələr:

- Rudolf Otto
- William James
- Mircea Eliade

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

"Təsəvvür et:
insanlar:
əsrlərlə:

- dua edir,
- ibadət edir,
- və müqəddəs bir yaxınlıq axtarır.

Sual:
əgər:
Allah:
tam uzaqdırsa,
niyə:
insanın daxilində
bu qədər güclü mənəvi ehtiyac var?"
Mənbə: William James

6. SADƏ NÜMUNƏ

"İnsan:
sadəcə maddi həyatla kifayətlənmir.
O:

- müqəddəslik,
- dua,
- və mənəvi yaxınlıq axtarır.

Əgər:
Allah:
tam uzaqdırsa,
bu ehtiyac niyə mövcuddur?"
Mənbə: Rudolf Otto

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir alim:
dünyanı gəzirdi.
Haraya getsə:
insanların:

- dua etdiyini,
- müqəddəs yerlər qurduğunu,
- və görünməyən bir yaxınlıq axtardığını görürdü.

Bir gün düşündü:
— "Necə olur ki:
fərqli dillər,
fərqli xalqlar,
fərqli dövrlər
eyni mənəvi aclığı hiss edir?"
Bir qoca cavab verdi:
— "Bəlkə:
insanın daxilindəki bu aclıq,
tam boş yerə deyil."
İlham mənbələri:

- William James
- Rudolf Otto

8. DEİSTİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- "Bu psixoloji ehtiyacdır."
- "İnsan mənəvi təsəlli axtarır."
- "Müqəddəslik hissi mədəni inkişafın məhsuludur."
- "İnsan öz mənasını özü yaradır."

Deist istiqamətlər:

- Thomas Paine
- Voltaire

9. QARŞI SUAL

"Əgər:
Allah:

- insanla şəxsi münasibət istəmirsə,
- tam uzaqdırsa,

niyə:

- ibadət,
- müqəddəslik,
- dua,
- və mənəvi yaxınlıq arzusu insan təbiətində bu qədər güclü və universal şəkildə mövcuddur?"

Mənbə: William James

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

"Əgər:
deizmdə qəbul edilən Allah:

- insanla davamlı şəxsi münasibət qurmayan,
- və metafizik olaraq uzaq qalan varlıqdırsa,
- insanlıq tarixində:
  - ibadət,
  - dua,
  - müqəddəslik,
  - və mənəvi yaxınlıq

  axtarışının bu qədər güclü, universal və davamlı şəkildə mövcud olması tam olaraq necə əsaslandırılır?"

PROBLEM - 10

10. Deizmdə "niyə peyğəmbərlik mümkün olmasın?" problemi (Problem of the Possibility of Prophethood in Deism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ Əsas sual

Deist:
vəhy və peyğəmbərliyi rədd edir.
Sual:
Əgər:
Allah:

- sonsuz ağıl,
- və qüdrət sahibidirsə,

insanla:
xüsusi əlaqə qurması
niyə qeyri-mümkün olsun?

♦ Problem nədir?

Deizmə görə:
Allah:

- kainatı yaradıb,
- amma:
  - vəhy göndərmir,
  - peyğəmbər seçmir,

- və insanla xüsusi əlaqə qurmur.

Deistlər:
çox vaxt:

- peyğəmbərliyi,
- möcüzəni,
- və vəhyi

məntiqsiz və ya qeyri-zəruri hesab edirlər.
Amma burada əsas problem yaranır:
Əgər:
Allah:

- sonsuz ağıl,
- sonsuz qüdrət,
- və şüurlu iradəyə sahibdirsə,

niyə:
insanla:

- xüsusi əlaqə,
- rəhbərlik,
- vəhy,
- və ya peyğəmbərlik

qurması mümkün olmasın?

♦ Problem daha da dərinləşir

Deizm:
Allahın:

- kainatı yaratdığını,
- fiziki qanunları qurduğunu,
- və insan şüurunu yaratdığını qəbul edir.

Əgər:
Allah:

- maddəni yarada bilirsə,
- kainatı idarə edə bilirsə,
- insan ağlını formalaşdıra bilirsə,

niyə:
insanla:

- mesaj paylaşması,
- xüsusi rəhbərlik verməsi,
- və peyğəmbərlik göndərməsi imkansız hesab olunsun?

Sual yaranır:
Problem:

- “mümkün olmaması”dır,

yoxsa:

- əvvəlcədən rədd edilməsidir?

♦ Deist cavab

Ən çox verilən cavab:
“Vəhy iddiaları etibarlı deyil.”
Və ya:
“Dinlər bir-biri ilə ziddiyyətlidir.”
Bəzən də:
“Ağıl kifayətdir,
peyğəmbərliyə ehtiyac yoxdur.”

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Dinlərin və vəhy iddialarının
yanlış ola bilməsi,
peyğəmbərliyin:
prinsipcə qeyri-mümkün olduğunu göstərmir.
Məsələn:

- saxta alimlərin olması,
  elm anlayışını mümkünsüz etmir.
- saxta xəbərlərin olması,
  real xəbərin mümkünsüz olduğunu göstərmir.

Digər tərəfdən:
Əgər:
Allah:

- insanı yaradıb,
- onun metafizik ehtiyaclarını bilirsə,
- və həqiqətin bilinməsini istəyirsə,

niyə:
xüsusi rəhbərlik və peyğəmbərlik
tam rədd edilsin?

♦ Əsas mənbələr

- Richard Swinburne — revelation and rational theism
- John Locke — reason and revelation
- Thomas Aquinas — divine communication and theology

♦ Əsas termin

“Divine Revelation”
(İlahi vəhy)
və
“Prophethood”
(Peyğəmbərlik)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Əgər:
Allah:

- sonsuz ağıl,

- və sonsuz qüdrət sahibidirsə,

insanla:
xüsusi əlaqə qurması
niyə qeyri-mümkün olsun?"
Mənbə: Richard Swinburne

3. DEBAT VERSİYASI

"Sən deyirsən:
Allah:

- kainatı yarada bilər,
- insan şüurunu yarada bilər.

Bəs:
niyə:

- insanla danışması,
- rəhbərlik verməsi,
- və peyğəmbər göndərməsi qeyri-mümkün hesab olunur?

Əgər:
sonsuz qüdrət varsa,
vəhy niyə mümkünsüz olsun?"
Mənbələr:

- Richard Swinburne
- John Locke

4. AKADEMİK VERSİYA

"Deist teologiyaya qarşı
mühüm etirazlardan biri,
peyğəmbərlik və vəhyin prinsipcə rədd edilməsidir.
Deizm:
Allahı:

- sonsuz ağıl,
- iradə,
- və qüdrət sahibi Yaradan kimi qəbul edir.

Lakin:
Eyni zamanda:

- xüsusi ilahi əlaqə,
- vəhy,
- və peyğəmbərlik rədd edilir.

Bu isə:
konseptual gərginlik yaradır.
Richard Swinburne
vəhyin:
rasional baxımdan mümkün olduğunu müdafiə etmişdir.
John Locke
isə:
Ağıl və ilahi vəhy münasibətini təhlil etmişdir.

Bu baxımdan:
əgər:
Allah:

- şüurlu,
- məqsədli,
- və sonsuz qüdrət sahibidirsə,

insanla:
xüsusi əlaqə qurmasının
niyə qeyri-mümkün hesab edilməli olduğu
əlavə əsaslandırma tələb edir.”
Mənbələr:

- Richard Swinburne
- John Locke
- Thomas Aquinas

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
Bir insan:

- böyük şəhər qurur,
- insanları yaradır,
- onları düşünən varlıq edir.

Amma sonra deyilir:
— ‘O:
onlarla heç vaxt danışa bilməz.’
Sual:
əgər:
o qədər güclüdürsə,
niyə:
əlaqə qurması mümkünsüz olsun?”
Mənbə: John Locke

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Deizm:
Allahın:
kainatı yaratdığını qəbul edir.
Bəs:
niyə:

- insanla danışması,
- rəhbərlik verməsi,
- və peyğəmbər göndərməsi

imkansız hesab edilir?”
Mənbə: Richard Swinburne

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir kral:

böyük şəhər qurdu.
Hamı dedi:
— “Kral:
çox ağıllı və qüdrətlidir.”
Amma sonra biri dedi:
— “Kral:
öz xalqına heç vaxt mesaj göndərə bilməz.”
Bir uşaq soruşdu:
— “Əgər:
kral:
bu qədər qüdrətlidirsə,
niyə:
xalqı ilə danışa bilməsin?”
Hamı susdu.
İlham mənbələri:

- Richard Swinburne
- John Locke

8. DEİSTİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “Vəhy iddiaları etibarlı deyil.”
- “Dinlər ziddiyyətlidir.”
- “Ağıl kifayətdir.”
- “Peyğəmbərlik lazım deyil.”

Deist istiqamətlər:

- Thomas Paine
- Voltaire

9. QARŞI SUAL

“Əgər:
Allah:

- sonsuz ağıl,
- sonsuz qüdrət,
- və məqsədli Yaradan varlıqdırsa,

insanla:

- xüsusi əlaqə,
- rəhbərlik,
- və peyğəmbərlik qurması niyə qeyri-mümkün hesab olunur?”

Mənbə: Richard Swinburne

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

“Əgər:
deizmdə qəbul edilən Allah:

- sonsuz ağıl,
- sonsuz qüdrət,
- şüurlu iradə,

- və məqsədli Yaradan varlıqdırsa,
- insanla xüsusi əlaqə,
- açıq rəhbərlik,
- və peyğəmbərlik vasitəsilə vəhy

qurmasının prinsipcə niyə qeyri-mümkün və ya rədd edilməli olduğu tam olaraq necə əsaslandırılır?"

PROBLEM - 11
11. Deizmdə "rasional ümid" problemi
(Problem of Rational Hope in Deism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ **Əsas sual**

Əgər:

- axirət qeyri-müəyyəndirsə,
- ilahi plan bilinmirsə,

İnsan:
ölüm və əzab qarşısında
nəyə əsasən ümid etsin?

♦ **Problem nədir?**

Deizmə görə:
Allah:

- kainatı yaradıb,
- amma:
  - axirət barədə açıq məlumat verməyib,
  - ilahi planı açıqlamayıb,
  - və insanla davamlı rəhbərlik əlaqəsi qurmur.

Bu halda:
İnsan:

- ölüm,
- əzab,
- itki,
- və mənasızlıq qorxusu qarşısında

tam aydın metafizik cavab almır.
Amma insan:
Sadəcə yaşamaq istəmir.
İnsan:

- gələcəyə ümid etmək,
- əzabın mənasını anlamaq,
- və ölüm qarşısında dayaq tapmaq istəyir.

Burada əsas problem yaranır:
Əgər:

- axirət qəti bilinmirsə,
- ilahi plan qeyri-müəyyəndirsə,

İnsan:
Ölüm və əzab qarşısında
rasional olaraq
nəyə ümid etsin?

♦ Problem daha da dərinləşir

Ümid:
Adətən:

- məqsəd,
- məna,
- və gələcək inancı ilə bağlıdır.

Məsələn:

- xəstə:

sağalma ümidi ilə yaşayır.

- tələbə:

uğur ümidi ilə çalışır.

- insan:

ədalətin tamamlanacağına ümid edir.

Amma deizmdə:

- ölüm sonrası qeyri-müəyyəndir,
- ilahi ədalət tam bilinmir,
- və son məqsəd açıq deyil.

Sual yaranır:
Əgər:

- insanın son aqibəti bilinmirsə,
- əzabın son mənası açıqlanmırsa,

rasional ümid
nəyə əsaslanacaq?

♦ Deist cavab

Ən çox verilən cavab:
“İnsan:
ümidini ağıl və həyatın özündən almalıdır.”
Və ya:
“Tam bilməmək:
ümidi mümkünsüz etmir.”
Bəzən də:
“Həyatın mənası:
insanın öz seçimindədir.”

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Şəxsi təsəlli:
rasional əsas demək deyil.
Əgər:

- ölüm sonrası bilinmirsə,
- ilahi plan gizlidirsə,
- və son ədalət qeyri-müəyyəndirsə,

ümid:

- obyektiv əsasdan çox,
- psixoloji arzuya çevrilə bilər.

Digər tərəfdən:
İnsan:
ən çox:

- ölüm,
- əzab,
- və itki qarşısında

möhkəm metafizik dayaq axtarır.
Əgər:
Allah:

- insanı bu ehtiyaclarla yaradıbsa,

niyə:
ona:

- açıq ümid,
- aydın məqsəd,
- və qəti metafizik istiqamət verməsin?

♦ **Əsas mənbələr**

- Viktor Frankl — meaning, suffering, and hope
- Martin Heidegger — death and existential anxiety
- Blaise Pascal — existential uncertainty

♦ **Əsas termin**

“Rational Hope”
(Rasional ümid)
və
“Existential Anxiety”
(Eksistensial qorxu)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Əgər:

- axirət bilinmirsə,
- ilahi plan qeyri-müəyyəndirsə,

insan:
ölüm və əzab qarşısında
nəyə əsasən ümid etsin?”
Mənbə: Viktor Frankl

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:

- axirət qəti bilinmir,
- ilahi plan açıqlanmır.

Bəs:

- ölüm,
- əzab,
- və mənasızlıq qorxusu qarşısında

insan:
nəyə əsasən ümid etsin?
Bu ümid:
sadəcə psixoloji təsəllidirmi?”
Mənbələr:

- Martin Heidegger
- Viktor Frankl

4. AKADEMİK VERSİYA

“Deist metafizikaya qarşı
mühüm etirazlardan biri,
rasional ümid problemidir.
İnsan:

- ölüm,
- əzab,
- və eksistensial narahatlıq qarşısında məna və gələcək əsaslı ümid axtaran varlıqdır.

Lakin:
deizm:

- qəti axirət sistemi,
- açıq ilahi plan,
- və metafizik təminat təqdim etmir.

Viktor Frankl
ümid və məna axtarışını
insan varlığının mərkəzi xüsusiyyətlərindən biri hesab etmişdir.
Martin Heidegger
isə:
ölüm qarşısında yaranan
eksistensial qorxunu araşdırmışdır.
Bu baxımdan:
deizmdə:

- insanın rasional ümid ehtiyacı ilə,
- metafizik qeyri-müəyyənlik arasında

ciddi fəlsəfi gərginlik yaranır.”
Mənbələr:

- Viktor Frankl
- Martin Heidegger
- Blaise Pascal

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir insan:

- ağır əzab içindədir,
- ölüm qorxusu yaşayır,
- və gələcəyin nə olduğunu bilmir.

Sual:
əgər:
ona:
heç bir aydın metafizik ümid verilməyibsə,
nəyə dayanaraq ümid etsin?”
Mənbə: Viktor Frankl

6. SADƏ NÜMUNƏ

“İnsan:
ölüm qarşısında
ümid axtarır.
Əgər:

- axirət bilinmirsə,
- ilahi plan gizlidirsə,

bu ümid
nəyə əsaslanacaq?”
Mənbə: Martin Heidegger

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam:
qaranlıq yolda gedirdi.
Yorğun idi.
Qorxurdu.
Soruşdu:
— “Bu yolun sonunda nə var?”
Heç kim:
dəqiq cavab vermədi.
O yenə soruşdu:
— “Əgər:
sonu bilmərəmsə,
nəyə əsasən ümid edim?”
Sükut oldu.
İlham mənbələri:

- Viktor Frankl
- Martin Heidegger

8. DEİSTİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “Ümid insanın daxilindən gəlir.”
- “Tam bilməmək ümidi yox etmir.”

- “İnsan mənanı özü qurmalıdır.”
- “Həyatın özü kifayətdir.”

Deist istiqamətlər:

- Thomas Paine
- Voltaire

9. QARŞI SUAL

“Əgər:

- axirət qeyri-müəyyəndirsə,
- ilahi plan bilinmirsə,
- son ədalət açıq deyilsə,

insan:
ölüm və əzab qarşısında
rasional olaraq
nəyə əsasən ümid etməlidir?”
Mənbə: Viktor Frankl

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

“Əgər:
deizmdə:

- qəti axirət sistemi,
- açıq ilahi plan,
- və metafizik təminat mövcud deyilsə,

insanın:

- ölüm,
- əzab,
- mənasızlıq qorxusu,
- və son aqibət narahatlığı qarşısında

rasional və obyektiv ümidini
tam olaraq nəyə əsaslandırmaq mümkündür?”

AQNOSTİSİZMDƏ SONSUZ ŞÜBHƏ PROBLEMİ
(AQNOSTİKLƏRİN ÇƏTİNLİK ÇƏKDİYİ SUALLAR)

PROBLEM - 1
1. Aqnostisizmdə "bilinməzliyi necə bilirsən?" problemi
(Problem of Knowing the Unknowability in Agnosticism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ **Əsas sual**

Aqnostik deyir:
"Allahın varlığı bilinməzdir."
Sual:
Bunun özünü necə bilirsən?
Yəni:

- Allahın bilinməz olduğunu bildiyini iddia edirsənsə, bu artıq metafizik hökm deyilmi?

♦ **Problem nədir?**

Aqnostisizm:
Adətən belə deyir:

- "Allahın varlığı barədə qəti bilik mümkün deyil."
- "İnsan:

Allahın var olub-olmadığını bilə bilməz."
Bu mövqe:
ilk baxışda:
təvazökar və neytral görünür.
Amma burada daxili problem yaranır.
Çünki:
Aqnostik:
sadəcə:

- "mən bilmirəm" demir.

Daha güclü iddia edir:

- "Bu məsələ prinsipcə bilinməzdir."

Burada əsas problem yaranır:
Əgər:
sən:
Allah haqqında
heç nə bilə bilmədiyimizi deyirsənsə,
bunu özün:
necə bilirsən?
Bu:
artıq:
Allah və metafizik bilik haqqında
ümumi hökm vermək deyilmi?

♦ **Problem daha da dərinləşir**

"Bilinməzdir"

ifadəsi:
sadəcə şəxsi cahillik deyil.
Bu:

- epistemoloji,
- və metafizik iddiadır.

Çünki:
Aqnostik:

- insan ağlının sərhədləri,
- metafizikanın imkanları,
- və Allah haqqında bilginin mahiyyəti barədə

ümumi hökm verir.
Sual yaranır:
Əgər:
Allah haqqında
qəti bilik mümkün deyilsə,
"qəti bilik mümkün deyil"
hökmünün özü
necə mümkün olur?

♦ Aqnostikin cavabı

Ən çox verilən cavab:
"Mən:
Allahın yoxdur demirəm,
sadəcə:
bilməyin mümkün olmadığını deyirəm."
Və ya:
"İnsan ağlı metafizik həqiqətlərə çata bilməz."
Bəzən də:
"Bu:
sadəcə epistemik ehtiyatdır."

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Əgər:

- insan ağlı metafizik həqiqətlərə çata bilmirsə,

o zaman:
"Allah bilinməzdir"
hökmü də
metafizik iddia olur.
Yəni:
Aqnostik:
metafizik hökm verməməyə çalışarkən,
əslində:
Metafizik hökm verir.
Digər tərəfdən:

“Mən bilmirəm”
ilə
“Heç kim bilə bilməz”
arasında
böyük fərq var.
Birincisi:
Şəxsi mövqedir.
İkincisi isə:
ümumbəşəri iddiadır.

- ♦ **Əsas mənbələr**
  - Immanuel Kant — limits of reason and metaphysical knowledge
  - Thomas Henry Huxley — agnosticism and epistemic restraint
  - Bertrand Russell — skepticism and epistemology
- ♦ **Əsas termin**

“Epistemological Self-Reference Problem”
(Epistemoloji özünə-istinad problemi)
və
“Self-Referential Incoherence”
(Özünə-istinadlı uyğunsuzluq)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Aqnostik deyir:
‘Allah bilinməzdir.’
Sual:
Bunu necə bilirsən?
Əgər:
Allah haqqında
heç nə bilinmirsə,
‘bilinməzdir’ hökmü
haradan gəldi?”
Mənbə: Thomas Henry Huxley

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
‘Allahın varlığı bilinməzdir.’
Bəs:
Bunu necə bilirsən?
Əgər:
metafizik həqiqətlər bilinmirsə,
‘bilinməzdir’ hökmü də
metafizik hökm deyilmi?”
Mənbələr:

- Immanuel Kant
- Bertrand Russell

4. AKADEMİK VERSİYA

“Aqnostisizmə qarşı
ən məşhur etirazlardan biri,
özünə-istinadlı epistemoloji problemdir.
Aqnostik mövqe:

- Allahın varlığı barədə qəti bilginin mümkün olmadığını iddia edir.

Lakin:
‘Bilinməzlik’ hökmünün özü,
metafizik və epistemoloji iddia xarakteri daşıyır.
Immanuel Kant
İnsan ağlının metafizik sərhədlərini araşdırmış,
lakin:
Bu sərhədlərin müəyyən edilməsinin özü də
fəlsəfi problem yaratmışdır.
Thomas Henry Huxley
Aqnostisizmi:
Epistemik ehtiyat mövqeyi kimi təqdim etmişdir.
Lakin:
‘Heç kim bilə bilməz’
iddiası,
sadəcə şəxsi cəhalət deyil,
ümumi epistemoloji hökmə çevrilir.
Bu isə:
Aqnostisizmdə
özünə-istinadlı uyğunsuzluq problemi yaradır.”
Mənbələr:

- Immanuel Kant
- Thomas Henry Huxley
- Bertrand Russell

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir insan deyir:
— ‘Bu qapının arxasında nə olduğunu
heç kim bilə bilməz.’
Sən soruşursan:
— ‘Bunu necə bilirsən?’
Çünki:
Əgər:
doğrudan da bilinmirsə,
‘Bilinməzdir’ hökmü də
problemli olur.”
Mənbə: Bertrand Russell

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Aqnostik:
‘Allah bilinməzdir’
deyir.
Amma:
bu da
Allah haqqında
ümumi hökm sayılır.”
Mənbə: Immanuel Kant

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir tələbə:
müəllimə dedi:
— “Bu kitabı
heç kim başa düşə bilməz.”
Müəllim soruşdu:
— “Bunu necə bildin?”
Tələbə susdu.
Çünki:
“heç kim bilməz”
demək üçün belə,
müəyyən bilgi iddiası lazımdır.
İlham mənbələri:

- Thomas Henry Huxley
- Immanuel Kant

8. AQNOSTİKİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “Mən sadəcə ehtiyatlıyam.”
- “Bu: qəti inkar deyil.”
- “İnsan ağlı məhduddur.”
- “Metafizik həqiqətlərə çata bilmirik.”

Aqnostik istiqamətlər:

- Thomas Henry Huxley
- Bertrand Russell

9. QARŞI SUAL

“Əgər:
Allah haqqında
heç nə bilmək mümkün deyilsə,
‘Allah bilinməzdir’
hökmünün özü
necə bilinir?”

- Mənbə: Immanuel Kant

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

“Əgər:

Aqnostisizm:
- metafizik həqiqətlər barədə

qəti bilginin mümkün olmadığını iddia edirsə,
‘Allahın bilinməz olduğu’
hökmünün özü:
- metafizik,
- epistemoloji,
- və ümumi iddia xarakteri daşıdığı halda,

aqnostisizm:
özünü
özünə-istinadlı uyğunsuzluqdan
tam olaraq necə qoruyur?”

PROBLEM - 2
2. Aqnostisizmdə “neytral qalmaq mümkündürmü?” problemi (Problem of True Neutrality in Agnosticism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ **Əsas sual**

Aqnostik:
“mən qərar vermirəm”
deyir.
Amma:
“qərar verməmək”
də bir qərardır.
Sual:
Tam neytral qalmaq
həqiqətən mümkündürmü?

♦ **Problem nədir?**

Aqnostisizm:
çox vaxt özünü:
- neytral,
- tərəfsiz,
- və qərarsız mövqe

kimi təqdim edir.
Aqnostik deyir:
- “Nə inanır, nə də inkar edirəm.”
- “Qərar vermirəm.”

İlk baxışda:
bu:
tam obyektiv və ehtiyatlı görünür.
Amma burada əsas problem yaranır:
Həyatda:
qərar verməmək də

praktik olaraq
bir qərardır.
Məsələn:

- həkimə getməmək, bir seçimdir.
- səs verməmək, bir mövqedir.
- hərəkətsiz qalmaq, yenə davranış formasıdır.

Eyni şəkildə:
Allah məsələsində:
“mövqe almamaq”
da
əslində müəyyən mövqedir.

♦ Problem daha da dərinləşir

İnsan:
tam neytral yaşaya bilmir.
Çünki:

- düşüncə,
- davranış,
- və həyat tərzi

müəyyən fərziyyələrə əsaslanır.
Məsələn:
Əgər:
bir insan:

- dua etmirsə,
- ibadət etmirsə,
- dini həyat yaşamırsa,

praktik olaraq:
müəyyən metafizik mövqe içində yaşayır.
Sual yaranır:
Əgər:
həyat:
praktik seçim tələb edirsə,
“tam qərarsızlıq”
həqiqətən mümkündürmü?

♦ Aqnostikin cavabı

Ən çox verilən cavab:
“Mən:
sadəcə sübut gözləyirəm.”
Və ya:
“Tələsmədən qərarsız qalmaq daha rasionaldır.”
Bəzən də:
“Neytral qalmaq:
ən dürüst mövqedir.”

♦ **Tənqid**

Tənqid budur:
Bəzi məsələlərdə:
qərarsızlıq belə,
real nəticə yaradır.
Məsələn:
bir körpü uçursa,
"qərarsız qalmaq"
yenə risk yaradır.
William James
məşhur "The Will to Believe"
yanaşmasında:
bəzi eksistensial məsələlərdə
tam neytrallığın mümkün olmadığını müdafiə etmişdir.
Çünki:
insan:
ya:

- inanaraq yaşayır,

ya da:

- inanmadan yaşayır.

Tam "dayandırılmış həyat"
praktik olaraq mümkün deyil.
Digər tərəfdən:
Blaise Pascal
da vurğulayırdı ki:
insan:
Allah məsələsində
tam oyundan kənarda qala bilmir.
Çünki:
ya seçim edir,
ya da seçim etməməyi seçir.

♦ **Əsas mənbələr**

- William James — The Will to Believe
- Blaise Pascal — Pascal's Wager and existential choice
- Søren Kierkegaard — existential commitment and choice

♦ **Əsas termin**

"Epistemic Neutrality"
(Epistemik neytrallıq)
və
"Existential Choice"
(Eksistensial seçim)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

"Aqnostik:

‘Qərar vermirəm’
deyir.
Amma:
qərar verməmək də
bir qərardır.
Tam neytral qalmaq
həqiqətən mümkündürmü?”
Mənbə: William James

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
‘Mən qərarsızam.’
Amma:
həyatda:

- hərəkətsizlik də seçimdir,
- qərarsızlıq da mövqedir.

Əgər:
Allah məsələsində:

- ibadət etmirsənsə,
- dini həyat yaşamırsansa,

praktik olaraq:
bir mövqe seçmiş olmursan?”
Mənbələr:

- William James
- Blaise Pascal

4. AKADEMİK VERSİYA

“Aqnostisizmə qarşı
mühüm etirazlardan biri,
tam neytrallığın mümkünlüyü problemidir.
Aqnostik mövqe:
Özünü:

- qərarsız,
- və epistemik olaraq neytral

kimi təqdim edir.
Lakin:
Praktik və eksistensial baxımdan,
qərar verməmək də
müəyyən həyat mövqeyi yaradır.
William James
‘The Will to Believe’
əsərində:
bəzi eksistensial məsələlərdə
tam neytrallığın mümkün olmadığını müdafiə etmişdir.
Blaise Pascal

isə:
İnsanın:
Allah məsələsində
praktik olaraq seçim etmədən qala bilməyəcəyini vurğulamışdır.
Bu baxımdan:
Aqnostisizmdə:

- nəzəri neytrallıq ilə,
- praktiki həyat mövqeyi arasında gərginlik yaranır.”

Mənbələr:

- William James
- Blaise Pascal
- Søren Kierkegaard

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
iki yol var.
Bir insan deyir:
— ‘Mən heç bir yolu seçmirəm.’
Amma:
orada dayanmaq belə,
əslində bir seçimdir.
Çünki:
hərəkətsizlik də
nəticə yaradır.”
Mənbə: Blaise Pascal

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Aqnostik:
‘Qərar vermirəm’
deyir.
Amma:
qərarsız yaşamaq da
praktik olaraq
bir həyat seçimidir.”
Mənbə: William James

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir gəmi:
iki istiqamət arasında idi.
Kapitan dedi:
— “Mən heç bir istiqamət seçmirəm.”
Amma:
gəmi yenə də
müəyyən tərəfə sürüklənirdi.
Bir dənizçi dedi:
— “Kapitan,

istiqamət seçməmək də
əslində istiqamətdir.”
İlham mənbələri:

- William James
- Blaise Pascal

8. AQNOSTİKİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “Mən sadəcə ehtiyatlıyam.”
- “Sübut olmadan qərar vermirəm.”
- “Qərarsız qalmaq daha dürüstdür.”
- “Bu neytral mövqedir.”

Aqnostik istiqamətlər:

- Thomas Henry Huxley
- Bertrand Russell

9. QARŞI SUAL

“Əgər:
qərar verməmək də
praktik nəticə yaradırsa,
Allah məsələsində:
tam neytral qalmaq
həqiqətən mümkündürmü?”
Mənbə: William James

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

“Əgər:
aqnostisizm:
özünü:

- qərarsız,
- və neytral mövqe kimi

təqdim edirsə,

- insanın:
    - həyat tərzi,
    - davranışı,
    - və eksistensial istiqaməti

    praktik olaraq müəyyən metafizik fərziyyələr üzərində qurulduğu halda,

‘qərar verməməyin’
özünün də
praktiki və fəlsəfi seçim olması qarşısında,
tam epistemik və eksistensial neytrallıq
tam olaraq necə mümkündür?”

PROBLEM - 3
3. Aqnostisizmdə "sonsuz şübhə" problemi
(Problem of Infinite Doubt in Agnosticism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ **Əsas sual**

Aqnostik:
"tam əmin ola bilmərik"
deyir.
Sual:
Bu prinsip:
hər sahəyə tətbiq olunursa,
onda:

- elm,
- tarix,
- məntiq,
- gündəlik həyat necə mümkün olur?

♦ **Problem nədir?**

Aqnostisizm:
çox vaxt belə deyir:

- "Metafizik mövzularda qəti bilik mümkün deyil."
- "Tam əminlik əldə edilə bilməz."

Bu:
ilk baxışda:
təvazökar və rasional görünür.
Amma problem yaranır:
Əgər:
"tam əmin olmamaq"
əsas prinsipdirsə,
bu prinsip:
yalnız Allah məsələsinəmi aiddir?
Yoxsa:
ümumi epistemoloji prinsipdir?
Əgər:
bu:
ümumi prinsipdirsə,
onda:

- elm,
- tarix,
- məntiq,
- və gündəlik qərarlar da problemə çevrilir.

Çünki:
bu sahələrdə də

tam certainty yoxdur.

♦ Problem daha da dərinləşir

Məsələn:
elm:

- ehtimallar,
- müşahidələr,
- və induksiya üzərində qurulur.

Tarix:

- şahidliklərə,
- sənədlərə,
- və ehtimallı nəticələrə əsaslanır.

Gündəlik həyat:

- tam sübut olmadan qərar verməyi tələb edir.

Məsələn:

- dostuna güvənirsən,
- sabaha plan qurursan,
- təyyarəyə minirsən.

Heç birində:
mütləq certainty yoxdur.
Sual yaranır:
Əgər:
tam əminlik yoxdursa,
niyə:
yalnız metafizik məsələlərdə
şübhə son həddə çatdırılır?

♦ Aqnostikin cavabı

Ən çox verilən cavab:
“Elm:
empirik sübuta əsaslanır.”
Və ya:
“Metafizik iddialar:
yoxlana bilmir.”
Bəzən də:
“Praktik bilik ilə
metafizik bilik fərqlidir.”

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Elm və gündəlik həyat da
tam certainty vermir.
David Hume
öz induksiya problemində göstərirdi ki:
elm belə,

mütləq məntiqi certainty üzərində qurulmur.
Amma insanlar:
yenə də:

- elmə güvənir,
- qərar verir,
- və həyat yaşayır.

Thomas Reid
isə:
“common sense realism”
yanaşmasında:
həddindən artıq skeptisizmin
praktik olaraq yaşana bilməyəcəyini vurğulamışdır.
Digər tərəfdən:
Əgər:
tam certainty tələb edilirsə,
onda:
yalnız metafizika deyil,
demək olar bütün insan biliyi
problemə çevrilir.

♦ Əsas mənbələr

- David Hume — skepticism and induction problem
- Thomas Reid — common sense philosophy
- Bertrand Russell — limits of certainty

♦ Əsas termin

“Radical Skepticism”
(Radikal skeptisizm)
və
“Problem of Certainty”
(Certainty problemi)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Aqnostik:
‘Tam əmin ola bilmərik’
deyir.
Bəs:
bu prinsip:

- elmə,
- tarixə,
- gündəlik həyata da aiddirsə,

ümumiyyətlə
bilik necə mümkün olur?”
Mənbə: David Hume

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
‘Metafizik məsələlərdə certainty yoxdur.’
Amma:

- elm də tam certainty vermir,
- tarix də ehtimallıdır,
- gündəlik həyat da risk üzərində qurulub.

Əgər:
certainty yoxluğu
inanmamaq üçün səbəbdirsə,
niyə:
eyni prinsip
digər sahələrə tətbiq olunmur?”
Mənbələr:

- David Hume
- Thomas Reid

4. AKADEMİK VERSİYA

“Aqnostisizmə qarşı
mühüm etirazlardan biri,
radikal şübhə problemidir.
Aqnostik mövqe:
metafizik sahədə
qəti bilginin mümkünsüzlüyünü vurğulayır.
Lakin:
əgər:
tam certainty
biliyin şərti hesab edilirsə,
bu prinsip:

- elm,
- tarix,
- və gündəlik bilik sahələrinə də tətbiq olunmalıdır.

David Hume
induksiya problemini irəli sürərək,
empirik biliyin də
tam məntiqi certainty vermədiyini göstərmişdir.
Thomas Reid
isə:
radikal skeptisizmin
praktik və epistemoloji olaraq
özünü zəiflətməyə meylli olduğunu müdafiə etmişdir.
Bu baxımdan:
aqnostisizmdə:

- metafizik skeptisizm ilə,

- gündəlik və elmi bilik praktikası arasında gərginlik yaranır.”

Mənbələr:

- David Hume
- Thomas Reid
- Bertrand Russell

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir insan deyir:
— ‘Tam əmin olmadığım heç nəyə inanmıram.’
Amma:

- o yenə yemək yeyir,
- insanlara güvənir,
- sabah üçün plan qurur.

Halbuki:
bunların heç birində
tam certainty yoxdur.”
Mənbə: Thomas Reid

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Elm də
tam certainty vermir.
Amma:
insanlar:
yenə də ona güvənir.
Bəs:
niyə:
yalnız metafizik mövzularda
şübhə sonsuzlaşdırılır?”
Mənbə: David Hume

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam dedi:
— “Tam əmin olmadığım heç nəyi qəbul etmərəm.”
Dostu soruşdu:
— “Sabah günəşin çıxacağına əminsən?”
Adam:
— “Tam yox.”
Dostu gülümsədi:
— “Amma yenə də
sabah üçün plan qurursan.”
İlham mənbələri:

- David Hume
- Thomas Reid

8. AQNOSTİKİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- "Elm yoxlana bilir."
- "Metafizika fərqlidir."
- "Tam certainty olmasa da, empirik sübut var."
- "Şübhə rasional ehtiyatdır."

Aqnostik istiqamətlər:

- Thomas Henry Huxley
- Bertrand Russell

9. QARŞI SUAL

"Əgər:
tam certainty olmaması
inanmamaq üçün kifayətdirsə,
niyə:

- elm,
- tarix,
- və gündəlik həyat tam çökmür?"

Mənbə: Thomas Reid

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

"Əgər:
aqnostisizm:

- metafizik mövzularda

tam certainty olmamasını qərarı dayandırmaq üçün əsas sayırsa,
və:

- elm,
- tarix,
- məntiq,
- və gündəlik həyatın özü də

tam certainty üzərində qurulmursa,
aqnostisizmin:

- metafizik skeptisizmi,
- lakin digər bilik sahələrində praktik etimadı

tam olaraq necə epistemoloji əsaslandırdığı aydınlaşdırılmalıdır."

PROBLEM - 4
4. Aqnostisizmdə "praktik həyat" problemi (Problem of Practical Living in Agnosticism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

- ♦ **Əsas sual**

İnsan:

- məqsəd,
- əxlaq,
- ölüm,

- həyat mənası

kimi mövzularda praktik qərarlar verir.
Sual:
Tam qeyri-müəyyənliklə
bu qərarlar
necə əsaslandırılır?

♦ Problem nədir?

Aqnostisizm:
çox vaxt deyir:

- "Metafizik həqiqətlər qəti bilinmir."
- "Allah, axirət və son həqiqət barədə certainty yoxdur."

Amma insan həyatı:
sadəcə nəzəri düşüncə deyil.
İnsan:
hər gün:

- seçim edir,
- məqsəd müəyyənləşdirir,
- əxlaq qurur,
- ölümə münasibət formalaşdırır,
- və həyatın mənası barədə qərar verir.

Burada əsas problem yaranır:
Əgər:

- son həqiqət qeyri-müəyyəndirsə,
- metafizik əsas bilinmirsə,

insan:
praktik həyatını
nəyə əsasən quracaq?

♦ Problem daha da dərinləşir

İnsan:
tam boşluqda yaşaya bilmir.
Məsələn:

- "yaxşı nədir?"
- "niyə əxlaqlı olum?"
- "ölüm qarşısında necə yaşayım?"
- "həyatın məqsədi nədir?" kimi suallar praktik cavab tələb edir.

Søren Kierkegaard
vurğulayırdı ki:
insan:
sonsuz qərarsızlıq içində qala bilmir.
Çünki:
həyat:
nəzəriyyədən çox,

seçim tələb edir.
William James
də:
bəzi eksistensial məsələlərdə
tam sübut gözləməyin
praktik həyatı iflic etdiyini deyirdi.
Sual yaranır:
Əgər:
metafizik əsas
daimi qeyri-müəyyən qalırsa,
praktik həyat:

- məqsədini,
- əxlaqını,
- və mənasını necə qoruyacaq?

♦ Aqnostikin cavabı

Ən çox verilən cavab:
"İnsan:
öz mənasını özü qurur."
Və ya:
"Əxlaq üçün metafizik certainty lazım deyil."
Bəzən də:
"Praktik həyat:
tam bilik tələb etmir."

♦ Tənqid

Tənqid budur:
İnsan:
praktik olaraq
həmişə müəyyən əsaslara dayanır.
Məsələn:

- əxlaq seçirsə,
  əxlaqın dəyərinə inanır.
- məqsəd qurursa,
  mənanın real olduğunu qəbul edir.
- ədalət istəyirsə,
  ədalətin obyektiv dəyərini fərz edir.

Digər tərəfdən:
Əgər:

- həyatın son mənası,
- insanın məqsədi,
- və metafizik həqiqət tam qeyri-müəyyəndirsə,

bu dəyərlər:
nəyə əsaslanacaq?

♦ **Əsas mənbələr**

- Søren Kierkegaard — existential choice and commitment
- William James — pragmatic belief and existential decisions
- Viktor Frankl — meaning-centered existence

♦ **Əsas termin**

"Existential Commitment"
(Eksistensial bağlılıq)
və
"Practical Rationality"
(Praktik rasionallıq)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

"Əgər:

- həyatın son həqiqəti bilinmirsə,
- metafizik əsas qeyri-müəyyəndirsə,

insan:

- məqsədini,
- əxlaqını,
- və həyat mənasını nəyə əsasən qurur?"

Mənbə: William James

3. DEBAT VERSİYASI

"Sən deyirsən:
'Metafizik certainty yoxdur.'
Amma:

- yenə məqsəd seçirsən,
- əxlaq qurursan,
- həyatına məna verirsən.

Əgər:
son həqiqət qeyri-müəyyəndirsə,
bu qərarları
nəyə əsasən verirsən?"
Mənbələr:

- Søren Kierkegaard
- William James

4. AKADEMİK VERSİYA

"Aqnostisizmə qarşı
mühüm etirazlardan biri,
praktik həyatın əsaslandırılması problemidir.
Aqnostik mövqe:

- metafizik certainty-ni dayandırmağa meyllidir.

Lakin:
insan həyatı:

- əxlaq,

- məqsəd,
- ölüm,
- və həyat mənası

kimi mövzularda praktik qərarlar tələb edir.
Søren Kierkegaard
insanın:
eksistensial seçimdən qaça bilməyəcəyini vurğulamışdır.
William James
isə:
bəzi hallarda
praktik qərarların
tam nəzəri certainty olmadan verildiyini müdafiə etmişdir.
Bu baxımdan:
Aqnostisizmdə:

- nəzəri qeyri-müəyyənlik ilə,
- praktik həyatın zəruri bağlılıqları arasında gərginlik yaranır.”

Mənbələr:

- Søren Kierkegaard
- William James
- Viktor Frankl

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir insan deyir:
— ‘Mən yolun hara getdiyini bilmirəm.’
Amma:
yenə də:

- istiqamət seçir,
- addım atır,
- qərar verir.

Sual:
əgər:
tam qeyri-müəyyənlik varsa,
o qərarları
nəyə əsasən verir?”
Mənbə: Søren Kierkegaard

6. SADƏ NÜMUNƏ

“İnsan:
hər gün:

- yaxşı-pis qərarı verir,
- məqsəd seçir,
- həyat qurur.

Əgər:
Son həqiqət tam bilinmirsə,

bu seçimlər
nəyə əsaslanır?”
Mənbə: William James

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir səyyah:
qaranlıq meşədə idi.
Dedi:
— “Mən:
doğru yolu bilmirəm.”
Amma:
yenə də
bir istiqamət seçib
yeriməyə başladı.
Bir dostu soruşdu:
— “Əgər:
heç nə bilmirsənsə,
niyə:
o yolu seçdin?”
Səyyah susdu.
Çünki:
həyat:
tam qərarsızlıqla davam etmir.
İlham mənbələri:

- Søren Kierkegaard
- William James

8. AQNOSTİKİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “İnsan mənanı özü yaradır.”
- “Əxlaq üçün din lazım deyil.”
- “Praktik həyat certainty tələb etmir.”
- “Tam bilmədən də yaşamaq mümkündür.”

Aqnostik istiqamətlər:

- Bertrand Russell
- Thomas Henry Huxley

9. QARŞI SUAL

“Əgər:

- son həqiqət,
- həyatın mənası,
- və metafizik əsas

tam qeyri-müəyyəndirsə,
insan:
praktik həyatını
və əsas dəyərlərini

nəyə əsasən qurur?"
Mənbə: Viktor Frankl

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

"Əgər:
Aqnostisizm:

- metafizik həqiqət,
- həyatın son mənası,
- və ilahi əsas barədə

davamlı epistemik qeyri-müəyyənlik mövqeyi tutursa,
və:
insan:

- məqsəd,
- əxlaq,
- ölümə münasibət,
- və həyat istiqaməti barədə

praktik və bağlayıcı qərarlar verməyə məcburdursa,
aqnostisizmin:
bu eksistensial və praktik qərarları
tam olaraq hansı əsas üzərində
rasional şəkildə əsaslandırdığı
aydınlaşdırılmalıdır."

PROBLEM - 5
5. Aqnostisizmdə "sonsuz ertələmə" problemi (Problem of Infinite Suspension in Agnosticism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ Əsas sual

Əgər:
hər zaman:
"bir az daha gözləyək"
deyilirsə,
həqiqətə bağlı qərar
nə vaxt veriləcək?

♦ Problem nədir?

Aqnostik:
çox vaxt belə deyir:

- "Hələ kifayət qədər əmin deyiləm."
- "Bir az daha araşdırmaq lazımdır."
- "Qəti qərar vermək tezdir."

Bu:
ilk baxışda:
rasional ehtiyat kimi görünür.
Amma burada əsas problem yaranır:

Əgər:
hər zaman:

- daha çox sübut,
- daha çox araşdırma,
- və daha çox certainty gözlənilirsə,

qərar:
sonsuz şəkildə ertələnə bilər.
Sual yaranır:
Əgər:
həyat məhduddursa,
ölüm qaçılmazdırsa,
və insan:
praktik seçim etməyə məcburdursa,
sonsuz qərarsızlıq
həqiqətən mümkün və rasionaldırmı?

♦ Problem daha da dərinləşir

İnsan həyatı:
sonsuz gözləmə imkanı vermir.
Çünki:

- zaman keçir,
- həyat davam edir,
- seçimlər edilir,
- və insan müəyyən istiqamətdə yaşayır.

William James
vurğulayırdı ki:
bəzi eksistensial məsələlərdə:
tam certainty gözləmək,
praktik olaraq
heç vaxt qərar verməməyə çevrilə bilər.
Blaise Pascal
də:
insanın:
Allah məsələsində
tam oyundan kənarda qala bilməyəcəyini deyirdi.
Çünki:

- qərar verməmək də nəticə yaradır.

Sual yaranır:
Əgər:

- ölüm,
- həyat mənası,
- və son həqiqət

kimi mövzular təxirəsalınmazdırsa,
niyə:

qərar sonsuz ertələnsin?

♦ Aqnostikin cavabı

Ən çox verilən cavab:
“Tələsmək istəmirəm.”
Və ya:
“Qəti sübut olmadan qərar vermək risklidir.”
Bəzən də:
“Axtarış davam etməlidir.”

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Bəzi qərarlar:
sonsuz ertələnə bilməz.
Məsələn:
bir insan:

- körpüdən keçmək,
- həkimə getmək,
- və ya təhlükədən qaçmaq

haqqında müəyyən anda qərar verir.
Əks halda:
zaman özü
qərarı verir.
Digər tərəfdən:
Əgər:
insan:

- ölümə doğru gedirsə,
- həyatını müəyyən dünya görüşü ilə yaşayırsa,

“tam qərarsız qalmaq”
praktik olaraq
mümkün olmaya bilər.
Çünki:
ertələmə özü də
müəyyən eksistensial seçimdir.

♦ Əsas mənbələr

- William James — The Will to Believe
- Blaise Pascal — existential wager and decision
- Søren Kierkegaard — existential commitment and choice

♦ Əsas termin

“Infinite Regress of Suspension”
(Hökmün sonsuz ertələnməsi)
və
“Existential Decision”
(Eksistensial qərar)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Aqnostik:
‘Bir az daha gözləyək’
deyir.
Sual:
əgər:
qərar həmişə ertələnirsə,
həqiqətə bağlı seçim
nə vaxt ediləcək?”
Mənbə: William James

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
‘Hələ qərar vermirəm.’
Bəs:
bu:
nə vaxta qədər davam edəcək?
Əgər:

- həyat keçir,
- ölüm yaxınlaşır,
- və insan praktiki seçim edir,

sonsuz qərarsızlıq
həqiqətən mümkündürmü?”
Mənbələr:

- William James
- Blaise Pascal

4. AKADEMİK VERSİYA

“Aqnostisizmə qarşı
mühüm etirazlardan biri,
hökmün sonsuz ertələnməsi problemidir.
Aqnostik mövqe:

- metafizik məsələlərdə

qəti qərarı dayandırmağa meyllidir.
Lakin:
eksistensial və praktik həyat:
müəyyən anda seçim etməyi tələb edir.
William James
bəzi eksistensial məsələlərdə
tam certainty gözləməyin
praktik qərarsızlıq yaratdığını müdafiə etmişdir.
Blaise Pascal
isə:
insanın:
Allah məsələsində

tam neytral qala bilməyəcəyini vurğulamışdır.
Bu baxımdan:
aqnostisizmdə:

- epistemik ehtiyat ilə,
- eksistensial qərar zərurəti arasında gərginlik yaranır.”

Mənbələr:

- William James
- Blaise Pascal
- Søren Kierkegaard

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir insan:
həmişə deyir:
— ‘Bir az da düşünəcəyəm.’
Amma:
vaxt keçir,
yol ayrımı yaxınlaşır,
və qərar verməmək belə
onu müəyyən istiqamətə aparır.”
Mənbə: Blaise Pascal

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Qərarı sonsuz ertələmək də
əslində:
bir qərar formasına çevrilə bilər.”
Mənbə: William James

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir səyyah:
iki yol ayrıcında dayanmışdı.
Dedi:
— “Bir az da gözləyəcəyəm.”
Gün keçdi.
Sonra aylar keçdi.
Axırda:
hava qaraldı,
yollar itdi,
və seçim etməmək belə
onu bir istiqamətə sürüklədi.
Bir qoca dedi:
— “Bəzən:
qərarı ertələmək də
qərardır.”

İlham mənbələri:

- William James
- Blaise Pascal

8. AQNOSTİKİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- "Tələsmək istəmirəm."
- "Daha çox sübut lazımdır."
- "Qəti certainty olmadan qərar vermək risklidir."
- "Axtarış davam etməlidir."

Aqnostik istiqamətlər:

- Thomas Henry Huxley
- Bertrand Russell

9. QARŞI SUAL

"Əgər:
qərar:
həmişə
'bir az daha gözləyək'
deyə ertələnirsə,
həqiqətə bağlı
eksistensial seçim
nə vaxt ediləcək?"
Mənbə: William James

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

"Əgər:
aqnostisizm:

- metafizik və eksistensial məsələlərdə qəti hökmü davamlı şəkildə ertələyirsə,

və:

- insan həyatı məhdud,
- ölüm qaçılmaz,
- praktik seçimlər isə zəruridirsə,

aqnostisizmin:

- sonsuz epistemik ertələməni,
- eksistensial qərar zərurəti ilə tam olaraq necə uzlaşdırdığı aydınlaşdırılmalıdır."

PROBLEM - 6

6. Aqnostisizmdə "praktik seçimdən qaçış" problemi (Problem of Escaping Practical Commitment in Agnosticism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

- ♦ **Əsas sual**

Aqnostik deyə bilər:
"Bilmirəm,

ona görə mövqe tutmuram.”
Sual:
Amma insan həyatında:

- ibadət edib-etməmək,
- əxlaqı necə qurmaq,
- ölümə necə baxmaq,
- mənanı necə anlamaq

kimi məsələlərdə onsuz da seçim edir.
Bəs:
“mövqe tutmuram”
demək,
praktikada bir mövqe deyilmi?

♦ Problem nədir?

Aqnostik:
özünü:

- neytral,
- qərarsız,
- və hökm verməyən mövqe kimi təqdim edə bilər.

Yəni:

- “Nə təsdiq edirəm,

nə də inkar.”

- “Mən sadəcə bilmirəm.”

Bu:
ilk baxışda:
tam neytral görünür.
Amma burada əsas problem yaranır:
İnsan həyatı:
tam neytral yaşanmır.
Çünki:
insan:

- ibadət edir və ya etmir,
- dini həyat seçir və ya seçmir,
- müəyyən əxlaq sistemi qurur,
- ölümə müəyyən münasibət formalaşdırır,
- və həyat mənası barədə praktik yaşayış tərzi seçir.

Yəni:
“qərarsızlıq”
praktik həyatda belə
müəyyən istiqamət yaradır.

♦ Problem daha da dərinləşir

İnsan:
sadəcə nəzəri varlıq deyil.

O:
gündəlik həyatında:

- qərarlar verir,
- prioritetlər seçir,
- və müəyyən dünya görüşünə uyğun yaşayır.

William James
vurğulayırdı ki:
bəzi eksistensial məsələlərdə:
qərarı dayandırmaq belə
faktiki qərara çevrilir.
Blaise Pascal
da:
Allah məsələsində:
tam neytral qalmağın
praktik olaraq mümkün olmadığını deyirdi.
Çünki:

- ibadət etməmək,
- dini öhdəlikdən uzaq qalmaq,
- və ya metafizik qeyri-müəyyənliklə yaşamaq özlüyündə praktik mövqedir.

Sual yaranır:
Əgər:
insan:
onsuz da müəyyən istiqamətdə yaşayırsa,
“mövqe tutmuram”
ifadəsi
həqiqətən neytraldırmı?

♦ Aqnostikin cavabı

Ən çox verilən cavab:
“Mən sadəcə hökmü dayandırıram.”
Və ya:
“Praktik yaşamaq
metafizik certainty tələb etmir.”
Bəzən də:
“Qərarsızlıq:
inkar demək deyil.”

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Praktik həyat:
insanı:
onsuz da seçimə məcbur edir.
Məsələn:

- ibadət etməmək,

- dini öhdəlik götürməmək,
- və metafizik commitment-dən uzaq qalmaq faktiki davranışdır.

Yəni:
“mövqe tutmuram”
ifadəsi:
tam boşluq deyil,
müəyyən praktik istiqamətdir.
Digər tərəfdən:
Əgər:

- insan həyatını müəyyən şəkildə yaşayırsa,
- ölümə müəyyən münasibət qurursa,
- və müəyyən əxlaq sistemi seçirsə,

praktik olaraq:
onsuz da
müəyyən dünya görüşü ilə hərəkət edir.

♦ **Əsas mənbələr**

- William James — The Will to Believe
- Blaise Pascal — Pensées
- Søren Kierkegaard — existential commitment

♦ **Əsas termin**

“Practical Commitment”
(Praktik bağlılıq)
və
“Existential Choice”
(Eksistensial seçim)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Aqnostik:
‘Mövqe tutmuram’
deyir.
Amma:

- ibadət edib-etməmək,
- həyatını necə yaşamaq,
- ölümə necə baxmaq onsuz da seçim deyilmi?”

Mənbə: William James

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
‘Mən mövqe tutmuram.’
Amma:

- ibadət etmirsənsə,
- müəyyən həyat tərzi seçirsənsə,
- ölümə müəyyən münasibət qurursansa,

praktik olaraq

onsuz da mövqe tutmursan?”
Mənbələr:

- William James
- Blaise Pascal

4. AKADEMİK VERSİYA

“Aqnostisizmə qarşı
mühüm etirazlardan biri,
praktik neytrallıq problemidir.
Aqnostik mövqe:

- metafizik hökmdən qaçmağa,
- və epistemik dayandırmaya

meyllidir.
Lakin:
insan həyatı:

- ibadət,
- əxlaq,
- ölümə münasibət,
- və həyat mənası

kimi sahələrdə praktik seçimlər tələb edir.
William James
bəzi eksistensial məsələlərdə:
hökmü dayandırmağın belə
praktik qərara çevrildiyini vurğulamışdır.
Blaise Pascal
isə:
insanın:
Allah məsələsində
tam neytral qala bilməyəcəyini müdafiə etmişdir.
Bu baxımdan:
aqnostisizmdə:

- nəzəri qərarsızlıq ilə,
- praktik həyatın zəruri istiqamətləri arasında gərginlik yaranır.”

Mənbələr:

- William James
- Blaise Pascal
- Søren Kierkegaard

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir insan deyir:
— ‘Mən heç bir yol seçmirəm.’
Amma:
o artıq
müəyyən istiqamətdə yeriyir.

Sual:
bu,
seçim deyilmi?”
Mənbə: Blaise Pascal

6. SADƏ NÜMUNƏ

“İbadət etməmək də
praktik seçimdir.
Sual:
onda:
‘mövqe tutmuram’
necə tam neytral olsun?”
Mənbə: William James

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir səyyah dedi:
— “Mən heç bir tərəfi seçmirəm.”
Amma:
o,
bir yolla getməyə davam edirdi.
Bir qoca dedi:
— “Bəzən:
seçmədiyini düşündüyün yol belə,
səni müəyyən istiqamətə aparır.”
İlham mənbələri:

- William James
- Blaise Pascal

8. AQNOSTİKİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “Qərarsızlıq inkar deyil.”
- “Praktik yaşamaq mümkündür.”
- “Mən sadəcə certainty iddia etmirəm.”
- “Mövqe tutmamaq daha dürüstdür.”

Aqnostik istiqamətlər:

- Thomas Henry Huxley
- Bertrand Russell

9. QARŞI SUAL

“Əgər:

- ibadət edib-etməmək,
- əxlaqı necə qurmaq,
- və ölümə necə baxmaq onsuz da praktik seçimdirsə,

‘mövqe tutmuram’
ifadəsi
həqiqətən neytral qala bilərmi?”
Mənbə: William James

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

“Əgər:
aqnostisizm:

- metafizik hökmü dayandırmağa,
- və nəzəri neytrallığa

meyllidirsə,
lakin:

- insan həyatı,
- əxlaq,
- ibadət,
- ölümə münasibət,
- və həyat mənası kimi sahələrdə qaçılmaz praktik seçimlər tələb edirsə,

aqnostisizmin:
‘mövqe tutmuram’
iddiasının,
praktik həyatda
tam olaraq necə neytral qala bildiyi
aydınlaşdırılmalıdır.”

PROBLEM - 7
7. Aqnostisizmdə “həddindən artıq ehtiyat” problemi
(Problem of Excessive Epistemic Caution in Agnosticism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ Əsas sual

Əgər:
tam sübut olmadan
heç bir metafizik qərar verməyəcəyiksə,
onda:
insan həyatının ən böyük sualları
həmişə təxirə düşməzmi?
Sual:
Ehtiyatlı olmaqla
həqiqətdən qaçmaq arasında
sərhəd haradadır?

♦ Problem nədir?

Aqnostik:
çox vaxt belə deyir:

- “Tam sübut yoxdur.”
- “Qəti certainty olmadan qərar vermək olmaz.”
- “Metafizik iddialarda ehtiyatlı olmaq lazımdır.”

Bu:
ilk baxışda:

rasional görünür.
Amma burada əsas problem yaranır:
Əgər:
insan:

- Allah,
- axirət,
- həyatın mənası,
- və son həqiqət

kimi mövzularda yalnız tam certainty gözləyəcəksə,
o zaman:
bu qərarlar
sonsuz şəkildə ertələnə bilər.

♦ Problem daha da dərinləşir

İnsan həyatı:
tam certainty ilə işləmir.
Məsələn:

- dostluq,
- sevgi,
- elm,
- tarix,
- və gündəlik qərarlar

çox vaxt:
tam qəti sübut olmadan verilir.
William Clifford
"The Ethics of Belief" əsərində:
yetərsiz sübutla inanmağın
etik problem yarada biləcəyini müdafiə etmişdir.
Lakin:
William James
"The Will to Believe" əsərində:
bəzi eksistensial məsələlərdə
sonsuz ehtiyatın
həqiqətin özündən uzaq sala biləcəyini deyirdi.
Yəni:

- yanlış inanmaq riski olduğu kimi,
- həqiqəti qaçırmaq riski də var.

Sual yaranır:
Əgər:
həyatın ən fundamental sualları
daimi ehtiyat səbəbilə ertələnirsə,
bu:
epistemik dürüstlükdür,
yoxsa:

praktik qaçış?

♦ Aqnostikin cavabı

Ən çox verilən cavab:
“Yanlış inanmaqdan ehtiyat edirəm.”
Və ya:
“Metafizik mövzularda
daha sərt sübut lazımdır.”
Bəzən də:
“Şübhə:
daha təhlükəsizdir.”

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Həddindən artıq ehtiyat:
bəzən:
qərarsızlıq yarada bilər.
Çünki:
insan:

- məhdud zamanla yaşayır,
- ölümə doğru gedir,
- və praktik seçimlər edir.

Digər tərəfdən:
Əgər:

- tam certainty heç vaxt gəlməyəcəksə,
- amma insan qərar verməyə məcburdursa,

sonsuz ehtiyat:
həqiqət axtarışını
praktik olaraq iflic edə bilər.
William James
vurğulayırdı ki:
bəzi hallarda:
“inanmamaq”
da riskli seçimdir.
Yəni:
epistemik ehtiyat ilə
eksistensial passivlik arasında
incə sərhəd var.

♦ Əsas mənbələr

- William Clifford — The Ethics of Belief
- William James — The Will to Believe
- Søren Kierkegaard — existential commitment

♦ Əsas termin

“Epistemic Caution”

(Epistemik ehtiyat)
və
“Paralysis by Doubt”
(Şübhə səbəbilə iflic)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Əgər:
tam certainty olmadan
heç vaxt metafizik qərar verməyəcəyiksə,
həyatın ən böyük sualları
sonsuz ertələnməzmi?”
Mənbə: William James

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
‘Tam sübut olmadan qərar vermərəm.’
Bəs:
əgər:
tam certainty heç vaxt gəlməsə,

- Allah,
- ölüm sonrası,
- həyatın mənası

kimi mövzular sonsuz təxirə düşməyəcək?
Ehtiyatlı olmaqla
həqiqətdən qaçmaq arasında
sərhəd haradadır?”
Mənbələr:

- William Clifford
- William James

4. AKADEMİK VERSİYA

“Aqnostisizmə qarşı
mühüm etirazlardan biri,
həddindən artıq epistemik ehtiyat problemidir.
Aqnostik mövqe:

- metafizik və dini iddialarda yüksək sübut standartı tələb edir.

William Clifford
yetərsiz sübutla inanmağın
etik problem yaratdığını müdafiə etmişdir.
Lakin:
William James
bəzi eksistensial məsələlərdə:
Sonsuz skeptisizmin və ehtiyatın,
həqiqətin özünü qaçırma riski yaratdığını vurğulamışdır.
Bu baxımdan:
Əgər:

- tam certainty əldə olunmursa,
- amma insan eksistensial qərar verməyə məcburdursa,

epistemik ehtiyat ilə
praktik və eksistensial passivlik arasında
gərginlik yaranır.”
Mənbələr:

- William Clifford
- William James
- Søren Kierkegaard

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
Bir insan:
dənizi keçmək istəyir.
Amma deyir:
— ‘Tam təhlükəsiz olduğuna
100% əmin olmadan
heç vaxt yola çıxmayacağam.’
Sual:
Əgər:
o certainty heç vaxt gəlməsə,
insan:
heç vaxt hərəkət etməyəcək?”
Mənbə: William James

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Həddindən artıq ehtiyat:
bəzən:
yanlışdan qorumaq yox,
qərarsızlıq yaratmaq da mümkündür.”
Mənbə: William Clifford

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir səyyah:
uçurumun yanında dayanmışdı.
Dedi:
— “Tam əmin olmadan addım atmayacağam.”
Gün keçdi.
İllər keçdi.
O:
heç vaxt yola çıxmadı.
Bir qoca dedi:
— “Bəzən:
yanlış addımdan qorxmaq,
ümumiyyətlə yol getməməyə çevrilir.”

İlham mənbələri:

- William James
- William Clifford

8. AQNOSTİKİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- "Yanlış inanmaqdan çəkinirəm."
- "Daha güclü sübut lazımdır."
- "Şübhə daha təhlükəsizdir."
- "Ehtiyat epistemik dürüstlükdür."

Aqnostik istiqamətlər:

- Thomas Henry Huxley
- Bertrand Russell

9. QARŞI SUAL

"Əgər:
tam certainty gözləmək
ən əsas eksistensial qərarları
sonsuz ertələyirsə,
epistemik ehtiyat ilə
həqiqətdən praktik qaçış arasında
sərhəd haradadır?"

Mənbə: William James

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

"Əgər:
aqnostisizm:

- metafizik və dini iddialarda

çox yüksək epistemik certainty tələb edir,
lakin:

- insan həyatı məhdud,
- eksistensial qərarlar qaçılmaz,
- və tam certainty praktik olaraq əlçatmazdırsa,

aqnostisizmin:

- epistemik ehtiyat,
- skeptik dayandırma,
- və eksistensial qərarsızlıq

arasındakı sərhədi tam olaraq necə müəyyən etdiyi aydınlaşdırılmalıdır."

PROBLEM - 8
8. Aqnostisizmdə "dəlilin ölçüsü" problemi
(Problem of the Standard of Evidence in Agnosticism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

- ♦ **Əsas sual**

Aqnostik deyir:

“Kifayət qədər dəlil yoxdur.”
Sual:
“Kifayət qədər”
nə deməkdir?
Kim müəyyən edir:
hansı dəlil yetərlidir?

♦ Problem nədir?

Aqnostik:
çox vaxt belə deyir:

- “Məni inandıracaq qədər sübut yoxdur.”
- “Dəlillər kifayət qədər güclü deyil.”
- “Hələ qərar üçün yetərli əsas yoxdur.”

Bu:
ilk baxışda:
rasional görünür.
Amma burada əsas problem yaranır:
“Kifayət qədər dəlil”
ifadəsinin özü:
aydın və universal ölçü tələb edir.
Sual yaranır:

- hansı səviyyə “yetərli” sayılır?
- tam certainty lazımdır?
- yüksək ehtimal kifayətdir?
- şəxsi inandırıcılıq əsasdır?
- yoxsa obyektiv standart varmı?

♦ Problem daha da dərinləşir

İnsan həyatı:
çox vaxt
tam certainty ilə işləmir.
Məsələn:

- məhkəmələrdə,
- elmdə,
- tarixdə,
- və gündəlik həyatda

qərarlar:
ehtimal və ən yaxşı izaha əsasən verilir.
Bertrand Russell
skeptik və aqnostik yanaşmanı müdafiə etsə də,
epistemik certainty problemini
ümumi insan biliyinə aid edirdi.
Richard Swinburne
isə:

Tanrı mövzusunda
kümülatif ehtimal modelini müdafiə edirdi.
Yəni:
tək bir "qəti sübut" yox,
bir çox arqumentin birlikdə
rasional nəticə yarada biləcəyini deyirdi.
Sual yaranır:
Əgər:

- bütün sahələrdə
  tam certainty tələb olunmursa,

niyə:
metafizik və dini mövzularda
çox daha yüksək standart tələb edilir?

♦ Aqnostikin cavabı

Ən çox verilən cavab:
"Fövqəltəbii iddialar
daha güclü sübut tələb edir."
Və ya:
"Məni inandıracaq səviyyə yoxdur."
Bəzən də:
"Subyektiv olaraq
yetərli görünmür."

♦ Tənqid

Tənqid budur:
"Məni inandırmır"
ilə
"obyektiv olaraq yetərsizdir"
eyni şey deyil.
Birincisi:
şəxsi psixoloji vəziyyətdir.
İkincisi isə:
ümumi epistemoloji hökmdür.
Digər tərəfdən:
Əgər:
"yetərli dəlil"
meyarı
tam subyektivdirsə,
onda:
heç bir ortaq epistemik standart qalmaz.
Əgər:
obyektivdirsə,
o standart:
aydın şəkildə müəyyən edilməlidir.

Sual budur:
Kim qərar verir:
hansı sübut:
“yetərli”
sayılır?

♦ **Əsas mənbələr**

- Bertrand Russell — skepticism and evidential standards
- Richard Swinburne — cumulative probabilistic arguments
- Alvin Plantinga — rational belief and epistemology

♦ **Əsas termin**

“Standard of Evidence”
(Dəlil standartı)
və
“Epistemic Justification”
(Epistemik əsaslandırma)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Aqnostik:
‘Kifayət qədər dəlil yoxdur’
deyir.
Sual:
‘kifayət qədər’
ölçüsünü
kim müəyyən edir?”
Mənbə: Richard Swinburne

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
‘Dəlillər yetərli deyil.’
Bəs:

- hansı standartla?
- nə qədər sübut lazımdır?
- tam certainty?
- yüksək ehtimal?

Əgər:
digər sahələrdə
tam certainty tələb olunmursa,
niyə:
yalnız metafizik mövzularda
fərqli ölçü tətbiq olunur?”
Mənbələr:

- Bertrand Russell
- Richard Swinburne

4. AKADEMİK VERSİYA

“Aqnostisizmə qarşı
mühüm etirazlardan biri,
dəlil standartının müəyyənləşdirilməsi problemidir.
Aqnostik mövqe:

- metafizik və dini iddialar üçün

‘kifayət qədər dəlil olmadığını’ iddia edir.
Lakin:
‘kifayət qədər’
ifadəsi özü:
aydın epistemik meyar tələb edir.
Bertrand Russell
skeptik yanaşmada:
certainty problemini ön plana çıxarmışdır.
Richard Swinburne
isə:
Tanrı inancını
kümülatif ehtimal modeli ilə əsaslandırmağa çalışmışdır.
Bu baxımdan:
əgər:

- metafizik məsələlərdə

digər bilik sahələrindən daha yüksək sübut standartı tələb olunursa,
bu standartın:

- obyektiv,
- universal,
- və əsaslandırılmış şəkildə

izah edilməsi tələb olunur.”
Mənbələr:

- Bertrand Russell
- Richard Swinburne
- Alvin Plantinga

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir hakimə
çoxlu sübut gətirilir.
Hakim deyir:
— ‘Hələ kifayət deyil.’
Sən soruşursan:
— ‘Bəs:
nə qədər sübut
kifayət sayılacaq?’”
Mənbə: Richard Swinburne

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Əgər:
‘yetərli dəlil’
ölçüsü aydın deyilsə,
‘dəlil kifayət etmir’
hökmü necə obyektiv olacaq?”
Mənbə: Bertrand Russell

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir tələbə dedi:
— “Bu cavab məni qane etmir.”
Müəllim soruşdu:
— “Bəs:
səni nə qane edər?”
Tələbə cavab verə bilmədi.
Çünki:
bəzən
problem cavabın azlığı yox,
ölçünün qeyri-müəyyənliyidir.
İlham mənbələri:

- Richard Swinburne
- Bertrand Russell

8. AQNOSTİKİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “Fövqəltəbii iddialar daha güclü sübut tələb edir.”
- “Məni inandıracaq qədər əsas yoxdur.”
- “Qəti certainty yoxdur.”
- “Yetərli əsas görmürəm.”

Aqnostik istiqamətlər:

- Bertrand Russell
- Thomas Henry Huxley

9. QARŞI SUAL

“Əgər:
‘kifayət qədər dəlil’
meyarı
aydın və obyektiv müəyyən edilməyibsə,
‘dəlil yetərsizdir’
hökmü
tam olaraq
nəyə əsaslanır?”
Mənbə: Richard Swinburne

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

“Əgər:
aqnostisizm:

- metafizik və dini iddialar üçün

‘kifayət qədər dəlil olmadığını’ iddia edirsə,
lakin:

- digər bilik sahələrində

tam certainty deyil, ehtimal və ən yaxşı izah prinsipi kifayət hesab olunursa,
və:
‘yetərli dəlil’
standartının özü
aydın və universal şəkildə müəyyən edilməyibsə,
aqnostisizmin:

- metafizik iddialara tətbiq etdiyi

yüksək epistemik standartı tam olaraq hansı obyektiv prinsip üzərində əsaslandırdığı aydınlaşdırılmalıdır.”

PROBLEM - 9

9. Aqnostisizmdə “sonsuz şübhə standartı” problemi (Problem of Infinite Skeptical Standards in Agnosticism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ Əsas sual

Əgər:
Allah haqqında
tam əminlik tələb olunursa,
niyə:

- tarix,
- sevgi,
- əxlaq,
- elm,
- və gündəlik həyat

tam əminlik olmadan qəbul edilir?
Sual:
Niyə yalnız din mövzusunda
maksimum sübut standartı qoyulur?

♦ Problem nədir?

Aqnostik:
çox vaxt belə deyir:

- “Allah üçün qəti sübut yoxdur.”
- “Tam certainty olmadan inanmaq olmaz.”
- “Metafizik mövzularda daha güclü əsas lazımdır.”

Bu:
ilk baxışda:
rasional ehtiyat kimi görünür.
Amma burada əsas problem yaranır:

İnsan həyatı:
ümumiyyətlə
tam certainty ilə işləmir.
Məsələn:

- elm,
- tarix,
- insan münasibətləri,
- əxlaq,
- və gündəlik qərarlar

çox vaxt:
ehtimal, təcrübə, və ən yaxşı izaha əsaslanır.
Sual yaranır:
Əgər:
digər bütün sahələrdə
tam certainty tələb olunmursa,
niyə:
yalnız:

- din,
- Allah,
- və metafizika

üçün maksimum sübut standartı tələb edilir?

♦ Problem daha da dərinləşir

David Hume
skeptisizmi:
ümumi epistemoloji problem kimi araşdırmışdı.
Yəni:
Əgər:
radikal şübhə tətbiq edilərsə,
yalnız din yox,
bütün bilik sistemi sarsılar.
Thomas Reid
isə:
“common sense philosophy”
çərçivəsində:
İnsanın gündəlik və praktik həyatda
tam certainty olmadan da
rasional şəkildə yaşadığını müdafiə etmişdir.
Sual yaranır:
Əgər:

- tarixdə,
- elmdə,
- və gündəlik həyatda ehtimal əsaslı bilik kifayət sayılırsa,

niyə:

metafizik mövzularda
sonsuz skeptik standart tətbiq olunur?

♦ Aqnostikin cavabı

Ən çox verilən cavab:
“Çünki:
fövqəltəbii iddialar
daha extraordinary-dir.”
Və ya:
“Daha böyük iddia,
daha böyük sübut tələb edir.”
Bəzən də:
“Metafizik səhvin nəticəsi daha böyükdür.”

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Əgər:
skeptik standart
yalnız bir sahəyə tətbiq edilirsə,
burada:
epistemik qeyri-bərabərlik problemi yaranır.
Digər tərəfdən:
İnsan:

- sevgidə,
- dostluqda,
- tarixdə,
- elmdə,
- və hüquqda tam certainty olmadan praktik commitment edir.

Yəni:
rasional həyat:
çox vaxt:
ən yaxşı ehtimala əsaslanır.
Sual budur:
Niyə:
yalnız metafizik və dini mövzular
praktik olaraq
çatılmaz certainty standartına bağlanır?

♦ Əsas mənbələr

- David Hume — epistemological skepticism
- Thomas Reid — common sense philosophy
- William James — rational belief under uncertainty

♦ Əsas termin

“Double Standard of Evidence”
(Dəlildə ikili standart)

və
“Radical Skepticism”
(Radikal skeptisizm)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Əgər:

- elm,
- tarix,
- sevgi,
- və gündəlik həyat

tam certainty olmadan qəbul edilirsə,
niyə:
yalnız din üçün
maksimum sübut standartı tələb olunur?”
Mənbə: Thomas Reid

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
‘Allah üçün tam sübut lazımdır.’
Amma:

- tarixə,
- elmi nəzəriyyələrə,
- insanlara,
- və gündəlik qərarlara tam certainty olmadan inanırsan.

Bəs:
niyə yalnız metafizik mövzuda
sonsuz skeptik standart tətbiq olunur?”
Mənbələr:

- David Hume
- Thomas Reid

4. AKADEMİK VERSİYA

“Aqnostisizmə qarşı
mühüm etirazlardan biri,
metafizik iddialara tətbiq edilən
asimmetrik sübut standartı problemidir.
Aqnostik mövqe:

- dini və metafizik iddialarda

yüksək epistemik certainty tələb edir.
Lakin:

- tarix,
- elm,
- əxlaq,
- və gündəlik praktik həyat

çox vaxt: tam certainty deyil, ehtimal və ən yaxşı izah prinsipi ilə

işləyir.
David Hume
skeptisizmin:
ümumi epistemoloji nəticələrini araşdırmışdır.
Thomas Reid
isə:
insanın:
common sense əsasında,
tam certainty olmadan da
rasional bilik əldə etdiyini müdafiə etmişdir.
Bu baxımdan:
yalnız metafizik və dini mövzular üçün
maksimum skeptik standart tətbiq edilməsinin
ayrıca əsaslandırılması tələb olunur.”
Mənbələr:

- David Hume
- Thomas Reid
- William James

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir insan:

- dostuna,
- tarix kitabına,
- həkimə,
- və elmi nəzəriyyəyə

tam certainty olmadan inanır.
Amma:
din mövzusunda deyir:
— ‘100% əmin olmayınca qəbul etmərəm.’
Sual:
niyə yalnız burada
qayda dəyişir?”
Mənbə: Thomas Reid

6. SADƏ NÜMUNƏ

“İnsan həyatı:
çox vaxt
tam certainty ilə yox,
ən yaxşı ehtimalla yaşayır.
Bəs:
niyə yalnız metafizik mövzularda
sonsuz certainty tələb olunur?”
Mənbə: William James

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir tələbə:
müəlliminə dedi:
— “Bu mövzuda
100% sübut istəyirəm.”
Müəllim soruşdu:
— “Bəs:
həyatındakı digər qərarları
100% certainty ilə verirsən?”
Tələbə susdu.
Çünki:
bəzən
şübhə standartı
hamıya yox,
yalnız müəyyən mövzulara tətbiq olunur.
İlham mənbələri:

- David Hume
- Thomas Reid

8. AQNOSTİKİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “Fövqəltəbii iddialar daha güclü sübut tələb edir.”
- “Extraordinary claims require extraordinary evidence.”
- “Metafizik səhvin nəticəsi daha böyükdür.”
- “Daha ehtiyatlı olmaq lazımdır.”

Aqnostik istiqamətlər:

- Bertrand Russell
- Thomas Henry Huxley

9. QARŞI SUAL

“Əgər:
rasional həyatın digər bütün sahələri
tam certainty olmadan işləyirsə,
niyə:
yalnız metafizik və dini mövzular üçün
praktik olaraq
çatılmaz sübut standartı tələb olunur?”
Mənbə: Thomas Reid

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

“Əgər:
aqnostisizm:

- metafizik və dini iddialar üçün
  maksimum epistemik certainty tələb edir,

lakin:

- elm,
- tarix,

- əxlaq,
- sevgi,
- və gündəlik həyat

ehtimal, praktik rasionallıq və ən yaxşı izah prinsipi ilə qəbul edilirsə,
aqnostisizmin:
yalnız metafizik və dini mövzulara tətbiq etdiyi
bu asimmetrik skeptik standartı
tam olaraq hansı universal epistemoloji prinsip üzərində
əsaslandırdığı aydınlaşdırılmalıdır.”

PROBLEM - 10
10. Aqnostisizmdə “mənəvi risk” problemi
(Problem of Existential and Spiritual Risk in Agnosticism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ **Əsas sual**

Əgər:

- Allahın varlığı mümkündürsə,
- axirət mümkündürsə,
- hesab mümkündürsə,

onda:
tam laqeyd qalmaq
riskli deyilmi?
Sual:
Belə böyük ehtimal qarşısında
“bilmirəm”
demək kifayətdirmi?

♦ **Problem nədir?**

Aqnostik:
çox vaxt belə deyir:

- “Əmin deyiləm.”
- “Qəti qərar vermirəm.”
- “Bilmirəm.”

Bu:
epistemik ehtiyat kimi görünə bilər.
Amma burada əsas problem yaranır:
Əgər:

- Allahın var olma ehtimalı,
- ölüm sonrası,
- və hesab ehtimalı

real mümkündürsə,
bu mövzu:
adi nəzəri məsələ deyil.

Çünki:
əgər doğru çıxarsa,
nəticəsi:
sonsuz və eksistensial ola bilər.
Sual yaranır:
Belə böyük risk qarşısında
tam qərarsız və laqeyd qalmaq
rasionaldırmı?

♦ Problem daha da dərinləşir

İnsan:
gündəlik həyatda belə
böyük risklərdə
ehtiyatlı davranır.
Məsələn:

- kiçik ehtimalla böyük təhlükə varsa,

insan bunu ciddi qəbul edir.
Blaise Pascal
məşhur Pensées əsərində:
Tanrı və axirət ehtimalının
eksistensial risk yaratdığını müdafiə etmişdir.
Onun məntiqinə görə:
əgər:

- sonsuz qazanc və ya sonsuz itki ehtimalı varsa,

mövzu:
laqeyd yanaşılacaq məsələ deyil.
William James
də:
bəzi eksistensial hallarda
tam certainty gözləməyin
həqiqəti qaçırmaq riski yaratdığını deyirdi.
Sual yaranır:
Əgər:
metafizik risk:
potensial olaraq sonsuzdursa,
"bilmirəm"
mövqeyi
praktik olaraq kifayət edirmi?

♦ Aqnostikin cavabı

Ən çox verilən cavab:
"Risk ehtimalı
inanmaq üçün kifayət deyil."
Və ya:
"Qorxu üzərindən inanc

rasional deyil.”
Bəzən də:
“Mən sadəcə dürüstəm.”

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Burada məsələ:
sadəcə qorxu deyil.
Məsələ:
riskin böyüklüyüdür.
İnsan:
kiçik dünyəvi risklərdə belə
ehtiyat göstərirsə,
sonsuz ehtimal qarşısında
tam laqeydlik
niyə rasional sayılsın?
Digər tərəfdən:
Əgər:

- Allah ehtimalı,
- axirət ehtimalı,
- və hesab ehtimalı tam sıfır deyilirsə,

tam passiv qalmaq:
praktik olaraq
riskli seçimə çevrilə bilər.
Sual budur:
“Bilmirəm”
mövqeyi:
epistemik olaraq mümkün olsa belə,
eksistensial risk baxımından
yetərlidirmi?

♦ Əsas mənbələr

- Blaise Pascal — Pensées and Pascal’s Wager
- William James — The Will to Believe
- Søren Kierkegaard — existential commitment

♦ Əsas termin

“Existential Risk”
(Eksistensial risk)
və
“Pascalian Reasoning”
(Paskalvari ehtimal düşüncəsi)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Əgər:

- Allah mümkündür,

- axirət mümkündür,
- hesab mümkündürsə,

tam laqeyd qalmaq
riskli deyilmi?”
Mənbə: Blaise Pascal

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
‘Bilmirəm.’
Amma:
əgər:

- Allah ehtimalı,
- axirət ehtimalı,
- və hesab ehtimalı real mümkündürsə,

niyə:
bu qədər böyük eksistensial risk qarşısında
tam qərarsız qalırsan?
Gündəlik həyatda belə
kiçik riskləri ciddi qəbul edirik.”
Mənbələr:

- Blaise Pascal
- William James

4. AKADEMİK VERSİYA

“Aqnostisizmə qarşı
mühüm etirazlardan biri,
metafizik və eksistensial risk problemidir.
Aqnostik mövqe:

- Allah,
- axirət,
- və hesab məsələlərində

epistemik qeyri-müəyyənliyi qəbul edir.
Lakin:
Blaise Pascal
Pensées əsərində:
sonsuz nəticə ehtimalı daşıyan metafizik məsələlərin
praktik olaraq laqeyd buraxıla bilməyəcəyini müdafiə etmişdir.
William James
də:
bəzi eksistensial hallarda
tam certainty gözləməyin
həqiqəti qaçırmaq riski yaratdığını vurğulamışdır.
Bu baxımdan:
Əgər:

- metafizik ehtimallar

tam sıfır hesab edilmirsə,

- və potensial nəticələr sonsuz ölçüdədirsə,

aqnostisizmdə:
tam epistemik passivliyin
praktik olaraq necə əsaslandırıldığı
əlavə izah tələb edir.”
Mənbələr:

- Blaise Pascal
- William James
- Søren Kierkegaard

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
Bir insanın qarşısında belə xəbər var:
— ‘Bu yolda böyük təhlükə ola bilər.’
İnsan deyir:
— ‘Bilmirəm.’
Sual:
təhlükə ehtimalı böyükdürsə,
sadəcə:
‘bilmirəm’
deyib yoluna davam etmək
rasionaldırmı?”
Mənbə: Blaise Pascal

6. SADƏ NÜMUNƏ

“İnsan:
kiçik risklərdə belə
ehtiyatlı davranır.
Bəs:
sonsuz ehtimal qarşısında
tam laqeydlik
niyə rasional olsun?”
Mənbə: William James

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir səyyaha dedilər:
— “İrəlidə uçurum ola bilər.”
Səyyah dedi:
— “Bilmirəm.”
Sonra:
heç araşdırmadan
irəlilədi.
Bir qoca dedi:
— “Bəzən:
təhlükənin qəti olmaması,

onu görməzlikdən gəlmək üçün səbəb deyil.”
İlham mənbələri:

- Blaise Pascal
- William James

8. AQNOSTİKİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “Risk ehtimalı inanc yaratmır.”
- “Qorxu üzərindən iman rasional deyil.”
- “Mən sadəcə certainty iddia etmirəm.”
- “Ehtimal kifayət deyil.”

Aqnostik istiqamətlər:

- Bertrand Russell
- Thomas Henry Huxley

9. QARŞI SUAL

“Əgər:

- Allah,
- axirət,
- və hesab ehtimalı

tam sıfır deyilsə,
belə böyük eksistensial risk qarşısında
‘bilmirəm’
mövqeyi
praktik olaraq kifayət edirmi?”
Mənbə: Blaise Pascal

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

“Əgər:
aqnostisizm:

- Allah,
- axirət,
- və metafizik hesab məsələlərində

epistemik qeyri-müəyyənlik saxlayırsa,
lakin:

- bu ehtimallar tam sıfır hesab edilmirsə,
- və potensial nəticələr eksistensial və sonsuz ölçüdədirsə,

aqnostisizmin:

- praktik passivliyi,
- qərarsızlığı,
- və ‘bilmirəm’ mövqeyini

tam olaraq hansı risk nəzəriyyəsi və epistemik prinsip üzərində əsaslandırdığı aydınlaşdırılmalıdır.”

PROBLEM - 11
11. Aqnostisizmdə “müvəqqəti yoxsa daimi?” problemi (Problem of Temporary Inquiry vs Permanent Suspension in Agnosticism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ Əsas sual

Aqnostisizm:
müvəqqəti araşdırma mərhələsi ola bilər.
Amma sual:
Əgər:
insan:
illərlə
heç bir nəticəyə gəlmirsə,
bu:
axtarışdır,
yoxsa:
sabit qeyri-müəyyənlik?

♦ Problem nədir?

Aqnostik:
çox vaxt belə deyir:

- “Araşdırıram.”
- “Hələ qərar verməmişəm.”
- “Qəti nəticəyə çatmamışam.”

Bu:
müvəqqəti intellektual mərhələ kimi görünə bilər.
Çünki:
insan:

- araşdırar,
- düşünər,
- sonra nəticəyə gələr.

Amma burada əsas problem yaranır:
Əgər:
bu vəziyyət:

- illərlə,
- hətta ömür boyu

davam edirsə,
o zaman:
bu artıq:
aktiv axtarışdır,
yoxsa:
daimi qərarsızlıq?

♦ Problem daha da dərinləşir

Thomas Henry Huxley

aqnostisizmi:
epistemik ehtiyat və dürüstlük kimi təqdim etmişdi.
Yəni:
“bilmədiyini bilmədiyin kimi qəbul etmək.”
Lakin:
William James
vurğulayırdı ki:
Bəzi eksistensial məsələlərdə
sonsuz dayandırma
praktik qərarsızlığa çevrilə bilər.
Çünki:
həyat:

- məhduddur,
- zaman keçir,
- və insan:

istəsə də, istəməsə də müəyyən şəkildə yaşayır.
Sual yaranır:
Əgər:
bir insan:
uzun müddət:

- heç bir istiqamət seçmirsə,
- heç bir commitment etmirsə,
- və qeyri-müəyyənlikdə qalırsa,

bu:
həqiqi axtarışdır,
yoxsa:
qərarı sonsuz ertələmək?

♦ Aqnostikin cavabı

Ən çox verilən cavab:
“Axtarış davam edir.”
Və ya:
“Bəzi sualların qəti cavabı yoxdur.”
Bəzən də:
“Qərarsızlıq daha dürüst mövqedir.”

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Araşdırma:
normalda:
müəyyən nəticəyə yönəlir.
Əgər:

- illərlə heç bir nəticə yoxdursa,
- və qərar prinsipial olaraq ertələnirsə,

bu:

aktiv inquiry-dən çox,
stabil qeyri-müəyyənliyə çevrilə bilər.
Digər tərəfdən:
İnsan:
praktik həyatda:

- əxlaq seçir,
- həyat tərzi seçir,
- ölümə münasibət qurur,
- və müəyyən dünya görüşü ilə yaşayır.

Yəni:
nəzəri qərarsızlıq olsa belə,
praktik istiqamət artıq formalaşır.
Sual budur:
Aqnostisizm:
keçici araşdırmadır,
yoxsa:
daimi epistemik dayandırma?

♦ Əsas mənbələr

- Thomas Henry Huxley — agnosticism and epistemic restraint
- William James — belief, commitment, and decision
- Søren Kierkegaard — existential choice

♦ Əsas termin

“Permanent Suspension”
(Daimi dayandırma)
və
“Existential Indecision”
(Eksistensial qərarsızlıq)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Əgər:
insan:
illərlə
heç bir nəticəyə gəlmirsə,
bu:
həqiqi axtarışdır,
yoxsa:
daimi qərarsızlıq?”
Mənbə: William James

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
‘Hələ araşdırıram.’
Amma:
əgər:

illərlə
heç bir nəticəyə gəlmirsənsə,

- heç bir commitment etmirsənsə,
- və qeyri-müəyyənlikdə qalırsansa,

bu:
axtarışdır,
yoxsa:
sonsuz ertələmə?”
Mənbələr:

- Thomas Henry Huxley
- William James

4. AKADEMİK VERSİYA

“Aqnostisizmə qarşı
mühüm etirazlardan biri,
müvəqqəti epistemik ehtiyat ilə
daimi qeyri-müəyyənlik arasındakı sərhəd problemidir.
Thomas Henry Huxley
aqnostisizmi:
epistemik təvazökarlıq kimi müdafiə etmişdir.
Lakin:
William James
bəzi eksistensial məsələlərdə:
sonsuz qərar ertələməsinin
praktik və eksistensial problem yarada biləcəyini vurğulamışdır.
Bu baxımdan:
əgər:
aqnostik mövqe
müvəqqəti araşdırma deyil,
uzunmüddətli və prinsipial qərarsızlığa çevrilirsə,
onun:

- epistemik inquiry,

yoxsa:

- daimi suspension

olduğu məsələsi müzakirəyə açıq qalır.”
Mənbələr:

- Thomas Henry Huxley
- William James
- Søren Kierkegaard

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir insan:
yol ayrıcında dayanıb deyir:
— ‘Bir az da düşünəcəyəm.’

Sonra:
illər keçir.
Amma:
o hələ də
eyni yerdədir.
Sual:
bu:
axtarışdır,
yoxsa:
qərarsızlıq?”
Mənbə: William James

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Müvəqqəti şübhə:
araşdırma ola bilər.
Amma:
sonsuz şübhə
bəzən:
dayanmış axtarışa çevrilə bilər.”
Mənbə: Thomas Henry Huxley

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir səyyah dedi:
— “Hələ hansı yolu seçəcəyimi düşünürəm.”
Bir gün keçdi.
Bir il keçdi.
Səyyah:
hələ də
yol ayrıcında idi.
Bir qoca dedi:
— “Bəzən:
qərarı sonsuz ertələmək,
axtarış deyil,
qərarsızlıq olur.”
İlham mənbələri:

- William James
- Søren Kierkegaard

8. AQNOSTİKİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “Araşdırma davam edir.”
- “Qəti nəticə yoxdur.”
- “Daimi şübhə daha dürüstdür.”
- “Qərarsızlıq bəzən rasionaldır.”

Aqnostik istiqamətlər:

- Bertrand Russell
- Thomas Henry Huxley

9. QARŞI SUAL

"Əgər:
illərlə:

- heç bir nəticə yoxdursa,
- heç bir commitment yoxdursa,
- və qeyri-müəyyənlik dəyişmirsə,

bu:
hələ də axtarışdır,
yoxsa:
sabit qərarsızlıq?"
Mənbə: William James

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

"Əgər:
aqnostisizm:

- metafizik və dini məsələlərdə

epistemik ehtiyatı müdafiə edirsə,
lakin:

- insan həyatı məhduddursa,
- eksistensial qərarlar qaçılmazdırsa,
- və uzunmüddətli qərarsızlıq

praktik istiqamətə çevrilirsə,
aqnostisizmdə:
müvəqqəti inquiry ilə
daimi epistemik suspension arasındakı sərhədin
tam olaraq necə müəyyən edildiyi
aydınlaşdırılmalıdır."

PROBLEM - 12

12. Aqnostisizmdə "həqiqətin praktiki nəticəsi" problemi (Problem of the Practical Consequences of Truth in Agnosticism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

- **Əsas sual**

Əgər:
Allah varsa,
bu:
insan həyatını tam dəyişir.
Əgər:
yoxdursa,
yenə dəyişir.
Sual:
Bu qədər böyük nəticəsi olan məsələdə
neytral qalmaq
praktik olaraq mümkündürmü?

♦ Problem nədir?

Aqnostik:
çox vaxt belə deyir:

- "Mən neytralam."
- "Qəti qərar vermirəm."
- "Bilmirəm."

Bu:
nəzəri olaraq mümkün görünə bilər.
Amma burada əsas problem yaranır:
Allah məsələsi:
sadəcə nəzəri fikir deyil.
Çünki:
əgər:

- Allah varsa,
- axirət varsa,
- ilahi məqsəd varsa,

onda:

- həyatın mənası,
- əxlaq,
- ölüm,
- və insanın yaşayış forması tam dəyişir.

Əgər:
bunlar yoxdursa,
yenə:
insanın dünya görüşü
tam fərqli olur.
Sual yaranır:
Belə böyük praktik nəticələri olan mövzuda
tam neytral qalmaq
həqiqətən mümkündürmü?

♦ Problem daha da dərinləşir

İnsan:
praktik həyatda
müəyyən istiqamətdə yaşayır.
Məsələn:

- ibadət edir və ya etmir,
- ölümə müəyyən münasibət qurur,
- əxlaqını müəyyən əsas üzərində qurur,
- və həyat məqsədi seçir.

Yəni:
insan:
istəsə də,
istəməsə də

praktik seçim edir.
Blaise Pascal
vurğulayırdı ki:
Allah məsələsində
tam neytrallıq praktik olaraq mümkün deyil.
Çünki:
insan:
onsuz da müəyyən istiqamətdə yaşayır.
William James
də:
bəzi eksistensial mövzularda
qərar verməməyin belə
praktik qərara çevrildiyini deyirdi.
Sual yaranır:
Əgər:

- hər iki ehtimal

həyatı kökündən dəyişirsə,
"neytralam"
demək,
praktik olaraq
doğrudanmı neytraldır?

♦ Aqnostikin cavabı

Ən çox verilən cavab:
"Mən sadəcə certainty iddia etmirəm."
Və ya:
"Neytrallıq:
inkar demək deyil."
Bəzən də:
"Qərarsız yaşamaq mümkündür."

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Praktik həyat:
tam boşluqda yaşanmır.
İnsan:

- müəyyən həyat modeli seçir,
- müəyyən mənalar qurur,
- və müəyyən əxlaqi istiqamətdə yaşayır.

Yəni:
"neytralıq"
praktik olaraq
yenə də müəyyən nəticə doğurur.
Digər tərəfdən:
Əgər:

Allah varsa,
və insan:
tam laqeyd yaşayırsa,
bu özü:
praktik mövqedir.
Əgər:
Allah yoxdursa,
və insan:
dini istiqamətdə yaşayırsa,
yenə:
praktik seçim etmiş olur.
Sual budur:
Belə böyük eksistensial nəticələri olan məsələdə
tam praktik neytrallıq
ümumiyyətlə mümkündürmü?

- ♦ **Əsas mənbələr**
  - Blaise Pascal — Pensées and existential wager
  - William James — The Will to Believe
  - Søren Kierkegaard — existential decision
- ♦ **Əsas termin**

“Practical Neutrality”
(Praktik neytrallıq)
və
“Existential Consequence”
(Eksistensial nəticə)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Əgər:
Allah varsa,
həyat tam dəyişir.
Əgər:
yoxdursa,
yenə dəyişir.
Sual:
bu qədər böyük nəticəli məsələdə
tam neytral qalmaq
mümkündürmü?”
Mənbə: Blaise Pascal

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
‘Mən neytralam.’
Amma:
əgər:

- Allah varsa,
- axirət varsa,
- və həyatın məqsədi varsa,

bu:
bütün həyatı dəyişir.
Əgər yoxdursa,
yenə dəyişir.
Bəs:
belə böyük nəticəli mövzuda
praktik olaraq
tam neytral qalmaq
doğrudanmı mümkündür?"
Mənbələr:

- Blaise Pascal
- William James

4. AKADEMİK VERSİYA

"Aqnostisizmə qarşı
mühüm etirazlardan biri,
praktik neytrallıq problemidir.
Aqnostik mövqe:

- metafizik və dini məsələlərdə

epistemik qeyri-müəyyənlik saxlayır.
Lakin:

- Tanrının varlığı,
- axirət,
- və ilahi məqsəd

kimi məsələlər, əgər doğru olarsa, insan həyatının:

- əxlaq,
- məqsəd,
- ölüm anlayışı,
- və eksistensial istiqaməti üzərində

radikal təsir göstərir.
Blaise Pascal
Allah məsələsində
tam neytrallığın praktik olaraq mümkün olmadığını müdafiə etmişdir.
William James
də:
bəzi eksistensial mövzularda
qərar verməməyin belə
faktiki qərara çevrildiyini vurğulamışdır.
Bu baxımdan:
Əgər:

- metafizik mövqelərin praktik nəticələri çox böyükdürsə,

aqnostisizmdə:
tam praktik neytrallığın
nə dərəcədə mümkün olduğu
əlavə əsaslandırma tələb edir.”
Mənbələr:

- Blaise Pascal
- William James
- Søren Kierkegaard

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir insanın qarşısında iki ehtimal var:

1. Yol təhlükəlidir.
2. Yol təhlükəli deyil.

İnsan deyir:
— ‘Mən neytralam.’
Amma:
o yenə də
bir şəkildə hərəkət etməlidir.
Sual:
bu:
doğrudanmı neytrallıqdır?”
Mənbə: William James

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Qərar verməmək də
praktik nəticə doğurur.”
Mənbə: Blaise Pascal

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir səyyaha dedilər:
— “Bu körpü ya təhlükəsizdir,
ya da çökəcək.”
Səyyah dedi:
— “Mən neytralam.”
Amma:
o yenə də
ya körpüdən keçəcəkdi,
ya da keçməyəcəkdi.
Bir qoca dedi:
— “Bəzən:
neytrallıq belə
gizli seçim olur.”
İlham mənbələri:

- Blaise Pascal
- William James

8. AQNOSTİKİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- "Neytrallıq inkar deyil."
- "Mən sadəcə certainty iddia etmirəm."
- "Qərarsız yaşamaq mümkündür."
- "Praktik seçim epistemik qərar deyil."

Aqnostik istiqamətlər:

- Thomas Henry Huxley
- Bertrand Russell

9. QARŞI SUAL

"Əgər:
Allahın varlığı və yoxluğu
insan həyatını kökündən dəyişirsə,
praktik olaraq
tam neytral qalmaq
ümumiyyətlə mümkündürmü?"
Mənbə: William James

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

"Əgər:
aqnostisizm:

- metafizik və dini məsələlərdə

epistemik neytrallıq və qərarsızlıq mövqeyi saxlayırsa,
lakin:

- Tanrının varlığı və ya yoxluğu,
- axirət,
- və ilahi məqsəd məsələləri

insan həyatının əxlaq, məna, ölüm anlayışı, və eksistensial istiqaməti üzərində radikal praktik nəticələr doğurursa,
aqnostisizmdə:
tam praktik neytrallığın
nə dərəcədə mümkün və rasional olduğu
aydınlaşdırılmalıdır."

PROBLEM - 13

13. Aqnostisizmdə "qeyri-müəyyənliyin rahatlığı" problemi (Problem of the Comfort of Uncertainty in Agnosticism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

- ♦ **Əsas sual**

Bəzən:
"bilmirəm"
mövqeyi
insanı məsuliyyətdən azad edir kimi görünür.
Sual:
Aqnostisizm:

həqiqi intellektual dürüstlükdür,
yoxsa:
bəzən rahat mövqe?

♦ Problem nədir?

Aqnostik:
çox vaxt belə deyir:

- "Əmin deyiləm."
- "Qəti qərar vermirəm."
- "Bilmirəm."

Bu:
ilk baxışda:
təvazökar və dürüst görünə bilər.
Amma burada əsas problem yaranır:
Bəzən:
"bilmirəm"
mövqeyi:

- qərarın yükündən,
- məsuliyyətdən,
- və eksistensial commitment-dən

uzaq qalmağa imkan verir.
Çünki:
əgər:

- Allah varsa,
- hesab varsa,
- və həyatın məqsədi varsa,

insan:
müəyyən şəkildə yaşamalıdır.
Amma:
"qərar vermirəm"
mövqeyi:
bəzən bu məsuliyyəti ertələyə bilər.
Sual yaranır:
Aqnostisizm:
həqiqətən:
yalnız epistemik dürüstlükdür,
yoxsa:
bəzi hallarda
rahat qeyri-müəyyənlik?

♦ Problem daha da dərinləşir

Søren Kierkegaard
vurğulayırdı ki:
insan:
bəzən qərarın ağırlığından qaçmaq üçün

sonsuz refleksiya və şübhədə qala bilər.
Onun fikrincə:
həqiqət:
yalnız nəzəri məsələ deyil,
eyni zamanda:
şəxsi məsuliyyət tələb edir.
Blaise Pascal
də:
insanın:
Allah məsələsində
tam neytral qala bilmədiyini deyirdi.
Çünki:
qərarsızlıq belə
praktik nəticə yaradır.
Sual yaranır:
Əgər:

- müəyyən mövqe tutmaq,
- həyatını dəyişmək,
- və məsuliyyət qəbul etmək

çətindirsə,
"bilmirəm"
mövqeyi:
bəzən psixoloji rahatlıq funksiyası görə bilərmi?

♦ Aqnostikin cavabı

Ən çox verilən cavab:
"Bu rahatlıq deyil,
dürüstlükdür."
Və ya:
"Saxta certainty yaratmaq istəmirəm."
Bəzən də:
"Şübhə:
intellektual məsuliyyətdir."

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Əlbəttə:
kor və əsassız inanc problemli ola bilər.
Amma:
digər tərəfdən,
sonsuz qərarsızlıq da
rahat mövqeyə çevrilə bilər.
Çünki:
"bilmirəm"
mövqeyi:

- bəzən commitment tələb etmir,
- həyat dəyişikliyi tələb etmir,
- və eksistensial riskdən uzaq saxlayır.

Digər tərəfdən:
İnsan:
çətin həqiqətlər qarşısında
bəzən:
psixoloji təhlükəsizlik axtarır.
Sual budur:
Aqnostisizm:
həmişə intellektual dürüstlükdür,
yoxsa:
bəzi hallarda
qərarın yükündən qaçış?

♦ **Əsas mənbələr**

- Søren Kierkegaard — decision, anxiety, responsibility
- Blaise Pascal — existential risk and commitment
- William James — existential decision

♦ **Əsas termin**

“Comfortable Uncertainty”
(Rahat qeyri-müəyyənlik)
və
“Existential Responsibility”
(Eksistensial məsuliyyət)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Bəzən:
‘bilmirəm’
mövqeyi
məsuliyyətdən uzaq saxlayır.
Sual:
aqnostisizm
həmişə dürüstlükdür,
yoxsa:
bəzən rahatlıq?”
Mənbə: Søren Kierkegaard

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
‘Bilmirəm.’
Amma:
əgər:

- qərar verməkdən,
- commitment etməkdən,

- və həyatını dəyişmək

çətindirsə,
‘bilmirəm’
mövqeyi
bəzən rahat seçimə çevrilə bilməzmi?
Yəni:
bu həmişə dürüstlükdür,
yoxsa:
bəzən məsuliyyətdən qaçış?”
Mənbələr:

- Søren Kierkegaard
- Blaise Pascal

4. AKADEMİK VERSİYA

“Aqnostisizmə qarşı
mühüm etirazlardan biri,
epistemik qeyri-müəyyənlik ilə
eksistensial rahatlıq arasındakı əlaqə problemidir.
Aqnostik mövqe:

- metafizik və dini məsələlərdə

qəti commitment-dən çəkinir.
Søren Kierkegaard
insanın:
bəzən eksistensial qərarın ağırlığından qaçaraq
sonsuz refleksiya vəziyyətində qala biləcəyini vurğulamışdır.
Blaise Pascal
isə:
Allah məsələsində
praktik neytrallığın mümkün olmadığını müdafiə etmişdir.
Bu baxımdan:
əgər:
aqnostik qərarsızlıq:

- commitment,
- məsuliyyət,
- və həyat dəyişikliyi yükünü

təxirə salırsa,
aqnostisizmin:
nə dərəcədə epistemik dürüstlük,
nə dərəcədə isə psixoloji və eksistensial rahatlıq təmin etdiyi
müzakirəyə açıq qalır.”
Mənbələr:

- Søren Kierkegaard
- Blaise Pascal
- William James

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir insan:
çətin qərarın qarşısında dayanıb deyir:
— ‘Heç qərar verməyəcəyəm.’
Sual:
bu:
dürüstlükdür,
yoxsa:
qərarın ağırlığından qaçmaq?”
Mənbə: Søren Kierkegaard

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Bəzən:
qərarsızlıq
sadəcə qeyri-müəyyənlik yox,
rahatlıq da verə bilər.”
Mənbə: Blaise Pascal

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam:
iki yol arasında dayanmışdı.
Bir yol:
çətin və məsuliyyətli idi.
Digəri:
heç nə seçməmək.
Adam dedi:
— “Mən sadəcə qərarsızam.”
Bir qoca soruşdu:
— “Bəs:
əgər qərarsızlıq
səni məsuliyyətdən qoruyursa,
bu həmişə neytrallıqdırmı?”
İlham mənbələri:

- Søren Kierkegaard
- Blaise Pascal

8. AQNOSTİKİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “Bu rahatlıq deyil.”
- “Mən sadəcə dürüstəm.”
- “Qəti sübut olmadan commitment etmərəm.”
- “Şübhə məsuliyyətli mövqedir.”

Aqnostik istiqamətlər:

- Thomas Henry Huxley
- Bertrand Russell

9. QARŞI SUAL

“Əgər:
‘bilmirəm’
mövqeyi:

- commitment-i,
- məsuliyyəti,
- və eksistensial qərarı təxirə salırsa,

bu:
həmişə intellektual dürüstlükdür,
yoxsa:
bəzən rahat qeyri-müəyyənlik?”
Mənbə: Søren Kierkegaard

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

“Əgər:
aqnostisizm:

- metafizik və dini məsələlərdə

epistemik qeyri-müəyyənliyi və qərarsızlığı müdafiə edirsə,
lakin:

- bu mövqe

praktik commitment, eksistensial məsuliyyət, və həyat dəyişikliyi yükünü təxirə salmağa imkan verirsə,
aqnostisizmdə:
‘bilmirəm’ mövqeyinin
nə dərəcədə həqiqi intellektual dürüstlük,
nə dərəcədə isə psixoloji və eksistensial rahatlıq forması olduğu aydınlaşdırılmalıdır.”

PROBLEM - 14
14. Aqnostisizmdə “sonsuz araşdırma” problemi (Problem of Endless Inquiry in Agnosticism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ Əsas sual

Əgər:
insan həmişə:
“bir az da araşdırım”
deyəcəksə,
qəti qərar
heç vaxt mümkün olacaqmı?
Sual:
Araşdırma ilə
sonsuz ertələmə arasında
sərhəd haradadır?

♦ Problem nədir?

Aqnostik:

çox vaxt belə deyir:

- “Hələ araşdırıram.”
- “Bir az daha düşünmək lazımdır.”
- “Tam əmin deyiləm.”

Bu:
ilk baxışda:
rasional və ehtiyatlı görünə bilər.
Amma burada əsas problem yaranır:
Əgər:
araşdırma prosesi
heç vaxt nəticəyə gəlmirsə,
o zaman:
bu:
həqiqi inquiry-dir,
yoxsa:
sonsuz epistemik dayandırma?
Çünki:
insan həyatı:
sonsuz deyil.

♦ Problem daha da dərinləşir

William James
vurğulayırdı ki:
bəzi eksistensial məsələlərdə
tam certainty gözləmək,
praktik olaraq
heç vaxt qərar verməməyə çevrilə bilər.
Onun fikrincə:
“daha çox dəlil gözləmək”
bəzən:
qərarı sonsuz ertələmək olur.
Søren Kierkegaard
də:
insanın:
sonsuz refleksiya içində qalaraq
qərarın məsuliyyətindən qaça biləcəyini deyirdi.
Çünki:
həyatda:

- tam certainty nadirdir,
- amma seçim qaçılmazdır.

Sual yaranır:
Əgər:
insan:
həmişə:

“bir az daha araşdırım”
deyirsə,
nə vaxt:

- qərar veriləcək?
- commitment ediləcək?
- və istiqamət seçiləcək?

♦ Aqnostikin cavabı

Ən çox verilən cavab:
“Həqiqət üçün ehtiyat lazımdır.”
Və ya:
“Tələsik qərar vermək istəmirəm.”
Bəzən də:
“Araşdırma davam etməlidir.”

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Əlbəttə:
səthi və tələsik nəticə problemli ola bilər.
Amma:
digər tərəfdən,
sonsuz ertələmə də
problem yaradır.
Çünki:
insan:

- ölümlüdür,
- zaman məhduddur,
- və praktik olaraq

bir şəkildə yaşayır.
Digər tərəfdən:
Əgər:
tam certainty heç vaxt gəlməyəcəksə,
“bir az da araşdırım”
mövqeyi:
praktik olaraq
heç vaxt qərar verməməyə çevrilə bilər.
Sual budur:
Araşdırma:
həqiqətə aparır,
yoxsa:
bəzən qərarı sonsuz gecikdirir?

♦ Əsas mənbələr

- William James — The Will to Believe
- Søren Kierkegaard — existential decision and reflection
- Blaise Pascal — existential urgency

♦ **Əsas termin**

“Infinite Deferral”
(Sonsuz ertələmə)
və
“Epistemic Suspension”
(Epistemik dayandırma)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Əgər:
insan həmişə:
‘bir az da araşdırım’
deyəcəksə,
qəti qərar
heç vaxt mümkün olacaqmı?”
Mənbə: William James

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
‘Bir az da araşdırım.’
Amma:
əgər:
hər dəfə
qərarı ertələyəcəksənsə,
nə vaxt:

- nəticəyə gələcəksən?
- commitment edəcəksən?

Araşdırma ilə
sonsuz ertələmə arasında
sərhəd haradadır?”
Mənbələr:

- William James
- Søren Kierkegaard

4. AKADEMİK VERSİYA

“Aqnostisizmə qarşı
mühüm etirazlardan biri,
sonsuz epistemik ertələmə problemidir.
Aqnostik mövqe:

- metafizik və dini məsələlərdə

davamlı araşdırmanı və qərarın dayandırılmasını müdafiə edə bilər.
Lakin:
William James
bəzi eksistensial hallarda
tam certainty gözləməyin
praktik olaraq
heç vaxt qərar verməməyə səbəb ola biləcəyini vurğulamışdır.

Søren Kierkegaard
də:
sonsuz refleksiya və analiz vəziyyətinin
eksistensial commitment-dən qaçış formasına çevrilə biləcəyini müdafiə etmişdir.
Bu baxımdan:
əgər:
araşdırma:
heç vaxt praktik nəticəyə gəlmirsə,
aqnostisizmdə:
epistemik inquiry ilə
sonsuz qərar ertələməsi arasındakı sərhədin
necə müəyyən edildiyi
aydınlaşdırılmalıdır.”
Mənbələr:

- William James
- Søren Kierkegaard
- Blaise Pascal

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir insan:
çayın kənarında dayanıb deyir:
— ‘Bir az da düşünəcəyəm.’
Sonra:
illər keçir.
Amma:
o hələ də
çayı keçməyib.
Sual:
bu:
araşdırmaqdır,
yoxsa:
sonsuz gecikdirmək?”
Mənbə: Søren Kierkegaard

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Bəzən:
daha çox düşünmək,
həqiqətə yaxınlaşmaq yox,
qərarı gecikdirmək olur.”
Mənbə: William James

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir səyyah dedi:
— “Bu yolu seçmək üçün

bir az da düşünəcəyəm.”
Bir il keçdi.
Sonra yenə dedi:
— “Bir az da düşünəcəyəm.”
Qoca bir adam dedi:
— “Bəzən:
insan həqiqəti axtarmır,
sadəcə qərarı ertələyir.”
İlham mənbələri:

- William James
- Søren Kierkegaard

8. AQNOSTİKİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “Tələsik qərar istəmirəm.”
- “Araşdırma davam etməlidir.”
- “Qəti certainty olmadan commitment etmərəm.”
- “Ehtiyat daha rasionaldır.”

Aqnostik istiqamətlər:

- Thomas Henry Huxley
- Bertrand Russell

9. QARŞI SUAL

“Əgər:
insan:
həmişə:
‘bir az da araşdırım’
deyəcəksə,
araşdırma ilə
sonsuz qərar ertələməsi arasında
sərhəd haradadır?”
Mənbə: William James

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

“Əgər:
aqnostisizm:

- metafizik və dini məsələlərdə

davamlı araşdırmanı və epistemik ehtiyatı müdafiə edirsə,
lakin:

- insan həyatı məhduddursa,
- tam certainty praktik olaraq nadirdirsə,
- və eksistensial qərarlar qaçılmazdırsa,

aqnostisizmdə:
‘bir az da araşdırım’ mövqeyinin
nə dərəcədə həqiqi inquiry,
nə dərəcədə isə sonsuz epistemik ertələmə olduğu
aydınlaşdırılmalıdır.”

PROBLEM - 15
15. Aqnostisizmdə "inamdan qorxu" problemi
(Problem of Fear of Belief in Agnosticism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ Əsas sual

Bəzən aqnostik:
yanlış inanmaqdan qorxur.
Sual:
Bəs:
heç vaxt inanmamaq riski
nə olacaq?

♦ Problem nədir?

Aqnostik:
çox vaxt belə deyir:

- "Yanlış inanmaq istəmirəm."
- "Qəti sübut olmadan commitment etmərəm."
- "Saxta inanc təhlükəlidir."

Bu:
müəyyən mənada
rasional ehtiyat kimi görünə bilər.
Amma burada əsas problem yaranır:
İnsan:
yalnız:
"yanlış inanmaq" riski ilə yaşamır.
Eyni zamanda:
"heç vaxt inanmamaq"
riski də mövcuddur.
Çünki:
əgər:

- Allah varsa,
- həqiqi dini istiqamət varsa,
- və insan: sonsuz şübhə ilə heç vaxt yaxınlaşmırsa,

o zaman:
bəlkə də
başqa növ risk yaranır.
Sual yaranır:
Niyə:
yalnız:
"yanlış inanmaq"
təhlükəsi vurğulanır,
amma:
"heç vaxt inanmamaq"
təhlükəsi

eyni dərəcədə nəzərə alınmır?

♦ Problem daha da dərinləşir

Blaise Pascal
vurğulayırdı ki:
insan:
Allah məsələsində
tam risksiz vəziyyətdə deyil.
Yəni:

- inanmaq da riskdir,
- inanmamaq da riskdir.

Onun fikrincə:
insan:
onsuz da müəyyən seçim edir.
William Kingdon Clifford
isə:
yetərsiz dəlillə inanmağın etik baxımdan problemli olduğunu müdafiə edirdi.
Amma burada yeni sual yaranır:
Əgər:
yanlış inanmaq təhlükəlidirsə,
bəs:
həqiqətə heç vaxt yaxınlaşmamaq,
və ya:
sonsuz şübhədə qalmaq
heç risk daşımırmı?

♦ Aqnostikin cavabı

Ən çox verilən cavab:
“Yanlış inanc
daha təhlükəlidir.”
Və ya:
“Dəlilsiz commitment
özünüaldatma ola bilər.”
Bəzən də:
“Şübhə:
daha təhlükəsiz mövqedir.”

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Əlbəttə:
kor və əsassız inanc
problem yarada bilər.
Amma:
digər tərəfdən,
həddindən artıq ehtiyat da

problem yarada bilər.
Çünki:
həyatda:

- sevgi,
- güvən,
- dostluq,
- və böyük qərarlar

tam certainty olmadan qəbul edilir.
Digər tərəfdən:
Əgər:
insan:
yanlış inanmaq qorxusu ilə
heç vaxt:

- yaxınlaşmır,
- commitment etmir,
- və addım atmırsa,

bəlkə də:
başqa bir həqiqəti
tamamilə qaçırır.
Sual budur:
İnsan:
yalnız yanlış inancdan qorunmalıdır,
yoxsa:
həqiqəti qaçırmaq riskindən də?

♦ **Əsas mənbələr**

- Blaise Pascal — existential risk and wager
- William Kingdon Clifford — ethics of belief
- William James — risk of missing truth

♦ **Əsas termin**

“Risk of Error”
(Səhv riski)
və
“Risk of Missing Truth”
(Həqiqəti qaçırma riski)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Bəzən insan:
yanlış inanmaqdan qorxur.
Sual:
bəs:
heç vaxt inanmamaq riski?”
Mənbə: Blaise Pascal

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
‘Yanlış inanmaq istəmirəm.’
Amma:
Əgər:

- həqiqət varsa,
- və sən:

sonsuz şübhə səbəbilə ona heç vaxt yaxınlaşmırsansa,
bəs:
həqiqəti qaçırmaq riski nə olacaq?
Niyə:
yalnız yanlış inancdan qorxursan?”
Mənbələr:

- Blaise Pascal
- William Kingdon Clifford

4. AKADEMİK VERSİYA

“Aqnostisizmə qarşı
mühüm etirazlardan biri,
yanlış inanc qorxusu ilə
həqiqəti qaçırmaq riski arasındakı balans problemidir.
Aqnostik mövqe:

- metafizik və dini commitment-də

yanlış inanmaq riskini vurğulaya bilər.
William Kingdon Clifford
yetərsiz dəlillə inanmağın etik baxımdan problemli olduğunu müdafiə etmişdir.
Lakin:
Blaise Pascal
və
William James
vurğulamışdır ki:
bəzi eksistensial hallarda
sonsuz şübhə və commitment-dən qaçış,
həqiqəti itirmək riski də yarada bilər.
Bu baxımdan:
əgər:

- yanlış inanmaq risklidirsə,
- lakin həqiqəti qaçırmaq da risklidirsə,

aqnostisizmdə:
bu iki risk arasında
tarazlığın necə qurulduğu
aydınlaşdırılmalıdır.”

Mənbələr:

- Blaise Pascal
- William Kingdon Clifford
- William James

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir insan:
yanlış qapını açmaqdan qorxduğu üçün
heç bir qapını açmır.
Sual:
bəs:
doğru qapını qaçırmaq riski?”
Mənbə: William James

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Yalnız səhvdən qorunmaq yox,
həqiqəti qaçırmamaq da vacibdir.”
Mənbə: Blaise Pascal

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam dedi:
— “Yanlış yolu seçməkdən qorxuram.”
Buna görə:
heç bir yola çıxmadı.
Bir qoca dedi:
— “Bəzən:
heç yerə getməmək də
ən böyük riskdir.”
İlham mənbələri:

- Blaise Pascal
- William James

8. AQNOSTİKİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “Yanlış inanc təhlükəlidir.”
- “Dəlilsiz commitment rasional deyil.”
- “Şübhə daha təhlükəsizdir.”
- “Qərarsızlıq dürüstlükdür.”

Aqnostik istiqamətlər:

- William Kingdon Clifford
- Bertrand Russell

9. QARŞI SUAL

“Əgər:
yanlış inanmaq risklidirsə,
bəs:

həqiqəti heç vaxt tapa bilməmək
və ya:
sonsuz şübhədə qalmaq
risk deyilmi?”
Mənbə: William James

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

“Əgər:
aqnostisizm:

- yanlış metafizik və dini commitment riskini vurğulayırsa,

lakin:

- həqiqəti qaçırmaq,
- sonsuz epistemik dayandırmada qalmaq,
- və eksistensial commitment-dən uzaq durmaq

da müəyyən risklər yaradırsa,
aqnostisizmdə:
‘yanlış inanmaq qorxusu’ ilə
‘həqiqəti itirmək riski’ arasında
balansın necə qurulduğu
aydınlaşdırılmalıdır.”

PROBLEM - 16
16. Aqnostisizmdə “tam neytrallıq” problemi
(Problem of Complete Neutrality in Agnosticism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ Əsas sual

Tam neytral insan:
praktikada varmı?
Çünki:

- dua etməmək,
- ibadət etməmək,
- dini yaşamamaq

belə:
müəyyən istiqamətdir.
Sual:
Tam neytrallıq
real həyatda mümkündürmü?

♦ Problem nədir?

Aqnostik:
çox vaxt belə deyir:

- “Mən neytralam.”
- “Nə inkar edirəm, nə qəbul.”
- “Sadəcə bilmirəm.”

Bu:

nəzəri olaraq
mümkün görünə bilər.
Amma burada əsas problem yaranır:
İnsan:
sadəcə nəzəri mövqe daşımır,
eyni zamanda:
praktik həyat yaşayır.
Yəni:

- dua edir və ya etmir,
- ibadət edir və ya etmir,
- dini həyat yaşayır və ya yaşamır,
- metafizik məsələləri nəzərə alır və ya almır.

Sual yaranır:
Əgər:
bir insan:
praktik olaraq
müəyyən istiqamətdə yaşayırsa,
o:
tam neytral qala bilərmi?

♦ Problem daha da dərinləşir

William James
vurğulayırdı ki:
bəzi eksistensial məsələlərdə
qərar verməmək belə
praktik qərardır.
Yəni:
“neytral qalmaq”
belə:
real həyatda
müəyyən istiqamət yaradır.
Søren Kierkegaard
də:
insanın:
həmişə eksistensial seçim içində yaşadığını deyirdi.
Onun fikrincə:

- seçim etməmək də

seçimdir.
Sual yaranır:
Əgər:
bir insan:

- dini yaşamırsa,
- dua etmirsə,
- və Allahı praktik həyatında nəzərə almırsa,

bu:
sadəcə neytrallıqdır,
yoxsa:
müəyyən metafizik istiqamət?

♦ Aqnostikin cavabı

Ən çox verilən cavab:
“Praktik davranış
epistemik hökm deyil.”
Və ya:
“Mən sadəcə certainty iddia etmirəm.”
Bəzən də:
“Neytrallıq:
mövqe tutmamaqdır.”

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Real həyat:
tam boşluqda yaşanmır.
İnsan:

- prioritet seçir,
- məqsəd qurur,
- və müəyyən şəkildə yaşayır.

Digər tərəfdən:
Əgər:
bir insan:

- heç dua etmirsə,
- dini commitment etmirsə,
- və həyatını

tam dünyəvi çərçivədə qurursa,
onun praktik istiqaməti
onsuz da formalaşır.
Sual budur:
Tam neytrallıq:
sadəcə nəzəri abstraksiyadır,
yoxsa:
praktik olaraq mümkündür?

♦ Əsas mənbələr

- William James — The Will to Believe
- Søren Kierkegaard — existential choice and commitment
- Blaise Pascal — practical non-neutrality

♦ Əsas termin

“Practical Neutrality”
(Praktik neytrallıq)

və
“Existential Choice”
(Eksistensial seçim)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Dua etməmək,
ibadət etməmək,
və dini yaşamamaq da
müəyyən istiqamətdir.
Sual:
tam neytrallıq
real həyatda mümkündürmü?”
Mənbə: William James

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
‘Mən neytralam.’
Amma:
əgər:

- dua etmirsənsə,
- dini yaşamırsansa,
- və Allahı praktik həyatında nəzərə almırsansa,

bu:
tam neytrallıqdır,
yoxsa:
müəyyən istiqamət?”
Mənbələr:

- William James
- Søren Kierkegaard

4. AKADEMİK VERSİYA

“Aqnostisizmə qarşı
mühüm etirazlardan biri,
tam praktik neytrallığın mümkünlüyü problemidir.
Aqnostik mövqe:
özünü:

- teizm ilə ateizm arasında

epistemik qeyri-müəyyənlik mövqeyi kimi təqdim edir.
Lakin:
William James
bəzi eksistensial hallarda
qərar verməməyin belə
praktik qərar yaratdığını vurğulamışdır.
Søren Kierkegaard
isə:
insanın:

seçim etməməsinin belə
eksistensial seçim olduğunu müdafiə etmişdir.
Bu baxımdan:
əgər:
insan:

- dini praktikaları qəbul etmirsə,
- metafizik commitment-dən uzaq yaşayırsa,
- və həyatını müəyyən istiqamətdə qurursa,

tam praktik neytrallığın
real həyatda nə dərəcədə mümkün olduğu
müzakirəyə açıq qalır.”
Mənbələr:

- William James
- Søren Kierkegaard
- Blaise Pascal

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir insan deyir:
— ‘Mən heç bir tərəfdə deyiləm.’
Amma:
o hər gün
müəyyən istiqamətdə yaşayır.
Sual:
insan:
doğrudanmı tam neytral qala bilər?”
Mənbə: Søren Kierkegaard

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Seçim etməmək də
praktik seçimdir.”
Mənbə: William James

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam dedi:
— “Mən heç bir yolu seçmirəm.”
Amma:
o hər gün
eyni istiqamətdə gedirdi.
Bir qoca dedi:
— “Bəzən:
insanın addımları,
sözlərindən daha açıq danışır.”
İlham mənbələri:

- William James
- Søren Kierkegaard

8. AQNOSTİKİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- "Praktik davranış epistemik hökm deyil."
- "Mən sadəcə certainty iddia etmirəm."
- "Bu ateizm deyil."
- "Neytral yaşamaq mümkündür."

Aqnostik istiqamətlər:

- Thomas Henry Huxley
- Bertrand Russell

9. QARŞI SUAL

"Əgər:

- dua etməmək,
- ibadət etməmək,
- və dini yaşamamaq praktik istiqamət yaradırsa,

tam neytrallıq
real həyatda
doğrudanmı mümkündür?"
Mənbə: William James

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

"Əgər:
aqnostisizm:

- nəzəri olaraq

epistemik neytrallıq və qərarsızlıq mövqeyi saxlayırsa,
lakin:

- insan həyatı

praktik seçim,
commitment,
və istiqamət tələb edirsə,
və:

- dini praktikaları yaşamamaq,

dua etməmək,
və metafizik commitment-dən uzaq durmaq
özlüyündə praktik istiqamət yaradırsa,
aqnostisizmdə:
tam praktik neytrallığın
real həyatda nə dərəcədə mümkün olduğu
aydınlaşdırılmalıdır."

PROBLEM - 17

17. Aqnostisizmdə "həqiqətin vacibliyi" problemi (Problem of the Importance of Truth in Agnosticism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

- ♦ **Əsas sual**

Əgər:

Allahın varlığı
həyatın bütün mənasını dəyişirsə,
bu mövzuda:
uzun müddət qərarsız qalmaq
rasionaldırmı?

♦ Problem nədir?

Allah məsələsi:
adi nəzəri mövzu deyil.
Çünki:
əgər:
Allah varsa,
bu:

- həyatın məqsədini,
- əxlaqı,
- ölümü,
- ümidi,
- və insanın son taleyini

tam dəyişə bilər.
Əgər:
Allah yoxdursa,
yenə də:
həyatın mənası və istiqaməti
tam fərqli olur.
Yəni:
burada söhbət:
kiçik nəzəri fərqdən yox,
bütün eksistensial çərçivədən gedir.
Amma aqnostik:
çox vaxt belə deyir:

- “Hələ qərar verməmişəm.”
- “Bilmirəm.”
- “Araşdırıram.”

Burada əsas problem yaranır:
Əgər:
mövzunun nəticəsi
bu qədər böyükdürsə,
uzun müddət:
tam qərarsız qalmaq
doğrudanmı rasionaldır?

♦ Problem daha da dərinləşir

Blaise Pascal
vurğulayırdı ki:
Allah məsələsi:

insanın həyatındakı
ən böyük eksistensial məsələdir.
Onun fikrincə:
bu mövzuda:
tam laqeyd və ya sonsuz qərarsız qalmaq
praktik olaraq mümkün deyil.
Çünki:
insan:
onsuz da müəyyən şəkildə yaşayır.
William James
də:
bəzi eksistensial mövzularda
sonsuz certainty gözləməyin,
praktik olaraq:
həqiqi qərardan qaçışa çevrilə biləcəyini deyirdi.
Sual yaranır:
Əgər:
Allah məsələsi:

- həyatın son mənasını,
- əxlaqı,
- və son taleyi dəyişirsə,

insan:
niyə:
bu mövzuda
illərlə qərarsız qalmalıdır?

♦ Aqnostikin cavabı

Ən çox verilən cavab:
“Vacib olması,
onu bilməyimizi təmin etmir.”
Və ya:
“Tələsik qərar
yanlış nəticə verə bilər.”
Bəzən də:
“Şübhə:
dürüstlükdür.”

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Əlbəttə:
vacib məsələ haqqında
tələsik qərar vermək
problemli ola bilər.
Amma:
digər tərəfdən,

həddindən artıq ertələmə də
problem yaradır.
Çünki:
həyat:
davam edir.
İnsan:

- yaşayır,
- seçim edir,
- və müəyyən istiqamətdə formalaşır.

Digər tərəfdən:
Əgər:
Allahın varlığı:
həqiqətən:
insanın bütün həyatını dəyişirsə,
bu mövzuda:
sonsuz qərarsızlıq
sadəcə ehtiyat deyil,
bəzən:
eksistensial məsuliyyətdən uzaqlaşma kimi görünə bilər.
Sual budur:
Həyatın ən vacib məsələsində
uzun müddət qərarsız qalmaq
rasional ehtiyatdır,
yoxsa:
praktik təxirə salma?

♦ **Əsas mənbələr**

- Blaise Pascal — existential stakes and wager
- William James — decision and commitment
- Søren Kierkegaard — existential choice

♦ **Əsas termin**

“Existential Stakes”
(Eksistensial nəticə)
və
“Deferred Commitment”
(Təxirə salınmış commitment)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Əgər:
Allahın varlığı
həyatın bütün mənasını dəyişirsə,
bu mövzuda:
illərlə qərarsız qalmaq
doğrudanmı rasionaldır?”
Mənbə: Blaise Pascal

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
‘Hələ qərar verməmişəm.’
Amma:
əgər:
Allah məsələsi:

- həyatın mənasını,
- əxlaqı,
- ölümü,
- və son taleyi dəyişirsə,

niyə:
ən vacib mövzuda
uzun müddət qərarsız qalmaq
rasional hesab olunur?”
Mənbələr:

- Blaise Pascal
- William James

4. AKADEMİK VERSİYA

“Aqnostisizmə qarşı
mühüm etirazlardan biri,
həqiqətin eksistensial vacibliyi problemidir.
Aqnostik mövqe:

- metafizik və dini məsələlərdə

qərarın dayandırılmasını və epistemik ehtiyatı müdafiə edə bilər.
Lakin:
Blaise Pascal
Allah məsələsinin:
insan həyatının ən yüksək eksistensial nəticələrinə malik olduğunu vurğulamışdır.
William James
də:
bəzi eksistensial hallarda
sonsuz certainty gözləməyin,
praktik olaraq
həqiqi commitment-dən qaçış yarada biləcəyini müdafiə etmişdir.
Bu baxımdan:
Əgər:
Allahın varlığı və ya yoxluğu
insan həyatının:

- mənasını,
- əxlaqi istiqamətini,
- və son taleyini

fundamental şəkildə dəyişirsə,

aqnostisizmdə:
uzunmüddətli qərarsızlığın
nə dərəcədə epistemik ehtiyat,
nə dərəcədə isə eksistensial təxirə salma olduğu
aydınlaşdırılmalıdır.”
Mənbələr:

- Blaise Pascal
- William James
- Søren Kierkegaard

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir insanın qarşısında
həyatını tam dəyişəcək qərar var.
Amma:
o illərlə deyir:
— ‘Bir az da gözləyim.’
Sual:
ən vacib məsələdə
sonsuz gözləmək
doğrudanmı rasionaldır?”
Mənbə: William James

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Həyatın ən vacib sualı qarşısında
sonsuz qərarsızlıq da
öz növbəsində qərardır.”
Mənbə: Blaise Pascal

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam dedi:
— “Bu qərar həyatımı dəyişə bilər.
Bir az da gözləyəcəyəm.”
İllər keçdi.
Qoca bir dostu dedi:
— “Bəzən:
qərarı gecikdirmək də
artıq qərardır.”
İlham mənbələri:

- William James
- Blaise Pascal

8. AQNOSTİKİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “Vacib olması, onu sübut etmir.”
- “Tələsik qərar təhlükəlidir.”
- “Şübhə dürüstlükdür.”

- "Qeyri-müəyyənlikdə ehtiyat lazımdır."

Aqnostik istiqamətlər:

- Bertrand Russell
- Thomas Henry Huxley

9. QARŞI SUAL

"Əgər:
Allah məsələsi
insanın bütün həyat mənasını dəyişirsə,
ən vacib mövzuda
uzun müddət qərarsız qalmaq
doğrudanmı rasionaldır?"
Mənbə: Blaise Pascal

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

"Əgər:
aqnostisizm:

- metafizik və dini məsələlərdə

epistemik ehtiyat və qərarsızlığı müdafiə edirsə,
lakin:

- Allahın varlığı və ya yoxluğu

insan həyatının:
mənasını,
əxlaqını,
ölüm anlayışını,
və son taleyini
fundamental şəkildə dəyişirsə,
və:

- insan həyatı məhdud zaman daxilində yaşanırsa,

aqnostisizmdə:
bu qədər yüksək eksistensial nəticəyə malik mövzuda
uzunmüddətli qərarsızlığın
nə dərəcədə rasional olduğu
aydınlaşdırılmalıdır."

PROBLEM - 18
18. Aqnostisizmdə "şübhənin sonu" problemi
(Problem of the Endlessness of Doubt in Agnosticism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

- ♦ **Əsas sual**

Şübhə:
nə vaxt bitəcək?
Əgər:
heç vaxt qəti nəticə olmayacaqsa,
aqnostisizm:

daimi epistemoloji qeyri-müəyyənlik yaratmırmı?

♦ Problem nədir?

Aqnostik:
çox vaxt belə deyir:

- "Tam certainty yoxdur."
- "Qəti nəticəyə gəlmək çətindir."
- "Mövzu açıq qalır."

Bu:
müəyyən mənada
epistemik ehtiyat kimi görünə bilər.
Amma burada əsas problem yaranır:
Əgər:
şübhə:
heç vaxt sona çatmayacaqsa,
onda:
insan:

- nə vaxt qərar verəcək?
- nə vaxt mövqe tutacaq?
- və nə vaxt epistemik sabitlik əldə edəcək?

Çünki:
sonsuz şübhə:
sadəcə araşdırma deyil,
eyni zamanda:
davamlı qeyri-müəyyənlik vəziyyəti yarada bilər.
Sual yaranır:
Əgər:
heç bir nöqtədə
yetərli nəticə mümkün deyilsə,
aqnostisizm:
daimi epistemoloji suspend vəziyyəti yaratmırmı?

♦ Problem daha da dərinləşir

David Hume
skeptisizmin
məntiqi gücünü göstərirdi.
O:
tam certainty axtarışının
bir çox sahədə problem yaratdığını vurğulayırdı.
Amma:
eyni zamanda,
praktik həyatın
sonsuz skeptisizmlə davam edə bilməyəcəyini də qəbul edirdi.
Thomas Henry Huxley
aqnostisizmi:

dəlil olmayan yerdə
qəti hökm verməmək prinsipi kimi təqdim edirdi.
Lakin burada yeni sual yaranır:
Əgər:

- dəlillər heç vaxt "tam yetərli" olmayacaqsa,
- və certainty standartı həmişə uzaqda qalacaqsa,

şübhənin sonu
heç gələcəkmi?

♦ Aqnostikin cavabı

Ən çox verilən cavab:
"Bəzi sualların
qəti cavabı olmaya bilər."
Və ya:
"Qeyri-müəyyənlik
intellektual dürüstlükdür."
Bəzən də:
"Tam certainty tələb olunmur,
sadəcə ehtiyat lazımdır."

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Əlbəttə:
tam certainty
hər sahədə mümkün deyil.
Amma:
əgər:
şübhə:
daimi və həllsiz vəziyyətə çevrilirsə,
bu zaman:
epistemoloji problem yaranır.
Çünki:
insan həyatı:

- qərar,
- commitment,
- və istiqamət tələb edir.

Digər tərəfdən:
Əgər:
insan:
hər zaman:
"bir az da gözləyim"
deyəcəksə,
bu:
həqiqi inquiry-dirmi,
yoxsa:

sonsuz epistemik dayandırma?
Sual budur:
Şübhə:
həqiqətə aparan mərhələdir,
yoxsa:
öz-özünü davam etdirən vəziyyət?

♦ **Əsas mənbələr**

- David Hume — skepticism and limits of certainty
- Thomas Henry Huxley — agnosticism and suspended judgment
- William James — critique of endless suspension

Əsas termin

"Perpetual Skepticism"
(Daimi skeptisizm)
və
"Epistemic Suspension"
(Epistemik dayandırma)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

"Əgər:
şübhə heç vaxt bitməyəcəksə,
aqnostisizm:
daimi qeyri-müəyyənlik yaratmırmı?"
Mənbə: David Hume

3. DEBAT VERSİYASI

"Sən deyirsən:
'Hələ certainty yoxdur.'
Amma:
əgər:
heç vaxt
yetərli certainty gəlməyəcəksə,
şübhə nə vaxt bitəcək?
Yoxsa:
aqnostisizm
daimi epistemoloji qeyri-müəyyənlik yaradır?"
Mənbələr:

- David Hume
- Thomas Henry Huxley

4. AKADEMİK VERSİYA

"Aqnostisizmə qarşı
mühüm etirazlardan biri,
şübhənin sonu problemidir.
Aqnostik mövqe:

- metafizik və dini məsələlərdə

qəti hökmün dayandırılmasını müdafiə edir.
David Hume
skeptisizmin
certainty problemlərini göstərmişdir.
Thomas Henry Huxley
də:
dəlil olmayan yerdə
hökmü dayandırma prinsipini müdafiə etmişdir.
Lakin:
əgər:

- certainty standartı heç vaxt tam qarşılanmayacaqsa,
- və epistemik suspend vəziyyəti davamlı olacaqsa,

aqnostisizmdə:
şübhənin:
müvəqqəti metodoloji mərhələ,
yoxsa:
daimi epistemoloji vəziyyət olduğu
aydınlaşdırılmalıdır.”
Mənbələr:

- David Hume
- Thomas Henry Huxley
- William James

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir insan:
hər dəfə qərar vermək istəyəndə deyir:
— ‘Bir az da gözləyim.’
İllər keçir,
amma qərar gəlmir.
Sual:
bu:
araşdırmadır,
yoxsa:
sonsuz tərəddüd?”
Mənbə: William James

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Əgər:
şübhənin sonu yoxdursa,
insan heç vaxt epistemik sabitlik əldə edə bilməz.”
Mənbə: Thomas Henry Huxley

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam:
dəniz kənarında dayanmışdı.

Deyirdi:
— “Dalğalar tam dayananda yola çıxacağam.”
Bir qoca güldü:
— “Onda:
sən heç vaxt yola çıxmayacaqsan.”
İlham mənbələri:

- David Hume
- William James

8. AQNOSTİKİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “Bəzi sualların qəti cavabı olmaya bilər.”
- “Qeyri-müəyyənlik dürüstlükdür.”
- “Şübhə düşüncənin hissəsidir.”
- “Tam certainty tələb olunmur.”

Aqnostik istiqamətlər:

- Thomas Henry Huxley
- Bertrand Russell

9. QARŞI SUAL

“Əgər:
heç vaxt qəti nəticə olmayacaqsa,
şübhənin sonu nə vaxt gələcək?
Yoxsa:
aqnostisizm
daimi epistemoloji qeyri-müəyyənlik yaradır?”
Mənbə: David Hume

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

“Əgər:
aqnostisizm:

- metafizik və dini məsələlərdə

epistemik ehtiyat və hökmün dayandırılmasını müdafiə edirsə,
lakin:

- certainty standartı

heç vaxt tam qarşılanmayacaq səviyyədə saxlanılırsa,
və:

- insan

daimi şəkildə
‘hələ qərar vermək olmaz’
mövqeyində qalırsa,
aqnostisizmdə:
şübhənin:
müvəqqəti metodoloji mərhələ,
yoxsa:
daimi epistemoloji vəziyyət olduğu
aydınlaşdırılmalıdır.”

PROBLEM - 19
19. Aqnostisizmdə "qərarsızlığın rahatlığı" problemi (Problem of the Comfort of Indecision in Agnosticism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ Əsas sual

Bəzən:
"bilmirəm"
mövqeyi:

- məsuliyyəti,
- riskləri,
- və mənəvi öhdəliyi

təxirə salır.
Sual:
Aqnostisizm:
həmişə intellektual dürüstlükdür,
yoxsa:
bəzən rahat mövqedir?

♦ Problem nədir?

Aqnostik:
çox vaxt belə deyir:

- "Qəti bilmədiyim şeyə inanmayacağam."
- "Mən sadəcə qərarsızam."
- "Mövqe tutmuram."

Bu:
çox zaman
intellektual ehtiyat və dürüstlük kimi görünür.
Amma burada əsas problem yaranır:
Bəzən:
"bilmirəm"
mövqeyi:
insanı:

- çətin commitment-dən,
- mənəvi məsuliyyətdən,
- və eksistensial riskdən uzaq saxlaya bilər.

Çünki:
əgər:
insan:
müəyyən dini və ya metafizik mövqeni qəbul etsə,
bu:

- həyat tərzini,
- əxlaqını,
- və məsuliyyətlərini dəyişə bilər.

Qərarsız qalmaq isə:

bəzən:
bu yükü təxirə salır.
Sual yaranır:
Aqnostisizm:
həmişə saf epistemik dürüstlükdür,
yoxsa:
bəzi hallarda
eksistensial rahatlıq da təmin edir?

♦ Problem daha da dərinləşir

Søren Kierkegaard
vurğulayırdı ki:
insan:
bəzən:
qəti seçimdən qorxduğu üçün
sonsuz refleksiya və tərəddüddə qalır.
Onun fikrincə:
bu:
sadəcə nəzəri problem deyil,
eyni zamanda:
eksistensial məsuliyyətdən qaçış ola bilər.
Blaise Pascal
də:
Allah məsələsində
tam neytral qalmağın
praktik olaraq mümkün olmadığını deyirdi.
Onun fikrincə:
insan:
qərar verməsə belə,
onsuz da müəyyən istiqamətdə yaşayır.
Sual yaranır:
Əgər:
“bilmirəm”
mövqeyi:

- commitment-i,
- məsuliyyəti,
- və eksistensial riski

təxirə salırsa,
bu:
həmişə intellektual dürüstlükdürmü?

♦ Aqnostikin cavabı

Ən çox verilən cavab:
“Şübhə:
dürüstlükdür.”

Və ya:
“Yanlış inanmaqdansa,
ehtiyatlı olmaq daha yaxşıdır.”
Bəzən də:
“Aqnostisizm:
rahatlıq yox,
dürüst qeyri-müəyyənlikdir.”

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Əlbəttə:
səmimi və dürüst şübhə
tamamilə mümkündür.
Hər aqnostik:
rahatlıq axtarır demək olmaz.
Amma:
burada sual:
motivasiya haqqındadır.
Çünki:
bəzən insan:

- riskli qərardan,
- mənəvi yükdən,
- və dəyişiklikdən qaçmaq üçün

qərarsızlığı seçə bilər.
Digər tərəfdən:
Əgər:
aqnostik mövqe:
praktik olaraq:

- commitment-i,
- məsuliyyəti,
- və eksistensial nəticələri

davamlı şəkildə ertələyirsə,
bu zaman:
şübhənin:
tam epistemik olub-olmadığı
sual altına düşür.
Sual budur:
Aqnostisizm:
həmişə həqiqət axtarışıdır,
yoxsa:
bəzən qərarın yükündən qaçış?

♦ Əsas mənbələr

- Søren Kierkegaard — anxiety, decision, and existential avoidance
- Blaise Pascal — existential risk and non-neutrality

- William James — suspended commitment

♦ **Əsas termin**

“Existential Avoidance”
(Eksistensial qaçış)
və
“Comfort of Indecision”
(Qərarsızlığın rahatlığı)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Bəzən:
‘bilmirəm’
mövqeyi:

- məsuliyyəti,
- commitment-i,
- və riski təxirə salır.

Sual:
aqnostisizm
həmişə dürüstlükdür,
yoxsa:
bəzən rahatlıq?”
Mənbə: Søren Kierkegaard

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
‘Mən sadəcə bilmirəm.’
Amma:
əgər:
bu mövqe:

- mənəvi öhdəliyi,
- commitment-i,
- və eksistensial riski təxirə salırsa,

bu:
həmişə intellektual dürüstlükdür,
yoxsa:
bəzən rahat mövqedir?”
Mənbələr:

- Søren Kierkegaard
- Blaise Pascal

4. AKADEMİK VERSİYA

“Aqnostisizmə qarşı
mühüm etirazlardan biri,
qərarsızlığın eksistensial rahatlıq funksiyası problemidir.
Aqnostik mövqe:
özünü:

epistemik ehtiyat və intellektual dürüstlük kimi təqdim edə bilər.
Lakin:
Søren Kierkegaard
bəzi hallarda
sonsuz refleksiya və qərarsızlığın,
eksistensial commitment və məsuliyyətdən qaçış formasına çevrilə biləcəyini vurğulamışdır.
Blaise Pascal
də:
Allah məsələsində
praktik neytrallığın mümkünsüz olduğunu müdafiə etmişdir.
Bu baxımdan:
əgər:
aqnostik qərarsızlıq:

- mənəvi öhdəliyi,
- eksistensial riski,
- və commitment-i

davamlı şəkildə təxirə salırsa,
aqnostisizmdə:
şübhənin:
tam epistemik ehtiyat,
yoxsa:
qismən eksistensial rahatlıq mexanizmi olduğu
aydınlaşdırılmalıdır.”
Mənbələr:

- Søren Kierkegaard
- Blaise Pascal
- William James

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir insan:
çətin qərar qarşısında
həmişə deyir:
— ‘Hələ qərar verməyəcəyəm.’
Sual:
bu:
həqiqətən araşdırmadır,
yoxsa:
qərarın yükündən qaçmaq?”
Mənbə: Søren Kierkegaard

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Bəzən:
qərarsızlıq da

insanı məsuliyyətdən qoruyan rahat sahəyə çevrilə bilər.”
Mənbə: Blaise Pascal

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir adam:
iki yol ayrıcında dayanmışdı.
Deyirdi:
— “Hələ qərar verməyəcəyəm.”
İllər keçdi.
Bir qoca dedi:
— “Bəzən:
insan yolu yox,
qərarın məsuliyyətini seçməkdən qorxur.”
İlham mənbələri:

- Søren Kierkegaard
- Blaise Pascal

8. AQNOSTİKİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “Şübhə dürüstlükdür.”
- “Yanlış commitment-dən qaçıram.”
- “Bu rahatlıq yox, ehtiyatdır.”
- “Mən sadəcə certainty iddia etmirəm.”

Aqnostik istiqamətlər:

- Thomas Henry Huxley
- Bertrand Russell

9. QARŞI SUAL

“Əgər:
‘bilmirəm’
mövqeyi:

- commitment-i,
- məsuliyyəti,
- və eksistensial riski

təxirə salırsa,
aqnostisizm:
həmişə intellektual dürüstlükdürmü?”
Mənbə: Søren Kierkegaard

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

“Əgər:
aqnostisizm:

- epistemik ehtiyat,
- və intellektual dürüstlük mövqeyi kimi təqdim olunursa,

lakin:

- qərarsızlıq praktik olaraq:

mənəvi öhdəliyi,

eksistensial commitment-i,
və riskləri
davamlı şəkildə təxirə salırsa,
və:

- insan psixologiyasında

qərarın məsuliyyətindən qaçmaq meyli mövcuddursa,
aqnostisizmdə:
şübhənin:
tam epistemik motivasiyadan,
yoxsa:
qismən eksistensial rahatlıq ehtiyacından qaynaqlandığı
aydınlaşdırılmalıdır.”

PROBLEM - 20
20. Aqnostisizmdə “şübhənin özünə şübhə” problemi (Problem of Doubting Doubt Itself in Agnosticism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

♦ Əsas sual

Aqnostik:
şübhəni əsas metod edir.
Sual:
Bəs:
şübhənin özünü
niyə şübhə altına qoymursan?

♦ Problem nədir?

Aqnostik:
çox vaxt belə deyir:

- “Qəti certainty yoxdur.”
- “Şübhə daha rasionaldır.”
- “Hökmü dayandırmaq lazımdır.”

Bu:
skeptik metod kimi görünür.
Amma burada əsas problem yaranır:
Əgər:
şübhə:
ümumi epistemik prinsipdirsə,
onda:
şübhənin özü də
şübhə altına düşməlidir.
Yəni:
əgər:

- inancları sorğulayırıqsa,
- certainty iddialarını sorğulayırıqsa,

niyə:
“şübhə etmək daha doğrudur”
fikrinin özü
eyni şəkildə sorğulanmır?
Sual yaranır:
Şübhə:
özünü də dağıtmalı deyilmi?

♦ Problem daha da dərinləşir

David Hume
skeptisizmi:
çox dərin səviyyəyə aparmışdı.
O:

- səbəbiyyət,
- induksiya,
- və xarici dünya biliyi

haqqında belə
tam certainty olmadığını göstərirdi.
Amma:
onun skeptisizmi:
öz metodunun özünü də problemə salırdı.
Çünki:
əgər:
hər şey şübhə altındadırsa,
skeptisizmin özü də
tam əsaslı qala bilməz.
René Descartes
də:
metodik şübhədən istifadə etmişdi.
Amma:
o:
şübhəni
son məqsəd yox,
certainty tapmaq üçün vasitə hesab edirdi.
Onun məşhur nəticəsi:
“Düşünürəmsə, varam.”
Yəni:
Descartes üçün
şübhə:
özünü sonsuzlaşdırmırdı.
Sual yaranır:
Əgər:
aqnostik şübhə:
özünü də şübhə altına qoyursa,
onda:

nə üçün
“şübhə etmək”
daha üstün mövqe hesab olunur?

♦ Aqnostikin cavabı

Ən çox verilən cavab:
“Şübhə:
mütləq prinsip deyil,
metodik ehtiyatdır.”
Və ya:
“Mən hər şeydən yox,
yetərsiz əsaslandırılmış iddialardan şübhə edirəm.”
Bəzən də:
“Şübhə:
certainty iddiasından daha təhlükəsizdir.”

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Əlbəttə:
metodik şübhə
faydalı epistemik vasitə ola bilər.
Amma:
əgər:
şübhə:
daimi və dominant mövqeyə çevrilirsə,
onun özü də
epistemik əsaslandırma tələb edir.
Digər tərəfdən:
Əgər:

- certainty iddiaları sorğulanırsa,
- inancın özü tənqid edilirsə,

niyə:
skeptik mövqenin özü
eyni ölçüdə tənqid olunmur?
Sual budur:
Şübhə:
özünü istisna edən prinsipdir,
yoxsa:
özünü də şübhə altına qoymalıdır?

♦ Əsas mənbələr

- David Hume — radical skepticism
- René Descartes — methodological doubt
- Thomas Reid — critique of excessive skepticism

♦ **Əsas termin**

“Reflexive Skepticism”
(Refleksiv skeptisizm)
və
“Self-Referential Problem”
(Özünə istinad problemi)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“Əgər:
hər şeyi şübhə altına qoyursansa,
niyə:
şübhənin özünü
şübhə altına qoymursan?”
Mənbə: David Hume

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
‘Qəti certainty yoxdur,
ona görə şübhə edirəm.’
Amma:
əgər:
şübhə əsas metoddursa,
niyə:
‘şübhə etmək daha doğrudur’
fikrinin özünü də
şübhə altına qoymursan?”
Mənbələr:

- David Hume
- René Descartes

4. AKADEMİK VERSİYA

“Aqnostisizmə qarşı
mühüm etirazlardan biri,
şübhənin refleksiv əsaslandırılması problemidir.
Aqnostik mövqe:
skeptik və ya hökmü dayandıran metodologiyanı
epistemik ehtiyat kimi müdafiə edə bilər.
Lakin:
David Hume
radikal skeptisizmin
öz əsaslarını da problemə saldığını göstərmişdir.
René Descartes
isə:
metodik şübhəni
certainty tapmaq üçün vasitə kimi istifadə etmiş,
lakin onu sonsuz epistemik vəziyyətə çevirməmişdir.

Bu baxımdan:
əgər:
aqnostik skeptisizm:

- certainty iddialarını,
- və metafizik inancları

sorğulayırsa,
skeptik metodun özünün:

- niyə üstün epistemik mövqe sayıldığı,
- və niyə özünü eyni dərəcədə şübhə altına qoymadığı

aydınlaşdırılmalıdır.”
Mənbələr:

- David Hume
- René Descartes
- Thomas Reid

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir insan deyir:
— ‘Hər şeyi sorğulamaq lazımdır.’
Sonra soruşursan:
— ‘Bəs bu fikrin özünü?’
Əgər:
hər şey sorğulanırsa,
şübhənin özü də
sorğulanmalı deyilmi?”
Mənbə: René Descartes

6. SADƏ NÜMUNƏ

“Əgər:
şübhə universal prinsipdirsə,
özünü də şübhə altına qoymalıdır.”
Mənbə: David Hume

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir tələbə dedi:
— “Heç nəyə tam inanmaq olmaz.”
Müəllim soruşdu:
— “Bu fikrə də?”
Tələbə susdu.
İlham mənbələri:

- David Hume
- René Descartes

8. AQNOSTİKİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “Şübhə metodik vasitədir.”
- “Mən hər şeyi yox, zəif əsaslandırılmış iddiaları sorğulayıram.”

- "Bu radikal skeptisizm deyil."
- "Şübhə certainty iddiasından daha təhlükəsizdir."

Aqnostik istiqamətlər:

- Thomas Henry Huxley
- Bertrand Russell

9. QARŞI SUAL

"Əgər:
şübhə:
əsas epistemik prinsipdirsə,
niyə:
şübhənin özünü də
eyni şəkildə şübhə altına qoymursan?"
Mənbə: David Hume

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

"Əgər:
aqnostisizm:

- skeptik metodologiyanı,
- və hökmün dayandırılmasını

epistemik ehtiyat kimi müdafiə edirsə,
lakin:

- skeptik metodun özü də

epistemik iddia xarakteri daşıyırsa,
və:

- universal şübhə prinsipi

özünü də şübhə altına qoymalı görünürsə,
aqnostisizmdə:
şübhənin:
özünü istisna edən xüsusi prinsip,
yoxsa:
özünü də sorğulamalı refleksiv metod olduğu
aydınlaşdırılmalıdır."

PROBLEM - 21

21. Aqnostisizmdə "tam qeyri-müəyyənliklə yaşamaq" problemi (Problem of Living with Total Metaphysical Uncertainty in Agnosticism)

1. SİSTEMLİ FORM (ƏSAS STRUKTUR)

- ♦ **Əsas sual**

İnsan:
praktik olaraq:

- nəyə inanacağını,
- necə yaşayacağını,
- nəyi doğru sayacağını

müəyyən etməlidir.

Sual:
Uzunmüddətli həyat:
tam metafizik qeyri-müəyyənliklə
psixoloji və fəlsəfi olaraq davam edə bilərmi?

♦ Problem nədir?

İnsan həyatı:
yalnız nəzəri düşüncə deyil.
İnsan:
hər gün:

- qərar verir,
- istiqamət seçir,
- dəyərlər qurur,
- və həyatını müəyyən əsaslara görə yaşayır.

Amma aqnostik mövqedə:

- son həqiqət qeyri-müəyyəndirsə,
- ilahi məqsəd bilinmirsə,
- və metafizik istiqamət aydın deyilsə,

burada əsas problem yaranır:
İnsan:
uzun müddət
tam metafizik qeyri-müəyyənlik içində
necə yaşayacaq?
Çünki:
praktik həyat:
müəyyən sabitlik və istiqamət tələb edir.
İnsan:
yalnız:
“bilmirəm”
deməklə
bütün eksistensial ehtiyaclarını həll edə bilmir.

♦ Problem daha da dərinləşir

Martin Heidegger
insanın:
ölüm,
boşluq,
və qeyri-müəyyənlik qarşısında
dərin eksistensial narahatlıq yaşadığını vurğulayırdı.
Onun fikrincə:
insan:
sadəcə məlumat yox,
varoluş istiqaməti də axtarır.
Søren Kierkegaard
də:

sonsuz tərəddüd və refleksiyanın,
insanı eksistensial iflicə apara biləcəyini deyirdi.
Onun fikrincə:
yaşamaq:
qaçılmaz şəkildə commitment tələb edir.
Sual yaranır:
Əgər:

- son metafizik həqiqət bilinmirsə,
- və insan daimi qeyri-müəyyənlikdə qalırsa,

bu vəziyyət:
psixoloji və fəlsəfi olaraq
uzunmüddətli davam edə bilərmi?

♦ Aqnostikin cavabı

Ən çox verilən cavab:
"İnsan:
certainty olmadan da yaşaya bilər."
Və ya:
"Həyatın özü qeyri-müəyyəndir."
Bəzən də:
"Tam certainty olmadan yaşamaq
yetkinlikdir."

♦ Tənqid

Tənqid budur:
Əlbəttə:
insan:
tam certainty olmadan yaşaya bilər.
Heç bir insan:
mütləq bilgi ilə yaşamır.
Amma:
burada söhbət:
adi qeyri-müəyyənlikdən yox,
fundamental metafizik qeyri-müəyyənlikdən gedir.
Çünki:
əgər:

- həyatın son məqsədi,
- ölümün mənası,
- və obyektiv istiqamət

qeyri-müəyyəndirsə,
insan:
dərin eksistensial sabitliyi
necə qoruyacaq?
Digər tərəfdən:
İnsan:

yalnız məlumat yox,
mənəvi istiqamət də istəyir.
Sual budur:
Aqnostisizm:
uzunmüddətli eksistensial həyat üçün
kifayət qədər sabit əsas verirmi?

♦ **Əsas mənbələr**

- Martin Heidegger — existential anxiety and finitude
- Søren Kierkegaard — existential commitment and despair
- Viktor Frankl — meaning and psychological endurance

♦ **Əsas termin**

“Existential Uncertainty”
(Eksistensial qeyri-müəyyənlik)
və
“Existential Stability”
(Eksistensial sabitlik)

2. QISA VERSİYA (SOSİAL MEDİA)

“İnsan:

- necə yaşayacağını,
- nəyə inanacağını,
- və nəyi doğru sayacağını müəyyən etməlidir.

Sual:
tam metafizik qeyri-müəyyənliklə
uzunmüddətli həyat mümkündürmü?”
Mənbə: Søren Kierkegaard

3. DEBAT VERSİYASI

“Sən deyirsən:
‘Son həqiqət bilinmir.’
Amma:
insan:

- necə yaşayacağını,
- nəyi doğru sayacağını,
- və hansı istiqamətdə gedəcəyini

müəyyən etməlidir.
Tam metafizik qeyri-müəyyənliklə
uzun müddət yaşamaq
doğrudanmı mümkündür?”
Mənbələr:

- Martin Heidegger
- Søren Kierkegaard

4. AKADEMİK VERSİYA

“Aqnostisizmə qarşı

mühüm etirazlardan biri,
davamlı metafizik qeyri-müəyyənlik problemidir.
Aqnostik mövqe:

- son metafizik həqiqətin,
- ilahi məqsədin,
- və ölüm sonrası həyatın

tam bilinməsinin mümkün olmadığını müdafiə edə bilər.
Lakin:
Martin Heidegger
insanın:
ölüm,
qeyri-müəyyənlik,
və varoluş qarşısında
dərin eksistensial narahatlıq yaşadığını vurğulamışdır.
Søren Kierkegaard
də:
sonsuz refleksiya və tərəddüdün,
insanı eksistensial iflic və despair vəziyyətinə apara biləcəyini müdafiə etmişdir.
Bu baxımdan:
əgər:

- insan həyatı

praktik commitment, mənəvi istiqamət,
və eksistensial sabitlik tələb edirsə,
aqnostisizmdə:
tam metafizik qeyri-müəyyənliklə
uzunmüddətli psixoloji və fəlsəfi həyatın
nə dərəcədə davamlı olduğu
aydınlaşdırılmalıdır.”
Mənbələr:

- Martin Heidegger
- Søren Kierkegaard
- Viktor Frankl

5. SADƏ İZAHLI VERSİYA

“Təsəvvür et:
bir insan:
duman içində yol gedir.
Bir müddət gedə bilər.
Amma:
uzun müddət:
heç bir istiqamət görmədən yaşamaq
çətin deyilmi?”
Mənbə: Martin Heidegger

6. SADƏ NÜMUNƏ

“İnsan:
yalnız yaşamaq yox,
hansı istiqamətdə yaşadığını da bilmək istəyir.”
Mənbə: Søren Kierkegaard

7. İBRƏTLİK HEKAYƏ

Bir səyyah dedi:
— “Hara getdiyimi bilmirəm,
amma davam edirəm.”
Qoca cavab verdi:
— “Bir müddət mümkündür.
Amma insan:
sonsuz müddət istiqamətsiz yaşaya bilmir.”
İlham mənbələri:

- Martin Heidegger
- Søren Kierkegaard

8. AQNOSTİKİN VERƏ BİLƏCƏYİ CAVAB

- “Tam certainty heç yerdə yoxdur.”
- “Qeyri-müəyyənlik həyatın hissəsidir.”
- “İnsan mənanı özü qura bilər.”
- “Metafizik certainty olmadan da yaşamaq mümkündür.”

Aqnostik istiqamətlər:

- Albert Camus
- Bertrand Russell

9. QARŞI SUAL

“Əgər:
son həqiqət,
məqsəd,
və metafizik istiqamət qeyri-müəyyəndirsə,
insan:
uzun müddət
eksistensial sabitliyi necə qoruyacaq?”
Mənbə: Martin Heidegger

10. ƏN GÜCLÜ İSTİFADƏ FORMASI

“Əgər:
aqnostisizm:

- son metafizik həqiqətin,
- ilahi məqsədin,
- və ölüm sonrası həyatın

tam bilinməsinin mümkün olmadığını müdafiə edirsə,
lakin:

- insan həyatı

praktik commitment,
mənəvi istiqamət,
və eksistensial sabitlik tələb edirsə,

və:

insan psixologiyası uzunmüddətli istiqamətsizlik və fundamental qeyri-müəyyənlik qarşısında narahatlıq və meaning-crisis yaşamağa meyllidirsə,

aqnostisizmdə:

tam metafizik qeyri-müəyyənliklə yaşamağın
nə dərəcədə psixoloji və fəlsəfi baxımdan davamlı olduğu
aydınlaşdırılmalıdır.”

OXUCU ÜÇÜN SADƏ TERMİN BƏLƏDÇİSİ

A

Abduktiv Mühakimə (Abductive Reasoning)

Müşahidə etdiyimiz faktları ən yaxşı izah edən nəticəyə çatmaq üsuludur.
Məsələn, səhər küçələrin islandığını görüb:
"Yəqin gecə yağış yağıb"
nəticəsinə gəlmək abduktiv mühakimədir.

Abrogasiya (Abrogation)

Əvvəlki hökmün sonrakı hökm ilə dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsidir.
İslam elmlərində buna daha çox "nəsx" deyilir.

Adaptasiya

Canlıların yaşadıqları mühitə uyğunlaşması prosesidir.
Məsələn, qütb ayılarının qalın tükləri soyuğa uyğunlaşmanın nəticəsidir.

Agent Detection

İnsanın ətrafında məqsədli bir varlığın olub-olmadığını müəyyən etməyə çalışan zehni mexanizmdir.
Məsələn, qaranlıqda səs eşidəndə orada bir insanın olduğunu düşünmək.

Agentlik (Agency)

Şüurlu şəkildə qərar vermək və məqsədli hərəkət etmək qabiliyyətidir.
İnsan agent hesab olunur, çünki məqsəd seçə və ona uyğun hərəkət edə bilir.

Aqnostik Ateizm

Allahın varlığına inanmayan, lakin Allahın yoxluğunu qəti şəkildə bildiyini iddia etməyən mövqedir.

Aqnostik Teizm

Allahın varlığına inanan, lakin bunu tam sübut etdiyini iddia etməyən mövqedir.

Aqnostisizm

Allahın varlığı və ya yoxluğu haqqında qəti biliyin mümkün olmadığını müdafiə edən fəlsəfi mövqedir.

Analitik Fəlsəfə

Məntiqə, dil analizinə və arqumentlərin dəqiqliyinə üstünlük verən fəlsəfi ənənədir.
Müasir Qərb fəlsəfəsinin ən təsirli istiqamətlərindən biridir.

Analoji Arqument

İki şey arasındakı oxşarlıqdan istifadə edərək nəticə çıxaran arqumentdir.
Məsələn:
Saatın ustası varsa,
kainatın da yaradıcısı ola bilər.

Antropik Prinsip
Kainatın xüsusiyyətlərinin həyatın yaranmasına uyğun görünməsini izah etməyə çalışan yanaşmadır.

Antropologiya
İnsanı, insan cəmiyyətlərini və mədəniyyətlərini araşdıran elm sahəsidir.

Antropomorfizm
İnsana aid xüsusiyyətlərin Allaha və ya başqa qeyri-insani varlıqlara aid edilməsidir.

Anti-Realizm
Bəzi həqiqətlərin insan düşüncəsindən asılı olduğunu müdafiə edən fəlsəfi mövqedir.

Apologetika
Dini inancları məntiqi, fəlsəfi və elmi arqumentlərlə müdafiə edən sahədir.

A Posteriori
Təcrübədən sonra əldə edilən bilikdir.
Məsələn:
Odun yandırdığını müşahidə etməklə öyrənmək.

A Priori
Təcrübədən əvvəl, yalnız ağıl vasitəsilə bilinən həqiqətdir.
Məsələn:
2 + 2 = 4

Argument from Consciousness
(Şüur Arqumenti)
İnsan şüurunun yalnız maddə ilə tam izah edilməsinin çətin olduğunu müdafiə edən arqumentdir.

Argument from Morality
(Əxlaq Arqumenti)
Obyektiv əxlaqın mövcudluğunun Allahın varlığına işarə etdiyini müdafiə edən arqumentdir.

Argument from Reason
(Ağıl Arqumenti)
İnsan ağlının etibarlılığının kor maddi proseslərlə tam izah edilməsinin çətin olduğunu müdafiə edən arqumentdir.

Arqument
Müəyyən nəticəni əsaslandırmaq üçün təqdim olunan səbəblər və dəlillər toplusudur.

Artificial Intelligence (AI)
(Süni İntellekt)
Kompüterlərin və proqramların insan düşüncəsinə bənzər funksiyalar

yerinə yetirməsidir.

Ateizm
Allahın varlığını qəbul etməyən dünyagörüşüdür.

Atribut
Bir varlığın xüsusiyyəti və ya sifətidir.
Məsələn:
Bilik,
qüdrət,
ədalət
Allahın atributları kimi müzakirə olunur.

Axirət
İnsanın ölümündən sonra həyatın davam etməsi anlayışıdır.
Bir çox dinlərdə əsas inanc prinsiplərindən biridir.

Azad İradə
İnsanın seçimlərini həqiqətən özü edə bilməsi anlayışıdır.
Azad iradə problemi fəlsəfənin ən qədim müzakirələrindən biridir.

Azad İradə Müdafiəsi (Free Will Defense)
Şər probleminə verilən məşhur teist cavablardan biridir.
Bu yanaşmaya görə:
İnsan azaddırsa,
pis seçim etmək imkanı da olmalıdır.

B

Bayesian Ehtimal
Yeni məlumatlar əldə olunduqca ehtimalların yenidən hesablanmasına əsaslanan düşüncə üsuludur.

Bayesianizm
Ehtimal hesablamalarını və yeni məlumatların təsirini əsas götürən fəlsəfi və statistik yanaşmadır.

Beyin
İnsanın düşünmə, hiss etmə, yadda saxlama və qərar vermə proseslərini idarə edən əsas orqandır.

Bilik
İnsanın doğru olduğuna əsaslı şəkildə inandığı məlumatdır.
Fəlsəfədə bilik sadəcə inanc deyil, eyni zamanda doğruluq və əsaslandırma tələb edir.

Bilinməzlik
Müəyyən bir mövzunun insan tərəfindən tam bilinməməsi və ya bilinməsinin mümkün olmamasıdır.

Burden of Proof (Dəlil Yükü)
Bir iddia irəli sürən şəxsin həmin iddianı əsaslandırmaq məsuliyyətidir.

Məsələn:
"X adlı şey mövcuddur"
deyən şəxs bunu əsaslandırmalıdır.

Brute Fact (İzahsız Fakt)
Əlavə izaha ehtiyac olmadan sadəcə mövcud olduğu qəbul edilən reallıqdır.
Məsələn:
"Kainat sadəcə var."
kimi cavablar fəlsəfədə brute fact adlandırılır.

Bütərəstlik
Allahdan başqa varlıqları ilahiləşdirmək və ya onlara ibadət etməkdir.

Böyük Partlayış (Big Bang)
Müasir kosmologiyada kainatın başlanğıcını izah edən əsas nəzəriyyədir.
Bu nəzəriyyəyə görə kainat çox sıx və çox isti vəziyyətdən genişlənməyə başlamışdır.

C

Causal Chain
(Səbəb-Nəticə Zənciri)
Bir hadisənin başqa hadisəyə səbəb olması ardıcıllığıdır.
Məsələn:
Toxum → ağac → meyvə
Bu ardıcıllıq səbəb-nəticə zənciridir.

Cənnət
Axirətdə yaxşı insanların mükafat alacağı məkan və ya vəziyyət kimi təsvir edilir.
Dinlərdə cənnət:
xoşbəxtlik,
sülh,
və ilahi yaxınlıq yeri kimi təqdim olunur.

Cəhənnəm
Axirətdə pis əməllərin qarşılığı kimi təsvir olunan cəza məkanı və ya vəziyyətidir.

Certainty (Əminlik)
Bir fikrin doğru olduğuna yüksək səviyyədə inanmaq vəziyyətidir.

Circular Reasoning
(Dairəvi Məntiq)
Bir fikri yenə həmin fikirlə sübut etməyə çalışmaqdır.
Məsələn:
"Quran doğrudur, çünki Allahın sözüdür."
"Allahın sözü olduğunu haradan bilirik?"
"Çünki Quranda belə yazılıb."

Bu nümunə dairəvi məntiqə yaxındır.

Codicology
Qədim kitabların:
kağızını,
mürəkkəbini,
cildini,
və fiziki quruluşunu araşdıran elm sahəsidir.

Cognitive Bias
(Koqnitiv Qərəz)
İnsanın fərqində olmadan düşünərkən etdiyi sistemli səhvlərdir.

Cognitive Science
(Koqnitiv Elm)
İnsan düşüncəsini,
yaddaşı,
öyrənməni,
və şüuru araşdıran elmlərarası sahədir.

Coherence
(Tutarlılıq)
Bir fikrin öz daxilində ziddiyyət daşımamasıdır.

Compatibilism
(Kompatibilizm)
Azad iradə ilə determinizmin birlikdə mümkün olduğunu müdafiə edən nəzəriyyədir.

Conceptual Relativity
(Konseptual Relativlik)
Fərqli düşüncə sistemlərinin reallığı fərqli şəkildə anlaya biləcəyini müdafiə edən yanaşmadır.

Conclusion
(Nəticə)
Arqumentin sonunda əldə edilən hökm və ya qənaətdir.

Consciousness
(Şüur)
İnsanın:
özünü,
ətrafını,
və yaşadığı təcrübələri dərk etməsidir.

Contingency Argument
(Kontingensiya Arqumenti)
Mümkün varlıqların son nəticədə zəruri varlığa ehtiyac duyduğunu müdafiə edən arqumentdir.

Contingent Being
(Mümkün Varlıq)
Var da ola bilən,
olmaya da bilən varlıqdır.
Məsələn:
insan,
planet,
ulduz.

Context (Kontekst)
Bir hadisənin və ya fikrin baş verdiyi şərait və mühitdir.

Ç

Çoxsəviyyəli Semantika
Bir mətnin birdən çox məna qatına malik olmasıdır.

Çoxqatlı İnterpretasiya
Bir mətnin müxtəlif insanlar tərəfindən müxtəlif formalarda başa düşülməsidir.

Çoxqatlı Məna
Bir ifadənin eyni anda bir neçə məna daşımasıdır.

D

Deduksiya
Ümumi qaydadan xüsusi nəticə çıxarma üsuludur.
Məsələn:
Bütün insanlar ölümlüdür.
Əli insandır.
Deməli, Əli ölümlüdür.

Deizm
Allahın varlığını qəbul edib,
vəhyi,
peyğəmbərliyi
və möcüzələri qəbul etməyən dünyagörüşüdür.

Dəlil
Bir fikrin və ya iddianın doğruluğunu dəstəkləyən əsasdır.

Dəlil Çatışmazlığı
Bir iddianı qəbul etmək üçün kifayət qədər sübutun olmaması vəziyyətidir.

Dəlil Yükü
(Burden of Proof)
Bir iddia irəli sürən şəxsin həmin iddianı əsaslandırmaq məsuliyyətidir.

Determinizm
Bütün hadisələrin əvvəlki səbəblərlə müəyyən olunduğunu müdafiə edən nəzəriyyədir.

Dialoq
İki və ya daha çox insan arasında fikir mübadiləsidir.

Din
İnsanın:
Allah,
yaradılış,
əxlaq,
və həyatın mənası haqqında inanc və düşüncələr sistemidir.

Din Fəlsəfəsi
Dinlə bağlı əsas sualları fəlsəfi baxımdan araşdıran sahədir.

Dinlərin Çoxluğu Problemi
Dünyada çox sayda dinin mövcud olmasının həqiqət məsələsinə necə təsir etdiyini araşdıran problemdir.

Divine Command Theory
(İlahi Əmr Nəzəriyyəsi)
Əxlaqın mənbəyinin Allahın əmrləri olduğunu müdafiə edən nəzəriyyədir.

Divine Hiddenness
(İlahi Gizlilik)
Allahın niyə açıq şəkildə görünməməsi ilə bağlı fəlsəfi problemdir.

Divine Intervention
(İlahi Müdaxilə)
Allahın kainata və ya insan həyatına birbaşa təsir etməsi anlayışıdır.

Divine Perfection
(İlahi Mükəmməllik)
Allahın bütün kamil sifətlərə sahib olması anlayışıdır.

Divine Silence
(İlahi Səssizlik)
Allahın insanlarla birbaşa danışmaması və ya açıq görünməməsi ilə bağlı anlayışdır.

Dualizm
Reallığın həm maddi, həm də qeyri-maddi tərəfinin mövcud olduğunu müdafiə edən nəzəriyyədir.

Dua
İnsanın Allahla danışması,
Ondan kömək istəməsi,
şükür etməsi

və Ona yönəlməsidir.

Düşüncə Təcrübəsi (Thought Experiment)
Bir problemi anlamaq üçün zehnimizdə qurduğumuz fərziyyə ssenarisidir.
Məsələn:
"Əgər bütün insanlar görünməz olsaydı nə baş verərdi?"
kimi suallar düşüncə təcrübəsidir.

Dünyagörüşü
İnsanın:
həyat,
insan,
əxlaq,
kainat
və həqiqət haqqında ümumi baxışlar sistemidir.

Dəyişməzlik
Bir varlığın mahiyyətinin dəyişməməsi xüsusiyyətidir.
Teologiyada Allahın dəyişməzliyi tez-tez müzakirə olunur.

Dini Təcrübə
İnsanın Allahın varlığını və ya müqəddəs bir həqiqəti hiss etdiyini düşündüyü şəxsi yaşantıdır.

Dini Dil Problemi
Allah və metafizik həqiqətlər haqqında istifadə olunan dilin nə dərəcədə mənalı olduğunu araşdıran fəlsəfi problemdir.

Düşüncə Sistemi
İnsanın reallığı anlamaq üçün istifadə etdiyi ideyalar və prinsiplər toplusudur.

E

Emergent Property (Ortaya Çıxan Xüsusiyyət)
Sadə hissələrdə olmayan, lakin həmin hissələr birləşəndə meydana çıxan xüsusiyyətdir.
Məsələn:
Bir su molekulu yaş deyil.
Amma milyardlarla su molekulu birlikdə yaşlıq xüsusiyyəti yaradır.

Emergentizm
Bəzi xüsusiyyətlərin sadə hissələrin birləşməsindən sonra ortaya çıxdığını müdafiə edən nəzəriyyədir.
Şüur problemi müzakirələrində tez-tez istifadə olunur.

Empirik
Müşahidə və təcrübəyə əsaslanan.
Məsələn:

Laboratoriyada yoxlanıla bilən məlumat empirik məlumatdır.

Empirik Dəlil
Müşahidə və təcrübə yolu ilə əldə edilən sübutdur.

Empirizm
Biliyin əsas mənbəyinin təcrübə və müşahidə olduğunu müdafiə edən fəlsəfi məktəbdir.

Epifenomen
Başqa proseslərin yan məhsulu kimi ortaya çıxan hadisədir.
Bəzi filosoflara görə şüur beynin epifenomenidir.

Epistemik
Bilik və bilmə ilə əlaqəli olan.
Məsələn:
Epistemik problem = biliklə bağlı problem.

Epistemik Əsaslandırma
Bir inancın niyə rasional hesab edildiyini izah edən əsasdır.

Epistemik Humility (Epistemik Təvazökarlıq)
İnsanın öz biliyinin məhdud olduğunu qəbul etməsidir.

Epistemik Məhdudiyyət
İnsan biliyinin müəyyən sərhədlərə malik olmasıdır.

Epistemik Qeyri-Müəyyənlik
Mövcud məlumatların qəti nəticəyə gəlmək üçün kifayət etməməsi vəziyyətidir.

Epistemologiya
Biliyin:
nə olduğu,
necə əldə edildiyi,
və nə qədər etibarlı olduğu
haqqında araşdırma aparan fəlsəfə sahəsidir.

Essential Property (Zəruri Xüsusiyyət)
Bir şeyin həmin şey olaraq qalması üçün mütləq malik olduğu xüsusiyyətdir.

Etik
Əxlaqla bağlı olan.

Evidentialism (Dəlilçilik)
Bir inancın yalnız kifayət qədər sübut olduqda qəbul edilməli olduğunu müdafiə edən yanaşmadır.

Evil-God Challenge
"Yaxşı Allah" anlayışına qarşı irəli sürülən düşüncə təcrübəsidir.
Sual verir:

Əgər yaxşı Allah mümkün hesab edilirsə,
pis Allah niyə mümkün hesab edilməsin?

Evolutionary Debunking Argument (EDA)
İnsan inanclarının həqiqətə görə deyil, həyatda qalmağa görə formalaşdığını iddia edən arqumentdir.

Evolutionary Psychology (Təkamül Psixologiyası)
İnsan davranışlarını təkamül prosesləri ilə izah etməyə çalışan elm sahəsidir.

Existential Risk (Eksistensial Risk)
İnsanlığın gələcəyini ciddi şəkildə təhlükə altına ala biləcək riskdir.

Existentialism (Eksistensializm)
İnsanın həyatına özü məna verməli olduğunu vurğulayan fəlsəfi istiqamətdir.

Explanatory Adequacy (İzah Yetərliliyi)
Bir nəzəriyyənin hadisələri nə qədər uğurla izah edə bilməsidir.

Explanatory Power (İzah Gücü)
Bir nəzəriyyənin nə qədər çox hadisəni izah edə bilməsini göstərən ölçüdür.

Explanatory Scope (İzah Əhatəsi)
Bir nəzəriyyənin əhatə etdiyi faktların və hadisələrin miqdarıdır.

Ə

Ədalət
Hər kəsə haqq etdiyi şeyi vermək və haqsızlıq etməmək prinsipidir.

Əbədi
Sonu olmayan, daim davam edən.

Əbədiyyət
Başlanğıcı və ya sonu olmayan zaman anlayışı.

Əhd
İki tərəf arasında verilən söz və ya bağlanmış müqavilədir.

Əmanət
Qorunmaq üçün bir insana verilən maddi və ya mənəvi məsuliyyətdir.

Əminlik (Certainty)
Bir fikrin doğru olduğuna yüksək səviyyədə inanmaq vəziyyətidir.

Əmr
Bir işin görülməsini tələb edən göstərişdir.
Din fəlsəfəsində daha çox ilahi əmrlər müzakirə olunur.

Əql
Ağıl və düşünmə qabiliyyətidir.

İslam fəlsəfəsində mühüm anlayışlardan biridir.

Əqli Dəlil
Müşahidədən deyil, məntiq və düşüncədən çıxarılan dəlildir.

Əxlaq
Doğru və yanlış davranışları araşdıran anlayışdır.

Əxlaq Fəlsəfəsi
İnsan davranışlarının niyə doğru və ya yanlış olduğunu araşdıran fəlsəfə sahəsidir.

Əxlaqi Dəyər
Bir davranışın mənəvi baxımdan əhəmiyyətidir.

Əxlaqi Məsuliyyət
İnsanın etdiyi hərəkətlərə görə cavabdeh olmasıdır.

Əxlaqi Realizm
Əxlaqi həqiqətlərin insanlardan asılı olmayaraq mövcud olduğunu müdafiə edən baxışdır.

Əxlaqi Relativizm
Əxlaqın cəmiyyətə və insana görə dəyişdiyini müdafiə edən baxışdır.

Əxlaqi Subyektivizm
Əxlaqi dəyərlərin fərdlərin düşüncəsinə bağlı olduğunu müdafiə edən yanaşmadır.

F

Falsifikasiya (Falsification)
Bir nəzəriyyənin yanlış olduğunu göstərmək imkanının olmasıdır.

Fərziyyə
Araşdırılmağa ehtiyacı olan ilkin ehtimal və ya fikir.

Fenomen
Müşahidə edilə bilən hadisə və ya təzahürdür.

Fenomenologiya
İnsan təcrübəsinin necə yaşandığını araşdıran fəlsəfi istiqamətdir.

Fəlsəfə
İnsan,
həqiqət,
varlıq,
əxlaq
və bilik haqqında əsas sualları araşdıran düşüncə fəaliyyətidir.

Fəlsəfi Naturalizm
Reallığın yalnız təbiətdən ibarət olduğunu müdafiə edən fəlsəfi baxışdır.

Fəlsəfi Skeptisizm
İddiaların sorğulanmasını və tənqidi düşüncəni vurğulayan fəlsəfi yanaşmadır.

Fəlsəfi Teizm
Allahın varlığını fəlsəfi arqumentlərlə əsaslandırmağa çalışan teist yanaşmadır.

Fine-Tuning (İncə Tənzimləmə)
Kainatdakı fiziki sabitlərin həyat üçün çox həssas şəkildə uyğun görünməsi hadisəsidir.

First Cause (İlk Səbəb)
Səbəb-nəticə zəncirinin başlanğıcında dayanan ilk səbəbdir.

Fizikalizm
Hər şeyin son nəticədə fiziki reallıqla izah edilə biləcəyini müdafiə edən fəlsəfi mövqedir.

Fitrət
İnsanın yaradılışdan gətirdiyi təbii meyl və xüsusiyyətlərdir.
İslam düşüncəsində insanın Allahı tanımağa meylli yaradıldığı fikri fitrətlə əlaqələndirilir.

Free Will (Azad İradə)
İnsanın seçimlərini sərbəst şəkildə edə bilməsi qabiliyyətidir.

Free Will Defense (Azad İradə Müdafiəsi)
Şər probleminə verilən məşhur teist cavablardan biridir.
Bu yanaşmaya görə:
Azad seçim imkanı varsa,
pis seçim etmək imkanı da olmalıdır.

Fundamental Sual
Daha əsas və daha dərin problemlərin təməlində duran sualdır.
Məsələn:
"Niyə ümumiyyətlə nəsə var?"
fəlsəfənin fundamental suallarından biridir.

G

Göndərilmiş Din
Allah tərəfindən vəhy və peyğəmbərlər vasitəsilə insanlara çatdırıldığına inanılan dindir.
İslam, Xristianlıq və Yəhudilik göndərilmiş dinlərə nümunə göstərilir.

Gerçəklik
Mövcud olan və həqiqətən var olan şeylərin ümumi adıdır.
Fəlsəfədə buna bəzən "reallıq" da deyilir.

Güman
Qəti olmayan, lakin mümkün görünən fikir və ya ehtimaldır.

Güzəştli Skeptisizm
Hər şeyi rədd etmədən, lakin iddiaları diqqətlə araşdıran skeptik yanaşmadır.

H

HADD (Hyperactive Agency Detection Device)
İnsanın ətrafında məqsədli və şüurlu varlıqları həddindən artıq görməyə meylli olduğunu iddia edən psixoloji nəzəriyyədir.
Məsələn:
Küləyin hərəkət etdirdiyi kolu bir insan hesab etmək.

Həqiqət
Reallığa uyğun olan fikir və ya məlumatdır.

Həqiqət Nəzəriyyəsi
Bir fikrin nə vaxt doğru hesab edilməsini araşdıran fəlsəfi yanaşmadır.

Həqiqət Axtarışı
İnsanın doğru olanı tapmaq və anlamaq səyləridir.

Həqiqət Dəyəri
Bir ifadənin doğru və ya yanlış olma vəziyyətidir.

Həqiqət İddiası
Bir fikrin doğru olduğunu irəli sürməkdir.

Həqiqətə Uyğunluq Nəzəriyyəsi
(Correspondence Theory of Truth)
Bir fikrin reallığa uyğun olduğu halda doğru hesab edilməsini müdafiə edən nəzəriyyədir.

Hermenevtika
Mətnlərin və fikirlərin necə başa düşülməsi və şərh olunmasını araşdıran fəlsəfi sahədir.

Hermenevtik Dairə
Mətnin hissələrini bütövü başa düşərək, bütövü isə hissələri başa düşərək anlama prosesidir.

Hermenevtik Qeyri-Sabitlik
Mətnlərin müxtəlif insanlar tərəfindən fərqli şəkildə şərh edilməsini ifadə edən anlayışdır.

Hikmət
Dərin bilik, düzgün qərar vermə qabiliyyəti və hadisələrin arxasındakı mənanı dərk etməkdir.

Hipotez (Hypothesis)
Araşdırılmağa ehtiyacı olan ilkin ehtimal və ya fərziyyədir.

Humanizm
İnsanın dəyərini və imkanlarını ön plana çıxaran düşüncə sistemidir.

Hüquq
Cəmiyyət daxilində davranışları tənzimləyən qaydalar sistemidir.

Hüquqi Sistem
Bir cəmiyyətdə tətbiq olunan qanunlar və hüquq qaydalarının ümumi məcmusudur.

X

Xarakter
İnsanın davranış və əxlaqi xüsusiyyətlərinin ümumi məcmusudur.

Xarici Dünya
İnsanın şüurundan kənarda mövcud olan reallıqdır.

Xeyir
Əxlaq baxımından yaxşı və dəyərli hesab edilən şeydir.

Xeyirxahlıq
Başqalarının rifahını düşünmək və onlara yaxşılıq etmək meylidir.

Xronologiya
Hadisələrin zaman ardıcıllığı ilə düzülməsidir.

Xronoloji Ardıcıllıq
Hadisələrin baş vermə sırasına uyğun təqdim edilməsidir.

İ

İdealizm
Əsas reallığın maddə deyil, ideya və ya şüur olduğunu müdafiə edən fəlsəfi məktəbdir.

İbadət
İnsanın Allaha yönəlməsi və Ona itaətini ifadə edən davranış və əməllərdir.

İdrak
İnsanın məlumatı qəbul etməsi, anlaması və şərh etməsi prosesidir.

İlahi Ədalət
Allahın hər şeyi haqq və ədalətlə etməsi anlayışıdır.

İlahi Əmr
Allah tərəfindən verilən göstəriş və ya hökmdür.

İlahi Əmr Nəzəriyyəsi
(Divine Command Theory)
Əxlaqın mənbəyinin Allahın əmrləri olduğunu müdafiə edən nəzəriyyədir.

İlahi Gizlilik
(Divine Hiddenness)
Allahın niyə açıq şəkildə görünməməsi ilə bağlı fəlsəfi problemdir.

İlahi Hipotez
Allahın mövcudluğunu reallığın izahı kimi qəbul edən yanaşmadır.

İlahi Müdaxilə
Allahın kainata və ya insan həyatına birbaşa təsir etməsi anlayışıdır.

İlahi Mənşə
Bir şeyin mənbəyinin Allah olması fikridir.

İlahi Mükəmməllik
Allahın bütün kamil sifətlərə malik olması anlayışıdır.

İlahi Qüdrət
Allahın hər şeyə gücü çatması sifətidir.

İlahi Səssizlik
Allahın insanlarla açıq şəkildə danışmaması və ya görünməməsi ilə bağlı anlayışdır.

İlahiyyat
Allah, din, vəhy və müqəddəs mətnlər haqqında araşdırma aparan elm sahəsidir.

İman
Allahın və dini həqiqətlərin doğruluğunu qəbul etmək və onlara inanmaqdır.

İmmanentlik (Immanence)
Allahın yaratdığı aləmlə əlaqədə olması və ona yaxın olması anlayışıdır.
Transsendentliyin əks qütbü kimi istifadə olunur.

İnduksiya
Xüsusi müşahidələrdən ümumi nəticə çıxarma üsuludur.
Məsələn:
Gördüyümüz bütün qarğalar qara rəngdədirsə,
qarğaların qara olduğunu düşünmək.

İnanc
Bir fikrin doğru olduğuna inanmaq vəziyyətidir.

İnanc Sistemi
İnsanın dünya və həyat haqqında qəbul etdiyi inanclar toplusudur.

İnferensiya (Inference)
Mövcud məlumatlardan yeni nəticə çıxarma prosesidir.

İnkar
Bir fikri və ya iddianı qəbul etməməkdir.

İnkişaf Etmiş Arqument
Birdən çox dəlil və əsaslandırmaya söykənən geniş arqumentdir.

İnkişaf Nəzəriyyəsi
Müəyyən bir prosesin zamanla necə dəyişdiyini və formalaşdığını izah edən nəzəriyyədir.

İnkişafçı İzah
Bir hadisəni onun tarixi inkişaf prosesi ilə izah etməyə çalışan yanaşmadır.

İnkişafçı Psixologiya
İnsan davranışlarının zamanla necə formalaşdığını araşdıran psixologiya sahəsidir.

İnkişafçı Təhlil
Bir ideyanın və ya hadisənin zaman içində keçdiyi mərhələləri araşdıran yanaşmadır.

İnterpretasiya
Bir mətnin, hadisənin və ya fikrin şərh edilməsidir.

İrrasional
Ağıl və məntiqə uyğun olmayan.

İslam Fəlsəfəsi
İslam dünyasında inkişaf etmiş fəlsəfi düşüncə ənənəsidir.

İstidlal
Məntiq və dəlillər vasitəsilə nəticəyə çatmaq prosesidir.

İstikbar
Haqq qarşısında təkəbbür göstərmək və özünü üstün tutmaqdır.
Quranda mənfi xüsusiyyət kimi təqdim edilir.

İzah
Bir hadisənin və ya fikrin niyə baş verdiyini açıqlamaqdır.

İzah Gücü
(Explanatory Power)
Bir nəzəriyyənin hadisələri nə qədər yaxşı açıqlaya bilməsidir.

İzah Yetərliliyi
(Explanatory Adequacy)
Bir nəzəriyyənin mövcud faktları kifayət qədər izah edə bilməsidir.

İxlas
Səmimiyyət və əməli yalnız Allah rizası üçün etməkdir.

K

Kainat
Bütün maddə, enerji, zaman, məkan və fiziki reallığın ümumi adıdır.

Kantçı Fəlsəfə
Alman filosofu İmmanuel Kantın inkişaf etdirdiyi fəlsəfi sistemdir. İnsan

ağlının imkanlarını və sərhədlərini araşdırır.

Kateqoriya
Oxşar xüsusiyyətlərə malik anlayışların daxil olduğu qrupdur.

Kausalitet (Səbəblilik)
Hadisələrin səbəb-nəticə əlaqəsi ilə baş verməsi prinsipidir.

Koqnitiv Elm (Cognitive Science)
İnsan zehnini, düşüncəsini, yaddaşını və öyrənməsini araşdıran elmlərarası sahədir.

Koqnitiv Qərəz (Cognitive Bias)
İnsanın fərqində olmadan düşünərkən etdiyi sistemli səhvlərdir.
Məsələn:
Yalnız öz fikrini təsdiqləyən məlumatları qəbul etmək.

Komplekslik
Bir sistemin çoxlu hissələrdən və əlaqələrdən ibarət olmasıdır.

Komplekslik Arqumenti
Kainatdakı və ya canlılardakı mürəkkəb quruluşların izahı ilə bağlı fəlsəfi müzakirələrdə istifadə olunan arqumentdir.

Kompatibilizm (Compatibilism)
Azad iradə ilə determinizmin birlikdə mümkün olduğunu müdafiə edən nəzəriyyədir.

Kompozisiya
Bir mətnin, əsərin və ya sistemin quruluşudur.

Konsept
Anlayış və ya fikir deməkdir.

Konseptual
Anlayışlarla əlaqəli olan.

Konseptual Relativlik (Conceptual Relativity)
Fərqli düşüncə sistemlərinin reallığı fərqli şəkildə anlaya biləcəyini müdafiə edən yanaşmadır.

Konsensus
Bir qrup insanın ortaq nəticəyə gəlməsidir.

Kontingensiya (Contingency)
Bir şeyin mövcud da ola bilməsi, mövcud olmaya da bilməsi vəziyyətidir.

Kontingensiya Arqumenti (Contingency Argument)
Mümkün varlıqların son nəticədə zəruri varlığa ehtiyac duyduğunu müdafiə edən arqumentdir.

Kosmologiya
Kainatın quruluşunu, mənşəyini və inkişafını araşdıran elm sahəsidir.

Kosmoloji Arqument
Kainatın mövcudluğundan hərəkətlə Yaradanın varlığına çatmağa çalışan fəlsəfi arqumentdir.

Kriteriya
Bir şeyin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan ölçüdür.

Kümülativ Arqument
Bir nəticəyə tək dəlillə deyil, çoxlu dəlillərin birlikdə yaratdığı güclə çatmağa çalışan arqumentdir.

Küfr
İslam terminologiyasında haqqı qəbul etməmək və ya inkar etmək mənasında işlədilir.

Q

Qənaət
İnsanın müəyyən bir fikrin doğru olduğuna inanması vəziyyətidir.

Qəza və Qədər
Allahın biliyi və kainatdakı hadisələrin ilahi nizam daxilində baş verməsi anlayışıdır.

Qeyri-Maddi
Maddədən ibarət olmayan.
Məsələn:
Şüur,
ruh,
məna.

Qeyri-Müəyyənlik
Bir məsələ haqqında qəti nəticəyə gəlməyin mümkün olmaması vəziyyətidir.

Qiraət
Quranın fərqli oxunuş formalarına verilən addır.

Qualia
İnsanın daxili və subyektiv təcrübələridir.
Məsələn:
Ağrını hiss etmək,
qırmızı rəngi görmək,
şirin dadı duymaq.
Şüur fəlsəfəsinin ən məşhur anlayışlarından biridir.

Quantitative (Kəmiyyətlə Bağlı)
Say və ölçü ilə əlaqəli olan.

Qualitative (Keyfiyyətlə Bağlı)
Bir şeyin xüsusiyyətləri və mahiyyəti ilə əlaqəli olan.

Quran
Müsəlmanların inancına görə Allah tərəfindən Hz. Muhəmmədə nazil edilmiş müqəddəs kitabdır.

Quranşünaslıq
Quranın:
dili,
tarixi,
məzmunu,
qiraətləri,
təfsiri
ilə məşğul olan elmi sahədir.

Quran Tədqiqatları
Quranın:
tarixi,
dili,
məzmunu,
əlyazmaları
və təfsiri ilə məşğul olan akademik sahədir.

Qurtuluş
İnsanın mənəvi və ya dini baxımdan nicat tapması anlayışıdır.

Qüdrət
Bir işi həyata keçirmək gücü və bacarığıdır.
Teologiyada Allahın sonsuz qüdrətindən danışılır.

L

Late Antiquity
Təxminən III–VIII əsrlər arasındakı tarixi dövrə verilən addır.
Quranın meydana çıxdığı dövrü araşdıran alimlər bu termini tez-tez istifadə edirlər.

Libertarian Azad İradə
İnsanın bəzi hallarda həqiqətən fərqli seçim edə biləcəyini müdafiə edən nəzəriyyədir.

Liturgik İstifadə
Mətnin ibadət və dini mərasimlərdə istifadə olunmasıdır.

Liturgiya
Dinlərdə istifadə olunan ibadət və mərasim formalarının ümumi adıdır.

Lokal
Müəyyən bölgə və ya məkanla məhdud olan.

Lokal Din
Müəyyən xalq və ya bölgə ilə məhdudlaşmış din.

Logos
Qədim fəlsəfədə və teologiyada:
ağıl,
məntiq,
nizam
və kosmik qanun mənalarında istifadə olunan anlayışdır.

Liberal Teologiya
Dini mətnləri müasir düşüncə və tarixi kontekst çərçivəsində şərh etməyə çalışan yanaşmadır.

Lüğət
Müəyyən sahədə istifadə olunan terminlərin izahlarını verən mənbədir.

Lütf
Allahın insanlara bəxş etdiyi nemət və mərhəmət deməkdir.

Layiqli Səbəb Prinsipi (Principle of Sufficient Reason)
Hər şeyin mövcudluğu və ya baş verməsi üçün kifayət qədər səbəb olmalı olduğunu müdafiə edən fəlsəfi prinsipdir.

M

Maddə
Fiziki aləmdə yer tutan və kütləyə malik olan hər şeyə maddə deyilir.
Məsələn:
daş,
su,
hava,
insan bədəni.

Maddi Aləm
Fiziki və müşahidə edilə bilən reallıqdır.

Mahiyyət
Bir şeyin onu həmin şey edən əsas xüsusiyyətidir.
Məsələn:
İnsanın mahiyyəti nədir? sualı fəlsəfədə geniş müzakirə olunur.

Məna
Bir şeyin məqsədi, əhəmiyyəti və dəyəridir.

Məna Problemi
İnsan həyatının obyektiv mənaya malik olub-olmaması ilə bağlı fəlsəfi problemdir.

Məntiq
Düzgün düşünmə və nəticə çıxarma qaydalarını araşdıran elm sahəsidir.

Məntiqi Arqument
Məntiq qaydalarına uyğun qurulmuş arqumentdir.

Məntiqi Çıxarış
Mövcud məlumatlardan yeni nəticə əldə etmək prosesidir.

Məntiqi Mümkünlük
Bir şeyin daxili ziddiyyət daşımadan mümkün olmasıdır.

Məntiqi Ziddiyyət
Bir fikrin eyni anda həm doğru, həm də yanlış olmasını tələb etməsidir.

Mətn Tənqidi (Textual Criticism)
Qədim mətnlərin ən orijinal formasını müəyyən etməyə çalışan akademik sahədir.

Mətnin Formalaşma Prosesi
Bir mətnin tarix boyu necə meydana gəldiyini və inkişaf etdiyini araşdıran yanaşmadır.

Metafizika
Reallığın ən əsas təbiətini araşdıran fəlsəfə sahəsidir.
Metafizika:
varlıq,
zaman,
məkan,
səbəb,
Allah
kimi mövzularla məşğul olur.

Metafizik
Fiziki aləmdən kənar və ya onun əsas təbiəti ilə bağlı olan.

Metafizik Naturalizm
Reallığın yalnız təbiətdən və maddədən ibarət olduğunu müdafiə edən fəlsəfi mövqedir.

Metafizik Qeyri-Müəyyənlik
Reallığın son mahiyyəti haqqında qəti nəticəyə gəlməyin çətin olması vəziyyətidir.

Metaphysical Underdetermination
Eyni dəlillərin bir neçə fərqli metafizik izaha uyğun gəlməsi problemidir.

Metod
Müəyyən məqsədə çatmaq üçün istifadə olunan sistemli üsuldur.

Metodologiya
Araşdırmanın hansı üsullarla aparıldığını öyrənən sahədir.

Metodoloji Naturalizm
Elmin araşdırmalarında yalnız təbii səbəblərdən istifadə etməsi prinsipidir.
Bu prinsip Allahın varlığını nə təsdiq edir, nə də inkar edir.

Modal Arqument
Mümkünlük və zərurət anlayışlarından istifadə edən fəlsəfi arqumentdir.

Modal Məntiq
"Mümkündür",
"zəruridir",
"ola bilər"
kimi anlayışları araşdıran məntiq sahəsidir.

Modal Ontoloji Arqument
Allahın mümkün varlıq olmasından çıxış edərək Onun zəruri varlıq olduğunu müdafiə edən ontoloji arqument formasıdır.

Modal Realizm
Mümkün dünyaların müəyyən mənada real olduğunu müdafiə edən nəzəriyyədir.

Model
Reallığı izah etmək üçün qurulan sadələşdirilmiş təsvir və ya sistemdir.

Monoteizm
Tək Allaha inanmaqdır.
İslam, Xristianlıq və Yəhudilik monoteist dinlərdir.

Moral Realizm
Əxlaqi həqiqətlərin insanlardan asılı olmayaraq mövcud olduğunu müdafiə edən mövqedir.

Moral Relativizm
Əxlaqın insanlara və cəmiyyətlərə görə dəyişdiyini müdafiə edən yanaşmadır.

Möcüzə
Təbii qanunların fövqündə baş verdiyi qəbul edilən hadisədir.

Mövcudluq
Bir şeyin var olması vəziyyətidir.

Mümkün Dünya
Modal məntiqdə reallığın fərqli şəkildə ola biləcəyi ehtimal olunan vəziyyətlərə verilən addır.

Mümkün Varlıq (Contingent Being)
Var da ola bilən, olmaya da bilən varlıqdır.

Mütləq
Heç bir şərtə bağlı olmayan.

Mütləq Həqiqət
İnsandan və şəraitdən asılı olmayaraq doğru olan həqiqətdir.

Mütləq Skeptisizm
Demək olar ki, heç bir şey haqqında qəti bilik əldə etməyin mümkün

olmadığını müdafiə edən mövqedir.

N

Nəticə
Arqumentin sonunda əldə edilən hökm və ya qənaətdir.

Nəsx
Sonrakı hökmün əvvəlki hökmü dəyişdirməsi və ya ləğv etməsidir.

Natural Evil (Təbii Şər)
İnsan fəaliyyəti olmadan baş verən:
zəlzələ,
sunami,
xəstəlik,
quraqlıq
kimi hadisələrdir.

Natural Selection (Təbii Seçmə)
Mühitə daha uyğun xüsusiyyətlərin nəsildən-nəslə ötürülməsi prosesidir.

Naturalizm
Reallığın yalnız təbiət və təbii qanunlarla izah edilə biləcəyini müdafiə edən dünyagörüşüdür.

Nəzəriyyə
Müəyyən hadisələri izah etmək üçün qurulmuş sistemli fikir modelidir.

Necessary Being (Zəruri Varlıq)
Mövcud olmaması mümkün olmayan varlıqdır.
Teist fəlsəfədə Allah zəruri varlıq hesab edilir.

Neytrallıq
Müəyyən mövqeni qəbul etmədən tərəfsiz qalmaq vəziyyətidir.

Nihilizm
Həyatın obyektiv mənası və məqsədi olmadığını müdafiə edən fəlsəfi baxışdır.

Nonbelief Argument (İnamsızlıq Arqumenti)
Səmimi şəkildə həqiqəti axtaran insanların niyə inanmadığını soruşan fəlsəfi arqumentdir.

No-Best-World Argument
Allahın yarada biləcəyi tək bir "ən yaxşı dünya" anlayışını sorğulayan arqumentdir.

Nominalizm
Ümumi anlayışların müstəqil reallığa malik olmadığını müdafiə edən fəlsəfi mövqedir.

Normativ Əxlaq
İnsanların necə davranmalı olduğunu araşdıran əxlaq sahəsidir.

Niyyət
İnsanın bir işi görərkən daxilində daşıdığı məqsəddir.

Nizam
Hadisələrin müəyyən qayda və uyğunluq daxilində baş verməsidir.

Nizam Arqumenti
Kainatdakı nizam və uyğunluğun şüurlu Yaradanı göstərdiyini müdafiə edən arqumentdir.

Nöqteyi-Nəzər
Bir məsələyə baxış bucağı və ya perspektivdir.

O

Obyektiv
İnsanın şəxsi fikrindən, hissindən və seçimindən asılı olmayan.

Obyektiv Əxlaq
İnsanların fikrindən asılı olmayaraq doğru və yanlışın mövcud olduğunu müdafiə edən anlayışdır.
Məsələn:
Günahsız insanı işgəncə ilə öldürmək heç bir şəraitdə yaxşı hesab edilə bilməz.

Obyektiv Həqiqət
İnsanların nə düşündüyündən asılı olmayaraq doğru olan həqiqətdir.
Məsələn:
Yer Günəş ətrafında fırlanır.
İnsanlar buna inanmasa belə bu həqiqət dəyişmir.

Okkam Ülgücü (Occam's Razor)
Eyni hadisəni izah edən bir neçə nəzəriyyə varsa, əlavə fərziyyələr tələb etməyən daha sadə izahın üstün tutulmasını tövsiyə edən prinsipdir.

Ontologiya
Varlığın təbiətini araşdıran fəlsəfə sahəsidir.
"Varlıq nədir?"
"Nə həqiqətən mövcuddur?"
kimi suallarla məşğul olur.

Ontoloji Arqument
Allahın varlığını yalnız məntiq və anlayışlardan çıxış edərək əsaslandırmağa çalışan fəlsəfi arqumentdir.

Ontoloji Zərurət
Bir varlığın mövcud olmamasının qeyri-mümkün olması vəziyyətidir.

Overfitting
Məlumatları həddindən artıq uyğunlaşdıraraq yanlış nəticələr çıxarma problemidir.

Məsələn:
Təsadüfi hadisələrdə olmayan nümunələr axtarmaq.

Ö

Özünüdərk
İnsanın özünü tanıması və özü haqqında düşünməsi qabiliyyətidir.

Özünütəkzib (Self-Refutation)
Bir fikrin özünü yanlış çıxarması vəziyyətidir.
Məsələn:
"Heç bir həqiqət yoxdur."
Əgər bu fikir doğrudursa, onda özü də həqiqət ola bilməz.

Özgürlük (Azadlıq)
İnsanın seçim və qərar vermə imkanına sahib olmasıdır.

Öhdəlik
İnsanın üzərinə götürdüyü məsuliyyətdir.

Ölümsüzlük
Ölümün son olmadığı və varlığın davam etdiyi anlayışıdır.

Ölüm Sonrası Həyat
İnsanın ölümündən sonra varlığının davam etməsi inancıdır.

Öncül
Arqumentdə nəticəyə çatmaq üçün istifadə edilən ilkin müddəadır.
Premis ilə eyni mənada işlədilir.

Öyrənilmiş İnanc
İnsanın sonradan əldə etdiyi və qəbul etdiyi inancdır.

P

Paleoqrafiya
Qədim yazı formalarını araşdıran elm sahəsidir.

Panenteizm
Kainatın Allahın daxilində olduğunu, lakin Allahın kainatdan daha böyük olduğunu müdafiə edən baxışdır.

Paradigma
Müəyyən dövrdə qəbul olunmuş əsas düşüncə modeli və ya baxış çərçivəsidir.

Paradoks
İlk baxışda ziddiyyətli görünən, lakin dərin düşünəndə maraqlı nəticələr doğuran problemdir.

Panteizm
Allah ilə kainatın eyni olduğunu müdafiə edən fəlsəfi yanaşmadır.

Peyğəmbər
Allahın vəhyini insanlara çatdırmaq üçün seçilmiş şəxsdir.

Peyğəmbərlik
Allah ilə insanlar arasında vəhy vasitəsilə əlaqə qurulduğunu bildirən anlayışdır.

Plüralizm
Müxtəlif baxışların və fikirlərin birlikdə mövcud ola bilməsini qəbul edən yanaşmadır.

Politeizm
Birdən çox tanrıya inanmaqdır.

Postulat
Bir nəzəriyyənin və ya sistemin başlanğıc nöqtəsi kimi qəbul edilən əsas prinsipdir.

Pozitivizm
Mənalı biliyin yalnız müşahidə və təcrübə yolu ilə əldə edilə biləcəyini müdafiə edən fəlsəfi məktəbdir.

Pragmatizm
Bir fikrin doğruluğunu onun praktik nəticələri ilə qiymətləndirən fəlsəfi yanaşmadır.

Premis
Arqumentin əsaslandığı ilkin qəbul və ya müddəadır.

Presupposition (İlkin Qəbul)
Müəyyən bir müzakirəyə başlamazdan əvvəl doğru hesab edilən fikir və ya fərziyyədir.

Probability (Ehtimal)
Bir hadisənin baş vermə imkanının dərəcəsidir.

Problem of Evil (Şər Problemi)
Dünyada şərin və əzabın mövcudluğu ilə Allahın varlığı arasındakı əlaqəni araşdıran fəlsəfi problemdir.

Problem of Consciousness
(Şüur Problemi)
Şüurun necə yarandığını və niyə mövcud olduğunu araşdıran fəlsəfi problemdir.

Problem of Divine Hiddenness
(İlahi Gizlilik Problemi)
Allahın niyə açıq və birbaşa görünmədiyini soruşan fəlsəfi problemdir.

Problem of Meaning (Məna Problemi)
İnsan həyatının obyektiv mənaya malik olub-olmamasını araşdıran problemdir.

Problem of Free Will (Azad İradə Problemi)
İnsanın həqiqətən azad seçim edib-etmədiyini araşdıran problemdir.

Principle of Sufficient Reason
(Kifayətli Səbəb Prinsipi)
Hər şeyin mövcudluğu və ya baş verməsi üçün kifayət qədər səbəb olmalı olduğunu müdafiə edən fəlsəfi prinsipdir.

Proqnozlaşdırma Gücü
Bir nəzəriyyənin gələcək hadisələri nə qədər düzgün təxmin edə bilməsidir.

Psixoloji Müdafiə Mexanizmi
İnsanın özünü emosional narahatlıqdan qorumaq üçün şüursuz şəkildə istifadə etdiyi üsullardır.

Psixoloji Naturalizm
İnsan davranışlarını yalnız təbii və psixoloji amillərlə izah etməyə çalışan yanaşmadır.

Psixologiya
İnsan davranışlarını, hisslərini və düşüncələrini araşdıran elm sahəsidir.

R

Radikal Skeptisizm
Heç bir şey haqqında qəti bilik əldə etməyin mümkün olmadığını müdafiə edən skeptik mövqedir.

Rasional
Ağıl və məntiqə uyğun olan.

Rasional Arqument
Məntiq və düşüncə əsasında qurulmuş arqumentdir.

Rasional İnanc
Məntiq və dəlillərlə əsaslandırılmış inancdır.

Rasionalizm
Biliyin əsas mənbəyinin ağıl olduğunu müdafiə edən fəlsəfi məktəbdir.

Rasional Ümid
Məntiqi əsaslara söykənən və əsassız arzudan fərqlənən ümiddir.

Reader-Response Theory
Mətnin mənasının yalnız müəllif tərəfindən deyil, oxucu tərəfindən də formalaşdırıldığını müdafiə edən nəzəriyyədir.

Realizm
Xarici dünyanın insan düşüncəsindən asılı olmayaraq mövcud olduğunu müdafiə edən fəlsəfi mövqedir.

Reallıq
Həqiqətən mövcud olan hər şeyin ümumi adıdır.

Redaksiya
Bir mətnin son formaya salınması və tənzimlənməsi prosesidir.

Redaksiya Tənqidi
Mətnin sonrakı dövrlərdə dəyişdirilib-dəyişdirilmədiyini araşdıran yanaşmadır.

Reduksionizm
Mürəkkəb hadisələri daha sadə hissələrə bölərək izah etməyə çalışan yanaşmadır.

Regional Hüquq Sistemi
Müəyyən bölgəyə və ya xalqa aid hüquqi qaydalar sistemidir.

Relativizm
Həqiqətin və ya əxlaqın şəxsə, zamana və ya cəmiyyətə görə dəyişə biləcəyini müdafiə edən baxışdır.

Revisionizm
Mövcud fikir və ya tarixi məlumatların yenidən qiymətləndirilməsi yanaşmasıdır.

Ritual
Dinlərdə müəyyən qaydalar əsasında yerinə yetirilən ibadət və ya mərasimdir.

Ruh
İnsanın maddi olmayan tərəfini ifadə edən anlayışdır.
Bir çox dini və fəlsəfi sistemdə ruh insanın əsas mahiyyəti hesab edilir.

Ruhani
Mənəvi və ya dini sahə ilə bağlı olan.

S

Səbəb
Bir hadisənin meydana gəlməsinə təsir edən amildir.

Səbəb-Nəticə Əlaqəsi
Bir hadisənin başqa bir hadisəyə yol açmasıdır.

Səbəblilik (Causality)
Hadisələrin səbəb-nəticə əlaqəsi ilə baş verməsi prinsipidir.

Scientism (Elmçilik)
Elmin bütün sualları cavablandıra biləcəyini iddia edən baxışdır.

Seleksiya
Müəyyən xüsusiyyətlərin seçilərək qorunması prosesidir.

Semantika
Sözlərin və ifadələrin mənasını araşdıran elm sahəsidir.

Semantik Dəyişmə
Sözlərin mənasının zamanla dəyişməsidir.

Semantik Qeyri-Müəyyənlik
Bir sözün və ya ifadənin birdən çox mənaya malik olması vəziyyətidir.

Simvolik Din
Dini mətn və anlayışların əsasən məcazi məna daşıdığını müdafiə edən yanaşmadır.

Skeptik
İddiaları dərhal qəbul etməyən və onları araşdıran şəxsdir.

Skeptik Teizm
İnsanın Allahın bütün hikmətlərini anlaya bilməyəcəyini müdafiə edən teist yanaşmadır.

Skeptisizm
İddiaları qəbul etməzdən əvvəl sorğulamağı müdafiə edən fəlsəfi yanaşmadır.

Solipsizm
Yalnız öz şüurunun mövcudluğunun qəti şəkildə bilinməsinin mümkün olduğunu müdafiə edən fəlsəfi mövqedir.

Sosial Uyğunlaşma
İnsanların cəmiyyət daxilində yaşamaq üçün inkişaf etdirdiyi davranış formalarıdır.

Spekulyasiya
Kifayət qədər dəlil olmadan ehtimal irəli sürməkdir.

Struktur
Bir sistemin və ya mətnin daxili quruluşudur.

Struktur Qeyri-Xəttilik
Mətnin hadisələri və mövzuları düz xronoloji ardıcıllıqla təqdim etməməsidir.

Subyektiv
Şəxsi hiss və düşüncələrə bağlı olan.

Subyektiv Təcrübə
Yalnız həmin insan tərəfindən yaşanan daxili təcrübədir.
Məsələn:
ağrını hiss etmək.

Subyektivizm
Həqiqətin və ya dəyərin fərdin düşüncəsinə bağlı olduğunu müdafiə edən baxışdır.

Sübut
Bir iddianın doğruluğunu göstərən əsas və ya dəlildir.

Sübut Standartı
Bir iddianın qəbul edilməsi üçün tələb olunan dəlil səviyyəsidir.

Süni İntellekt (Artificial Intelligence)
Kompüterlərin insan düşüncəsinə bənzər funksiyaları yerinə yetirməsidir.

Ş

Şəhadət
Bir həqiqəti təsdiq etmək və ya ona şahidlik etməkdir.
İslamda iman bəyanı mənasında da işlənir.

Şəxsi Allah
İnsanlarla əlaqə qura bilən, bilən, istəyən və iradə sahibi olan Allah anlayışıdır.

Şər
Əzab, pislik və ya mənfi hadisələr üçün istifadə olunan ümumi anlayışdır.

Şər Problemi
Dünyada şərin mövcudluğu ilə Allahın varlığı arasındakı əlaqəni araşdıran fəlsəfi problemdir.

Şərh
Bir mətnin və ya fikrin izah edilməsidir.

Şifahi Ənənə
Məlumatların yazılı deyil, nəsildən-nəslə şifahi şəkildə ötürülməsidir.

Şübhə
Bir məsələ haqqında qəti qənaətə gəlməmək vəziyyətidir.

Şüur
İnsanın:
özünü,
ətrafını,
təcrübələrini
dərk etməsi qabiliyyətidir.

Şüur Problemi
Şüurun necə yarandığını və niyə mövcud olduğunu araşdıran fəlsəfi problemdir.

Şüurlu Dizayn (Intelligent Design)
Kainatdakı bəzi xüsusiyyətlərin şüurlu planı göstərdiyini müdafiə edən yanaşmadır.

T

Tarixi-Kritik Metod
Mətnləri onların yarandığı tarixi şərait əsasında araşdıran akademik yanaşmadır.

Tarixi Kontekst
Bir hadisənin və ya mətnin meydana gəldiyi dövrün şəraiti və xüsusiyyətləridir.

Təbii Din
İnsan ağlı və müşahidəsi ilə əldə edilə bilən dini bilik anlayışıdır.
Deistlər bu anlayışa xüsusi əhəmiyyət verirlər.

Təbii Qanun
Təbiətdə daim müşahidə olunan və dəyişməz görünən qanunauyğunluqdur.

Təbii Seçmə (Natural Selection)
Mühitə daha uyğun xüsusiyyətlərin nəsildən-nəslə ötürülməsi prosesidir.

Təbii Şər (Natural Evil)
İnsan müdaxiləsi olmadan baş verən:
zəlzələ,
sel,
quraqlıq,
xəstəlik
kimi hadisələrdir.

Təcrübə
İnsanın yaşadığı və müşahidə etdiyi hadisələrdən əldə etdiyi məlumatdır.

Təfəkkür
Dərin düşünmək, araşdırmaq və nəticə çıxarmaq prosesidir.
Quranda təfəkkürə tez-tez çağırış edilir.

Təfsir
Quran ayələrinin izahı və şərhidir.

Təfsirçilik
Mətnlərin mənasını izah etməyə yönəlmiş fəaliyyət və ya yanaşmadır.

Təqva
İnsanın Allah qarşısında məsuliyyət hissi ilə yaşaması və pislikdən çəkinməsidir.

Təşkilatlanmış Din
Müəyyən dini qurumlar, qaydalar və ənənələr üzərində qurulmuş din anlayışıdır.

Təkamül
Canlıların zamanla dəyişməsi və inkişaf etməsi prosesidir.

Təkamül Psixologiyası
İnsan davranışlarını təkamül prosesləri ilə izah etməyə çalışan elm sahəsidir.

Teleoloji Arqument
Kainatdakı məqsəd, nizam və uyğunluqdan çıxış edərək Yaradanın varlığını müdafiə edən arqumentdir.

Teizm
Allahın varlığına, vəhyə və insanlarla əlaqəsinə inanan dünyagörüşüdür.

Teodisiya
Şərin mövcudluğu ilə Allahın ədalətini və yaxşılığını uzlaşdırmağa çalışan izahdır.

Teologiya
Allah, din və müqəddəs mətnlər haqqında araşdırma aparan elm sahəsidir.
İlahiyyat sözü ilə yaxın mənada işlənir.

Teoriya
Müəyyən hadisələri izah etmək üçün qurulan sistemli fikir modelidir.

Transsendent
Maddi aləmdən və təbiətdən üstün olan.
Teist fəlsəfədə Allah transsendent varlıq hesab edilir.

Tutarlılıq (Coherence)
Bir fikrin öz daxilində ziddiyyət daşımamasıdır.

U

Underdetermination
Eyni dəlillərin birdən çox nəzəriyyəyə uyğun gəlməsi problemidir.

Universal
Hamıya və hər yerə aid olan.

Universal Əxlaq
Bütün insanlar üçün keçərli olan əxlaqi prinsiplər anlayışıdır.

Universal Mesaj
Müəyyən xalq və ya dövr üçün deyil, bütün insanlıq üçün nəzərdə tutulmuş mesajdır.

Utilitarizm
Bir hərəkətin doğruluğunu onun gətirdiyi fayda ilə ölçən əxlaq nəzəriyyəsidir.

Ü

Ümumbəşəri
Bütün insanlığa aid olan.

Ümumbəşəri Dəyər
Millət, din və mədəniyyətdən asılı olmayaraq bütün insanlar üçün əhəmiyyətli olan dəyərdir.

Ümid
Gələcəkdə yaxşı nəticənin mümkün olduğuna inanmaqdır.

Ümmət
Eyni dini inancı paylaşan insanların mənəvi birliyidir.
İslamda müsəlman cəmiyyətini ifadə etmək üçün işlədilir.

Üsul
Müəyyən məqsədə çatmaq üçün istifadə olunan yol və ya metod.

V

Validlik
Bir arqumentin məntiq baxımından düzgün qurulmasıdır.

Varlıq
Mövcud olan hər şeyin ümumi adıdır.

Varlıq Problemi
"Nə mövcuddur?" və "Niyə mövcuddur?" suallarını araşdıran fəlsəfi problemdir.

Varlıqşünaslıq
Ontologiyanın Azərbaycan dilində qarşılığıdır.
Varlığın təbiətini araşdıran fəlsəfə sahəsidir.

Variant Oxunuş
Bir mətnin fərqli şəkildə oxunması və ya yazılması formasıdır.

Vəcd
İnsanın dərin mənəvi və ya dini hiss yaşadığı vəziyyətdir.

Vəhy
Allahın peyğəmbərlərə çatdırdığı ilahi mesajdır.

Verifikasiya
Bir iddianın doğru olub-olmadığını yoxlama prosesidir.

Vicdan
İnsanın doğru ilə yanlışı ayırmasına kömək edən daxili mənəvi hissidir.

Voluntarizm
İradənin və seçimin əsas rol oynadığını vurğulayan fəlsəfi yanaşmadır.

Vücud
Varlıq, mövcudluq mənasında işlənən klassik fəlsəfi termindir.

Vəzifə Əxlaqı
Bir hərəkətin doğruluğunu onun nəticəsinə deyil, vəzifəyə uyğun olub-olmamasına görə qiymətləndirən əxlaq nəzəriyyəsidir.

Vəsilə
Məqsədə çatmaq üçün istifadə olunan vasitə və ya səbəbdir.

Vətəndaş Əxlaqı
Cəmiyyət qarşısında insanın məsuliyyətlərini və davranışlarını araşdıran əxlaq sahəsidir.

Vəhdət
Birlik və bütövlük anlayışıdır.
İslam düşüncəsində xüsusilə tövhid anlayışı ilə əlaqəli işlədilir.

Y

Yaradılış
Bir şeyin meydana gəlməsi və var olması prosesidir.
Din fəlsəfəsində yaradılış daha çox Allahın kainatı və canlıları yaratması mənasında işlədilir.

Yaradan
Kainatı və bütün varlıqları yaradan varlıq.
Teist dünyagörüşündə bu anlayış Allah üçün istifadə olunur.

Yaradıcılıq
Yeni fikir, əsər və ya həll yolu ortaya qoymaq qabiliyyətidir.

Yekun Nəticə
Arqumentin və ya müzakirənin sonunda əldə edilən əsas qənaətdir.

Yəqin
Şübhəyə yer qoymayacaq dərəcədə güclü bilik və əminlikdir.
İslam düşüncəsində yəqin biliyin ən yüksək mərhələlərindən biri hesab edilir.

Yönəlim
İnsanın müəyyən fikir, məqsəd və ya istiqamətə meyl etməsidir.

Yorum
Bir mətnin və ya hadisənin şəxsi şəkildə başa düşülməsi və izah edilməsidir.

Yoxluq
Heç bir şeyin mövcud olmaması vəziyyətidir.
Fəlsəfədə "Niyə heç nə yox, nəsə var?" sualı yoxluq anlayışı ilə bağlıdır.

Yükümlülük
İnsanın daşıdığı və yerinə yetirməli olduğu məsuliyyətdir.

Yüksək Məna
İnsanın həyatına istiqamət verən böyük məqsəd və dəyər anlayışıdır.

Yüksək Səbəb
Başqa səbəblərin arxasında dayanan daha əsas səbəb anlayışıdır.

Yüzeysel Şübhə
Dərin araşdırmaya söykənməyən və ilkin təsəvvürlərdən yaranan şübhədir.

Z

Zaman
Hadisələrin baş vermə ardıcıllığını ifadə edən anlayışdır.

Zamanın Başlanğıcı
Zamanın müəyyən nöqtədə meydana gəldiyini müdafiə edən fikir.
Kosmologiyada Böyük Partlayış nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirilir.

Zamanın Sonsuzluğu
Zamanın başlanğıcı və sonu olmadığını müdafiə edən yanaşmadır.

Zəruri
Başqa cür olması mümkün olmayan.

Zəruri Səbəb
Mövcudluğu başqa bir şeydən asılı olmayan əsas səbəbdir.

Zəruri Varlıq (Necessary Being)
Mövcud olmaması mümkün olmayan varlıqdır.
Teist fəlsəfədə Allah zəruri varlıq hesab edilir.

Zərurət
Mütləq şəkildə belə olmalı olan vəziyyətdir.

Ziddiyyət
İki fikrin eyni anda doğru ola bilməməsi vəziyyətidir.
Məsələn:
Bir qapı eyni anda həm tam açıq, həm də tam bağlı ola bilməz.

Ziddiyyətsizlik Prinsipi
Bir şeyin eyni zamanda və eyni baxımdan həm doğru, həm də yanlış ola bilməyəcəyini bildirən məntiq prinsipi.

Zəif Ateizm
Allahın varlığına inanmadığını bildirən, lakin Allahın qəti şəkildə mövcud olmadığını iddia etməyən ateizm formasıdır.

Zəka
Öyrənmək, anlamaq və problemləri həll etmək qabiliyyətidir.

Zəmanə
Müəyyən dövr və ya zaman kəsiyidir.

Zənn
Qəti dəlilə söykənməyən ehtimal və ya gümandır.

Zülm
Bir insanın haqqını pozmaq, haqsızlıq etmək və ya ədalətsiz davranmaqdır.

Zühur
Bir şeyin ortaya çıxması və görünməsi deməkdir.

Zühuri Bilik
Bir şeyin vasitəsiz və birbaşa şəkildə bilinməsi anlayışıdır.
İslam fəlsəfəsində istifadə olunan mühüm terminlərdən biridir.

Zövq
İnsanın gözəllik, dəyər və ya mənəvi həqiqət qarşısında hiss etdiyi daxili duyğudur.

Zərrə
Çox kiçik hissəcik və ya ən kiçik parça mənasında işlədilən anlayışdır.

Zəncirvari Səbəblilik
Hadisələrin bir-birinə bağlı səbəblər vasitəsilə meydana gəlməsi prosesidir.

Zəiflik Arqumenti
Bir nəzəriyyənin və ya arqumentin çatışmayan tərəflərini göstərməyə çalışan tənqidi yanaşmadır.

Zəngin İzah
Bir nəzəriyyənin çoxlu hadisələri və faktları birlikdə açıqlaya bilməsidir.

FİLOSOFLAR VƏ MÜTƏFƏKKİRLƏR LÜĞƏTİ

A

Albert Camus (1913–1960)

Fransız filosofu və yazıçısıdır.

Həyatın obyektiv mənası olub-olmaması məsələsini araşdırmışdır. Absurdizm fəlsəfəsinin ən məşhur nümayəndələrindən biridir.

Kitabında daha çox:
mənа problemi,
absurdizm,
ümid problemi
mövzularında adı keçir.

Alvin Plantinga (1932–)

Müasir din fəlsəfəsinin ən tanınmış simalarından biridir.

Allahın varlığı, azad iradə və rasional inanc mövzularında mühüm əsərlər yazmışdır.

Şər probleminə verdiyi "Azad İradə Müdafiəsi" ilə məşhurdur.

Aristotel (e.ə. 384–322)

Qədim Yunan filosofudur.

Məntiq, metafizika, əxlaq və elm fəlsəfəsinin formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir.

"İlk Hərəkətverici" (Unmoved Mover) anlayışı ilə tanınır.

B

Bertrand Russell (1872–1970)

İngilis filosofu, riyaziyyatçısı və məntiqçisidir.

Ateizm və skeptisizmlə əlaqələndirilən ən məşhur filosoflardan biridir.

"Russellin çaydanı" düşüncə təcrübəsi ilə məşhurdur.

Blaise Pascal (1623–1662)

Fransız riyaziyyatçısı və filosofudur.

Allahın varlığı haqqında məşhur "Pascal Bahsi" arqumentini irəli sürmüşdür.

İnanc və risk mövzularında tez-tez istinad edilir.

C

Carl Jung (1875–1961)

İsveçrəli psixiatr və psixoloqdur.

İnsan şüuraltısı və dini arxetiplər haqqında nəzəriyyələri ilə tanınır.

İnsanlarda dini meylin niyə universal olduğunu izah etməyə çalışmışdır.

D

David Chalmers (1966–)

Müasir şüur fəlsəfəsinin ən məşhur nümayəndələrindən biridir.

"Şüurun çətin problemi" anlayışını irəli sürmüşdür.

Şüurun sırf maddi proseslərlə izah edilməsinin çətin olduğunu müdafiə edir.

David Hume (1711–1776)
Şotland filosofudur.
Skeptisizm və empirizmin ən mühüm nümayəndələrindən biridir.
Möcüzələr və səbəblilik haqqında tənqidləri ilə məşhurdur.

G

Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716)
Alman filosofu və riyaziyyatçısıdır.
"Niyə heç nə yox, nəsə var?" sualını məşhurlaşdırmışdır.
Kontingensiya arqumentinin ən mühüm müdafiəçilərindəndir.

İ

İbn Sina (980–1037)
İslam dünyasının ən böyük filosoflarından biridir.
Varlıq, səbəblilik və Allahın zəruri varlıq olması haqqında məşhur arqumentlər irəli sürmüşdür.

İbn Haldun (1332–1406)
Tarixçi, filosof və sosioloqdur.
Cəmiyyətlərin inkişaf qanunlarını araşdırmışdır.
Müasir sosiologiyanın öncüllərindən hesab edilir.

İmmanuel Kant (1724–1804)
Alman filosofudur.
İnsan ağlının sərhədlərini araşdırmışdır.
Din fəlsəfəsi və epistemologiya sahələrində böyük təsirə malikdir.

K

Karl Popper (1902–1994)
Elm fəlsəfəsinin ən mühüm simalarından biridir.
Falsifikasiya prinsipini inkişaf etdirmişdir.

Søren Kierkegaard (1813–1855)
Danimarkalı filosofdur.
Eksistensializmin banilərindən hesab olunur.
İnanc, qərar və məsuliyyət mövzularını dərindən araşdırmışdır.

M

Martin Heidegger (1889–1976)
Alman filosofudur.
Varlıq problemini müasir fəlsəfənin mərkəzinə gətirmişdir.
"Niyə heç nə yox, nəsə var?" sualına xüsusi diqqət ayırmışdır.

Mircea Eliade (1907–1986)
Din tarixçisi və filosofudur.

Müqəddəs anlayışının insan tarixindəki rolunu araşdırmışdır.

P

Platon (e.ə. 427–347)
Qədim Yunan filosofudur.
Qərb fəlsəfəsinin əsasını qoyan şəxslərdən biridir.
İdeyalar nəzəriyyəsi ilə məşhurdur.

R

René Descartes (1596–1650)
Fransız filosofu və riyaziyyatçısıdır.
"Mən düşünürəm, deməli mövcudam" fikri ilə tanınır.
Müasir fəlsəfənin banilərindən hesab edilir.

T

Thomas Aquinas (1225–1274)
Xristian ilahiyyatçısı və filosofudur.
Allahın varlığı üçün məşhur "Beş Yol" arqumentlərini irəli sürmüşdür.

Thomas Nagel (1937–)
Amerikalı filosofdur.
Şüur və subyektiv təcrübə mövzularında məşhurdur.
"Mən yarasa olsaydım necə hiss edərdim?" məqaləsi ilə tanınır.

V

Viktor Frankl (1905–1997)
Psixiatr və filosofdur.
İnsan həyatında mənanın rolunu araşdırmışdır.
"İnsanın Məna Axtarışı" əsəri ilə məşhurdur.

W

William James (1842–1910)
Amerikalı filosof və psixoloqdur.
Dini təcrübələr və inancın rasionallığı mövzularında mühüm əsərlər yazmışdır.

William Lane Craig (1949–)
Müasir xristian filosofudur.
Kosmoloji arqument və din fəlsəfəsi sahəsində tanınmış müdafiəçilərdəndir.

Willard Van Orman Quine (1908–2000)
Amerikalı filosof və məntiqçidir.
Underdetermination və epistemologiya mövzularında məşhur nəzəriyyələr irəli sürmüşdür.

QURAN ARAŞDIRMALARI VƏ ƏLYAZMA TERMİNLƏRİ LÜĞƏTİ

Bu bölmə kitabın Quran haqqında iradlara cavab verilən hissələrində istifadə olunan akademik terminləri sadə dillə izah etmək üçün hazırlanmışdır.

A

Arxeologiya

Keçmiş insan cəmiyyətlərini maddi qalıqlar vasitəsilə araşdıran elm sahəsidir.

Məsələn:
qədim şəhərlər,
sikkələr,
qəbiristanlıqlar,
tikililər.

Quran araşdırmalarında arxeoloji tapıntılar müəyyən tarixi hadisələrin araşdırılmasında istifadə olunur.

Arxeoloji Kontekst

Bir hadisənin və ya mətnin meydana gəldiyi tarixi və mədəni şəraitdir.

C

Codex

Əlyazma kitab formasına verilən addır.

Qədim dövrlərdə yazılar əvvəlcə rulonlarda saxlanılırdı. Sonradan bugünkü kitablara bənzər codex forması yayılmışdır.

Codicology (Kodikologiya)

Qədim kitabların fiziki quruluşunu araşdıran elm sahəsidir.

Araşdırdığı mövzular:
kağız,
dəri,
mürəkkəb,
cild,
səhifə düzülüşü.

Ə

Əlyazma (Manuscript)

Mətbəə yaranmazdan əvvəl əl ilə yazılmış mətnlərə verilən addır.
Quranın qədim nüsxələri də əlyazma hesab olunur.

H

Hermenevtika

Mətnlərin necə başa düşülməsi və şərh olunmasını araşdıran elm sahəsidir.

Hermenevtik Qeyri-Sabitlik

Bir mətnin fərqli insanlar tərəfindən fərqli şəkildə şərh olunması problemidir.

L

Late Antiquity (Gec Antik Dövr)

Təxminən III–VIII əsrlər arasındakı tarixi dövrə verilən addır.

Bəzi tədqiqatçılar Quranın meydana gəldiyi dövrü bu kontekst daxilində araşdırırlar.

Liturgik İstifadə

Mətnin ibadətlərdə və dini mərasimlərdə istifadə olunmasıdır.

Liturgiya

Dini ayin və ibadətlərin ümumi adıdır.

M

Manuskript

Əlyazma mənasını verən akademik termindir.

Mətn Tənqidi (Textual Criticism)

Qədim mətnlərin ən ilkin və orijinal formasını müəyyən etməyə çalışan elm sahəsidir.

Mətnin Formalaşma Prosesi

Bir mətnin zamanla necə meydana gəldiyini və inkişaf etdiyini araşdıran yanaşmadır.

Q

Qiraət

Quranın fərqli oxunuş formalarına verilən addır.

Bu fərqlər əsasən:

tələffüz,

uzatma,

vurğu

kimi məsələlərlə bağlıdır.

Qiraət Elmi

Quranın oxunuş qaydalarını araşdıran elm sahəsidir.

Quranşünaslıq

Quranın:

dili,

tarixi,

qiraətləri,

təfsiri,

Əlyazmaları

ilə məşğul olan akademik sahədir.

R

Rəsmül-Mushaf
Quranın ilk yazılış formasına verilən addır.
Qədim ərəb əlifbasında bəzi hərflər nöqtəsiz yazıldığı üçün bu termin mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Redaksiya
Mətnin son formaya salınması prosesidir.

Redaksiya Tənqidi
Mətnin sonrakı dövrlərdə dəyişdirilib-dəyişdirilmədiyini araşdıran yanaşmadır.

S

Sana'a Əlyazmaları
1972-ci ildə Yəmənin Sana'a şəhərində aşkar edilmiş qədim Quran əlyazmalarıdır.
Quran tarixi araşdırmalarında tez-tez müzakirə olunur.

Semantik Dəyişmə
Sözlərin mənasının zamanla dəyişməsi hadisəsidir.

Semantika
Sözlərin və ifadələrin mənasını araşdıran elm sahəsidir.

Struktur Qeyri-Xəttilik
Mətnin hadisələri və mövzuları düz xronoloji ardıcıllıqla təqdim etməməsidir.
Quranın quruluşu müzakirə edilərkən bu termin işlədilir.

Ş

Şifahi Ənənə
Məlumatların yazılı deyil, nəsildən-nəslə şifahi şəkildə ötürülməsi prosesidir.
Quranın ilk dövrlərində əzbərləmə və şifahi ötürmə mühüm rol oynamışdır.

T

Tarixi-Kritik Metod
Mətnləri onların meydana gəldiyi tarixi şərait daxilində araşdıran akademik yanaşmadır.

Tarixi Məsafə Problemi
Qədim mətnləri müasir insanın necə başa düşməsi ilə bağlı problemdir.

Təfsir
Quran ayələrinin izah və şərh edilməsidir.

Təvil
Mətnin daha dərin və ya məcazi mənalarının açıqlanmasıdır.

V

Variant Oxunuş
Bir mətnin fərqli oxunuş formasıdır.
Qiraətlər mövzusu ilə əlaqəli işlənir.

Variant Mətn
Eyni mətnin fərqli nüsxələrində görünən fərqlərə verilən addır.

X

Xronoloji Ardıcıllıq
Hadisələrin zaman sırasına görə düzülməsidir.

Xronoloji Problem
Mətn daxilində hadisələrin hansı ardıcıllıqla baş verdiyini müəyyən etməklə bağlı müzakirələrdir.

Y

Yazılı Ənənə
Məlumatların yazılı şəkildə qorunaraq sonrakı nəsillərə ötürülməsidir.

Z

Zəif Nüsxə
Mətn araşdırmalarında etibarlılığı digər nüsxələrdən daha aşağı hesab edilən əlyazmadır.

Zəncirvari Rəvayət
Məlumatın bir şəxsdən digərinə ötürülməsi ardıcıllığıdır.
İslam elmlərində isnad sistemi ilə əlaqələndirilir.

NƏTİCƏ

İnsan tarix boyunca fərqli dillərdə danışdı, fərqli ölkələrdə yaşadı, fərqli mədəniyyətlər qurdu. Amma bütün bu fərqlərə baxmayaraq insanın daxilində dəyişməyən bəzi suallar qaldı. İnsan həmişə:

haradan gəldiyini,
niyə yaşadığını,
həyatın mənasını,
ölümü,
ədaləti,
və görünməyənin arxasında nə olduğunu düşünməyə davam etdi.

Bu kitab boyunca:

ateizmin,
deizmin,

və aqnostisizmin ortaya qoyduğu çətin suallar araşdırıldı. Eyni zamanda həmin düşüncə sistemlərinin qarşılaşdığı fəlsəfi problemlər də analiz edildi. Bəzən insanın qarşısına elə suallar çıxır ki, onlar sadəcə nəzəri fikir olaraq qalmır; insanın daxilinə toxunur, həyatına toxunur, gecə səssizliyində onu düşündürür.

Çünki insan sadəcə maddi ehtiyaclarla yaşayan varlıq deyil. İnsan:

məna axtarır,
sonsuzluğu düşünür,
ədalət istəyir,
sevilmək istəyir,
və daxilində görünməyən bir həqiqətə çatmaq arzusu daşıyır.

Bəlkə də buna görə insan tarix boyunca yalnız "necə yaşamaq?" sualını deyil, "niyə yaşamaq?" sualını da verdi.

Bu kitabın məqsədi kimisə məcbur etmək deyildi. Məqsəd düşünmək idi. Çünki həqiqət axtarışı insanın ən böyük səfərlərindən biridir. Bəzən insan bir cavabla deyil, bir sualla dəyişir. Bəzən insanın həyatını dəyişən şey uzun mübahisələr yox, daxilində sakitcə böyüyən bir düşüncə olur.

Əgər bu kitab oxucunu bir anlıq belə dayandırıb düşündürə bildisə, əgər insan özündən:

"Doğrudanmı hər şeyi düşündüm?"

deyə soruşdusa, onda bu kitab məqsədinə çatmış olacaq.

Çünki insan bəzən dünyanı gəzir, amma ən böyük səyahət öz daxilinə etdiyi səyahət olur.

Və bəlkə də həqiqətə gedən yol məhz həmin anda başlayır.

İÇİNDƏKİLƏR:

ÖN SÖZ — 1

ATEİSTLƏRİN ALLAH HAQQINDA İRADLARINA CAVABLAR — 3

1. Şər problemi (Problem of Evil) — 3
2. Dəlil çatışmazlığı — 5
3. Russell-in "çaydan" analoqu — 9
4. Occam ülgücü — 12
5. Allahın səbəbi problemi — 16
6. İlahi atributların ziddiyyəti — 19
7. İlahi gizlilik (Hiddenness) — 23
8. Determinizm və azad iradə problemi — 26
9. İlahi ədalət problemi — 30
10. Dinlərin insan mənşəli olması — 33
11. Dinlərin çoxluğu arqumenti — 37
12. Təbii izahların kifayət etməsi — 42
13. Komplekslik arqumenti — 46
14. Şüur və beyin arqumenti — 50
15. Dualizmə qarşı arqument — 53
16. Dini təcrübələrin etibarsızlığı — 57
17. Möcüzələrə skeptik yanaşma — 61
18. İlahi müdaxilənin görünməməsi — 65
19. Fine-tuning tənqidi — 69
20. Modal ontoloji arqumentə qarşı tənqid — 73
21. Ontoloji arqumentin tənqidi — 77
22. Kosmoloji arqumentə qarşı tənqid — 81
23. Sonsuz regress probleminin alternativi — 85
24. Teleoloji arqumentə qarşı tənqid — 88
25. Pis dizayn arqumenti — 93
26. Antropik prinsipin tənqidi — 97
27. Moral realizmə qarşı arqument — 101
28. İlahi əmr nəzəriyyəsinə qarşı tənqid — 105
29. Allahın zamanla əlaqəsi problem — 109
30. Allahın dəyişməzliyi problem — 114
31. Şəxsi Allahın ehtimal problem — 119
32. Dini dil problemi — 123
33. "Brute fact" arqumenti (izahsız reallıq) — 127
34. Modal realizm alternativi — 130
35. Allah hipotezinin falsifikasiya olunmaması — 133
36. İlahi hipotezin qeyri-proqnozlaşdırıcı olması — 136

İÇİNDƏKİLƏR:

37. Allahın izah gücünün zəifliyi 139
38. İlahi niyyətin qeyri-müəyyənliyi 142
39. Epistemik qeyri-müəyyənlik arqumenti 145
40. Skeptik teizmə qarşı tənqid 148
41. "Evil-God Challenge" 151
42. İlahi mükəmməllik paradoksu 154
43. Allahın motivasiyası problem 157
44. Antropomorfizm tənqidi 160
45. İnancın təkamül izahı 163
46. Agent detection (HADD) arqumenti 166
47. Sosial uyğunlaşma arqumenti 169
48. Bayesian ehtimal arqumenti 172
49. Natural evil problemi 175
50. No-best-world arqumenti 178
51. Evolutionary debunking argument (EDA) 181
52. Cognitive bias arqumenti 184
53. Overfitting arqumenti 187
54. Divine deception problemi 190
55. Nonbelief arqumenti 193
56. Infinite attributes problemi 196
57. Metaphysical underdetermination 199

ATEİSTLƏRİN QURAN HAQQINDA İRADLARINA CAVABLAR 203

1. Elmi uyğunsuzluq iddiaları 203
2. Əxlaqi tənqidlər 206
3. Qeyri-müəyyənlik və təfsir problemi 210
4. Qadın hüquqları tənqidi 213
5. Zorakılıq və cihad tənqidi 217
6. Qeyri-müsəlmanlara münasibət 220
7. Semantik qeyri-müəyyənlik 224
8. Xarici təsir iddialarının genişləndirilməsi 228
9. Redaksiya və redaktə ehtimalı 231
10. Struktur qeyri-xəttiliyi 235
11. Dilin mənşə problem 238
12. Xronoloji ardıcıllıq problemi 242
13. Mətnin kompozisiya tənqidi 246
14. Şifahi Ənənə Problemi 249
15. Semantik Dəyişmə Problemi 252
16. Paleoqrafik Problemlər 255

İÇİNDƏKİLƏR:

17. Manuskript Fərqləri — 258
18. Codicology (Kitab Quruluşu) Tənqidi — 261
19. Arxeoloji Kontekst Problemi — 264
20. Late Antiquity Konteksti — 267
21. Liturgik İstifadə Nəzəriyyəsi — 270
DEİSTLƏRİN ALLAH HAQQINDA İRADLARINA CAVABLAR — 274
1. Vəhyin İnkarı — 274
2. Dinlərin Ziddiyyəti — 277
3. Şəxsi Vəhy Problemi — 281
4. Möcüzələrin İnkarı — 284
5. Təbii Din Yanaşması — 287
6. Vəhyin Tarixi Şərtlənməsi — 290
7. Dinlərin Lokal Xarakteri — 294
8. Din və Hakimiyyət Əlaqəsi — 297
9. Ritual və Formalizmin Tənqidi — 301
10. Universal Əxlaq Arqumenti — 304
11. Dinlərin Tarixi Təkamülü — 308
12. Simvolik Din Yanaşması — 311
DEİSTLƏRİN QURAN HAQQINDA İRADLARINA CAVABLAR — 316
1. Tarixi Mətn Olması İddiası — 316
2. İlahi Mənbənin Şübhə Altına Alınması — 319
3. Təşkilatlanmış Dinin Tənqidi — 323
4. Ruhani İnstitutlara Etimadsızlıq — 327
5. Vəhyin Subyektivliyi — 331
6. Dil Baryeri Problemi — 335
7. Hüquqi Sistemin İlahiliyi Problemi — 338
8. Peyğəmbərlik İddiasının Skeptisizmi — 342
9. Regional Hüquq Sistemi Tənqidi — 346
AQNOSTİKLƏRİN ALLAH HAQQINDA İRADLARINA CAVABLAR — 351
1. Bilinməzlik Mövqeyi — 351
2. Elmi Skeptisizm — 355
3. Dəlil Yetərsizliyi Mövqeyi — 359
4. Dini Təcrübələrin Qeyri-Müəyyənliyi — 363
5. Epistemoloji Məhdudiyyət Arqumenti — 367
6. Sübut Standartı Problemi — 371
7. Metodoloji Naturalizm — 375
8. İnancın Rasional Əsaslandırılması Problemi — 379
9. Metafizik Qeyri-Müəyyənlik — 384

İÇİNDƏKİLƏR:

10. Perspektiv Məhdudiyyəti — 388
11. Radikal Skeptisizm — 392
12. Dilin Sərhədləri — 396
13. Underdetermination Arqumenti — 401
14. Epistemic Humility Arqumenti — 405
15. Conceptual Relativity — 410
AQNOSTİKLƏRİN QURAN HAQQINDA İRADLARINA CAVABLAR — 415
1. İlahi Mənşənin Bilinməzliyi — 415
2. Tarixi-Kritik Yanaşma — 419
3. Mətnin Formalaşma Prosesi — 424
4. Qiraət və Variant Problemləri — 428
5. Nəsx (Abrogasiya) Problemi — 432
6. Mətnin Çoxqatlı İnterpretasiyası — 437
7. Hermenevtik Qeyri-Sabitlik — 442
8. Tarixi Məsafə Problemi — 446
9. Reader-Response Yanaşması — 451
10. Mətnin Çoxsəviyyəli Semantikası — 456
ATEİSTLƏRİN ÇƏTİNLİK ÇƏKDİYİ SUALLAR — 462
1. Şüurun mənşəyi problemi (Consciousness Problem) — 462
2. Obyektiv əxlaq problemi (Objective Morality Problem) — 465
3. Məna problemi (Meaning Problem) — 469
4. Rasional düşüncəyə güvən problemi (Problem of Trusting Human Reason in Naturalism) — 473
5. Azad iradə problemi (Free Will Problem) — 478
6. "Niyə heç nə yox, nəsə var?" problemi (Why Is There Something Rather Than Nothing?) — 481
DEİSTLƏRİN ÇƏTİNLİK ÇƏKDİYİ SUALLAR — 486
1. Deizmdə "Allahın sevgisi" problemi (Problem of Divine Love in Deism) — 486
2. Deizmdə "dua instinkti" problemi (Problem of the Prayer Instinct in Deism) — 491
3. Deizmdə "tam səssizlik" problemi (Problem of Complete Divine Silence in Deism) — 497
4. Deizmdə "şəxsi Allah" problemi (Problem of the Personal God in Deism) — 503
5. Deizmdə "ümumbəşəri mesaj" problemi (Problem of the Universal Message in Deism) — 509
6. Deizmdə "Allah niyə insanı metafizik boşluqda qoysun?" problemi (Problem of Metaphysical Emptiness in Deism) — 515
7. Deizmdə "Allah niyə sadəcə başlanğıc səbəb olsun?" problemi (Problem of God as Only the First Cause in Deism) — 521
8. Deizmdə "mənəvi tərk edilmişlik" problemi (Problem of Spiritual Abandonment in Deism) — 527
9. Deizmdə "mənəvi aclıq" problemi (Problem of Spiritual Hunger in Deism) — 533
10. Deizmdə "niyə peyğəmbərlik mümkün olmasın?" problemi (Problem of the Possibility of Prophethood in Deism) — 539

İÇİNDƏKİLƏR:

11. Deizmdə "rasional ümid" problemi (Problem of Rational Hope in Deism) 545
AQNOSTİKLƏRİN ÇƏTİNLİK ÇƏKDİYİ SUALLAR 551
1. Aqnostisizmdə "bilinməzliyi necə bilirsən?" problemi (Problem of Knowing the Unknowability in Agnosticism) 551
2. Aqnostisizmdə "neytral qalmaq mümkündürmü?" problemi (Problem of True Neutrality in Agnosticism) 556
3. Aqnostisizmdə "sonsuz şübhə" problemi (Problem of Infinite Doubt in Agnosticism) 562
4. Aqnostisizmdə "praktik həyat" problemi (Problem of Practical Living in Agnosticism) 567
5. Aqnostisizmdə "sonsuz ertələmə" problemi (Problem of Infinite Suspension in Agnosticism) 573
6. Aqnostisizmdə "praktik seçimdən qaçış" problemi (Problem of Escaping Practical Commitment in Agnosticism) 578
7. Aqnostisizmdə "həddindən artıq ehtiyat" problemi (Problem of Excessive Epistemic Caution in Agnosticism) 584
8. Aqnostisizmdə "dəlilin ölçüsü" problemi (Problem of the Standard of Evidence in Agnosticism) 589
9. Aqnostisizmdə "sonsuz şübhə standartı" problemi (Problem of Infinite Skeptical Standards in Agnosticism) 595
10. Aqnostisizmdə "mənəvi risk" problemi (Problem of Existential and Spiritual Risk in Agnosticism) 601
11. Aqnostisizmdə "müvəqqəti yoxsa daimi?" problemi (Problem of Temporary Inquiry vs Permanent Suspension in Agnosticism) 607
12. Aqnostisizmdə "həqiqətin praktiki nəticəsi" problemi (Problem of the Practical Consequences of Truth in Agnosticism) 612
13. Aqnostisizmdə "qeyri-müəyyənliyin rahatlığı" problemi (Problem of the Comfort of Uncertainty in Agnosticism) 618
14. Aqnostisizmdə "sonsuz araşdırma" problemi (Problem of Endless Inquiry in Agnosticism) 624
15. Aqnostisizmdə "inamdan qorxu" problemi (Problem of Fear of Belief in Agnosticism) 630
16. Aqnostisizmdə "tam neytrallıq" problemi (Problem of Complete Neutrality in Agnosticism) 635
17. Aqnostisizmdə "həqiqətin vacibliyi" problemi (Problem of the Importance of Truth in Agnosticism) 640
18. Aqnostisizmdə "şübhənin sonu" problemi (Problem of the Endlessness of Doubt in Agnosticism) 646
19. Aqnostisizmdə "qərarsızlığın rahatlığı" problemi (Problem of the Comfort of Indecision in Agnosticism) 652
20. Aqnostisizmdə "şübhənin özünə şübhə" problemi (Problem of Doubting Doubt Itself in Agnosticism) 658
21. Aqnostisizmdə "tam qeyri-müəyyənliklə yaşamaq" problem (Problem of Living with Total Metaphysical Uncertainty in Agnosticism) 663
OXUCU ÜÇÜN SADƏ TERMİN BƏLƏDÇİSİ 670
FİLOSOFLAR VƏ MÜTƏFƏKKİRLƏR LÜĞƏTİ 706

İÇİNDƏKİLƏR:

QURAN ARAŞDIRMALARI VƏ ƏLYAZMA TERMİNLƏRİ LÜĞƏTİ 709
NƏTİCƏ 713

ÖYRƏN - ÖYRƏT

- “Allah varmı?”
- “Din insan uydurmasıdırmı?”
- “Quran həqiqətən Allahın kəlamıdırmı?”
- “Niyə dünyada bu qədər pislik var?”
- “Elm dini inkar edirmi?”

Bu və buna bənzər suallar əsrlərdir insan zehnini düşündürür.

Bu kitabda ateistlərin, deistlərin və aqnostiklərin Allah, din və Quran haqqında irəli sürdükləri əsas iddialar araşdırılır, həmin iddialara elmi, fəlsəfi, məntiqi və Quran əsaslı cavablar təqdim edilir.

Sadəcə emosional deyil, düşüncəyə əsaslanan bir yanaşma ilə hazırlanmış bu əsər həm inancını qorumaq istəyənlər, həm də həqiqəti araşdıranlar üçün mühüm bir qaynaqdır.

Şübhədən həqiqətə aparan bir yolçuluğa hazır olun.